

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**TANZİMAT DÖNEMİNDE EĞİTİMİN
MODERNLEŞMESİ VE AHMED KEMAL PAŞA
(1808/1887)**

DOKTORA TEZİ

EYÜP CÜCÜK

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Ayhan DOĞAN

GAZİANTEP
EKİM 2020

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

Tezin Başlığı: Tanzimat Döneminde Eğitimin Modernleşmesi ve Ahmed Kemal Paşa
(1808-1887)

Adı ve Soyadı: Eyüp CÜCÜK

Tez Savunma Tarihi: 16/10/2020

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Doç. Dr. Erol ERKAN
SBE Müdürü

Bu tezin Doktora tezi olarak gerekli şartları sağladığını onaylarım.

Prof. Dr. Hilmi BAYRAKTAR
Enstitü ABD Başkanı

Bu tez tarafımca okunmuş, kapsamı ve niteliği açısından bir Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Ayhan DOĞAN
Tez Danışmanı

Bu tez tarafımızca okunmuş, kapsam ve niteliği açısından bir Doktora tezi olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri:

Doç. Dr. Ayhan DOĞAN (Jüri Başkanı)

Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ

Doç. Dr. Betül BALKAR

Doç. Dr. Fatih DEMİREL

Doç. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

İmza:

Adı ve Soyadı: Eyüp CÜCÜK

Öğrenci Numarası: 201796703

Tezin Savunma Tarihi: 16/10/2020

ÖZET

TANZİMAT DÖNEMİNDE EĞİTİMİN MODERNLEŞMESİ ve AHMED KEMAL PAŞA (1808/1887)

CÜCÜK, Eyüp

Doktora Tezi,

Tarih Ana Bilim Dalı

Yakın Çağ Tarihi Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Ayhan DOĞAN

Ekim, 2020, 479 sayfa

Osmanlı Devleti'nde eğitimin modernleşmesi sürecinde kritik rol oynamış figürlerin çok yönlü biyografilerini ortaya koymak ve yaşadıkları dönemin eğitim politika ve uygulamalarına katkısını kapsamlı ve özgün bir yaklaşımla analiz etmek Tanzimat Dönemi eğitim modernleşmesini anlama ve etkileri bugüne kadar süren bu bağlamdaki çıktıları gelişimsel ve bütüncül bir bakışla değerlendirme bakımından önemlidir. Bu araştırmanın amacı, Osmanlı Devleti'nde eğitimin modernleşmesi sürecinde öncü bir şahsiyet olan Ahmed Kemal Paşa'nın biyografisinin araştırılması ve farklı tarihlerde sürdürdüğü üst düzey eğitim yöneticiliği görevlerinde ortaya koymuş olduğu eğitim politika ve uygulamalarının incelenmesidir. Nitel yaklaşımın kullanıldığı bu araştırma, özgün ve birincil kaynaklara dayalı bir tarih araştırması olarak tasarlanmıştır. Araştırma verileri, doküman incelemesi tekniğiyle toplanmış olup Kemal Paşa'nın mühür ve imzasını taşıyan çok sayıdaki arşiv belgesi başta olmak üzere veri çeşitliliğini sağlayan farklı türden veri kaynakları kullanılmıştır. İçerik analizi ile çözümlenen verilere dayanılarak Kemal Paşa'nın farklı alanlardaki profil özellikleri gün yüzüne çıkarılıp çok yönlü biyografisi oluşturulmuştur. Aynı zamanda öncülük ettiği eğitim politikaları ortaya konularak Osmanlı eğitim modernleşmesi bağlamında değerlendirilmiştir. Araştırma sonucunda Kemal Paşa'nın, Tanzimat Dönemi'nin reformist ve aydın eğitimci-bürokratlarından biri olduğu ve özellikle de Osmanlı eğitim modernleşmesi sürecinde yön tayin edici, belirleyici ve öncü bir hizmette bulunduğu anlaşılmıştır. Yenilikçi, pragmatist özelliklere sahip bir eylem adamı olan Ahmed Kemal Paşa, Tanzimat Döneminde çok yönlü eğitim politikalarının geliştirilmesine ve uygulanmasına hem teorisyen hem de pratisyen rolleriyle katkı sağlamıştır.

Anahtar kelimeler: Eğitim Tarihi, Osmanlı Devleti, Eğitimde Modernleşme, Ahmed Kemal Paşa, Biyografi, Eğitim Politikaları.

ABSTRACT**MODERNIZATION OF EDUCATION DURING THE TANZIMAT
PERIOD AND AHMED KEMAL PASHA (1808/1887)**

CÜCÜK, Eyüp

Doctorate Thesis,

History Department

Contemporary History Program

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Ayhan DOGAN

October, 2020, 479 pages

It is significant to present the detailed biographies of the figures having critical roles during the modernization of education in the Ottoman Empire and analyse their contribution to the educational policies and practices of their period with a comprehensive and original approach in terms of appreciating the educational modernization during the Tanzimat Period and evaluating the everlasting outcomes of this process with a developmental and holistic perspective. The aim of this research is to investigate the biography of Ahmed Kemal Pasha, who was a pioneer in the process of modernization of education in the Ottoman Empire, and to examine the educational policies and practices he put forward in his senior education management positions he held at different dates. This study was designed as historical research based on original and primary sources by exploiting a qualitative method. The research data were collected through a document analysis method by referring to different types of data sources especially a great number of archive documents with the seal and signature of Kemal Pasha, which guaranteed data diversity. Kemal Pasha's different characteristic features were unearthed and his extensive biography was created through the findings based on the content analysis method. At the same time, the educational policies he pioneered were put forward and evaluated in the context of Ottoman educational modernization. As a result, it was concluded that Kemal Pasha was one of the reformists and intellectual educators-bureaucrats of the Tanzimat Era and played a directional, decisive, and pioneering role especially during the process of Ottoman educational modernization. Accordingly, Ahmed Kemal Pasha, an innovative and pragmatist activist, contributed to the development and implementation of sophisticated educational policies during the Tanzimat Era, with both his doctrinaire and practitioner functions.

Key words: History of Education, Ottoman Empire, Modernization in Education, Ahmed Kemal Pasha, Biography, Educational Policies.

ÖN SÖZ

Politika oluşturma ve uygulama alanlarında kritik görevler üstlenerek Osmanlı eğitim modernleşmesine katkıda bulunmuş şahsiyetlerin biyografilerinin ve icraatlarının bilimsel araştırmalarla incelenmesi, sürecin daha iyi anlaşılıp değerlendirilmesi bakımından oldukça önem arz etmektedir. Bu doğrultuda gerçekleştirilen bu araştırmada; reformist ve öncü çalışmalarıyla Tanzimat Dönemi Osmanlı eğitim modernleşmesinin baş kahramanlarından biri olan Ahmed Kemal Paşa'nın farklı profil alanlarındaki biyografik portresi ortaya konulmuş ve eğitimci bir bürokrat olarak onun, Osmanlı eğitim politika ve uygulamalarına katkısı kapsamlı bir şekilde araştırılmıştır. Bu araştırmanın veri toplama sürecinin başlangıcı, resmi olarak 2018 yılına tekabül etmektedir. Bununla birlikte araştırmanın fikrîsel temelleri ise öğretmen yetiştirme tarihi konu alanındaki ilk yüksek lisans tezimi tamamlamış olduğum 2015 yılına kadar geri götürülebilir. Araştırma konusunun bir düşünce olarak kurulup geliştiği günlerden bir doktora tezi olarak vücut bulduğu bugüne dek geçen zaman içinde pekçok kişinin doğrudan ve dolaylı desteklerini gördüğümü belirtmeliyim.

Bu araştırmanın başlangıcından son noktasına kadar sunmuş olduğu katkılarla araştırmanın var olmasını sağlayan ve bu süreçteki desteği, öngörüsü ve yol göstericiliği sayesinde bilgi, beceri ve donanımımı artırıp geliştirebilme hevesimi körükleyen tez danışmanım Doç. Dr. Ayhan DOĞAN'a gönülden teşekkürlerimi sunarım.

Bir Tezi İzleme Komitesi Üyesi olmaktan çok daha öte bir yaklaşım sergileyen ve araştırma sürecinin her aşamasında desteklerini gördüğüm kıymetli hocalarım Doç. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM ve Doç. Dr. Betül BALKAR'a çok teşekkür ederim. Özellikle Mahmet Ali Hocamın eğitim tarihi alan uzmanlığı ve Betül Hocamın eğitim yönetimi alan uzmanlığı eğitim tarihi alanındaki bu araştırmanın disiplinlerarası bir hüviyet kazanmasında etkili olmuştur. Tez savunmamda jüri üyesi olarak bulunma nezaketini göstermekle kalmayıp pekçok konuda bilgi ve deneyimlerine başvurduğum sayın hocalarım Prof. Dr. Fatih DEMİREL ve Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ'ye şükranlarımı sunarım.

Araştırma sürecim boyunca bilim alanındaki uzmanlık ve deneyimlerine çok defa başvurduğum ve desteklerinin yanı sıra dostluklarını hiçbir zaman unutmayacağım Dr. Öğr. Üyesi Emrah Berkant PATOĞLU, Dr. Öğr. Üyesi Sadık ÇETİN, Arş. Gör. Dr. Erkan IŞIKTAŞ, Dr. Mesut YOLAL, Arş. Gör. Murat ÖZDEMİR ve Fatma PATOĞLU'na en içten şükranlarımı sunarım. Araştırmanın mümkün olduğunca açık ve anlaşılır bir üslupla yazılması, kurgu ve birtakım teknik hatalarının giderilmesi konusunda belirli kısımlarını inceleyerek dönütte bulunan Dr. Öğr. Üyesi İbrahim YILDIRIM, Arş. Gör. Mehmet Ali ARICI, Dr. Öğr. Üyesi Arzu ATASOY, Arş. Gör. Barış KALENDER, Dr. Ahmet YEŞİLYURT, Uzm. Uğur ÖZÇELİK ve Öğr. Gör. Nesibe TAŞKIN ve Arş. Gör. Erhan YOKUŞ'a çok teşekkür ederim.

Bu araştırmanın, Gaziantep Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimince *“Maarif Nazırı Ahmed Kemal Paşa (1808-1886): Biyografisi, Eğitim Politika ve Uygulamaları”* başlıklı (EF.DT.19.03. kodlu) Doktora Tezi Araştırma Projesi kapsamında desteklendiğini bildirir, emeği geçenlere çok teşekkür ederim.

Pek tabiidir ki ailemin koşulsuz destekleri olmadan bu süreci planladığım şekilde tamamlayamazdım. Bu vesileyle pek kıymetdâr aileme, her zaman yanımda olarak bana güç veren sevgili eşim Yasemin'e sonsuz minnet ve şükran duygularımı sunarım.

Ekim/2020
Eyüp CÜCÜK

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖN SÖZ	iii
TABLolar LİSTESİ	viii
ŞEKİLLER LİSTESİ	ix
EKLER LİSTESİ	x
KISALTMALAR	xi

GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Problem Durumu	1
1.2. Araştırmanın Amacı	4
1.3. Araştırmanın Önemi	6
1.4. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları	9
1.5. Araştırmanın Yöntemi	11
1.5.1. Verilerin Toplanması	11
1.5.1.1. Ön hazırlık: Gerçekleştirilen arşiv ve kütüphane çalışmaları	12
1.5.1.2. Veri kaynakları: Erişim ve değerlendirme	17
1.5.2.1.1. Arşiv belgeleri	18
1.5.2.1.2. Süreli yayınlar	22
1.5.2.1.3. Biyografik ve ansiklopedik eserler	24
1.5.2.1.4. Kronikler	30
1.5.2.1.5. Diğer kaynaklar	31
1.5.2. Verilerin Analizi	33
1.5.2.1. Verilerin analize hazırlanması	33
1.5.2.2. Verilerin analizi ve değerlendirilmesi	34

BÖLÜM I

AHMED KEMAL PAŞA'NIN BİYOGRAFİSİ

1.1. Kişisel Özellikleri: Doğum Yeri ve Nesebi	38
1.2. Eğitimsel Profili: Öğrenim Hayatı	39
1.3. Bürokrat Profili: Memuriyet Hayatı ve Resmi Görevleri	40
1.3.1. Defterdar Mektupçu Kalemî Memurluğu	40
1.3.2. Ceride Nezareti Başkâtipliği	40
1.3.3. Osmanlı Devleti Tahran Elçiliği Başkâtipliği ve Tercümanlığı	42
1.3.4. Sadaret Mektupçu Kalemî Memurluğu	45
1.3.5. Osmanlı Devleti Tahran (Özel) Elçiliği	45
1.3.6. Takvim-i Vekayi Farsça Mütercimliği	50
1.3.7. Mısır'a Görevlendirilmesi	51
1.3.8. Musul ve Cizre'ye Görevlendirilmesi	52
1.3.9. Mekâtib-i Umumiye Nezaretindeki Görevleri	56
1.3.9.1. Mekâtib-i Umumiye Nezareti Nazır Muavinliği	56
1.3.9.2. Mekâtib-i Umumiye Müdürlüğü/Nazırlığı	57
1.3.9.3. Fransız Bilimler Akademisi Société Asiatique'e üyeliği	61
1.3.9.4. Avrupa'ya görevlendirilmesi	63
1.3.9.4.1. Paris, Londra, Brüksel, Köln, Berlin, Viyana ve Cenova ziyaretleri	67
1.3.9.4.2. Mektepler için öğretim araç-gereçleri temin etmesi	70
1.3.9.4.3. Paris'te bulunan Osmanlı öğrencileriyle görüşmesi	71
1.3.9.4.4. Avrupa seyahatinin Osmanlı eğitim sistemine etkisi	73
1.3.9.5. Encümen-i Daniş üyeliği	74
1.3.10. Osmanlı Devleti Berlin Ortaelçiliği	75

1.3.10.1. Osmanlı Devleti Berlin Ortaelçiliğine tayini	76
1.3.10.2. Prusya Kralı tarafından düzenlenen balolara katılması	80
1.3.10.3. Kırım Savaşı ile ilgili konular ve Prusya'nın tutumu	81
1.3.10.3.1. İletişimde Telgrafın kullanılması	84
1.3.10.4. Elçilik görevindeyken yaptığı çeşitli seyahatler	85
1.3.10.5. Elçilikte verilen ziyafetler.....	87
1.3.10.6. Elçilik personel ve mali işlemlerine dair çeşitli konular.....	88
1.3.10.7. Osmanlı maarifiyle ilgili konular.....	90
1.3.10.8. Kemal Efendi'ye nişan tevcih edilmesi	91
1.3.10.9. Berlin Elçiliğinin sona erışı ve İstanbul'a dönüşü	92
1.3.11. Bosna-Hersek Bölgesine Müfettiş Olarak Görevlendirilmesi	96
1.3.12. Şehzadelerin Ders Nazırlığı ve Meclis-i Ali Tanzimat Üyeliği.....	106
1.3.13. Harem-i Hümayun Masarifat Nazırlığı.....	108
1.3.14. Maarif Nazırlığı	110
1.3.15. Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye Üyeliği	111
1.3.16. Maarif Nazırlığına İkinci Kez Tayini	113
1.3.16.1. Belçika'ya görevlendirilmesi.....	114
1.3.17. Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliyeye İkinci Kez Üyeliği	116
1.3.18. Şura-yı Devlet Üyeliği.....	117
1.3.18.1. İran Şahı'na Mihmandar Olarak Bağdat'a Görevlendirilmesi.....	119
1.3.19. Evkaf Nazırlığı.....	120
1.3.20. Maarif Nazırlığına Üçüncü Kez Tayini	122
1.3.21. Şura-yı Devlet Üyeliği'ne İkinci Kez Tayini.....	123
1.3.22. Maarif Nazırlığına Dördüncü Kez Tayini.....	123
1.3.23. Şura-yı Devlet Üyeliği'ne Üçüncü Kez Tayini	124
1.3.24. Evkaf Nazırlığına İkinci Kez Tayini.....	125
1.3.25. Maarif Nazırlığına Beşinci Kez Tayini.....	127
1.3.26. Maarif Nazırlığına Altıncı Kez Tayini	128
1.3.27. Meclis-i Ayan Üyeliği	129
1.3.28. Harem-i Hümayun Masarifat Nazırlığına İkinci Kez Tayini	131
1.3.29. Bürokratik Profiline İlişkin Genel Bir Değerlendirme	133
1.5. Entelektüel Profili: Bir Tanzimat Âlim, Edip ve Şairi Olarak Ahmed Kemal Paşa.....	138
1.5.1. Kitap Türünden Eserleri	138
1.5.2. Şiirleri	143
1.5.3. Takriz ve Tarih Manzumeleri	151
1.5.4. Kişisel Kütüphanesi	154
1.6. Aile Profili	165
1.6.1. Eşi ve Kızları	165
1.6.2. Oğulları.....	166
1.6.3. Kız Kardeşleri.....	169
1.7. Kemal Paşa'nın Biyografisi Üzerine Bir Değerlendirme	171

BÖLÜM II

OSMANLI DEVLETİ'NDE

EĞİTİMDE MODERNLEŞME VE AHMED KEMAL PAŞA

2.1. Eğitimde Modernleşmenin Nedenleri ve Temel Dinamikleri	179
2.2. Tanzimat Dönemi Eğitimde Modernleşme Hareketleri.....	183
2.3. Tanzimat Dönemi Eğitim Modernleşmesinde Ahmed Kemal Paşa'yı Konumlandırmak	191
2.4. Tanzimat Dönemi Bürokrasi Gelenegi ve Ahmed Kemal Paşa.....	197

BÖLÜM III

AHMED KEMAL PAŞA'NIN EĞİTİM POLİTİKA VE UYGULAMALARI

3.1. Mekâtib-i Umumiye Nezareti Yöneticiliği (Muavin-Müdür-Nazır) Dönemi Eğitim Politika ve Uygulamaları	205
3.1.1. Mekâtib-i Umumiye Muavinliği Dönemi Eğitim Politika ve Uygulamaları ..	206
3.1.1.1. Sıbyan mekteplerinde reform girişimi	206
3.1.1.2. Modern rüştiye mekteplerinin açılması	214
3.1.1.2.1. Trablusgarp ile Bingazi'de mektep açma girişimi	218
3.1.1.3. Darülfünunun kuruluşuna yönelik çalışmalar	220
3.1.1.4. Darülmualimîn'in kuruluşuna yönelik çalışmalar	222
3.1.2. Mekâtib-i Umumiye Müdürlüğü/Nazırlığı Dönemi Eğitim Politika ve Uygulamaları	223
3.1.2.1. Sıbyan mekteplerinde reform girişimi	223
3.1.2.2. Rüştiye mekteplerinin yaygınlaştırılması	225
3.1.2.3. Rüştiye mektebi sınav uygulamaları	232
3.1.2.4. Rüştiyelere modern ders araç gereçlerinin temini	235
3.1.2.4.1. Küre ve haritaların temini	235
4.1.2.4.2. Ders kitabı temini	239
3.1.2.5. Mekteplerin fiziki ihtiyaçlarının giderilmesi	241
3.1.2.6. Rüştiye mezunlarının değerlendirilmesi	243
3.1.2.7. Maarif personeli: Atama, maaş ve bir disiplin vakası	244
3.1.2.8. Maarif personeline verilen ödül ve nişanlar	250
3.1.2.9. Darülmualimîn'in açılışı	252
3.1.2.10. Enderun mektebinde reform	257
3.1.2.11. Valide Sultan Mektebi/ Darülmaarifin kuruluşu	259
3.1.2.12. Kemal Efendi'nin eğitim amaçlı Avrupa seyahati	263
3.1.2.13. Encümen-i Danişin kuruluşu	264
3.1.2.14. Eğitim ekonomisindeki güçlükler: Bütçe ve masraf kalemleri	266
3.1.2.15. Eser basım ve yayım faaliyetleri	268
3.2. I. Maarif Nazırlığı Dönemi Eğitim Politika ve Uygulamaları	272
3.2.1. Maarif Personeli: Atama ve Maaşlar	272
3.2.2. Yeni Mektepler Açılması	276
3.2.2.1. Mekteb-i Aklam'ın kuruluşu	276
3.2.2.2. Rüştiye mekteplerinin yaygınlaştırılması	277
3.2.4. Ders Araç Gereçlerinin Temini	279
3.2.5. Rüştiye Mektebi Öğrencilerinin İmtihanı	279
3.2.6. Takvimhane ve Tabhane Nezaretinin Maarif-i Umumiye Nezaretine Bağlanması	280
3.3. II. Maarif Nazırlığı Dönemi Eğitim Politika ve Uygulamaları	283
3.3.1. Yeni Mektepler Kurulması	283
3.3.1.1. Rüştiye mekteplerinin yaygınlaştırılması: Yeni açılan rüştiye mektepleri, öğretmen atama ve maaş durumları	283
3.3.1.1.1. Taşrada rüştiye mektebi açılışı ve öğretmen atamalarında takip edilen bürokratik prosedür	295
3.3.1.2. Lisan Mektebinin açılışı	297
3.3.1.3. Mülkiye Mühendis ve Islah-ı Sanayi Mektebinin kuruluşuna yönelik çalışmalar	301
3.3.2. Maarif Personeli: Atama, Maaş, Terfi, İzin	305
3.3.3. Eğitim Kurumlarının Fiziki İhtiyaçlarının Giderilmesi	310
3.3.4. Ders Araç Gereçleri Temini	312
3.3.5. Arnavutluk'ta Türkçe Eğitim Politikası	314
3.3.6. Tercüme Cemiyetinin Kuruluşu	315

3.3.7. Avrupa ile İlişkiler	319
3.3.8. Eser Basım ve Yayım Faaliyetleri	323
3.3.9. Eğitimin Genel Durumu Hakkında İstatistik Veriler	328
3.4. I. Şura-yı Devlet Üyeliği Dönemi Eğitim Politika ve Uygulamaları	329
3.4.1. Rüştîye Mekteplerin Yaygınlaştırılması	330
3.4.2. Saraybosna’da Hristiyan Kadınlar İçin Açılan Dikiş ve Nakış Mektebine Özel Bütçe Tahsisatı	331
3.4.3. Mekteplerin Fiziki İhtiyaçlarının Karşıllanması	332
3.4.4. Darülmualimîne Suriye’den Arapça Bilen Özel Öğrenciler Alınması	332
3.4.5. Taşrada Bulunan Rüştîye Mekteplerinde Fransızca Dersler Okutulması	334
3.4.6. Takvim-i Vekayi Gazetesi ile İlgili Düzenlemeler	336
3.4.7. Öğretmen Atamalarına İlişkin Düzenlemeler	337
3.4.8. Osmanlı Genel Eğitim Yasasının İlanı: 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi	339
3.5. III. Maarif Nazırlığı Dönemi Eğitim Politika ve Uygulamaları	342
3.6. IV. Maarif Nazırlığı Dönemi Eğitim Politika ve Uygulamaları	342
3.6.1. Rüştîye Mekteplerinin Yaygınlaştırılması	343
3.6.2. Ders Araç Gereçlerini Teminine Yönelik Uygulamalar	345
3.6.3. Mekteplerin Fiziki İhtiyaçlarının Karşıllanması	350
3.6.4. Maarif Personeli: Atama, Maaş, Nakil, Becayış	352
3.6.5. Eser Basım ve Yayım Faaliyetleri	357
3.7. V. Maarif Nazırlığı Dönemi Eğitim Politika ve Uygulamaları	363
3.8. VI. Maarif Nazırlığı Dönemi Eğitim Politika ve Uygulamaları	363
3.8.1. Rüştîye Mekteplerinin Yaygınlaştırılması	364
3.8.2. Maarif Personeli: Atama, Nakil, Becayış, Maaş, İzin ve Disiplin Sorunları ..	366
3.8.2.1. Atama: Usul ve esaslar	366
3.8.2.2. Nakil, becayış: Personel hareketliliği	369
3.8.2.3. Maaş: İdari ve mali sorunlar	371
3.8.2.4. İzin: Merkezi prosedürler	373
3.8.2.5. Disiplin sorunları: “Su-i hal ve adem-i iktidar”	375

BÖLÜM IV

AHMED KEMAL PAŞA’NIN EĞİTİM POLİTİKALARININ ANALİZİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

4.1. Mekâtib-i Umumiye Yöneticiliği Dönemi Eğitim Politikaları ve Analizi	378
4.2. I. Maarif Nazırlığı Dönemindeki Eğitim Politikaları ve Analizi	386
4.3. II. Maarif Nazırlığı Dönemindeki Eğitim Politikaları ve Analizi	390
4.4. Şura-yı Devlet Üyeliği Dönemi Eğitim Politikaları ve Analizi	395
4.5. IV. Maarif Nazırlığı Dönemindeki Eğitim Politikaları ve Analizi	406
4.6. VI. Maarif Nazırlığı Dönemindeki Eğitim Politikaları ve Analizi	410

SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER

KAYNAKLAR	434
EKLER	461
ÖZGEÇMİŞ	479

TABLOLAR LİSTESİ

	Sayfa
Tablo 1. 1. Ahmed Kemal Paşa'nın memuriyetleri ve görev tarihleri	134
Tablo 1. 2. Ahmed Kemal Paşa'nın Devlet Hizmetinde Aldığı Rütbe ve Nişanlar	136
Tablo 1. 3. Ahmed Kemal Paşa'nın kişisel kütüphanesinde bulunan tefsir kitapları	156
Tablo 1. 4. Ahmed Kemal Paşa'nın kişisel kütüphanesinde bulunan hadis kitapları	156
Tablo 1. 5. Ahmed Kemal Paşa'nın kişisel kütüphanesinde bulunan fıkıh kitapları	157
Tablo 1. 6. Ahmed Kemal Paşa'nın Kişisel Kütüphanesinde Bulunan Tarih Kitapları.....	158
Tablo 1. 7. Ahmed Kemal Paşa'nın kişisel kütüphanesinde bulunan edebiyat kitapları	159
Tablo 1. 8. Ahmed Kemal Paşa'nın kişisel kütüphanesinde bulunan lügat türünden kitaplar	162
Tablo 1. 9. Ahmed Kemal Paşa'nın kişisel kütüphanesinde bulunan divan kitapları.....	162
Tablo 1. 10. Ahmed Kemal Paşa'nın kişisel kütüphanesinde bulunan diğer kitaplar	164
Tablo 1. 11. Rüştîye mektepleri için sipariş edilen ders araç-gereçleri	236
Tablo 1. 12. 1865-1867 yılları arasında yeni açılan rüştiye mektepleri ve öğretmen atama, maaş durumları	290
Tablo 1. 13. 1866 yılı sıbyan ve rüştiye mektebi sayıları ve giderleri	328

ŞEKİLLER LİSTESİ

Sayfa

Şekil 1. Osmanlı Eğitim Modernleşmesi Süreci için Buzdağı Metaforu 422

EKLER LİSTESİ

	Sayfa
Ek 1. Ahmed Kemal Paşa'nın Fotoğrafi 1	461
Ek 2. Ahmed Kemal Paşa'nın Fotoğrafi 2	462
Ek 3. Ahmed Kemal Paşa'nın Fotoğrafi 3	463
Ek 4. Ahmed Kemal Paşa'nın Fotoğrafi 4	464
Ek 5. Ahmed Kemal Paşa'nın Fotoğrafi 5	465
Ek 6. Ahmed Kemal Paşa'nın Fotoğrafi 6	466
Ek 7. Ahmed Kemal Paşa'nın Fotoğrafi 7	467
Ek 8. Ahmed Kemal Paşa'nın Bazı Devlet Ricaliyle Birlikteyken Çekilen Fotoğrafi 8	468
Ek 9. Ahmed Kemal Paşa'nın Memuriyetlerine İlişkin Hizmet Cetveli.....	469
Ek 10. Ahmed Kemal Paşa'nın Resmi Yazışmalarda Kullandığı Bazı Mühürler	470
Ek 11. Ahmed Kemal Paşa'nın Maarif-i Umumiye Nezaretine ilk tayini	471
Ek 12. Belçika Kralı Leopold'un İstanbul'a Gönderdiği 1 Haziran 1866 Tarihli Teşekkür Mektubu.....	472
Ek 13. Ahmed Kemal Paşa'nın Maarif Nazırlığına atanışına istinaden Maarif Nezareti Heyetinin 12 Aralık 1872 tarihli teşekkür mektubu.	473
Ek 14. Ahmed Kemal Paşa'nın Kız kardeşi Hatice Nakiye Hanım'ın Maddi Yardım Talebi	474
Ek 15. Ahmed Kemal Paşa'nın Güncel Formattaki Bir Özgeçmiş Dosyası	475

KISALTMALAR

A.AMD.	: Bâb-1 Âsafî Âmedî Kalemi
A.DVN.	: Bâb-1 Âsafî Divan-1 Hümâyûn Kalemi
A.DVN.MHM.	: Bâb-1 Âsafî Divan-1 Hümâyûn Mühimme Kalemi
A.M.	: Sadâret Mütferrik
A.MKT.	: Sadâret Mektubî Evrakı
A.MKT.MHM.	: Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi
A.MKT.MVL.	: Sadâret Mektubî Kalemî Meclisi Vala Evrakı
A.MKT.NZD.	: Sadâret Mektubî Kalemî Nezâret ve Devair
A.MKT.UM.	: Sadâret Mektubî Kalemî Umum Vilâyât
BEO.	: Babıali Evrak Odası Babıali Evrak Odası Evrakı
BEO. AYN. d.	: Babıali Evrak Odası Ayniyat Defterleri
Bkz	: Bakınız
BOA.	: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
C.	: Cilt
C.DH.	: Cevdet Dahiliye
C.MF.	: Cevdet Maârif
Çev.	: Çeviren
DH. MKT.	: Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî
DH.SAİD.d.	: Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Defterleri
Ed.	: Editör
H.	: Hicri
HAT.	: Hatt-ı Hümâyûn
Haz.	: Hazırlayan
HH.	: Hazine-i Hassa Hazine-i Hassa Defterleri
HH.İ.	: Hazine-i Hassa İrâdeler
HR. SYS.	: Hariciye Nezâreti Siyasi Kalemî
HR.İD.	: Hariciye Nezâreti İdare
HR.MKT.	: Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemî
HR.TO.	: Hariciye Nezâreti Hariciye Tercüme Odası
İ.DH.	: İrâde Dahiliye
İ.DH.	: İrade Dahiliye
İ.DUİT	: İrâde Dosya Usulü İrâdeler Tasnifi
İ.HR.	: İrâde Hariciye
İ.MMS.	: İrâde Meclis-i Mahsûs
İ.MTZ.	: İrâde Eyalet-i Mümtâze
İ.MVL.	: İrâde Meclis-i Vâlâ
İ.ŞD.	: İrâde Şûrâ-yı Devlet
M.	: Miladi
MB.	: Mâbeyn-i Hümâyûn Evrakı
MB.İ.	: Mâbeyn-i Hümâyûn İrâdeleri
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MF.İBT.	: Maârif Nezâreti Tedrîsât-ı İbtidaiyye Kalemî

MF.MKT.	: Maârif Nezâreti Mektubî Kalemî
MF.SCL.	: Maârif Nezâreti Sicill-i Ahvâl Şubesi
MSB	: Milli Savunma Bakanlığı
Müt.	: Mütercim
MV.	: Meclis-i Vükela Meclis-i Vükela Mazbataları
MVL.	: Meclis-i Vâlâ Meclis-i Vâlâ Evrakı
Nşr.	: Neşreden
R.	: Rumi
s.	: Sayfa
ŞD.	: Şûrâ-yı Devlet
ŞD.SAİD.	: Şûrâ-yı Devlet Şûrâ-yı Devlet Sicill-i Ahvâl İdaresi
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TS.MA.E.	: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: ve benzeri
vs.	: Vesaire
Y.EE.	: Yıldız Esas Evrakı

GİRİŞ

Araştırmanın giriş bölümünü oluşturan bu başlık altında, araştırma konusu ile ilgili ayrıntılı bilgi verilerek araştırmada ele alınan temel sorunsal üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte araştırmanın amacı, belirlenen araştırma soruları, araştırmanın önemi, kapsam ve sınırlıkları açık bir şekilde ifade edilmiştir. Ayrıca araştırmanın nasıl bir yöntem dâhilinde kurgulanıp gerçekleştirildiği, araştırmanın modeli, veri toplama aracı ve süreci, verilerin analizi gibi hususlar bu bölümde yer alan alt başlıklarda açıklanmıştır.

1.1. Araştırmanın Problem Durumu

Evrensel kültürün anlaşılmasında en önemli boyutlardan biri olan eğitim alanında gerçekleştirilen kuramsal çalışmalar ve uygulamalar, ancak tarihî bir perspektif içinde düşünülüp incelendiğinde gerçekçi ve objektif olarak değerlendirilebilir. Tarihin belirli bir dönemdeki kararlar ve uygulamalar, öncüllerinden etkilendiği gibi artçıları için de etki değeri taşımaktadır. Bu noktada tarih bilimi dairesinde yapılan eğitim olgusuna ilişkin bilimsel inceleme ve araştırmalar, günümüz eğitim sistemindeki kuram ve uygulamaları daha doğru anlayıp değerlendirmek, geçmişten dersler çıkararak günümüze pratikte faydalanılabilir tecrübe birikimi sağlamak, geçmiş deneyimlerin bilinip analiz edilmesi yoluyla politika üreticilerine ve uygulayıcılarına makul öneriler sunmak gibi çok önemli bir misyonu hüviyetinde barındırmaktadır. Bu doğrultuda, bir ülkenin tarihsel süreçteki eğitim politika ve uygulamalarının özellikle eğitim sisteminden birinci derecede sorumlu kişiler bağlamında incelenerek değerlendirilmesi önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı devlet sisteminin radikal değişim ve dönüşümler geçirdiği Tanzimat Dönemi'nden günümüze gelinceye kadar geçen sürede maarif nazırlarının/eğitim bakanlarının eğitimci, yönetici ve bürokrat kişiliklerinin çeşitli açılardan ele alınarak nazırlık/bakanlık yaptığı dönemdeki eğitime dair oluşturulan politika ve

uygulamaların incelenmesi, eğitim yönetimi geçmişimizin resmini ortaya koymak açısından büyük önem taşımaktadır. Aynı zamanda böylelikle geçmiş eğitim politikalarından faydalanarak ileriye yönelik eğitim politikalarının daha etkili ve kapsayıcı bir şekilde oluşturulması sağlanabilecektir. Ancak konuyla ilgili literatür incelendiğinde Ahmed Cevdet Paşa¹, Mehmed Esad Safvet Paşa², Mehmet Tahir Münif Paşa³ gibi bazı meşhur maarif nazırları hariç olmak üzere özellikle Tanzimat Dönemi maarif hayatına etki etmiş daha pek çok önemli isim ile ilgili tarihi kaynakların tam olarak tespit edilmemiş, arşiv ve kütüphane dokümanlarının bütüncül bir şekilde incelenmemiş, yeterli araştırma yapılmamış olduğu görülmektedir.

Bu noktadan hareketle, bu araştırma Osmanlı maarifinde modernleşme bağlamındaki politika ve uygulamaların zirveye ulaştığı ve eğitim sisteminin önemli bir reformasyona tabi tutulduğu Tanzimat Dönemi'nde pek çok önemli bürokratik görevlerin yanı sıra altı defa Maarif Nazırlığı görevinde bulunmuş bir isim olan Ahmed Kemal Paşa'nın biyografisini ve yaşadığı dönemdeki eğitim politika ve uygulamalarına etkisini konu almaktadır. Ahmed Kemal Paşa, Tanzimat Dönemi'nde maarifin modernleşmesi bağlamında geliştirilen politikalar ve gerçekleştirilen uygulamalar bakımından oldukça önemli bir isimdir. Bunun yanı sıra yaşamıyla birlikte uzun süren devlet hizmeti boyunca kritik noktada çok çeşitli ve önemli görevler üstlenmiş, bir Tanzimat bürokratıdır.

Ahmed Kemal Paşa hakkında sayısız internet kaynağı, farklı alanlara ait birçok ansiklopedi türünden başvuru eserleri, tarih, eğitim bilimleri ve eğitim tarihi literatüründe yer alan birçok dergi arşivi ve kitaplar ile YÖK Ulusal Tez Merkezinde bulunan lisansüstü tezler üzerinden “*Ahmed Kemal Paşa, Kemal Efendi, Ahmed Kemal, Es-seyyid Ahmed Kemal*” gibi çeşitli anahtar kelimeler ile taramalar yapılmıştır. Ahmed Kemal Paşa'nın hayatı, Maarif Nazırlığı yaptığı dönemdeki eğitim

¹ Mustafa Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa* (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2012); Erdem Oklay, “Ahmet Cevdet Paşa'nın Türk Eğitim Tarihi Açısından Önemi Üzerine Bir İnceleme”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 29/1 (2014), 233-251; Richard L. Chambers, “The Education of a Nineteenth-Century Ottoman Alim, Ahmed Cevdet Paşa”, *International Journal of Middle East Studies* 4/4 (1973), 440-464.

² Pelin İskender, *Mehmed Esad Safvet Paşa (1814-1883/H. 1230-1301)* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999).

³ Âdem Akın, *Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2014); İsmail Doğan, *Tanzimat'ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi, Sosyo Pedagojik Bir Karşılaştırma* (İstanbul: İz Yayınları, 1991).

politika ve uygulamalarını merkeze alan müstakil bir bilimsel araştırmaya ulaşamamıştır⁴.

Eğitim tarihi literatüründe Tanzimat Dönemi Osmanlı eğitim modernleşmesi çerçevesinde yapılan birtakım araştırmaların satır aralarında, Ahmed Kemal'in hayatı ve devlet hizmetinde bulunduğu sıralardaki bazı dikkat çekici bürokratik faaliyetleri hakkında kısıtlı bilgi bulunmaktadır. Literatürde Ahmed Kemal hakkında verilen bilgiler veyahut bir başka deyişle, Ahmed Kemal'in günümüzdeki bilinirliğinin dört temel noktası olduğu ileri sürülebilir:

- İlki, 1839'da Tanzimat'ın ilanından sonraki süreçte Ahmed Kemal'in Osmanlı maarifinin modernleşmesi ve kurumsallaşması süreci ile rüştiye mektepleri ve Darülmualimînin kuruluşunda oynadığı rol⁵,
- İkincisi, Tanzimat Dönemi'nin meşhur bürokrat ve aydınlarından Mehmed Tahir Münif Paşa'nın gençlik dönemlerinden itibaren hamiliğini üstlenmiş ve özellikle de Ortaelçilik göreviyle Berlin'e giderken onu da yanında götürmüş olması⁶,
- Üçüncüsü, 1857 yılında Maarif Nezaretinin kuruluşundan sonraki dönemde toplamda altı farklı tarihte bu makama nazır sıfatıyla atanmış olması⁷,
- Dördüncüsü ise Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nin meşhur ediplerinden biri olan Lastik Said Bey'in babası oluşu⁸,

⁴ Söz konusu iddia, Ahmed Kemal Paşa'ya dair bu tezin araştırma sürecinin başlatıldığı 2017 yılından yazım sürecinin tamamlanarak Tez İzleme Komitesi üyelerine sunulduğu 2020 yılı Mayıs ayına kadar geçen sürede geçerliğini korumuştur. Öte yandan Ahmed Kemal Paşa'nın biyografisinin Haziran 2020'de yayımlanmış olan bir makale çalışmasında belirli ölçülerde ele alınmış olduğu belirtilmelidir. Bkz. Musa Bardak, "Son Dönem Osmanlı Eğitimci-Bürokratı Ahmed Kemal Paşa'nın Hayatı", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi* 7/13 (2020), 40-71.

⁵ Döneme ilişkin arşiv belgelerine ve bazı gazete koleksiyonlarına dayanarak bu rolü kapsamlı bir şekilde ortaya koyan bir eğitim tarihi araştırması için bkz. Mehmet Ali Yıldırım, *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010). Bunun yanı sıra söz konusu role yüzeysel bir biçimde atıfta bulunan dikkate değer bazı araştırmalar için bkz. Fatma Kaya Doğanay, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rüştiye Mektepleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011); Ayşegül Altınova, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüştiye Mektepleri* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010); Arzu Meryem Nurdoğan Demirkıran, "Modernleşme ve Tanzimat Dönemi Eğitim (1775-1876)", *Kronolojik ve Tematik Türk Eğitim Tarihi*, ed. Mustafa Gündüz (İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, 2018), 81-82; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991), 55-56.

⁶ Ali Budak, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2012); Doğan, *Tanzimat'ın İki Ucu.*; Akın, *Münif Paşa*.

⁷ Kemal Paşa'nın altı defa Maarif Nazırı olduğu bilgisi literatürde sıkça vurgulanmakla birlikte bu görevlerinin içeriği ve onun Osmanlı maarifine nazır olarak katkıları araştırılmamıştır.

⁸ Mehmet Ali Beyhan, "Bir II. Abdülhamid Devri Aydını'nın Profili: Lastik Said Bey", *Osmanlı Araştırmaları* 13 (1993), 167-205.

Dolayısıyla, literatürdeki mevcut araştırmalar incelendiğinde Ahmed Kemal ile ilgili önemli ancak çerçevesi dar bilgi bulunmaktadır. Açıkçası günümüz tarih yazıcılığı -mevcut birikimi ve araştırma eğilimleriyle birlikte- göz önünde alındığında, isimleriyle Tanzimat modernleşmesine etiket olmuş, döneme damgasını vurmuş meşhur paşalar arasında Ahmed Kemal Paşa'ya dair müstakil bir araştırma bulunmaması, onun önemli görülmediği ve araştırmaya değer bulunmadığı fikrini ortaya çıkarmaktadır. Ancak burada bahsedilen önem ve değer Ahmed Kemal'e dair gerçeği temel alan bir yargı olmayıp günümüz tarih yazıcılığının Ahmed Kemal'e biçtiği "atfedilen değer/önem" ile alakalıdır. Nitekim söz konusu duruma karşı gerçekleştirilen bu araştırmada, tarihi bir şahsiyet olarak Ahmed Kemal'in biyografisi ile birlikte Tanzimat Dönemi'ndeki maarife yönelik faaliyetleri gerçeğe en yakın şekilde tasvir edilmeye çalışılmıştır.

1.2. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmada; devlet sisteminin birçok alanında olduğu gibi eğitim sisteminde de modernleşmenin zirveye ulaştığı ve eğitim sisteminin radikal değişim ve dönüşümler geçirdiği Tanzimat Dönemi'nde pek çok üst düzey bürokratik görevin yanı sıra Maarif Nazırlığında defaatle bulunmuş bir isim olan Ahmed Kemal Paşa'nın biyografisinin ortaya konularak yaşadığı dönemin eğitim politika ve uygulamalarına etkisinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda şu araştırma sorularına cevap aranmıştır:

1. Ahmed Kemal Paşa'nın kişisel özellikleri nedir/nasıldır?

- Doğum yeri,
- Nesebi.

2. Ahmed Kemal Paşa'nın eğitimsel profili nedir/nasıldır?

- Eğitim durumu, eğitim gördüğü alanlar,
- Eğitimci kişiliği,

3. Ahmed Kemal Paşa'nın bürokratik profili nedir/nasıldır?

- Atandığı Devlet memuriyetleri,
- Atandığı Devlet memuriyetlerinde görev süreleri ve aldığı maaşlar,
- Maarif Nazırlığında bulunduğu dönemler,

4. *Ahmed Kemal Paşa'nın başarı profilini oluşturan mesleki performansı nedir/nasıldır?*

- *Atandığı Devlet memuriyetlerinde aldığı rütbe ve nişanlar,*

5. *Ahmed Kemal Paşa'nın entelektüel profili nedir/nasıldır?*

- *Entelektüel ilgi alanları,*
- *Âlim, edip ve şair yönü,*
- *Eğitimle ilgili eserleri,*

6. *Ahmed Kemal Paşa'nın aile profili nedir/nasıldır?*

- *Eşi ve çocukları ile kardeşleri,*
- *Şeceresi,*

7. *Ahmed Kemal Paşa'nın maarif alanına yönelik olarak üst düzey devlet görevlerinde bulunduğu dönemlerde geliştirilen politikalar ve gerçekleştirilen uygulamalar nedir/nasıldır?*

Yukarıda belirtilen araştırma sorularından da anlaşılacağı üzere bu araştırmanın iki ana eksenini bulunmaktadır. İlki, Ahmed Kemal Paşa'nın yaşamının, farklı alanlardaki profil özellikleriyle birlikte incelenerek bilimsel bir biyografi halinde sunulmasıdır. İkincisi, Tanzimat Dönemi Osmanlı maarif hayatında kritik düzeyde önemli rolü bulunan bir karakter olarak Kemal Paşa'nın maarif alanında geliştirdiği politika ve gerçekleştirdiği uygulamaların net bir biçimde ortaya konularak analiz edilmesidir. Bu iki eksen doğrultusunda sürdürülen araştırma, Tanzimat Dönemi maarif modernleşmesinin muhtevasına, geçirdiği değişim ve dönüşümlere ilişkin birtakım değerlendirmelere varılabilmesini sağlamıştır.

Bu araştırma, esasen bir şahsın portesindeki gizli kalan ayrıntıları görmeyi hedefleyerek o şahsın gözünden Tanzimat Dönemi maarif hayatının gerçeğe en uygun tasvirini gözler önüne sermeyi amaçlamaktadır. Bilindiği üzere eğitimde modernleşmenin büyük bir hız kazandığı Tanzimat Dönemi'nde gerçekleştirilen çeşitli eğitim yapılanmaları ve sistemsal yeniliklere dair literatürde belirli bir bilgi birikimi mevcuttur. Mesela, modern anlamda öğretmen yetiştiren ilk kurum olarak Darülmüallimînin açılışı, kurumsal olarak işleyişi vs. hususlarında yapılan araştırmalar birçok soruya cevap verecek düzeydedir. Bu vb. örneklerle ilk, orta ve yükseköğretim kademelerindeki Tanzimat'ın modern eğitim kurumları müstakil araştırmalarla incelenmiş ve gerekli bilgiye sahip olunmuştur. Ancak bunların vücuda getirildiği süreç ve bu süreçte devrin eğitim politika ve uygulamalarının eğitim

sisteminin başındaki aktörlerden biri olan Ahmed Kemal'in gözüyle ele alınarak farklı bir bakış açısıyla incelenmiş değildir. Buradan hareketle Ahmed Kemal Paşa'nın biyografisiyle ilgili temel bilgilerin ortaya konulması ve devletin üst düzey memuriyetlerinde bulunduğu dönemlerdeki eğitim politika ve uygulamalarının bir panoramasının çizilmesi ve bunun yanı sıra Tanzimat Dönemi Osmanlı maarif hayatının -Kemal Paşa'ya özel hatlarıyla- yeniden ele alınarak değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu açıdan bakıldığında araştırmanın ilgili literatüre bu anlamda da önemli bir katkı sağlayacağı öne sürülebilir.

Bu araştırmada bir bütün içindeki bir parçaya -bütünsel anlamı- kaçırmadan odaklanmaya çalışılmıştır. Yani Tanzimat modernleşmesi sürecinin olgusal bütünlüğünü bozmadan, bu süreçte önemli icraatta bulunmuş şahsiyetlerden biri olan Ahmed Kemal Paşa öznesi, bütün içindeki bir parça olarak ele alınmıştır. Tıpkı istatistiki veri sunan bir sütun grafikteki önemli değerlere sahip olarak yükselişe geçmiş bir sütunun farkını göstermek için o sütunu dikkat çekici bir renge boyayan bir istatistikçi gibi Tanzimat modernleşmesi sürecindeki Osmanlı Devleti'nin maarif hayatı, Ahmed Kemal'in faaliyetleri çerçevesinde ve özellikle bu ön plana çıkarılarak okuyucuya fark ettirmeye çalışılmıştır. Bir diğer deyişle, bu araştırmada Osmanlı Tanzimat modernleşmesinin dramatik ve anlaşılması güç tınısı, Ahmed Kemal'in yükselen ve öncü sesinde aranmıştır.

1.3. Araştırmanın Önemi

Son dönemlere kadar monarşik bir anlayışla idare edilen Osmanlı devlet yönetiminde mutlak söz sahibi Padişah olmakla beraber özellikle 1839'da başlayan Tanzimat modernleşmesi ile birlikte politika oluşturma süreçlerinde Padişah'ın görevlendirdiği bürokratlar zümresi olarak Babıali öne çıkmıştır. Öyle ki herhangi bir alanda oluşturulan modernleşme eksenindeki politikaların niteliği politika üreticisi konumunda bulunan teorisyenlerin bilgi, beceri ve donanımıyla yakından ilgili olmuştur. Bu politikaların planlandığı şekilde hayata geçirilmesi konusunda ise bu noktada kritik görevler üstlenen pratisyenlerin modernleşme yanlısı, aksiyoner ve reformist bir profile sahip olmaları önemli bir etken olmuştur. Dolayısıyla politika oluşturma ve uygulama süreçlerine doğrudan müdahil olan söz konusu teorisyen ve pratisyenlerin biyografilerinin çok yönlü bir şekilde ortaya konulması suretiyle modernleşme sürecinde sundukları katkının derinlemesine araştırmalarla ele alınması

Osmanlı Tanzimat modernleşmesi ve reform sürecinin anlaşılması bakımından oldukça gereklidir. Bununla birlikte konu alanında yapılacak araştırmaların daha farklı bir perspektifte anlam kazanması bakımından da kritik bir mana taşımaktadır. Buradan hareketle Tanzimat Dönemi eğitim sisteminin üst kademesinde yer almış ve “modern eğitim politika ve uygulamalarına doğrudan etki etmiş” şahısların biyografik ve monografik araştırmalarla incelenmesi Osmanlı eğitim modernleşmesinin anlaşılması bakımından oldukça önemli bir konu alanı olarak görülmektedir.

Belirtilen önem ve gereklilik hususlarını dikkate almak suretiyle gerçekleştirilen bu araştırmayla hem yerel hem evrensel bilim dünyasına hitap eden eğitim tarihi alanının mevcut birikimine özgün bir katkı sağlamak hedeflenmiştir. Tarih ve eğitim tarihi literatüründe Ahmed Kemal Paşa’nın biyografisini, ülkedeki maarif hayatına yön veren politika ve uygulamalarını ilk defa kapsamlı ve bütüncül bir şekilde, birincil kaynaklara dayanarak incelemeyi amaçlayan bu araştırmayla söz konusu hedefe ulaşılmaya çalışılmıştır. Nitekim Ahmed Kemal Paşa gibi Osmanlı’da eğitimin modernleşmesi sürecinde kritik rol oynamış figürlerin çok yönlü biyografileri ortaya konulmadan ve onların yaşadıkları dönemin eğitim politika ve uygulamalarına katkısını kapsamlı ve müstakil bir şekilde ele alarak analiz eden araştırmalar yapılmadan Tanzimat Dönemi Osmanlı eğitim modernleşmesini anlamak ve bu bağlamdaki çıktıları gelişimsel ve bütüncül bir bakış açısıyla incelemek mümkün ol(a)mamaktadır. Bu nedenle bu araştırmayla Tanzimat’tan Cumhuriyet’e ve Cumhuriyet’ten günümüze bir yönüyle bütünlük arz eden Türk eğitim sistemi ve politikaları tarihinde yeterince bilinmeyen ve unutulmuş pek çok önemli şahsiyet arasından Ahmed Kemal Paşa’ya odaklanılmıştır. Bu çerçevede onu her yönüyle tanıtan bilimsel bir biyografinin yanı sıra eğitim icraatlarının incelendiği bu araştırma, alandaki söz konusu boşluğun doldurulmasına katkı sağlaması bakımından önem taşımaktadır. Bu ve benzeri araştırmalarla Tanzimat modernleşmesinde etkili fakat unutulmuş simaların yeniden hatırlanarak bilim dünyasına sunulması, bu bağlamdaki tarihsel tecrübe kaynağının anlamlandırılması ve dolayısıyla günümüz koşullarında sistemin iyileştirilmesine yönelik politikaların oluşturulmasına zemin/arka plan hazırlayabilecektir.

Ahmed Kemal Paşa, Sultan II. Mahmud Dönemi (1808-1839)’ne rastlayan 1825 yılında ilk defa devlet memuriyetine başlamış olup Abdülmecid (1839-1861), Abdülaziz (1861-1876), V. Murad (30 Mayıs 1876-31 Ağustos 1876) dönemleriyle birlikte II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908)’nin ilk on yılına kadar geçen sürede

toplamda altı farklı saltanat dönemini görmüş geçirmiş bir devlet adamıdır. Bununla birlikte uzun yıllar çeşitli devlet kademelerinin üst düzey mercilerinde önemli ve üst düzey görevlerde bulunmuştur. Tanzimat Dönemi'nin reformist ve aydın bürokratlarından biri olarak özellikle Osmanlı eğitim modernleşmesine yön tayin edici, belirleyici ve öncü bir hizmette bulunmuş bir eğitimcidir. Bu özelliklerinden ötürü onun biyografisinin yanı sıra yaşamı boyunca üstlendiği memuriyetlerin de ayrıntılarıyla birlikte ele alındığı bu araştırmada, Tanzimat Dönemi Osmanlı bürokrasinin yapısal işleyişine dair önemli ipuçları sunulmakla birlikte bu dönemde bir bürokratin üst düzey devlet görevlerine ne tür başarılar göstererek ve nasıl gelebildiği konusunda aydınlatıcı bir bakış açısı ortaya konulmuştur.

Ahmed Kemal Paşa'nın gözünden ve şahsı ekseninde altı farklı saltanat dönemindeki maarife yönelik modernleşme sürecini inceleyen bu araştırma, bir açıdan birbirine çok benzeyen diğer açıdan ise farklılıklar arz eden uzun bir dönemi kapsamaktadır. Şöyle ki bir yanda çökmekte olan bir imparatorluk ve bu çöküşe ellerinden geldiği, kapasiteleri yettiği kadar direnmeye, mücadele etmeye çalışan beş farklı padişah ve farklı simalardan oluşan pek çok hükümet bulunmaktadır. Diğer yanda ise önceki dönemlerden daha da güçlü bir arzuyla yenileşmeye kapı açan bir modernleşme süreci hüküm sürmektedir. Yanlış veya doğru anlaşılması bir kenarda dursun, modernleşme mefhumunu tam anlamıyla benimseyerek bunu kendine yol edinmiş ve derinleştirmiş bir zihniyetin eğitim alanında batılı ve modern bir değişim dönüşüm sağlama çabası Kemal Paşa'nın yaşadığı dönem boyunca hız kazanarak sürmüştür. Yani onun üst düzey devlet görevlerinde faaliyet gösterdiği 1839-1887 yılları arasında Padişah ve yönetim erkânı değişmiş olsa da bir anlamda batılılaşmayı merkeze alan modernleşme fikri belirli bir güç ve ivme kazanarak devam etmiştir. Kemal Paşa benzerlik ve farklılıklar içeren söz konusu süreçte maarife yönelik politika ve uygulamalara şahitlik eden ve hatta üstlendiği görevlerle bu sürecin doğrudan kalbinde bulunan bir şahıstır. Dolayısıyla Osmanlı Tanzimat Dönemi'nin maarif ve kültür hayatındaki modern politika ve uygulamaları onun kadrajından izlemek oldukça önemli görülmektedir. Öyle ki Tanzimat Dönemi maarifinin temel özellikleri ve gerçekleştirilen uygulamalar büyük ölçüde bilinmekteyken Ahmet Kemal Paşa ekseninde bu dönemin incelenmesi, onun önemli çaba ve gayretleriyle şekillenen Tanzimat Dönemi maarif hayatının yeniden kurgulanması noktasında farklı bir bakış açısı sunabilir.

Bir başka açıdan değerlendirildiğinde ise bu araştırmanın güçlü yanları iki farklı noktada ele alınarak ifade edilebilir. İlki, araştırma konusundan kaynaklıdır. Tarihi bir olay ya da olgunun gerçeğe en yakın surette anlaşılabilmesi, söz konusu olay ve olguya birinci derecede etki etmiş tarihi şahsiyetlerin tüm yönleriyle bilinmesine bağlıdır. Dolayısıyla daha önce müstakil bir araştırmaya konu olmamış, hakkında oldukça sınırlı bilgi bulunan tarihi bir şahsiyet olarak Ahmed Kemal Paşa'nın biyografisi ve yaşadığı dönemde modern eğitim politikalarının üretilmesine ve uygulanmasına katkısının ortaya çıkarılması, araştırmanın ele aldığı konu bakımından önemine işaret etmektedir. Araştırmayı güçlü kılan ikinci durum ise inceleme yöntemiyle ilgilidir. Yani araştırma verilerinin birincil düzeyde, zengin ve çok çeşitli tarih kaynaklarından elde edilerek derinlemesine yorum sağlayan içerik analizi yöntemiyle değerlendirmeye tabi tutulmasından ileri gelmektedir. Özellikle tarihsel verilerin analizi sürecinde Ahmed Kemal Paşa'nın eğitim politika ve uygulamalarının eğitim bilimleri ve eğitim yönetimi alanlarının bilimsel çerçevesi doğrultusunda özgün bir bakış açısıyla ele alınarak yorum ve değerlendirmelere ulaşılması, -eğitim tarihi araştırmalarından beklendiği üzere- bu araştırmaya disiplinlerarası bir nitelik katmıştır. Dolayısıyla konuya yaklaşım biçimi ile kullanılan yöntem ve teknikler açısından bundan sonra yapılacak araştırmalara farklı bir bakış açısı sunmayı hedeflemesi yönüyle de önemli görülmektedir.

1.4. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Bir araştırmanın kapsam ve sınırlılıklarının belirlenmesi, yapılacak çalışmanın hem kontrol edilebilmesi hem de yürütülebilmesi açısından son derece önemlidir. Bu bağlamda yapılan bu araştırmanın metot ve yöntem kısmında bu konu göz ardı edilmemiş, kapsam ve sınırlılıkları, tarih bilimin gerektirdiği ilmi usuller çerçevesinde belirlenmiştir.

Bu araştırmada, Ahmed Kemal Paşa'nın hayatı ve yaşadığı dönemde kendisinin merkezinde cereyan eden olaylar ve bilhassa eğitim politika ve uygulamalarının incelenmesi amaçlanmıştır. Dolayısıyla araştırma, zamansal olarak Ahmed Kemal Paşa'nın yaşamış olduğu 1808-1887 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır. Araştırmanın mekânsal sınırları ise konuyla bağlantılı olarak Ahmed Kemal Paşa'nın ömrünün büyük kısmını geçirdiği Osmanlı-İstanbul, memuriyeti dolayısıyla belirli sürelerde bulunduğu İran-Tahran ve Bosna-Hersek ile yine çeşitli görevlendirmeler

sonucunda gittiği Fransa-Paris, Belçika-Brüksel, Almanya-Köln-Berlin, İngiltere-Londra gibi bazı Avrupa şehirleridir.

Bununla birlikte bu araştırma incelemeye aldığı veri kaynakları bakımından da birtakım sınırlıklar taşımaktadır. Nitekim araştırma kapsamında incelemeye alınan arşiv belgeleri, gazete ve dergi yazıları gibi tarihsel kaynaklar/dokümanlar çerçevesinde bir inceleme yapılmıştır. Bu esnada veri çeşitliliğini sağlamak için mümkün mertebe, farklı tarihsel kaynaklara ulaşma yoluna gidilmiş olmakla birlikte, netice itibarıyla, araştırma kapsamında ulaşılabilen kaynaklar üzerinden bir ürün ortaya konmuştur. Veri kaynaklarının bu araştırmaya getirdiği sınır üzerine daha açıklayıcı bir ifade de bulunmak gerekirse araştırmanın veri kaynağının büyük bir kısmının Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığından temin edilen arşiv belgelerinden oluştuğunun altı çizilebilir. Bu durum, bilinçli bir tercihten öte bir anlamda tarih bilimi araştırmalarının doğasından kaynaklanmıştır. Araştırmanın veri toplama sürecindeki her bir adıma bağlı olarak araştırmanın veri kaynağı grubu kendiliğinden şekillenmiştir. Öyle ki tarihsel bir şahsiyet olarak biyografisi oluşturulmaya çalışılan Kemal Paşa'nın yaşamını birçok yönden ele alan, onun iç dünyası hakkında bilgi veren, fikir ve görüşlerini tanıtan kısacası onu daha yakından tanıma fırsatı sağlayan -arşiv belgesi ve gazete haberleri dışındaki- farklı türden veri kaynaklarına ulaşmakta güçlük çekilmiştir. Söz gelimi, Kemal Paşa'nın anılarını yazmış olduğu hatırat türünden bir esere veya kendi öz yaşamını ve olaylara bakışını yansıttığı bir hatıratın yanı sıra belirli konulara ilişkin (mesela: maarife, mekteplere, muallimlere dair) kendi fikir ve görüşlerini sunan kayda değer yazılı bir esere de ulaşamamıştır. Yaşadığı dönemde yakın çevresindeki kişilerden olan Mehmet Tahir Münif Paşa, Ethem Pertev Paşa, Ahmed Cevdet Paşa ile oğlu Kemalizade Said Bey gibi şahsiyetlerin eserleri dikkatle taranmış olmasına rağmen Ahmed Kemal'i daha yakından tanımaya fırsat sağlayacak bir yazıya rastlanmamıştır. Sonuç olarak Kemal Paşa'nın biyografisi, eğitim politika ve uygulamalarını ele alan bu araştırmanın veri tarama sürecinde çok yönlü bir düşünce yapısıyla veri çeşitliliği sağlayabilecek çok sayıda kaynak türü gözden geçirilmiş, titizlikle taranmış olmasına rağmen araştırmanın ana kaynağını oluşturan arşiv belgeleri başta olmak üzere ulaşılabilen diğer kaynaklarla yetinmek durumunda kalınmıştır. Dolayısıyla araştırmanın yöntemi başlığı altında ayrıntılı bir şekilde açıklanmış olan veri kaynaklarıyla sınırlıdır.

Araştırma kapsamında, Ahmed Kemal'in maarifle ilgili üst düzey görevler sürdürdüğü dönemlerde onun etkisiyle gelişen birtakım politika ve uygulamaları açık

ve net olarak tespit etmek mümkün olmuştur. Ancak incelemeye alınan veriler çerçevesinde dönemin bazı politika ve uygulamaları için bizatihi onun etkisini ortaya koymak mümkün olmamıştır. Bu tür durumlarda, onun görevde yaptığı süreler boyunca hem kendisinin merkezinde hem de dönemin maarifle ilgili diğer kurum ve kuruluşlarının payıyla gelişen politika ve uygulamaları geniş bir yelpaze altında bir arada ele almak daha uygun görülmüştür. Bu yapılırken araştırmanın amacı ve odak noktası olarak Ahmed Kemal Paşa, araştırma boyunca -doğal olarak- ön planda tutulmuştur. Mesela araştırma kapsamında, 1846'da kurulan Meclis-i Maarif-i Umumiyenin eğitim politika ve uygulamalarına ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir. Halbuki bu sıralarda Ahmed Kemal, bu meclisin sıradan bir üyesi olmaktan başka bir pozisyona sahip değildir. Dolayısıyla bu çalışmada Kemal Paşa'nın Tanzimat maarifine etkisi dönemin genel eğitim icraatları ve bağlamsal koşullarıyla birlikte ele alınmıştır. Hem onun hem de dönemin farklı yönetim odakları tarafından geliştirilen politikalardan bahsederken mümkün mertebe bu ayrıma ilişkin gerekli açıklamalarda bulunulmuştur. Sonuç olarak bu araştırmanın böylesi bir kapsam dahilinde ve bu durum göz önünde tutularak değerlendirilmesi gerekir. Aksi takdirde araştırılan kişi varolanın ötesinde algılanıp onunla ilgisi olmayan hususlar ona mal edilebilir; bu durum ise tarihsel gerçekliğin sapmasına ve bir çeşit tarihsel anomaliye sebep olabilir.

1.5. Araştırmanın Yöntemi

Nitel yaklaşımın kullanıldığı bu araştırma, özgün ve birincil kaynaklara dayalı bir tarih araştırması olarak tasarlanmıştır. Bu çalışmada Tanzimat Dönemi'nde birçok bürokratik görevin yanında Maarif Nazırlığı gibi önemli bir göreve altı defa getirilmiş olan Ahmed Kemal Paşa'nın biyografisinin yanı sıra eğitimci ve bürokrat kimliğiyle görev yaptığı dönemdeki eğitim politika ve uygulamaları tarihsel olarak incelenmiştir. Ayrıca Kemal Paşa'nın döneminde geliştirilen politika ve gerçekleştirilen uygulamalar eğitim bilimleri ve eğitim yönetimi alanlarının bilimsel çerçevesi doğrultusunda analiz edilip değerlendirilmiştir.

1.5.1. Verilerin Toplanması

Araştırmaya veri sağlayan dokümanlara nasıl ulaşıldığına ilişkin süreç araştırmanın bu alt başlığı altında tüm ayrıntılarıyla paylaşılmıştır. İlk olarak, veri

toplama sürecinin ilk aşaması olan ön hazırlık aşamasından bahsedilmiş ve bu süreçte gerçekleştirilen arşiv ve kütüphane çalışmaları sunulmuştur. İkinci olarak ise yapılan ön çalışmalarla belirlenen dokümanlara nasıl ve ne şekilde erişim sağlandığı açıklanmış ve söz konusu veri kaynaklarının bu araştırma için önemi üzerine kaynak değerlendirmesi yapılmıştır.

1.5.1.1. Ön hazırlık: Gerçekleştirilen arşiv ve kütüphane çalışmaları

Bu araştırmanın verileri, doküman incelemesi yoluyla toplanmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu ve olaylar hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini içermektedir. Ayrıca tarih araştırmalarında, odaklanılan araştırma problemiyle ilişkili yazılı ve görsel materyal ve malzemeler araştırmanın veri kaynağı olarak kullanılabilir⁹. Bununla birlikte doküman inceleme yöntemi olarak arşiv belgelerinin incelenmesi günümüz tarih araştırmalarında en sık başvurulmuş ve güvenilirliği en yüksek olan yöntemlerden biridir.

Bu araştırmanın *veri toplama sürecinin ilk aşamasında* arşiv ve kütüphane çalışmaları yapılmıştır. İlgili literatür derinlemesine ve detaylı bir biçimde incelenerek Ahmed Kemal Paşa'ya ve onun yaşadığı döneme (1808-1888) ilişkin veriler saptanmış, konuya ilişkin bir arka plan, kuramsal ve kavramsal çerçeve oluşturulmuştur. Bu doğrultuda Ahmed Kemal Paşa ve dönemiyle ilgili tarihi dokümanlara ulaşabilmek adına aşağıda listesi verilen arşiv, kütüphane ve sahalarda gerek yerinde incelemelerde bulunarak gerek internet adresleri üzerinden çevrimiçi olarak bilgi-belge taraması yapılmıştır:

- *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi (İstanbul)*: Bu araştırma kapsamında, İSAM Kütüphanesinin elektronik erişime açık olan kaynaklarından faydalanılmıştır. Kütüphanenin internet sitesi üzerinden¹⁰ başta Türk Tarih, Edebiyat, Kültür ve Sanat Makaleleri Veri Tabanı, Osmanlıca Makaleler Veri Tabanı ve Osmanlı Salnâmeleri Veri Tabanı olmak üzere erişime açık olan tüm veri tabanlarında gerekli taramalar yapılmış olup bunlardan büyük ölçüde istifade edilmiştir.

⁹ Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2005), 187-188.

¹⁰ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), "İSAM Kütüphanesi" (Erişim 30 Mart 2020).

- *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (TİTE) Arşiv ve Kütüphanesi*: Söz konusu kurumda yerinde incelemelerde bulunularak katalog taraması yapılmıştır. Ancak araştırma konusu özelinde kayda değer bir bilgi, belge ve esere ulaşamamıştır.

- *Atatürk Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı (Erzurum)*: Başkanlığa bağlı Dijital Nadir Eserler Koleksiyonu arasında yer alan Seyfettin Özege Nadir Eserler Koleksiyonunun internet sitesi¹¹ üzerinde anahtar kelimelerle tarama yapılmıştır. Özellikle Ahmed Kemal Paşa'nın kitap türündeki eserlerine bu taramalar neticesinde ulaşılmış olup bunlar temin edilmiştir.

- *İstanbul'da bulunan Beyazıt, Taksim, Beşiktaş ve Kadıköy semtlerindeki sahaflar ile Ankara'da bulunan Kızılay semtindeki Sahaflar*: Araştırma kapsamında arşiv ve kütüphanelerde yapılan incelemelerin ötesinde Ahmed Kemal Paşa'ya dair bulunması muhtemel başka kaynakların taranması için Ankara ve İstanbul'da bulunan sahaflarda özel kaynak taraması yapılmıştır. Söz gelimi Kemal Paşa'ya dair özel bir günlük, hatırat veya herhangi özel bir vesikaya tesadüf edilebileceği düşünülerek sahaf araştırmasına girilmiştir. Ayrıca Türkiye'deki sahaflar için oluşturulmuş olan internet ortamındaki ortak satış sitesi üzerinde¹² belirli aralıklarla taramalarda bulunmuştur. Yapılan bu araştırma ve taramalar neticesinde doğrudan Kemal Paşa özelinde herhangi bir bilgi, belge ve esere ulaşamamıştır. Buna rağmen sahaflar üzerinde gerçekleştirilen taramalarda Tanzimat Dönemi literatüründe yer alan ve günümüzde baskısı bulunmayan (araştırma için gerekli) bazı eserler tespit edilmiş olup bunlar temin edilmiştir.

- *İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı*: Kütüphanede hem yerinde incelemelerde bulunularak hem de internet sitesi üzerinde dijital kaynaklar arasında katalog taraması yapılmıştır. Özellikle son yıllarda eklenen yeni özel koleksiyonlarla oldukça zenginleşen bu kütüphanenin dijital erişime de açık olan çok sayıda kaynağından araştırma kapsamında istifade edilmiştir¹³.

- *T.C. Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) Ferit Ragıp Tuncor Arşiv ve Dokümantasyon Kütüphanesi (Ankara)*: Kemal Paşa'nın altı defa Maarif Nazırlığı

¹¹ Atatürk Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Seyfettin Özege Nadir Eserler Koleksiyonu, "E-kaynaklar", (Erişim 30 Mart 2020).

¹² Nadir Kitap, "Kitaplar", (Erişim 30 Mart 2020).

¹³ İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, "Katalog Tarama", (Erişim 10 Ocak 2020).

yapmış ve Geç Osmanlı döneminin eğitim sistemine önemli katkılarda bulunmuş bir isim olmasından dolayı ona dair bilgi ve belgeye ulaşılabileceği düşüncesiyle günümüz MEB'in arşiv ve dokümantasyon kütüphanesinde taramada bulunulmuştur. Kütüphanenin koridor duvarında diğer maarif nazırları ve milli eğitim bakanlarının yanında Kemal Paşa'nın vesikalık türden bir fotoğrafının bulunmasının dışında, Paşa'ya dair herhangi bir bilgi ve belgeye ulaşılamamıştır¹⁴.

- *İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Merkez Kütüphane ve Nadir Eserler Kütüphanesi*: Burada hem yerinde hem de belirlenen anahtar kelimelerle kütüphanenin internet sitesi¹⁵ üzerinde kaynak taraması yapılmış olup araştırma konusuyla ilgili birkaç el yazması esere ulaşım sağlanmıştır.

- *T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu (TTK) Başkanlığı Kütüphanesi (Ankara)*: Burada yerinde yapılan taramalarda araştırma konusuyla ilgili literatürde yer alan önemli kaynaklara ulaşılabilmıştır. Ayrıca araştırmanın ilgili dipnotlarında görülebileceği üzere, kütüphanenin internet sitesi¹⁶ üzerinden yapılan taramalarda araştırma konusuyla ilgili önemli dijital kaynaklara da erişim sağlanmıştır.

- *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanesi ve Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi) (İstanbul)*: Hem Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanesi ve Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesinde (yerinde) yapılan incelemelerle kütüphane katalogları taranmış hem de Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığının internet sitesi üzerinde¹⁷ konuyla ilgili anahtar kelimelerle basit ve detaylı katalog taraması yapılmıştır. Sonuç olarak araştırma konusuyla ilgili bir veriye ulaşılamamıştır.

- *T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (İstanbul-Ankara)*: Başkanlığa bağlı İstanbul'da bulunan Osmanlı Arşivi araştırma salonunda üç defa ve Ankara'daki Cumhuriyet Arşivi araştırma salonunda dört defa olmak üzere 2018-2020

¹⁴ Kemal Paşa'nın duvardaki bu fotoğrafına başka kaynaklardan da erişim sağlanmıştır. Bkz. Ek 1 ve 2.

¹⁵ İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı, "Merkez Kütüphane", (Erişim 30 Mart 2020).

¹⁶ T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu (TTK) Başkanlığı Kütüphanesi, "Detaylı Arama", (Erişim 30 Mart 2020).

¹⁷ T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, "Detaylı Arama", (Erişim 30 Mart 2020).

yılları arasındaki toplamda yedi farklı tarihte arşiv çalışması yapılmıştır. Araştırma konusuyla ilgili söz konusu arşiv çalışmaları her defasında daha da derinleştirilmiş olup bu çalışmalarda Ahmed Kemal Paşa'nın özellikle memuriyete adım attığı 1825 yılından vefat ettiği 1887 yılına kadar geçen süreyi kapsayan belge tarama işlemi yapılmıştır. Bu taramalar, Maarif fonu başta olmak üzere tüm arşiv fonları üzerinde araştırma konusuyla ilgili farklı anahtar kelimeler kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte içerisinde araştırma konusuyla ilgili belge bulunması muhtemel olan dosya usulü evrak üzerinde de uzun soluklu taramalarda bulunulmuştur. Yapılan incelemeler neticesinde araştırma konusuyla ilgili 3.000'in üzerinde arşiv belgesi tespit edilerek temin edilmiştir. Bu belgeler, araştırmanın esas veri kaynağı grubunu oluşturduğundan oldukça önemlidir.

- *Hakkı Tarık Us Koleksiyonu*: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye coğrafyasında yayımlanmış gazete ve dergilere çevrimiçi erişim imkanı sunan bu kıymetli koleksiyona ilgili internet sitesi üzerinde erişim sağlanmıştır¹⁸. Araştırma kapsamında, başta Takvim-i Vakâyi ve Ceride-i Havadis olmak üzere incelemeye alınan süreli yayınlara buradan ulaşılmıştır.

- *Fransa Ulusal Kütüphanesi (Bibliothèque Nationale de France)*: Ahmed Kemal Paşa'nın çeşitli Avrupa şehirlerinde belirli sürelerde bulunmuş olması dolayısıyla, Kemal Paşayla ilgili dönemin Avrupa'sındaki yazılı kaynaklar arasında bir malumata ulaşabilmesi ihtimaline karşılık yabancı arşiv ve kütüphanelerin taranması gerektiği düşünülmüştür. Öncelikle Fransız Ulusal Kütüphanesinin internet sitesi üzerinden zengin dijital arşivine¹⁹ ulaşılarak araştırma konusuyla ilgili anahtar kelimeler girilmek suretiyle tarama yapılmıştır. Kemal Paşa'yı konu alan tarihsel kaynak niteliğinde çok sayıda gazete haberleri tespit edildikten sonra bunlara çevrimiçi erişim sağlanmıştır. Araştırmanın veri çeşitliliğinin sağlanması bakımından kayda değer bilgilere ulaşılmıştır.

- *İngiliz Gazete Arşivi (The British Newspaper Archive), İngiltere Kütüphanesi (The British Library), İngiltere Ulusal Arşivleri (The National Archives)*: Ahmed Kemal Paşa ile ilgili dönemin Avrupa'sındaki yazılı kaynaklar arasında bir bilgi ve belgeye ulaşabilmesi ihtimaline karşılık yabancı arşiv ve kütüphanelerin taranması gerektiği düşünüldüğünden adı geçen kurumlara internet siteleri aracılığıyla üyelik

¹⁸ Hakkı Tarık Us Collection, "Periodicals of Hakkı Tarık Us Collection", (Erişim 30 Mart 2020).

¹⁹ Bibliothèque Nationale de France, "BnF", (Erişim 30 Mart 2020).

kaydı oluşturulmuştur. Bu suretle araştırma konusuyla ilgili belirlenen anahtar kelimelerle tarama yapılabilmektedir. Yapılan taramalar neticesinde İngiltere Kütüphanesi²⁰ ve İngiltere Ulusal Arşivlerinde²¹ araştırma konusuyla ilgili bir kayda ulaşılamamıştır. Buna karşın İngiltere Kütüphanesinde bulunan İngiltere, İskoçya ve İrlanda’da yayımlanmış olan tüm gazetelerin dijital ortamda çevrimiçi araştırmaya sunulduğu İngiliz Gazete Arşivi²² koleksiyonundan büyük ölçüde istifade edilmiştir. Bu süreli yayın koleksiyonunun internet sayfası üzerinde çevrimiçi yapılan taramalarda araştırma konusuyla ilgili çok sayıda gazete haberi tespit edilmiştir. Kemal Paşa’yı konu alan tarihsel kaynak niteliğinde bu gazete haberlerine erişim sağlanmıştır. Buradan elde edilen bilgiler özellikle araştırmanın veri çeşitliliğini sağlaması bakımından kayda değerdir.

- *Berlin Eyalet Kütüphanesi (Staatsbibliothek zu Berlin) ve Türkiye Cumhuriyeti Berlin Büyükelçiliği*: Ahmed Kemal Paşa 1854-1857 yılları arasında Osmanlı Devleti Berlin Ortalçılığı görevinde bulunmuştur. Bu görevin detaylarını ve Berlin’de bulunduğu süre boyunca icraatlarını tespit etmek amacıyla Berlin Eyalet Kütüphanesinde hem internet sayfası üzerinden tarama yapılmış²³ hem de yerinde araştırma yapılmıştır. 2019 yılı Aralık ayının ilk haftasında gerçekleştirilen Berlin seyahatinde söz konusu kütüphanede Türkiye ile ilgili eserlerin bulunduğu bölümde yer alan kataloglar taranmış olup araştırma konusuyla ilgili kayda değer bir bilgi ve belgeye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte Kemal Paşa’nın izini sürmek için gerçekleştirilen söz konusu Berlin seyahatinde, T.C. Berlin Büyük Elçiliği de ziyaret edilmiştir. Bu ziyarette Elçilik Müsteşarı ve Sekreteri ile görüşme fırsatı bulunmuştur²⁴. Elçiliğin Cumhuriyet öncesi dönemden kalan bir arşivinin bulunabileceği ve bu arşivde Kemal Paşa ile ilgili evraka ulaşılabileceği gibi düşünce ve hayallerle girilen bu teşebbüste, umutlar suya düşmüştür. Yapılan görüşmede yetkililer, elçilikte Osmanlı döneminden kalma belgelerin bulunduğu bir arşivin olmadığını ifade etmişlerdir.

²⁰ The British Library, “Search the Main Catalogue”, (Erişim 31 Mart 2020).

²¹ The National Archives, “Explore”, (Erişim 31 Mart 2020).

²² The British Newspaper Archive, “Discover History As It Happened”, (Erişim 31 Mart 2020).

²³ Staatsbibliothek zu Berlin, “Suche”, (Erişim 31 Mart 2020).

²⁴ Bizleri kabul eden ve tarihsel süreçte elçiliğin geçirdiği değişim dönüşümler hakkında bilgilendiren Elçilik Müsteşarı Emre Gençtuğ ve Elçilik Sekreteri Yaşar Özbek’e misafirperverliklerinden ötürü teşekkürlerimizi sunarız. Ayrıca Berlin’deki araştırma sürecimizde bizlere mihmandarlık ederek bilgi ve tecrübelerini paylaşan Dr. Ömer Faruk DEMİREL’e çok teşekkür ederiz.

Görüldüğü üzere Ahmed Kemal Paşa ile ilgili oldukça kapsamlı bir arşiv ve kütüphane çalışması gerçekleştirmeye çaba gösterilmiştir. Araştırmaya, onunla ilgili bilgi sağlayabilecek tüm kaynaklar -mümkün mertebe- gözden kaçırılmadan taranmaya çalışılmıştır. Yukarıda ifade edildiği üzere bazı taramalar sonuç vermemiştir. Bununla birlikte iki önemli sonuca ulaşılmıştır: İlk olarak literatürde Ahmed Kemal Paşa'yı konu alan müstakil bir araştırma ve inceleme bulunmadığı saptanmıştır. İkinci olarak ise araştırmada veri kaynağı olarak kullanılabilecek özgün tarihsel kaynaklar tespit edilmiştir. Buradan hareketle oluşturulan bir sonraki başlıkta söz konusu veri kaynakları ve bunlara ne şekilde erişim sağlandığı detaylı bir biçimde değerlendirilerek sunulmuştur.

1.5.1.2. Veri kaynakları: Erişim ve değerlendirme

Ahmed Kemal Paşa'nın başta biyografisini ortaya koymak suretiyle eğitim alanında gerçekleştirdiği politika ve uygulamalarla Tanzimat Dönemi Osmanlı maarif hayatına etkisinin incelendiği bu araştırmada çok çeşitli türden veri kaynakları kullanılmıştır. Bilimsel tarih araştırmalarında bulunması gereken ölçütlerin temel alındığı bu araştırmada, verilerin geçerliğini ve güvenilirliğini artırmak için veri kaynaklarını çeşitlendirme hususuna özellikle dikkat edilmiştir. Bilindiği üzere farklı yöntem, veri kaynağı, araştırmacı, perspektif, veri ve yorumların çapraz kontrollerinin sağlanması yapmak amacıyla bir arada kullanılması veri çeşitlemesi olarak adlandırılmaktadır²⁵. Araştırmanın inandırıcılığını artırmakla birlikte bir tür nitelik artırma yaklaşımı olarak da görülen bu yöntem çerçevesinde, 19. yüzyılda yaşamış bir şahsiyet olarak Ahmed Kemal Paşa ile ilgili tarihsel bilgi sağlayacak farklı türden kaynaklara ulaşmak hedeflenmiştir. Bu çerçevede araştırmacıyı veri toplama noktasında sınırlamayan geniş bir bakış açısıyla konuya yaklaşılmış olup -bir önceki başlık altında ifade edildiği üzere- öncelikle kapsamlı bir arşiv ve kütüphane çalışması yapılmıştır.

Bu çalışmalar esnasında Kemal Paşa ile ilgili tarihsel veri sağlayabileceği düşünülen çeşitli türden veri kaynakları arasında, belirlenen anahtar kavram ve kelimelerle veri taraması yapılmıştır. Söz gelimi, Kemal Paşa'ya dair soğuk ve resmi bir biyografi raporu ortaya çıkmaması için sadece ağırlıklı olarak devletin resmi

²⁵ Norman K. Denzin - Yvonna S. Lincoln, "Introduction: The Discipline and Practice of Qualitative Research", *The Sage Handbook of Qualitative Research*, eds. N. K. Denzin - Y. S. Lincoln (Thousand Oaks CA: SAGE Publications, 2005), 1-32.

bakışını sunan Osmanlı arşiv belgeleri ve kroniklerine odaklanılmamış; bunun yanı sıra hatırat, günlük, seyahatname, yerli-yabancı gazete haberleri, yabancı arşiv ve kütüphanelerde yer alabilecek veriler özellikle dikkate alınmıştır. Yapılan taramalar neticesinde araştırmanın amaç ve sorularına uygun şekilde veriler barındıran kaynaklar tespit edilmiştir. Sonrasında ise tespit edilen bu kaynaklar temin edilerek tasnif işlemi başlatılmıştır. Böylelikle araştırmada esas alınarak kullanılacak veri kaynakları net olarak belirlenmiştir. Ancak bu noktada, veri toplama sürecinde yapılan kaynak taramaları umulandan oldukça farklı yönde gelişme göstermiştir. Kemal Paşa ile ilgili resmi türden veriler sunan belgelerin yoğunlukta olduğu bir veri seti ortaya çıkmıştır. Öyle ki Kemal Paşa'nın bizzat kendini anlattığı bir anı veya hatırat türünden esere ulaşamadığı gibi yakın çevresinin de onunla ilgili kayda değer bilgiler sunan bir yazısına tesadüf olunamamıştır. Sonuç olarak araştırmanın veri toplama sürecinde belirlenmiş olan söz konusu veri kaynakları, gruplandırılmış bir biçimde aşağıdaki alt başlıklarda sunulmuştur:

1.5.2.1.1. Arşiv belgeleri

Ahmed Kemal Paşa'nın biyografisinin ortaya konulması ve yaşadığı dönemin eğitim politika ve uygulamalarına etkisinin tespit edilmesi amacıyla başlatılan bu araştırmanın ilk aşamasında gerçekleştirilen detaylı literatür taraması, arşiv ve kütüphane çalışmaları sonucunda araştırmanın amacına uygun olarak en fazla veri sağlayan kaynak, Osmanlı arşivlerinden temin edilen belgeler olmuştur. Dolayısıyla bu araştırmada büyük ölçüde istifade edilen veri kaynağı, arşiv belgelerdir. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığına bağlı Ankara ve İstanbul'da bulunan araştırma salonlarında 2018-2020 yılları arasındaki toplamda yedi farklı tarihte (her seferinde bir-iki haftalık sürelerle) arşiv çalışması yapılmıştır. Bu çalışmalar, arşivde anahtar kelimeyle belge taramalarının yapılabildiği, bu iş için oluşturulmuş otomasyon sistemi üzerinden yürütülmüştür. Araştırma konusuyla ilgili daha fazla bilgi ve belgeye ulaşmak amacıyla yapılan arşiv çalışmaları, her seferinde daha da derinleştirilerek sürdürülmüştür. Bu çerçevede sistematik bir biçimde ve iki aşamalı bir yöntem dahilinde taramalar gerçekleştirilmiştir. Bu aşamalar şu şekilde izah olunabilir:

İlk aşamada, tüm fonları esas alan genel taramalar yapılmıştır. Bu genel tarama işleminde, Paşa'nın doğum-ölüm tarihleri olan 1808-1887 yılları, zamansal sınır

olarak baz alınmış olup “*Ahmed Kemal Paşa, Kemal Efendi, Ahmed Kemal, Es-seyyid Ahmed Kemal*” gibi çeşitli anahtar kelimelerle kullanılmıştır. Tarama neticesinde otomasyon ekranına gelen binlerce belge kaydı tek tek incelenerek araştırma konusuyla ilgili belgeler ayırt edilmiştir.

İkinci aşamada ise Ahmed Kemal Paşa’nın 1825-1887 yılları arasını kapsayan memuriyet hayatına ilişkin tematik ve özel taramalar yapılmıştır. Bu taramalarda, Maarif fonu başta olmak üzere tüm arşiv fonları üzerinde Kemal Paşa’nın memuriyetleriyle ilgili farklı anahtar kelimeler kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Söz gelimi Paşa’nın maarif alanındaki ilk memuriyet dönemi olan 1847-1854 yılları arası, belge otomasyon sisteminde tarihsel sınır olarak belirlendikten sonra “*Mekâtib-i Umumiye Nezareti, Mekâtib-i Umumiye Nazırı, Maarif, Darülmuaallimîn, Mekteb, Rüşdiye*” gibi spesifik anahtar kelimeler -ve türevleri- kullanılarak belge tarama işlemi yapılmıştır. Sonrasında ekrana gelen çok sayıdaki belge tek tek incelenerek araştırma konusuyla ilgili olup olmadığına, araştırmaya dâhil edilip edilmemesine karar verilmiştir. Araştırmanın en önemli amaçları arasında bulunan Kemal Paşa’nın eğitim politika ve uygulamalarının belirlenmesi için maarif alanında görev aldığı her döneme ilişkin ifade edilen tematik ve özel belge tarama işlemi gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte Paşa’nın maarif dışında Evkaf Nazırlığı, Şura-yı Devlet Üyeliği gibi görevlerde bulunduğu dönemlerde de ülkenin maarif sistemine yönelik bir icraat gerçekleştirmiş olabileceği dikkate alınarak söz konusu dönemler için de aynı tarama işlemi gerçekleştirilmiştir.

Yukarıda ifade edildiği üzere iki aşamalı bir yaklaşımla gerçekleştirilen genel ve özel taramalara ek olarak arşiv çalışmaları kapsamında Ahmed Kemal Paşa’nın *Sicil-i Ahval* kaydına ulaşılabilmek için ayrı bir çaba sarf edilmiştir. Kişiyi özel olarak düzenlenen Sicil-i Ahval kayıtlarında, son dönem Osmanlı bürokrasisinde görev alan memurların doğum tarihi, baba adı, eğitim durumu, görevleri, eserleri, rütbe ve madalyaları, aldığı ödül ve cezalara ilişkin bilgiler bulunmaktadır²⁶. Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nde Dahiliye Nezaretine bağlı olarak 5 Şubat 1879 tarihinde Sicil-i Ahval Komisyonu’nun kurulması birlikte ortaya çıkan bu kayıtların bir araya getirildiği defterlere ise Sicill-i Umumî Defterleri adı verilmiştir. Bu komisyonun çalışmalarıyla Osmanlı sivil bürokrasisinde görev yapan tüm memurların biyografileri

²⁶ Gülden Sarıyıldız, “Sicill-i Ahvâl Defterleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/134-136; Gülden Sarıyıldız, *Sicill-i Ahval Komisyonunun Kuruluşu ve İşlevi (1879-1909)* (İstanbul: Derin Yayınları, 2004).

hazırlanarak adı geçen defterlere kaydedilmiştir²⁷. 1879-1908 yılları arasında mülki ve adli alanda görev yapan 51.652 memurun biyografik sicil kayıtları toplamda 201 defterde bir araya getirilmiştir²⁸. Daha sonraki süreçte Hariciye, Hazine-i Hassa, Maarif Nezaretlerinde olduğu gibi her kurumun kendi bünyesinde Sicil-i Ahval Müdüriyeti kurularak kayıtlar tutulmaya devam edilmiştir²⁹. Sicil-i Ahval kayıtları - bu araştırmada olduğu gibi- Osmanlı son döneminde bir memurun biyografisini konu alan tarih araştırmaları için her ne kadar resmi bakışın ürünü olsalar da vazgeçilmez başvuru kaynaklarıdır. Günümüzde T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı bünyesinde muhafaza edilen bu kayıtlar dijital ortamda araştırmaya açıktır. Bu kapsamda öncelikle arşivdeki otomasyon sistemi üzerinde Ahmed Kemal Paşa'nın ismi anahtar kelime olarak girilmek suretiyle Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl İdâre-i Umumiyyesi Defterleri (DHSAİD.d.) başta olmak üzere diğer tüm arşiv fonlarında taramalar yapılmıştır. Sonuç alınamayan bu taramanın akabinde söz konusu defterlerin 17 cilt olarak yayımlanmış fihristi incelenmiştir³⁰. Ne yazık ki bu araştırmalar neticesinde Kemal Paşa'nın Sicil Ahval kaydına ulaşamamıştır³¹. Daha sonra nezaretler bünyesinde tutulan kayıtlar arasında bulunabileceği düşüncesiyle Maarif Nezareti fonunun Sicill-i Ahval Şubesi kataloğunda yer alan (belge özetleri çıkarılmamış) dosya usulündeki 23 Ocak 1880 tarihli dosya incelenmiştir³². Şöyle ki

²⁷ Atilla Çetin, "Sicill-i Ahval Defterleri ve Dosyaları Hakkında Bir Araştırma", *T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, Vakıflar Dergisi* 29 (2005) (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları), 87-104.

²⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi* (İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2017), 140.

²⁹ Çetin, "Sicill-i Ahval Defterleri", 93-94.

³⁰ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Defterleri Fihristi* (İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2004). Araştırmacılara büyük kolaylık sağlayan 17 ciltlik bu esere, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığının Ankara'da bulunan Cumhuriyet Arşivi araştırma salonu kütüphanesinden ulaşılmıştır.

³¹ Aynı veri kaynağını temel alarak yaptığı doktora araştırması neticesinde, 1839-1908 yılları arasında toplamda 282 Osmanlı paşasının Sicil-i Ahval'ine ulaşan Olivier Bouquet'in eserinde adı geçen paşalar arasında Ahmed Kemal Paşa bulunmamaktadır. Yani veri kaynağı üzerinde oldukça kapsamlı ve titiz bir inceleme yaptığı anlaşılan Bouquet'in de Ahmed Kemal'in siciline ulaşamadığı görülmektedir. Bkz. Olivier Bouquet, *Sultanın Paşaları (1839-1909)*, çev. Devrim Çetinkasap (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008).

³² T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). *Maârif Nezâreti Sicill-i Ahvâl Şubesi [MF.SCL.]* 1, (H. 10 Safer 1297 / M. 23 Ocak 1880). Yaklaşık 150 memura ait sicil bilgilerinin bulunduğu bu dosyadaki belgelerin 456 pozluk dijital görüntüsü bulunmaktadır. Bu dosyanın bulunduğu Maarif Nezareti fonu Sicill-i Ahval Şubesi kataloğunda belge tasnifi yapılmamış ve özetleri çıkarılmamış toplamda 141 dosya bulunmaktadır. Bu dosyalarda 1880-1922 yılları arasında Maarif Nezareti bünyesinde çalışan memurların Sicil kayıtlarının bulunduğu on binlerce belge bulunmaktadır. İncelemeye alınan bir nolu dosyadaki belgeler ise yaklaşık olarak 1880-1892 yılları arasında tarihlendirilmiştir. İki nolu dosya ise 1892-1894 yıllarına ait belgelerden oluşmakta olup diğer dosyalar ise bu tarihten sonraki yılları kapsamaktadır. Dolayısıyla 1887 yılında vefat etmiş olan Ahmed Kemal Paşa'nın Sicil-i Ahval kaydına ilişkin belgenin bulunabileceği tek dosyanın bir nolu dosya

Dahiliye Nezareti Sicil-i Ahval Defterleri arasında bulunmayan Kemal Paşa'nın sicil dosyasının -uzun yıllar Maarif Nezareti bünyesinde çalışmış olmasına binaen- olsa olsa burada bulunacağı düşünülmüştür. Maalesef burada yapılan taramalar da sonuç vermemiştir. Aynı bakış açısıyla Evkaf-ı Hümayun Nezareti ve Hazine-i Hassa Nezaretinin memur sicilleri için hazır bulunan fihristler de taranmış olmasına rağmen Kemal Paşa'nın Sicil-i Ahval kaydına ulaşılamamıştır.

Yapılan incelemeler neticesinde Kemal Paşa'nın sicil-i ahvali bulunamamasına rağmen sicil kaydının tutulmadığını düşünmek mümkün değildir. Bununla birlikte İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın, Kemal Paşa'nın kısa biyografisini (hal tercümesi) verdiği *Son Asır Türk Şairleri* adlı eserinde³³ Paşa'ya dair bilgileri Sicil-i Ahval kaydından ulaşılmış olduğunu belirtmektedir. Yani İbnülemin 1900'lerin başında bu eserini oluşturduğu sıralarda Kemal Paşa'nın siciline ulaşarak ondan istifade etmiştir. Zaten bu araştırma kapsamında Kemal Paşa ile ilgili ulaşılan çok sayıdaki arşiv belgesinde yer alan bilgiler, İbnülemin'in verdiği bilgilerle çok büyük oranda örtüşmekte ve İbnülemin'in, Kemal Paşa biyografisini onun sicil kaydına dayanarak oluşturduğunu teyit etmektedir. *Öyleyse Kemal Paşa'nın Sicil-i Ahval kaydı nerededir?* Bu soruya net bir cevap bulunamamakla birlikte tarihi arşiv külliyesi içerisindeki belge grupları arasında zamanla yapılan tasnifler sırasında bir karışıklığa kurban gittiği düşünülmektedir.

Kemal Paşa'nın sicil-i ahval kaydının bulunamayışı veri kaynakları arasında önemli bir eksiklik gibi görünmesine rağmen araştırmada bunun yerine kullanılabilecek başka veri kaynaklarının bulunması araştırmanın olumsuz yönde etkilenmesini engellemiştir. Bu kapsamda ilk olarak İbnülemin'in yukarıda bahsi geçen eserinde yer alan Kemal Paşa biyografisini, Paşa'nın sicil kaydını esas alarak hazırlamış olması önemlidir. Ayrıca yapılan incelemelerden sonucunda bu biyografinin Kemal Paşa'nın Sicil-i Ahval dosyasına karşılık olarak kullanılabileceği anlaşılmıştır. İkinci olarak Kemal Paşa'nın biyografisiyle ilgili arşiv çalışmaları neticesinde ulaşılan çok sayıdaki belge onun -bulunamayan- sicil-i ahval kaydının

olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle toplamda 141 adet tasnif edilmemiş dosya arasında sadece ilki (bir nolu) taranmıştır. Ancak aranan sicil kaydı bulunamamıştır.

³³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, yay. haz. M. Kayahan Özgül (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000), II/1150-1159. Ayrıca bu eserin daha eski bir basımı bulunmakta olup bu araştırmada genel olarak Atatürk Kültür Merkezi'nin yayımladığı güncel basımı kullanılmıştır. Eserin eski basımının kullanıldığı birkaç dipnotta ise basım yeri ve yılı belirtilerek karışıklığın önüne geçilmiştir. Eski basım için bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), II/819-826.

yeniden oluşturulmasına imkân verecek düzeyden fazladır. Sonuç olarak İbnülemin'in hazırladığı kısa biyografi Ahmed Kemal Paşa'nın Sicil-i Ahval kaydı yerine geçecek kadar iyi durumda; arşiv taramalarıyla elde edilen belgeler onun biyografisini oluşturmak için gerekenden oldukça fazla bilgi içermektedir. Buradan hareketle Sicil-i Ahval kaydının bulunamayışı arşiv taraması ve belge çözümlemesi sürecinde daha fazla zaman ve emek harcanmasını gerektirmiş olmakla birlikte -diğer veri kaynaklarının yeterli düzeyde veri sunması sayesinde- araştırma için ciddi bir eksiklik oluşturmadığı ileri sürülebilir.

Sonuç olarak gerçekleştirilen arşiv çalışmaları neticesinde araştırma konusuyla ilgili 3.000'in üzerinde arşiv belgesi tespit edilerek temin edilmiştir. İncelemeye alınan söz konusu belgeler Kemal Paşa'nın biyografisi ile birlikte eğitim politika ve uygulamalarını gün yüzüne çıkarmayı hedefleyen bu araştırmanın ağırlıklı ve esas veri kaynağı grubunu oluşturmaktadır.

1.5.2.1.2. Süreli yayınlar

Araştırma kapsamında İngiliz, Fransız ve Osmanlı süreli yayınlarında yapılan taramalar neticesinde araştırma konusuyla ilgili bilgiler veren çok sayıda gazete tespit edilmiştir. Daha önce de ifade edildiği üzere Fransızca ve İngilizce gazete koleksiyonlarına ilgili internet sayfaları üzerinden erişim sağlanmıştır. Araştırmanın dipnotlarında da görüleceği gibi çok sayıda gazete haberi araştırmanın veri kaynağı olarak kullanılmıştır.

Son dönem Osmanlı gazeteleri üzerine daha ayrıntılı bir tarama gerçekleştirilerek Kemal Paşa'ya dair haberlere, yazılara ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede devletin resmi gazetesi olması bakımından özellikle Takvim-i Vakâyi gazetesi ayrıntılı bir şekilde taranmıştır. Bu gazetenin özellikle 1846-1854 yılları arasındaki tüm sayıları incelenmiştir. Bununla birlikte internet üzerinden çevrimiçi erişime açık olan Hakkı Tarık Us Koleksiyonunda yer alan farklı gazete koleksiyonları üzerinde de taramalar yapılmıştır. Ne var ki araştırmanın dipnotlarından da anlaşılacağı üzere taranan gazeteler arasında Kemal Paşa ile ilgili bu araştırmaya bilgi sağlayan çok fazla kaynağa ulaşılamamıştır. Kemal Paşa ile ilgili arşiv vesikalarının sunduğu bilgilerle kıyaslandığında, gündelik hayat kayıtları olarak gazetelerden daha az veri elde edildiği söylenebilir. Bununla birlikte gazetelerin bu araştırmaya en önemli katkısı veri çeşitlendirmesi ve bilgi teyidinin sağlanması bakımından olmuştur.

Araştırma kapsamında incelenen bir gazetede Kemal Paşa'nın öz geçmişine yer verilmiş olmasından dolayı özellikle dikkate değerdir. İstanbul'da haftalık olarak Cuma günleri yayımlanan ve imtiyaz sahibinin Arif Efendi olduğu *Musavver Medeniyet* adlı bu gazetede; Ahmed Kemal Paşa'nın öz geçmişine dair bir yazı yer almaktadır³⁴. “*Evkaf-ı Hümayun Nazırı Devletlû Kemal Paşa Hazretleri*” başlığını taşıyan bu yazı, araştırmanın biyografik-ansiklopedik veri kaynaklarında bulunan Kemal Paşa'ya ait bilgilerin teyit edilebilmesi bakımından oldukça faydalı olmuştur.

Gazetelerin dışında araştırmada kullanılan süreli yayınlar kategorisinde değerlendirilebilecek bir diğer kaynak grubu devlet salnameleri ve maarif salnameleridir. İlk Sadrazam Mustafa Reşit Paşa öncülüğünde Ahmed Vefik Paşa tarafından 1847 (H. 1263) yılında hazırlanan Devlet Salnameleri Osmanlı idari teşkilatının ve burada görev yapan memurların sistematik bir biçimde oluşturulan başlıklar altında sınıflandırılarak sunulduğu yıllıklardır³⁵. Bunun yanı sıra ilk yayımlanan resmi/devlet salnamelerinde Osmanlı'daki sosyal hayatı ilgilendiren önemli günlerin belirtildiği bir takvim, kara ve deniz postalarına ait tarifeler, Türk parasının uluslararası değer karşılığını gösteren liste, yabancı devletlere dair ayrıntılı bazı bilgiler bulunmaktayken daha sonra yayımlananlarda devlet sistemine dair bilgi çeşitliliğinin artırılmasıyla birlikte zamanla salnamelerin zenginleştirildiği görülmektedir. Hatta daha sonraki süreçte bu tür bilgilerin sadece bir yerde değil tüm nezaretlerde ayrı ayrı derlenmesi ve müstakil biçimde oluşturulmuş detaylı yıllıkların hazırlanması sağlanmıştır. Bu noktada araştırmada kullanılan bir diğer kaynak grubu olarak maarif salnamelerinden söz edilebilir. Maarif salnameleri Osmanlı Devleti'nde Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından 1894/1895 yılından itibaren yayımlanmaya başlanan eğitim sistemine ilişkin belge ve istatistikleri içeren eğitim-öğretim yıllıklarıdır. Adı geçen Nezaretin 1898-1903 (1316-1321) yıllarında, *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (Millî Eğitim Bakanlığı Genel Yıllığı)* adıyla, altı defa yayımlamış olduğu bu yıllıklar içerik bakımından oldukça zengin verilere sahiptir³⁶.

³⁴ *Musavver Medeniyet Gazetesi*, 27 Kasım 1874 (R. 15 Teşrin-i Sani 1290 / H. 17 Şevval 1291). Ayrıca Kemal Paşa'nın resminin de yayımlandığı bu gazete için Bkz. Ek. 3.

³⁵ Bilgin Aydın, “Salnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/51-54. Bu araştırmanın sonraki dipnotlarında da görülebileceği üzere H. 1263/M. 1847/1848 - H. 1304/M. 1888/1889 yılları arasında yayımlanmış olan tüm salnameler araştırma kapsamında incelenmiş ve kullanılmıştır. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (Devlet Salnamesi)* (İstanbul: Darü't-Tıbaatü'l-Amire, (H. 1263/M. 1847/1848 - H. 1304/M. 1888/1889). Ayrıca *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*'ye bundan sonraki dipnotlarda “*Devlet Salnamesi*” şeklinde kısaltılarak atıfta bulunulmuştur.

³⁶ Aydın, “Salnâme”, 36/51-54.

Söz konusu kaynaklarda Nezaretin tarihçesi, maarif nâzırları, memurlar, okullar ve kütüphaneler, imtihanlar ve mükâfat cetvelleri hakkında önemli bilgi ve belgeler yer almaktadır. Bu araştırmanın ilgili dipnotlarında *Devlet Salnamesi* ve *Maarif Salnamesi* şeklinde adlandırılarak referans gösterilen söz konusu resmi yıllıklar araştırma açısından oldukça fayda sağlayan birincil bilgi kaynakları arasındadır.

1.5.2.1.3. Biyografik ve ansiklopedik eserler

Ahmed Kemal Paşa'nın öz geçmişinin oluşturulması için onunla ilgili içerisinde bilgi yer alması muhtemel olan ansiklopedik ve biyografik türden çok sayıda eser incelemeye alınmıştır. Literatürde tür ve içeriğine göre birbirinden ayrılan söz konusu eserlerde tarihi şahsiyetlerin öz geçmiş bilgileri kısa biyografiler tarzında yer almaktadır. Başta tarih bilimi olmak üzere tüm araştırmalarda önemli bir başvuru kaynağı olarak sıkça kullanılan bu eserler incelenmek suretiyle Kemal Paşa'nın biyografisi oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu eserlerin, veri kaynağı olarak araştırmaya nasıl bir katkı sağladığının ve araştırma için taşıdığı önemin açık bir şekilde ortaya konulabilmesi için aşağıdaki kısımda ayrı ayrı ele alınarak eleştirel bir gözle değerlendirmesi yapılmıştır.

Kemal Paşa ile ilgili bilgi sunan eserler arasında en doyurucu bilgiye İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın *Son Asır Türk Şairleri* adlı eserinden ulaşılmıştır³⁷. Adı geçen eserde yer alan Ahmed Kemal Paşa'nın hal tercümesi yine İbnülemin'in yayımladığı *Evkaf-ı Hümayun Nezâretinin Târihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli* (Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırların Hal Tercümeleri adlı bir diğer eserde de aynı şekilde sunulmuştur³⁸. İbnülemin, söz konusu hal tercümesini hazırlarken Kemal Paşa'ya dair Sicil-i Ahval kaydına ulaşarak bunu esas aldığını açıkça ifade etmiştir. Dolayısıyla bu araştırma kapsamında yapılan detaylı incelemelerde bulunamamış olan Kemal Paşa'nın Sicil-i Ahval dosyası İbnülemin tarafından görülüp incelenmiştir. Buradan hareketle İbnülemin'in hazırladığı hal tercümesi, bu araştırma kapsamında Kemal Paşa'nın bulunamayan Sicil-i Ahval dosyasının yerine kullanılmıştır.

³⁷ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1150-1159.

³⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal - Hüseyin Hüsameddin Yaşar, "Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırların Hal Tercümeleri IV", Sadeleştirerek Neşre haz. Nazif Öztürk, *Vakıflar Dergisi*, 18 (1984), 49-53. Bu araştırma boyunca Nazif Öztürk'ün adı geçen çeviri makaleleri kullanılmış olup dört ciltten oluşan bu eserin orijinal künyesi ise şu şekildedir: İbnülemin Mahmud Kemal İnal - Hüseyin Hüsameddin Yaşar, *Evkaf-ı Hümayun Nezâretinin Târihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli* (İstanbul, 1335).

İbnülemin, bu hal tercümesinde Kemal Paşa'nın doğum yeri ve tarihini, baba adını, hayatı boyunca atandığı memuriyetleri, devlet hizmetinde aldığı ödül ve nişanları Sicil-i Ahval dosyalarındaki genel düzene benzer şekilde kronolojik sırayla sunmuştur. Bu verileri, sadece kendisinin incelediği bilinen Kemal Paşa'nın Sicil-i Ahval'inde kayıtlı olan resmi verileri sıralamakla kalmamış; Paşa'nın yaşadığı dönemi konu alan kroniklerdeki bilgilerle ve (Paşa'nın oğlu) Mehmed Said Bey ile yaptığı röportajdan elde ettiği verilerle birleştirilmiştir. Ayrıca Kemal Paşa'nın kısa öz geçmişini oluşturmak için yapmış olduğu özel araştırmalardan elde ettiği sonuçları da kendince yorumlayarak değerlendirmiştir. Tercümenin en son kısmına ise ulaşabildiği kadarıyla Kemal Paşa'nın birkaç şiirini eklemiştir. Netice itibarıyla Kemal Paşa'nın öz geçmişini ana hatlarıyla sunan dönemin biyografik kaynakları arasında en kayda değer metni İbnülemin oluşturmuştur.

Ahmed Kemal Paşa'nın aynı zamanda bir şair oluşu münasebetiyle – İbnülemin'in şair biyografilerini bir araya getirdiği eserinde olduğu gibi- diğer “Şuarâ Tezkireleri”nde de Paşa hakkında bilgi yer alabileceği düşünülmüştür. Bu kapsamda 19. yüzyılda kaleme alınmış şuarâ tezkirelerinin incelenmesi sonucunda Fatîn Davud'un hazırladığı *Hâtimetü'l-Eşâr* adlı eserde Kemal Paşa'ya dair hem bazı ayrıntılı bilgilere hem de onun başka hiçbir yerde bulunmayan bir kısım şiirine ulaşılmıştır³⁹.

Tarihi şahsiyetlerin öz geçmişlerini biyografik ve ansiklopedik tarzda ele alan eserler arasında Kemal Paşa'ya da yer veren bir diğer eser Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmani*'sidir⁴⁰. Eserin muhtevası gereği oldukça kısa ve yüzeysel bir şekilde hazırlanan bir sayfalık bu biyografide Kemal Paşa'nın memleketi, doğum-ölüm tarihleri, yaşamı boyunca bulunduğu memuriyetler, aldığı rütbe ve nişanlar gibi ana hususlar özetlenmiştir. Buna ek olarak Şemsettin Sâmî'nin, tıpkı *Sicill-i Osmani* gibi dönemin biyografik başvuru kaynakları arasında sayılan *Kâmûsu'l- A'lâm* adlı eserinde Osmanlı son dönemine ait çok sayıda şahsiyetin yanı sıra Kemal Paşa'ya da

³⁹ Fatîn Davud, *Hâtimetü'l-Eşâr (Fatîn Tezkiresi)*, haz. Ömer Çifçi, (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017), 421-422. Söz konusu eser için bundan sonraki dipnotlarda en bilindik şekli yani “Fatîn Tezkiresi” adı kullanılmıştır.

⁴⁰ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, haz. Nuri Akbayır (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 3/880-881. Bu eserin orijinal adı *Sicill-i Osmani* yahut *Tezkire-i Meşahir-i Osmaniye* olup toplamda 2420 sayfa tutan dört cilt halinde İstanbul'da Matbaa-i Amire'de basılmıştır. 1900'lerin son yıllarında basılan bu eser Osmanlı biyografyacılığının son ve en kapsamlı örneğidir. Daha sonra Zeki Pakalın tarafından bu eserin zeyli niteliğinde 19 ciltlik bir eser meydana getirilmiştir. Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli: Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, yay. haz. Mehmet Metin Hülâgü (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, 2008).

bir başlık ayrılmıştır⁴¹. Bu eserde de Kemal Paşa'nın yaşamını ana hatlarıyla tanıtan kısa bir biyografi yer almakla birlikte ilgi çekici farklı bir bilgiye rastlanmamıştır. Gustave Vapereau'nun 1861'de⁴², Pierre Larousse'un 1866'da⁴³ yayımlanan dünya tarihinden birtakım şahsiyetlerin ansiklopedik tarzdaki biyografilerinin derlendiği eserlerde de Kemal Paşa'nın kısa biyografisine yer verilmiştir. Kemal Paşa'nın henüz paşa olmadığı, nazırlık görevlerini yeni yeni üstlenmeye başladığı bir döneme tesadüf eden bu eserlerin yayım tarihleri göz önüne alındığında, dönemin meşhur devlet adamları arasında Ahmed Kemal'in adının unutulmayarak yabancı müellifler tarafından tarihe mal edilmesi önemli görülmektedir. Bununla birlikte bu eserlerde - mahiyetleri gereği- Kemal Paşa'ya dair oldukça yüzeysel bilgiler sunulmasına rağmen Paşa'nın Tanzimat Dönemi eğitim modernleşmesindeki rolü öne çıkarılarak rüştiyelerin kuruluşu, modern ders araç gereçlerinin Osmanlı'ya getirilişi hususlarındaki dikkate değer çalışmalarından bahsedilmiştir. Bu eserler genel olarak değerlendirildiğinde İbnülemin'in Kemal Paşa biyografisinde yer alandan daha farklı bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Yukarıda bahsedilen ansiklopedik biyografi kaynakları Ahmed Kemal Paşa'nın yaşadığı dönemde veya buna çok yakın tarihlerde hazırlanmış, Kemal Paşa'nın çağdaşı eserlerdir. Bu dönemden sonra da benzer tarzda ve bir ölçüde bunlardan temel alınmak suretiyle biyografik-ansiklopedik başvuru eserleri oluşturulmaya devam edilmiştir. Cumhuriyet Dönemi'nin başlarından itibaren yayımlandığı görülen bu eserlerden bazıları, araştırma kapsamında Kemal Paşa'ya dair bilgi içerebileceği düşüncesiyle incelenmiştir. Aşağıdaki kısımda araştırma açısından taşıdıkları değerle birlikte bunların bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Ali Fuad Türkgeldi'nin son dönem Osmanlı devlet adamları arasından bir seçki yaparak hazırladığı oldukça kıymetli bilgiler içeren biyografik türdeki eserlerinde de Kemal Paşa'ya yer verilmediği görülmüştür. Yazarın *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye* adlı eserinde Osmanlı Tanzimat Dönemi'nin en önemli üç büyük devlet adamı olan

⁴¹ Şemsettin Sâmî, *Kâmûsu'l- A'lâm* (Ankara: Kaşgar Neşriyat, 1996), V/3885. Ayrıca bu eserin belirli bölümlerinin günümüz Türkçesine çevrilerek yayımlandığı bir çalışma için bkz. Sıtkı Nazik, *Şemseddin saminin kamusülalâm adlı eserinin V. ve VI. cildinde Geçen Osmanlı şairlerinin biyografileri*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008).

⁴² Gustave Vapereau, *Dictionnaire Universel des Contemporains: Contenant Toutes Les Personnes Notables De la France et des Pays étrangers*, Deuxième édition (Paris: Librairie de L. Hachette et C., 1861), pp. 958-959.

⁴³ Pierre Larousse, *Grand Dictionnaire Universel du XIXe Siècle: Français, Historique, Géographique, Mythologique, Bibliographique, Littéraire, Artistique, Scientifique*, etc., T.9 H-K (Paris Administration du Grand Dictionnaire Universel, 1866), 1181.

Mustafa Reşid, Âli ve Fuad Paşaların biyografileri zengin bilgilerle ve dönemin siyasi konjonktürü bağlamında sunulmuştur⁴⁴. Bir diğer eseri olan *Maruf Simalar*'da ise Osmanlı modernleşmesinin 1826-1908 yılları arasındaki döneminde devlet kademesinde önemli görevler üstlenerek etkin rollere sahip olmuş 22 kişinin biyografilerini ve dikkate değer kişilik özelliklerini incelenmiştir⁴⁵. Bu kişiler arasından Cevdet Paşa, Münif Paşa, Rıfat Paşa, Mustafa Nuri Paşa gibi sadece birkaçı günümüzde -belirli ölçülerde- bilinmekteyken geri kalanları unutulmuş veya kısmen bilinmektedir. Bu iki eser incelendiğinde, Türkgeldi'nin en azından ikinci eserinde Ahmed Kemal Paşa'ya da yer vermesi beklenirdi. Öyle ki Kemal Paşa, Maruf Simalar'da ele alınan kişiler kadar -belki de bazılarından daha fazla olarak- yaşadığı döneme etki etmiş, reform süreçlerinde kritik roller üstlenmiş bir şahsiyettir. Osmanlı son döneminde yaşamış meraklı ve üretken bir entelektüel olan Türkgeldi'nin, Kemal Paşa'nın ne denli önemli bir şahsiyet olduğunu bildiği ancak ona dair yeterli bilgi edinemediği için atlamış olabileceği ihtimal dâhilindedir. Şayet bu doğruysa günümüzden ziyade 20. yüzyılın başlarında bile Kemal Paşa'ya dair bilgi ve araştırma eksikliği olduğu, onun yeterince tanınmadığı, Tanzimat modernleşmesi sürecindeki yüzlerce devlet adamı arasında sönük kaldığı gibi fikirler ortaya çıkmaktadır.

TBMM tarafından yayımlanan *Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet* adlı eserde de Kemal Paşa'nın Ayan Meclisi Üyeliğinde bulunmuş olmasına binaen yüzeysel bir biyografisine yer verilmiştir⁴⁶. Burada yer alan bilgilerde Kemal Paşa'nın Osmanlı maarifine olan katkılarına ve eğitimci entelektüel yönüne dikkat çekilmiştir. Ancak kapsam olarak bakıldığında ve diğerleriyle karşılaştırıldığında bilinmedik bir şey yer almadığı gibi ansiklopedik tarzda hazırlanmış yarım sayfalık bir biyografi olduğu söylenebilir.

Tanzimat Dönemi literatüründeki başyapıtlar arasında ismi geçen Tanpınar'ın *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* adlı meşhur eserinde Tanzimat modernleşmesine hizmet etmiş nerdeyse tüm önemli şahsiyetler hakkında detaylı bilgiler verilip değerlendirmede bulunulurken Kemal Efendi'nin adı sadece iki yerde

⁴⁴ Ali Fuad Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, haz. Hayrettin Pınar-Fatih Yeşil (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012), 12.

⁴⁵ Ali Fuad Türkgeldi, *Maruf Simalar*, haz. Sekçuk Akşin Somel - Mehmet Kalpaklı (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TTK Yayınları, 2013), VII.

⁴⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi, (TBMM), *Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet* (Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1997), II/107.

(s. 184, 354) satır arasında sıradan bir isim olarak geçmektedir⁴⁷. Tanpınar, Kemal Paşa ile aynı dönemde maarif alanına hizmette bulunmuş pek çok isme hatta söz gelimi Kemal Paşa'nın himayesiyle yıldızları parlayan Münif ve Pertev Paşalar başta olmak üzere sürece değerli katkıda bulunan diğer şahsiyetlere hakkını teslim etmesine rağmen Kemal Paşa hakkında ne kayda değer bir bilgi ne de yorum ve değerlendirmeye varmış olması düşündürücüdür. Buradan hareketle Tanpınar'ın ya Kemal Paşa'yı ve maarif alanındaki faaliyetlerini tam olarak bilmediği ya da bunları önemsiz gördüğü sonucu çıkmaktadır. Ancak söz konusu eserin nasıl ciddi bir araştırmanın ürünü olduğu dikkate alındığında ilk senaryo akla daha yatkın gelmekte; Tanpınar'ın, Kemal Paşa ile ilgili zengin bilgi içeren kaynakların yokluğundan ötürü onun hakkında ayrıntılı bir değerlendirme yapmadığı düşünülmektedir.

İlgili literatür incelendiğinde, daha yakın zamanlarda yayımlanmış biyografik-ansiklopedik tarzda bazı çalışmalar bulunduğu ancak bunların Kemal Paşa'ya dair verdiği bilgilerin, yukarıda değinilen eserlerin bir nevi tekrarı olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda ilk olarak Sinan Kunalp, Osmanlı son dönemindeki devlet sistemi içerisindeki bürokrasi makamlarında görev yapan isimleri sadece görev yeri ve göreve başlama-bitiş tarihlerini temel almak suretiyle sıraladığı prosopografik çalışmasında, Ahmed Kemal Paşa'nın Berlin Elçiliği, Maarif ve Evkaf nazırlıkları ile Ayan Meclisi Üyeliği görevlerini listeye almıştır⁴⁸. İkinci olarak Fethi Tevetoğlu, Maarif Nezaretinin kuruluşundan itibaren burada görev yapan nazırları biyografilerini incelediği makale çalışmasında⁴⁹ Kemal Paşa'nın adını Tanzimat Dönemi maarif nazırları arasında bahsederek kısaca onun kim olduğunu tanıtmıştır. Üçüncü olarak Mustafa Yazıcı, 1839-1973 yılları arasındaki eğitim politikalarına yön veren bakan ve başbakanların kısa öz geçmişleri, eğitimci yönleri öne almak suretiyle sunduğu kitabında, Kemal Paşa hakkında biyografik malumat vererek maarife önemli hizmetleri bulunduğunu ifade etmiştir⁵⁰. Genel olarak incelendiğinde, Kemal Paşa hakkında bu üç çalışmada verilen bilgilerin -yukarıda bahsi geçen- Osmanlı son döneminin meşhurlar isimleri üzerine yapılan biyografik-ansiklopedik başvuru eserlerinden elde edildiği ve bunlardan öte yeni bir bilgi ve yorum içermediği anlaşılmaktadır.

⁴⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, yay. haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Dergah Yayınları, 2012), 151-153.

⁴⁸ Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber* (İstanbul: İSİS Yayınları, 1999), 4, 6, 20, 45, 58.

⁴⁹ Fethi Tevetoğlu, "Türkiye Maârif Nâzırları 2", *Hayat Tarih Mecmuası* 6 (1973).

⁵⁰ Mustafa Yazıcı, *Tanzimattan Bu Yana Milli Eğitim Bakanları, Başbakanlar ve Atatürk (1839-1973)* (Ankara: Emel Matbaacılık, 1973).

Veri toplama sürecinde detaylı literatür taraması için çizilen yol haritasında çerçevesinde, genel olarak çoğu tarih araştırmalarında olduğu gibi bu araştırmada da yoğunlukla kullanılan bazı tarih ansiklopedileri bulunmaktadır. Ahmed Kemal Paşa ve dönemi ile ilgili içerisinde bilgi yer alması muhtemel pek çok ansiklopedi taranmış olmakla birlikte özellikle *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*⁵¹, *Osmanlı Ansiklopedisi*⁵², *Türkler Ansiklopedisi*⁵³, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*⁵⁴, *İstanbul Ansiklopedisi*⁵⁵, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*⁵⁶ üzerinde ayrıntılı incelemeler yapılmıştır. Araştırmanın referans kaynakları arasında da görüleceği üzere bunlar arasında en çok İslam Ansiklopedisi'ne başvurulmuştur. Bunun sebebi Ansiklopedi'nin öncelikli olarak internet sayfası üzerinden kolay ulaşılabilir/taranabilir olmasının yanı sıra burada yayımlanmış madde başlıklarının “genellikle” alanında konu alanında uzman kişiler tarafından oluşturulmuş, dipnot ve kaynakçasıyla da bilimsel bir hüviyete sahip olmasıdır. Söz gelimi bu araştırmada referans gösterilen İslam Ansiklopedisi maddesi sahiplerinin çoğu, yazmış olduğu madde ile ilgili konu alanında doktorası olan veya alanda kabul görmüş ciddi çalışmaları bulunan yazarlardır. Diğer yandan Osmanlı ve Türkler Ansiklopedisinde uzmanları tarafından oluşturulmuş çok sayıdaki makaleden ve bunların dışındaki ansiklopedilerde yer alan bilimsel makale ve yazılardan gerektiği ölçüde faydalanılmıştır. Genel olarak değerlendirildiğinde, bu eserlerde Kemal Paşa'ya dair müstakil bir biyografi yer almadığı; bununla birlikte onun önemli bir maarif hizmeti olarak tarihe geçen rüştiye mektepleriyle ilgili bilgi veren kısımlarında Kemal Paşa'dan -satır arası notlar halinde, kısaca- bahsedildiği görülmektedir. Söz konusu yüzeysel bilgilerin ise yukarıda bahsi geçen, Osmanlı son dönemindeki meşhurlar üzerine yapılan biyografik çalışmalardan elde edildiği anlaşılmaktadır. Kemal Paşa'ya dair bunun ötesinde bilgi ve yoruma yer verilmemiş olmasına rağmen bu eserler

⁵¹ Çevrimiçi erişim için bkz. Türkiye Diyanet Vakfı, “Ana Sayfa”, (Erişim 2 Şubat 2020).

⁵² *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999). Bu eser toplamda 12 ciltten oluşmaktadır.

⁵³ *Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002). Bu eser toplamda 21 ciltte yer alan 1622 makaleden oluşmaktadır.

⁵⁴ *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985). Bu eser toplamda altı ciltten oluşmaktadır.

⁵⁵ Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Reşad Ekrem Koçu ve Mehmed Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1958). Toplamda 11 ciltten oluşan bu eserin her bir cildi farklı tarihlerde yayımlanmıştır. Eserlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Ulucutsoy, “Reşad Ekrem Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2015), 103-125.

⁵⁶ *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları (Kültür Bakanlığı ortaklığıyla), 1993-1994).

araştırmanın kavramsal ve kuramsal arka planının oluşturulmasında oldukça önemli literatür kaynakları olarak araştırmaya fayda sağlamıştır.

1.5.2.1.4. Kronikler

Ahmed Kemal Paşa'nın görev yaptığı yılları kaleme alan vakanüvislerin - Sahhaflar Şeyhizade Seyyid Mehmed Esad Efendi (1825-1848), Recai Mehmed Şakir Efendi (1848-...), Akif Paşazade Mehmed Nail Bey (1853-1855) Ahmed Cevdet Paşa (1855-1866), Ahmed Lütfi Efendi (1866-1907)- eserlerini inceleyerek (varsa) Ahmed Kemal Paşa ile ilgili (muhtemel) bilgiler araştırılmıştır. Bunlar arasında, ilk olarak, Kemal Paşa'nın oldukça yakınında bulunarak onunla birlikte çalışmış Sahhaflar Şeyhizade Mehmed Esad Efendi'den bahsedilebilir. Esad Efendi'nin devrin eli kalem tutan üretken âlimlerinden olarak tanınması ve aynı zamanda devletin vakanüvisi olması, eserlerinde Kemal Paşa ile ilgili de bir yazıya yer vermiş olabileceğini akla getirmiştir. Maalesef bu girişim sonuçsuz kalmış olup Esad Efendi'nin ulaşılabilen eserlerinin taranması sonucunda, 1826 yılı sonrasına ilişkin bir tarih tutmadığı ve doğal olarak eserlerinde Kemal Paşa ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmadığı görülmüştür⁵⁷. Recai Mehmed Şakir Efendi (1848-...), Akif Paşazade Mehmed Nail Bey'in yazılı bir tarihleri bulunmazken⁵⁸ Kemal Paşa hakkında bilgi sağlaması muhtemel ikinci kaynak olarak Ahmed Cevdet Paşa'nın eserleri incelemeye alınmıştır. Cevdet Paşa'nın Tanzimat Dönemi olaylarına ayrıntılı bir şekilde yer verdiği, dönemin olay ve olgularını -yaşananların bizzat içinde bulunan biri olarak- gözlemleriyle birleştirerek sunduğu detaylı bilgi ve değerlendirmeler içeren *Tezâkir*⁵⁹ ve *Maruzat*⁶⁰ adlı eserinde Kemal Efendi'den (yerine göre) sıkça bahsetmiştir. Özellikle Kemal Paşa'nın öncülüğünde rüştiye mekteplerinin kuruluşuna, bu dönemde yeniliklere karşı direnç gösteren çevrelerin eğitimin modernleşmesini engellemeye yönelik teşebbüslerine ve

⁵⁷ Eserlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. M. Münir Aktepe, "Es'ad Efendi", *MEB İslâm Ansiklopedisi* (MEB Yayınları, 1997), 4/363-364; Talip Ayar, *Sahhâflar Şeyhi-zâde Mehmed Es'ad Efendi'nin "Üss-i Zafer" Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005).

⁵⁸ Bekir Kütükoğlu, "Vak'anüvis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/457-461. Ayrıca bkz. Erhan Afyoncu, "Osmanlı Siyasi Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)* 1/2 (2003), 119.

⁵⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, yay. Cavid Baysun, (Ankara: TTK Basımevi, 1991). Cavid Baysun'un yayıma hazırladığı Tezâkir adlı eser, toplamda dört cilt olarak TTK tarafından farklı tarihlerde birden fazla kez basılmıştır.

⁶⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Mârûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980).

diğer içi çekişmelere dair verdiği bilgiler hem Kemal Paşa hem de yaşadığı dönemin anlaşılması için bu araştırma bağlamında bilhassa faydalı olmuştur.

Bununla birlikte Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi'nin eseri olan Lütfi Tarihi⁶¹'nin basılmamış ciltlerinden olmasına rağmen 1926 yılında Türk Tarih Encümeni Mecmuası'nda yayımlanan *Tanzimattan Sonra Türkiye'de Maarif Teşkilatı*⁶² adlı makale bu araştırmada istifade edilen kaynaklar arasındadır. Bu eserde 1850-1871 yılları arasında Osmanlı maarifine konu olan olaylar yıl bazında kronolojik olarak sıralanmıştır. Resmi tarih anlayışına uygun olarak bu süreçte yaşanan önemli gelişmeleri ana hatlarıyla açıklayarak bildirmesi açısından önemlidir. Ancak amacına uygun olarak oldukça kısa ve yüzeysel bir şekilde hazırlanan eserin, çığır açıcı bilgilerle dolu bir fikir eseri olmadığı belirtilmelidir.

1.5.2.1.5. Diğer kaynaklar

Araştırmanın veri kaynaklarını tarama sürecinde yukarıda ifade edilenlere ek olarak birtakım çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede ilk olarak Ahmed Kemal Paşa'nın hayatına dair detay elde edebilmek için oğlu Kemalîzade Said Bey (Lastik Said)'nin eserleri incelenerek babası ile ilgili tarihe düştüğü notlar araştırılmıştır. Said Bey Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde yıldızı parlamış, edebiyat alanında ün salmış şahsiyetlerdendir⁶³. Çok sayıda esere imzasını atmış eli kalem tutan bir zat olmasına rağmen bir gazeteye verdiği demeç sırasında söylediği birkaç satırlık bilgiden başka babası Ahmed Kemal ile ilgili herhangi bir yazısına ulaşamamıştır. Yapılan incelemeler çerçevesinde, oldukça üretken bir yazar olduğu bilinen Said Bey'in babası ile ilgili en azından bir biyografi kaleme almamış olması ilginçtir.

Tanzimat Dönemi'ndeki bazı Osmanlı aydın ve bürokratları (Ali ve Fuad Paşalar, Mithat Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Süleyman Paşa, Ali Suavi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Şinasi, Ahmed Mithat Efendi vd.) ile Kemal Paşa'ya yakın olduğu/onunla birlikte görev yaptığı bilinen kişilerin (Sahaflar Şeyhîzade Said Efendi, Ahmed Cevdet

⁶¹ Ahmed Lütfi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Cilt 12, haz. M. Münir Aktepe (Ankara: TTK Yayınları, 1989).

⁶² Lütfi Efendi, "Tanzimattan Sonra Türkiye'de Maarif Teşkilatı (1267-1287)", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 17(94) (İstanbul: 1926), 302-317. Bu esere çevrimiçi erişim için bkz. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı, "Issue Catalog", (Erişim 6 Mayıs 2019). Ayrıca bu eserin günümüz Türkçesine tıpkıçevirisi için bkz. Lütfi Efendi, "Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de Maarif Teşkilatı (1267-1287)", Fatih F. Güven, *Osmanlı Eğitim Mirası: Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, haz. Mustafa Gündüz (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015), 376-393. Araştırmanın bundan sonraki (ilgili) dipnotlarında eserin tıpkı çevirisinden istifade edilerek referans gösterilmiştir.

⁶³ Beyhan, "Lastik Said Bey", 167-205.

Paşa, Münif Paşa, Edhem Pertev Paşa, Safvet Paşa vd.) varsa geriye bıraktıkları eserlerde Ahmed Kemal Paşa ile ilgili bilgi verebilecekleri düşünülmüştür. Bu doğrultuda gerçekleştirilen taramalar neticesinde Ahmed Cevdet Paşa hariç tutulursa olumlu ve beklenen bir sonuç alınamadığı söylenebilir. Daha önce ifade edildiği üzere- Ahmed Cevdet Paşa Tanzimat Dönemi’ni konu aldığı eserlerinde Kemal Paşa’dan söz etmiştir. Bu kişiler arasında zikredilen Münif Paşa’nın yetişmesinde ve kariyerini geliştirmesinde hamisi olarak Kemal Paşa’nın oldukça önemli bir etki sahibi olduğu bilinmektedir. Bundan dolayı oldukça üretken bir kaleme sahibi olan Münif Paşa’nın çok şey borçlu olduğu hamisi Kemal Paşa hakkında da bir şeyler kaleme aldığı düşünülmüştür. Bu çerçevede Münif Paşa’nın çok sayıdaki eseri üzerinde ayrıntılı incelemelerde bulunulmuştur. Mesela, elyazması veya matbu sayısı onu aşan eseri⁶⁴, Ruzname-i Cerîde-i Havâdîs’te “Nevi’yye” başlığı altında yayımlanan yazıları⁶⁵, Hazine-i Evrak’ta yayımlanan makaleleri⁶⁶ kabataslak taranmış olup Kemal Paşa’ya dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Doğrusu böylesine üretken bir Tanzimat aydınının hamisi durumunda bulunan Kemal Paşa hakkında kısa da olsa bir yazı kaleme almamış olması ilginçtir.

Ahmed Kemal Paşa’nın yaşadığı ve görev yaptığı dönemlerde Osmanlı Devleti’ne çeşitli amaçlarla gelmiş olan yabancı seyyahların eserleri, ilgili literatürden ulaşılabilirdi kadarıyla incelemeye alınmıştır. İncelemeye alınan bazı seyahatnamelerde Ahmed Kemal Paşa ve dönemindeki maarife yönelik olay ve olgular hakkında bilgiler verildiği görülerek bunlardan gerektiği ölçüde istifade edilmiştir. Ancak bunların, bu araştırmanın ana çerçevesini etkileyecek türden bilgiler içermediği belirtilmelidir.

Son olarak Paşa’nın, İran’ın Tahran ve Almanya’nın Berlin şehirlerinde elçi olarak görev yaptığı döneme ilişkin bizzat kendisinin kaleme aldığı bir sefaretname veya sefarethane kayıtlarına ulaşılmaya çalışılmış olup bundan bir sonuç alınamamıştır. Diğer yandan söz konusu elçilik görevlerine dair Osmanlı arşivlerinde Kemal Paşa’nın imzasıyla oluşturulmuş çok sayıda rapor niteliğinde belgeye ulaşılmıştır. İlgili başlıklar altında incelenen bu belgeler, araştırmaya veri sunan önemli kaynaklar arasındadır.

⁶⁴ Bu eserlere ilişkin bilgiler için bkz. Budak, *Münif Paşa*, 65-66.

⁶⁵ Bu makalelerin başlıkları ve yayım tarihlerinin verildiği liste için bkz. Akın, *Münif Paşa*, 142-149.

⁶⁶ Bu makalelerin başlıkları ve yayım tarihlerinin verildiği liste için bkz. Akın, *Münif Paşa*, 150.

1.5.2. Verilerin Analizi

1.5.2.1. Verilerin analize hazırlanması

Yukarıda belirtilen kaynaklar üzerinden yapılan incelemelerde Ahmed Kemal Paşa ile ilgili ulaşılabilen tüm veriler, onun biyografisini hazırlama noktasında işe yaracağından ötürü dikkate alınmıştır. Bununla birlikte doküman incelemelerinde araştırmanın amacına uygun verileri toplayabilmek ve analiz aşamasında daha etkili bir içerik analizi süreci gerçekleştirebilmek için eğitim politikalarının tür ve alanlarına yönelik bir kavram (kod) listesi hazırlanmıştır. İlgili literatür kapsamında hazırlanan bu kavram listesine uygun şekilde verilerin toplanması ve analizi sağlanmıştır⁶⁷.

Araştırma kapsamında belirlenmiş ve Osmanlı Türkçesi ile yazılı dokümanların temin edilmesinin ardından bu dokümanların analize hazırlanması sürecinde şu adımlar takip edilmiştir:

- 1. Adım. Odaklı Tarama Yapılması: Osmanlı Türkçesi ile yazılı doküman grubu üzerinde Ahmed Kemal'in biyografisi ve yaşadığı dönemin eğitim politika ve uygulamalarına etkisine odaklanan taramalar yapılmıştır. Bu taramalarda araştırma konusuyla ilgili anahtar kelimelere odaklanılmıştır. Bu çalışma sonunda doküman grubu içinde yer alan, araştırmanın problemlerine ışık tutan bilgi ve belgeler tespit edilmiştir.
- 2. Adım. Tasnif Çalışması: Odaklı taramalar sonucunda araştırma konusuna özgü tespit edilen tarihsel bilgi ve belgeler konusuna ve kronolojiye göre tasnif işlemine tabi tutulmuştur. Bu aşamada araştırma verilerinin kapsam ve içeriği belirlenerek verilerin nasıl bir çerçeve ve boyuta sahip olduğu ortaya çıkarılmıştır.

⁶⁷ Bu araştırmada kullanılan kod listesinin ilk hali, Gaziantep Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri birimince desteklenen “*Tanzimat’tan Cumhuriyet’e (1839-1923) Maarif Nazırları ve Oluşturdukları Eğitim Politikaları: Maarif Nazırlarının Politikalarına Etkililik Açısından Bilimsel Bir Bakış*” isimli (şahsımın da araştırmacı olarak yer aldığı) kapsamlı araştırma projesi sürecinde hazırlanmıştır (Proje Yürütücüsü: Doç. Dr. Ayhan DOĞAN, Proje No: E.F.18.01, Başlama: 2018, Bitiş: Devam Ediyor). Bu araştırma kapsamında ise mevcut kodları revize etmek, kimilerini çıkarmak veya yeni kodlar eklemek suretiyle söz konusu liste güncellenip geliştirilmiştir. Bu araştırmaya hem söz konusu kavram listesinin hazırlanıp geliştirilmesi ile veri toplama ve analizi aşamalarında hem de elde edilen tarihsel bulguların farklı perspektiflerden yorumlanıp değerlendirilmesi aşamalarında eğitim yönetimi literatüründe yer alan çok sayıda çalışmadan istifade edilmiştir. Bunlardan bazıları için bkz. Bkz. Fazal Rızvı - Bob Lingard, *Küreselleşen Eğitim Politikası*, çev. ed. Betül Balkar - Habib Özgün (Ankara: Pegem Akademi Yayınları 2016); Ahmet Aypay, *Eğitim Politikası* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2015); Nazife Karadağ - Betül Balkar, “Toplumsal Kalkınmanın Bir Aracı Olarak Eğitim”, *Trakya University Journal of Social Science*, 17(1) (2015), 225-239; Betül Balkar - Rabia Öztüzcu - Şahabettin Akşab, “Inferences on Turkish Education Policies in the Light of International Education Policy Studies Following the Compulsory Education Reform”, *Educational Considerations*, 45/1 (2019), 1-23.

- 3. Adım. Tahlil Çalışması: Eldeki verilerin içeriği ile tarihi bir şahsiyet olarak Kemal Paşa'nın biyografisini ve yaşadığı dönemin eğitim hayatına etkisini ortaya koyabilme potansiyeli değerlendirilmeye alınmıştır. Uzman görüşleriyle desteklenen bu değerlendirme süreci sonunda, araştırmanın çok sayıda belgeden oluşan doküman grubu arasından transkripsiyon ve transliterasyonu yapılacak metinler tespit edilmiştir.
- 4. Adım. Transkripsiyon ve transliterasyon çalışması: Tahlil aşaması sonucunda araştırma dokümanlarından belirlenen kısımların transkripsiyon ve transliterasyonu yapılmıştır. Bu aşamada Osmanlı belgelerinin dilini anlama, çözme ve gerektiği şekilde bunlardan istifade etme adına tarih biliminin gerektirdiği Osmanlı Türkçesi transkripsiyon ve transliterasyon kuralları esas alınıp özel alan bilgisi işe koşulmuştur. Akabinde Arapça ve Farsça ağırlıklı kavram ve ifadelerin günümüz Türkçesine uygun bir şekilde sadeleştirilmesi yapılmıştır. Böylelikle araştırma verileri üzerinde analize uygun bir veri seti elde edilmiştir. Bu işlem esnasında alan bilgisi gerektiren kavramların günümüz Türkçesine en doğru şekilde aktarımının sağlanabilmesi için tarih bilimi ve eğitim bilimleri alanlardaki uzmanların görüşlerinden istifade edilmiştir.

1.5.2.2. Verilerin analizi ve değerlendirilmesi

Araştırmanın veri analiz sürecinde içerik analizi kullanılmıştır. Öncelikle araştırma verilerinin tasnif edilerek analiz için uygun hale getirilmesinin ardından elde edilen veri seti içerik analizine tabi tutulmuştur. İki aşamadan oluşan bu analiz sürecinin *ilk aşamasında* Tanzimat Dönemi'nde bir Osmanlı aydın-bürokratı profiline sahip olan Ahmed Kemal Paşa'nın bilimsel biyografisini oluşturmak için öz geçmiş bilgilerine ilişkin veriler *kişisel, eğitimsel, bürokrat, başarı, aile* ve *entelektüel* alanlardaki profilleri olmak üzere altı farklı tema ve bunlara bağlı alt temalar oluşturularak incelenmiştir. Tema ve alt temalar analiz süreci öncesinde araştırmanın problemleri doğrultusunda belirlenmiş; kavramlar ise araştırma kaynaklarının ve ilgili literatürün analizi sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Ancak bunlar araştırma süreci boyunca sürekli geliştirilip yenilenmiştir. Dolayısıyla bu aşamada dinamik bir süreç izlenmiştir. İçerik analizinde kullanılan tema ve alt temalar şu şekildedir:

1. Kişisel özellikleri

- Doğum yeri,
- Nesebi.

2. Eğitimsel profili

- Eğitim durumu, eğitim gördüğü alanlar,
- Eğitimci kişiliği,
- Eğitimle ilgili eserleri,

3. Bürokratik profili

- Atandığı Devlet memuriyetleri,
- Devlet memuriyetlerinde görev süreleri ve aldığı maaşlar,
- Maarif Nazırlığında bulunduğu dönemler,
- Yurtdışı görevlendirilmeleri

4. Başarı Profili

- Atandığı Devlet memuriyetlerinde aldığı ödül ve nişanlar,

5. Aile Profili

- Eşi ve çocukları,
- Diğer yakınları,

6. Entelektüel Profili

- Yazmış olduğu eserler,
- Şair yönü,
- Bildiği yabancı diller,
- Entelektüel ilgi alanları,

Yukarıdaki temalar doğrultusunda yapılan analizler sonucunda Ahmed Kemal Paşa'nın farklı alanlardaki profil özellikleri ortaya çıkarılmış ve biyografisi oluşturulmuştur.

Veri analizinin *ikinci aşamasında* ise Ahmed Kemal Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin maarifle ilgili politika ve uygulama alanlarındaki hizmetleriyle ilgili tarihsel kayıtlar çözümlenmiştir. Bu aşamadaki içerik analizi sürecinde eksensel veya eksenel kodlama olarak ifade edilen analiz yöntemi kullanılmıştır. Öncelikle verilerin analize hazırlanması aşamasında oluşturulan kavram listesi (eğitim politikası alanlarına ilişkin kavramları içeren) kullanılmıştır. Aynı zamanda analiz sürecinde ortaya çıkan yeni kavramlar da dikkate alınarak bu liste analiz süreci bitene kadar dinamik bir şekilde yenilenmiştir.

Eksensel kodlama sürecinin detaylarının açıklanması analiz sürecinin anlamlandırılmasına bakımından önemlidir. Bu çerçevede bir önceki aşamada belirli ölçülerde ortaya çıkan tema ve kategorilerle birlikte araştırma verileri ikinci kez incelemeye alınmıştır. Bir önceki aşamadan farklı olarak bu aşamada, temalar arasında bağıntı kurulacak ve temsil edilen kavramlar detaylandırılmıştır. İlk aşamada oluşturulan temalara ayrıntılı bir biçimde odaklanılarak ek kodlar veya yeni fikirler ortaya konulmuştur. Yeni fikirlerle temalar yeniden düzenlenerek analizin temel kavramları, eksenli olarak belirlenmiştir. Özellikle arşiv ve kütüphane çalışmalarından elde edilen verilerin ön plana alındığı bu süreçte neden-sonuç, koşul-etkileşim, strateji-süreç bağlamları göz önüne alınarak birlikte kümelenen kategori veya kavramlar tespit edilmiştir. Gerekli olduğu takdirde alt kategoriler oluşturulacak birbiriyle yakından ilişkili olanlar birleştirilmiş ve sınıflandırılmıştır. Böylelikle eksenli kodlama ile kavramlar ve kategoriler arasındaki bağlantılar ortaya konulabilmiş, bazı temaların analiz dışında bırakılması ve diğerlerinin daha derinlemesine düşünülmesine olanak sağlanmıştır⁶⁸.

Sonuç olarak bakıldığında, Ahmed Kemal Paşa'nın (ilk defa Mekâtib-i Umumiye Nazırlığı göreviyle Osmanlı eğitim kurumlarının başına getirildiği tarih olan 1848 yılından başlamak üzere) Maarif Nazırlığı yaptığı toplam altı dönem ile Şura-yı Devlet Üyeliği'nde bulunduğu sıralarda geliştirilen eğitim politikalarının niteliğine ve genel yapısına ilişkin kavramsal bir çerçeve oluşturularak bu çerçeve doğrultusunda analiz gerçekleştirilmiştir. Böylelikle Ahmed Kemal Paşa'nın Maarif alanına yönelik olarak üst düzey devlet görevlerinde bulunduğu dönemlerde geliştirilen politikalar ve gerçekleştirilen uygulamalar ortaya çıkarılmıştır.

Kemal Paşa'nın biyografisi ve eğitim politika ve uygulamaları analiz edilirken başta arşiv belgeleri olmak üzere araştırmanın -daha önce veri kaynakları arasında ifade edilen- dokümanlara başvurulmuştur. Bu süreçte araştırmanın geçerliği ve güvenilirliği hususlarında önlemler almaya ayrı bir önem gösterilerek dikkat edilmiştir. Bu çerçevede, temel olarak, araştırma sürecinde kullanılan tüm kaynakların geçerli tarihsel bilgiyi sağlama potansiyelleri tartışılmış ve gerekli sorgulama yapıldıktan sonra araştırmaya dâhil edilmiştir. Bunun yanı sıra Kemal Paşa'yla ilgili ortaya çıkarılan verilere ilişkin, araştırmanın referans kaynakları arasında karşılaştırma yapılmak suretiyle tutarlılık ve güvenilirlik sorgulaması yapılmıştır. Şöyle ki Kemal

⁶⁸ Eksensel analiz sürecinde Strauss ve Corbin'in ortaya koyduğu adımlar izlenmiştir. Bkz. Anselm Strauss - Juliet Corbin, *Basics of Qualitative Research Techniques* (Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 1998).

Paşa'ya ilişkin arşiv belgelerindeki veriler (ayrıntılı ve kapsamlı literatür taramasıyla elde edilen) kuramsal ve kavramsal bilgi sağlayan eserlerle karşılaştırılmıştır. Böylelikle tutarlı ve güvenilir bilgiye ulaşılmaya çalışılmıştır.

İki aşamada gerçekleştirilen bu analiz süreci sonunda ortaya çıkan bulgular, daha sonra karşılaştırmalı bir biçimde değerlendirilmiştir. Ayrıca tarih ve eğitim bilimleri alanının gerektirdiği bilimsel metot ve yöntemler çerçevesinde multidisipliner ve bütüncül bir yaklaşımla gerçekleştirilen analizler yine buna uygun şekilde değerlendirilmiştir. Ayrıca bu değerlendirme esnasında, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı eğitim politikalarının modernleşmesini konu alan literatür dikkate alınmıştır. Buradan hareketle yeni teorilere ve analitik değerlendirmelere ulaşılmaya çalışılmıştır. Ayrıca söz konusu tarihsel dönemin siyasi, ekonomik, sosyal ve ekonomik konjonktürü göz önünde bulundurulmak suretiyle elde edilen analiz sonuçları çoklu bakış açısıyla değerlendirilmeye çalışılmıştır.

BÖLÜM I

AHMED KEMAL PAŞA’NIN BİYOGRAFİSİ

Araştırmanın bu bölümünde Ahmed Kemal Paşa’yı her yönüyle tanıtan bir biyografi oluşturulmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla Ahmed Kemal’in yurt içi ve yurt dışı devlet memuriyetleri, memuriyet hayatında elde ettiği başarı ve başarısızlıklar, aldığı ödül ve nişanlar, beceri ve donanımları, edebi yönü ile özel hayatı, yakınları gibi akla gelebilecek her hususla ilgili elde edilen bilgi ve bulgular bu bölümde alt başlıklar halinde sunulmuştur. Söz konusu verilerin sunumunda biyografi araştırmalarının bir gereği olarak Ahmed Kemal’in yaşam çizgisi üzerinde kronolojik bir sıra takip edilmiş olmakla birlikte bütünsel anlamı daha derli toplu bir biçimde ortaya koymak maksadıyla gerekli görülen kısımlarda tematik sınıflandırmaya da gidilmiştir.

1.1. Kişisel Özellikleri: Doğum Yeri ve Nesebi

Ahmed Kemal Paşa, 1808/1809 (H. 1223) yılında İstanbul’da dünyaya gelmiştir⁶⁹. Sultan kethüdalarından olan babası, El-hac Seyyid İbrahim Ağa olarak bilinmektedir. Kemal Paşa, “Kıldı Seyyid Hacı İbrahim Ağa azm-i beka” diyerek babasının 1847-1848 (H. 1264) yılındaki ölümü üzerine tarih düşmüştür⁷⁰. Anne ve babası hakkında başka bilgi bulunamamaktır.

Babası gibi Ahmed Kemal de “seyyidlik” unvanını kullanmıştır. Kemal Paşa’nın mührünü taşıyan çok sayıda arşiv belgesi arasından tespit edilebildiği kadarıyla, “E’s-seyyid Ahmed Kemal” mührünü taşıyan ilk belge 24 Haziran 1856 tarihlidir. Bu belge, Kemal Paşa’nın Berlin Ortaelçiliği görevinde bulunduğu vakitlerde, bazı hususları

⁶⁹ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, (Birinci Def’a Olarak Tertib Edilmiştir), (İstanbul: Matbaa-i Amire, Darülhilafetü’lâliye, H. 1316 / M. 1898-1899), 34. Maarif Nezareti tarafından yayımlanan istatistik yıllıkları olarak bilinen bu kaynak, araştırmanın bundan sonraki dipnotlarında kısaltılarak “Maarif Salnamesi” olarak gösterilmiştir.

⁷⁰ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1150.

merkeze bildirmek üzere Hariciye Nezaretine göndermiş olduğu bir yazıyı içermektedir⁷¹. 1856 öncesi resmi görevlerinde “Kemal” mührünü kullanan Ahmed Kemal’in, bu tarihten sonraki kimi belgelerde seyyid unvanını kullanarak “soyunun saygınlığının vermiş olduğu onuru” görünür kılmak istediği düşünülmektedir. Öyle ki dönemin saygınlık anlayışının bir gereği olarak özellikle üst düzey bürokratların neseplerinden güç alarak prestijlerini artırma ve koruma tavrı göstermeleri bilinen bir gerçektir.

1.2. Eğitimsel Profili: Öğrenim Hayatı

Ahmed Kemal’in çocukluk yılları Osmanlı Devleti’nin muhatap olduğu pek çok iç ve dış sorunların yanı sıra çalkantılı bir değişim dönüşüm süreci geçirdiği bir döneme rastlar. İlköğrenimini özel hocalardan ilim tahsil etmek suretiyle tamamladığı bilinen Ahmed Kemal modernleşmeye geçiş sürecinde Osmanlı İstanbul’unda dünyaya gelen diğer tüm bireylerin yaşadığı gibi gelenek ile modernitenin karmaşık zemininde bir eğitim hayatı sürmüştür. Tam olarak nasıl ve ne şekilde olduğuna dair ayrıntıları bilinmeyen ilköğrenim sürecinde; devrin özel hocalarından -muhtemelen temel dini bilgiler ve okuma yazma eğitimi üzerine- geleneksel odaklı bir eğitim aldığı düşünülebilir. Bu eğitimin ardından Sultan II. Mahmud Dönemi’nde devlet sistemindeki modernleşmenin etkisiyle değişim dönüşüm geçiren Defterdar/Bab-ı Defteri/Maliye Nezareti⁷² Mektupçu (Mektubi) kalemine 1825/1826 (H. 1241) yılında girmiştir⁷³. Ahmed Kemal, Mektupçu Kalemünde memuriyete adım attığı ilk görevinde -“çıraklık” olarak adlandırılan bir tür stajyerlik dönemi geçirerek- beceri ve donanımını artırıp geliştirmiştir. Bu şekilde devlet bürokrasisinin belli kademelerinde görev alarak kendini geliştirmek, Ahmed Kemal’in eğitim yaşamının önemli bir parçası olmuştur. Öyle ki, kendisiyle aynı dönemde yaşayan ve sonrasında önemli devlet adamları arasına giren Tanzimat Dönemi “paşa”ları ile benzer eğitim süreçlerinden geçmiş olduğu ifade edilebilir.

Ahmed Kemal’in ilk memuriyetinden sonraki eğitim hayatı yine atandığı yeni memuriyetlere bağlı olarak gelişme göstermiştir. Nitekim atandığı memuriyetler

⁷¹ BOA. *İrade Dahiliye [İ.DH.]* 132/ 6800, 1-1. (H. 20 Şevval 1272 / M. 24 Haziran 1856).

⁷² Mübahat S. Kütükoğlu, “Defterdar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9/94-96.

⁷³ *Maarif Salnamesi*, (H. 1316), 34; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, “Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar”, BEL.MTF. 60250, (Erişim 13 Mayıs 2020); İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1150.

vesilesiyle bir müddet İran-Tahran'da bulunarak Farsçasını mükemmelleştirmiş ve edebi yönünü kuvvetlendirmiş; bunun yanı sıra Almanya-Berlin'de de Almanca öğrenerek dış politika ve diplomasi alanında donanımını artırmıştır. Avrupa'daki çeşitli ülkelere özel görevlendirmelerle yaptığı seyahatlerinde özellikle modern eğitim düzenini ve bu düzene ilişkin uygulamaları yerinde görüp deneyimlemiş, eğitimci yönünü ve ufkunu geliştirmiştir.

1.3. Bürokrat Profili: Memuriyet Hayatı ve Resmi Görevleri

Araştırmanın bu başlığı altında Ahmed Kemal Paşa'nın bir Tanzimat devlet adamı olarak bürokrat profilini ortaya koymak için memuriyet hayatı ve üstlendiği resmi görevler incelenmiştir. Bu çerçevede, ilk memuriyetinden vefatına değin atandığı tüm resmi görevler kronolojik sıra halinde sunularak işlenmiştir. Çok yönlü bir bürokrat ve diplomat profiline sahip olan Kemal Paşa, yaşamı boyunca çeşitli kritik görevlerde bulunmuştur. Bundan ötürü Kemal Paşa'nın memuriyet hayatı, Tanzimat Dönemi Osmanlı modernleşmesinin tarihsel bağlamı gözden kaçırılmadan ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1.3.1. Defterdar Mektupçu Kalemî Memurluğu

Ahmed Kemal, ilk tahsilini tamamladıktan sonra 1825/1826 (H. 1241) yılında, devletin mali işlerinin yönetildiği bir birim olan Defterdarlıkta memuriyete başlamıştır⁷⁴. Yukarıda da ifade edildiği üzere Bab-ı Defteri Mektupçu Kalemünde başlamış olduğu bu ilk görevinde “çıraklık” dönemini tamamlamıştır.

İlk memuriyetine bakıldığında buradan elde ettiği bilgi ve donanımın, yaşamının ilerleyen yıllarına da temel oluşturarak daha sonraki süreçte üstlendiği görevleri etkilediği söylenebilir. Öyle ki bir sonraki görev yeri olan Ceride Nezaretinde, Bab-ı Defteri memuriyetinin kendisine kazandırmış olduğu beceri ve uzmanlık bilgisinden oldukça yararlandığı anlaşılmaktadır.

1.3.2. Ceride Nezareti Başkâtipliği

Sultan II. Mahmud'un 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı lağvetmesiyle birlikte gelişen yeni durum doğrultusunda ülkedeki askerlik ve vergi mükelleflerini tespit etmek

⁷⁴ *Maarif Salnamesi*, (H. 1316), 34; İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1150; Davud, *Fatîh Tezkiresi*, 421-422.

amacıyla başlatılan nüfus sayımı, Rusya ile yapılan savaşlar sebebiyle sekteye uğramış ve vilayetlerdeki sayım işleri tamamlanamamıştır. Bunun üzerine Anadolu ve Rumeli vilayetlerinden gelen nüfus ve emlak sayım defterlerini korumak, bu kayıtlara göre vergileri yeniden hesaplamak ve nüfus değişikliklerini tespit etmek amacıyla 1831 yılında Ceride Nezareti kurulmuştur⁷⁵. Bu kurumun nazırlığına Bab-ı Defteri Mektupçusu (Mehmed) Said Efendi⁷⁶, Başkâtipliğine ise Bab-ı Defteri Mektupçu Kaleminde çalışan ve ayrıca Said Efendi'nin damadı olan Ahmed Kemal Efendi atanmıştır⁷⁷. Kemal Efendi'nin uzun soluklu ve çok basamaklı memuriyet serüvenindeki ilk yükselişi olarak değerlendirilebilecek olan bu dört yıllık başkâtiplik görevine ilişkin ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır.

Ahmed Kemal'in ikinci memuriyeti olan Ceride Nezareti Bab-ı Defteri Başkâtipliğine atanmasında, ilk görevi olan Bab-ı Defteri Mektupçu Kaleminde birlikte çalışmış oldukları ve aynı zamanda kayınpederi olan Mehmed Said Efendi'nin önemli etkisinin olduğu düşünülebilir. Öyle ki bu dönemin henüz moderniteye göre şekillenmemiş memur istihdam ve atama usulleri dikkate alındığında geleneksel usule uygun olarak “bir yakınının vesilesiyle bir yere gelme (mansıp elde etme) uygulaması” olağan görünmektedir. Aynı şekilde Tanzimat Dönemi bürokrasisinde yer edinebilmenin en önemli yollarından biri olan “ehliyet ve liyakati bir yana dursun kişinin, elinden tutacak bir hâmiye sahip olması” durumuyla da ilişkilendirildiğinde ise Kemal Efendi'nin bilinen ilk hamisinin kayınpederi olduğu düşünülebilir. Bulunduğu memuriyetlerdeki başarılı hizmetlerine bir bütün olarak bakıldığında Kemal Efendi'nin, söz konusu hâmi-çerağ/usta-çırak geleneğinin iyi bir örneği olduğu görülmektedir.

Bab-ı Defteri Başkâtipliğinde bir müddet çalışan Ahmed Kemal, 1834/1835 (H. 1250)'te hacelik ve 1835/1836 (H. 1251)'da rütbe-i rabiâ tevcih edilmek suretiyle

⁷⁵ Cevdet Küçük, “Ceride Nezareti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/409-410. Bu çalışmada Ceride Nezaretinin kuruluş tarihi 1831 yılı olarak verilmekteyken İbnülemin Mahmud Kemal'in eserinde kuruluş tarihi olarak 1829 (H. 1245) yılı gösterilmektedir. İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1150.

⁷⁶ Ceride Nazırı Mehmed Said Paşa olarak bilinmektedir. Ceride Nazırı olarak Osmanlı ülkesindeki ilk nüfus sayımında önemli hizmetleri yerine getirmiştir. BOA. *Hazine-i Hâssa Defterleri [HH.]* 19202; Akt: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)* (Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2000), 90-92.

⁷⁷ *Maarif Salnamesi*, (H. 1316), 34; İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1150.

ödüllendirilmiştir⁷⁸. Bu tarihten sonraki resmi belgelerde, uzun bir süre, Kemal Efendi'ye “*Divan-ı Hümayun Hâceganı*” şeklinde bir adlandırmada bulunulmuştur⁷⁹.

Tanzimat öncesi Osmanlı bürokrasi geleneğinde, devlet dairelerine memur yetiştirmek için iş içinde eğitim prensibine göre hareket edilmiş olup küçük yaşlarda devlet dairelerine alınan kişiler bu usule göre yetiştirilmiştir. Daha ziyade devlet ileri gelenlerinin çocuklarının alındığı bu sisteme dâhil olan kişilere/öğrencilere, Divan-ı Hümayun Kalemünde çalışan en yüksek dereceli memur sayılan “Haceler” tarafından eğitim verilerek resmi yazışmaların incelikleri başta olmak üzere memuriyet görevindeki çeşitli iş ve işlemler öğretilmiştir⁸⁰. Söz konusu bürokrasiye personel yetiştirme sistemi dâhilinde Kemal Efendi'ye, 1834 yılında Divan-ı Hümayun Hocalığı görevi verilmiştir. Dolayısıyla Kemal Efendi'nin ömrünü adanmış olduğu Osmanlı eğitim sistemindeki ilk eğitimcilik görevi, Divan-ı Hümayun Hocalığı olmuştur. Geleneksel memur yetiştirme sistemi çerçevesinde Divan-ı Hümayun Kalemine alınmış memur adaylarına muhtemelen bürokratik yazışma ve Farsça alanında eğitim vermiştir.

1.3.3. Osmanlı Devleti Tahran Elçiliği Başkâtipliği ve Tercümanlığı

Kemal Efendi'nin Farsça dil bilgisi becerisi ve Ceride Nezaretinde başlayan başkatiplik tecrübesi 1835 yılında bir başka önemli göreve atanmasını sağlamıştır. Şöyle ki İran Hükümdarı Feth Ali Şah'ın vefatının ardından ortaya çıkan birtakım karışıklıkların neticesinde torunu Muhammed Şah 8 Kasım 1834 tarihinde tahta çıkmıştır⁸¹. Akabinde Osmanlı'nın diplomatik açıdan İran'ın yeni şahı olarak kendisini tanımasını önemli gören Muhammed Şah, Osmanlı Devleti'ne bu durumu resmen bildirmek üzere İstanbul'a özel görevli bir elçi göndermiştir⁸². Bunun üzerine Osmanlı Sultanı II. Mahmud'un yeni Şah'ı tanıdığı anlaşılmaktadır. Öyle ki bir süre sonra Muhammed Şah'ı tebrik ve aynı zamanda iki devlet arasında var olan bazı sorunların çözümü amacıyla, Sahaflar Şeyhizade Vakanüvis Esad Efendi⁸³'nin (geçici) Elçilik

⁷⁸ İnal - Yaşar, “Evkaf-ı Hümayun Nezareti”, 50; Davud, *Fatîn Tezkiresi*, 421-422; Şemsettin Sâmî, *Kâmûsu'l- A'lâm*, 3885.

⁷⁹ BOA. *Hatt-ı Hümayûn [HAT.]* 807/37181.

⁸⁰ Ali Akyıldız, “Mekteb-i Maarif-i Adliye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2016), Ek 2/238-240.

⁸¹ Osman Gazi Özgüdenli, “Muhammed Şah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30/571-572.

⁸² BOA. HAT. 835/37690.A. (H. 20 Zilhicce 1250 / M. 19 Nisan 1835).

⁸³ Esad Efendi, 1789 yılında İstanbul'da doğmuştur. Aslen Malatyalı olan babası, kitap satışı ile uğraşarak bir dönemin sahaflar şeyhi olmuş ve daha sonra müderrislik ve kadılık yapmış olan Ahmed Efendi'dir. Bu münasebetle Esad Efendi de Sahaflar Şeyhizade olarak bilinmektedir. Küçük yaşlardan

göreviyle İran-Tahran'a görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır⁸⁴. 28 Nisan 1835 tarihinde ise Esad Efendi'ye bu görevinde gerçekleştireceği birtakım rutin masraflar ve gidiş harcırahı olarak 200.000 kuruş verilmesi uygun görülmüştür. Ayrıca bu görevdeyken Elçilik Başkâtıplığı ile gerekli tercüme faaliyetlerini yürütmek üzere “*Ceride Odası Başkâtibi ve sabık Ceride Nazırı Said Efendi'nin damadı Kemal Efendi*” Esad Efendi'nin maiyetine atanmıştır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti Tahran Elçiliği Başkâtibi ve Tercümanı olarak tayin edilen Kemal Efendi'ye 25-30.000 kuruş kadar harcırah verilmesi kararlaştırılmıştır⁸⁵.

Bu görev, Kemal Efendi'nin İstanbul dışındaki farklı bir memlekette, dahası farklı bir devletteki ilk görevidir. 28 Nisan 1835 tarihli bir kararla bu göreve getirilişinde bilgi, beceri ve donanımının etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Kemal Efendi'nin Farsça bilmesi, -özellikle de Farsça konuşma diline hâkim olması- ve bu göreve oldukça istekli oluşu atanmasında doğrudan etkili olmuştur⁸⁶. Bununla birlikte Farsça kasidelerden oluşan “*Müntehabât-ı Şehname*” isimli eserini, Esad Efendi'nin

itibaren Arapça öğrenen ve özel hocalardan ilim tahsil etmek suretiyle eğitimini tamamlayan Esad Efendi, 1808 yılında müderrisliğe başlamıştır. Uzun yıllar bu görevi sürdürdükten sonra naiblik, kadı yardımcılığı ve İstanbul Kadılığı Vekayi Katipliği görevlerinde bulunmuştur. 1825 yılında vakanüvislik görevine atanmış olup vefatına değin asıl olarak bu görev uhdesinde kalmıştır. Bununla birlikte 1828'de Üsküdar Kadılığı, 1831'de Takvim-i Vekayi Gazetesi sorumlusu ve başyazarlığına istinaden Matbaa ve Takvimhane Nazırlığı, (ilaveten) 1833-1835 arası İstanbul Kadılığı görevlerini sürdürmüştür Bkz. Ziya Yılmaz, “Esad Efendi, Sahaflar Şeyhizâde (1789-1848)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/341-345. 1835 yılında Anadolu Kazaskerliği pâyesi ve büyükelçilik unvanıyla Feth Ali Şah'ın torunu Muhammed Şah'ın tahta çıkışını tebrik amacıyla İran'a gönderilmiştir. Bkz. BOA. HAT. 835/37677. Bir yıl kadar süren İran Elçiliğinin bitiminden sonra diğer görevlerinden azledilerek sadece vakanüvislik görevini sürdürmüştür. 1838 yılında Karantina Meclisi üyeliği, Rumeli Kazaskerliği payesi, Tanzimat'ın ilânından sonra 1839'da Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye üyeliği, Nakibüleşraflık, 1843-44 arası Rumeli Kazaskerliği görevlerinde bulunmuştur. Daha sonra 1845'te kurulan Geçici Maarif Meclisi ve Meclis-i Maarif-i Umumiye üyeliklerinde bulunmuştur. 1847'de Mekâtib-i Umumiye Nezaretinin kuruluşunu müteakiben bu kurumun Nazırlığına atanmıştır. Bir yıl kadar süren bu görevinden hastalığından ötürü istifa etmiştir. Bunun üzerine 26 Aralık 1847 tarihinde mevki olarak daha yüksek ve daha az yorucu olan Meclis-i Maarif-i Umumiyye Reisliğine atanmıştır. Ancak bu görevde çok kalamayarak hastalığının giderek artması neticesinde 11 Ocak 1848 tarihinde vefat etmiştir Yılmaz, “Esad Efendi”, 11/341-345. Çok sayıda eseri bulunan Esad Efendi'nin aynı zamanda şair olduğu ve divan edebiyatının hemen her türünde eser verdiği bilinmektedir. Devrin eli kalem tutan ilim erbaplarından sayılan Esad Efendi, yaşamı boyunca topladığı çeşitli türden yaklaşık 4.000 adet kitabı 1846 yılında bir vakıf kurmak suretiyle vakfetmiş, kendi adıyla meşhur olan bir kütüphane kurmuştur. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), nr. 632, s. 404-408; Akt: Tuba Çavdar Karatepe, “Esad Efendi Kütüphanesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/347.

⁸⁴ Yılmaz, “Esad Efendi”, 11/341-345; Aktepe, “Es'ad Efendi”, 363-364;

⁸⁵ BOA. HAT. 835/37677, (H. 29 Zilhicce 1250 / M. 28 Nisan 1835).

⁸⁶ BOA. HAT. 835/37677, (H. 29 Zilhicce 1250 / M. 28 Nisan 1835).

adına tertip ederek onu etkilediği ve bu sayede Elçilik maiyetine alındığı da ifade edilmektedir⁸⁷.

Ahmed Kemal'in bir yıl kadar süren bu görevi esnasında birtakım sorunlar yaşadığı; oğlu Said Bey'in, İbnülemin Mahmud Kemal İNAL'a bir mülakat esnasında verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Said Bey'in buradaki söz konusu ifadelerine göre⁸⁸; Kemal Efendi Osmanlı Devleti Tahran Büyükelçiliğinde Başkâtip olarak bir müddet görev yaptıktan sonra maiyetinde çalıştığı Büyükelçi Esad Efendi ile Şah'a karşı gösterilen bir hürmetsizlik nedeniyle anlaşmazlığa düşmüştür. Bunun üzerine Kemal Efendi, Elçiliği terk ederek bir eve taşınmıştır. Daha sonra Esad Efendi'nin talebi üzerine görevine son verilmiştir. Kemal Efendi, Tahran'dan ayrılıp İstanbul'a geldiğinde ise Sultan II. Mahmud tarafından huzura çağırılmıştır. Sultanın, Esad Efendi ile vuku bulan anlaşmazlıklarının nedenini sorması üzerine Kemal Efendi, şu şekilde bir cevap vermiştir⁸⁹:

"...İlim ve faziletine bir diyecek olmayan Esad Efendi, İranlıların nüktedanlıklarını ve zekâlarını bilmemek gibi ahmaklık ve cahillik gösterdi. Gayet büyük bir lütuf olmak üzere taraf-ı hümayununuzdan Esad Efendi'ye tasvir-i hümayun ihsan buyuruldu. Fevkalade olan bu ihsan-ı şâhânelere karşılık Şah da müşarünileyhe bir fotoğrafını verdi. Kulunuz Sefarethanede yok iken tasvir-i hümayunu kabul salonunun duvarına, Şah'ın fotoğrafını da karşı duvara astırmıştır. Fotoğrafların bu şekilde asılması gerçekten çok münasipse de; tasvir-i hümayunun altına, -Şah-ı Turan bana tasvir-i hümayun verdi-, Şah'ın fotoğrafının altına da -Şah-ı İran dahi bir suret meymun verdi- misralarını ta'lik yazı ile yazdırarak astırmıştır. Sefarete dönüşümde bunları görünce şaşırdım. Sefaretten dışarı fırladım ve bir daha ayak basmadım. Kendisi, 'meymun'un lügat manasını, 'meymenetli' olarak tevil etmektedir ve bununla, nüktedan olan İranlıları gafilete düşüreceğini zannetmiştir. Bendeniz işte, vatanıma geldim..."

Yine Kemal Efendi'nin oğlu Said Bey'in ifadelerine göre; Sultan Mahmud, bu durum üzerine derhal Esad Efendi'yi azlederek Kemal Efendi'yi Tahran Büyükelçiliğine tayin etmiştir. Said Bey'in vermiş olduğu bilgiler ihtiyatla ele alınması gerekmektedir de görüldüğü üzere Kemal Efendi'ye ilişkin arşiv belgeleri daha farklı bir perspektif sunmaktadır. Buna göre Kemal Efendi'nin belirli konulara dair bilgi ve görüşleri oldukça öngörülü görünmektedir. Bununla beraber yanlış bir

⁸⁷ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, I/324; Mehmed Cemaleddin, *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri -Ayine-i Zürefa-*, haz. Mehmet Arslan (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003), 81. Bu kaynaklarda Esad Efendi ve maiyetinin Tahran'a gidiş tarihi 6 Eylül 1835 olarak belirtilmiştir.

⁸⁸ İnal - Yaşar, "Evkaf-ı Hümayun Nezareti", 50; İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1150-1151.

⁸⁹ İnal - Yaşar, "Evkaf-ı Hümayun Nezareti", 50; İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1150-1151.

uygulamaya karşı haklı gördüğü fikrinin peşinden giderek bu fikri, görevinden alınma pahasına bırakmamıştır.

1.3.4. Sadaret Mektupçu Kalemî Memurluğu

Kemal Efendi, Esad Efendi'nin maiyetinde gittiği Tahran'dan muhtemelen Eylül 1836 tarihlerinde İstanbul'a döndüğü zaman, -dönemin Mülkiye Nazırı Pertev Paşa tarafından- Sadaret Mektubi Kalemine tayin edilmiştir⁹⁰. Bu görev Kemal Efendi'nin asıl memuriyet alanı, esas memuriyet kadrosunun bulunduğu yer olarak düşünülebilir. Zira incelenen bir belgede, Kemal Efendi'nin 1847-1854 yılları arasında bulunduğu Mekâtib-i Umumiye Nezareti ile 1854-1857 arasındaki Berlin Elçiliği görevlerindeyken de asıl memuriyet kadrosunun bulunduğu yer Sadaret Mektubi Kalemî olarak ifade edilmiştir⁹¹. Dolayısıyla bu görevdeyken Kemal Efendi'nin özel memuriyetle başka görevlere tayin edildiği bilinmekle birlikte söz konusu Sadaret Mektubi Kalemî asıl memuriyet görevi olarak uhdesinde kalmıştır.

Eylül 1836 dolaylarında atandığı bu görevi esnasında İstanbul'a gelmiş olan İran şehzadeleri ve elçilik görevlilerinin maiyetinde Farsça tercüman olarak görevlendirilmiştir⁹². Kemal Efendi yaklaşık bir yıl kadar bu görevi sürdürdükten sonra Osmanlı Devleti Tahran Elçiliğine 18 Ağustos 1837 tarihinde tayin edilmiştir.

1.3.5. Osmanlı Devleti Tahran (Özel) Elçiliği

Kemal Efendi'nin memuriyet hayatında İstanbul dışına ilk görevlendirmesinin 1835 yılında İran-Tahran canibine olduğu daha önce ifade edilmişti. Hatırlanacağı üzere Şah Muhammed'in tahta çıkışını tebrik ve bunun yanı sıra devletlerarasında vuku bulan bazı anlaşmazlıkların çözümü amacıyla Tahran'a elçi olarak görevlendirilen Sahaflar Şeyhizade Esad Efendi, elçilik başkâtibi ve tercümanı olarak Kemal Efendi'yi maiyetine almıştı. İstanbul'a döndükten kısa bir süre sonra 1837 yılında Osmanlı-İran arasında gelişen bazı olaylar üzerine Kemal Efendi'nin yeniden İran'a görevlendirilmesi söz konusu olmuştur.

Muhammed Şah, 1834 yılında İran tahtına oturmasının ardından ülkede iç karışıklık raddesinde birtakım olaylar yaşanmıştır. Vefat eden Feth Ali Şah'ın çok

⁹⁰ *Maarif Salnamesi*, (H. 1316), 34; İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1150.

⁹¹ BOA. *Şura-yı Devlet [ŞD.]* 880/57, (H. 2 Ramazan 1304 /M. 25 Mayıs 1887).

⁹² Şemsettin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, 5/3885; İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, I/324 ve II/819; Davud, *Fatîn Tezkiresi*, 421-422.

sayıdaki çocuğu başta olmak üzere hanedan mensubu birçok kişinin, hükümdarlığını tanımamasından dolayı Muhammed Şah hâkimiyetini güçlendirmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bunlardan biri olarak, (dedesi) Feth Ali Şah'ın (çok sayıdaki) çocuklarından bir kısmını Erdebil kalesine mahkûm etmiştir. İlk bakışta İran'ın bir iç sorunu olarak görülen bu olay, daha sonra hak iddia eden diğer bazı şehzadelerin Rusya ve Osmanlı topraklarına sığınması ve Rusya ve İngiltere'nin bölgede temsilcilerinin etkisiyle devletlerarası bir sorun haline dönüşmüştür⁹³.

Muhammed Şah'ın tahta çıktığı sıralarda İran'da iç çekişmelerden doğan hâkimiyet mücadeleleri ve daha başka siyasi ve ekonomik sorunlar bulunmaktayken Osmanlı Devleti de Mısır Sorunu'ndan ötürü oldukça sıkıntılı bir dönem geçirmektedir. Bunun da etkisiyle bu dönemde iki devlet arasındaki sorunlar olumlu ve ılımlı yaklaşımlarla sürdürülmüştür. Osmanlı tarafı için doğu sınırının güvence altında olması ayrı bir önem taşıdığından Sultan II. Mahmud tarafından hem *Erdebil'de tutuklu İran şehzadelerinin serbest kalmasını sağlamak* hem de *belli dönemlerde anlaşmazlık yaratan bazı sınır problemlerini görüşüp çözüme ulaştırmak* üzere *Mektubi-i Senaveri Hulefasından ve Hâcegân-ı Divan-ı Hümayundan*⁹⁴ Kemal Efendi'nin 1 Haziran 1837 tarihinde İran'a özel elçi olarak gönderilmesine karar verilmiştir⁹⁵.

Kemal Efendi'nin bu göreve uygun görülerek atanmasında Farsçaya hem konuşma hem de yazma anlamında hâkim bir zat oluşu ile İran'da daha önce kısa bir süreliğine de olsa görev yapmış olmasının önemli bir etkisi olduğu düşünülebilir. Görevlendirmesine ilişkin gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra, Kemal Efendi 25 Haziran 1837 tarihinde İstanbul'dan harekete eden vapurla Trabzon'a varmıştır. Sonra, oradan Erzurum'a geçmiştir. Erzurum'dan hareket ettikten sonra 13 günlük bir yolculuğun ardından Tebriz'e varmıştır. Tebriz'de ilk üç gün istirahat ettikten sonra dördüncü gün İran Seraskeri Emir Nizam⁹⁶ ve Şeyhzade Kahraman Mirza ile bir görüşme yapmıştır⁹⁷. Bu görüşmede şehzade meselesini çözmek ve hangi tarafa ait

⁹³ Özgüdenli, "Muhammed Şah", 571; Filiz Güney, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri ve İran'a Giden Osmanlı Elçileri* (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 55.

⁹⁴ İlgili belgede Kemal Efendi bu şekilde tanıtılmıştır. BOA. HAT. 819/37344.A. (H. 3 Cemaziyelevvel 1254 / M. 25 Temmuz 1838).

⁹⁵ BOA. HAT. 1315/51264.B, (H. 23 Rebiülahir 1253 / M. 27 Temmuz 1837).

⁹⁶ Devlet adamı, edip, hattat yönleri de bulunan İran'ın bu dönemdeki üst düzey komutanlarından bir olan Nizam Emir'le ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Tahsin Yazıcı, "Emir-i Nizâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/142-143.

⁹⁷ BOA. HAT. 1166/46117.F. (H. 3 Recep 1253 / M. 3 Ekim 1837); BOA. HAT. 1315/51264.B, (H. 23 Rebiülahir 1253 / M. 27 Temmuz 1837).

olduğu konusunda devletlerarası sorun olan Zehab sancağının durumunu görüşmek üzere Sultan II. Mahmud tarafından görevlendirildiğini ifade etmiştir⁹⁸. Buna karşılık Muhammed Şah'ın Erdebil'de tutsak ettiği şehzadelerden birkaçının bir yolunu bularak kaçtıklarını öğrenmiştir⁹⁹. Kemal Efendi, bu görüşmenin ardından Tebriz'den ayrılarak Tahran'a geçmiştir. İstanbul-Tahran arası yolculuğu toplam 72 gün sürmüştür. Ancak Kemal Efendi Tahran'a vardığı sıralarda Muhammed Şah, Afganistan'ın batısındaki Herat bölgesindeki İngiliz nüfuzunu kırmak ve burada kontrol sağlamak amacıyla 21 gün önce (22 Temmuz 1837'de) Herat'a hareket etmiştir. Bundan ötürü Kemal Efendi, Şah ile görüşme fırsatı bulamadığını üzülenek bildirmiştir¹⁰⁰.

Mahkûm şehzadelerden olup hapisten kaçan Allahverdi Mirza adlı bir şehzade, Osmanlı'ya iltica etmek suretiyle Bağdat üzerinden İstanbul'a gelmiştir¹⁰¹. İstanbul'a gelişi olumlu karşılanan ve burada bulunduğu süre zarfında kendisine iyi davranılan Allahverdi -yetkililerle yapmış olduğu görüşmelerde- İran'ın iç durumu nedeniyle kaçıp geldiğini, yabancı bir memlekete gidip sığınmaktansa dini yakınlıktan ötürü Osmanlı'ya iltica etmeyi daha uygun gördüğünü ifade etmiştir¹⁰². Bunun yanı sıra Erdebil'den kaçan bazı şehzadeler de Bağdat taraflarına gelerek Osmanlı'ya sığınmışlardır. Aynı şekilde bunlara yönelik de hoşgörülü bir tavır sergilenerek konaklama süreleri boyunca pek çok giderlerinin Osmanlı Devleti tarafından karşılanması sağlanmıştır. Bu noktada bir politika olarak söz konusu İranlı mülteci şehzadelerin İstanbul'a gelmelerindense, Bağdat'ta kalmalarının daha yerinde olacağı düşünülenek hareket edilmiştir¹⁰³. Söz gelimi İstanbul'a gelmiş olan şehzadelerden İskender Mirza, *Bağdat tarafına gitme niyetinde olduğunu ve o taraflarda bulunan İran şehzadelerine tahsis edilmiş olan maaş ve tayinatın kendisine de bağlanmasını istemesi üzerine bu talep, olumlu karşılanarak gereği yapılmıştır*¹⁰⁴.

⁹⁸ BOA. HAT. 1315/51264.B, (H. 23 Rebiülahir 1253 / M. 27 Temmuz 1837).

⁹⁹ BOA. HAT. 1315/51264.A., (H. 13 Cemaziyelevvel 1253 / M. 15 Ağustos 1837).

¹⁰⁰ BOA. HAT. 1166/46117.F. (H. 3 Recep 1253 / M. 3 Ekim 1837).

¹⁰¹ "İran sefaretine memur Kamal Efendi'nin İran Seraskeri Emir Nizam ile vaki mülakatına ve İran ahvaline dair gönderdiği tahriratın takdimine ve İran Şahı Muhammed Şah tarafından hapsedilen Allahverdi Mirza ve Taki Mirza adlarındaki İran şehzadelerinin mahbustan fırlarlarına dair Erzurum Valisi Esad Paşa'nın şukkası." BOA. HAT. 1315/51264.A., (H. 13 Cemaziyelevvel 1253 / M. 15 Ağustos 1837).

¹⁰² BOA. HAT. 1315/51262; Akt: Sıtkı Uluerler, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasî İlişkileri (1774-1848)*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 405.

¹⁰³ BOA. HAT. 1315/51267; Akt: Uluerler, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında*, 406.

¹⁰⁴ BOA. *İrâde Hariciye* [İ.HR.] 1/30; Akt: Uluerler, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında*, 406.

Kemal Efendi'nin bölgeden merkeze gönderdiği raporlardan anlaşıldığı üzere Osmanlı-İran arasında şehzade sorununun henüz bir çözüme kavuşturulamadığı sırada başka sorunlar da vuku bulmuştur. Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa emrindeki askerlerle, -İran taraftarı- bazı aşiretlerin çıkardıkları karışıklıklara son vermek üzere Irak bölgesinde Muhammere (Hürremşehir)'ye doğru harekete geçmiştir. Bunun üzerine bölgedeki aşiretler, İran'a sığınmıştır. Daha önce de pek çok kez yaşanan bu durum Osmanlı-İran arasında önemli bir mesele olarak uzun süredir devam edegelmiştir. Bölgedeki bulunan Kemal Efendi, İran devlet makamlarına konuyla ilgili bilgilendirmede bulunmasına rağmen Ali Rıza Paşa'nın harekâtı devletlerarası gerilime neden olmuştur¹⁰⁵. Dolayısıyla bu durum şehzade sorununun çözümünü de geciktirmiştir.

Tahran'a gelmesine rağmen Muhammed Şah'ın Herat seferine çıkması dolayısıyla onunla görüşemeyen Kemal Efendi Şah'ın yanına gitmek istemişse de İngiliz ve Rus Elçileri'nin ısrarı üzerine gidememiş; 37 gün kadar Tahran'da kalmıştır¹⁰⁶. Bunun üzerine geliş amacıyla ilgili olarak Tahran'daki devlet yetkilileriyle görüşmüştür¹⁰⁷. Netice olarak Erdebil'de tutsak şehzadelerin kurtarılması için tedbirler alınması hususu ile ilgili Osmanlı Devleti'nin talebi Muhammed Şah'a bildirilmiştir. Şah, olumlu karşıladığı bu mesele üzerine verdiği kararı Kemal Efendi aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne bildirmiştir: "...Şehzadeler, Tebriz'e getirilerek kendilerine layık görülen ve belirlenen konaklarda saygı ve hürmet içinde rahatça oturacaklar...".¹⁰⁸ Ancak konuyla ilgili gerekli anlaşmanın Şah'ın Herat seferinden dönmesinden sonra yapılacağı belirtilmiştir¹⁰⁹.

İran himayesindeki aşiretler üzerine Osmanlı kuvvetlerinin harekâta girişmesi, şehzade sorununun hazırda beklemesi ve de İngiltere'nin önemli bir faktör olarak görünen isteği üzerine Muhammed Şah, Afganistan ve Herat bölgesine düzenlediği seferi yarıda bırakarak Tahran'a dönmüştür¹¹⁰. Osmanlı Devleti temsilcisi olarak Kemal Efendi, başarısız bir seferin ardından Tahran'a dönen Şah'ın huzuruna çıkarak mevcut sorunların çözümü üzerine gerekli görüşmeleri gerçekleştirmiştir. Kemal

¹⁰⁵ BOA. HAT. 819/37344, (H. 19 Şaban 1254 / M. 7 Kasım 1838).

¹⁰⁶ BOA. *İrade Meclis-i Mahsus [İ.MMS.]* 30/843, (H. 11 Cemaziyelevvel 1255 / M. 22 Temmuz 1839); Güney, *Osmanlı Elçileri*, 57.

¹⁰⁷ BOA. HAT. 819/37344.C., (H. 29 Zilhicce 1254 / M. 15 Mart 1839).

¹⁰⁸ BOA. HAT. 784/36629.A., (H. 5 Ramazan 1254 / M. 22 Kasım 1838); BOA. İ.MMS. 30/843, (H. 11 Cemaziyelevvel 1255 / M. 22 Temmuz 1839); Güney, *Osmanlı Elçileri*, 57.

¹⁰⁹ BOA. HAT. 819/37344.A., (H. 3 Cemaziyelevvel 1254 / M. 25 Temmuz 1838).

¹¹⁰ BOA. HAT. 756/36629, (H. 23 Şevval 1253 / M. 20 Ocak 1838).

Efendi'nin İran görevlendirmesinin sonuçlarına bakıldığında, Erdebil'de tutuklu bulunan ve canları tehlikede olan şehzadelerin serbest bırakılmalarına ve aileleriyle birlikte Tebriz'de ikamet etmelerine İran Şah'ı tarafından müsaade edilmiştir¹¹¹. Bununla birlikte Osmanlı'ya iltica eden bazı şehzadelerin iade edilmesi hususu da kararlaştırılmıştır¹¹². Bunların Tebriz'de layık oldukları şekilde güzel yerlere yerleştirilmeleri ve herhangi bir eziyete maruz kalmamaları temin edilmiştir. Ayrıca iki devlet arasında henüz kesinleştirilmemiş sınır olan Zehab (Zohab) sancağındaki Osmanlı idaresine İranlı yetkililer tarafından itiraz edilmemiştir¹¹³.

Kemal Efendi daha önce başkâtip ve tercüman olarak gitmiş olduğu İran'a bu sefer devletlerarasındaki bazı kritik sorunların çözümü için özel görevli elçi olarak tayin edilmiştir. Bu görevini başarıyla sona erdirmesinin ardından Nisan/Mayıs 1839'da İstanbul'a döndüğü anlaşılmaktadır¹¹⁴. İran'da bulunduğu yaklaşık bir buçuk yılı aşkın süre boyunca, göreviyle çok sayıda diplomatik rapor hazırlayarak merkeze göndermiştir¹¹⁵. İncelemeye alınan bu raporlardan anlaşıldığı üzere eli kalem tutan, gözlemlerini açık, sade ve anlaşılır biçimde ifade edebilen; gelişen durumlar karşısında kendine özgü yorum ve değerlendirmelerle çözüm önerileri geliştirebilen; devletlerarası ilişkilerde tutarlı ve öngörülü bir yaklaşıma sahip bir diplomat profiline sahip olduğu anlaşılan Kemal Efendi'nin, söz konusu bu elçilik görevi sonrasında bir sefaretname kaleme almamış olması hazindir. En azından arşivdeki farklı fonlarda uzun uğraş gerektiren araştırmalar neticesinde ulaşılabilen söz konusu raporlarını dahi bir araya getirmiş olsaydı hem bulunduğu dönem hem de sonrası dönemler için oldukça faydalı bir devlet hizmetini yerine getirmiş olurdu. Ayrıca bu dönemde bilindik bir yazın türü olarak bürokratların sefaretname kabilinden eserlerinin

¹¹¹ BOA. HAT. 799/37034, (H. 25 Safer 1255 / M. 10 Mayıs 1839).

¹¹² BOA. HAT. 807/37181.

¹¹³ *Erdebil'de mahpus İran şehzadelerinin tahliyesi ve Zehab sancağının tahliyesi hakkındaki vazifelerini ifa ederek avdet ettiğine ve İranlıların ne fikirde olduklarına dair* Kemal Efendi'nin raporu için bkz. BOA. HAT. 799/37042.C., (H. 27 Safer 1255 / M. 12 Mayıs 1839); BOA. HAT. 799/37042.B. (H. 27 Safer 1255 / M. 12 Mayıs 1839); BOA. HAT. 799/37034.B., (H. 13 Muharrem 1255 / M. 29 Mart 1839); BOA. HAT. 799/37034.A., (H. 13 Safer 1255 / M. 28 Nisan 1839).

¹¹⁴ BOA. HAT. 799/37042.B., (H. 27 Safer 1255 / M. 12 Mayıs 1839).

¹¹⁵ Araştırmanın bu başlığı altında gösterilen dipnotlardan da takip edilebileceği üzere 1837-1839 yılları arası Osmanlı-İran diplomatik münasebetleri üzerine zengin bilgiler içeren çok sayıda arşiv dokümanı bulunmaktadır. Özellikle Kemal Efendi'nin söz konusu tarihler arasındaki özel elçilik görevi kapsamında -sefaretname türünden bir eser ortaya koymuş olmasa da- bölgede yaptığı çalışmaları ayrıntılarıyla anlattığı, rapor niteliğinde çok sayıda önemli belge bulunmaktadır. İlgili literatüre bakıldığında, bu dokümanların yeterince incelenmemiş olduğu söylenebilir. Bu araştırmada ise bahsi geçen evrak grubu, araştırmanın amaç, kapsam ve sınırlıkları çerçevesinde genel ve yüzeysel bir şekilde ele alınmış; bilhassa Kemal Efendi'nin diplomat kimliğinin ortaya çıkarılmasını sağlayacak bilgilerin sunulmasıyla yetinilmiştir.

kıymettar bulunmasına rağmen Kemal Efendi'nin ne İran ne de daha sonraki Berlin ve Bosna-Hersek gibi görevlerinden sonra gözlemlerini paylaştığı bu türden bir eser bulunmamaktadır. Kitaba, kâtime, ilme ve maarife ne denli önem verdiği bilinen Kemal Efendi'nin bu tutumunun entelektüel profiline gölge düşürdüğü söylenebilir; hatta daha ileri gidilerek tembelliği ve öngörüsüzlüğünden dem vurulabilir. Kuşkusuz bu namütenahi yorumlar çoğaltılabilir olmakla birlikte Kemal Efendi'nin 40 yıllık ve fasılası olmayan devlet memuriyeti göz önünde bulundurularak onun eser yazmaya özel bir vakit ayır(a)madığı söylenebilir.

1.3.6. Takvim-i Vekayi Farsça Mütercimliği

Kemal Efendi, Nisan/Mayıs 1839 tarihlerinde, İran'dan dönüşünün akabinde asıl memuriyet alanı olan Sadaret Mektubi Kalemindeki mümeyyizlik görevine devam etmiştir. Bununla birlikte Farsça Mütercimliği görevi de uhdesine ek görev olarak verilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin ilk resmi gazetesi olarak 1831 yılında yayımlanmaya başlanan Takvim-i Vekayi, Türkçenin yanında farklı dillerde de basılması hedefine uygun olarak muhtelif tarihlerde Fransızca, Rumca, Ermenice, Arapça ve Farsça olarak yayımlanmıştır¹¹⁶. 1839 yılında Takvim-i Vekayi'nin Farsça Mütercimliği görevinde bulunan Arif Efendi'nin Asakir-i Hassa-i Şahane Mekteb-i Harbiyesine mirliva olarak tayin edilmesi üzerine boşta kalan tercümanlık görevine Babialı kethüdasından uygun birinin atanması gerekmiştir. Bu sırada Mektubi Senaveri hulefasından özel bir memuriyetle İran tarafına görevlendirilmiş olan Kemal Efendi, bu işin ehli ve erbabı biri olarak düşünülmüştür. İran'daki görevinin yakın zamanda sona ereceği düşünülerek Takvim-i Vekayi Farsça Mütercimliği'nin kendisine ilave memuriyet olarak verilmesinin uygun olduğu hususu padişahlık makamınca onaylanmıştır. Bunun üzerine, Kemal Efendi söz konusu göreve 26 Mart 1838 tarihinde atanmıştır¹¹⁷. Ancak Kemal Efendi'nin İran'daki görevini tamamlayarak bu yeni görevine başlaması yaklaşık bir yıl kadar bir zaman almıştır. Arşiv belgelerinden

¹¹⁶ Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları* (Ankara: Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, 1943), 43-46.

¹¹⁷ BOA. HAT. 756/35755, (H. 29 Zilhicce 1253 / M. 26 Mart 1838).

takip edilebildiği kadarıyla; Farsça Mütercimliği görevine 15 Mart 1839 tarihinde başladığı anlaşılmaktadır¹¹⁸.

Kemal Efendi bu görevdeyken, devletlerarası sürdürülen görüşmeler sonunda alınan kararlar üzerine tanzim edilen ferman-ı âliyi Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'ya tebliğ için Mısır'a gönderilmiştir.

1.3.7. Mısır'a Görevlendirilmesi

Kemal Efendi'nin memuriyet hayatındaki önemli görevlerinden bir diğeri de Sultan II. Mahmud Dönemi'nde Mısır Meselesi'nin çözümü sırasında yerine getirdiği görevdir¹¹⁹. Mısır Meselesi Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda uğraşmak zorunda kaldığı önemli sorun alanlarından biri olmuştur. Osmanlı Devleti'ne bağlı Mısır Eyaletinin valisi olan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Sultan II. Mahmud ile birtakım konularda anlaşmazlığa düşmesi sonucunda bir iç sorun olarak ortaya çıkan bu mesele, kısa sürede gelişerek dönemin diğer güçlü ülkelerinin de yer aldığı uluslararası bir boyut kazanmıştır. Osmanlı Devleti'ni siyasi, askerî, ekonomik gibi birçok alanda çaresiz bırakmıştır. Nihayetinde 15 Temmuz 1840 tarihinde Osmanlı, İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya temsilcileri tarafından Londra Antlaşması imzalanmıştır¹²⁰. Bu anlaşma gereği; merkeze karşı savaşa girişerek Suriye'yi kendi ordusuyla işgal etmiş bulunan Mehmed Ali Paşa, müttefiklerin yardımıyla dize getirilmeye çalışılmıştır. Akabinde Mehmed Ali Paşa'nın talebi kabul edilerek Mısır'ın irsî idaresinin Mehmed Ali Paşa soyundan gelen en büyük erkek evlâda verileceğine dair 24 Mayıs 1841 tarihli bir ferman çıkmıştır¹²¹.

Söz konusu durumun Mehmed Ali Paşa'ya tebliğ edilmesi için Kemal Efendi Mısır'a gitmekle görevlendirilmiştir. Memuriyet-i mahsusa olarak bu görevi yerine getirecek olan Kemal Efendi'ye kendisinden beklenenler hususunda 22 Mayıs 1841 tarihli bir de talimatname verilmiştir. Buna göre Mısır Meselesi'nin sona erişine yönelik olarak padişahın fermanıyla birlikte Babıalide hazırlanan birtakım evrakı o sırada İskenderiye'de olan Said Muhib Efendi'ye teslim etmesi istenmiştir. Ayrıca

¹¹⁸ Ayrıca ilgili belgede Kemal Efendi başta olmak üzere Takvim-i Vekayi çalışanlarına maaş tahsisi hususunda bilgi verilmiştir. BOA. *İrade Dosya Usulü İradeler Tasnifi [İ.DUİT]* 136/34, (H. 29 Zilhicce 1254/M. 15 Mart 1839).

¹¹⁹ İnâl, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1151.

¹²⁰ BOA. *İrade Eyalet-i Mümtaze [İ.MTZ]* (05).8/218.

¹²¹ H. 2 Rebiülahir 1257. Bkz. Muhammed Hanefi Kutluoğlu "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/62-65.

Mısır'ın devlete vergi ödeme hususuyla ilgili birtakım konuları Said Muhib Efendi'ye şifahen açıklayarak sunması istenmiştir. Bunun dışında Kemal Efendi'nin Mehmet Ali Paşa ile herhangi bir şekilde görüşmesine gerek olmadığı; görevini tamamladıktan sonra hemen İstanbul'a dönebileceği veyahut gerekirse Said Muhib Efendi'nin maiyetinde kalıp daha sonra onunla birlikte dönebileceği belirtilmiştir. Kemal Efendi, kendisi için tahsis edilen vapur aracılığıyla İskenderiye'ye giderek görevini başarıyla yerine getirmiştir ¹²². Daha sonra Mehmed Ali Paşa tarafıyla gerçekleştirilen görüşmelerin olumlu geçmesi neticesinde Mısır Meselesi kesin çözüme kavuşmuştur.

Kemal Efendi'nin Mısır görevini başarıyla sona erdirmesi, kendisi hakkında devlet ileri gelenleri nezdinde gelişmekte olan olumlu intibayı artırmış olabilir. Ayrıca bu durumun daha sonraki görevlendirmelerine de pozitif katkı sağladığı düşünülebilir. Nitekim bir sonraki başlıkta da görüleceği üzere bundan sonra birkaç defa daha özel surette İstanbul dışına görevlendirilmiştir.

1.3.8. Musul ve Cizre'ye Görevlendirilmesi

Sadaret Mektubi Kalemi mümeyyizliğinde bulunan Kemal Efendi, bu görevini sürdürmekteyken Musul ve Cizre bölgesine bugünkü diplomasi diliyle “olağanüstü temsilci” denilebilecek özel bir memuriyetle görevlendirilmiştir¹²³. Cizre Mütessellimi Bedirhan Bey ile Van sancağındaki Nasturiler arasında vuku bulan anlaşmazlıkların araştırılması ve bir çözüme kavuşturulması maksadıyla 1843 yılı sonlarında bu bölgeye görevlendirilmiştir. Süre olarak bir yılı aşan bu görevi sırasında Musul, Diyarbakır ve Bağdat taraflarında bulunduktan sonra İstanbul'a dönmüştür.

Arşiv vesikalarında müfettiş olarak zikredilen olağanüstü temsilci Kemal Efendi'nin bu görevlendirmesi, 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın Doğu ve Güneydoğu Anadolu coğrafyasında uygulanmaya çalışılması sırasında ortaya çıkan sorunların çözümünü içermektedir. Tanzimat'ın ilanını müteakip Osmanlı Devleti'nin özellikle idari, hukuki ve iktisadi alanlardaki klasik yapısını değiştirecek çeşitli değişim dönüşüm hareketlerine girişilmiştir. Böylelikle yönetsel ve bürokratik modernleşme çerçevesinde merkezi yapı güçlendirilmeye çalışılmıştır. Ancak devlet merkezinde alınan kararların taşrada uygulamaya konulması pek kolay olmamıştır.

¹²² BOA. İ.MTZ. (05).8/211. Ayrıca konu ile ilgili H. 23 Zilhicce 1257 / M. 5 Şubat 1842 tarihli bir belgede; Kemal Efendi'yi İskenderiye'ye götüren-getiren Rus vapur şirketine (kömür bedeli olarak ifade edilen) toplamda 19.889 kuruş 40 para bedel ödendiği anlaşılmaktadır. Bkz. BOA. İ.DH. 51/2534.

¹²³ Davud, *Fatîn Tezkiresi*, 421-422.

Söz konusu modern devlet yaklaşımının getirdiği yeni uygulamalar taşrada çoğu vilayette mukavemetle karşılanmış ve isyan hareketlerine yol açmıştır¹²⁴. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Tanzimat'ın uygulanmaya başlanmasıyla birlikte toplumdaki gelenekleşmiş yapıların hamisi durumundaki feodal Kürt beyleri güç ve nüfuzlarını kaybedeceklerinin farkına vararak isyana girişmişlerdir. Buna karşın Tanzimat'ın uygulanışına yönelik bölgede ortaya çıkan sorunların çözümü noktasında devlet tarafından müzakere yoluna öncelik verilmiş¹²⁵ olmasına rağmen çok sayıda can kaybıyla sonuçlanan olaylara engel olunamamıştır.

1840'lı yıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde ortaya çıkan problemlerden birinde de Cizre Mütesellimi Bedirhan Bey başrol oynamıştır. Musul, Erzurum ve Şam valileri tarafından merkeze gönderilen raporlarda, Bedirhan Bey'in Babialı tarafından hoş karşılanmayan birtakım girişimleri sonucunda, Nasturi milletinden çok sayıda kişiyi esir aldığı anlaşılmıştır. Babialide yapılan görüşmeler neticesinde bu esirlerin serbest bırakılmasının sağlanması ve Nasturi ve Keldani milletlerinin durumlarının araştırılması için Kemal Efendi'nin bölgeye gönderilmesi 3 Aralık 1843 tarihinde kararlaştırılmıştır¹²⁶. Bu çerçevede Musul Valisine ve Diyarbakır Muşiri'ne gönderilmiş olan 14 Aralık 1843 tarihli bir belgede; gelişen bazı önemli olaylar üzerine çözüm yolu arayışları kapsamında Divan-ı Hümayun hocalarından Sadaret Mektubi Kalemi Mümeyyizi Kemal Efendi'nin Musul ve Cizre bölgesine irade-i seniyye ile görevlendirildiği ifade edilmiştir¹²⁷. Ayrıca, İstanbul'dan hareket ettiği günden itibaren başlamak üzere kendisine aylık 10.000 kuruş maaş ile 30.000 kuruş harcırah tahsis edilmiş olduğu ve bu maaşın görevde bulunduğu eyaletlerin bütçesinden karşılanarak kendisine senet karşılığı ödenmesi gerektiği belirtilmiştir¹²⁸.

¹²⁴ Musa Çadircı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalcık - Mehmet Seyitdanlıoğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 197-208; Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalcık - Mehmet Seyitdanlıoğlu, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 169-195.

¹²⁵ Cabir Doğan, "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı", *History Studies* 3(2) (2011).

¹²⁶ Konuyla ilgili çeşitli yazışmaları içeren ve çok sayıda dokümandan oluşan bir belge grubu için bkz. BOA. İ.MMS. 48/1229, (H. 11 Zilkade 1259 / M. 3 Aralık 1843). Bununla birlikte dönemin Avrupa devletlerinin bölgedeki sorunlarla yakından ilgilendiği hatta Kemal Efendi'nin bölgeye atanmasına ilişkin bilgilerin dahi İngiliz kamuoyuna haber edildiği anlaşılmaktadır. John Bull, Vol: XXIII, No: 1.203, (Saturday 30 December 1843 / Cumartesi 30 Aralık 1843), 4.

¹²⁷ BOA. *Cevdet Maliye [C.ML.]* 542/22274, (H. 22 Zilkade 1259 / M. 14 Aralık 1843).

¹²⁸ BOA. *İrade Meclis-i Vala [İ.MVL.]* 65/1243, 3-1, (H. 18 Şevval 1259 / M. 11 Kasım 1843).

Yapılan hazırlıkların ardından Kemal Bey, 15 Aralık 1843 Cuma günü Trabzon vapuruyla yola çıkmıştır. Musul görevindeki sorumlulukları ve yapması gerekenleri içeren bir talimatname hazırlanarak kendisine verilmiştir¹²⁹.

O sıralarda bölgede bulunan çok sayıdaki misyonerden biri olan George Percy Badger'ın yazdığı ve 1842-1844 yıllarında yaşanan mücadeleleri konu alan eserinde Bedirhan Meselesi ve Kemal Efendi'nin bölgedeki faaliyetleriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Buna göre Şubat 1844'te Kemal Efendi Musul'a ulaşmıştır. Akabinde Osmanlı'daki İngiliz Elçiliği personelinin Mr. Richard Stevens, esirlerin serbest bırakılması ve Nasturilerin dağlarda güvenli bir şekilde yaşamalarının sağlanması için Kemal Efendi ile işbirliği yapması hususunda görevlendirilmiştir. Daha sonra Kemal Efendi Bedirhan Bey ile bir görüşme gerçekleştirerek 40-50 kadar esirin serbest bırakılmasını sağlamıştır. Bu sırada bölgede İngiltere ve Fransa gibi yabancı devletlere ait yetkililer olayların sona erdirilmesi için özel komisyonlar kurarak faaliyet göstermiştir. Söz konusu komisyonların hazırladığı raporlardan, Osmanlı Hükümetinin, bölgede dişli bir lider olan Bedirhan Bey'e karşı zorlayıcı ve güçlü önlemler alma fikrine karşı olduğu anlaşılmaktaydı¹³⁰. Nitekim İngiliz kamuoyu yalnızca bölgedeki görevlilerin değil Babıalinin de yaşanan elim hadiselerde en azından sessiz kalmak suretiyle payı olduğunu düşünmekteydi¹³¹.

Kemal Efendi Musul'a varır varmaz göreviyle ilgili gerçekleştirdiği çalışmaları raporlar hazırlayarak merkeze göndermiştir. Kendi mührünü taşıyan 9 Şubat 1844 tarihli bir raporda¹³²; eski Musul Valisi Mehmed Paşa'nın koyduğu ve halk tarafından şikâyetlere sebep olan bazı uygulamaların kaldırılması ve değiştirilmesi konu edilmiştir. Buna göre yeni Tanzimat düzenlemeleri bölgedeki ahalî tarafından memnuniyetsizlikle karşılanmıştır. Bununla ilgili taleplerini anlatmak ve dilekçelerini sunmak üzere yöredeki ileri gelenler, ulema ve meşayih'ten seçilmiş temsilciler ile Kemal Efendi Diyarbakır'da bir araya gelerek bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede karşı tarafı anlayışa ve sükûnete davet eden Kemal Efendi, ayrıca temsilcilerin taleplerini Babıaliye iletmıştır.

¹²⁹ BOA. İ.DH. 81/4074, (H. 22 Zilkade 1259 / M. 15 Aralık 1843).

¹³⁰ George Percy Badger, *The Nestorians And Their Rituals: With The Narrative Of Mission To Mesopotamia And Coordistan In 1842-1844*, Vol: I (London: Joseph Masters, Aldersgate Street, And New Bond Street, 1852), 278-279.

¹³¹ John Bull, Vol: XXIII, No: 1.203, (Saturday 30 December 1843 / Cumartesi 30 Aralık 1843), 4.

¹³² BOA. *Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı [A.MKT.]* 8/93, (H. 19 Muharrem 1260 / M. 9 Şubat 1844).

Kemal Efendi bu görevde bulunduğu sıralarda uğraştığı sorunlardan biri de bölgede firari veya sabıkalı kişilerin durumlarıyla ilgilenmek olmuştur. Kemal Efendi, bu durumdaki kişilerin Bedirhan Bey'in yanına sığınmalarının ona güç katacağının ve belki de bunun daha sonra devlet aleyhine tehlikeli ve dezavantajlı bir durum yaratacağının farkındadır. Hükümetin uzun vadede böyle bir yol izlememesi gerektiğini belirtmiştir. Ancak mevcut durumda Bedirhan Bey'in henüz Hükümete karşı olmamakla birlikte sadakatini göstermeye çalışmasından dolayı o sıralarda firari durumunda olan Ali Bey adlı kişinin başka bir yere sürgün edilmektense Bedirhan Bey'in yanına gönderilmesinin uygun olduğunu belirtmiştir¹³³. Politik bir teklifte bulunan Kemal Efendi'nin bu yaklaşımı, Bedirhan Bey'e karşı Babıalının samimi güven hissini vermek maksadıyla hareket ettiğini; ancak bununla birlikte onu müstakbel bir tehlike unsuru görerek ona güvenmediğini göstermektedir. Nitekim sonraki süreçte Bedirhan Bey, Babıalının direktifleri dışında hareket ederek bölgedeki isyan hareketlerine ortak olmuştur. Eylül 1846'da 10 binden fazla silahlı adamıyla ikinci Nasturi hareketini başlatmış, çok sayıda Nasturi'nin ölümüne neden olmuştur¹³⁴.

Kemal Efendi bu görevi neticesinde özellikle Bedirhan Bey'in esir aldığı Nasturilerin serbest bırakılarak Nasturilerin yaşadığı diğer bazı problemlere çözümler üretilmesi ve Bedirhan Bey'in kontrolünde bulunan Cizre'de yönetim ve idarenin sağlanması konularında önemli çalışmalarda bulunmuştur. Yabancı temsilciler ile Rıfat Paşa arasında 18 Temmuz 1844 tarihinde yapılan görüşmeler neticesinde Kemal Efendi'nin Musul'daki görevinin sona erdiği anlaşılmaktadır¹³⁵. İngiltere ve Fransa devletlerinin de aktif müdahalesiyle devletlerarası bir sorun alanına dönüşen bu mesele onun çalışmalarıyla çözüme ulaşmış olmasa da Kemal Efendi, görevi gereği yapması gerekenleri yerine getirerek İstanbul'a geri dönüş için merkezden izin istemiştir. 8 Aralık 1844 tarihinde padişahlık makamından gerekli onayın verilmesi¹³⁶ üzerine muhtemelen 1845 yılı Şubat ayında İstanbul'a dönüş yaptığı anlaşılmaktadır¹³⁷.

Devrin siyasi konjonktürü bağlamında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da büyük bir soruna dönüşen, söz konusu Bedirhan meselesinde, Kemal Efendi'nin kritik bir uzlaşmacı müfettişlik görevi üstlenerek önemli sorumluluklar aldığı ve bunu başarıyla

¹³³ BOA. A.MKT. 9/56, (H. 7 Safer 1260 / M. 27 Şubat 1844).

¹³⁴ Cabir Doğan, "1843-1846 Nasturi Olayları ve Bedirhan Bey", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22 (2010), 1-18.

¹³⁵ *Lincolnshire Chronicle and General Advertiser*, Vol. 12, No:596, (Friday 16 August 1844 / Cuma 16 Ağustos 1844), 2.

¹³⁶ BOA. İ.MVL. 61/1161, 1-1, (H. 27 Zilkade 1260 / M. 8 Aralık 1844).

¹³⁷ BOA. İ.MVL. 65/1243, 1-1.

yerine getirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Batılı gözlemciler de kendisinin saygın bir şahsiyet olarak üstlenmiş olduğu bu görevi tarafsız bir biçimde yürütme salahiyyetine sahip olduğu düşünmüşlerdir¹³⁸. Buradaki başarılı misyonu unutulmamış olmalı ki yaşamının ilerleyen yıllarında, Berlin Elçiliğinden döndüğü sıralarda yine benzer bir uzlaşmacı-müfettişlik göreviyle Bosna vilayetine görevlendirilmiştir.

1.3.9. Mekâtib-i Umumiye Nezaretindeki Görevleri

Kemal Efendi uzun yıllar Sadaret Mektubi Kaleminde çalıştıktan sonra ülkede rüştiye mektepleri ve Darülfünuna yönelik olarak gerçekleştirilecek uygulamaların idaresinden sorumlu bir merciye yani 3 Ocak 1847 yılında kurulan Mekâtib-i Umumiye Nezaretine atanmıştır¹³⁹. Bu kurumda önce nazır muavini (yardımcısı) olarak görev yapmış olmakla birlikte daha sonra bu kurumun nazırı olmuştur. 1854 yılında Berlin Elçiliğine atanacağı vakte kadar yaklaşık yedi yıl boyunca bu kurumun yöneticisi olarak eğitimle ilgili pek çok reforma imza atmış olan Kemal Efendi, ayrıca bir yıllığına Avrupa'ya görevlendirilmiştir. Bu süreçte gerçekleştirmiş olduğu politika ve uygulamalar araştırmanın daha sonraki bölümlerinde detaylı bir şekilde ele alınmış olduğundan, aşağıdaki yer alan alt başlıklarda sadece söz konusu memuriyetlere atanma usulleri ve bu çerçevedeki bürokrat profiline ilişkin bilgiler sunulmuştur.

1.3.9.1. Mekâtib-i Umumiye Nezareti Nazır Muavinliği

Osmanlı ülkesindeki maarif alanında belirli bir düzen oluşturmaya yönelik geliştirilen politikaların uygulamaya konulmasını sağlamak üzere Meclis-i Maarif-i Umumiye üyelerinden Sahaflar Şeyhizade Esad Efendi, Mekâtib-i Umumiye Nazırı olarak tayin edilmiştir. Esad Efendi'nin maiyetine ise Sadaret Mektubi Kalemi Mümeyyizi ve Farsça Tercümanı görevinde bulunan Kemal Efendi (ilave memuriyetle) muavin olarak atanmıştır. Söz konusu atama emirlerinin o hafta çıkacak olan Takvim-i Vekayi'de ilan edilmesi hususunda padişahlık makamından 3 Ocak 1847 (H. 15 Muharrem 1263 Pazar günü) tarihli onay alınmıştır¹⁴⁰.

Kemal Efendi'nin, Esad Efendi'nin yardımcısı olarak bu memuriyete atanmış olması, aralarında daha önceden husumet vuku bulduğu düşünüldüğünde hayli ilginç

¹³⁸ John Bull, Vol: XXIII, No: 1.203, (Saturday 30 December 1843 / Cumartesi 30 Aralık 1843), 4.

¹³⁹ BOA. İ.DH. 134/6903. Ayrıca bkz. Teyfur Erdoğan, "Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı I", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 51/1 (Ankara: 1996), 198-199.

¹⁴⁰ BOA. İ.DH. 134/6903, 2-1, (H. 15 Muharrem 1263 / M. 3 Ocak 1847); BOA. İ.DH. 135/6923, (H. 3 Muharrem 1263/M. 22 Aralık 1846). Ayrıca bkz. *Maarif Salnamesi*, (H. 1316), 24.

görülmektedir. Daha önce ifade edildiği üzere Esad Efendi'nin İran Elçiliğindeyken yanında başkâtip olarak görev yapan Kemal Efendi ile süreç içerisinde gelişen birtakım sorunlardan kaynaklı aralarının açıldığı ve bundan dolayı Esad Efendi'nin Kemal Efendi'yi söz konusu başkâtiplik görevinden azlettirdiği bilinmektedir. Hatta aralarındaki husumetin daha sonra Sultan II. Mahmud tarafından da öğrenilmesi üzerine, Sultan bu konuda haklı gördüğü Kemal Efendi'yi, Esad Efendi'nin yerine Tahran Elçiliğine atamıştır. Bu olaydan yaklaşık on yıl sonra ise Kemal Efendi, Mekâtib-i Umumiye Nazırı Esad Efendi'ye muavin olarak atanmıştır¹⁴¹. Aralarında böyle bir husumet yaşandığı bilinmekle birlikte, netice itibarıyla yeniden birlikte çalışmak üzere bir araya geldikleri veya getirildikleri anlaşılmaktadır.

Kemal Efendi, ilim ve irfan erbabı bir kişi olarak bu işin ehli görülmüştür¹⁴². Nitekim göreve geldiği andan itibaren başta modern rüştiye mekteplerinin kuruluşu olmak üzere gerçekleştirdiği önemli reform ve yeniliklerle bunu ispatlamıştır¹⁴³.

Esad Efendi'nin Mekâtib-i Umumiye Nazırlığı, rahatsızlığı nedeniyle fazla uzun sürmemiştir. Bir görev değişikliğiyle nispeten daha az yorucu olan Meclis-i Maarif-i Umumiye reisliğine atanmasının ardından son bulmuştur. Buna paralel olarak Kemal Efendi'nin muavinlik görevine son verilerek Esad Efendi'den kalan Mekâtib-i Umumiye Nazırlığına Kemal Efendi -müdür unvanıyla- atanmıştır.

1.3.9.2. Mekâtib-i Umumiye Müdürlüğü/Nazırlığı

Kemal Efendi'nin Mekâtib-i Umumiye Nezaretindeki muavinlik görevi yaklaşık bir yıl kadar sürmüş olup 1847 yılının son günlerinde bu kurumun başına müdür unvanıyla getirilmiştir. Kemal Efendi'yi müdürlüğe götüren süreçle ilgili önemli ayrıntılar bulunmaktadır. 25 Aralık 1847 tarihli bir belgede tafsilatıyla ifade edildiği üzere dönemin Meclis-i Maarif-i Umumiye Reisliğini uhdesinde bulunduran Mehmed Emin Paşa'nın, Rumeli Ordusu Muşirliğine atanmış olmasından dolayı yerine başka birinin tayini gerekmiştir. Bu çerçevede *amme hizmetine canı gönülden çalışmış olan ve bu işin tam olarak dengi ve merkezi noktasında bulunan ve ayrıca kendisinden her ne türlü iş ve görev istenirse hakkıyla yerine getirmeye çalışan* Mekâtib-i Umumiye Nazırı Esad Efendi'ye bu görev sunulmuştur¹⁴⁴. Ancak Esad Efendi, Meclis-i Maarif-

¹⁴¹ İnal - Yaşar, "Evkaf-ı Hümayun Nezareti", 50; İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1150-1151.

¹⁴² Cevdet Paşa, *Tezâkir 40 (Tetimme)*, 37.

¹⁴³ Kemal Efendi'nin Mekâtib-i Umumiye Nezaretindeki muavinlik görevindeyken ortaya koyduğu faaliyetler araştırmanın üçüncü bölümündeki ilgili başlıklarda sunulmuştur.

¹⁴⁴ BOA. İ.DH. 163/8475, (H. 17 Muharrem 1264 / M. 25 Aralık 1847).

i Umumiye riyasetinde işlerin hep birlikte müzakere edilerek yürütülmesinden dolayı kendi başına hareket etmesinin mümkün olmaması ve sağlık durumunun elvermemesinden (illet-i mizacı) ötürü her gün Babıaliye gidip gelmeye (böyle bir zorlukla baş edebilmeye) gücü olmadığı gibi sebeplerle kendisine teklif edilen reislik görevinden affını rica etmiştir. Bu görevi üstlenmemek için bir süre uğraşmış ve hatta bu konuda daha önce Meclis-i Maarif-i Umumiye bir dilekçe sunmuştur.

Esad Efendi'nin reislik göreviyle ilgili bu düşüncelerine karşılık olarak kendisine Meclis-i Maarif-i Umumiye reisliğinin fazla meşguliyet yaratan ve sürekli görev başında bulunulmasını gerektiren bir iş olmadığı ve sadece hafta bir rutin toplantı günlerinde meclise katılım sağlamasının yeterli olacağı açıklamasında bulunulmuştur. *Kendisinin şüphe olunmayan haysiyet ve olgunluğundan* ötürü bu göreve layık görüldüğü belirtilerek padişahın emriyle Meclis-i Maarif-i Umumiye Riyasetine atanmıştır¹⁴⁵.

Esad Efendi'nin ayrılışının ardından Mekâtib-i Umumiye Nazırlığına kimin getirileceği düşünülmüştür. Öyle ki bulunduğu hizmette her ne türlü görev gerekiyorsa hakkıyla yapacak, verilen görevleri kendisine öncelikli iş-güç edinerek bizzat çalışacak birine bu görevin verilmesinin maarif alanı için pek çok faydayı beraberinde getireceği belirtilmiştir¹⁴⁶. Bu noktada, Kemal Efendi'nin muavinlik dönemindeki bir yıllık sürede özellikle İstanbul'daki ilk modern rüştiye mekteplerinin kurucusu olarak ülkenin maarif alanına önemli bir hizmette bulunmuş olması onun yıldızını parlatmıştır. 25 Aralık 1847 tarihli gerekçeli bir kararla Mekâtib-i Umumiye Nezareti Muavini Kemal Efendi, bu kurumun yöneticiliğine müdür unvanıyla atanmıştır. Kemal Efendi ile ilgili belgede geçen şu ifadeler önemli görünmektedir¹⁴⁷:

“...İzzetlü Kemal Efendi hakikaten ashab-ı kemalden olub bu madde de ise ibraz-ı hüsn-i hizmet etmekde aşırı heves olarak hatta kendüsi pek (...) ve bi-vaye olduğu ve idare-i zatiyesinde zaruret çekdiği halde şundan bundan akçe istikrazıyla kendü tarafından masraf iderek iki dane rüştiye mektebi numunesi yapub kendisinin ihtira'-gerdesi olan usul üzere talim ettirerek bir hayli çocuğa iki ay içinde arabi ve fariside tekellüm ettirmeğe muvaffak olmuş ve ez-dil ü cân çalışmakda olduğu meclis-i mezkurın kaffe-i Üyesi tarafından ifade ve beyan kılınmış olmağla bu maslahat için pek ehil görünmüş olduğundan yine nezaret-i umumiyesi meclis-i mezkurda olmak ve kendisi oranın rey ü

¹⁴⁵ BOA. İ.DH. 163/8475, (H. 17 Muharrem 1264 / M. 25 Aralık 1847); BOA. *Cevdet Maarif* [C.MF.] 140/6965, 2-1, (H. 25 Muharrem 1264 / M. 2 Ocak 1848).

¹⁴⁶ BOA. İ.DH. 163/8475, (H. 18 Muharrem 1264 / M. 26 Aralık 1847).

¹⁴⁷ BOA. İ.DH. 163/8475, (H. 17 Muharrem 1264 / M. 25 Aralık 1847).

tedbiriyle hareket eylemek üzere nezaret lafzından sarf-ı nazarla müdürlük namıyla mumaileyhin Mekâtib-i mezkure idaresine memuriyeti... ”.

Söz konusu ifadelerden anlaşılacağı üzere Kemal Efendi, bir yıl kadar süren Mekâtib-i Umumiye Nazır Muavinliği görevinde bulunduğu süre boyunca maarif alanına yapmış olduğu hizmetler oldukça dikkat çekici bulunmuştur. Osmanlı ülkesinde maarifin terakkisi ve amme hizmetine katkıda bulunmak adına ülkede açılan sivil modern ortaokullar olan rüştiye mekteplerinin ilk örneklerini açmak için maddi, manevi büyük bir çaba göstermiştir. Gerek kendi bütçesinden bu ilk rüştiyelerin masraflarına katkıda bulunması ve gerek bu okulun ilk öğretmenlerinden olarak Farsça öğretmenliği yaparak kısa süre içerisinde model oluşturacak bir öğretim düzeni sağlaması bakımından Mekâtib-i Umumiye yöneticiliği görevine layık görülmüştür¹⁴⁸.

Bu ifadelerin akabinde söz konusu nazırlık makamı müdüriyete dönüştürülmek suretiyle Kemal Efendi, 23 Aralık 1847 tarihinde buraya rütbe-i saniye ile müdür olarak atanmıştır¹⁴⁹. 25 Aralık 1847 tarihinde oluşturulan gerekçeli atama kararının padişahlık makamınca 26 Aralık 1847’de onaylandığı anlaşılmaktadır¹⁵⁰. Bununla birlikte Kemal Efendi’nin muavinliğine mevaliden Molla Hafız Mustafa Vehbi Efendi tayin edilmiş olup her iki atama kararı, kendilerine 1 Ocak 1848 tarihli bir pusulayla bildirilmiştir¹⁵¹. Ayrıca yine aynı tarihte ilgili birimlere konuyla ilgili bildirimde bulunulmuştur¹⁵².

Kemal Efendi’nin muavinliğine atanacak kişinin belirlenmesi süreciyle ilgili de önemli detaylar bulunmaktadır. Bu çerçevede Mekâtib-i Umumiye Nezaretinin 1847 yılında kuruluşundan önceki döneme bakıldığında; Mekâtib-i Rüştiye için mevaliden Molla Nazif Efendi ve Mekâtib-i Etfal için ise Hafız Vehbi Efendi muin (bir nevi sorumlu/müfettiş) olarak tayin edilmiş durumdadır. Nazif Efendi devlet memuriyetine atandığı günden beri işine gerekli özeni göstermemiş ve sürekli işini savsaklama temayülünde olarak bu memuriyeti azımsamıştır. Buna karşılık, bu iki farklı türdeki mekteplerin sorumluluğu Hafız Vehbi Efendi’ye kalmıştır. Hatta o vakte kadar bu

¹⁴⁸ BOA. İ.DH. 163/8475, (H. 17 Muharrem 1264 / M. 25 Aralık 1847). Ayrıca bkz. *Maarif Salnamesi*, (H. 1316), 34.

¹⁴⁹ Kemal Efendi’nin daha sonraki bir tarihte kaleme almış olduğu bir belgede yer alan “*Mekâtib-i Umumiye Müdürlüğünün uhde-i bendeganeme tevcihi tarihi olan sene-i sabıka (1264) muharreminin on beşinci günü...*” ifadesinden hareketle söz konusu atama tarihi 23 Aralık 1847 (H. 15 M 1264) olarak tespit edilmiştir. Bkz. BOA. İ.MVL. 137/3751, 1-1, (H. 11 Rebiülahir 1265 / M. 6 Mart 1849).

¹⁵⁰ BOA. İ.DH. 163/8475, (H. 18 Muharrem 1264 / M. 26 Aralık 1847). Ayrıca bkz. *Maarif Salnamesi*, (H. 1316), 34.

¹⁵¹ BOA. *Sadaret Müteferrik Evrakı [A.M.]* 4/91, (H. 24 Muharrem 1264 / M. 1 Ocak 1848).

¹⁵² BOA. C.MF. 134/6692, (H. 24 Muharrem 1264 / M. 1 Ocak 1848).

mekteplerin düzenine dair yapılmış olan her ne varsa onun gayretlerinin bir eseri olarak yorumlanmıştır. Dolayısıyla Nazif Efendi'ye yeni memuriyet atamalarında ihtiyaç olmadığı ve zaten o vakte kadar ya padişahın sayesinde ya da kendisi bir şekilde bir yol bulup kayrılmış olarak bir memuriyette kalabildiği vurgulanmıştır. Bu ithamlarla birlikte görevine son verildiği belirtilmiştir. Diğer yandan Mekâtib-i Umumiye Nezaretinin kuruluşuyla birlikte söz konusu muinlik görevine pek de lüzum görülmediğinden dolayı zikredilen memuriyetler lağvedilerek bu mekteplerin işleri Nezarete aktarılmıştır. Netice itibarıyla Nazif Efendi'nin işine son verilmiş, Hafız Mustafa Vehbi Efendi ise Maarif-i Umumiye Müdürü Kemal Efendi'nin maiyetine muavin olarak görevlendirilmiştir¹⁵³.

Mekâtib-i Umumiye Müdürü ve Muavininin görevlerine karşılık alacağı maaşlar da belirlenmiştir. Kemal Efendi'nin muavinlik maaşı olan 3.000 kuruş, yeni görevinin liyakat ve haysiyet derecesine göre yeniden düzenlenerek 5.000 kuruşa yükseltilmiştir. Vehbi Efendi'nin ise daha önceki kadı vekilliği yaptığı dönemde aldığı ücret aylık 3.000-4.000 kuruşu bulurken şimdiki görevine 1.500 kuruş maaşla atandığından dolayı mağdur olmaması için maaşı 2.500 kuruş olarak belirlenmiştir¹⁵⁴. Söz konusu maaş zamlarından dolayı bütçeye eklenmesi gereken 3.000 kuruşun nasıl karşılanacağı da planlanmıştır. Buna göre bunun 1.000 kuruşu azledilen rüştiye muini Nazif Efendi'nin (1.000 kuruş olan) aylığının buraya aktarılmasıyla karşılanacaktır. Geriye kalan 2.000 kuruş ise genel bütçeden karşılanacaktır. Buradan anlaşılan, ilgili komisyonlar üst makamlardan yeni bir görev ataması veya masraf gerektiren bir talepte bulundukları zaman işin ekonomik ve bütçe boyutunu da ayrıntılı bir şekilde düşünmüşlerdir. Söz konusu talepten dolayı ortaya çıkan gerekli tahsisatın nasıl yapılacağı ile ilgili muhtemel kaynakları göz önünde bulundurarak planlama yapmışlardır. Bu durum Tanzimat bürokrasinin işleyiş mekanizmasına dair küçük bir ayrıntı olarak düşünülebilir.

Mekâtib-i Umumiye Müdürü Kemal Efendi muavinlik döneminde başlatmış olduğu İstanbul'da modern rüştiyelerinin kurulması projesini, bu kurumdaki müdürlüğü döneminde hızlandırarak sürdürmüştür. Rüştiye mekteplerinin dönem sonu sınavlarında, öğrencilerin önemli bir başarı göstermesi üzerine, sınav uygulamasının

¹⁵³ BOA. İ.DH. 163/8475, (H. 17 Muharrem 1264 / M. 25 Aralık 1847); BOA. C.MF. 133/6606, (H. 26 Muharrem 1264 / M. 3 Ocak 1848).

¹⁵⁴ BOA. İ.DH. 163/8475, (H. 17 Muharrem 1264 / M. 25 Aralık 1847); BOA. C.MF. 133/6606, (H. 26 Muharrem 1264 / M. 3 Ocak 1848).

padişahın huzurunda tekrarlanmasına karar verilmiştir¹⁵⁵. Bunun üzerine Babialide bulunan Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye odasında, padişahın ve diğer üst düzey devlet görevlilerinin huzurunda sınav uygulaması yeniden 10 Temmuz 1848 tarihinde gerçekleştirilmiştir¹⁵⁶. Padişahın övgüsünü kazanan bu uygulama sonrasında öğretmen ve öğrenciler atıyye-i seniyye ile ödüllendirilmiştir¹⁵⁷. Bununla birlikte sınav uygulamasının Sultan tarafından beğenilmesi, Mekâtib-i Umumiye Müdürü Kemal Efendi'nin makam, rütbe ve maaşına da etki etmiştir. 27 Temmuz 1848 tarihinde, görevi süresince göstermiş olduğu başarıların mükâfatı olarak memuriyet derecesi rütbe-i evvel sınıf-ı sanisine yükseltilmiş ve kendisine bu dereceye uygun memuriyet nişanı verilmiştir. Bu durum maddi olarak da kendisini olumlu etkilemiş olup maaşına 2.500 kuruş ilave edilmiştir¹⁵⁸. Ayrıca Mekâtib-i Umumiye Müdürlüğü makamı, nezaret makamına tahvil olunmuştur¹⁵⁹. Bu tarihten itibaren Mekâtib-i Umumiye Nazırı unvanını kullanmıştır.

1.3.9.3. Fransız Bilimler Akademisi Société Asiatique'e üyeliği

Kemal Efendi, Fransız Bilimler Akademisi olarak bilinen “Société Asiatique”e 14 Mart 1850 tarihinde üye olarak seçilmiştir. Paris merkezli bu Fransız akademisinin yayın organı olarak işlev gören “Journal Asiatique” adlı derginin 1851 yılı Ağustos sayısında “*Inspecteur Général Des Écoles De L'Empire Ottoman (Osmanlı Mekâtib-i Umumiye Nazırı)*” olan Kemal Efendi'nin üye olarak seçildiğini ilan edilmiştir¹⁶⁰.

Journal Asiatique ise bu cemiyetin resmi yayın organı olarak kurulmuş olan Fransa'da yayımlanan en eski oryantalist dergidir. Yaklaşık iki asırdan bu yana Société Asiatique'in özel olarak yaptırdığı arkeolojik kazılar dâhil olmak üzere her türlü bilimsel araştırmanın sonuçlarını ve bilim insanlarının Yakın Doğu'dan Japonya'ya kadar uzanan bir alan üzerinde yapmış oldukları dil, tarih, coğrafya, kültür, edebiyat, sanat vs. alanındaki araştırma incelemelerini yayımlamaktadır¹⁶¹. Bu anlamda düşünüldüğünde Doğu kültür ve medeniyeti alanına önemli katkı sunduğu

¹⁵⁵ BOA. Sadaret Amedi Kalemi Evrakı [A. AMD.] 4/56, (H. 3 Recep 1264 / M. 5 Haziran 1848).

¹⁵⁶ BOA. İ.DH. 175/9493, (H. 10 Şaban 1264 / M. 12 Temmuz 1848).

¹⁵⁷ BOA. Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı [A.MKT.MVL.], 9/A.58, (H. 25 Şaban 1264 / M. 27 Temmuz 1848). Ayrıca bkz. *Takvim-i Vekayi*, H. 29 Şaban 1264, No: 386; Akt: Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraâtı*, yay. haz. Mustafa Ergün - Tayip Duman - Sebahattin Arıbaş - H. Hüseyin Dilaver (Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 2002), 27-28.

¹⁵⁸ BOA. A.MKT.MVL. 9/A.58, (H. 25 Şaban 1264 / M. 27 Temmuz 1848).

¹⁵⁹ *Maarif Salnamesi*, (H. 1316), 34.

¹⁶⁰ Journal Asiatique, (Avril/Mai 1851), (Paris: Société Asiatique Publisher), 494.

¹⁶¹ Journal Asiatique dergisinin web sitesi için bkz. Peeters Online Journals, “Journal Asiatique”, (Erişim 6 Kasım 2019).

söylenbilir. Diğer yandan Doğu dünyasına ait el yazmalarının temini, kopyalanarak ikinci nüshalarının çıkarılması, tercümelerinin yapılması, basım ve yayımların gerçekleştirilmesi faaliyetlerinde bulunarak Batılı misyoner, diplomat ve ilim insanlarına dokümantasyon hizmeti sunmuştur¹⁶².

Ömer Faruk Akün'ün ifadelerine göre buraya üye olduğu bilinen ilk Türk asıllı kişi Kemal Efendi, ikincisi ise İbrahim Şinasi Efendi'dir¹⁶³. Batı'nın Doğu kültür ve medeniyetini yakından tanıyarak kaynaklarına ulaşmayı arzuladığı bu dönemde Doğu kültür ve medeniyetinden Kemal Efendi ve Şinasi gibi kişilerin de Batı'yı keşfetmeye, anlamaya çalıştığını söylemek mümkündür. Bu durum özellikle Tanzimat modernleşmesi içerisindeki Osmanlı Devleti ve devlet adamları açısından düşünüldüğünde temel hedef olan modernleşme uygulamaları için özellikle Fransa başta olmak üzere tüm Batı kültür ve medeniyetlerinin keşfedilmesi en önemli amaç olmuştur. Nitekim Osmanlı modernleşmesi sürecinde Batı'yı "göreceli olarak" tanımış devlet adamları katalizör konumunda önemli rol oynamıştır.

Kemal Efendi'nin Société Asiatique Cemiyeti ile ilişkisi hakkında ayrıntılı malumata ulaşamamakla birlikte cemiyetin yayın organı Journal Asiatique'de yayımlanmış bir yazısına dahi tesadüf olunamamıştır¹⁶⁴. Buna karşın hayatı boyunca farklı tarihlerde Paris'e gerçekleştirdiği seyahatlerden yola çıkılarak bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Bu doğrultuda Kemal Efendi'nin üç farklı tarih Paris'te bulunduğu bilinmektedir. İlki Société Asiatique üye seçildiği 14 Mart 1850 tarihinden birkaç ay kadar sonrasına rastlamaktadır. Avrupa'ya bu ilk resmi görevlendirmesi dâhilinde eğitimle ilgili gözlem ve incelemelerde bulunmak üzere Paris'te aylarca kalmıştır. İkincisi Berlin Elçiliğinde bulunduğu 1854-1857 yılları arasına rastlamaktadır. Buradayken bazı diplomatik görevler için (an az bir veya birkaç defa) Berlin'den Paris'e giderek kısa süreli bir seyahatte bulunmuştur. Son olarak ise 1866 yılında resmi bir görevlendirme üzerine gittiği Belçika'dan dönüşünde Paris'e uğrayarak burada kısa bir müddet kaldığı bilinmektedir. Kemal Efendi'nin Paris'te geçirdiği vakitlerde görevi gereği gerekenleri yapmasının yanı sıra söz konusu Cemiyetin yukarıda isimleri zikredilen üyeleriyle de bir araya gelmiş olması

¹⁶² Ahmet Kavas, "Journal Asiatique", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/582-583.

¹⁶³ Ömer Faruk Akün, "Şinasi", *MEB İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 11/545-560, 547.

¹⁶⁴ Journal Asiatique dergisinin tarihi arşivine, Fransa Ulusal Kütüphanesinin (Bibliothèque Nationale de France) dijital arşivinden de çevrimiçi erişim sağlanabilmektedir. Bkz. Bibliothèque Nationale de France, "Bnf", (Erişim 30 Mart 2020).

muhtemeldir. Dahası bu ziyaretler vesilesiyle Paris entelijansiyasından kimi isimlerle tanışarak iletişim kurmuş, modern ve aydın bakış açısını hüviyetine katmaya ve bunu zenginleştirmeye çalışmış olabilir. Nitekim geleneksel bir kökenden gelen Kemal Efendi'nin Tanzimat modernleşmesine gönül vermiş bir devlet adamı olmasında bunun da önemli bir etkisi olduğu düşünülebilir.

1.3.9.4. Avrupa'ya görevlendirilmesi

Kemal Efendi, Mekâtib-i Umumiye Nazırı olduktan sonraki süreçte Osmanlı eğitim sistemi ve düzeninin başarılı bir şekilde tesisi ve yapılandırılması için gerekli çabayı sarf etmiştir. Bununla birlikte, devrin yönetim erkânı tarafından Kemal Efendi'nin Avrupa'da eğitimde yaşanan yeni gelişmeleri öğrenerek bilgi ve görgüsünü artırıp geliştirmesinin kendisine ve dolayısıyla Mekâtib-i Umumiye Nazırı olarak ülkesine büyük katkı sağlayacağı düşünülmüştür¹⁶⁵. Ayrıca Avrupa'daki mektepleri gezip dolaşarak bu mekteplerdeki nizam ve düzeni yerinde gözlemlemesi, sonraki süreçte gerçekleştirilecek olan Osmanlı eğitim reformlarına modern bir bakış açısı kazandırabilecektir. Bu minvalde zaten öteden beri üstlendiği görevlerle iyi bilinen beceri ve donanımını artırıp geliştirmek üzere 8 ay müddetle ¹⁶⁶ Avrupa'ya görevlendirilmesi ve kendisine 10.000 kuruş (geçici) maaş ile 25.000 kuruş harcırah verilmesi için ek ödenek çıkarılması hususu Sultan Abdülmecid'in 3 Temmuz 1850 tarihli iradesiyle kararlaştırılmıştır¹⁶⁷.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir* adlı eserinde Kemal Efendi'nin giriştiği reform hareketleri sonucunda büyük baskı görmesinden ötürü İstanbul'dan uzaklaşmak durumunda kaldığını ifade etmiştir. Bu çerçevede Kemal Efendi, görev edindiği eğitim reformasyonu kapsamında özellikle İstanbul'daki Valide Sultan/Darülmaarif Mektebinin kuruculuğunu üstlenmiştir. Modern tarzda yapılandığı bu mektepten mezun olan öğrencilerin Darülfünuna girebilecek seviyede olabilmeleri için bu mektebi, daha önce kurmuş olduğu rüştiye mekteplerinin üstünde bir kademe olarak planlayıp kurmuştur. Ancak mektebin öğrenci sayısının azlığı Valide Sultan'ın dikkatini çekmiştir. Valide'nin bu durumu sorgulaması üzerine Kemal Efendi'nin muavini Molla Vehbi Efendi, bunu fırsat bilerek Kemal Efendi'yi zor duruma

¹⁶⁵ BOA. İ.DH. 215/12585, (H. 22 Şaban 1266 / M. 3 Temmuz 1850).

¹⁶⁶ İlerleyen kısımda görüleceği üzere Kemal Efendi'nin talebi üzerine söz konusu seyahat müddeti daha sonra 10 aya uzatılmıştır.

¹⁶⁷ BOA. İ.DH. 215/12585, (H. 22 Şaban 1266 / M. 3 Temmuz 1850).

düşürecek bir hamlede bulunmuştur. Vehbi Efendi, Kemal Efendi'nin kendi icadı olan rüştiye mekteplerine bir hâlel gelmesinden sakındığı için Valide Sultan Mektebinin öğrenci sayısının artmasını istemediğini ve emredildiği takdirde bir günde mektebi öğrenciyle doldurabileceğini ifade etmiştir. Durumu çarpıtarak ifade eden Vehbi Efendi'ye beklediği görev verilmiş olup civardaki sıbyan mekteplerinden topladığı öğrencileri Valide Sultan Mektebine dolduruvermiştir. Böylelikle Kemal Efendi'nin büyük düşünce ve emeklerle kurduğu bu mektep bir anda sıbyan mektebi seviyesine inmekle kalmamış Avrupa seyahatine bir anlamda mecbur olmuştur¹⁶⁸.

Cevdet Paşa'nın bu anlatısı, Kemal Efendi'nin oğlu Said Bey tarafından asılsız dedikodulardan ibaret bir söylem şeklinde değerlendirilmiştir¹⁶⁹. Said Bey, bunun yerine başka bir hikaye nakletmiştir. Buna göre modern ve Avrupalı usullerle tasarlanan Darülmâarif Mektebinin kuruluşu, öğrencilerin ilk imtihan törenlerinde sağlanan başarının ortaya çıkmasıyla birlikte dönemin gerici çevrelerinin Kemal Efendi'ye karşı büyük bir tepki oluşturduğu doğrudur. Ancak Darülmâarif öğrencilerinin ilk dönem sınavında, Sultan Abdülmecid'in Kemal Efendi'nin gayretlerini aleni bir şekilde büyük takdir ve teşekkürle karşılaması, bu çevrelerin bir eyleme girişmelerini engellemiştir. Avrupa'ya görevlendirilmesine neden olay ise daha sonra gelişmiştir¹⁷⁰:

“...Lâkin Kemâl Efendi'nin maârif hakkında bir hâl-i marazî derecesine varan gayreti bu kadarla iktifâ etmez. Bu iltifâtı görünce medreselerin ıslahına kalkar. İşte kıyametin en büyüğü o vakit kopar. Meşhur İmamzade¹⁷¹ ref'-i âlem-i itiraz ve birtakım kendisine hempâ olan adamları iknâ ile Kemâl Efendi'nin aleyhinde âlem-küşa-yı fesad olduğundan ve Kemal Efendi dahi şiddetli cevablar gönderdiğinden ikisi birden Meclis-i

¹⁶⁸ Bkz. Cevdet Paşa, “Tezâkir”, 40/39.

¹⁶⁹ “Mekteb hakkındaki fıkra ve Avrupa'ya kapağı atmış olmak gibi saçma lakırdılar, bi-asl ü esastır. Hezeyanlar, adi memurlar arasında cereyan etmiş kıl ü kâllerden ibarettir.” Bkz. İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1152.

¹⁷⁰ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1154.

¹⁷¹ Bahsi geçen kişinin, 1848 yılı başlarında vefat eden Sahaflar Şeyhizade (Vakanüvis) Esad Efendi ile karıştırılmayarak “İmamzade Esad Efendi” olduğu belirtilmelidir. İstanbul'da doğmuş olmakla birlikte doğum tarihi bilinmemektedir. Gençlik dönemlerinde bir süre dersiam ve müderrislik yaptıktan sonra Kudüs (1817), Mısır (1823), Medine (1827), Halep (1829) kadılıklarına atanmış olup ardından Mekke Kadılığı payesi almıştır. Daha sonra Evkaf müfettişliği yaptığı sırada İstanbul Kadılığı payesini almıştır. Sultan II. Mahmud Dönemi'nin sonlarında, 1839'da kurulan Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye ve Mekteb-i Maarif-i Adliyyenin nazırlığına tayin edilmiştir. Rüştiye mektepleri hakkındaki görüşlerini Mart 1839'da sunduğu meşhur layiha ile ortaya koymuştur. Bu sırada Anadolu Kazaskerliği ve ardından Rumeli Kazaskerliği payelerine layık görülmüştür. 19. yüzyılın ilk yarısının meşhur âlimlerinden biri olarak bilinen İmamzade'nin çok sayıda eseri bulunmaktadır. 1851 yılında vefat etmiştir. Recep Cici, “İmamzâde Esad Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/211-212; Ahmet Sefa Özkaya, *İstanbul'un Fethi ve İmam-zâde Mehmed Es'ad Efendi'nin Târihi-i Feth-i Kostantîniyye'si* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

Valaya celbolunmuş ve orada şiddetli kavga ettiklerinden Kemâl Efendi, Avrupa Mekâtibini teftiş ve avdette buradaki Mekâtibi o yolda tanzim etmek üzere Avrupa'ya ve İmamzade'nin Hicaz'a izam olunmalarına karar verilmiştir. Her ne hal ise işin Kemâl Efendi'ye âit ciheti, şerden hayır çıkmak nev'inden bir şey olmuşsa da medreseler ıslahsız kalmış ve merhumun ömrü oldukça takib ettiği bir emel, âkim bırakılmıştır..."

Said Bey'in yukarıdaki ifadelerinden anlaşılabacağı üzere eğitimde modernleşme hareketlerine girişen Kemal Efendi, ilk icraatlarından itibaren dönemin yenilik karşıtı gruplarının direnciyle karşılaşmıştır. Ancak bu gruplar başlangıçta, Sultan Abdülmecid'in himayesinde olmasından dolayı Kemal Efendi'ye laf etmekten imtina etmişlerdir. Daha sonra Kemal Efendi'nin medreselerin ıslahına yönelik bir teşebbüste bulunması İmamzade Esad Efendi öncülüğünde birleşen aleni bir muhalefet ve taarruz başlatmıştır. Dolayısıyla Kemal Efendi'nin Avrupa'ya görevlendirilmesi böyle bir arka planda gelişen olaylar üzerine zuhur etmiştir. Said Bey'in, Kemal Efendi'nin oğlu olması münasebetiyle bu konu hakkında en sağlıklı malumatı aktaracak kişilerden biri olduğu düşünülmesine rağmen; onun anlatısında ifade edilen Kemal Efendi'nin giriştiği medreselerin ıslahına dair çalışmaya başka bir kaynakta tesadüf olunamamıştır.

Bu konuya ilişkin bilgi içeren bir başka kaynak ise daha farklı bir panorama arz etmektedir. Ebüzziya Tevfik'in, bizzat Kemal Efendi'nin ağzından duyduğunu ifade ettiği bilgilere göre Sadrazam Mustafa Reşit Paşa, 1850 yılı Mart ayındaki Darülmârifin açılış töreninde Kemal Efendi'nin Sultan Abdülmecid tarafından övülmesini kıskanmış ve onun yurt dışına gönderilmesinde önemli bir faktör olmuştur¹⁷²:

"...O zamana göre fevkalade addolunacak bir tarz-ı tahsili kâfil olmak üzere bir nevi (lise) hükmünde olan Valide Mektebini Sultan Abdülmecid'in valideleri namına tesise teşebbüs etmiş. Her şeyi itmam olunarak resm-i küşad zamanı gelmiş. Sadr-ı vakt olan Reşid Paşa'ya müracaatla düvel-i garbiyede cari olan âdâta tevfiken zat-ı hümayun-ı padişahînin bu müessese-i irfani bizzat küşad buyurmaları temennisini arza vesatet etmesini istirham eylemiş. Reşid Paşa, efendinin bu talebini is'af ile beraber arz tezkiyesini de kendisine yazdırmış, arz eylemiş, muvafakat-ı hümayunu istihsal etmiş. Buraya kadar Reşid Paşa'nın muamelesi -eski tabirce- bende-perverane bir şekilde cereyan ediyor.

Vaktaki yevm-i mukarrer hulul eder. Abdülmecid Han merhum gerdune-i hümayunlarına aldıkları Şehzade Murad Efendi ile Fatma Sultanı ellerinden tutarak mektebe girer ve

¹⁷² Ebüzziya Tevfik, "Reşid Paşa Hakkında", *Mecmua-i Ebüzziya* 31/130, (H. 18 Zilkade 1329), 97-105.

mekteb kapusunda ihtiramen istade-i mevki-i istikbal olan vükela arasından Kemal Efendiye tekarrüble iki necl-i muhtereme: 'efendinin elini öpünüz. Bundan sonra sizin hevaceniz efendidir' ve efendiye: 'bunları dest-i terbiyenize tevdi ediyorum, diğer talebelerle müsavi tutmanızı rica ederim.' iradesinde bulunur.

İşte Abdülmecid Han merhumun bu iltifat-ı maarif-pervarane şevk-i avaranesi Reşid Paşa'nın derununda meknuz olan hiss-i hased ve rekabeti tahrik etmekle o günden itibaren Kemal Efendi'den yüz çevirir ve biraz sonra mahdumu Ziya Bey'in vuku-ı vefatından dolayı dil-hun olan müşarünileyhi, güya seyahatle ta'dil-i tesir etmesi için Berlin Sefaretine memuriyetini arz ve istihsal ider ve bu suretle nazar-ı padişahiden ayırmış olunur.

Her padişaha göre pek tabii olan böyle iltifat-ı teşvikkarane hiç kimsenin istirkabını mucib olmamak lazım gelir. Halbuki Reşid Paşa, efendiyi hem kıskanmış hem de gaybubet-i ferzened ile müteessir ve meys bulunduğu bir zamanda elem-i gurbetle de teşyid-i tesirine sebep olmuştur..."

Konuyla ilgili olarak Ebüzziya'nın naklettikleri, daha önce yukarıda ifade edilen bilgilerle birleştirildiğinde, Kemal Efendi'nin eğitim reformundaki cevvalliği 1850 yılında onun yıldızını parlatmış; ancak bu durum karşıt sonuçlar da doğurmuş ve ona karşı iyi niyet beslemeyen muhalif çevreler oluşmasına neden olmuştur. Dolayısıyla 1850 yılı yaz aylarında Avrupa'ya ve daha sonra 1854 yılında Berlin Ortaelçiliğine görevlendirilmesinde söz konusu bu çevrelerin önemli bir etkisi olmuştur.

Böylesi bir zeminde cereyan eden Kemal Efendi'nin Avrupa seyahati dolayısıyla boşta kalan nazırlık görevinin ise vekâleten idare edilmesine karar verilmiştir. Normal şartlar altında uzun süredir takip edilen bürokratik prosedüre göre nazırın olmadığı zamanlarda mekteplerle ilgili tüm konular Meclis-i Maarif-i Umumiye'ye havale edilmiştir. Ancak Kemal Efendi'nin yokluğunda genel olarak tüm mekteplerle ilgilenme ve öğrencilerin eğitim öğretim durumlarını dikkatle teftiş etme görevi için uygun birinin tayin edilmesinin yerinde olacağı düşünülmüştür. Bundan dolayı ülkedeki mekteplerin genel düzen ve işleyişinde öteden beri görev almış ve bu konudaki her işte engin bir deneyime sahip olmuş ve bununla birlikte Mekâtib-i Umumiye Nezaretine dair hususlarda karar alma ve düzenleme bilgi ve becerisine sahip biri olmasından dolayı Mekâtib-i Umumiye Muavini Vehbi Efendi'nin vekâleten bu görevi yürütmesine karar verilmiştir. İlgili yazıda ayrıca Kemal Efendi'nin geri dönüşüne kadar sürdüreceği bu görev esnasında Vehbi Efendi'nin mekteplere dair tüm hususlarda Meclis-i Maarife müracaat etmesi ve Nezarete gelen belge, dilekçe vs. tüm resmi evrakı müsveddesiyle birlikte daha sonra Meclis-i Maarife sunmak üzere

saklaması gerektiğinin altı çizilmiştir¹⁷³. Ayrıca Vehbi Efendi'ye vekâleten sürdüreceği bu görev boyunca aylığına 1.500 kuruş ilave edilmesi ve toplamda kendisine 3.500 kuruş maaş verilmesi kararlaştırılmıştır¹⁷⁴.

Alınan bu kararlar neticesinde Kemal Efendi muhtemelen Ağustos 1850'de dönemin Maliye Nazırı ile birlikte Avrupa seyahatine çıkmıştır. Bu seyahatindeki ilk durak yeri ise Fransa'nın Paris şehri olmuştur.

1.3.9.4.1. Paris, Londra, Brüksel, Köln, Berlin, Viyana ve Cenova ziyaretleri

Kemal Efendi, Avrupa seyahati sırasındaki tüm gelişmeler hakkında, merkeze rapor olarak göndermek suretiyle, sürekli olarak durum bildiriminde bulunmuştur. Merkeze gönderdiği 1 Kasım 1850 tarihli bir rapora göre; Avrupa seyahati için kendisine tanınan 8 aylık süre boyunca, ilk olarak, Paris'te üç ay kalarak birtakım öğretim araç gereçleri temin etmiş ve Paris'teki okullarda gözlemde bulunmuştur¹⁷⁵. Akabinde İngiltere'ye geçtiği bilinmekle birlikte¹⁷⁶ dönemin İngiliz gazeteleri Londra'da Bryanstone Meydanı'nda konuşlu Osmanlı Büyükelçiliğinde kaldığını belirtmektedir¹⁷⁷. Daha sonra Brüksel (Belçika) taraflarını ziyaret ederek geliş amacıyla ilgili gerekli incelemeleri yapmıştır¹⁷⁸.

Bir müddet sonra Fransa'ya dönen Kemal Efendi bilhassa Paris'teki ulusal basımevinde incelemelerde bulunmuş ve Nusret (?) Efendi, Paris'te yurtdışı eğitiminde bulunan Aziz isimli bir öğrenci ve Mr. Banchi (?) isimli bir oryantalistin eşlik ettiği yaklaşık üç saat süren bu incelemelerde Kemal Efendi'nin özellikle Doğu

¹⁷³ BOA. *Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı* [A.MKT.NZD.] 60/96.

¹⁷⁴ Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin almış olduğu H. 19 Şaban 1266 / M. 30 Haziran 1850 tarihli yukarıdaki söz konusu kararlar Sadaret Makamına ve oradan da mabeyn-i hümayun başkıştabeti aracılığıyla padişaha sunulmuş ve padişahlık makamından gerekli onay alınmıştır bkz. BOA. İ.DH. 216/12698. Vehbi Efendi'nin maaşına ilave yapılmasına dair Maliye Nezaretine gönderilen 16 Temmuz 1850 tarihli belge için bkz. BOA. *Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi* [A.MKT.MHM.] 754/79.

¹⁷⁵ BOA. A.M. 8/73, (H. 25 Zilhicce 1266/M. 1 Kasım 1850).

¹⁷⁶ İlgili arşiv belgesinde Kemal Efendi'nin İngiltere'ye gitmiş olduğu belirtilmekle birlikte İngiltere'nin hangi şehrine gittiği hakkında bir bilgi vermemektedir.

¹⁷⁷ The Sun, No: 18.086 (Wednesday 11 September 1850 / Çarşamba 11 Eylül 1850), 7; The Daily News, No: 1341, (Wednesday 11 September 1850 / Çarşamba 11 Eylül 1850), 4; The Freeman's Journal, Vol. LXXXIII, (Thursday 12 September 1850 / Perşembe 12 Eylül 1850), 2; The Dublin Evening Post, Vol. LXXXVIII, No: 13.823, (Thursday 12 September 1850 / Perşembe 12 Eylül 1850), 3; John Bull, Vol. XXX, No: 1.553, (Saturday 14 September 1850 / Cuma 14 Eylül 1850), 14; The Sun, No: 18.086 (Wednesday 11 September 1850 / Çarşamba 11 Eylül 1850), 7; The Daily News, No: 1341, (Wednesday 11 September 1850 / Çarşamba 11 Eylül 1850), 4; The Freeman's Journal, Vol. LXXXIII, (Thursday 12 September 1850 / Perşembe 12 Eylül 1850), 2; The Dublin Evening Post, Vol. LXXXVIII, No: 13.823, (Thursday 12 September 1850 / Perşembe 12 Eylül 1850), 3; John Bull, Vol. XXX, No: 1.553, (Saturday 14 September 1850 / Cuma 14 Eylül 1850), 14.

¹⁷⁸ BOA. A. MKT.MVL. 38/76, (H. 30 Rebiülevvel 1267 / M. 2 Şubat 1851); BOA. *Bâb-ı Âsafî Âmedî Kalemi* [A.AMD.] 32/78, (H. 29 Zilhicce 1267 / M. 25 Ekim 1851).

dillerinin basım usullerinden olmak üzere gördüğü şeylerden ziyadesiyle etkilenmiştir. Basımevi müdürü M. de St. Georges'un talebi üzerine Arapça birkaç satır iltifat kaleme almıştır. Ayrıca şifahen “...*Fransız milletinin dünyadaki diğer tüm milletlerden üstün olduğunu...*” ifade etmiştir¹⁷⁹. Görüldüğü üzere Paris'teki devlet matbaasına gerçekleştirdiği bu ziyaret Kemal Efendi'yi oldukça etkilemiştir.

Kemal Efendi, yılbaşının yaklaştığını ancak bu yılbaşında padişahlık makamından uzakta (Avrupa'da) oluşundan ötürü üzüntü içinde olduğunu belirterek yeni yılın gelişinden ötürü Sultan Abdülmecid'e sağlık, mutluluk ve iyi dileklerde bulunduğunu bildirmiştir. Avrupa'da ziyaret ettiği yerlerde Sultan hakkında övgüler duyduğunu, Osmanlı'ya karşı pozitif bir intiba gördüğünü ve bundan dolayı sevinç duyarak iftihar ettiğini belirtmiştir. Açıkçası Avrupa'da Osmanlı'ya karşı böyle bir kanaatin olduğunu bilmediğini ve bundan ötürü şaşırıldığını belirtmiştir. Avrupa seyahatinin kendisine manevi olarak büyük bir kazanç ve tecrübe sağladığını ifade etmiştir¹⁸⁰.

Bu tarihlerde Fransa'da bulunan büyük mekteplerin daha yeni yeni açılmaya başlaması ve araya kış mevsiminin girmiş olmasından dolayı Kemal Efendi'nin izin süresinden geriye kalan üç buçuk aylık sürede Fransa ve Almanya seyahatini tamamlayarak İstanbul'a dönmesi mümkün görünmemiştir. Bundan ötürü Kemal Efendi, Avrupa'nın diğer şehirlerinde de gerekli incelemeleri yapabilmek için kendisine tanınan seyahat süresinin dört ay daha uzatılarak 12 aya çıkarılmasını merkezden talep etmiştir¹⁸¹. Ancak Meclis-i Maarifte görüşmeye alınan seyahat müddetinin dört ay uzatılması talebi, Kemal Efendi'nin İstanbul'daki görevlerinin aksamasına yol açacağından ötürü kabul edilmemiş; kendisine ek süre olarak iki ay verilmesi kararlaştırılmıştır¹⁸². Bu bağlamda incelenen bir belgede; Kemal Efendi, seyahat süresinin iki ay uzatılmasına dair onay yazısının kendisine ulaştığını belirtmiştir¹⁸³.

Seyahat müddetinin 10 aya çıkarılması üzerine 5 Mart 1851'de Paris'ten Brüksel'e doğru hareket etmiştir. Kısa bir süre sonra Brüksel'e ulaşan Kemal

¹⁷⁹ Morning Advertiser, No: 18.520, (Monday 04 November 1850 / Pazartesi 04 Kasım 1850), 3.

¹⁸⁰ BOA. A.M. 8/73, (H. 25 Zilhicce 1266 / M. 1 Kasım 1850).

¹⁸¹ BOA. İ.MVL. 198/6146, 3-1, (H. 25 Zilkade 1266 / M. 2 Ekim 1850).

¹⁸² H. 30 Rebiülevvel 1267 / M. 2 Şubat 1851 tarihli bir belgede, bu durumun Meclis-i Maarif'te görüşülüp Meclis-i Valada kararlaştırılmış olmakla birlikte padişahlık makamınca da onaylandığı anlaşılmaktadır. Bkz. BOA. A. MKT.MVL. 38/76, (H. 30 Rebiülevvel 1267 / M. 2 Şubat 1851); BOA. A.AMD. 32/78, (H. 29 Zilhicce 1267 / M. 25 Ekim 1851).

¹⁸³ BOA. Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi [HR.MKT.] 37/99, (H. 19 Cemaziyelevvel 1267 / M. 22 Mart 1851).

Efendi'nin Brüksel'e bu ikinci gelişi olmuş ve burada beş-altı gün kalmıştır. Brüksel'de kaldığı süre boyunca, görevi gereği birtakım görüşmelerde bulunmuştur. Buradan ayrıldıktan sonra Köln (eski adıyla Kolonya/Colonia) şehrinde bir gün kalıp Berlin'e doğru hareket etmiştir¹⁸⁴. 14 Mart 1851'de Berlin'e ulaşarak Osmanlı Devleti Berlin Elçiliği görevinde bulunan Konstantin Karaca Bey¹⁸⁵ ile bir araya gelmiştir. Konstantin Bey'in aracılığıyla Almanya'nın Hariciye ve Maarif-i Umumiye mentörleriyle görüşmüş ve çeşitli eğitim kurumlarında üç-dört gün boyunca gözlem ve incelemelerde bulunmuştur¹⁸⁶. Aynı zamanda Meclis-i Maarif-i Umumiye üyelerinden olan

Kemal Efendi, 22 Mart 1851 tarihinde yazdığı bir raporda, Berlin ziyaretinin ardından Prusya'ya geçerek Prusya Kralı ile bir görüşme gerçekleştireceğini ifade etmiştir. Akabinde son seyahat noktası olarak Viyana'ya geçeceğini ve burada da çeşitli eğitim kurumlarında beş-on gün süren gözlem ve incelemelerde bulunacağını, sonrasında ise seyahat müddetinin bitmesiyle birlikte İstanbul'a döneceğini belirtmiştir.

Trieste Şehbenderliğinden İstanbul'a gönderilen 24 Nisan 1851 tarihli bir yazıdan¹⁸⁷ anlaşıldığı üzere Trieste'ye varmış olan Kemal Efendi, 10 aylık Avrupa seyahatini bitirerek dönüş yoluna geçmiştir. Söz konusu seyahate dair bilgi içeren dönemin İngiliz gazetelerinde *Avrupa'daki kamu eğitimi kurumlarını ziyaret etmek üzere Sultan Abdülmecid tarafından görevlendirilen Kemal Efendi'nin, İtalya'nın Cenova kentine 30 Nisan 1851 tarihinde ulaştığı* bilgisi yer almaktadır¹⁸⁸. Dolayısıyla

¹⁸⁴ Almanya'yla ilgili konulara ve Kemal Efendi'nin Berlin'e geldiğine dair Fransızca bir belge grubu için bkz. BOA. *Hariciye Nezâreti Hariciye Tercüme Odası* [HR.TO.] 28/53, (M. 29 Mart 1851).

¹⁸⁵ Konstantin Karaca Bey, İstanbul Fener'deki meşhur Rum ailelerinden birine mensuptur. Tanzimat Dönemi'nde Hariciye Nezaretine bağlı olarak görevlerde bulunmuş Osmanlı diplomatlarındandır. Kemal Efendi'nin Avrupa seyahatine çıktığı yıllarda (Eylül 1850-Mayıs 1852 yılları arasında) Osmanlı Devleti Berlin Ortaelçiliğinde görev yapmıştır. Bu görevinden önce Yunanistan'ın Paris Elçiliği görevinde bulunduğu bilinen Konstantin, bu görevinden sonra ise Flemenk/Lahey (Hollanda) Elçiliğinde görevlendirilmiştir. 1860 yılında bu görevini sürdürdüğü sırada vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Musa Kılıç, *Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009).

¹⁸⁶ BOA. HR.MKT. 37/99, (H. 19 Cemaziyelevvel 1267 / M. 22 Mart 1851).

¹⁸⁷ İlgili kayıta "Kemal Efendi'nin Trieste'ye geldiğine dair Trieste şehbenderinin arızası"nı içeren dört adet Fransızca belge bulunmaktadır. Bkz. BOA. HR.TO. 317/20, (H. 22 Cemaziyelahir 1267 / M. 24 Nisan 1851).

¹⁸⁸ Morning Advertiser, No: 18.679, (Thursday 08 May 1851 / Perşembe 08 Mayıs 1851), 5; Woolmers Exeter and Plymouth Gazette, Vol. LXIII, No: 3100, (Saturday 24 May 1851 / Cumartesi 24 Mayıs 1851), 3; Greenock Advertiser, Vol. LII, No: 6756, (Tuesday 10 June 1851 / Salı 10 Haziran 1851), 2; Jackson's Oxford Journal, No: 5116, (Saturday 17 May 1851 / Cumartesi 17 Mayıs 1851), 4; Dumfries and Galloway Standard, Vol. VII, No: 333, (Wednesday 11 June 1851 / Çarşamba 11 Haziran 1851), 3; The Royal Cornwall Gazette, No: 2499, (Friday 16 May 1851 / Cuma 16 Mayıs 1851), 7. Burada ne kadar

Kemal Efendi'nin Triyeste'ye vardıktan sonra Cenova'ya geldiği ve buradan da muhtemelen deniz yoluyla İstanbul'a dönüş yaptığı anlaşılmaktadır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, Kemal Efendi bu seyahatinde pek çok bilgi ve tecrübeye mazhar olmuş ve İstanbul'a döndükten sonraki süreçte Osmanlı maarifinin modernleşmesi adına önemli faaliyetlere imza atmıştır.

1.3.9.4.2. Mektepler için öğretim araç-gereçleri temin etmesi

Kemal Efendi söz konusu Avrupa seyahatinde Osmanlı mektepleri için ilk defa modern anlamda ders araç gereçleri temin etmeye teşebbüs etmiştir. Merkeze gönderdiği raporlarda bu durumun önemini açıklamıştır. Ona göre; Osmanlı ülkesinde açılan mekteplerde ve özellikle de rüştiye mekteplerinde coğrafya ilminin öğretim yöntemlerinin kolaylaştırılması ve eğitim-öğretimin layıkıyla yerine getirilmesi ilerleme kaydedilebilmesi hususunda büyük bir gayret sarf edilerek önemli atılımlarda bulunulmuştur. Buna karşın, rüştiye mekteplerindeki öğretimin amaç ve hedeflerinin istenilen dereceye ulaşması ise öncelikli olarak elzem olan bazı hususların yerine getirilmesine bağlıdır. Mesela, Coğrafya ilminin gerektiği şekilde okutulabilmesi için küre, atlas, harita gibi modern öğretim araç gereçlerinin temin edilmesi gerekmektedir¹⁸⁹.

Yine Kemal Efendi'nin kendi ifadelerine göre; o vakte kadar rüştiye mektepleri için Avrupa'dan birtakım küre ve haritalar getirilmiş olmasına rağmen; bunların öğretim açısından oldukça basit düzeyde olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte yapılan masraf ve elde edilen kazanım bakımından değerlendirildiğinde bunun eşit olmadığı ve oldukça pahalıya mal olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca yabancı dilde yazılmış olduklarından dolayı bunların, öğretim süreçlerinde kullanımında zorluk çekilmiştir. Tüm bu hususlara karşın, Kemal Efendi, söz konusu seyahati dâhilinde gittiği Paris şehrinde Türkçe küre ve haritalar yaptırmayı planlamıştır. Bu kürelerin ekvator dairesini gösteren kısımları pirinçten, ufuk dairesini gösteren kısımları ise bakırdan imal edilecektir. Ayrıca dünyadaki önemli yerlerin isimleri de Türkçe olarak yazılacaktır¹⁹⁰.

süre kaldığı ve eğitimle ilgili bir çalışmada bulunup bulunmadığına dair ayrıntılı bilgiye ulaşılamamıştır.

¹⁸⁹ BOA. İ.MVL. 198/6146, 2-1, (H. 25 Zilhicce 1266 / M. 1 Kasım 1850).

¹⁹⁰ BOA. İ.MVL. 198/6146, 2-1, (H. 25 Zilhicce 1266 / M. 1 Kasım 1850).

Bu konuyla ilgili olarak Kemal Efendi, Paris'te yapmış olduğu araştırma ve incelemeler neticesinde belirlediği yerden 150 adet küre siparişi vermiştir. Yapımına ve Türkçeye tercümesine başlanmış olan bu kürelerin -İstanbul'a gönderilmesi için nakliye ücreti dâhil olmak üzere- tanesinin 140 kuruşu geçeceği tahmin edilmiştir. Alınacak olan 150 adet kürenin üçte birinin Mekâtib-i Umumiye için ayrılması ve geri kalanının ise isteyenlere satılması planlanmıştır. Bu çerçevede Kemal Efendi, söz konusu kürelerin yapım masrafları ve mektepler için gerekli diğer harita vb. araç gereçlerin satın alımı için Mekâtib-i Umumiye bütçesinden veyahut uygun görülen başka bir kaynaktan 30.000 kuruş gönderilmesini istemiştir¹⁹¹. Buna karşılık olarak 2 Şubat 1851 tarihinde merkezde alınan bir kararla, -imkânlar dâhilinde- Mekâtib-i Umumiye bütçesinden 20.000 kuruş gönderilmesine karar verilmiştir¹⁹².

1.3.9.4.3. Paris'te bulunan Osmanlı öğrencileriyle görüşmesi

19. yüzyılda Osmanlı'da eğitimin modernleşmesi sürecinde, Avrupa ile Osmanlı arasındaki eğitsel etkileşimlerin önemli bir dinamiğini Avrupa'ya gönderilen Osmanlı öğrencileri oluşturmuştur. Osmanlı ülkesinden Paris ve Viyana başta olmak üzere birçok Avrupa şehrine yurtdışı eğitimi kapsamında öğrenci gönderilmiştir. Özellikle Tanzimat Dönemi'nde bir devlet politikası olarak yurtdışı öğrenime gönderilmiş olan söz konusu bu öğrencilerin eğitim durumları, devlet tarafından sürekli teftiş edilerek gözetim altında tutulmuştur.

Bu bağlamda 1850 yılında Paris'te bulunan Osmanlı öğrencilerinin eğitim durumlarıyla ilgili birtakım sorunlar yaşanmıştır. Buna göre; daha önce çeşitli alanlarda ilim ve fen öğrenmek üzere, yurtdışı eğitimi kapsamında, Paris'e gönderilmiş olan öğrencilerin orada yolsuzluk yaptıkları ve asıl amaçlarını gerçekleştirmek için gerekli çaba ve gayreti göstermedikleri merkez tarafından haber alınmıştır. Bu gibi öğrenciler için devlet bütçesinden masraf yapmaktansa bunların tekrar İstanbul'a gönderilmelerinin hayırlı olacağı düşünülmüştür. Öğrenciler arasında "*kemalat kazanmaya gayret etmeyip de yakışıksız harekette bulunanların*" İstanbul'a gönderilmeleri hususunda padişahın irade-i seniyyesi bulunmaktadır¹⁹³.

¹⁹¹ BOA. İ.MVL. 198/6146, 2-1, (H. 25 Zilhicce 1266 / M. 1 Kasım 1850).

¹⁹² Bu durumun Meclis-i Maarif'te görüşülüp Meclis-i Valada kararlaştırılmış olmakla birlikte padişahlık makamınca onaylandığı anlaşılmaktadır. BOA. İ.MVL. 198/6146, 7-1, (H. 21 Rebiülevvel 1267 / M. 24 Ocak 1851). BOA. A. MKT.MVL. 38/76, (H. 30 Rebiülevvel 1267 / M. 2 Şubat 1851).

¹⁹³ BOA. İ.HR.75/3658, 1-1, (H. 25 Cemaziyelevvel 1267 / M. 28 Mart 1851).

Bu sırada eğitimle ilgili araştırma ve incelemeler için Paris'te bulunan Kemal Efendi, bu sorunlarla ilgilenmek üzere görevlendirilmiştir. Kemal Efendi Mart 1851'de konuya müdahil olmuştur. Bu kapsamda Paris'teki Osmanlı Elçisi Kallimaki¹⁹⁴ ile bazı görüşmelerde bulunmuş ve konu hakkında gerekli araştırmayı yapmıştır. Kemal Efendi, bu araştırma neticesinde şu sonuçlara ulaşmıştır¹⁹⁵:

- Öğrenciler arasında askerî alanda eğitim gören beşi dışındaki diğerlerinin eğitim öğretim durumları iyi değildir.
- Öğrencilerin büyük çoğunluğunun yaşları daha çok küçük iken gönderilmesinden ötürü kendilerinden beklenen başarı derecesini yakalayamamışlardır.
- Öğrencilerin bazılarının Paris'e geleli dört-beş sene olmuş ise de üç yılda bitirilebilecek olan bir eğitimi tamamlayamamışlardır.
- Öteden beri Paris'e eğitim amaçlı gönderilen öğrencilerin istedikleri yerde okuyup istedikleri mahalde ikamet etmelerine izin verilmesi bir düzensizliğe yol açmıştır. Bundan dolayı hem dil öğrenememişler hem de Paris'te bulundukları müddet göz önüne alındığında beklenen başarı seviyesine ulaşamamışlardır.

Görüldüğü üzere bu başarısızlıktan dolayı bazı öğrencilerin eğitimine son verilerek İstanbul'a gönderilmeleri durumuyla karşı karşıya kalınmıştır. Ancak Kemal Efendi'ye göre; öğrencilerin İstanbul'a gönderilmeleri, onların o vakte kadar -az da olsa- edindikleri bilgi ve becerileri kaybetmesine yol açacaktır. Ayrıca bu durum, öğrenciler için devlet tarafından yapılan tüm masrafların da boşa gitmesi anlamına gelecektir. Öte yandan bakıldığında; söz konusu öğrenciler, içinde bulundukları durumun vahametini anlamış, her türlü yolsuz hareketten çekinir duruma gelmiş, eğitimlerine çaba ve gayret göstermeye başlamışlardır. Tüm bunları göz önünde bulunduran Kemal Efendi, en azından eğitimleri kapsamındaki temel eksikliklerini

¹⁹⁴ Aleksandır Kallimaki Bey (Aléxandros Kallimachis, Alexandre Callimachi), İstanbul Fener'de yaşayan ve kökenlerinin Bizans hanedanlarına dayandığı iddia edilen meşhur bir aileye mensuptur. Avrupa aristokrat sınıfının bir üyesi olarak görüldüğü için "Prens" lakabıyla anılan Kallimaki Osmanlı Hariciyesinde görev yapmış gayrimüslimler arasındadır. 1849-1853 yılları arasında hem Osmanlı Paris elçiliği hem de Osmanlı Brüksel Ortaelçiliği görevini bir arada sürdürmüştür. Musa Kılıç, "Osmanlı Brüksel Elçiliği ve Elçileri", *Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Çalışmaları Komitesi Bildiriler Kitabı (4-8 Ekim 2016)*, ed. Kenan İnan, Miraç Tosun, Deniz Çolak (Trabzon: Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), 441-453.

¹⁹⁵ BOA. İ.HR.75/3658, 1-1, (H. 25 Cemaziyelevvel 1267 / M. 28 Mart 1851).

tamamlamak üzere, 1851 yılının Kasım ayına kadar öğrencilerin tümünün Paris'teki eğitimlerine devam etmelerine izin verilmesini istemiştir. Böylelikle söz konusu sürenin bitiminde -askerî eğitim gören beş öğrencinin dışındaki- tüm öğrencilerin İstanbul'a gönderilmesinin hem bunlar için yapılan masraflar açısından hem de öğrencilerin kendileri açısından daha yerinde bir karar olacağını ifade etmiştir¹⁹⁶.

Ayrıca bir başka sorun olarak Paris'teki öğrencilerden Remzi Efendi'nin öğretmenlerine ve birtakım yerlere toplam 2.000 frank, Lebib Efendi'nin ise 2.700 frank borcu olduğu tespit edilmiştir. Alacaklı tarafların bu borcun ödenmesini istediği ve söz konusu borcun ödenmemesi durumunda, bu öğrencilerin ülkelerine geri dönmelerine kanunen engel olunabileceği durumu ifade edilmiştir. Dolayısıyla, Kemal Efendi, dönüş tarihleri olan Kasım 1851'e kadar bu öğrencilerin borçlarının devlet tarafından ödenmesi gerektiğini belirtilmiştir¹⁹⁷.

Paris'teki Osmanlı öğrencilerinin sorunları hakkında İstanbul'a gönderdiği bu raporlar neticesinde, Kemal Efendi'nin sunduğu çözüm önerileri kabul edilmiş, onun ifade ettiği şekilde hareket edilmesi kararlaştırılmıştır¹⁹⁸. 30 Mart 1851 tarihinde öğrencilerle ilgili alınan kararların uygulamaya geçirilmesi istenmiştir.

1.3.9.4.4. Avrupa seyahatinin Osmanlı eğitim sistemine etkisi

Osmanlı eğitim sisteminin modernizasyonu, Avrupa devletlerinin eğitim sistemleriyle özellikle 19. Yüzyıl boyunca artarak devam eden eğitsel etkileşimler neticesinde gerçekleşmiştir. Bu çalkantılı süreçte Osmanlı Devleti birçok Avrupa devletiyle eğitsel etkileşimde bulunmuştur. Söz konusu etkileşimin pek çok boyutu olmakla birlikte Avrupa'ya çeşitli amaçlarla gönderilmiş devlet adamları ve aydınlar önemli bir rol üstlenmişlerdir. Bu çerçevede Osmanlı Tanzimat Dönemi'nin reformist ve modernist bürokratlarından biri olan Ahmed Kemal Efendi, Osmanlı eğitim yönetiminin üst kademelerinde üstlenmiş olduğu görevlerle modern eğitim politika ve uygulamalarının hayata geçirilmesinde öncü olmuştur.

Maarif-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi, Ağustos 1850-Nisan 1851 tarihleri arasında Avrupa'nın Paris, Londra, Brüksel, Köln, Berlin, Viyana ve Cenova

¹⁹⁶ BOA. İ.HR.75/3658, 1-1, (H. 25 Cemaziyelevvel 1267 / M. 28 Mart 1851).

¹⁹⁷ BOA. İ.HR.75/3658, 1-1, (H. 25 Cemaziyelevvel 1267 / M. 28 Mart 1851).

¹⁹⁸ Ayrıca, alınan kararlar padişah iradesiyle de onaylanmıştır. BOA. İ.HR.75/3658, 3-1, (H. 27 Cemaziyelevvel 1267 / M. 30 Mart 1851). Ayrıca "Paris'e tahsile giden talebelerin Kemal Efendi ile yaptıkları görüşme hakkında Fransızca bir belge grubu için bkz. BOA. HR.TO.36/9, 1-5, (M. 17 Mart 1851).

şehirlerinde eğitim amaçlı gözlem ve araştırmalarda bulunmuştur. Burada edindiği bilgi ve kazandığı deneyimleri ülkesine taşıyarak Osmanlı'da eğitimin modernleşmesi yolunda önemli uygulamalar başlatmıştır. Kemal Efendi'nin Paris'ten satın aldığı ders araç gereçleri yeni kurulan ve rüştiye adı verilen okullarda kullanılmaya başlamıştır. Bu durum aslında Osmanlı eğitim teknolojilerindeki modernizasyonun ilk uygulaması olarak değerlendirilebilir. Bundan sonraki süreçte de öğretim teknolojilerindeki söz konusu değişim dönüşüm sürdürülmeye devam etmiştir.

Kemal Efendi'nin, Mekâtib-i Umumiye Nazırı sıfatıyla, Avrupa'daki okullarda uygulanan sistemi yerinde gözlemleyerek incelemelerde bulunması, sonraki süreçte gerçekleştirilmiş olan Osmanlı eğitim reformlarına modern bir bakış açısı kazandırılması bakımından önemlidir. Kemal Efendi, 1850'li yıllarda modernitenin Osmanlı eğitimine girişi için ilk uygulamalara öncülük etmekle kalmamış; bununla birlikte daha sonraki süreçlerde eğitim alanında atanmış olduğu üst düzey yöneticiliklerde, söz konusu eğitim reformlarının belli bir düzene oturtularak kalıcı politikalara dönüşmesi için de uğraşmıştır. Dolayısıyla Kemal Efendi'nin Avrupa eğitim sistemine ilişkin gerçekleştirdiği incelemelerin Osmanlı eğitim sistemine etkisi, tarihsel bir olgu olarak sonraki dönemlerde de devam etmiştir.

1.3.9.5. Encümen-i Daniş üyeliği

1845 yılında Osmanlı eğitim reformasyonunu gerçekleştirmek için politika üretici bir mercii olarak kurulan Meclis-i Maarif-i Muvakkatin çalışmaları sonucunda ortaya koyduğu politikalardan biri, Encümen-i Danişin kurulması olmuştur. Yükseköğretim kademesinde bir Darülfünun kurulması ve bu okulda gerçekleştirilecek eğitim öğretim faaliyetleri için gerekli ders kitaplarını hazırlayacak -bugünkü Talim Terbiye Kurulu niteliğinde- bir Encümen-i Danişin oluşturulması kararlaştırılmıştır¹⁹⁹.

18 Temmuz 1851 tarihinde Encümen-i Daniş, başta Sultan Abdülmecid olmak üzere devlet erkânının hazır bulunduğu Dârülmaârif Mektebinin binasında gerçekleştirilen bir törenle açılmıştır²⁰⁰. Encümen-i Danişin amaçları; *kurulması planlanan Dârülfünunda okutulmak üzere ders kitapları hazırlamak, halkın kültür seviyesini yükseltecek telif eserler ile doğu ve batı dillerinden tercüme eserler vücuda*

¹⁹⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 40 (*Tetimme*), 47-50.

²⁰⁰ Takvim-i Vekayi, No: 449, (H. 1 Şaban 1267 / M. 1 Haziran 1851); Akt: Zahit Osman Küçükler, *Encümen-i Daniş* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 50.

getirmek ve çeşitli alanlarda sade ve anlaşılır bir dille ortaya konulan kitaplarla Türkçenin bir bilim dili olarak gelişmesine yardımcı olmak şeklinde ifade edilebilir²⁰¹. Encümen-i Danişin amaçları arasında ifade edilen Doğu ve Batı dillerindeki eserlerin oluşturulmasının yanı sıra üyelerinin bir kısmının Arapça ve Farsça, diğer bir kısmı da bir veya birkaç Batı dilini bilen kişilerden meydana gelmesi hasebiyle; Encümen'in "birinci" ve "ikinci" diye adlandırılan (reis-i evvel, reis-i sani) iki başkanının bulunması öngörülmüştür. Bu çerçevede Encümen-i Danişin birinci başkanlığına Atâullah Efendizâde Şerif Mehmed Efendi²⁰², ikinci başkanlığına da Meclis-i Maarif-i Umumiye üyesi ve tarihçi olan Hayrullah Efendi getirilmiştir²⁰³. Üyeleri ise iki ayrı biçimde seçilerek değerlendirilmiştir. Dâhili üye sayısı 40 olmakla birlikte harici üye sayısına bir sınır getirilmemiştir. Kemal Efendi ise Mekâtib-i Umumiye Nazırı sıfatıyla dâhili üyeler arasında yer almıştır²⁰⁴. Encümen'in tarih sahnesinden kalktığı 1861-1862 yıllarına kadar bu üyelik görevini sürdürmüştür²⁰⁵.

Encümen-i Daniş fikrinin ilk olarak kim tarafından ortaya atıldığı bilinmemekle ve bu hususta farklı görüşler ileri sürülmekle birlikte Ahmed Kemal Efendi'nin Encümen-i Daniş fikrinin şekillendirilmesinde önemli bir payı olduğu düşünülmektedir²⁰⁶. Nitekim Ahmed Kemal, Encümen-i Danişin açılışından kısa bir süre önce, Mekâtib-i Umumiye Nazırı sıfatıyla eğitim alanındaki en yeni gelişmeleri gözlemleyip araştırmak amacıyla Avrupa'ya gönderilmiştir. Bununla birlikte Kemal Efendi'nin 1847 yılında Mekâtib-i Umumiye Nezareti muavinliğine atandığı tarihten itibaren eğitimde modernleşme bağlamında gerçekleştirdiği yenilikçi uygulamalar, bu fikri destekler mahiyettedir.

1.3.10. Osmanlı Devleti Berlin Ortaelçiliği

Mayıs 1854-Eylül 1857 tarihleri arasında Osmanlı Devleti Berlin Ortaelçisi olarak görev yapmış olan Kemal Efendi'nin bu göreve atanması ve memuriyeti

²⁰¹ Takvim-i Vekayi, No: 449, (H. 1 Şaban 1267 / M. 1 Haziran 1851), BOA. İ.MVL. 208/6740; Akt: Küçükler, *Encümen-i Daniş*, 55-66.

²⁰² BOA. A. MKT.NZD. 34/60, (H. 16 Recep 1267 / M. 17 Mayıs 1851).

²⁰³ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, (Ankara: 2002), 34-35; Mehmed Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller* (İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1940), 2/440-441.

²⁰⁴ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, (Ankara: 2002), 38. Ayrıca bkz. Taceddin Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), 30-31. Bu tez çalışması daha sonra kitap olarak da yayımlanmıştır. Bkz. Taceddin Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998).

²⁰⁵ Encümen'in son yıllarındaki üye listesi için bkz. *Devlet Salnamesi*, (H. 1277/M. 1860-1861), 28; (H. 1278/M. 1862-1863), 28.

²⁰⁶ Küçükler, *Encümen-i Daniş*, 49-50.

süresince gerçekleştirdiği birtakım faaliyetlere ilişkin -elde edilebilen veriler ışığında- ulaşılan bilgiler aşağıda alt başlıklar halinde sunulmuştur.

1.3.10.1. Osmanlı Devleti Berlin Ortaelçiliğine tayini

Mekâtib-i Umumiye Nazırlığı görevinden ayrıldıktan sonra Kemal Efendi'nin bir sonraki görev yeri, Osmanlı Devleti Berlin Ortaelçiliği olmuştur²⁰⁷. O sıralarda Prusya'nın diplomaside artan önemine binaen Osmanlı Devleti, Berlin'de dirayetli ve lisan bilen bir elçiye ihtiyaç duymuştur²⁰⁸. Dönemin siyasi konjonktürüne göre değerlendirildiğinde; Osmanlı Devleti'nin 4 Ekim 1853'te Rusya'ya karşı ilan etmiş olduğu Kırım Savaşı'nın kısa sürede birçok Avrupa Devleti'nin katıldığı uluslararası bir soruna dönüşmüş olması²⁰⁹, dolayısıyla Osmanlı'nın Avrupa'daki temsilcileri olan elçilerin de diplomasi kabiliyetine sahip kişilerden oluşmasına ayrı bir önem verilmiş olduğu söylenebilir. Bu bağlamda Mekâtib-i Umumiye Nazırı olarak görev yapan Kemal Efendi'nin yabancı dil bilmesi ile bilgili ve tecrübeli oluşundan ötürü Berlin Elçiliğine uygun kişi olduğu düşünülmüştür. Nihayetinde Kemal Efendi Osmanlı Devleti Berlin Elçiliğine Ortaelçi unvanıyla görevlendirilmiştir. Bu sırada Berlin Elçiliğinde bulunan Konstantin Karaca Bey'in ise Flemenk/Lahey (Hollanda) Elçiliğinde görevlendirilmesi kararlaştırılmış; 29 Mayıs 1854 tarihinde konuyla ilgili padişahlık makamından gerekli onay alınmıştır²¹⁰. İlgili belgelerden takip edilebildiği kadarıyla bu görev için çıkan atama kararı ile ilgili 2 Haziran 1854 tarihinde adı geçen kişilere bildirimde bulunulduğu anlaşılmaktadır²¹¹.

Berlin Elçisi Kemal Efendi'nin uhdesinde bulunan Farsça Mütercimliği görevinin asaleti kendisinde kalmak üzere Babıalide Fransızca yazı işleri müdürü olarak görev yapan Rıza Bey'e geçici olarak-vekâleten verilmiştir. Mütercimlik

²⁰⁷ Ahmed Kemal Efendi'nin Berlin Elçiliğinde görevli olduğu tarihler dönemin Osmanlı Devlet Salnamelerinden de takip edilebilmektedir. Bkz. *Devlet Salnamesi*, (H. 1271/M. 1855/1856), 110; (H. 1272/M. 1856/1857), 120; (H. 1273/M. 1857/1858), 117.

²⁰⁸ BOA. İ.HR. 110/5375, (H. 29 Şaban 1270 / M. 27 Mayıs 184); BOA. *Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayûn Kalemi* [A.DVN.] 96/90, (H. 6 Ramazan 1270 / M. 2 Haziran 1854).

²⁰⁹ Kemal Beydilli "Paris Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/169-172.

²¹⁰ BOA. İ.HR. 110/5375, (H. 2 Ramazan 1270 / M. 29 Mayıs 1854); BOA. A. DVN. 96/90, (H. 6 Ramazan 1270 / M. 2 Haziran 1854).

²¹¹ BOA. A. DVN. 96/90, (H. 6 Ramazan 1270 / M. 2 Haziran 1854). Ayrıca Hariciye Nezaretine ait dönemin salnamelerinden hareketle atama tarihinin 2 Haziran 1854 olduğu bir başka çalışmada da tespit edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin tarihsel süreçte Berlin'deki temsilciliklerini kapsamlı ve bütüncül bir bakışla ele alan söz konusu çalışma için Bkz. Kemal Özden, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Berlin Türk Diplomatik Temsilciliği (1763-1922)", *XVII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı* IV, (Ankara: TTK Yayınları, 2018), 1147.

maaşının usul ve nizamı gereği maaşın yarısının Kemal Efendi'ye diğer yarısının ise Rıza Bey'e verilmesi kararlaştırılmıştır²¹².

Berlin Elçiliği makamına 10 Temmuz 1854 tarihli bir yazı gönderilerek Sultan Abdülmecid'in konuyla ilgili irade-i seniyesi gereğince Kemal Efendi'nin Berlin Elçiliğine Ortaelçi unvanıyla tayin edildiği ve Berlin'e doğru yola çıkmak üzere olduğu haberi verilmiştir. Bununla birlikte, Kemal Efendi'nin Berlin'e varacağı güne kadar elçilik işlerinin düzenli bir şekilde yürütülmesi hususunda gerekli özenin gösterilmesi istenmiştir²¹³. Bu sırada Berlin'e doğru hareket edecek olan Kemal Efendi, maiyetindeki memurlarla birlikte padişahı ziyaret etmek istemişlerdir²¹⁴. Bu şekilde bir yere görevlendirilen üst düzey memurlarının "hâk-i pâyine yüz sürmek" olarak nitelendirilen, padişahı ziyaret uygulaması öteden beri bir bürokrasi geleneği haline gelmiş olduğundan dolayı bu ziyaret uygun bulunmuştur. 28 Temmuz 1854 Cuma gününe tarihlendirilen bir yazıda, Kemal Efendi ve ekibinin pazartesi günü saat beşte Mabeyn-i Hümayuna gelmeleri istenmiştir²¹⁵. Bu görüşmenin akabinde Berlin'e doğru yola çıktığı anlaşılmaktadır.

Kemal Efendi'nin Berlin Elçiliğine atanması, İngiliz basınının günü gününe takip ettiği bir konu olmuştur²¹⁶. Bununla birlikte dönemin İngiliz gazetelerinde, Osmanlı'nın yeni Berlin Elçisi Kemal Efendi'nin üstün meziyetlerine işaret edilmiş ve yeni görevine adapte olmasında bir güçlük çekmeyeceği öngörülmüştür. Berlin gibi Avrupa'nın üst düzey bürokratlarının bulunduğu bir şehirde Kemal Efendi gibi nitelikli bir Osmanlı bürokratinin atanmasında geç bile kalındığı ancak kendisinin elçilik maiyetiyle birlikte Osmanlı lehine iyi bir etki yaratacağı ifade edilmiştir²¹⁷.

Kemal Efendi'nin, 4 Ağustos 1854 Cuma günü görev yeri olan Berlin'e maiyetiyle birlikte ulaştığı anlaşılmaktadır. Resmi prosedür gereği ilk olarak oranın

²¹² BOA. HR.MKT. 85/73, (H. 22 Zilhicce 1270 / M. 15 Eylül 1854).

²¹³ BOA. *Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilâyât [A.MKT.UM.]* 160/30, (H. 14 Şevval 1270 / M. 10 Temmuz 1854).

²¹⁴ 1854 yılına ilişkin verilerin bulunduğu Osmanlı Devlet salnamesinde Ethem Pertev Efendi'nin Başserkatip olarak Kemal Efendi'nin maiyetinde olduğu kayıtlıdır. Bkz. *Devlet Salnamesi*, (H. 1271/M. 1855/1856), 110. Ayrıca 1856-1857 (H. 1272) yılı devlet salnamesinde ise Yanko Aristarki'nin Elçilik Müsteşarı olduğu bilgisi bulunmaktadır. Bkz. *Devlet Salnamesi*, (H. 1272/M. 1856/1857), 120; (H. 1273/M. 1857/1858), 117. Ayrıca bkz. Özden, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Berlin Türk Diplomatik Temsilciliği (1763-1922)", 1147.

²¹⁵ BOA. İHR. 112/5473, (H. 3 Zilkade 1270 / M. 28 Temmuz 1854).

²¹⁶ The Morning Chronicle, No: 27.359, (Thursday 31 August 1854 / Perşembe 31 Ağustos 1854), 5; The Morning Chronicle, No: 27.350, (Monday 21 August 1854 / Pazartesi 21 Ağustos 1854), 5; The Morning Chronicle, No: 27.293, (Thursday 15 June 1854 / Perşembe 15 Haziran 1854), 5; The Atlas, No: 1476, (Saturday 26 August 1854 / Cumartesi 26 Ağustos 1854), 3.

²¹⁷ Evening Mail, No: 13.211, (Monday 28 August 1854 / Pazartesi 28 Ağustos 1854), 5.

Dışişleri Bakanı ile bir görüşme yapmıştır²¹⁸. Bu görüşmede Kırım Savaşı'na dair de birtakım konular hakkında müzakerede bulunmuş ve bu konuyla ilgili raporunu merkeze göndermiştir. 3 Ekim 1854 tarihinde merkezden gönderilen cevapta ise bu durumun memnuniyet verici olduğu bildirilmiştir²¹⁹. Söz konusu görüşmenin yanı sıra ilgili makamlara 12 Eylül 1854'te güven mektubunu sunduğu bilinmektedir²²⁰.

Kemal Efendi'nin Berlin Elçiliğine atanma süreciyle ilgili buraya kadar anlatılanlar, dönemin resmi arşiv belgelerindeki durumu yansıtmaktadır. Bununla birlikte dönemin diğer kaynakları arasında yapılan detaylı incelemeler neticesinde Kemal Efendi'nin Berlin'e gidişinde farklı nedenlerin etkili olduğu anlaşılmıştır. Kemal Efendi'nin (araştırma kapsamında tespit edilebilen) ilk çocuğu Mehmed Ziyaeddin Bey, henüz 14 yaşındayken Nisan/Mayıs 1854 (H. Şaban 1270) tarihinde vefat etmiştir. Kemal Efendi, oğlunun ölümünden dolayı ziyadesiyle üzüntü duymuş ve kendini toparlayabilmenin tek yolunu, bir an önce yaşadığı şehirden uzaklaşmakta bulmuştur. Bunun için uhdesinde bulunan Maarif-i Umumiye Nazırlığı görevinin alınarak kendisine İstanbul'dan uzaklaşabileceği başka bir memuriyet verilmesi talebinde bulunmuştur. Padişah tarafından bu talep uygun görülerek Maarif-i Umumiye Nazırlığından azledilmiş ve Berlin Ortaelçiliğine atanmıştır²²¹.

Berlin Elçiliğine atanma süreci genel itibariyle bu şekilde gerçekleşmiş olsa da daha önce de bahsedilen Ebüzziya Tevfik'in anlatısı²²², bu konuya ilişkin daha farklı bir panorama arz etmektedir. Ebüzziya, bizzat Kemal Efendi'nin ağzından duyduğunu ifade ettiği bilgilere göre Sadrazam Mustafa Reşit Paşa, Darülmaarifin açılış töreninde Kemal Efendi'nin Sultan Abdülmecid tarafından övülmesini kıskanmış ve o vakitten sonra Kemal Efendi'ye yüz çevirir olmuştur. Daha sonra oğlu Ziyaeddin'i kaybetmesinden dolayı yüreği kederli olan Kemal Efendi'yi güya bir yurtdışı seyahatiyle acısını hafifletmek amacıyla onun İstanbul'dan (Padişah'tan) uzaklaştırılarak Berlin Sefaretine görevlendirilmesini sağlamıştır. Ebüzziya, bu görevlendirmenin, onun yüreğindeki evlat acısının üstüne bir de gurbet acısı eklediğini ifade etmiştir²²³.

²¹⁸ Kemal Efendi'nin kendi mührünü taşıyan bu belge için bkz. BOA. HR.MKT. 88/4, 4-2, (H. 10 Zilkade 1270 / M. 4 Ağustos 1854).

²¹⁹ BOA. HR.MKT. 88/4, 1-1, (H. 10 Muharrem 1271 / M. 3 Ekim 1854).

²²⁰ Özden, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Berlin Türk Diplomatik Temsilciliği (1763-1922)", 1147.

²²¹ Davud, *Fatîh Tezkiresi*, 304.

²²² Ebüzziya'nın bu anlatısına, daha önce mevzubahis olan Kemal Efendi'nin *Avrupa'ya görevlendirilmesi* başlığı altında doğrudan alıntı olarak yer verilmiştir.

²²³ Ebüzziya Tevfik, "Reşid Paşa Hakkında", 97-105.

Anlaşılan o ki Kemal Efendi'nin kendi isteğiyle mi yoksa kendisine karşıt çevrelerin bir oyunu neticesinde mi Berlin'e gitmek durumunda kaldığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak bu konu üzerine farklı değerlendirmelerde bulunmak mümkündür. Kendi isteği üzerine Berlin'e gitmeyi tercih ettiği düşünüldüğünde, neden bir başka Avrupa şehri değil de Berlin'i tercih ettiği muammadır. Buna ilişkin Kiyohiko Hasebe'nin açıklaması dikkat çekicidir. Bu doğrultuda 1850-1851 yıllarında gerçekleştirdiği Avrupa seyahatinde İngiltere, Fransa, Belçika, Prusya (Almanya) gibi ülkelere ziyarette bulunan Kemal Efendi buralardaki eğitim durumlarına ilişkin bilgi sahibi olmuştur. Özellikle Fransa'da üniversitelerin 1789 Devrimi'nden kötü bir şekilde etkilenmiş olması ve İngiltere'de sadece iki üniversite bulunmasına karşılık Prusya topraklarında çok sayıda üniversitenin aktif bir biçimde faaliyet sürdürmesi söz konusu tercihinde etkili olmuş olabilir. Özellikle daha önceki Berlin ziyaretinde, 1810 yılında kurulmuş olan prestijli Berlin Üniversitesi²²⁴'ni gezip Almanya'daki canlı eğitim hayatını ve popüler olamaya başlayan zorunlu eğitim sistemini yakından tanımış olmasının bu kararında etkili olduğu düşünülebilir. Nitekim Osmanlı'da gerçekleştirmeyi hedeflediği eğitim reformları açısından Prusya'yı iyi ve değerli bir örnek olarak görmüş olabilir²²⁵. Buradan hareketle Berlin Ortaelçiliği görevini Kemal Efendi'nin gönüllü bir şekilde üstlendiği düşünüldüğünde bu değerlendirme anlamlı bir bakış açısı sunmaktadır. Bun karşılık Tanzimat Dönemi Osmanlı'sının modernleşme uygulamalarında hemen her alanda Fransa'yı örnek aldığı gerçeği gözden kaçırılmamalıdır.

Sonuç itibarıyla bakıldığında 1854 yılında vuku bulan Mehmed Ziyaeddin'in ölümünden sonra Kemal Efendi, ailesini İstanbul'da bırakarak Berlin'e gitmiştir. Aradan geçen bir yılın sonunda Kemal Efendi, eşinin vefat haberini almıştır. Üst üste yaşadığı bu acıların, Kemal Efendi'nin dünyasını ne kadar derinden etkilediği tahmin edilebilir. Bunun üzerine diğer oğlu Mehmed Said'i Berlin'e (yanına) almıştır. Mehmed Said Bey burada bulunduğu yaklaşık iki yıllık süre boyunca²²⁶ dönemin Alman mekteplerinde öğrenim görme imkânı bulmuş, Almanca öğrenmiş, İstanbul'da öğrenmeye başladığı Fransızcasını iyi derecede geliştirmiştir²²⁷.

²²⁴ Berlin Humboldt Üniversitesi/Humboldt-Universität zu Berlin, "Mainpage", (Erişim 9 Kasım 2019).

²²⁵ Kiyohiko Hasebe, "The 1869 Ottoman Public Education Act: Proceedings and Participants", *Osmanlı Araştırmaları* 51/51 (2018), 191-192.

²²⁶ Beyhan, "Lastik Said Bey", 169.

²²⁷ Servet-i Fünun, No: 1431, 16 Teşrinievvel 1919.

1.3.10.2. Prusya Kralı tarafından düzenlenen balolara katılımı

Kemal Efendi'nin Berlin Elçiliği döneminde Prusya Kraliyet Sarayı'nda peş peşe baloların düzenlendiği anlaşılmaktadır. Genelde Fransa Dışişleri Bakanının da katıldığı bu tür balolar vesilesiyle sıkça gerçekleştirilen resmi toplantılarda, Osmanlı Devleti de önemli sohbet konuları arasında yer almıştır²²⁸. Nitekim 1853-1856 yılları arasındaki Kırım Savaşı, Avrupa'nın en önemli gündem maddelerinden biri olmuştur.

Kemal Efendi, bu balolara elçilik heyetiyle birlikte katılmıştır. Balolarda Prusya Kralı'ndan ziyadesiyle iltifat görmüştür. Hatta Kraliyet Sarayı'nda gerçekleştirilen büyük balo esnasında, Prusya Kralı ve Kraliçesi'nin samimi dostluklarına ve gösterişli iltifatlarına mazhar olmuştur. Özellikle Kral, kendisine mümtazca davranmış ve ikili sohbete girişmiştir²²⁹. Osmanlı Sadaret makamı tarafından; Kemal Efendi hakkında sürekli devam eden bu saygı ve hürmetin, Prusya'nın, Osmanlı Devleti hakkındaki genel temayülünün bir eseri olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Buna karşılık olarak Prusya Devleti'ne de aynı şekilde saygı ve hürmet duyulduğunun gösterilmesi için İstanbul'da bulunan Prusya Devleti Elçisi ile münasip bir görüşme ayarlanması düşünülmüştür²³⁰.

Kemal Efendi, bu tür toplantılara katılmadan önce, Osmanlı saltanat makamının bilgi ve görüşlerini almak üzere çeşitli durumlarla ilgili merkezden bilgi istediği de olmuştur. Mesela, 12 Ağustos 1855 tarihli bir yazıyla Kraliyet Sarayı'nda düzenlenecek olan baloda gündemdeki meseleler üzerine Kral ile ne surette bir konuşma gerçekleştirmesinin uygun olacağına dair saltanat makamının görüşlerini sormuştur²³¹.

Kemal Efendi, genel olarak Prusya Devleti'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik politika ve uygulamalarının oldukça dostane olduğunu belirtmiştir²³². Bununla birlikte Kraliyet Sarayı'nın bir duvarında Boğaziçi, Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif resimlerinin birleşiminden oluşan büyük bir panorama tablonun bulunduğunu ifade etmiştir²³³.

²²⁸ BOA. İ.HR. 118/5791, (H. 22 Cemaziyelahir 1271 / M. 12 Mart 1855).

²²⁹ BOA. İ.HR. 118/5791, (H. 22 Cemaziyelahir 1271 / M. 12 Mart 1855).

²³⁰ BOA. A. AMD. 54/12, (H. 22 Cemaziyelahir 1271/M. 12 Mart 1855).

²³¹ BOA. A. AMD. 60/42, (M. 29 Zilhicce 1271/M. 12 Ağustos 1855).

²³² BOA. İ.HR. 137/7062.

²³³ BOA. İ.HR. 118/5791.

1.3.10.3. Kırım Savaşı ile ilgili konular ve Prusya'nın tutumu

1853-1856 Osmanlı-Rus Harbi'nin devam etmekte olduğu sıralarda, savaşla ilgili birtakım gelişmeler ve Prusya'nın tutumu Kemal Efendi'nin merkeze gönderdiği raporlara yansımıştır. Bilindiği üzere bu savaşta İngiltere, Fransa, Sardinya devletleri Osmanlı'nın yanında yer almışken; Prusya Devleti ise tarafsız politika takip etmekle birlikte Rusya yanlısı bir görünüm vermiştir. 18 Mart 1855 tarihli bir raporda Kemal Efendi, Fransa Devleti Berlin Elçisi ile yapmış olduğu görüşmenin neticesi olarak *Prusya Kralı'nın, Osmanlı'nın da yer aldığı Avrupalı müttefiklerin yanında savaşa girmesini umduğunu* belirtmiştir²³⁴.

Kemal Efendi, Rusya'ya dair Berlin'de edindiği her türlü bilgiyi merkeze aktarmaya çalışmıştır. Kaleme aldığı raporlarda yer alan bilgilere göre 1855 yılının ilk yarısında Rus İmparatoru vefat ederek yerine yeni biri gelmiştir. Bu sırada yeni tayin edilen Rusya Devleti Berlin Elçisi görev yerine ulaşmış ve ulaştığı gün Prusya Kralı ile görüşmüştür. Berlin'deki Rus Elçisi Osmanlı'ya karşı Avrupa kamuoyunu etkilemeye yönelik olarak muhtelif çalışmalarda bulunmuştur. Mesela, bunlardan biri Rusların ülkelerinden dil bilen kişiler getirerek Prusya'da Fransızca bir gazete çıkarma teşebbüsleridir²³⁵. Bir diğeri Berlin'de Rus hatıra madalyonları imal edip ahali arasında bunun alım satımını yapmalarıdır. Altın ve gümüş olarak üretilen bu madalyonların üzerinde vefat eden Rus İmparatoru'nun fotoğrafı ve ölüm tarihi bulunmaktadır. Berlin'deki halk arasında gün geçtikçe popülerleştiği anlaşılan bu madalyonlar, saat kösteklerine bağlanılarak kullanılmaktadır. Kemal Efendi, sembolik bir mana taşıyan bu madalyonların bir örneğini İstanbul'a göndermiştir²³⁶.

Avrupa'yı oldukça yakından ilgilendiren bir konu olan Kırım Savaşı hakkında Berlin'de de birtakım gelişmeler vuku bulmuştur. Kemal Efendi 29 Aralık 1855 tarihli bir raporunda, Kars'ın işgal haberinin Berlin'e geldiğini ve buna sevinen veyahuztüzülen tarafların açıkça görüldüğünü ifade etmiştir. Buna göre Rusya'nın Berlin'deki Elçiliğinin içinde bulunan küçük kilisede Rusya'nın Kars'ı işgal etme başarısının sevinci dualar eşliğinde yaşanıp kutlama merasimi yapılmıştır. Bu merasimde Prusya'nın üst rütbeli askerlerinden birtakım kişilerin ve Prusya Kralı'nın en çok itibar gösterdiği, üst düzey askerî yöneticisi olan meşhur General Wrangel'in de bulunduğu haber alınmıştır. Özellikle bu meşhur General'in ve birtakım askerlerin böyle bir

²³⁴ BOA. İ.HR. 119/5859, 1-1, (H. 28 Cemaziyelahir 1271/M. 18 Mart 1855).

²³⁵ BOA. İ.HR. 119/5859, 1-1, (H. 28 Cemaziyelahir 1271/M. 18 Mart 1855).

²³⁶ BOA. İ.HR. 120/5931, (H. 26 Şaban 1271 / M. 14 Mayıs 1855).

kutlama töreninde bulunmasının hiçbir mantıklı açıklaması yapılamazken bu durum, Prusya'nın Kırım Savaşı'ndaki sözde tarafsız tutumunun açıklık kazanarak aslında Rusya yanlısı olduğunun delili olmuştur. Ayrıca bu durum, pek çok diplomat ve bürokratin dikkatini çekmekle birlikte Kemal Efendi'yi oldukça müteessir etmiştir. Prusya Devleti'nin bir yandan dostane tavırlarına şahit olunuyorken diğer taraftan böylesine bir tutumun kabul edilemeyeceğini resmi yollarla Prusya Devleti'ne bildirmiştir. Ne var ki bundan yeterli bir sonuç alamamıştır. Bunun üzerine müttefik devletlerin Berlin'deki elçileriyle söz konusu durumu istişareye teşebbüs etmiştir. Fakat Fransa, İngiltere ve Sardinya Elçileriyle -onların o sıralarda farklı meşguliyetleri olmasından dolayı- görüşememiştir. Daha sonra, Prusya Hariciye Müsteşarı Mösyö Ballack ile tesadüfen bir yerde karşılaşan Kemal Efendi, Ballack'a konu ile ilgili serzenişte bulunarak sert bir biçimde teessüflerini dile getirmiştir. Diğer yandan İngiltere Elçisi de bir vesileyle söz konusu durumun devletlerarası diplomasiye gölge düşürdüğü yönünde söylemlerde bulunmuştur. Bunun üzerine Prusya Kralı, bir nevi durumu yumuşatmak maksadıyla Osmanlı Devleti Berlin Elçiliği makamına özel birini görevlendirmiş; devletlerarası politikaya yakışmayan bu olaydan ötürü General Wrangel'i kabahatli bularak yaptığı bu yakışsız işten dolayı onu sert bir biçimde uyardığını ifade etmiştir. Ayrıca Kral'ın devletlerarası politikayı olumsuz etkileyecek her türlü eylemden kaçınmaları için ilgili devlet görevlilerinin uyarılması hususunda bir emir verdiği haber alınmıştır²³⁷. Böylelikle Berlin'deki bu olayda Prusya'nın, Kırım Savaşı'nın başından beri dillendirdiği tarafsızlık politikasının sözde ve görünürde kaldığı öte yandan içten içe bir Rusya yanlısı politika izlendiği anlaşılmıştır. Ancak bu duruma ilişkin Berlin Elçisi Kemal Efendi sessiz kalmamış, farklı yollarla bir şekilde tepkisini ortaya koymuştur. Netice itibarıyla bu tepki bazı Avrupa devletleri temsilcilerinin de dikkatini çekmiş ve haklı bulunmuştur.

Kemal Efendi, Rusya'nın Kırım Savaşı'nda izlediği İran politikasına ilişkin bazı tespit ve gözlemlerini merkeze bildirmekten geri durmamıştır. İstanbul'a uyarı niteliğinde gönderdiği 29 Aralık 1855 tarihli bir yazısında, bir süre önce yine elçilik göreviyle İran'da bulunmuş olduğuna atıfta bulunarak İran'ın Osmanlı'ya karşı politik yaklaşımıyla ilgili olumsuz kanaatlerini dile getirmiştir. Bununla birlikte o sıralarda Rusya'da Çar I. Nikola'nın ölümü ve yerine II. Alexandre'ın geçmesiyle ortaya

²³⁷ BOA. *Hariciye Nezâreti Siyasi Kalemi [HR. SYS.]* 5.65, (H. 19 Rebiülahir 1272 /M. 29 Aralık 1855); T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)* (Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2006) 91-92.

çıkabilecek bazı yeni gelişmelere dikkat çekmiştir. Bilhassa İran heyetinin, yeni Çar'ı tebrik için ziyaret etmesi vesilesiyle Rusya'nın olanları unutup tekrardan İran'ı kendi yanına çekme girişiminde bulunabileceğinin muhtemel olduğunu belirtmiştir. Kemal Efendi'ye göre İran Devleti Şiilik-Sünnilik çekişmesi bağlamında Bağdat ve Kerbela gibi Osmanlı topraklarına yönelik kötü emeller içerisindedir. İran'ın emelleri ne olursa olsun bunu durdurabilecek tek güç ise İngiltere'dir²³⁸. Kemal Efendi'nin bu vb. değerlendirmelerinden hareketle, söz konusu kritik süreçte Osmanlı'nın dış politikadaki manevrasını belirlemeye ve yönlendirmeye yönelik önemli görüşler dile getirdiği ortaya çıkmaktadır.

Ocak 1856'da Prusya Devleti'nin, Rusya-Petersburg'da bir özel elçisi bulunmakla birlikte ayrıca bir de askerî işler konusunda bir generalinin bulunduğu öğrenilmiştir. Bu general vasıtasıyla bazı gizli bilgileri Kral'a bildirmek üzere Rusya'dan gönderilen gizli mektup açılarak okunmuş ve tekrardan eski haline getirilerek gönderilmiş ise de şüpheler üzerine evrakı taşıyanlar arasından iki-üç kişinin hapsedirilmiş olduğu duyulmuştur. Prusya ve Rusya arasında cereyan eden bu haberleşme evrakı, üçüncü tarafların eline geçmiştir. Bu meselenin sorumlusu olarak İngiltere ve Fransa olağan şüpheliler olarak görülmüştür²³⁹. Söz konusu belgede yer alan bu ifadeler; özellikle Kırım Savaşı'nda Prusya'nın tarafsız bir politika izliyormuş gibi görünüp aslında Rusya ile gizli bir ittifak içinde olduğuna dair fikirlerin haklılığını göstermesi bakımından önemlidir.

Kırım Savaşı'nı sona erdiren bir barış antlaşması niteliğinde olan Paris Kongresi; Osmanlı, İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya ve Piyemonte devletlerinin katılımıyla 25 Şubat 1856 tarihinde çalışmalarına başlamıştır. 21 oturumun neticesinde 30 Mart 1856 tarihinde Paris Antlaşması imzalanmıştır. Bu kongre, 1815 Viyana Kongresi'nden sonra Avrupa devletleri arasındaki dengeyi önemli ölçüde etkileyen toplantılardan biri olmuştur. Ayrıca resmiyette Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletler sisteminin eşit bir üyesi olarak Avrupa hukukundan faydalanabilmesi açısından bakıldığında ayrı bir önem taşımaktadır. Paris Antlaşması'yla ilgili Berlin Elçisi Kemal Efendi'nin merkeze göndermiş olduğu birtakım raporlar mevcuttur. Bu raporların içeriğinde, genel olarak, Paris Antlaşması'nın gerçekleşme süreci ve ilgili

²³⁸ BOA. HR. SYS. 903/5.64, (H. 19 Rebiülahir 1272 /M. 29 Aralık 1855); *Osmanlı Belgelerinde Kırım*, 91-92.

²³⁹ BOA. İ.HR. 127/6419, (H. 11 Cemaziyelevvel 1272 / M. 19 Ocak 1856).

devletlerin tutumları yer almıştır²⁴⁰. Kemal Efendi, Berlin’de katıldığı balolarda Kırım Savaşı sonrası barışla ilgili yapılan konuşmalar, Prusya Kralı ve bazı bürokratların konu ile ilgili ifade ve görüşleri hakkında bilgiler vermiştir²⁴¹.

1.3.10.3.1. İletişimde Telgrafın kullanılması

Osmanlı Devleti’nde ilk telgraf hattı Kırım Savaşı’nın sürdüğü yıllarda savaşın etkisiyle kurulup kullanılmaya başlamıştır. Bu savaşta Rusya’ya karşı müttefikler grubunda yer alan İngiltere savaş sahasıyla etkili ve hızlı bir iletişim için o sırada dünyanın en uzun denizaltı telgraf hattını 1854 yılında Karadeniz’e döşemiştir. Sualtı kablosu döşenmesi suretiyle kurulan bu hat, Kırım Yarımadası’nı Bulgaristan’daki Varna sahil şehrine bağlamıştır²⁴².

Osmanlı memleketlerinde telgraf hattının kurulması uygun görülerek gerekli çalışmalara kısa bir süre önce başlanmıştır. Kemal Efendi mühim hadiselerin telgrafla bildirilmesine ve telgrafın önemine 5 Ocak 1856 tarihli bir yazı ile dikkat çekmiştir. Bu yazıda, telgraf sayesinde bilgilerin ve haberlerin daha hızlı bir şekilde gönderilebildiği beyan etmiştir. Hatta bu durumu Kars’ın işgali üzerinden örneklendirmiştir. Buradan hareketle merkeze bildirilmesi gereken haberler ortaya çıktıkça telgraf aracılığıyla Berlin taraflarından hızlı ve ivedi bir şekilde iletilerek merkez uyarılabilecektir²⁴³.

Kemal Efendi, Avrupa şehirleriyle Berlin arasında kurulmuş olan telgraf hatları vasıtasıyla iletişimin çok hızlı bir biçimde sürdürüldüğünü belirtmiştir. Hatta Kars’ın istilasını haberi Berlin’de resmen duyulduktan 5 gün sonra İstanbul’da duyulduğunu ifade ederek bunun gibi mühim ve hayati derecede öneme sahip durumların derhal merkeze bildirilmesi bakımından telgrafın büyük önem taşıdığını belirtmiştir. Bundan ötürü zaruri olan telgraf hattının kurulması için padişahlık makamından izin verilmiştir. Ancak Kemal Efendi’nin araştırmasına göre telgraf hattının Bükreş’ten İstanbul’a gönderiliş sureti henüz belli bir resmi düzene konulmamıştır. İkinci olarak Avusturya’da bu konuyla ilgili birtakım çalışmalar yapılmakta olduğu haberi gelmiş

²⁴⁰ BOA. İ.HR. 131/6677, (H. 13 Safer 1272 / M. 25 Ekim 1855).

²⁴¹ BOA. İ.HR. 128/6476, (H. 4 Cemaziyelahir 1272/M. 11 Şubat 1856); BOA. İ.HR. 131/6677, 4-1, (H. 13 Ramazan 1272 /M. 18 Mayıs 1856); BOA. A. AMD. 71/34, (H. 29 Zilhicce 1272/M. 31 Ağustos 1856).

²⁴² Roderic H. Davison, “Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi”, çev. Durdu Mehmet Burak, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 14 (2003), 347-386.

²⁴³ BOA. Yıldız Esas Evrakı [Y.EE.]91/60, (H. 26 Rebiülahir 1272 / M. 5 Ocak 1856).

olsa da bu habere güvenilemeyip teyit edilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı padişahlık makamına önem arz eden durumların elden değil de telgraf vasıtasıyla bildirilmesi hem güvenli hem de kolay olması hasebiyle önemli görülmüştür. Bu nedenle Bükreş'te bulunan telgraf memurunun uyarılarak Kemal Efendi'ye güvenilir bilgi gönderilebilmesi için yazışmaların Paris üzerinden telgraf aracılığıyla yapılması ve diğer elçiliklerde de bu yeni yazışma usulünün kullanılması gerektiği bildirilmiştir. Ayrıca gönderilecek her bir telgraf için ödenmesi gereken 500 kuruşun ise hazine tarafından karşılanması gerektiği belirtilmiştir²⁴⁴.

1856-1857 yılları arasında Kemal Efendi bazı önemli konuların Berlin'den İstanbul'a bildirilmesi durumlarında, telgraf iletişimini etkin bir biçimde kullanmıştır. Göndermiş olduğu bu telgrafların bedeli olan 89 dolar tutarındaki meblağın, Maliye Nezareti tarafından ödenmesi hususunda padişahlık makamından gerekli onayın alındığı anlaşılmaktadır²⁴⁵.

1.3.10.4. Elçilik görevindeyken yaptığı çeşitli seyahatler

Kemal Efendi, Berlin'de bulunduğu 1854-1857 yılları arasında Berlin'e çok uzak sayılmayan Avrupa'daki çeşitli şehirlere kısa süreli ziyaretler gerçekleştirmiştir. Bunlardan biri Viyana canibine olmuştur. 1855 yılı ortalarında Kırım Savaşı ile ilgili olarak Avrupa devletlerinin temsilcilerinin katılacağı Viyana'da gerçekleştirilmesi planlanan bir konferansa Osmanlı Devleti'nden de Hariciye Nazırı Âli Paşa'nın katılması planlanmıştır. Kemal Efendi'nin Viyana'ya gidişi ise İstanbul'dan gelecek olan Âli Paşa ile yüz yüze görüşmek istemesi üzerine gelişmiştir. Bunun için 2 Nisan 1855 tarihinde Viyana'ya gitmek üzere merkezden bir haftalık izin talebinde bulunmuştur. Dilekçesinde özellikle bazı mevzuları yazılı bir biçimde anlatamadığını, Nazır Âli Paşa'nın gelişini bir fırsat olarak değerlendirip birtakım mühim hususları şifahen bildireceğini vurgulamıştır. Ayrıca Kırım Savaşı'na dair Prusya Umur-ı Ecnebiye Nazırı ile Berlin'de yaptığı görüşmesine dair önemli detaylar paylaşacağını belirtmiştir. Bununla birlikte Berlin'de elçilik görevine başladığından beri, Elçilik görevi dâhilinde henüz önemli bir rapor göndermediğinden dolayı oldukça ızdırap ve sıkıntı duyduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla Viyana'ya gitmesine izin verilmesinden büyük mutluluk duyacağını ve böylelikle bu görevin gerçekleştireceği diğer işler

²⁴⁴ BOA. Y.EE. 91/60, (H. 26 Rebiülahir 1272 / M. 5 Ocak 1856).

²⁴⁵ BOA. A. AMD. 76/39, (H. 29 Zilhicce 1273/M. 20 Ağustos 1857).

açısından da kendisine motivasyon kaynağı olacağının altını çizmiştir²⁴⁶. Merkez tarafından fayda sağlayacağı düşünülerek olumlu bulunan bu talebe 25 Mayıs 1855 tarihinde ise padişahlık makamından söz konusu izin talebinin kabul gördüğü anlaşılmaktadır²⁴⁷. Her ne kadar Viyana’da planlanan konferans çeşitli sebeplerden ötürü birkaç gün ertelenmiş olsa da Kemal Efendi programını değiştirmeyerek Viyana’ya gitmiştir²⁴⁸. Bu seyahatin içeriğine dair ayrıntılı bilgiye ulaşılamamakla birlikte; Kemal Efendi kısa bir süre sonra Berlin’e geri dönmüş ve Kırım Savaşı’nın sona erdirilerek barış ilan edilmesine yönelik olumsuz herhangi bir atmosferin olmadığı yönündeki kanaatini merkezle paylaşmıştır²⁴⁹.

Kemal Efendi’nin bir diğer izin talebi Paris için olmuştur. Bu çerçevedeki izin yazısında başta Prusya Kralı olmak üzere Berlin’deki üst düzey bürokrat ve diplomatların çiftliklere ve sayfiyelere (yazlık) gitmelerinden dolayı politikaya ara verildiğini vurgulamıştır. Ayrıca Paris ile Berlin arasında yeni tesis olan demiryolu vasıtasıyla aradaki mesafenin de kısaldığını belirtmiştir. Dolayısıyla Paris Ekspozisyonu’nu görmek istediğini ifade eden Kemal Efendi, 13-14 gün zarfında gidip gelmek üzere izin talebinde bulunmuştur²⁵⁰. Bu talep merkez tarafından uygun bulunarak 20 Temmuz 1855 tarihinde kendisine gerekli izin verilmiştir²⁵¹. Ne var ki söz konusu Paris seyahatinin detaylarına ilişkin bilgi bulunmamaktadır.

Kemal Efendi’nin 1856 yılı yaz tatilinde de bir izin talebinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Hariciye Nezaretine göndermiş olduğu 24 Haziran 1856 tarihli ve “Es-seyyid Ahmed Kemal” mühürlü bir yazısında; yaz mevsiminin gelişile birlikte Almanya’da Berlin’de tatil havasına girildiğini vekil ve elçilerin büyük çoğunluğunun yaz tatiline çıktıklarını belirtmiştir. Bu genel tatil durumunu değerlendirmek isteyen Kemal Efendi; bir süredir yaşadığı sağlık sorunlarından ötürü, doktorların da tavsiyesi ve tedavisine iyi geleceği düşüncesiyle Almanya’da bulunan hamamlardan birine gitmek için 15-20 gün izin talep etmiştir²⁵². Bu isteği genel tatil zamanı olduğu için

²⁴⁶ BOA. A. MKT.UM. 188/57, (H.14 Recep 1271/M. 2 Nisan 1855).

²⁴⁷ BOA. A. MKT.MHM. 70/18, (H. 27 Şaban 1271 / M. 15 Mayıs 1855); BOA. İ.HR. 121/6012, (H. 8 Ramazan 1271/M. 25 Mayıs 1855). Ayrıca söz konusu izin talebine ilişkin Sadaret makamının olumlu değerlendirmeleri için bkz. BOA. A. AMD. 54/ 66, (H. 29 Ramazan 1271/M. 15 Haziran 1855).

²⁴⁸ The Morning Chronicle, No: 27.557, (Saturday 21 April 1855 / Cumartesi 21 Nisan 1855), 6. Yine ilgili habere göre Kemal Efendi’nin birkaç günlük yokluğunda Berlin Elçiliğine Yanko Aristarki Efendi vekalet etmiştir.

²⁴⁹ The Morning Chronicle, No: 27.564, (Tuesday 01 May 1855 / Salı 01 Mayıs 1855), 6.

²⁵⁰ BOA. İ.HR. 122/6093, 1-1, (H. 8 Şevval 1271/M. 24 Haziran 1855).

²⁵¹ BOA. İ.HR. 122/6093; 3-1, (H. 5 Zilkade 1271/M. 20 Temmuz 1855); BOA. A. AMD. 59/23.

²⁵² “Berlin Sefiri Es-seyyid Ahmed Kemal” mühürlü belge için bkz. BOA. İ.HR. 132/6800, 1-1, (H. 20 Şevval 1272/ M. 24 Haziran 1856). Ayrıca bkz. Ek 10.

Elçilikteki iş ve işlemlerin aksamaması bakımından bir sıkıntı olmayacağı şeklinde değerlendirilmiş; izin verilmesi hususunda padişahlık makamından 17 Temmuz 1856 tarihinde gerekli onay çıkmıştır²⁵³.

1.3.10.5. Elçilikte verilen ziyafetler

19. yüzyılda Avrupa'daki elçiliklerde yılbaşında veyahut bazı önemli olayların ardından çeşitli kutlama programları ve ziyafetler düzenlenmesi rutin bir gelenek haline bürünmüştür. Bu minvalde 1854-1857 yılları arasında Berlin Elçiliğinde bulunan Kemal Efendi'nin döneminde de rutin ziyafetler veya birtakım önemli olayların ardından verilen kutlama ziyafetleri şeklinde iki türden organizasyonun tertip edildiği görülmektedir.

Bu çerçevede 1855 yılı yaz aylarında Elçilikte verilen bir ziyafet dikkat çekicidir. Bu ziyafet Kırım Savaşı dolayısıyla gelişen bir kutlama programını ihtiva etmektedir. Kırım Savaşı'nda Rusya'nın, müttefik kuvvetlerine karşı güçlü savunma yaptığı ve çetin mücadelelerin yapıldığı önemli bir yer olarak Sivastopol'un Ruslardan alınması, Kırım Savaşı'nın belirleyici noktalarından birini oluşturmuştur. Bundan dolayı Haziran 1855'te gerçekleşen bu olay müttefiklerce zafer olarak nitelendirilmiştir. Bu zafer dolayısıyla Osmanlı Devleti Berlin Elçiliğinde bir ziyafet verilmesi konusu gündeme gelmiştir. Gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra Berlin'de bulunan Fransa ve İngiltere maslahatgüzarları ve Saraybosna Elçisinin de katılımlarıyla bir ziyafet düzenlenmiştir²⁵⁴.

Elçilikte gerçekleştirilen bir diğer ziyafet 1856 yılı kış aylarındadır. Geleneksel hale gelmiş olan Elçilik ziyafetleri kapsamında birer hafta aralıkla iki farklı ziyafet düzenlenmiştir. Bu ziyafetlere; Prusya Devleti vekiller heyeti, askerî erkânı, Kraliyet Sarayı'ndan bazı görevliler ve Berlin'deki yabancı devlet elçilerinden oluşan toplamda 58 kadar muteber kişi davet edilmiştir. Bunlardan 16'sı davete icabet etmemiş olsa da söz konusu davet organizasyonu layıkıyla yerine getirilmiştir²⁵⁵.

Bir diğer ziyafet organizasyonu 1857 yılında gerçekleştirilmiştir. Kış mevsiminin gelmesiyle birlikte Berlin Elçiliğinde geleneksel olarak verilecek olan ziyafetlerin yaklaşmasından ötürü hazırlıklara başlandığı ifade edilmiştir. 20 Ağustos 1857 tarihinde merkezden gönderilen bir yazıyla, bu tür ziyafetlerin diğer devletlerin

²⁵³ BOA. İ.HR. 132/6800, 3-1, (H. 14 Zilkade 1272/ M. 17 Temmuz 1856).

²⁵⁴ BOA. A. AMD. 56/12, (H. 29 Zilhicce 1271 / M. 12 Eylül 1855).

²⁵⁵ BOA. İ.HR. 127/6419, (H. 11 Cemaziyelevvel 1272/M. 19 Ocak 1856)

elçiliklerinde de yapılmakta olmasından dolayı Osmanlı Devleti Berlin Elçiliğinde de gerekli hazırlıkların yapılarak Osmanlı Devleti'nin şanına yaraşır bir ziyafet organize edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu organizasyonun harcama giderlerinin düzenlenerek hem Sadrazamlığa hem de Maliye Nezaretine gönderilmesi istenmiştir. Ayrıca bu gibi resmi ve diplomatik davet ve organizasyonlardan geri durulmaması gerektiği vurgulanmıştır²⁵⁶.

1.3.10.6. Elçilik personel ve mali işlemlerine dair çeşitli konular

Kemal Efendi Berlin Elçiliğine tayin edildiği sıralarda, elçilik maiyeti olarak kurmuş olduğu ekipte müsteşar olarak Yanko Aristarki, ateşe olarak Karatodori ve Posno Efendiler bulunmaktaydı²⁵⁷. Bunların yanı sıra yakinen tanıdığı ve güvendiği Münif, Edhem Pertev ve Sermed Efendiler de kâtiplik göreviyle elçilik personeli arasında yer almıştır. Kâtiplik görevinde bulunan bu isimler daha sonra bilgi, beceri ve donanımlarıyla Osmanlı bürokrasisinde çok önemli mevkiler kazanmış olan Mehmed Tahir Münif Paşa, Edhem Pertev Paşa, Sermed Paşa'dır. Bu isimlerin kendilerini bu denli geliştirerek "Sultanın Paşaları" arasında yer almalarında Berlin'de geçirmiş oldukları yılların önemli bir katkısı olduğu ifade edilebilir. Nitekim Kemal Efendi, Berlin Elçiliğine atanmadan önce tanıdığı ve cevval gençler olarak geleceklerinin parlak olduğuna inandığı özellikle Edhem Pertev ve Münif Efendi'yi maiyetine alıp Berlin'e götürmenin yanı sıra onlara Berlin'de kendilerini geliştirebilecekleri türlü imkânlar da sunmuştur. Mesela, Münif Efendi'nin bu süreçte Berlin'de bir üniversitede eğitim aldığı bilinmektedir. Kemal Efendi'nin bir ifadesine göre Berlin'de Prusya Kralı'nın düzenlediği balo ve ziyafetlere genelde Elçilik heyetiyle birlikte katılım sağlanmıştır²⁵⁸. Hatta Berlin Elçiliği görevi sonrasındaki süreçte de bu efendilere olan desteğini ve himayesini sürdürmüştür²⁵⁹. Dolayısıyla Kemal Efendi'nin himayesinde yetişen kimselerin daha sonraki süreçte önemli devlet adamları arasında yer alması onun, dönemin bürokrat yetiştirme geleneğinde yer alan "çerağ-hami" usulündeki "hami" rolünü iyi bir biçimde yerine getirdiğini göstermektedir.

²⁵⁶ BOA. A. AMD. 74/86, (H. 9 Zilhicce 1273/M. 20 Ağustos 1857).

²⁵⁷ Özden, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Berlin Türk Diplomatik Temsilciliği (1763-1922)", 1147.

²⁵⁸ BOA. İ.HR. 118/5791, (22 Cemaziyelahir 1271 / 12 Mart 1855).

²⁵⁹ Akın, *Münif Paşa*.; Budak, *Münif Paşa*, 45; İsmail Doğan, "Münif Mehmed Paşa (1830-1910)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/9-32.

Berlin Elçiliğine tayin edilen Kemal Efendi ve maiyetine verilen maaş ve harcırah miktarlarıyla ilgili de bilgi bulunmaktadır²⁶⁰. Buna göre Kemal Efendi'ye verilecek olan maaş ve harcırah belirlenirken, benzer görevde çalışanların aldıkları maaş ve ödeneklere bakılarak ve tasarruf göz önünde bulundurularak karar verilmiştir. Bu çerçevede Kemal Efendi'ye 2.200 dolar maaş ve 75.000 kuruş harcırah verilmesi kararlaştırılmıştır. Daha sonra buna ilaveten Kemal Efendi'nin maaşının üstüne 5.000 frank ve yol harçlığı olarak da 60.000 kuruş eklenmesi uygun görülmüştür. Bununla birlikte Kemal Efendi'nin yanında kâtip olarak görev yapmak üzere Babıalı Tercüme Odasından Sermed Efendi tayin edilmiştir. Bundan dolayı Sermed Efendi'ye de emsalleri ile kıyaslanarak 5.000 kuruş harcırah verilmesi uygun görülmüştür.

1857 yazında, Kemal Efendi, Elçilikteki çeşitli türden evrak ve eşyaların zarar ve ziyandan korunup muhafaza edilmesi işi için Vander Felenk adlı bir kişinin resmi ve daimi olarak istihdam edilmesini sağlamıştır. Böylesi bir iş için hizmette bulunacak bir kişinin daimi surette görevlendirilmesinin gerekli faydayı sağlayacağından ötürü bahsedilen şahsa aylık 150 frank maaş bağlanması kararlaştırılmıştır²⁶¹.

Kemal Efendi, 20 Ağustos 1857 tarihinde elçilik çalışanlarının elbiselerinin tamiri ve yenilenmesi ile elçilikte verilen resmi ziyafetlerin masraflarının karşılanmasına dair talepte bulunmuştur. Bu yıl verilen ziyafetin geniş katılımlı ve daha kapsamlı olmasından dolayı yapılan masraf bir önceki ziyafetten 170 dolar daha fazla olduğu görülmüştür. Diğer yandan bahsi geçen elbise masrafları ise geçen sene yapılan masraftan daha düşük çıkmıştır. Tüm bu masrafların merkezden karşılanması için gerekli çalışma başlatılmıştır²⁶².

Elçilik Başkâtipliği görevinde bulunan Edhem Pertev Efendi, eşinin birtakım rahatsızlıklarından dolayı İstanbul'a iki ay süreyle gidip gelmek için izin talebinde bulunmuştur. Kemal Efendi'nin onaylayarak merkeze sunduğu izin dilekçesine merkezden 20 Mart 1857 tarihinde bir cevap gelmiştir. Bu cevaba göre “...her ne kadar elçilikte görevli bir personelin olur olmaz sebeplerle işinin başından ayrılması caiz değilse de...” Edhem Pertev Efendi'nin izin gerekçesinin bir çeşit zorunluluktan

²⁶⁰ BOA. A. AMD. 52/59, (H. 15 Muharrem 1271/M. 8 Ekim 1854).

²⁶¹ BOA. A. AMD. 76/34, (H. 29 Zilhicce 1273/M. 20 Ağustos 1857).

²⁶² Sadaret makamının oluşturduğu bu yazı, padişahın onayı alındıktan sonra söz konusu meblağın karşılanması için Maliye Nezaretine bildirimde bulunulmuştur. BOA. A. AMD. 77/25, (H. 29 Zilhicce 1273/M. 20 Ağustos 1857).

kaynaklanması göz önünde bulundurularak gerekli izin durumunun onaylandığı bildirilmiştir²⁶³.

Kasım 1855'te Elçilik kâtiplerinin Berlin'de bulunan bir cemiyete üyelikleri hususu gündeme gelmiştir. Buna göre; Serkâtip Pertev Efendi ve Münif Efendi'nin Berlin'de "Casino" denilen "cemiyet"e katılmaları hakkında, cemiyet prensipleri gereğince kura çekimi yapılmıştır. Bu cemiyetin üyelerinden olan Rus askerî erkânından ve zabitanından birtakım kimseler; Pertev Efendi ve Münif Efendi'nin üyeliğine itiraz ederek karşı çıkmışlardır. Bu durumun uygun ve yerinde olmadığı hususu; Berlin'de bulunan Fransa ve İngiltere'nin söz konusu cemiyete üye elçilerine Kemal Efendi tarafından bildirilmiştir. İngiltere Elçisinin de katıldığı Cemiyetin bir sonraki toplantısında, üyelik durumu tekrar gündeme alınmıştır. Ancak bütün teşebbüslere rağmen Pertev Efendi ve Münif Efendi'nin üyelikleri Rusların baskı ve dayatmalarından ötürü sonuçsuz kalmıştır²⁶⁴. Ancak daha sonra yaşananların Prusya (?) Kraliyetince rahatsızlık yaratması üzerine 100'den fazla üyenin imzasıyla Osmanlı tarafınca önerilen şahıslar söz konusu cemiyete üye olarak kabul edilmiştir. Bunun üzerine Kemal Efendi tarafından 19 Aralık 1855 Çarşamba günü Berlin'deki büyükelçilerden ve söz konusu cemiyetin üyelerinden müteşekkil 70 kadar konuğa diplomatik bir akşam yemeği verilmiştir. ²⁶⁵. Dolayısıyla Ruslarla Kırım Savaşı yıllarında sürdürülen mücadele, sadece cephede kalmayarak farklı alanlarda da etkisini hissetmiştir.

1.3.10.7. Osmanlı maarifiyle ilgili konular

Kemal Efendi'nin Berlin Elçisi iken ilgilendiği konulardan biri de Berlin'e yurtdışı eğitim kapsamında gönderilmiş olan Osmanlı öğrencilerinin sorunları olmuştur. Bu çerçevede Berlin'de tahsilde bulunan Hendesehane-i Berriye'nin beş öğrencisinden biri olan Mülazım Cemil Efendi, dil öğrenimini tamamlamış olduğundan diğer öğrenciler gibi pansiyon ihtiyacı olmamıştır. Buna karşılık bir imtihana tabi tutularak liyakatini ispat etmiş ve ilk olarak uygulamalı eğitim için Hassa Topçu Süvari Alayına alınmıştır. Dolayısıyla Cemil Efendi'nin bu durumdan doğan masraflarını karşılamak üzere Ağustos 1857'de aylık 130 dolar ²⁶⁶ maaş tahsis

²⁶³ BOA. HR.MKT. 182/69, (H. 24 Recep 1273 / M. 20 Mart 1857).

²⁶⁴ BOA. HR.SYS. 1355/37, (H. 7 Rebiülevvel 1272/M. 17 Kasım 1855); BOA. A. AMD. 66/26, (H. 6 Rebülevvel 1272/M. 16 Kasım 1855).

²⁶⁵ Evening Mail, No: 13.417, (Friday 21 December 1855 / Cuma 21 Aralık 1855), 4.

²⁶⁶ Dolar kelimesi "taler" den türemiştir. Taler'in ise 15. yüzyıldan itibaren çeşitli Alman şehirlerinde basılmış ve İngiliz-Alman deniz ticaretinde kullanılmış gümüş paralara verilen isim olduğu

edilmiştir²⁶⁷. Ayrıca Cemil Efendi için lüzumuna binaen satın alınan atın ücreti ve yapılan diğer harcamalar için yapılan masraflar devlet bütçesinden karşılanmıştır²⁶⁸. Bu ve benzeri şekilde Berlin’de bulunan Osmanlı öğrencilerine dair her türlü iş ve işlemler Elçilik kanalıyla Kemal Efendi marifetiyle sağlanmıştır.

Bununla birlikte Kemal Efendi’nin, Osmanlı mekteplerinde kullanılmak üzere birtakım ders araç gereçleri temin edilmesi konusuyla ilgilendiği de anlaşılmaktadır. 20 Ağustos 1857 tarihli bir belgeye göre, Almanya’da bastırılıp tercüme ettirilen haritalardan üç nüsha İstanbul’a gönderilmiştir. Bu haritalar, öncelikle padişaha takdim edilerek onayı alınmıştır. Sonrasında söz konusu haritalardan siparişi verilen 200 adedinin, rüştiye öğrencilerinin eğitiminde kullanılmak üzere getirtilerek Maarif Kütüphanesine teslim edilmesi kararlaştırılmıştır. Berlin Elçisi Kemal Efendi imzasıyla gönderilen konu ile ilgili yazılar, bahsi geçen haritalarla birlikte Sultan Abdülmecid’e sunulmuştur. Mösyö Kogl isimli bir şahsın çizdiği bu haritalar oldukça beğenilmiştir. Ayrıca Kogl’a bu süreçte gösterdiği güzel çalışma ve gayretlerinden ötürü mükâfat olarak dördüncü rütbeden bir kıta nişan verilmesi kararlaştırılmıştır²⁶⁹.

1.3.10.8. Kemal Efendi’ye nişan tevcih edilmesi

Kemal Efendi, Osmanlı Devleti Berlin Elçiliğinde göreve başladıktan sonra, kendisine memuriyet nişanı verilmesiyle ilgili 10 Şubat 1855’te merkezden bir talepte bulunmuştur. Bu durumunu da kendisinden önceki Berlin Ortaelçisi Konstantin Karaca Bey ile karşılaştırarak onun bu görevdeyken Mecidî Nişanı’na sahip olduğunu belirtmiştir. Kendisine henüz böyle bir nişan tevcih edilmemesi, Berlin’deki bazı ülkelerin elçilerinin dikkatini çekmiş olmasından rahatsızlık duyduğuna yönelik bir nevi serzenişte bulunmuştur. Kemal Efendi, Berlin’de Prusya Kralı’nın da katılımlarıyla düzenlenen balolara (o zamana kadar) iki defa katılmış ve bu balolarda Kral diğer Elçilere iltifat ettikten sonra kendisinin yanına yaklaşıp üzerindeki nişanlara özellikle dikkat etmiştir. Bu sırada Kemal Efendi’nin göğsünde ise küçük bir

bilinmektedir. Yiğit Yılmaz, “Alman Vergi Sistemi ve Vergi Denetimine Genel Bir Bakış”, *Vergi Raporu* 237, 12. Bu araştırmada kullanılan Osmanlı arşiv belgelerinde de teler olarak geçmektedir.

²⁶⁷ Cemil Efendi bu hususta gereğinin yapılması için Berlin Elçiliğine bir dilekçe yazmıştır. Durum, Kemal Efendi imzasıyla merkeze bildirilmiştir. Konuyla ilgili olarak padişahın oluru alınarak gerekenin yapılması emrolunmuştur. Bkz. BOA. HR.MKT. 201/79, (H. 25 Zilhicce 1273 /M. 16 Ağustos 1857).

²⁶⁸ BOA. A. AMD. 78/9, (H. 29 Zilhicce 1273 /M. 20 Ağustos 1857).

²⁶⁹ BOA. A. AMD. 77/85, (H. 29 Zilhicce 1273 / M. 20 Ağustos 1857).

nişandan başka bir nişan bulunmamaktadır. Sitem duyduğu bu durum, ona ağır gelmiştir²⁷⁰. Tüm hissiyatı ile birlikte nişan talebini merkeze bildirmiştir.

Kemal Efendi'nin talebi merkezde incelendikten sonra münasip rütbeden bir kıta Mecidî Nişanı verilmesi kararlaştırılmıştır. Elçilik hizmeti vesilesiyle önemli bir görev üstlenmiş olan Kemal Efendi'ye memuriyet kademesi ve bulunduğu konum gereğince Mecidî Nişanı'nın verilmesi uygun görülmüştür. Padişahlık makamından çıkan, 11 Haziran 1855 tarihli irade-i seniyye ile Kemal Efendi'ye Mecidî Nişanı'nın dördüncü rütbesinin verilmesi kararlaştırılmıştır²⁷¹. 26 Haziran 1855 tarihinde ise söz konusu duruma ilişkin berat yazısı yazılmıştır²⁷².

Kemal Efendi'ye Berlin'de görev yaptığı süre boyunca kendi ülkesinden verilen bu nişanın yanı sıra Prusya Kralı tarafından da bir nişan verildiği tespit edilmiştir. Sultan Abdülmecid, doğum gününü kutlamak maksadıyla Prusya Kralı'na bir heyetle birlikte elmas bezeli bir Mecidî Nişanı göndermiştir. Prusya Kralı, Sultan'ın dostluk nişanını Potsdam'da yaptırmış olduğu Sanssouci isimli yeni yazlık sarayında²⁷³ görkemli bir karşılama töreni düzenleyerek kabul etmiştir²⁷⁴. 1857 yılının Haziran ayında gerçekleşen bu törene, Berlin Ortaelçisi olarak Kemal Efendi'nin yanı sıra Elçilik Müsteşarı Yanko Aristarki Efendi ve Diran Efendi de eşlik etmiştir. Törende Kral'ın huzuruna çıkarak hediye takdiminde bulunan Kemal Efendi'ye Ağluzuj (?) Nişanı'nın birinci rütbesi; Aristarki ve Diran Efendilere ise aynı nişanın üçüncü rütbesi Prusya Kralı tarafından verilmiştir²⁷⁵.

1.3.10.9. Berlin Elçiliğinin sona erışı ve İstanbul'a dönüşü

Kemal Efendi, Berlin Elçiliğinde bulunduğu sıralarda birtakım sağlık problemleri yaşamıştır. Bu çerçevede hastalığından ötürü tedavi amacıyla doktorların tavsiyesi ve padişahlık makamından aldığı izinle, 1856 yılı genel yaz tatili esnasında bir süre Almanya'da bulunan bazı hamamlara gidip tedavi olmuş²⁷⁶ ve bu tedavinin faydasını görmüştür. Ne var ki kış mevsiminin gelmesiyle birlikte söz konusu hastalığı

²⁷⁰ BOA. İ.HR. 120/5931, (H. 22 Cemaziyelevvel 1271M. 10 Şubat 1855)

²⁷¹ BOA. İ.DH. 321/20881, (H. 25 Ramazan 1271 / M. 11 Haziran 1855).

²⁷² BOA. *Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayûn Mühimme Kalemi* [A.DVN.MHM.] 14/44, (H. 10 Şevval 1271 / M. 26 Haziran 1855); BOA. A. MKT.MHM. 72/5; BOA. A. AMD. 60/35.

²⁷³ The Morning Chronicle, No: 28.226, (Wednesday 10 June 1857 / Çarşamba 10 Haziran 1857), 5. Söz konusu törende Kemal Efendi'nin Türkçe olarak yaptığı konuşma Yanko Aristarki Efendi tarafından Almancaya tercüme edilmiştir. Prusya Kralı tarafından oldukça cana yakın bir şekilde karşılanan Osmanlı heyetine akşam yemeği verilmiştir.

²⁷⁴ The Morning Chronicle, No: 28.218, (Monday 01 June 1857 / Pazartesi 01 Haziran 1857), 3.

²⁷⁵ BOA. İ.HR. 146/7682, (M. 25 Temmuz 1857).

²⁷⁶ BOA. İ.HR. 132/6800.

-geçen bir yılın ardından- nüks etmiş olduğundan yine tedavi ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı daha önce gittiği hamamlara 1857 yılı Ağustos ayında tekrar giderek tedavi olmak için izin istemiştir. Ayrıca bir süre önce eşini kaybetmiş olduğundan dolayı özel hayatı büyük bir karmaşaya girmiş ve çeşitli sıkıntılar yaşamıştır. Bu çerçevede İstanbul'da halletmesi gereken birtakım özel (ailevi) işler ortaya çıkmıştır. Hem özel hayatına dair İstanbul'da yapması gereken birtakım işlerini düzene koymak hem de Elçilik görevi dâhilinde Berlin'de gelişen bazı önemli konularla ilgili padişahlık makamına bizzat rapor sunmak amacıyla -tedavisi bittikten sonra- kısa bir süreliğine İstanbul'a gelmek için izin istemiştir. 1 Mayıs 1857 tarihli izin dilekçesini Hariciye Nezaretine göndermiştir.²⁷⁷

Kemal Efendi'nin 1 Mayıs 1857 tarihli izin dilekçesi Sadaret makamınca değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede bilgi, tecrübe ve zekâsıyla işinde başarılı bir kişi olduğu ifade edilen Kemal Efendi'nin, İstanbul'da farklı bazı memuriyetlerde de görevlendirilebileceği durumunun her zaman hatırd tutulduğu ifade edilmiştir. Bundan dolayı Berlin Elçiliği görevine son verilmiş olup vakit kaybetmeksizin hemen İstanbul'a gelmesi istenmiştir. Ayrıca Kemal Efendi'ye emsali gibi harcırah tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu doğrultuda 19 Mayıs 1857 tarihinde padişahlık makamından gerekli onay alınmıştır.²⁷⁸

Anlaşıldığı üzere Kemal Efendi geçici bir süreliğine izin istemiş olmasına rağmen Sadaret Makamının görüşü onun temelli İstanbul'a dönmesi yönünde olmuştur. Belki de Kemal Efendi'nin hastalık durumu ve ailevi sorunları Sadaret Makamının bu kararında belirleyici olmuştur.

Kemal Efendi'ye; Berlin Elçiliği görevinin sona ermesiyle birlikte, İstanbul'a dönüşü için 2 Haziran 1857 tarihinde Maliye Nezaretinden emsallerine uygun bir şekilde 60.000 kuruş yol harcırahı tahsis edilmesi istenmiştir²⁷⁹. 4 Ağustos 1857'de Kemal Efendi için özel bir şirkete ödenecek olan Berlin-İstanbul arası maliyet, vergi, komisyon vd. masraflar tespit edilerek harcırah detayları ortaya çıkarılmıştır²⁸⁰. 10 Eylül 1857 tarihli bir başka belgede ise geri dönüş harcırahı olarak 64.240 kuruşluk tutarın bir kıta poliçesi ile birlikte gönderildiği bildirilmiştir²⁸¹.

²⁷⁷ BOA. İ.HR. 143/7509, 1-1, (M. 7 Ramazan 1273/M. 1 Mayıs 1857).

²⁷⁸ BOA. İ.HR. 143/7509, 3-1, (H. 25 Ramazan 1273 /M. 19 Mayıs 1857)

²⁷⁹ BOA. HR.MKT. 191/44, (H. 9 Şevval 1273 / M. 2 Haziran 1857); BOA. HR.MKT. 192/17, (H. 9 Şevval 1273 / M. 2 Haziran 1857).

²⁸⁰ BOA. HR.MKT. 206/51, 2-1, (4 Ağustos 1857).

²⁸¹ BOA. HR.MKT. 206/51, 1-1, (H. 20 Muharrem 1274 / M. 10 Eylül 1857).

Dolayısıyla Kemal Efendi'nin 1854 yılı Mayıs ayında atanmış olduğu Berlin Ortaelçiliği görevi yaklaşık 3,5 yıl sürmüştür; 1857 yılı Ağustos veya Eylül ayı başlarında görevini tamamlayarak İstanbul'a dönmüştür. Bu dönüş, onunla ilgili bir tür görevini yerine getirememesi, suistimal etme gibi kötü durumdan kaynaklanmamıştır. Bunun aksine onun Berlin Elçiliğinde bulunduğu süre boyunca Osmanlı Devleti'nin haklarını gerektiği şekilde savunma anlamında görevini hakkıyla yerine getirerek önemli işler gerçekleştirdiği her defasında dile getirilmiştir²⁸². Bununla birlikte eşini kaybettikten sonraki süreçte oğlu Said Bey Berlin'de kendi yanında olmasına rağmen İstanbul'da bulunan ailesinin düzenini sağlamak istemesi ve son dönemlerdeki hastalık durumu İstanbul'a çağırılmasında bir etken olmuş olabilir. Ayrıca İstanbul'a dönmesinin istendiği belgede geçen “...efendi-i mumailayh vukuf-ı dirayetli zat olarak buraca bazı hıdemat-ı münasibede istihdamı dahi daima vârid-i hâtır olan keyfiyatdan olduğuna...”²⁸³ ifadeleri İstanbul'a dönüşünde başka bir hizmetle görevlendirileceğine işaret eder. Yani hem kendi maddi manevi koşullarından hem de Hükümetin daha farklı bir görev için ona ihtiyaç duymasından ötürü Kemal Efendi'nin Berlin Elçiliğinden ayrıldığı ileri sürülebilir.

Bu tarihlerde 50'li yaşlarda bulunan Kemal Efendi'nin Berlin Elçiliğinden alınarak İstanbul'a çağırılmasının kendisi için utanç verici bir sebepten kaynaklanmadığına yönelik olarak dönemin bir Fransız gazetesinde çıkan haberde dikkat çekici yorum ve ifadeler yer almaktadır. Onun 1854'te Berlin'e atanmadan önce Avrupa seyahatine çıkarak eğitimle ilgili önemli bir vizyon geliştirmiş olduğuna ve Osmanlı'da bu yönde gerçekleştirmiş olduğu modern eğitim reformlarına atıfta bulunularak İstanbul'a çağırılış sebebinin, o sıralarda yeni bir eğitim yönetimi kurumu olarak hayata geçirilmek istenen Maarif Nezaretinin kuruluş ve yapılandırma çalışmalarından kaynaklanmış olabileceği iddia edilmiştir. Osmanlı maarifinin “grand-maître” (grandmaster) yani büyük üstadı olarak görevini yapmak üzere İstanbul'a çağırıldığı ve sahip olduğu vizyonun söz konusu Nezaret fikrinin hayata geçirilmesine önemli katkı sağlayacağı ifade edilmiştir²⁸⁴. Bu yorumun aksine Kemal Efendi İstanbul'a dönüşünde maarifle ilgili bir göreve değil Bosna-Hersek taraflarına olağanüstü temsilci (müfettiş) olarak tayin edilmiştir. Buna rağmen haberde yorum ve

²⁸² BOA. A. AMD. 74/64, (H. 29 Zilhicce 1273 /M. 20 Ağustos 1857); BOA. İ.HR. 143/7509, 3-1, (H. 25 Ramazan 1273 /M. 19 Mayıs 1857)

²⁸³ BOA. İ.HR. 143/7509, 3-1, (H. 25 Ramazan 1273 /M. 19 Mayıs 1857)

²⁸⁴ Le Constitutionnel Journal, No: 209, (28 Temmuz 1857).

ifadeler, Kemal Efendi'ye yönelik pozitif algıyı göstermesi bakımından kayda değerdir. Ayrıca müfettişlik görevini bitirmesinin ardından Maarif Nazırı olarak atanması ve daha sonraki süreçte de defaatle bu makama getirilmiş olması, haberde yer alan ifadeleri destekler mahiyettedir.

Kemal Efendi'nin ardından Berlin Elçiliğine Es-seyyid Ahmed İhsan Efendi atanmıştır²⁸⁵. Bu döneme rastlayan 2 Nisan 1858 tarihli bir belgeden hareketle Kemal Efendi döneminde elçilik binası olarak kullanılan yerin değiştirilmesi sorununun ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Kemal Efendi, elçilik görevine başladığı 1854 yılında elçilik binası olarak kiralamış olduğu yer²⁸⁶ için dört sene müddetli bir kontrat yapmıştır. Kontrat süresinin Eylül 1858'de bitecek olmasından dolayı yerin sahibi, *“yeni kontrat için kira bedelinin 2.000 dolara artırılmasını”* talep etmiştir. Aksi takdirde yerin boşaltılmasını istediğini belirtmiştir. Elçilik olarak bir süredir kullanılmakta olan bu binanın pek çok sıkıntısı olduğu bilinmektedir. Diğer yandan mülk sahibinin kiraya zam yapmaya kalkışmasının asıl sebebi ise söz konusu mahallin karşısında bulunan orman arazisinin son zamanlarda çok rağbet görerek değerlenmiş olmasından dolayıdır. Mülk sahibi bundan ötürü mülkünü daha yüksek bir ücretle kiraya vermek istemiştir. Buna karşın mülk sahibinin istediği yıllık 2.000 dolar kira bedeline, bundan daha iyi bir konumda uygun bir yer bulunabilecek olduğu bildirilmiştir. Bundan dolayı başka bir yer bulup kiralayarak oraya taşınmanın daha yerinde olacağı belirtilmiştir. Ancak kiraya zam yapma konusunda ısrarcı olması halinde mülkün terk edileceği durumu mülk sahibine bir kere daha ifade edilerek zam yapmaması talep edilmiştir. Buna karşın mülk sahibi zam yapılmaması halinde mağdur olacağını belirterek kararının kat'i olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine elçilik olarak kullanılabilecek uygun bir mekân arayışına girildiği anlaşılmaktadır²⁸⁷.

Kemal Efendi'den sonraki dönemde Berlin Elçiliği ile ilgili farklı türden sorunlar da baş göstermiştir. Konuyla ilgili bir belgede Prusya Devleti'nin Osmanlı ile komşu olmamasına rağmen politik anlamda önemli bir ülke olduğu ifade edilmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı'nın Prusya ile iyi ilişkiler kurmasının elzem olduğundan bu noktada Berlin Elçiliğinin önemli bir fonksiyon taşımakta olduğu belirtilmiştir. Ancak Ahmed İhsan Bey'in dil bilmediği ve diplomatik beceriye pek aşina olmadığı ve ayrıca

²⁸⁵ BOA. A. AMD. 74/64, (H. 29 Zilhicce 1273 /M. 20 Ağustos 1857); *Devlet Salnamesi*, (H. 1275/M. 1859/1860), 85.

²⁸⁶ Söz konusu elçilik binasının o dönem için Berlin'de Lennéstr. 5 adresinde yer aldığı bilinmektedir.

²⁸⁷ BOA. HR.MKT. 233/63, (H. 17 Şaban 1274 / M. 2 Nisan 1858).

Elçilik maiyetindeki görevlilerin de işe yarayacak surette becerikli kişiler olmadığı belirtilmiştir. Bundan dolayı Elçilikte bir düzensizliğin hâkim olduğu ifade edilmiştir. İstanbul'daki Prusya Elçisinin de gayri resmi olarak Ahmed İhsan Bey'in Elçilik görevinden alınması hususuyla ilgili telkinleri olmuştur. Bu çerçevede, Elçilik müsteşarlığına ehil bir kişinin tayin edilmesi gerektiği öncelikli olarak ifade edilmiştir. Tüm bunlar üzerine, İhsan Bey görevinden alınarak -önceki Berlin Elçisi Kemal Bey ile birlikte müsteşar olarak çalışmış olan²⁸⁸- Yanko Aristarki Efendi tayin edilmiştir²⁸⁹. Daha sonra İbrahim Edhem Paşa'nın tayin edildiği 1876 yılı Nisanına kadar 18 yıl boyunca Aristarki Efendi, Osmanlı Devleti'nin Berlin Elçisi olarak görev yapmıştır²⁹⁰.

1.3.11. Bosna-Hersek Bölgesine Müfettiş Olarak Görevlendirilmesi

Kemal Efendi, Berlin'den döndükten sonra çok geçmeden Eylül 1857'de Bosna-Hersek taraflarına memuriyet-i mahsusa ile görevlendirilmiştir²⁹¹. Bu görevindeki amacı Kırım Savaşı'nın sona erdiren Paris Antlaşması görüşmeleri sırasında 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı reformlarının bölgede tesisi ve çeşitli alanlarda yeniden yapılandırma faaliyetlerinin gerçekleştirilebilmesi için yapılacak uygulamaları halka anlatmaktır²⁹². Ayrıca yine özel talimatla Bosna-Hersek, Sırbistan ve Karadağ'daki sorunların ve karışıklıkların bir düzene sokulması için bir nevi "politika memuru"²⁹³, "danışman/müfettiş"²⁹⁴, "olağanüstü hal müfettişi"²⁹⁵ olarak görev yapacaktır²⁹⁶. Bugünkü diplomasi diliyle "olağanüstü temsilci" olarak nitelendirilebilir.

Bu yeni göreve atanmasından ve ayrıca o zamana kadar bulunduğu devlet hizmetlerinde gösterdiği başarılarından dolayı Kemal Efendi, ödüle layık görülmüştür. İlk olarak kendisine Üçüncü Rütbe'den Mecidî Nişanı verilmiştir. İmal edilecek söz

²⁸⁸ *Devlet Salnamesi*, (H. 1272/M. 1856/1857), 120. Ayrıca bkz. Özden, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Berlin Türk Diplomatik Temsilciliği (1763-1922)", 1147.

²⁸⁹ BOA. İ.HR. 332/21379, (H. 23 Zilkade 1274 / M. 5 Temmuz 1858).

²⁹⁰ Kılıç, *Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler*, 158-159.

²⁹¹ Kemal Efendi'nin söz konusu müfettişlik görevinin dönemin Batılı büyük güçleri tarafından da memnuniyetle karşılandığı anlaşılmaktadır. Bkz. *The Commercial Journal and Family Herald*, Vol. IX, No: 463, (Saturday 07 November 1857 / Cumartesi 07 Kasım 1857), 4.

²⁹² BOA. İ.HR. 149/7818, (H. 29 Safer 1274 / M. 19 Ekim 1857).

²⁹³ Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi* (Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu, 1978), 3/266.

²⁹⁴ Zafer Gölen, , "1857-59 Bosna Hersek İsyânı", *Belleten* LXXIII/33 (2009), (Ankara: TTK Yayınları), 511-513.

²⁹⁵ Poole & Dorset Herald, Vol. 6, No: 394, (Thursday 04 March 1858 / Perşembe 04 Mart 1858), 6.

²⁹⁶ BOA. İ.HR. 149/7818, (H. 29 Safer 1274 / M. 19 Ekim 1857). Varna eski muhafızı Aziz Paşa da bölgedeki gelişmeleri haber vermek üzere Kemal Efendi ile birlikte atanmıştır.

konusu Mecidi Nişanı için 12 Eylül 1857 tarihinde Hazine-i Hassa Sikke Muhasebesi'ne 750 kuruş ödeme yapması istenmiştir. Ayrıca önceki nişanın Maliye Hazinesi'ne teslim edilmesi gerektiği belirtilmiştir²⁹⁷. Dönemin usulü gereğince devletin, memuruna verdiği nişanın maliyetini yine memurundan karşılamakta olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte önemli devlet görevlerinde bulunarak memleketin birçok yerinde başarılı hizmetler yerine getirmiş olan Kemal Efendi'ye -emsaline uygun olarak- 1 Şubat 1858 tarihinde Rütbe-i Ula Sınıf-ı Evveli tevcih buyrulmuştur²⁹⁸.

Hususi görevle İşkodra'ya tayin edilen Kemal Efendi'nin bu görevdeyken alacağı aylık maaş, harcırah ve refakatinde çalışmak üzere atanacak kişiler belirlenmiştir. Bu göreve atandığı günden itibaren başlamak üzere kendisine aylık 30.000 kuruş maaş ile 50.000 kuruş harcırah verilmesi 2 Kasım 1857 tarihinde kararlaştırılmıştır²⁹⁹. Bununla birlikte yanına kâtip olarak görevlendirilmiş olan Münif Efendi'ye 2.000 kuruş³⁰⁰, Fransızca yazışmalardan sorumlu kişiye 1.500 kuruş maaş tahsis edilmesi ve Karadağ hududunun belirlenmesi için gerekli haritaları hazırlamak üzere iki mühendisin görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır³⁰¹. Ayrıca bu mühendislerin özellikle Erkan-ı Harbiye zabitlerinden olması gerektiği belirtilmiştir³⁰².

Kemal Efendi'nin bu görevi dâhilindeki amaç ve sorumlulukları Sadrazam Mustafa Reşid Paşa imzalı bir belgede ayrıntılı bir şekilde ye almaktadır. 18 Kasım 1857 tarihli bu belgede; *İşkodra'ya atanmış olan Kemal Efendi'nin, Nakşin kazasında bulunan arazinin Karadağ tarafından zapt edilmesine ilişkin gelen şikâyetler üzerine durumu araştırmak üzere bölgeye gönderilmiş olduğu* belirtilmiştir³⁰³. Kemal Efendi bu görevi esnasında; Karadağ sınırını tam olarak tespit ederek Karadağlılar tarafından bölgede çıkarılan karışıklıklara ve bölgedeki ahaliye yapılan baskı ve zorlamalara engel olmak suretiyle ahaliyi emniyet altına alacaktır. Bunun için Osmanlı Devleti adına ne yapılması gerekiyorsa yaparak gerekli düzenlemeleri uygulamaya koyacaktır. Bir süredir bilinmekte olan Karadağ bölgesindeki ayaklanma şeklinde zuhur eden bu

²⁹⁷ BOA. A. DVN. 129/59, (H. 22 Muharrem 1274 / M. 12 Eylül 1857); BOA. İ.MMS. 11/478.

²⁹⁸ BOA. A. DVN. 128/67, (H. 16 Cemaziyelahir 1274 / M. 1 Şubat 1858); BOA. İ.MMS. 11/478; BOA. A.DVN. 129/54.

²⁹⁹ BOA. HR.MKT. 213/73, (H. 14 Rebiülevvel 1274/M. 2 Kasım 1857).

³⁰⁰ H. 18 Recep 1274 / M. 4 Mart 1858 tarihli bir yazıdan anlaşıldığına göre; Kemal Efendi'nin kâtibliğine atanan Münif Efendi'ye tahsis edilen 2.000 kuruş maaşın kendisine yetmeyeceğinden dolayı Münif Efendi'nin maaşının 3.000 kuruşa artırılması ve harcırah olarak da 1.500 kuruş tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır. BOA. HR.MKT. 229/48.

³⁰¹ BOA. HR.MKT. 213/73, (H. 14 Rebiülevvel 1274/M. 2 Kasım 1857).

³⁰² BOA. HR.MKT. 216/90, (H. 6 Rebiülahir 1274 / M. 24 Kasım 1857).

³⁰³ BOA. A. MKT.UM. 297/83, (H. 30 Rebiülevvel 1274 / M. 18 Kasım 1857); BOA. HR.MKT. 214/72.

uygunsuz eylemlerin civardaki diğer bölgelere de yayılarak huzur ve emniyet ortamını yok etmesine mani olacaktır. Böylesine önemli ve özel bir görevlendirmeye bölgeye gönderilen Kemal Efendi'nin tüm taleplerinin önemle dikkate alınacağı ve Osmanlı Devleti makamlarının kendisine her türlü kolaylığı sağlayacağı hususu özellikle vurgulanmıştır³⁰⁴.

Bu şartlar altında yapacağı görevi üstlenen Kemal Efendi, bölgeye giderek gerekli çalışmalara başlamıştır. 25 Mayıs 1858 tarihinde merkeze gönderdiği bir rapordan, Hersek taraflarında, üzerinde bulunan müfettiş görevi gereğince birtakım çalışmalarda bulunduğu anlaşılmaktadır. Burada bir süre kaldıktan sonra Karadağlıların bölgedeki olumsuz hareketleriyle ilgili bilgi toplamak için Dobru'ya gelmiştir. Bununla birlikte Dobru'da iken tüccarlarla birtakım görüşmeler yaparak bölgedeki Osmanlı askerinin yiyecek içecek ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için çalışmıştır. Diğer yandan Dobru ahalisinin uzun zamandan beri devletin himayesinde bulunduğu için Osmanlı lehinde taraftar olmalarından ötürü Dobru'da bir şehbenderlik bulunmasının faydalı olacağını merkeze bildirmiştir. Bu konudaki önerisi merkez tarafından kabul edilmiş ve belirttiği kişinin şehbender olarak atanması kararlaştırılmıştır³⁰⁵.

Bu sırada, Hersek bölgesindeki isyanlarda Karadağlıların isyancılara yardımda bulunmasından ötürü Osmanlı Devleti, Karadağ üzerine askerî harekât başlatmıştır. Tarafların Grahova'da yaptıkları savaş neticesinde Osmanlı kuvvetleri ağır bir yenilgiye uğramıştır³⁰⁶. Bu yenilgiden bir gün evvel vuku bulan on dört saatlik şiddetli

³⁰⁴ BOA. A. MKT.UM. 297/83, (H. 30 Rebiülevvel 1274 / M. 18 Kasım 1857); BOA. HR.MKT. 214/72.

³⁰⁵ BOA. İ.HR. 155/8264, (28 Şevval 1274 / 11 Haziran 1858); BOA. HR.MKT. 247/42, (H. 8 Zilhicce 1274 / M. 20 Temmuz 1858).

³⁰⁶ Nenad Moacanin, "Karadağ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/384-385. Ayrıca, Osmanlı Devleti ile Karadağ arasındaki ilişkilerin tarihsel sürecine bakıldığında, hâkimiyet kurulduğu 15. yüzyıldan 19. yüzyıl ortalarına kadar birtakım isyan ve kargaşaların yaşandığı bilinmektedir. Ancak Karadağ'da Danilo Petroviç'in 1851 yılında yönetime geçmesi Osmanlı-Karadağ ilişkilerini farklı bir boyuta taşımıştır. Danilo, Karadağ'daki büyük değişimi başlatmak için öncelikle kabileler arasındaki düzeni sağlayıp iktidarını sağlama almıştır. Ardından, Rusya ve Avusturya'nın da destekleriyle 1852'den itibaren kendisini prens ilan etmiştir. Danilo'nun prensliğini tanımayan Osmanlı Devleti, bu durumun diğer Balkan Devletleri arasında da bağımsızlık ateşini yayabileceği kuşkusuna kapılmıştır. Ayrıca Danilo'nun Karadağ sınırındaki Osmanlı topraklarına karşı saldırılarda bulunması Osmanlı Devleti'ni askerî müdahaleye itmiştir. Taraflar arasında 1852 yılında başlayan savaşta Danilo Avusturya ve Rusya'yı desteğe çağırmıştır. Bunun üzerine Osmanlı ile Karadağ arasında 3 Mart 1853'te savaştan önceki durumu esas alan bir anlaşma imzalanmıştır. Bkz. Kamil Çayır, *Karadağ Meselesi (1851-1863)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), 2014; Moacanin, "Karadağ", 384-385. Konuyla ilgili dönemin İngiliz gazetelerinde de çeşitli haberlerin yer aldığı görülmektedir. Bkz. Evening Mail, No: 13.794, (Wednesday 19 May 1858 / Çarşamba 19 Mayıs 1858), 7; The Sun, No: 20.616, (Tuesday 20 July 1858 / Salı 20 Temmuz 1858), 2; Saunders's News-Letter and Daily Advertiser, No: 36.262,

muharebede Kemal Efendi de bulunmuştur. Karadağlılar tarafından da bir hayli kişinin telef olduğu bilgisini vermiştir³⁰⁷. Akabinde İngiltere, Fransa ve Rusya Elçilerinin katılımıyla 8 Kasım 1858'de İstanbul'da düzenlenen bir konferansta Grahova ve yakınındaki arazilerin Karadağ'a verilmesi kabul edilmiştir³⁰⁸. Dönemin İngiliz basınının, söz konusu olayları bölgede yaşayan çeşitli Hristiyanların mektuplarına dayandırmak suretiyle³⁰⁹ günü gününe takip ettiği ve bunu gazete haberleri yoluyla dünyaya servis ettiği anlaşılmaktadır. Ancak Karadağ, daha sonra Rusya'nın da destekleriyle Osmanlı'ya karşı isyan eden Herseklilere yine yardımda bulunmuştur. Olayın daha sonraki sürecine bakıldığında ise 1862 yılında Osmanlı Devleti tarafından Hersek ve Karadağ üzerine askerî bir harekât başlatılmış olup Osmanlı kuvvetlerinin ezici üstünlüğüyle sonuçlanmıştır³¹⁰.

Bu bölgede devletin, alması gereken tedbirlere dair gerekli malumatı edinmesinin ardından Kemal Efendi, İstanbul'a dönmek için izin istemiştir³¹¹. Ancak geçici olarak da olsa İstanbul'a gelmeyip atandığı görevine devam etmesi daha gerekli görülerek Kani Paşa ile birlikte Mostar'a gitmesi uygun bulunmuştur³¹².

Kemal Efendi Bosna'ya sadece maiyetiyle birlikte gitmemiştir. O sıralarda Bosna-Hersek'teki isyan durumuna tedbir olarak orada bulundurulmak üzere İstanbul'dan bir alay Osmanlı askerinin bölgeye sevk edilmesine karar verilmesi üzerine; söz konusu askerlerle birlikte Kemal Efendi'nin Kıbrıs'a vararak orada Kıbrıs Mutasarrıfı Kani Paşa ile birlikte Bosna'ya gitmesi kararlaştırılmıştır³¹³. Kemal Efendi ile birlikte Kani Paşa³¹⁴ komutasında Bosna havalisine gidecek asker ve mühimmatın naklini sağlamak üzere üç adet vapur tayin edilmiştir³¹⁵. Bu süreçte Bosna bölgesindeki Osmanlı kuvvetlerinin yeni gelen takviyelerle 12.000 civarına ulaştığı

(Thursday 22 July 1858 / Perşembe 22 Temmuz 1858), 1; The Morning Post, No: 26.283, (Friday 26 March 1858 / Cuma 26 Mart 1858), 5.

³⁰⁷ BOA. İ.HR. 155/8264, (11 Şevval 1274 / 25 Mayıs 1858).

³⁰⁸ Moacanin, "Karadağ", 384-385.

³⁰⁹ Paisley Herald and Renfrewshire Advertiser, No: 264, (Saturday 24 July 1858 / Cumartesi 24 Temmuz 1858), 3; The Tralee Chronicle, (Friday 25 June 1858 / Cuma 25 Haziran 1858), 2; The Tralee Chronicle, (Friday 25 June 1858 / Cuma 25 Haziran 1858), 2.

³¹⁰ Çayır, *Karadağ Meselesi*.

³¹¹ BOA. İ.HR. 155/8264, (H. 11 Şevval 1274 / M. 25 Mayıs 1858).

³¹² BOA. İ.HR. 155/8264, (H. 28 Şevval 1274 / M. 11 Haziran 1858).

³¹³ BOA. A. MKT.NZD. 251/26.

³¹⁴ Bu sırada Kani Paşa, vezirlik rütbesiyle Bosna Eyaleti'ne Vali olarak atanmıştır. Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi*, 3/266.

³¹⁵ BOA. A. MKT.NZD. 251/26, (H. 19 Cemaziyelahir 1274 / M. 4 Şubat 1858). Ayrıca H. 3 Ramazan 1274 / M. 17 Nisan 1858 tarihli bir belgede belirtildiği üzere, Bosna'ya görevlendirilen Kemal Efendi ile Hersek'e gönderilen Osmanlı askerlerinin ulaşımını sağlayacak olan üç adet Osmanlı vapurunun gidiş-dönüşü için gerekli masrafların Maliye Nezareti tarafından karşılanması kararlaştırılmıştır. BOA. A. MKT.MHM. 129/96.

dönemin İngiliz gazetelerinden anlaşılmaktadır³¹⁶. Buna ek olarak, Mostar'dan Menkoviç'e kadar inşası planlanan telgraf hattının kurulması için görevlendirilen telgrafhane memurlarından Ömer Efendi'nin de gerekli malzemelerle birlikte Kemal Efendi'ye tahsis edilen vapurla gitmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca Kemal Efendi'nin, bu telgraf hattı için gerekli malzemelerin sağlam biçimde muhafazası ve nakliyle birlikte kurulum sürecinden sorumlu kişi olarak kendisine gerekli yardım ve kolaylığın sağlanacağı belirtilmiştir³¹⁷.

Karadağ ahalisinin reisi Danyal (Daniel/Danilo Petroviç)'ın akrabasından olan bir şahsın bir müddetten beri İstanbul'da bulunduğu belirtilmiştir. Danyal tarafından bu şahsın *tabiiyete duhulü noktasında birçok teminat* verilmiştir. Bu kişinin Bosna'ya görevlendirilen Kemal Efendi'ye eşlik etmesinin faydalı olacağı düşünülerek kendisine 20.000 kuruş, yanında bulunan tercümana ise 5.000 kuruş harcırah verilerek görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır³¹⁸. Bununla birlikte Karadağ Reisi Danyal ve zevcesi ile oradaki diğer bazı reislere hatırlarını cezbetmek için bazı hediyeler takdim edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu hediyelerin takdimi için Kemal Efendi münasip görülmüştür. Bu uygulamanın Karadağ meselesinin çözüme kavuşturulması için yapılacak müzakereler açısından faydalı olacağı düşünülmüştür. Akabinde uygun görülen hediyeler satın alınıp Kemal Efendi'ye zimmetlenerek teslim edilmiştir³¹⁹.

Kemal Efendi ile Kani Paşa 7 Nisan 1858 tarihinde Monstar'a varmışlardır³²⁰. Burada, Saraybosna'dan gelen Aziz Paşa, Ferik Hüseyin Paşa ile bir araya

³¹⁶ The Sun, No: 20.590, (Saturday 19 June 1858 / Cumartesi 19 Haziran 1858), 6; The Tralee Chronicle, (Friday 25 June 1858 / Cuma 25 Haziran 1858), 2; The Leicestershire Mercury, No: 1147, (Saturday 26 June 1858 / Cumartesi 26 Haziran 1858), 6.

³¹⁷ BOA. HR.MKT. 230/38, (H. 27 Recep 1274 / M. 13 Mart 1858).

³¹⁸ BOA. İ.HR. 153/8090, (H. 21 Recep 1274 / M. 7 Mart 1858); BOA. HR.MKT. 229/83.

³¹⁹ BOA. İ.HR. 153/8131, (7 Şaban 1274 / 23 Mart 1858). Ayrıca, Kemal Efendi'ye verilen eşyaların listesini ihtiva eden ve Kemal Efendi'nin mührünü taşıyan bir nevi teslim tutanağı olan bir belgede söz konusu hediyelik eşyalar ve fiyatları şu şekilde yer almaktadır: Mersa' (?) Bilezik: 38.000; Diğer Bilezik: 5.400; Yeşil Pırlanta yüzük: 20.000; Roza yüzük: 10.500; Toplam: 73.900; Roza taşlı kutu: 10.000; Altın minalı kutu: 4.500; Diğer minalı kâri kutu: 3.250; Minalı kutu: 6.700; Toplam: 99.350; (...) minalı kutu: 3.250; Diğer minalı kutu: 2.750; Altın saat 1: 2.200; Diğer saat 3: 3.600; Altın minalı saat 3: 3.750; Minalı saat 1: 1.500; Diğer saat 1: 1.400; Saat 6: 3.600; Toplam: 121.400. Bu hediyelerin masrafı Maliye Nezareti tarafından karşılanmıştır. Bkz. BOA. HR.MKT. 233/15, (H. 13 Şaban 1274 / M. 29 Mart 1858). Bununla birlikte bazı hediyelik eşyaları yanında bulundurulmasının tehlike arz edeceğinden ötürü, Kemal Efendi'ye bunun bedelinin teslim edilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca bu bedelin Hazine tarafından karşılanması uygun görülmüştür. Bkz. BOA. A. AMD. 82/41, (H. 5 Şaban 1274 / M. 21 Mart 1858). Ayrıca Kemal Efendi Bosna-Hersek görevi sona erdikten sonra İstanbul'a döndüğü vakit hediyelik eşyalardan dolayı üzerindeki zimmet ile ilgili gerekli mali işlemi tamamlamıştır. BOA. A. MKT.MHM. 165/16, (H. 13 Safer 1276 / M. 11 Eylül 1859).

³²⁰ Bosna valisi Mehmed Kâni ve olağanüstü müfettiş Es-seyyid Ahmed Kemal mühürlerini taşıyan 11 Nisan 1858 tarihli bir belge; Bosna'ya gönderilen iki devlet görevlisinin merkeze rapor olarak gönderdikleri bilgileri ihtiva etmektedir. BOA. A.MKT.NZD. 255/87.

gelmişlerdir. Bölgede bulunan 13 tabur piyade ve bir alay süvari Osmanlı askerinin bütün Bosna Eyaletinin muhafazası için yeterli olmayacağı düşünüldüğünden bazı önemli mevkiileri muhafaza etmek için üç tabur askere daha ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Özellikle Karadağ sınırındaki nahiyelerin tümünün silahlanmış bir şekilde isyan durumunda oldukları ve ayrıca bunların Karadağ'dan önemli yardımlar görerek mevzilerini güçlendirmiş oldukları ifade edilmiştir. Kemal Efendi ve Kani Paşa isyancılara teminat vererek meseleyi öncelikli olarak askerî müdahale olmadan çözmeye çalışacaklarını belirtmekle birlikte³²¹; mevcut duruma bakıldığında isyancı grupların arkasında Karadağ'ın yardım, destek ve kışkırtması bulunduğundan dolayı bunların silahlı bir harekete geçebileceği, buna karşın askerî müdahalenin kaçınılmaz olabileceği hususlarını bildirmişlerdir³²². Bundan dolayı acil olarak bölgeye asker takviye edilmesinin elzem olduğunu vurgulamışlardır. Bunun üzerine 27 Nisan 1858 tarihinde söz konusu üç tabur askerin en kısa süre içinde bölgeye sevk edileceği bildirilmiştir³²³.

9 Nisan 1858 tarihinde, Kani Paşa ve Kemal Efendi'nin Bosna'da asayişin sağlanması ve gerekli düzenlemelerin yapılması noktasında güçlü bir kararlılıkla işe koyuldukları anlaşılmaktadır. Ancak Bosna ve Hersek taraflarında asayişin temini noktasında alınan tedbirlerden bazılarına ilişkin birtakım çevreler tarafından aslı olmayan haberler yapıldığı belirtilmiştir. Bu konuda merkezden gönderilen yazıda, kamuoyunun doğru bilgilendirilerek karışıklık çıkarmak isteyen çevrelere engel olunması istenmiştir³²⁴.

Bölgedeki isyan ve karşılık durumlarına yabancı devletlerin de konsoloslukları aracılığıyla dâhil oldukları anlaşılmaktadır. Zubçe ahalisi tarafından kendilerinin vergi borçlarının kurtarılmasını içeren bir mektup yazılarak İngiltere ve Fransa Konsolosları aracılığıyla, Kemal Efendi'ye gönderilmiştir. Ayrıca Ragusa kaymakamlığı aracılığıyla da birtakım taleplerde bulunulmuştur. Bunun üzerine Kemal Efendi, yabancı unsurlar aracılığıyla yapılan girişimleri kesin olarak kabul etmeyeceğini ilan etmiştir. Ayrıca ahaliye, rahatsızlık duyulan konularda aralarından temsilciler seçmek

³²¹ Karadağlılara karşı bölgede alınan önlemlerle ilgili Bosna Valisi Kani Paşa'nın raporu için bkz. BOA. A.MKT.UM. 312/61, (H. 5 Ramazan 1274 / M. 19 Nisan 1858).

³²² Bosna'da emlak sahipleri ile tarım işçilerinin arasında anlaşmazlık çıkması ve bölgedeki diğer önemli karışıklıklarla ilgili Osmanlı arşivlerinde yer alan çok sayıda Fransızca rapor ve yazışmalardan oluşan belge grubu için bkz. BOA. HR.SYS. 242/3, (H. 4 Ramazan 1274 / M. 18 Nisan 1858).

³²³ Ancak daha sonra merkezde gerçekleştirilen toplantılar neticesinde bu askerlere gerek olmadığına karar verildiğine dair bir bilgi bulunmaktadır. Bkz. Gölen, "1857-59 Bosna Hersek İsyânı", 486.

³²⁴ BOA. İ.HR. 154/8164, (H. 3 Ramazan 1274/M. 17 Nisan 1858); BOA. A.MKT.MHM. 129/92.

suretiyle, gelip kendisiyle görüşebilecekleri haberini yollamıştır. Ancak bu şekilde bir usulle kendileriyle ilgilenebileceğini ve duruma göre talep ve isteklerini telgraf yoluyla merkeze arz edeceğini vurgulamıştır. İngiltere ve Fransa Konsolosları ise her seferinde aracı olmaya çalışarak sözde devlet ile halk arasındaki sorunlara yardımcı oldukları izlenimi vermişlerdir. Ancak Kemal Efendi Konsoloslarla yapmış olduğu görüşmede kendilerinin aracılığını kesin olarak kabul etmeyeceğini beyan etmiştir³²⁵. Kemal Efendi'nin bölgede müfettiş olarak takındığı tutumun ve söz konusu durumdan kaynaklı konsoloslara vermiş olduğu cevabın oldukça yerinde olduğu bildirilmiştir.

Kemal Efendi, Hersek'teki isyancı nahiyelerin reisleriyle müzakere etmek üzere Draç'a gitmiş ve temsilcileriyle Trebnize'de görüşmüştür³²⁶. Kemal Efendi'nin merkeze gönderdiği 18 Temmuz 1858 tarihli bir raporda; isyancı nahiyelerin reisleriyle gerekli görüşmelerin yapılarak birçok kez haberleşildiği ve sonunda bunların eşkıyalık faaliyetlerinin durdurularak devlete itaatlerinin sağlanmış olduğu³²⁷ bildirilmiştir³²⁸. Söz konusu rapora göre Fransa ve İngiltere Konsolosları bazı isyancı grupların yanına giderek isyanın sona erdirilmesi için arabuluculuk yapmaya çalışmışlardır. Her ne kadar bu gruplar başlangıçta özel görevli memurlarla görüşerek anlaşma yoluna itimat etmemişlerse de daha sonra Konsolosların aracılık ve yönlendirmeleriyle, Kemal Efendi'nin müzakere için gelmesine olumlu bakmışlardır. Bunun üzerine Kemal Efendi, isyan halinde bulunan yerlerin reisleriyle buluşarak müzakerede bulunmuştur. Şikâyet ve isteklerinin Osmanlı saltanat düzenine ve kanunlarına uygun olarak karşılanmasını ve bundan böyle hiçbir şekilde zulme izin verilmeyerek huzur ve güvenliklerinin sağlanacağı vaatlerinde bulunarak isyancıların, itaat etmelerini sağlamıştır. Kendi reislerini seçebilme hakları, ücretle ekip biçtikleri

³²⁵ BOA. İ.HR. 158/8412, (H. 2 Zilhicce 1274/M. 14 Temmuz 1858).

³²⁶ Paisley Herald and Renfrewshire Advertiser, No: 264, (Saturday 24 July 1858 / Cumartesi 24 Temmuz 1858), 3; Aris's Birmingham Gazette, Vol. CXVII, No: 6087, (Monday 19 July 1858 / Pazartesi 19 Temmuz 1858), 2; The Dover Telegraph and Cinque Ports General Advertiser, Vol. XXIV, No: 1288, (Saturday 24 July 1858 / Cumartesi 24 Temmuz 1858), 4; The Daily News, No: 3799, (Monday 19 July 1858 / Pazartesi 19 Temmuz 1858), 5; The Suffolk and Essex Free Press, Vol. 4, No: 159, (Thursday 22 July 1858 / Perşembe 22 Temmuz 1858), 4; The Tablet, Vol. XIX, No: 954, (Saturday 24 July 1858 / Cumartesi 24 Temmuz 1858), 2; The Morning Post, No: 26.380, (Saturday 17 July 1858 / Cumartesi 17 Temmuz 1858), 5.

³²⁷ Bu durum dönemin bir İngiliz gazetesinden de aynı şekilde teyit edilebilmektedir. Bkz. The Leicestershire Mercury, Vol. XXIII, No: 1151, (Saturday 24 July 1858 / Cumartesi 24 Temmuz 1858), 6; The Sheffield Daily Telegraph, Vol. V, No: 971, (Monday 19 July 1858 / Pazartesi 19 Temmuz 1858), 2; The Herts Guardian, Agricultural Journal and General Advertiser, Vol. VI, No: 580, (Saturday 24 July 1858 / Cumartesi 24 Temmuz 1858), 2; Wilts and Gloucestershire Standard, Vol. XXII, No: 1119, (Saturday 24 July 1858 / Cumartesi 24 Temmuz 1858), 4; The Atlas, No: 1679, (Saturday 24 July 1858 / Cumartesi 24 Temmuz 1858), 3.

³²⁸ Kemal Efendi'nin merkeze gönderdiği 18 Temmuz 1858 tarihli bir rapor için bkz. BOA. İ.HR. 158/8401, 1-1, (H. 6 Zilhicce 1274).

topraklarının kendilerine terk edilmesi ve ahalinin durumunun göz önünde tutularak uygun bir biçimde ıslahat yapılması gibi taleplerde bulunmuşlardır. Kemal Efendi bu istekleri merkeze bildirmiştir³²⁹.

Bununla birlikte Kemal Efendi, Karadağ sınırlarının net olarak belirlendiği bir harita çizilmesi için bir mühendis komisyonu oluşturduğunu ve bu komisyonun gerekli çalışmaları yapmakta olduklarını ifade etmiştir³³⁰. Mühendis komisyonu ile Hüseyin Paşa'nın Ragusa'da bir araya geldiklerini belirterek hemen işe başladıklarını bildirmiştir³³¹. Bu sırada Karadağ tarafından bir hareket vuku bulmadıkça yeni bir savaşa gerek kalmayacağı ve eşkıyalık yapan isyancılara karşı şimdilik nasihat ve teminat verme yoluyla durumu kontrol altına almaya çalıştığını belirtmiştir³³².

Bu doğrultuda, bölgedeki isyanı güzellikle sonlandırma noktasında bölge ahalisinden talep ve dileklerini içeren bazı mektuplar almıştır. Daha önce isyan olayının yaşandığı bir nahiyede yaptığı müzakere neticesinde itaat altına almayı başardığı reisler, Kemal Efendi'ye içinde bulundukları durumu ve taleplerini anlatan bir mektup göndermiştir. Ahalinin dikkat çekici açıklama ve taleplerinin bulunduğu bu mektuptaki şu ibareler önemli görülmektedir³³³:

“...Hersek Müslümanlarının zulüm ve düşmanlıklarından dolayı isyan etmiş olan nahiyelerin ahalisi tarafından padişahlık makamının atadığı komiser olan Kemal Efendi'ye gönderilmiş olan adamlar geri dönmüştür. Bu adamlar padişah emirlerini isyan edenlere tebliğ etmişlerdir. Bunun üzerine isyan eden ahali adına birtakım istekler burada kaleme alınmıştır. Evvela bazı mahallelerde yıkılmış olan kiliselerin tecdidi ve tamiri ile buralarda ayin yapılmasına ve mektepler açılmasına izin verilmesi istenmiştir. Bununla birlikte, kendi lisanlarında bir piskopos atanması, memuriyet-i padişah ile aralarında aracı olmak üzere içlerinden bir reis görevlendirilmesi talep edilmiştir...”

Görüldüğü üzere piskopos ve reislerini kendilerinin seçebilmesi ve kadim kiliselerinin ihyası gibi ahalinin birtakım istekleri olmuştur. Buna karşın Kemal Efendi, birçok zorluk bulunmasına rağmen buradaki gayrimüslimler ile Müslümanlar

³²⁹ BOA. İ.HR. 158/8401, 1-1, (H. 6 Zilhicce 1274).

³³⁰ BOA. İ.HR. 158/8401, 1-2, (H. 6 Zilhicce 1274/M. 18 Temmuz 1858).

³³¹ Kemal Efendi'nin mührünü taşıyan rapor için bkz. BOA. İ.HR. 158/8432, 1-1, (H. 16 Zilhicce 1274/M. 28 Temmuz 1858).

³³² BOA. İ.HR. 158/8401, 1-2, (H. 6 Zilhicce 1274/M. 18 Temmuz 1858).

³³³ Bu mektup Kemal Efendi'nin raporuyla birlikte H. 18 Zilhicce 1274/M. 30 Temmuz 1858 tarihinde merkeze gönderilmiştir. BOA. İ.HR. 158/8432, 2-1.

arasındaki düşmanlığın giderilerek gayrimüslimlerin istedikleri yönde gerekli çalışmanın yapılacağını belirtmiştir³³⁴.

Bölgedeki hem Müslüman hem de gayrimüslim ahali Osmanlı yetkilileri arasından en çok Kemal Efendi'nin çalışmalarından ve olaylara yaklaşımından memnuniyet duymuşlardır. Hatta isyancı grupların bile kimi zaman Kemal Efendi'nin sorunları çözme noktasındaki iyi niyetini övdükleri görülmüştür. Bu doğrultuda dönemin İngiliz gazetelerinden Liverpool Mercury'nin 21 Temmuz 1858 tarihli sayısında dikkat çekici bir bilgi bulunmaktadır. Buna göre Hersek'teki Hristiyan isyancı grupları ile Klobuk bölgesindeki bir kalede bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Bu toplantıya katılmış olan yerel liderler (reisler) ortak bir görüş olarak *Kemal Efendi'nin dürüst bir insan olduğuna inandıklarını Kemal Efendi bölgeden ayrılınca müzakere edilemez düşmanların eline düşmekten kendilerini kimin kurtaracağı konusunda endişeli olduklarını* ifade etmişlerdir. Kemal Efendi'den duyulan memnuniyete karşın, ordusu için gerekli öküz, at ile birlikte askerî mühimmatı Hristiyanlardan para karşılığı değil vergi karşılığında alan Derviş Paşa hakkında yakındıkları görülmüştür³³⁵. Buna ek olarak bölgede yaşanan karşılıklı kırım eylemlerine ilişkin detaylı bilgiler İngiliz gazetelerine de konu olmuştur³³⁶.

Daha sonraki süreçte Kemal Efendi'nin Bosna'daki isyana ilişkin gerçekleştirdiği faaliyetler, İsvornik sancağı ahalisinin sorunlarıyla ilgilenmek suretiyle devam etmiştir. İsvornik şehri ahalisi, uygunsuz durumlarla karşı karşıya olduklarından dolayı burada asayiş ve emniyetin sağlanması için talepte bulunmuştur. Konu hakkında ne şekilde bir yol izleneceği Kemal Efendi tarafından İstanbul'a gönderilen bir telgrafla sorulmuştur. Bunun üzerine konu vükela arasında müzakere edilmiştir. Bosna Valisi Kani Paşa'nın gönderdiği yazıya nazaran Bosna Eyaletinde asayiş ve emniyet sorunu yaşayan mahallerde halkın sükûnete erdiği ve emlak sahipleri ile halk arasında çekişmeye-tartışmaya yol açan yeni vergi alma

³³⁴ BOA. İ.HR. 158/8432, 1-1, (H. 16 Zilhicce 1274/M. 28 Temmuz 1858). Ayrıca, Kemal Efendi bu raporunda, bölgede bulunan bazı devlet görevlilerinin maaş ve ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik birtakım taleplerde bulunmuştur.

³³⁵ The Liverpool Mercury, Vol. XLVIII, No: 3253, (Wednesday 21 July 1858 / Çarşamba 21 Temmuz 1858), 4; Windsor and Eton Express, Vol. XLVII, No: 2400, (Saturday 24 July 1858 / Cumartesi 24 Temmuz 1858), 2; Saunders's News-Letter and Daily Advertiser, No: 36.262, (Thursday 22 July 1858 / Perşembe 22 Temmuz 1858), 1; The Morning Advertiser, No: 20.934, (Wednesday 21 July 1858 / Çarşamba 21 Temmuz 1858), 5.

³³⁶ Liverpool Mercury, Vol. XLVIII, No: 3255, (Friday 23 July 1858 / Cuma 23 Temmuz 1858), 9; Saunders's News-Letter and Daily Advertiser, No: 36.262, (Thursday 22 July 1858 / Perşembe 22 Temmuz 1858), 1; The Sun, No: 20.616, (Tuesday 20 July 1858 / Salı 20 Temmuz 1858), 2; The Sheffield Daily Telegraph, Vol. 7, No: 974, (Thursday 22 July 1858 / Perşembe 22 Temmuz 1858), 2.

uygulamasının (Üçleme vergisi) bir şekilde yeniden düzenlendiği ve bir sorun görülmediği ifade edilmiştir³³⁷. Buna karşın Bosna halkının kendisine beyan ettikleri duruma ve o taraftan gelen bazı erbap sahibi kimselerin söylemlerinden hareketle Kemal Efendi raporunda şu hususları dile getirmiştir³³⁸: Bosna Valisi Kani Paşa'nın belirttiği asayiş ve sükûnet hakiki ve devamlı surette değildir. Bazı yerlerdeki ahali, kendilerine bir tür korku verilmiş olduğundan dolayı yeni vergi alma uygulamasına ses çıkaramayarak onaylamış gibi görünmüştür. Görülen bu sükûnet, başvuru olan geçici bir yoldur. Bosna Eyaletinde ıslahat yapılarak halka yönelik etkili ve güçlü bir teminat kabul edilip halka sunulmadığı takdirde ileride bir sıkıntı yaşanması ihtimali vardır. Islahat konusunda halkın şikâyet ettiği en önemli husus, yeni vergi toplama usulüne göre Osmanlı Devleti görevlilerinden başka birilerine de ödeme yapacak olmalarıdır. Halk özellikle bu ödemenin meşru olmadığını düşünerek buna karşı çıkmaktadır. Islahat uygulamaları kapsamında bu vb. konulara dair yeni bir düzenleme yapılmadığı takdirde halk, gerçekte kendini emniyette hissedemeyecektir. Bu konunun tarafsız bir şekilde ele alınıp düşünülmesiyle verilecek kararın bildirilmesi için biraz zaman gerekmektedir. Ayrıca burada planlanan ıslahat düzenlemelerinin, hızlı bir şekilde uygulamaya konulması gerekmektedir. Böylelikle her sınıftan halkın huzur ve rahatı sağlanacak ve halk, ıslahat konusunda olgunluk mertebesine ulaşacaktır. Bu esas gayenin gerçekleştirilebilmesi için şimdiye kadar gerekli tedbirlere teşebbüs edilmiş ve özel görevli memurlar gönderilmiştir. Buna rağmen istenilen noktaya varılamamıştır. Bundan dolayı şimdi Bosna Eyaletinin vergi borçlarını tam olarak tahsil edebilmek için emlak sahipleri ile halk arasında çekişme sebebi olan yeni vergi alma uygulaması gibi şikâyet konusu ödemeler hakkında gerekli istişarelerin tamamlanıp padişahlık makamınca bir karar verilinceye kadar bu ödemelerin zorla tahsili yoluna gidilmemelidir.

Yukarıdaki ifadeler neticesinde Eylül 1858'de merkezden bölgeye gönderilen talimatlarda halkın zora koşulmaması, emniyet ve rahatının sağlanması önemli bir tavsiye olarak bölgedeki yöneticilere bildirilmiştir. Bunun yanı sıra Bosna'daki isyanın hala devam etmesi ve askerî alanda Karadağ'a karşı istenilen neticenin bir türlü alınamaması bölgedeki idareciler hakkında merkezin kuşkularını artırmıştır. Bosna Valisi Kani Paşa bu çerçevede gayet iyi bir iş çıkarmış ve ıslahatların gerçekleştirilmesi için gerekli çabayı göstermiştir. Ancak Kânî Paşa ile Kemal Efendi,

³³⁷ BOA. A. AMD. 90/10, 1-2, (H. 10 Safer 1275/M. 19 Eylül 1858).

³³⁸ BOA. A. AMD. 90/10, 1-2, (H. 10 Safer 1275/M. 19 Eylül 1858).

yukarıda da ifade edildiği üzere, birbirleriyle çelişen raporlar göndermişlerdir. Kemal Efendi'nin raporları, İzvornik bölgesinde isyanın durumunun tehlike arz eden bir durum olarak önemini koruduğunu ve burada alınması gereken önlemlere dair bilgiler içerirken, Kânî Paşa da bunun tam tersi olarak bölgede yapılan çalışmalardan sonuç alınmaya başladığını ve isyanın hafiflediğini ifade eden raporlar göndermiştir. İkilemde kalan İstanbul, farklı kaynaklardan elde ettiği bilgileri değerlendirerek bir karar varmaya çalışmıştır³³⁹. Bu çerçevede, Bosna Eyaleti ile ilgili gerekli bilgi akışını tam olarak gerçekleştiremediği ve arzu edilen surette bir mesai ortaya koyamadığı için Kani Paşa'nın valilik görevinden alınmasına ve yerine Bosna'nın ıslahı konusunda da bilgi sahibi biri olmakla birlikte yerine getirdiği devlet hizmetlerinde güzel ve iyi bir şekilde çalışarak kendini ispat etmiş biri olan Üsküp Mutasarrıfı Akif Paşa'nın atanması kararlaştırılmıştır³⁴⁰.

Sonuç olarak Kemal Efendi Bosna-Hersek taraflarına görevlendirildiği 19 Ekim 1857 tarihinden 2 Mart 1859 tarihine kadar özel müfettiş olarak isyan bölgesinde sıcak çatışma hattında görev yapmıştır. Kemal Efendi Bosna-Hersek isyanı sürecinde 1857-1859 yılları arasında bölgede çıkan ayaklanmaların bastırılmasında, eşkıyalık faaliyetlerine karşı mücadelede, yapılan savaşlarda devleti temsil eden bir memur olarak önemli bir görevi yerine getirmiştir³⁴¹.

1.3.12. Şehzadelerin Ders Nazırlığı ve Meclis-i Ali Tanzimat Üyeliği

Es-seyyid Ahmed Kemal Efendi'nin Bosna-Hersek'teki özel ve geçici memuriyeti 2 Mart 1859 tarihinde sona ermiştir. Yeni görevi ise aylık 15.000 kuruş maaşla atandığı “Şehzadelerin Ders Nezareti” ve ilaveten Meclis-i Ali Tanzimat Üyeliğidir. Bosna-Hersek meselesinde üstlendiği görevde göstermiş olduğu başarının bu yeni göreviyle yakından ilgisi vardır³⁴².

³³⁹ Gölen, “1857-59 Bosna Hersek İsyânı”, 513.

³⁴⁰ BOA. A. AMD. 90/10, 1-2, (H. 10 Safer 1275/M. 19 Eylül 1858). Bu karar kısmen uygulamaya sokularak Akif Paşa, Bosna'ya vali olarak atanmıştır. Ancak merkezin Kani Paşa'nın valilik görevinden alınması konusunda tereddütü olmasından dolayı bir süre süruncemede kalan bu konuya kesin karar Kani Paşa'nın valilik görevine devam etmesi şeklinde verilmiştir. Gölen, “1857-59 Bosna Hersek İsyânı”, 514.

³⁴¹ Kemal Efendi'nin Bosna-Hersek görevindeyken merkeze göndermiş olduğu toplam 73 adet telgrafnamenin ve maiyetindeki görevlilerin çeşitli masraflarının Maliye Nezareti tarafından ödenmesine ilişkin bir karar yazısı bulunmaktadır. Bkz. BOA. A. MKT.MHM. 154/59, (H. 9 Şaban 1275 / M. 14 Mart 1859).

³⁴² BOA. İ.DH. 425/28116, (H. 28 Recep 1275 / M. 3 Mart 1859); BOA. A. MKT.MHM. 154/47, (H. 7 Şaban 1275 / M. 12 Mart 1859).

Hersek bölgesinde bulunan Ahmed Kemal Efendi'ye yeni görevi tebliğ edilmekle birlikte İstanbul'a dönmesi istenmiştir. Yeni görevinden dolayı büyük bir sevinç yaşamasına rağmen bulunduğu yerdeki görevi uzayan ve henüz bölgede isyan halindeki reislerle görüşmeleri bitmeyen Kemal Efendi, böyle kritik bir vaka esnasında aniden İstanbul'a dönmesinin uygun olmadığını düşünmüştür. Akabinde merkeze gönderdiği 27 Mart 1859 tarihli bir yazıda, durumu özetleyerek Hersek'teki görevine başka birinin gönderilmesinin ardından gelecek yeni kişiye mevcut görevini devredip İstanbul'a dönmesinin daha uygun olduğunu bildirmiştir³⁴³. Bunun üzerine 10 Mayıs 1859 tarihli bir emirname³⁴⁴ ile Kemal Efendi'nin yerine Şefik Bey atanmıştır. Kemal Efendi'den Hersek'e gitmek üzere yola çıkan Şefik Bey³⁴⁵ 'e söz konusu özel müfettişlik göreviyle ilgili gerekli tüm bilgi ve deneyimlerini aktarması ve göreviyle ilgili evrakı teslim etmesi istenmiştir³⁴⁶.

İlgili kayıtlardan takip edilebildiği kadarıyla Kemal Efendi'nin 1859 yılı Mayıs ayı sonlarında Hersek bölgesinden ayrıldığı anlaşılmaktadır. 31 Mayıs 1859'da Monstar'a varmıştır. İstanbul'a dönüşü sırasında Karadağlıların destek ve kışkırtmalarıyla bölgedeki eşkıya baskınları hat safhada yaşanmaya devam etmiştir³⁴⁷. Dolayısıyla güvenli bir biçimde İstanbul'a dönüşü pek de kolay olmamıştır. İstanbul'a döndüğündeyse yeni görevi olan ders nazırlığına başladığı anlaşılmaktadır.

Tanzimat Dönemi'nde, sultanın çocukları olan şehzadeler, küçük yaşlardan itibaren özel hocalardan ders almak suretiyle bireysel bir eğitim sürecinden geçmişlerdir. Sarayda gerçekleştirilen bu eğitim öğretim sürecinde ders veren hocalara "ders nazırı" denilmiştir. Ahmed Kemal Efendi, Bosna-Hersek görevlendirmesi sona erip İstanbul'a döndüğü vakit, Sultan Abdülmecid'in çocuklarının ders nazırlığına atanmıştır. Şehzade Murat ve Abdülhamid'e Fransızca hocalığı yapmış olduğu bilinmektedir³⁴⁸.

³⁴³ Es-seyyid Ahmed Kemal mührünü taşıyan ve Sadaret makamına gönderilmiş olan belge için bkz. BOA. A. MKT.UM.. 347/20, (H. 22 Şaban 1275 / M. 27 Mart 1859).

³⁴⁴ BOA. HR.MKT. 286/97, (H. 7 Şevval 1275 / M. 10 Mayıs 1859).

³⁴⁵ Bosna-Hersek bölgesine Kemal Efendi'nin yerine eski Hariciye Kâtibi Şefik Bey atanmış olup Şefik Bey'e, Kemal Bey'e de verildiği şekilde harcırah olarak 50.000 kuruş; maaş olarak da 5.000 kuruş tahsis edilmiştir. Bkz. BOA. A. MKT.MHM. 157/89, (H. 5 Zilkade 1275 / M. 6 Haziran 1859); BOA. HR.MKT. 285/82, (H. 21 Ramazan 1275 / M. 24 Nisan 1859).

³⁴⁶ H. 22 Ramazan 1275 / M. 25 Nisan 1859 tarihli belgede İstanbul'a dönecek olan Kemal Efendi'ye harcırah ve maaşının ödenmesi ile ilgili bilgi bulunmaktadır. Bkz. BOA. A. MKT.NZD. 280/91; BOA. HR.MKT. 288/4, (H. 14 Şevval 1275 / M. 17 Mayıs 1859).

³⁴⁷ BOA. HR.MKT. 290/24.

³⁴⁸ Pakalın, *Sicil-i Osmani Zeyli*, 1/85.

Diğer yandan, bazı özel görevlerde başarı sağlayan devlet memurlarını Meclis-i Ali Tanzimata üye yapılmak suretiyle ödüllendirilmesi, bu meclisin faaliyet sürdürdüğü dönemin Tanzimat bürokrasında sık karşılaşılan bir uygulama olmuştur. Bosna-Hersek meselesindeki azim ve gayretleri neticesinde Meclis-i Ali Tanzimat Üyeliğine layık görülmüştür. Dönemin Devlet Salnamelerinden takip edilebildiği kadarıyla, Meclis'in 1859, 1860, 1861 yılları üye listesinde Kemal Efendi'nin adı yer almaktadır³⁴⁹. Buna karşın bir başka kaynakta, Harem-i Hümayun Masarifat Nazırlığına atandığı 14 Kasım 1859 tarihinden itibaren söz konusu üyelik görevinden ayrılmış olduğu ve dolayısıyla 3 Mart 1859-14 Kasım 1859 tarihleri 8-9 aylık bir süreyle Meclis-i Ali Tanzimat Üyeliği görevinde bulunduğu ifade edilmektedir³⁵⁰. Dolayısıyla net görev süresine ilişkin bir belirsizlik vardır. Bununla birlikte, bu görevde bulunanların görev sürelerinin genel olarak uzun olmadığı ve buradan ayrılanların devlet yönetiminin diğer üst kademelerinde önemli görevlerde yer aldığı bilinmektedir. Buradan hareketle Meclis-i Ali Tanzimat Üyeliğinin Bosna görevindeki başarısından ötürü Kemal Efendi'ye bir ödül/taltif olarak verildiği düşünülebilir. Diğer bir açıdan ele alındığında ise Meclis-i Tanzimat ve Meclis-i Vala gibi devletin en üst derecedeki yasama ve denetim organlarına, belirli alanlardaki uzmanlıklarından istifade etmek üzere üye atamalarının yapıldığı dikkate alınırsa diplomasiye hâkim ve sahada görev yaparak tecrübe kazanmış biri olarak Kemal Efendi'nin tecrübelerinden faydalanmak istenmiş olabilir.

1.3.13. Harem-i Hümayun Masarifat Nazırlığı

Kemal Efendi, 14 Kasım 1859 tarihinde Harem-i Hümayun Masarifat Nazırlığına atanmıştır. Bu görevin, o sırada Şehzadelerin Ders Nazırlığı görevini sürdürmekte olan Kemal Efendi'ye ilave memuriyet olarak verildiğinin altı çizilmiştir³⁵¹. Ayrıca ders nazırlığı devam etmekle birlikte Meclis-i Ali Tanzimat Üyeliği görevi sona erdirilmiştir³⁵². Üyelik görevinden alınmasının tıpkı Meclis-i Vala

³⁴⁹ Meclis-i Ali Tanzimat'ın bu yıllardaki üye listesi için bkz. *Devlet Salnamesi*, (H. 1276/M. 1859-1860), 38; (H. 1277/M. 1860-1861), 38; (H. 1278/M. 1861-1862), 38.

³⁵⁰ BOA. A.DVN.MHM. 29/48, (H. Rebiülahir 1276 / M. Ekim-Kasım 1859); Akt: M. Yasin Taşkesenlioğlu, *Tanzimat Döneminde Bir Reform Meclisi Meclis-i Ali Tanzimat (1854-1861)* (Ankara: TTK Yayınları, 2018), 109-115.

³⁵¹ BOA. İ.DH. 446/29519, (H. 18 Rebiülahir 1276 / M. 14 Kasım 1859). Ayrıca, Harem-i Hümayun Masarifat Nazırı Rıza Efendi'nin Evkaf Nazırlığına atanması üzerine, bu görev Ahmed Kemal Efendi'nin uhdesine verilmiştir. BOA. A.DVN. 147/80, (H. 19 Rebiülahir 1276 / M. 15 Kasım 1859).

³⁵² BOA. A.DVN.MHM. 29/48, (H. Rebiülahir 1276 / M. Ekim-Kasım 1859); Akt: Taşkesenlioğlu, *Tanzimat Döneminde Bir Reform Meclisi*, 109-115.

üyeliklerinde olduğu gibi bu görevin ehemmiyetine binaen ortaya çıkan bir uygulama olduğu açıktır.

Harem-i Hümayun Masarifât Nezareti, Osmanlı'nın Tanzimat reformasyonu çerçevesinde çok önemli bir ihtiyaca binaen ortaya çıkmış bir kurumdur. 22 Mart 1856 tarihinde kurulduğu anlaşılan bu kurumun temel amacı sultanın özel yaşam alanı olan Harem-i Hümayunda yapılan harcamaların bir düzene sokulmasıdır³⁵³. II. Mahmud Dönemi'nden itibaren gözle görülür bir şekilde artan Osmanlı saray harcamaları özellikle de Tanzimat modernleşmesi sürecinde abartılı bir noktaya ulaşmıştır. Bundan ötürü Harem-i Hümayun dairesinin masrafları çığırından çıkmıştır. Saray kadınlarının devlet hazinesini iflasa sürüklercesine yaptıkları gereksiz harcamalar hem devlet ekonomisini hem de Sultan Abdülmecid'i kamuoyunda büyük sıkıntıya düşürerek bu konuda ciddi adımlar atılması gerektiğini ortaya koymuştur³⁵⁴. Bu çerçevede kurulan Masarifât Nezaretinin başına dönemin Meclis-i Vala Üyelerinden Serasker Rıza Paşa³⁵⁵, Masraf Kâtipliğine ise Vehbi Efendi getirilmiştir³⁵⁶. Ayrıca Nezaretin kuruluş amaçlarını ortaya koyarak çalışma usul ve esaslarını belirleyen bir talimat yayımlanmıştır³⁵⁷.

14 Kasım 1859 tarihinde Rıza Paşa'nın Evkaf Nazırlığına atanmasından dolayı boşta kalan Harem-i Hümayun Masarifât Nazırlığına Kemal Efendi atanmıştır. Kemal Efendi'nin bu görevindeki faaliyetlerine dair ayrıntılı bilgiye ulaşamamakla birlikte Masarifât Nezareti için yayımlanan söz konusu talimatnameden hareketle en azından bu görevdeyken ne tür bir işle meşgul olduğunu anlamak mümkündür. Bu çerçevede Harem-i Hümayun harcamalarında tasarrufu temin ederek israfı önlemek; şehzade, sultan ve harem diğer üyelerine tahsis edilen aylıkları düzenleyerek bunların takibini yapmak; harem dairesinin alışveriş defterini kontrol ederek aykırı harcamaları tespit etmek; alışverişlerde fahiş fiyat verme veya zimmetine para geçirme gibi hazineyi zarara sokacak uygulamalara karşın denetim yapmak Kemal Efendi'nin görevleri arasındadır.

³⁵³ BOA. *Hazine-i Hassa İrâdeler [HH.İ.]* 19/55, (15 Recep 1272/M. 22 Mart 1856); Akt: T. Cengiz Göncü, "Harem-i Hümayûn Masârifât Nezareti Talimâtname'si", *Milli Saraylar Belgeler Dergisi* 2 (2014) (İstanbul: Milli Saraylar İdaresi Başkanlığı Yayınları), 20-21.

³⁵⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir (13-20)*, 3-4, 8, 23, 36, 51, 70, 142.

³⁵⁵ BOA. HH.İ., 31/24, (H. 29 Şaban 1275/M. 3 Nisan 1259); Akt: Göncü, "Harem-i Hümayun", 20.

³⁵⁶ BOA. HH.İ. 19/55, (15 Recep 1272/M. 22 Mart 1856); Akt: Göncü, "Harem-i Hümayun", 21.

³⁵⁷ BOA. *Mâbeyn-i Hümayûn Evrakı [MB.]* 59/42, (H. 14 Recep 1273/M. 10 Mart 1857); Akt: Göncü, "Harem-i Hümayun", 22.

Tanzimat Dönemi'nde büyük sıkıntılar içerisinde olan devlet ekonomisinin kötü gidişatının önüne geçmek için Sultan Abdülmecid'in aldığı pek çok önlem ve tedbirden biri olarak Harem-i Hümayunun fütursuzca harcamalarına engel olmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda oluşturulan bir kurum olan Masarifat Nezaretinin başına getirilen Kemal Efendi için bu görev farklı bir özellik arz etmektedir. Nitekim 1859 yılında atandığı bu görevi alelade bir devlet görevinden öte yaşamının son on yılını geçirdiği bir görev olması yönüyle dikkate değerdir.

1.3.14. Maarif Nazırlığı

1857 yılında kurulan Maarif-i Umumiye Nezaretinin ilk nazırı olma ayrıcalığını taşıyan Abdurrahman Sami Paşa'nın görevine 24 Kasım 1861 tarihinde son verilerek yerine Ahmed Kemal Efendi atanmıştır. Ayrıca kendisinin Mekâtib-i Umumiye Nazırlığı döneminde (1848-1854) maarifin gelişmesi için gösterdiği azim ve çabanın göz önünde bulundurularak bu atamanın gerçekleştirildiği düşünülebilir. Nitekim bu atamaya istinaden, dönemin kimi kaynaklarında “...mahalli yine ehlini buldu” şeklinde değerlendirilmiştir³⁵⁸.

Kemal Efendi'nin maaş ve rütbesi bu yeni görevine uygun olarak düzenlenmiştir. Yeni maaşı 30.000 kuruş olmuştur³⁵⁹. Bundan dolayı önceki memuriyetinde aldığı maaş boşa düşerek hazineye devredilmiştir³⁶⁰. Daha sonra, hazineye devredilmiş olan söz konusu 28.000 kuruşluk maaşın 15.000 kuruşu Abdurrahman Sami Paşa'ya mazuliyet maaşı olarak tahsis edilmiştir³⁶¹. Daha önceki devlet hizmetlerinde göstermiş olduğu azim, çaba ve başarıları da dikkate alınarak bu yeni görevi münasebetiyle kendisine Rütbe-i Bala verilmiştir³⁶². Daha sonra 20 Şubat 1862 tarihinde usule uygun olarak ikinci rütbeden Nişan-ı Osmanî verilmiştir³⁶³.

³⁵⁸ Lütfi Efendi, “Tanzimat’tan Sonra”, 380.

³⁵⁹ BOA. İ.DH. 499/33912, (H. 24 Cemaziyelevvel 1279 / M. 18 Kasım 1862).

³⁶⁰ BOA. *Mâbeyn-i Hümayûn İrâdeleri [MB.İ.]* 16/89, (H. 21 Cemaziyelevvel 1278 / M. 24 Kasım 1861); BOA. İ.DH. 481/32400, (H. 21 Cemaziyelevvel 1278 / M. 24 Kasım 1861); BOA. A.DVN. 173/49, (H. 23 Cemaziyelevvel 1278 / M. 26 Kasım 1861).

³⁶¹ BOA. A. MKT.MHM. 238/7, (H. 25 Cemaziyelevvel 1278 / M. 28 Kasım 1861). Bundan dolayı Sami Paşa'nın teşekkürlerini sunduğu bir belge için bkz. BOA. İ.DH. 482/32471, (H. 1 Cemaziyelahir 1278 / M. 4 Aralık 1861).

³⁶² BOA. A. DVN.MHM. 34/88, (H. 23 Cemaziyelevvel 1278 / M. 26 Kasım 1861). Ahmed Kemal'in (ilk kez) Maarif Nazırlığına atanmış olduğunu gösteren bu belgenin transkribe edilmiş hali için bkz. Ek 11.

³⁶³ BOA. A. DVN.MHM. 35/87, (H. 20 Şaban 1278 / M. 20 Şubat 1862). Ayrıca belgede, Umur-ı Maliye Nazırı Ebu Bekir Mümtaz Paşa ve Evkaf-ı Hümayun Nazırı Ahmed Vefik Paşa'ya da tevcihatta bulunulduğuna dair bilgi yer almaktadır.

Maarif Nazırlığına atanmasının ardından çok geçmeden bir yeniden yapılandırma faaliyeti çerçevesinde Takvim ve Tabhane Nezaretlerinin lağvedilerek Maarif Nezareti bünyesine nakledilmesine karar verilmiştir. Şubat 1862’de Kemal Efendi’nin lağvedilmiş olan Takvim ve Tabhane Nazırlığı dâhilindeki tüm işlerden Maarif Nazırı sıfatıyla sorumlu olmasına ve bu işlerin artık adı geçen Nezaretin bünyesinde gerçekleştirilmesine karar verilmiştir³⁶⁴.

Ahmed Kemal Efendi’nin ilk kez atanmış olduğu söz konusu Maarif-i Umumiye Nazırlığı, 24 Kasım 1861-18 Kasım 1862 tarihleri arasında yaklaşık bir yıl kadar sürmüştür. Bunun ardından Meclis-i Vala Üyeliğine atanmış olup Maarif Nazırlığını İbrahim Edhem Paşa’ya devretmek durumunda kalmıştır³⁶⁵.

1.3.15. Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye Üyeliği

Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye Üyelerinden Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa³⁶⁶’nın Maarif-i Umumiye Nezaretine atanması ile birlikte, onun yerine Ahmed Kemal Efendi’nin Meclis-i Vala Üyeliğine 20.000 kuruş maaşla atanmasına karar verilerek padişahlık makamından 18 Kasım 1862 tarihinde gerekli onay alınmıştır³⁶⁷. Ayrıca 30 Kasım 1862 tarihinde kendisine rütbesine mahsus bir nişan verilerek bu nişana ilişkin 2.350 kuruş tutarındaki harç ücretinin ilgili birime ödenmesi istenmiştir³⁶⁸. Daha önce de tespit edilen bu uygulama, devletin ekonomik koşullarından kaynaklanmış olabileceği gibi modernleşme sürecinde model alınan ülkelerdeki benzer uygulamaların bir tezahürü de olabilir.

³⁶⁴ BOA. A. DVN. 175/94, (H. 3 Şaban 1278 / M. 3 Şubat 1862); BOA. A. DVN.MHM. 35/62, (H. 10 Şaban 1278 / M. 10 Şubat 1862). Ayrıca bu yıla ilişkin veriler sunan Devlet Salnamesi’nde Kemal Efendi’nin ismi ve unvanı şu şekilde kaydedilmiştir: “Maarif-i Umumiye ve Takvim Nazırı Kemal Efendi”. Bkz. *Devlet Salnamesi*, (H. 1279/M. 1862-1863), 36.

³⁶⁵ BOA. İ.DH. 499/33912, (H. 24 Cemaziyelevvel 1279 / M. 18 Kasım 1862). Kemal Efendi’nin yerine Maarif Nazırlığına İbrahim Edhem Paşa (1818-1893) atanmıştır. *Devlet Salnamesi*, (H. 1280/M. 1863-1864), 35; (H. 1281/M. 1864-1865), 34. Ayrıca İbrahim Edhem Paşa ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Salih Erol, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Devlet Adamlarından İbrahim Edhem Paşa*, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019).

³⁶⁶ Mısır’da doğmuş olan Mustafa Fâzıl Paşa, 1830-1875 yılları arasında yaşamış Tanzimat Dönemi’nin meşhur bürokratlarından. Pekçok önemli devlet görevinde bulunan Fazıl Paşa’nın “Yeni Osmanlılar” hareketinin ortaya çıkıp güçlenmesinde maddi ve manevi önemli katkısı olmuştur. Ş. Tufan Buzpınar, “Mustafa Fâzıl Paşa (1830-1875)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 31/300-301.

³⁶⁷ BOA. İ.DH. 499/33912, (H. 24 Cemaziyelevvel 1279 / M. 18 Kasım 1862). Bununla birlikte, H. 1 Cemaziyelahir 1279 / M. 24 Kasım 1862 tarihinde Maliye Nezaretine gerekli tahsisatın yapılması için bilgi verilmiştir. Bkz. BOA. A.MKT.MHM. 247/46.

³⁶⁸ BOA. A. MKT.MHM. 248/38, (H. 7 Cemaziyelahir 1279 / M. 30 Kasım 1862).

Kemal Efendi 1864 ve 1865 yılları arasında Meclis-i Vala Üyeliğini sürdürmüştür³⁶⁹. Meclis-i Vala, dünyanın değişen şartlarına ayak uydurmaya çalışan Osmanlı'nın Tanzimat reformlarını plan, program, uygulama ve denetiminden sorumlu bir yüksek yasama ve yargı organıdır³⁷⁰. 1838 yılında kurulan ve oldukça kritik bir önemi olan bu Meclis'in üyeliği görevinde bulunmak her zaman prestijli bir pozisyon olmuştur. Nitekim üyeleri genellikle belli kriterlere göre dikkatle seçilmiştir. Bu çerçevede üye seçimindeki en önemli ölçüt alanında belirli bir uzmanlık seviyesine ulaşmış olmak ve reformların temel hedefi olan Tanzimat paradigmasını benimsemiş olmaktı. Bununla birlikte üyelerin daha önceki görevlerinde liyakat ve başarılarını ispat etmiş, meclis çalışmalarında düzenli bir şekilde katılarak gerektiğinde fikir ve düşüncelerini rahatlıkla savunup tartışabilecek kapasitede, ülkenin kanunları iyi bilerek idari ve mali iç sorunların yanı sıra dış politika hakkında yeterli bilgi sahibi olmaları diğer ölçütler arasındaydı³⁷¹. Bu doğrultuda ele alındığında, Meclis-i Vala üyesi Kemal Efendi'nin söz konusu ölçütleri hüviyetinde taşıdığı anlaşılmaktadır. Gerçekten de önceki devlet görevlerine bakıldığında Tanzimat modernleşmesine yapmış olduğu hizmetler ve başarılı bürokrat profili öne çıkmaktadır. Dolayısıyla Meclis-i Vala Üyeliğinin, profiliyle uyuşan bir görev olduğu ve belirli alanlardaki uzmanlık bilgisinden yararlanmak üzere seçildiği ifade edilebilir.

Bu görevdeyken yürüttüğü faaliyetlere dair ayrıntılı bilgiye ulaşılamamakla birlikte 12 Aralık 1863 tarihli bir belgede; “...*tahvilat-ı mümtaze kur'ası için tediye sandığı merkezinde teşkil olunacak komisyona...*” görevlendirildiği belirtilmiştir³⁷². Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi'ndeki mali bunalımlara çözüm amacıyla üretilen yollardan birisi olarak “Tahvil-i Mümtaze” adıyla %6 faizli hazine tahvilleri basılmıştır. Dolayısıyla, hazine bonosu ihraç ederek iç borçlanmaya gidilmiştir³⁷³. Kemal Efendi'nin Meclis-i Vala Üyesi olarak bu uygulamayla ilgili bazı işlere görevlendirildiği anlaşılmaktadır.

³⁶⁹ *Devlet Salnamesi*, (H. 1280/M. 1863-1864), 36; (H. 1281/M. 1864-1865), 35;

³⁷⁰ Mehmet Seyitdanlioğlu, *Tanzimat devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)* (Ankara: TTK Basımevi, 1999), 137-138; Ali Akyıldız, “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/250-251.

³⁷¹ Seyitdanlioğlu, *Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, 80-82.

³⁷² BOA. *Meclis-i Vâlâ Meclis-i Vâlâ Evrakı [MVL.]* 858/85, (H. 1 Recep 1280 /M. 12 Aralık 1863); BOA. A.MKT.MHM. 249/72, (H. 19 Cemaziyelahir 1279 / M. 12 Aralık 1862).

³⁷³ Metin Kopar - Murat Yolun, “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Borçlar Tarihine Bir Bakış”, *History* 4/1 (2012), 342.

Ahmed Kemal Efendi'nin Meclis-i Vala Üyeliği 24 Nisan 1865 tarihine kadar sürmüş olup bu tarihte yeniden Maarif Nazırlığı görevine getirilmiştir³⁷⁴. Bu noktada Maarif Nazırlığının uhdesine ek görev olarak verilmemesi, Meclis-i Valanın üyelik prensibinden ileri gelmektedir. Zira Meclis'in oldukça büyük önem arz eden çalışmalarını aksatabileceğinden ötürü, üyelik görevindeyken başka bir memuriyette eş zamanlı olarak çalışılmasına genel olarak müsaade edilmemiştir³⁷⁵.

1.3.16. Maarif Nazırlığına İkinci Kez Tayini

Maarif-i Umumiye Nazırı Nevres Paşa'nın -aldığı maaş aynı şekilde kalarak- Mabeyn-i Hümayun görevi devam etmek üzere Meclis-i Vala Üyeliği memuriyetine nakledilmesine karar verilmiştir. Maarif Nezaretinden ayrılışıyla birlikte münhal olan Maarif Nazırlığına da Meclis-i Vala Üyelerinden Ahmed Kemal Efendi'nin tayin edilmesine karar verilmiştir³⁷⁶. 24 Nisan 1865 tarihinde Meclis-i Vala Üyeliği görevine son verilerek ikinci kez Maarif Nazırlığına atanan Kemal Efendi'nin üyelik dönemindeki görevinde aldığı 15.000 kuruş maaşın bu yeni görevinde 20.000 kuruşa yükseltilmesi kararlaştırılmıştır³⁷⁷. Maarif Nazırlığına atanmasıyla birlikte başkanlığını Sadrazamın yaptığı nâzırlardan oluşan ve Osmanlı Hükümetini niteleyen Meclis-i Vükelâ³⁷⁸'nin üyeleri arasında yer almıştır³⁷⁹.

Kemal Efendi'nin söz konusu Maarif Nazırı döneminde ortaya koyduğu politika ve gerçekleştirdiği uygulamaların yanı sıra bir Tanzimat entelektüeli olarak çok yönlü bürokrat profili araştırmanın ilerleyen bölümlerinde ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Bunun dışında kalan bir konu olarak Kemal Efendi'nin, 1861-1865 yılları arasında yapımı tamamlanan Beylerbeyi sahil sarayının güzelliğini metheden bir kaside yazarak Sultan Abdülaziz'e sunmasından söz edilebilir. Bu kasidenin, Sultan'ın hoşuna gitmesi sebebiyle 27 Mayıs 1865 tarihinde, kendisine 50.000 kuruş ihsan buyrulmuştur³⁸⁰.

³⁷⁴ *Maarif Salnamesi*, (H. 1316), 35.

³⁷⁵ Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, 80-82.

³⁷⁶ BOA. MB.İ. 20/153, (24 Nisan 1865/H. 28 Zilkade 1281); BOA. İ.DH. 535/37188, (H. 28 Zilkade 1281 / M. 24 Nisan 1865); BOA. A.MKT.MHM.331/6, (H. 29 Zilkade 1281 / M. 1 Mayıs 1865). Ayrıca bkz. Tasvir-i Efkar, 292/1, (27 Nisan 1865); Akt: Necdet Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkar Gazetesi (1278/1862 - 1286/1869)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990), 63.

³⁷⁷ BOA. İ.DH. 535/37200, (H. 29 Zilkade 1281 / M. 25 Nisan 1865). Bu yıla ilişkin verilerin sunulduğu Devlet Salnamesi'nde de Kemal Efendi'nin adı, Maarif Nazırı olarak geçmektedir. Bkz. *Devlet Salnamesi*, (H. 1282/M. 1865-1866), 35.

³⁷⁸ Ali Akyıldız, "Meclis-i Vükelâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/251-253.

³⁷⁹ *Devlet Salnamesi*, (H. 1284/M. 1867-1868), 65.

³⁸⁰ BOA. İ.DH. 538/37371, (H. 1 Muharrem 1282 / M. 27 Mayıs 1865).

Ayrıca Eylül 1865 civarlarında kısa bir süreliğine (Evkaf Nazırı Şirvanîzade Rüşdi Paşa'nın İstanbul'a dönüşüne kadar) Evkaf Nazırlığı vekâleten Kemal Efendi'nin uhdesine verilmiştir³⁸¹. Bununla birlikte Maarif Nazırlığı sırasında bir yurtdışı görevlendirme sonucu Belçika ve Fransa'ya gitmiştir. Bu doğrultuda Belçika'ya görevlendirilmesine ilişkin ulaşılabilen detaylar aşağıda sunulmuştur.

1.3.16.1. Belçika'ya görevlendirilmesi

Kemal Efendi'nin, Maarif-i Umumiye Nazırlığı görevindeyken o sıralarda Belçika'da yeni Kral'ın tahta çıkışını tebrik için Sultan Abdülaziz'in özel bir görevlendirmesiyle Belçika'ya gönderilmesine karar verilmiştir³⁸². 27 Mart 1866 tarihinde bu yurtdışı görevlendirmesi için Kemal Efendi'ye bir maiyet ekibi tahsis edilmiştir. Bu ekipte Hariciye Nezareti Mektubi Odası Hulefasından Said Bey başkâtip ve Kemal Bey ikinci kâtip ve Tahran maslahatgüzarı Tevfik Bey üçüncü kâtip olarak yer almışken topçu zabitanından olup Belçika'da yurtdışı eğitimde bulunan Binbaşı Ahmed Efendi yaverlik hizmetine tayin edilmiştir. Ayrıca Kemal Efendi'ye 125.000 kuruş ve diğerlerine 7.500'er kuruş harcırah verilmesi kararlaştırılmıştır³⁸³.

26 Mayıs 1866 tarihli bir belgeden anlaşıldığı üzere; Belçika Kralı'nın tahta geçişini tebrik için görevlendirilen Kemal Efendi Viyana üzerinden Brüksel'e ulaşmıştır. Kral ve Kraliçe ile yapmış olduğu görüşmenin ayrıntılarını merkeze rapor olarak bildirmiştir. Buna göre; Kemal Efendi Kral tarafından kendileri için verilen yemeğe katıldıklarını ve bu davette kendilerine fevkalade ihtiram olunduğunu ifade etmiştir. Kemal Efendi Sultan Abdülaziz'in kutlama ile ilgili gönderdiği mesajı, Belçika Kralı'na çok güzel bir şekilde tercüme etmiş, Sultan'ın iyi dileklerini sunmuştur. Bunun üzerine Belçika Kralı ziyadesiyle memnun olduğunu belirterek Sultan Abdülaziz hakkında birçok övgü ve hürmette bulunmuştur. Kral tarafından Kemal Efendi ve maiyetindekilere birinci rütbeden Leopold Nişanı (Büyük kordonuyla beraber) verilmiştir³⁸⁴.

Ayrıca Brüksel'de Kral ile gerçekleştirilen bu görüşmenin ayarlanması sürecinde önemli katkıları olmasından ötürü, Kemal Efendi önerisiyle, Osmanlı Devleti tarafından Mösyö Edvar adlı kişiye Mecidî Nişanı verilmiştir. Kemal Efendi,

³⁸¹ *Maarif Salnamesi*, (H. 1316), 34; İnal - Yaşar, "Evkaf-ı Hümayun Nezareti", 52. Ayrıca bkz. *Tasvir-i Efkâr*, 337/1, (H. 19 Cemaziyelevvel 1282/M. 10 Eylül 1865); Akt: Hayta, *Tasvir-i Efkâr Gazetesi*, 63.

³⁸² *Le Pays Journal*, N: 89, A18, (30 Mart 1866).

³⁸³ BOA. İ.HR. 219/12717, (H. 10 Zilkade 1282/M. 27 Mart 1866).

³⁸⁴ BOA. İ.HR. 219/12753, (H. 11 Muharrem 1283/M. 26 Mayıs 1866).

Belçika'daki bu görevi bitince Paris'e geçeceğini belirtmiştir. Burada eğitimle ilgili birtakım kitap ve haritalar tedarik edeceğini ve nihayetinde Paris'te 15 gün kadar kaldıktan sonra İstanbul'a döneceğini belirtmiştir.

Belçika Kralı Leopold tarafından Sultan Abdülaziz'e 1 Haziran 1866 tarihli bir teşekkür mektubu gönderilmiştir³⁸⁵. Bu mektupta; Maarif-i Umumiye Nazırı Kemal Paşa'nın tebrik için seçilmesinin memnuniyet verici olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Kral, Kemal Efendi'nin bu tebrik görevini çok iyi bir şekilde yerine getirdiğini ve bundan oldukça memnuniyet duyduğunu ifade etmiştir.

Kemal Efendi, Brüksel'deki görevini tamamladıktan sonra Paris'e geçmiş ve 1866 yılı mayısının üçüncü haftasında eğitimle ilgili merkezi kuruluşları ziyaret etmiştir³⁸⁶. Akabinde, Osmanlı Devleti Paris Elçiliği görevinde bulunan Safvet Paşa ile birlikte Fransa İmparatoru ile bir görüşme gerçekleştirmiştir³⁸⁷. Ayrıca, yine Safvet Paşa ile birlikte Fransa'nın eğitim bakanı olan Victor Duruy ile Osmanlı Devleti'ndeki eğitim reformları üzerine önemli bir görüşme yapmışlardır. Söz konusu görüşmenin 1868 yılında Mekteb-i Sultani olarak bilinen Galatasaray Lisesinin kuruluşunda ve 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayımlanmasında önemli bir rol oynadığı bilinmektedir³⁸⁸.

Akabinde Kemal Efendi Paris'te bir süre kalıp gerekli araştırmayı yaparak rüştiye mektebi coğrafya derslerinde kullanılmak üzere küre siparişi vermiştir³⁸⁹. Sonrasında ise İstanbul'a dönmüştür. 24 Ağustos 1867 tarihinde Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye üyeliğine atanıncaya kadar Maarif Nazırlığını sürdürmüştür.

Görüldüğü üzere Kemal Efendi, Maarif Nazırlığı görevindeyken entelektüel donanımıyla Sultan'ın teveccühüne mazhar olmuş bir devlet adamı olmanın yanında çok yönlü devlet adamlığı profiliyle de birçok eşzamanlı görevin üstesinden gelmiştir. Hatta Belçika Kralı'nın tahta çıkışını siyaseten, tebrik amaçlı görevlendirilmesinden

³⁸⁵ BOA. HR.TO.170/58, (H. 24 Safer 1283/M. 8 Temmuz 1866); BOA. İ.HR.220/12807, (H. 2 Rebiülevvel 1283 / M. 15 Temmuz 1866). Bu mektup Ekler bölümünde sunulmuştur. Bkz. Ek 12.

³⁸⁶ Kemal Efendi'nin Paris'teki bu ziyareti dönemin bazı İngiliz ve Fransız gazetelerine konu olmuştur. The Dundee Courier And Argus, No: 3998, (Wednesday 30 May 1866 / Çarşamba 30 Mayıs 1866), 3; Buckingham The Express, No: 68, (Saturday 09 June 1866 / Cumartesi 09 Haziran 1866), 2; The Monmouthshire Beacon, Vol. XXIX, No: 1476, (Saturday 09 June 1866 / Cumartesi 09 Haziran 1866), 2; Beverley and East Riding Recorder, No: 572, (Saturday 09 June 1866 / Cumartesi 09 Haziran 1866), 3; Le Mémorial Diplomatique Journal, No: 22, A4, (3 Haziran 1866), 347.

³⁸⁷ İnal - Yaşar, "Evkaf-ı Hümayun Nezareti", 52.

³⁸⁸ Hasebe, "The 1869 Ottoman Public Education Act", 51/193.

³⁸⁹ Kemal Efendi'nin Paris'teyken sipariş etmiş olduğu kürelerin İstanbul'a ulaşması ve padişaha sunulmasıyla ilgili bir belge için bkz. BOA. İ.DH. 556/38688, (H. 12 Recep 1283 / M. 20 Kasım 1866).

de anlaşılacağı üzere asıl misyonu olan maarif alanına yönelik çalışmalarda bulunmayı da göz ardı etmeyerek öncelikli görev saymıştır.

1.3.17. Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliyye İkinci Kez Üyeliği

Ahmed Kemal Efendi, 24 Ağustos 1867 (H. 23 Rebiülahir 1284) tarihinde Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye üyeliğine ikinci kez atanmıştır³⁹⁰. Daha önce de ifade edildiği üzere söz konusu üyelik görevinin kritik önemine binaen üyelerin ikinci bir memuriyeti uhdelerinde bulundurmalarına izin verilmesinden ötürü, Maarif Nazırlığı görevi Kemal Efendi'den alınarak Safvet Paşa'ya verilmiştir.

1867 yılında Safvet Paşa'nın, Kemal Efendi'nin yerine Maarif Nazırlığına atanması, Kemal Efendi'nin Meclis-i Valaya tayin edilmesi; öncesinde, bu iki ismin Osmanlı eğitim reformları üzerine 1866 yılında Paris'te birtakım çalışmalarda bulunması; sonrasında 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde üstlendikleri roller bütüncül olarak ele alındığında bu iki ismin, birbirleriyle senkronize bir biçimde çalışarak Osmanlı maarif modernleşmesine hizmet ettiklerini düşündürmektedir.

Kemal Efendi'nin Meclis-i Vala Üyeliği görevindeyken bizatihi kendi etkisiyle veya öncülüğünde gerçekleştirilen faaliyetlere dair ayrıntılı bilgi bulunamamakla birlikte sıbyan mekteplerinde eğitim reformuna yönelik olarak yasalaştırılan “Sıbyan Mekteplerinin Islahatına Dair Nizamname”nin yayımlanmasında pay sahibi olduğu bilinmektedir³⁹¹. On maddeden müteşekkil bu Nizamname'de³⁹² sıbyan mekteplerinin belirli bir sistem ve düzene kavuşturulması ve İstanbul'un münasip mahallinden başlayarak sırasıyla sıbyan mekteplerinin intizamın sağlanması ifade edilmiştir. Sıbyan mektebi hocalarının Meclis-i Maarif tarafından imtihana tabii tutulmalar ve bu imtihan sonucunda içlerinde genç ve başarılı olanların açılması planlanan Darümuallimîn-i Sıbyaniyye gönderilmesi ve mesleğine devam etmeleri gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca rüştiye mekteplerinin dört yıl olan eğitim süresinin “usul-ı cedid” üzere tertip edilen dersler için yeterli olmayacağından ötürü bu sürenin beş yıla çıkarılması gerektiği belirtilmiştir. Rüştiyeye devam eden öğrencilerin üç farklı sosyo-ekonomik tabakadan geldiği telakki edilmiştir. Buna göre birinci sınıf olan

³⁹⁰ BOA. ŞD. 880/57, (H. 2 Ramazan 1304 /M. 25 Mayıs 1887).

³⁹¹ Hasebe, “The 1869 Ottoman Public Education”, 51/193.

³⁹² Maarif-i Umumiye Nezaretince hazırlandığı anlaşılan Nizamname, 15 Ocak 1868'de Sadaret'e sunulmuş, H. 30 Şevval 1284/M. 24 Şubat 1868 tarihinde ise padişahlık makamınca onaylanmıştır. Bkz. BOA. İ.MVL. 584/26278, 1-2. Ayrıca Es-seyyid Ahmed Kemal Efendi'nin de mührünün yer aldığı Meclis-i Valanın karar yazısı için bkz. BOA. İ.MVL. 584/26278, 4-1, (H. 29 Şevval 1284/M. 11 Şubat 1868).

zenginlerden senelik dört yüz, ikinci sınıf olarak yorumlanan ehl-i servet evladından ikişer yüz alınması, fakir çocuklardan ise ücret alınmaması gerektiği belirtilmiştir. Sıbyan okullarının denetiminin Evkaf Nezaretinden alınarak Maarif Nezaretine nakledilmesi öngörülmüştür.

5 Mart 1868 tarihli bir iradeyle Meclis-i Ahkam-ı Adliyyenin Şura-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkam-ı Adliyye adıyla ikiye ayrılması kararlaştırılması üzerine Kemal Efendi, Şura-yı Devlet Üyeliğine atanmıştır.

1.3.18. Şura-yı Devlet Üyeliği

Ahmed Kemal Efendi'nin Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye Üyeliğine 24 Ağustos 1867'de yapılan atanmasından yaklaşık bir yıl sonra, 1868'de bu Meclis'in ikiye bölünmesiyle ortaya çıkan yeni düzenlemenin sonucunda Şura-yı Devlet kurulmuştur. Dolayısıyla 1867'de başlayan Meclis-i Vala Üyeliği görevi, bu kurumda 1868 yılında yapılan bir idari düzenleme neticesinde, Şura-yı Devlet üyeliğine nakledilmiştir. Bu görevindeyken aylık maaşı 35.000 kuruş olarak belirlenmiştir³⁹³.

Kemal Efendi, Tanzimat'ın ilk yıllardan beri eğitim alanında farklı görevler üstlenerek bu alana yönelik bilgi, beceri ve donanımını artırmıştır. Özgeçmişinde böylesi bir arka plan bulunan bir devlet adamı olarak Kemal Efendi'nin bir sonraki görev yerinin Şura-yı Devlet üyeliğine atanması iyi düşünülmüş bir girişimdir. Netice itibarıyla bu dönemlerde Osmanlı Devleti, Tanzimat'tan beri uygulamaya koyduğu çok çeşitli eğitim reformlarını yasal zemine oturtturarak kalıcı devlet politikalarına dönüştürmeyi istemiştir. Bu doğrultuda öncelikle politika üretme noktasında önemli bir meclis olarak Şura-yı Devlet kurulmuştur. Ardından Şura-yı Devletin alt dairelerinden biri olan Maarif Dairesi Başkanlığına Kemal Efendi tayin edilmiştir. Böylelikle, ülkedeki modern eğitim sistemine yönelik yasal mevzuatının oluşturulması ve uygulanan politikaların kalıcılaştırılmasında, Kemal Efendi'nin eğitim yöneticisi ve politika uygulayıcısı olarak o güne değin edindiği tecrübelerden istifade edilmesi düşünülmüştür. Zaten o, daha önce eğitime ilişkin üstlenmiş olduğu görevler ve eğitimsel profiliyle bu iş için “uygun kişi” olduğunu göstermiştir.

Kemal Efendi, 1868 yılında Şura-yı Devlet Üyeliği ve Şura-yı Devlet Maarif Dairesi Başkanlığına atanmıştır. Bu dönemde yeni kurulmuş olan Şura-yı Devletin 1

³⁹³ BOA. ŞD. 880/57, (H. 2 Ramazan 1304 /M. 25 Mayıs 1887). 1868, 1869 yıllarına ilişkin resmi verilerin yer aldığı Devlet Salnamelerinde de Kemal Efendi'nin adı, Şura-yı Devlet Üyeleri arasında yer almıştır. Bkz. *Devlet Salnamesi*, (H. 1285/M. 1868-1869), 36.

Nisan 1868 tarihli ve on dört maddeden oluşan Nizamnamesi gereğince beş daire oluşturulmuştur. Söz konusu Şura-yı Devlet daireleri şunlardır:

- Ümur-ı Mülkiye ve Zabıta ve Harbiye Dairesi,
- Ümur-ı Maliye ve Evkaf Dairesi,
- Ümur-ı Adliye Dairesi,
- Ümur-ı Nâfia ve Ticaret ve Ziraat Dairesi,
- Ümur-ı Maarif Dairesi.

Ayrıca her dairede reis diye tabir edilen bir başkan, bir başkâtip, 5-10 arasında değişen üye ve yeteri kadar muavin ve memur bulunmasına karar verilmiştir³⁹⁴. Kuruluş sürecinde Midhat Paşa Şura-yı Devlet Başkanı, Kemal Efendi Maarif Dairesi Başkanı; Ziver, Emin, Aristarhi, İvanço, Artin, Avram Efendiler Maarif Dairesi Üyeleri; Safvet Paşa Maarif Nazırı, Salih, Sadullah Maarif Dairesi Başkan Yardımcısı; Sermed ve Ekrem Efendiler Maarif Dairesi yardımcıları olarak görevlendirilmiştir³⁹⁵.

5 Mart 1868 tarihli bir iradeyle kurulan Şura-yı Devletin Maarif Dairesinin amacı, eğitimin yaygınlaştırılması amacıyla mektep ve medreselerle ilgili uygulamaların görüşülmesi ve maarifle ilgili idarî davalara bakılmasıdır³⁹⁶. Ayrıca Maarif Dairesi Başkanı olarak Kemal Efendi, eğitim reformlarının yasal bir zemine oturtulması noktasında önemli uygulamalara imza atmıştır³⁹⁷. Bunlardan en önemlisi, Osmanlı eğitim tarihinin dönüm noktası sayılan 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin hazırlanması olmak üzere tüm icraatlarına ilişkin ayrıntılı bilgiler araştırmanın ilerleyen bölümlerinde sunulmuştur.

1870 yılına ilişkin resmi verilerin sunulduğu Devlet Salnamesinden hareketle Şura-yı Devletin daireleri arasında yapısal bir düzenleme yapıldığı ve Kemal Efendi'nin Adliye Dairesi Başkanı olarak isminin kaydedildiği görülmektedir³⁹⁸. Söz konusu düzenleme 1869 yılında gerçekleştirilmiş olup Şura-yı Devlet daireleri *Dahiliye ve Maarif, Maliye, Adliye, Nafia, Muhakemat* olmak üzere beş isim altında yeniden yapılandırılmıştır. Özellikle Adliye Dairesinin vazife ve sorumluluk

³⁹⁴ Şura-yı Devlet Nizamnamesi ve buna ilişkin Hatt-ı Hümayun'un orijinal metinleri için bkz. *Düstur* (Dersaadet: Matbaa-i Amire, H. 1289), 1. Tertip/Cilt I/707-717. Şura-yı Devletin kuruluşu, üyeleri, nizamnamesi ve Sultan Abdülaziz'in 10 Mayıs 1868 tarihli fermanı dönemin Fransız gazetelerinde de yayımlanmıştır. Bkz. *Le Mémorial Diplomatique Journal*, No: 21, A6, (21 Mayıs 1868), 347-348.

³⁹⁵ Hasebe, "The 1869 Ottoman Public Education Act", 51/188; *Le Mémorial Diplomatique Journal*, No: 21, A6, (21 Mayıs 1868), 347-348.

³⁹⁶ Emel Çora, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Danıştay'ın Gelişim Süreci* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, Doktora Tezi), 92.

³⁹⁷ Ahmed Lütfi, *Lütfi Efendi Tarihi*, 9-13.

³⁹⁸ *Devlet Salnamesi*, (H. 1287/M. 1870-1871), 39.

alanlarında yaşanan karışıklık üzerine girilen bu düzenlenme sonucunda; Adliye Dairesinin görev ve sorumluluk alanı *nizamiye mahkemeleri ve bu mahkemelerde görülen davaları ilgilendiren kanun ve nizamın tesis edilmesi, değiştirilmesi ve düzenlenmesi* olarak belirlenmiştir³⁹⁹. Dolayısıyla toplantılarında bu alandaki konuların görülerek gerekli layihaların hazırlandığı bir birim olarak faaliyet gösterdiği söylenebilir.

Sonuç olarak Kemal Efendi 1868, 1869 ve 1870 yıllarında Şura-yı Devlet Üyesi olarak Maarif Dairesi ve Adliye Dairesi Başkanlıklarında görev yapmakla birlikte 1871 yılında bu görevine son verilerek Evkaf Nazırlığına tayin edilmiştir⁴⁰⁰. Ayrıca bu atama, 1868-1871 yılları arasında Maarif Nazırlığı görevini sürdüren Safvet Paşa'nın 5 Ekim 1871 tarihinde 20.000 kuruş maaşla Şura-yı Devlet Üyeliğine atanması üzerine gerçekleşmiştir⁴⁰¹.

1.3.18.1. İran Şahı'na Mihmandar Olarak Bağdat'a Görevlendirilmesi

Kemal Efendi, Şura-yı Devlet Üyeliğinde bulunduğu sırada; 9 Ağustos 1870 tarihinde, Hazret-i Hüseyin'in kabrini ziyaret etmek üzere Bağdat'a gelen İran Şahı Nasreddin'in mihmandarlığına tayin edilerek Bağdat'a görevlendirilmiştir⁴⁰². Bu yeni görevinden ötürü Şura-yı Devlet Üyeliğinin Kemal Paşa'nın uhdesinden alınmadığı anlaşılmaktadır⁴⁰³. "Mihmandarlık Memuriyet-i Mahsusası" ile Bağdat'a görevlendirilen Ahmed Kemal Efendi'ye "Rütbe-i Vezaret" tevcih buyrulmuştur. Bu rütbeyle birlikte Ahmed Kemal Efendi "Paşa" unvanını almış olarak "Sultanın Paşaları" arasında üst düzey devlet görevlerine devam etmiştir. Ayrıca Bağdat görevi dolayısıyla kendisine Birinci Rütbeden Mecidî Nişanı verilmiştir⁴⁰⁴.

Kemal Paşa'ya, gidiş-dönüş ve çeşitli diğer masraflarını karşılayabilmesi için 250.000 kuruş harcırah tahsis edilmiştir. Ayrıca refakatinde bulunmak üzere Hariciye

³⁹⁹ Mehmet Canatar, "Şûrâ-yı Devlet Teşkilatı ve Tarihi Gelişimi", *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri* 5 (İstanbul: 1997), 118-119.

⁴⁰⁰ 1871 yılına ilişkin verilerin sunulduğu Devlet Salnamesinde Evkaf-ı Hümayun nazırı sıfatıyla Meclis-i Vükelâ üyeleri arasında yer almaktadır. Bkz. *Devlet Salnamesi*, (H. 1288/M. 1871-1872), 39.

⁴⁰¹ BOA. İ.DH. 639/44434, (H. 20 Recep 1288 / M. 5 Ekim 1871). Ayrıca söz konusu atamalarla ilgili şahıslara bildirimde bulunulmuştur. Bkz. BOA. MB.İ.25/40, (H. 20 Recep 1288 / M. 5 Ekim 1871).

⁴⁰² Musavver Medeniyet Gazetesi, (R. 15 Teşrin-i Sani 1290/H. 17 Şevval 1291/M. 27 Kasım 1874); İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1155.

⁴⁰³ BOA. ŞD. 880/57, (H. 2 Ramazan 1304 /M. 25 Mayıs 1887).

⁴⁰⁴ BOA. İ.DH. 617/42969, (H. 20 Cemazıyelevvel 1287 / M. 18 Ağustos 1870).

Teşrifat Muavini Ali Bey görevlendirilmiştir⁴⁰⁵. 15 Ağustos 1870 tarihli bir belgede, birkaç güne içinde Bağdat'a gitmek üzere yola çıkacağını bildiren Kemal Paşa, maiyetinde bulunan kâtip efendiye maaş ve harcırah olarak 12.500 kuruş tahsis edilmesini talep etmiştir⁴⁰⁶.

Maiyetinde yaklaşık 12.000 kişi ve sayısız karavan bulunan İran Şahı Bağdat'a gelmiştir. Şah onuruna Kemal Paşa ve Bağdat Valisi Mithat Paşa tarafından tertip edilen askerî ve sivil yetkililer ile halkın da katıldığı görkemli bir resepsiyon verilmiştir. Düzenlenen bu organizasyon sıra dışı bir şekilde çarpıcı ve pitoresk (göz alıcı/resmedilmeye değer) olarak nitelendirilmiştir⁴⁰⁷.

Kemal Paşa, maiyetiyle birlikte gittiği Bağdat'ta atandığı görevle ilgili gerekli çalışmaları yapmıştır. İran Şahı'na iletilmek üzere kendisine verilen "Name-i Hümayun"u Şah'a takdim etmiştir⁴⁰⁸. Orada bulunduğu sırada merkeze gönderdiği 18 Ocak 1871 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre; İran Şahı tarafından Ahmed Kemal Paşa'ya birinci rütbeden murassa Nişanı⁴⁰⁹ hediye edilmiştir⁴¹⁰. 1871 Ocak ayında Şah'ın Kerbela'dan Tahran'a gitmek üzere yola çıktığı anlaşılmaktadır⁴¹¹. Kemal Paşa'nın, bu görevi başarıyla yerine getirerek yine 1871 Ocak ayında İstanbul'a döndüğü bilinmektedir⁴¹².

1.3.19. Evkaf Nazırlığı

Kemal Paşa, Bağdat'ta özel görevdeyken 25 Ekim 1870 tarihinde Evkaf-ı Hümayun Nazırlığına tayin edilmiştir⁴¹³. Bu sırada Bağdat'ta olmasından dolayı

⁴⁰⁵ BOA. İ.DH. 616/42917, (H. 6 Cemaziyelevvel 1287 / M. 4 Ağustos 1870); vezaret rütbesinin verilmesine dair bir başka belge için bkz. BOA. İ.DH. 617/42959, (H. 16 Cemaziyelevvel 1287/M. 14 Ağustos 1870). Harcırah tutarının bir kısmının Bağdat vilayeti bütçesinden karşılanmasının istendiğine dair bir belge için bkz. BOA. İ.DH. 624/43384, (H. 4 Ramazan 1287 / M. 28 Kasım 1870).

⁴⁰⁶ Ayrıca, bu talebine olumlu cevap verildiği anlaşılmaktadır. BOA. İ.DH. 617/42979, (R. 3 Ağustos 1286 / M. 15 Ağustos 1870).

⁴⁰⁷ Shipping & Mercantile Gazette, No: 10386, (Wednesday 07 December 1870 / Çarşamba 07 Aralık 1870), 6.

⁴⁰⁸ BOA. İ.HR. 245/14584, (H. 2 Cemaziyelahir 1287 / M. 30 Ağustos 1870).

⁴⁰⁹ Bir başka kaynakta Kemal Paşa'ya "birinci rütbe-i şîr'u hurşid nişanı" verildiği ifade edilmiştir. Bkz. Musavver Medeniyet Gazetesi, (R. 15 Teşrin-i Sani 1290/H. 17 Şevval 1291/M. 27 Kasım 1874).

⁴¹⁰ BOA. İ.DH. 624/43412, (18 Ocak 1871); BOA. İ.DH. 629/43755.

⁴¹¹ Shipping & Mercantile Gazette, No: 10433, (Wednesday 01 February 1871 / Çarşamba 01 Şubat 1871), 6.

⁴¹² Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî* 3/880-881; Shipping & Mercantile Gazette, No: 10433, (Wednesday 01 February 1871 / Çarşamba 01 Şubat 1871), 6.

⁴¹³ İnâl, *Son Asır Türk Şairleri* II/1155. Evkaf Nazırlığına atanma tarihi bir başka kaynakta 30 Ekim 1870 tarihi olarak geçmektedir. Bkz. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî* 3/880. Ancak bu tarihleri teyit edebilecek bir arşiv belgesi bulunamamıştır. Ancak 1871 yılında Evkaf Nazırlığı görevine atandığına ilişkin dönemin İngiliz gazetelerinde bilgi yer almaktadır. Bkz. The Morning Post, No: 30242, (Friday

İstanbul'a gelinceye kadar Evkaf Nazırlığı görevinin Mehmet Arifi Efendi tarafından vekâleten sürdürmesi kararlaştırılmıştır. 1871 yılına ilişkin veriler ihtiva eden Devlet Salnamesinde Kemal Paşa'nın ismi Evkaf Nazırı olarak Meclis-i Vükelâ üyeleri arasında yer almaktadır⁴¹⁴. Bununla birlikte Maarif Nezaretine nazır olarak atandığı 8 Ekim 1871 tarihine kadar Evkaf-ı Hümayun Nazırlığının Kemal Paşa'nın uhdesinde kaldığı bilinmektedir⁴¹⁵.

İslâm medeniyeti toplum ve kültür hayatında önemli bir aktif rol oynayan hayır müesseseleri olan vakıflar; Osmanlı Devleti'nin de sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında birinci derecede etkili olmuş kurumlardır⁴¹⁶. Bu çerçevede Evkaf-ı Hümayun Nezareti Osmanlı Devleti'ndeki vakıfların idare ve denetiminden sorumlu bir kurum olarak Sultan II. Mahmud tarafından 1826 yılında kurulmuştur⁴¹⁷. Kuruluş amacı öncelikli olarak vakıf sisteminde görülen dağınıklık ve keyfilğe son vermek, toplum ve kurum yararına olacak şekilde vakıfların yönetimini yeniden düzenlemek ve vakıfların gelir giderlerini dengelemektir. Bunun yanı sıra modern reform hareketlerine karşı duran muhafazakâr çevrelerin gücünü kırma fikri, klasik dönemden itibaren vakıf sisteminde ortaya çıkan yolsuzlukların giderilmesi, vakıf yönetiminin modernleşmenin etkisiyle merkezi bir şekilde idaresi, vakıfların potansiyel gücünden devletin diğer alanlarında da yararlanılmak istenmesi gibi niyetlerin de Evkaf Nezaretinin kuruluşunda etkili olduğu bilinmektedir⁴¹⁸.

Ahmed Kemal Efendi'nin Evkaf Nazırlığında bulunduğu yaklaşık bir yıllık süre boyunca gerçekleştirdiği faaliyetlere ilişkin daha detaylı malumata ulaşılamamıştır. Bu görevin akabinde ise Maarif Nazırlığına yeniden atandığı anlaşılmaktadır.

11 November 1870 / Cuma 11 Kasım 1870), 6; The Globe, No: 22553, (Friday 11 November 1870 / Cuma 11 Kasım 1870), 7.

⁴¹⁴ *Devlet Salnamesi*, (H. 1288/M. 1871-1872), 39.

⁴¹⁵ Bu tarihte, Evkaf Nazırlığı Şeyhülislâm Ahmet Muhtar Mollaya ikinci görev olarak verilmiştir. Bkz. İnal - Yaşar, "Evkaf-ı Hümayun Nezareti", 53. Ancak bu bilgileri teyit edecek bir arşiv belgesine veya başka bir kaynağa ulaşılamamıştır.

⁴¹⁶ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/479-486.

⁴¹⁷ Nazif Öztürk, "Evkâf-ı Hümayun Nezâreti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/521-524.

⁴¹⁸ Zübeyde Erdoğan Çelikkın, *Osmanlı Modernleşmesi ve Kuruluşundan Tanzimata Evkaf-ı Hümayun Nezareti (1826-1839)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, Doktora Tezi), 213-214.

1.3.20. Maarif Nazırlığına Üçüncü Kez Tayini

1868-1871 yılları arasında Maarif Nazırlığı görevini sürdüren Safvet Paşa'nın 5 Ekim 1871 tarihinde 20.000 kuruş maaşla Şura-yı Devlet Üyeliğine atanması üzerine bu sırada Evkaf Nazırı olarak görev yapan Kemal Paşa Maarif Nazırlığına tayin edilmiştir⁴¹⁹. Bu yeni atamayla söz konusu Maarif Nazırlığı görevinin Kemal Paşa'nın uhdesine üçüncü kez verildiği görülmektedir. Ancak bu görevi çok uzun sürmemiş olup 5 Ocak 1872 tarihinde Şura-yı Devlet Üyeliğine atanıncaya kadar yaklaşık üç ay müddetle Maarif Nazırlığında bulunmuştur.

Belirtilen bu kısa süre içerisinde Osmanlı maarif yönetimi sisteminin en tepesindeki isim olan Kemal Paşa'nın faaliyetlerinin ayrıntılarına ulaşılamamıştır. Buna karşın bundan önce ve sonraki görevlerini dikkate alarak bir değerlendirmeye varmak mümkündür. Bu bağlamda Kemal Paşa, 1865 yılında Maarif Nazırı (ikinci kez) olduktan sonra 1878 yılına kadar geçen süre içerisinde birbiri ardına Maarif Nazırlığı ve Şura-yı Devlet Üyeliği görevlerinde bulunmuştur. Bu iki önemli göreve defaatle atanmış olup bazı görevlerindeki çalışma sürelerinin kısalığı bilhassa dikkat çekicidir. Nitekim üçüncü kez atandığı bu Maarif Nazırlığı görevinde görüldüğü gibi bundan sonraki Şura-yı Devlet Üyeliği ve Maarif Nazırlığı görevlerinde de kısa aralıklarla çalışmıştır. Bu görevlerin içeriğine bakıldığında; ülkenin eğitim sisteminin en üst yönetim kademesi olarak Maarif Nazırlığındayken Osmanlı eğitim politika ve uygulamalarının hayata geçirilmesine ve eğitim sisteminin yeniden yapılandırılmasına hizmet ettiği anlaşılmaktadır. Diğer yandan dönemin yasama organı olan Şura-yı Devletteki Üyelik görevindeyken de bu kurumun özellikle maarifle ilgili alt çalışma birimlerinde Osmanlı eğitim politikalarının yeniden üretimine hizmet ettiğinin altını çizmek gerekmektedir. Bu çerçevede ele alındığında ise Kemal Paşa'nın 1865-1878 yılları arasında farklı görev unvanlarıyla Osmanlı eğitim politikalarının hem üretimine hem de uygulamaya geçirilmesine katkı sağladığı ifade edilebilir. Dolayısıyla kısa süreli Maarif Nazırlığı ve Şura-yı Devlet görevlerinin niçin bu kadar kısa olduğu net olarak tespit edilemese de bu görevlerin mahiyetine bakıldığında, Kemal Paşa'nın her iki görevdeyken ortaya koyduğu icraatın, Osmanlı eğitim alanının gelişimine yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktadan hareketle Kemal Paşa'nın -farklı unvanlarla- Tanzimat Dönemi maarif modernleşmesine uzun yıllar hizmette bulunmuş ve bu uğurda ömür harcamış biri olduğu ortadadır.

⁴¹⁹ BOA. İ.DH. 639/44434, (H. 20 Recep 1288 / M. 5 Ekim 1871). Ayrıca söz konusu atamalarla ilgili şahıslara bildirimde bulunulmuştur. Bkz. BOA. MB.İ.25/40, (H. 20 Recep 1288 / M. 5 Ekim 1871).

1.3.21. Şura-yı Devlet Üyeliği'ne İkinci Kez Tayini

Maarif Nazırlığına Derviş Paşa'nın atanması üzerine⁴²⁰ Ahmed Kemal Paşa 5 Ocak 1872 tarihinde Şura-yı Devlet Tanzimat (ya da Dahiliye?) Dairesi Üyeliğine tayin edilmiştir⁴²¹. Tanzimat Dairesi, Şura-yı Devletin 1868 yılındaki kuruluşunda olmayan ancak daha sonra gerçekleştirilen birtakım yapısal düzenlemeler neticesinde ortaya çıkan bir kurumdur. Bu çerçevede 10 Şubat 1872'de Şura-yı Devletin prestij ve itibarına karşın kendisinden beklenileni tam anlamıyla yerine getirememesinden dolayı yapısal bir değişikliğe gidilerek Tanzimat, Dahiliye ve Muhakemat adlı üç daire oluşturulmasına karar verilmiştir. Ayrıca bu düzenlemeyle birlikte üye sayılarında ciddi bir kısıtlama yapmak suretiyle devlet bütçesi için önemli bir tasarruf sağlanmıştır. Bu uygulamayla devletin kanun, nizam ve mukavelatinin düzenlenmesi Tanzimat Dairesinin aslî görevi olarak belirlenmiştir. Daha sonra 12 Haziran 1872 tarihli bir başka düzenlemeyle de Muhakemat Dairesi tamamen kaldırılmıştır⁴²².

Kemal Paşa, devlet sisteminin her alanında yaşanan değişim dönüşümlere paralel bir şekilde Şura-yı Devlet'te de düzenlemelerin yaşandığı bu yıllarda yaklaşık bir yıla yakın bir süreyle üyelik görevini sürdürmüştür. Ancak bizatihi onun ekseninde cereyan ederek ortaya konulan icraata dair ayrıntılı bir bilgiye ulaşılamamıştır. İkinci kez atandığı Şura-yı Devlet'teki bu üyelik görevi, 5 Aralık 1872 tarihine kadar sürmüş olup bu tarihte Maarif Nezaretine (dördüncü kez) tayin edilmiştir⁴²³. Görüldüğü üzere bu iki göreve birbiri ardına ve birçok kez atanmış ve her iki görevi aynı anda uhdesinde bulundurmasına izin verilmemiştir. Bu durum Şura-yı Devlet Üyeliğinin diğer üst düzey memuriyetlerden farklı olarak kişiye ilave memuriyet olarak değil, esas görev olarak verildiği ve seçilen kişinin uhdesinde başka memuriyetlerin olmaması prensibine dikkat edildiğini göstermektedir.

1.3.22. Maarif Nazırlığına Dördüncü Kez Tayini

Maarif Nezaretinin "...yedd-i iktidara lüzum-ı tevdi..."ndan yani emin ellere bırakılması gerektiğinden ötürü Şura-yı Devlet Üyelerinden Ahmed Kemal Paşa'nın

⁴²⁰ The Morpeth Herald, No: 829, (Saturday 03 February 1872 / Cumartesi 03 Şubat 1872), 7. Ayrıca ilgili gazete haberinde Derviş Paşa'nın Paris'teki Ecole Polytechnique okulundan mezun olduğu ve Ganof'un *Physique Elementaire* isimli eserini Türkçeye tercüme ettiği bilgisine yer verilmiştir.

⁴²¹ 1872 yılına ilişkin verilerin bulunduğu Devlet Salnamesinde Kemal Paşa'nın isminin Dahiliye Dairesi üyeleri arasında yer aldığı görülmektedir. Bkz. *Devlet Salnamesi*, (H. 1289/M. 1872-1873), 37. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3/880; Musavver Medeniyet Gazetesi, (R. 15 Teşrin-i Sani 1290/H. 17 Şevval 1291/M. 27 Kasım 1874).

⁴²² Mehmet Canatar, "Şûrâ-yı Devlet Teşkilatı ve Tarihi Gelişimi", 120-121.

⁴²³ BOA. İ.DH. 659/45890, (H. 4 Şevval 1289 / M. 5 Aralık 1872).

ismi bir kez daha öne çıkmıştır. Bu alandaki beceri ve donanımıyla temayüz etmiş biri olması nedeniyle 5 Aralık 1872 tarihinde Maarif Nazırlığına tayin edilmiştir. Dolayısıyla dördüncü kez Maarif Nazırlığına tayin olmuş olan Kemal Paşa, 1873 yılı Meclis-i Vükelâ (Kabine) üyeleri arasında yer almıştır⁴²⁴. Bundan önceki görevi Şura-yı Devlet Üyeliğine ise Ahmed Vefik Efendi'nin atanması kararlaştırılmıştır⁴²⁵. 7 Aralık 1872'de Maarif Nazırlığına mahsus olan 30.000 kuruş maaşa, irade-i seniyye gereğince Kemal Paşa'ya has olmak üzere 5.000 kuruş daha eklenmiş ve nazırlık maaşı olarak 35.000 kuruş maaş tahsis edilmiştir⁴²⁶.

Ahmed Kemal Paşa'nın Maarif Nazırlığı görevindeyken ortaya koymuş olduğu politika ve gerçekleştirdiği uygulamalar araştırmanın üçüncü bölümündeki ilgili başlıklarda detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Bu görevi 23 Nisan 1873 tarihine kadar sürdürmüş olup bu tarihte tekrar Şura-yı Devlet Üyeliğine atanmıştır⁴²⁷.

1.3.23. Şura-yı Devlet Üyeliği'ne Üçüncü Kez Tayini

Maarif Nazırlığına 23 Nisan 1873 tarihinde Ahmed Kemal Paşa'nın yerine, Evkaf Nazırı Cevdet Paşa atanmıştır⁴²⁸. İlgili atama belgesinde “...*daha ziyade münasebet ve kifayeti vechiyle...*” olduğu ifadesiyle Cevdet Paşa'nın, maarif alanında Kemal Paşa'dan daha yeterli olduğuna vurgu yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu atama önerisini sunan Sadaret makamının böyle bir ifadeyi ne amaçla kullandığı belirsizdir. Ayrıca Kemal Paşa'nın kısa bir süre sonra tekrar Evkaf ve Maarif Nazırlıklarına atanmış olduğu durumu düşünüldüğünde, belirtilen ifadeye fazla bir anlam yüklenmemesi gerektiği söylenebilir. Diğer yandan aynı tarihli belgeye göre, Maarif Nezaretinden ayrılan Kemal Paşa'nın üçüncü kez Şura-yı Devlet Üyeliğine atanmıştır⁴²⁹. Bu görevi için kendisine 20.000 kuruş maaş tahsis edilmiştir⁴³⁰.

⁴²⁴ *Devlet Salnamesi*, (H. 1290/M. 1873-1874), 36.

⁴²⁵ BOA. İ.DH. 659/45890, (H. 4 Şevval 1289 / M. 5 Aralık 1872).

⁴²⁶ Maliye Nezaretine gönderilen 7 Aralık 1872 tarihli yazıda Şura-yı Devlet Üyesinden Kemal Paşa'nın Maarif Nezaretine tayini ve Kemal Paşa'nın tayiniyle boşalan Şura-yı Devlet Üyeliği memuriyetine de Ahmed Vefik Efendi'nin tayin edildiği belirtilmiştir. Ahmed Vefik Efendi'ye benzer memuriyet kadro ve derecesinde çalışanlardan örnek alınarak 15.000 kuruş maaş tahsis edilmiştir. Bkz. BOA. A. MKT.MHM. 443/4, (H. 6 Şevval 1289 / M. 7 Aralık 1872).

⁴²⁷ BOA. İ.DH. 665/46334, (H. 24 Safer 1290 / M. 23 Nisan 1873).

⁴²⁸ Ayrıca bu sırada Sivas Valisi olan Hurşid Paşa ise Evkaf Nezaretine tayin edilmiş olup Sivas'tan İstanbul'a gelerek görevine başlayacağı vakte kadar, yerine Maarif Nazırı Safvet Paşa vekâlet etmiştir. Söz konusu atamalar ve kişiler için belirlenen maaşlar için bkz. BOA. İ.DH. 665/46334, (H. 24 Safer 1290 / M. 23 Nisan 1873); BOA. A. MKT.MHM. 452/99, (H. 26 Safer 1290/M. 25 Nisan 1873).

⁴²⁹ BOA. İ.DH. 665/46334, (H. 24 Safer 1290 / M. 23 Nisan 1873); BOA. A. MKT.MHM. 453/7.

⁴³⁰ BOA. İ.DH. 665/46334, (H. 24 Safer 1290 / M. 23 Nisan 1873).

Kemal Paşa'nın 23 Nisan 1873 tarihinde üçüncü kez Şura-yı Devlet Üyeliğine atanmış olduğu, padişahlık makamınca onaylanmış ilgili arşiv belgesinden hareketle sabit bir bilgidir. Ancak 1873 (hatta 1874, 1875, 1876) yıllarına ait verilerin yer aldığı Devlet Salnamesi incelenmek suretiyle yapılan araştırmada Kemal Paşa'nın isminin, Şura-yı Devlet Üyeleri arasında yer almadığı görülmüştür⁴³¹. Bu durum söz konusu üyelik görevinin oldukça kısa sürmesinden kaynaklanmış olabilir. Ayrıca 1873 yılına ilişkin Salnamenin hazırlandığı vakitlerde üyelik kararı henüz çıkmamışsa salnameye işlenmemiş olması normaldir. Bunun yanı sıra İbnülemin Mahmud Kemal'in ifadesine göre 8 Mayıs 1873'te Evkaf Nazırlığına atanmıştır. Üyelik görevinin mahiyeti gereği başka bir memuriyetle birlikte sürdürülen bir görev olmadığı düşünüldüğünde nazırlığa atandığı vakit üyelik görevinden alınmış olması beklenir. Kemal Paşa'nın hizmet cetvelindeki verilerden hareketle Evkaf Nazırlığına atanmasından bir gün önce 7 Mayıs 1873'te Şura-yı Devlet Üyeliğinin sona erdiği⁴³² ve dolayısıyla üyelik görevinin oldukça kısa sürdüğü söylenebilir.

1.3.24. Evkaf Nazırlığına İkinci Kez Tayini

Ahmed Kemal Paşa, 8 Mayıs 1873 tarihinde Evkaf-ı Hümayun Nazırlığına ikinci kez tayin edilmiştir⁴³³. Bu görevini 1878 yılı başlarına kadar sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu çerçevede 1874⁴³⁴, 1875⁴³⁵, 1877⁴³⁶ yıllarına ait Meclis-i Vükelâ üye listelerinde isminin yer aldığı görülmektedir⁴³⁷. Ayrıca bu görevde bulunduğu 23 Haziran 1874 tarihinde Evkaf Nazırı Kemal Paşa'ya Birinci Rütbeden Osmanî Nişanı verilmiş olup Osmanlı bürokrasisinde mümkün olan en üst rütbeye terfi ettirilmiştir⁴³⁸.

Ahmed Kemal Paşa, Evkaf-ı Hümayun Nazırlığında bulunduğu bu dönemde, çeşitli cami ve mescitlere "hitabet tevcihi" yoluyla personel ataması yapılması için 2

⁴³¹ *Devlet Salnamesi*, (H. 1290/M. 1873-1874), 36.

⁴³² Kemal Paşa'nın vefatından bir süre sonra Mülkiye Tekaüd Nezareti muhasebesi tarafından hazırlanan hizmet cetvelinde de 7 Mayıs 1873'te üyelik görevinin sone erdiği bilgisi kayıtlıdır. Bkz. BOA. ŞD. 880/57, (H. 2 Ramazan 1304 /M. 25 Mayıs 1887). Ayrıca söz konusu belge önemine binaen ekler bölümünde yer almaktadır. Bkz. Ek 9.

⁴³³ Kemal Paşa'nın hizmet cetvelinde yer alan bu bilgi için bkz. BOA. ŞD.880/57, (H. 2 Ramazan 1304 /M. 25 Mayıs 1887); İnal - Yaşar, "Evkaf-ı Hümayun Nezareti", 52.

⁴³⁴ *Devlet Salnamesi*, (H. 1291/M. 1874-1875), 35. Ayrıca aynı yerde Ahmed Cevdet Paşa'nın ismi, Maarif Nazırı olarak kaydedilmiştir.

⁴³⁵ *Devlet Salnamesi*, (H. 1292/M. 1875-1876), 35.

⁴³⁶ *Devlet Salnamesi*, (H. 1294/M. 1877-1878), 103, 150.

⁴³⁷ 1876 yılına ait bilgilerin sunulduğu Devlet Salnamesinde Evkaf Nazırlığını sürdürdüğü bilgisine rastlanamamış olmasına rağmen bu görevini 1876 yılında da sürdürdüğü bazı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Bkz. BOA. MB.İ. 31/118, (H. 8 Cemaziyelevvel 1293 / M. 1 Haziran 1876).

⁴³⁸ BOA. İ.DH. 686/47832, (H. 8 Cemaziyelevvel 1291 / M. 23 Haziran 1874).

Ocak 1875 ile 21 Şubat 1876 tarihleri arasında çok sayıda talepte bulunmuştur⁴³⁹. Kemal Paşa'nın mührünü taşıyan bu talepler doğrultusunda, padişahlık makamına arz edilerek gerekli onay alınmış olmasına rağmen gerekli atama işlemleri tamamlanamamıştır. Daha sonra Sultan Murat'ın tahta çıkışında bu atama kararları birleştirilerek 1 Haziran 1876 tarihinde uygulamaya konulmuştur⁴⁴⁰.

Kemal Paşa'nın Evkaf-ı Hümayun Nazırlığı döneminde vakıflara ait dinî ve hayrî binaların tamirat işlemlerinin gerçekleştirildiği bilinmektedir⁴⁴¹. Bununla birlikte ülkedeki tüm dini kuruluşları denetleyen bir kurum olarak Evkaf Nezareti cami, okul, köprü, çeşme, kervansaray gibi sosyo-ekonomik yapıların inşası ve idamesi için kaynak sağlamıştır. Hatta rutin bir uygulama olarak Müslümanlar için kutsal bölgelerdeki Mekke ve Medine Şeyhlerine (en önemli 20 şeyhe) her yıl atıyye-i seniyye gönderilmesi de bu kurumun görevleri içerisinde yer almaktadır. Ancak 1877-1878 Rus harbine denk gelen bu dönemde ülkenin içinde bulunduğu mali olanaksızlıklardan olsa gerek gönderilmesi gereken ihsanlar gönderilememiştir. Hatta durumu arz etmek üzere Mekke'den bir temsilci İstanbul'a gelmiştir. Haberde söz konusu ihsanın Arap şeyhlerinin Osmanlı Devleti'ne bağlılığı üzerinde önemli bir etkisi olduğundan ve aksi bir durumda isyan çıkma ihtimalinden bahsedilmektedir. Dolayısıyla bu meseleyi acil bir gereklilik olarak telakki eden Evkaf Nazırı Kemal Paşa'nın uzun süre konuyla yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır. Ancak Maliye Nazırından olağanüstü askerî durum dolayısıyla tüm kaynakların ordu için ayrıldığı ve söz konusu atıyye-i seniyye uygulaması için yeterli kaynak bulunmadığı cevabını alınmıştır⁴⁴².

Kemal Paşa'nın Evkaf-ı Hümayun Nazırı olduğu dönemde Enderun ağalarının maaşlarının “kaime yerine metelik” olarak ödenmesinden ötürü hesaplarda bir sorun olduğu durumu yaklaşık on yıl sonra fark edilmiştir. Söz konusu problemten ötürü devlet hazinesinin zarara uğramış olduğu iddiası ve bu zararın sorumlu kişilerden tahsil edilmesi talebiyle 1887 yılında Evkaf Nazırı Subhi Paşa tarafından konu mahkemeye sevk edilmiştir. On yıl önce Evkaf bütçesindeki iddia edilen hatanın

⁴³⁹ Kemal Paşa'nın mührünü taşıyan 2 Ocak 1875, 21 Şubat 1875, 21 Şubat 1876, 28 Şubat 1875, 19 Nisan 1875, 20 Nisan 1875, 1 Haziran 1875, 17 Temmuz 1875, 30 Eylül 1875, 17 Aralık 1875, 20 Ocak 1876, 21 Şubat 1876 tarihli olmak üzere toplamda 12 adet talep yazısı bulunmaktadır.

⁴⁴⁰ BOA. MB.İ. 31/118, (H. 8 Cemaziyelevvel 1293 / M. 1 Haziran 1876).

⁴⁴¹ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1156.

⁴⁴² The Scotsman, No: 10647, (Tuesday 04 September 1877 / Salı 04 Eylül 1877), 5. İlgili gazete haberinde atıyye-i seniyye yerine emekli maaşı anlamına gelen “pension” tabiri kullanılmıştır. Anlaşıldığı üzere Osmanlı Sultanı'nın kutsal bölgedeki şeyhlere ihsan buyurduğu hediye anlamındaki maddi unsur, İngiliz gazetesinde bir tür maaş olarak yorumlanmıştır.

sorumluları olarak dönemin Evkaf Nazırı Ahmed Kemal Paşa, Müsteşar Halim ve Muhasebeci Kamil Efendiler nezdinde bir dava açılmıştır. Bu davada Ahmed Kemal Paşa, müdafaa vekili olarak oğlu Said Bey'i tayin etmiştir. Mahkeme neticesinde söz konusu hatalı maaş ödeme yapılması konusunda iddia edilen problemin gerçekten uzak ve mesnetsiz bir yanlış değerlendirme olduğu kısa süren bir duruşma ile anlaşılmıştır. Hakikatte ise hatalı ve devlet hazinesine zarar verdiği düşünülen ödemelerin “padişahın irade-i seniyyesi” doğrultusunda tahsis edildiği ortaya çıkarak davalılar hakkında adem-i mesuliyet/ sorumsuzluk kararı verilmiştir⁴⁴³.

Ahmed Kemal Paşa'nın Evkaf Nazırlığı ile ilgili ulaşılabilen sınırlı sayıdaki belgeden anlaşıldığı kadarıyla; 8 Mayıs 1873-11 Ocak 1878 tarihleri arasında yaklaşık beş yıl kadar süreyle bu görevini sürdürmüştür⁴⁴⁴. Yani Sultan II. Abdülhamid'in 11 Ocak 1878 tarihli Hatt-ı Hümayunu ile Maarif Nazırlığı görevine son verildiği gibi uhdesindeki Evkaf Nazırlığı da alınmıştır⁴⁴⁵. Ayrıca Kemal Paşa 17 Nisan 1876-9 Aralık 1877 tarihleri arasında aylık 20.000 kuruş maaş almakla birlikte Evkaf Nazırlığı görevindeki diğer yıllarda aylık 30.000 kuruş maaş almıştır. Dolayısıyla uhdesinde iki memuriyet olduğu dönemlerde, maaşına 10.000 kuruş eklenmiş olduğu anlaşılmaktadır⁴⁴⁶.

1.3.25. Maarif Nazırlığına Beşinci Kez Tayini

Evkaf Nazırı Ahmed Kemal Paşa'nın uhdesine ilave memuriyet olarak 7 Mayıs 1876 tarihinde Maarif Nazırlığı görevi verilmiş olup 16 Mayıs 1876 tarihinde ise bu görevden alınmıştır⁴⁴⁷. Bu görevde dokuz gün gibi çok kısa bir süre bulunmuş

⁴⁴³ Said Bey, kendisinin bu davada yapmış olduğu güçlü müdafaanın dönemin gazetelerinde de yayımlayarak Evkaf Nazırı Subhi Paşa'nın bu münasebetsizliğini teşhir etmesinden ötürü Paşa'nın görevinden alındığını ifade etmiştir. Bkz. Akt: İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1155-1156.

⁴⁴⁴ Ayrıca, 1878 yılına ilişkin verilerin bulunduğu Devlet Salnamesinde Ahmed Cevdet Paşa'nın, Evkaf Nazırı olarak isminin geçtiği görülmektedir. Bkz. *Devlet Salnamesi*, (H. 1295/M. 1878-1879), 98. Dolayısıyla Kemal Paşa'nın son Evkaf Nazırlığı görevinden ayrılışından sonra yerine Cevdet Paşa atanmıştır.

⁴⁴⁵ Bununla birlikte Maarif Nazırlığı görevi Ahmed Vefik Paşa'ya verilmiştir. BOA. Y.EE. 75/19 (H. 7 Muharrem 1295/M. 11 Ocak 1878); BOA. İ.DUİT 190/44, (H. 7 Muharrem 1295 / M. 11 Ocak 1878). Ayrıca bu belgenin muhtevası için bkz. Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, 3/6. Ayrıca Kemal Paşa'nın Meclis-i Ayan Üyeliğinin vefatına kadar devam ettiğine ilişkin bilgi, Devlet Salnamelerinden teyit edilebilmiştir. Bkz. *Devlet Salnamesi*, (H. 1296/M. 1880-1881), 43; (H. 1297/M. 1881-1882), 94; (H. 1298/M. 1882-1883), 101; (H. 1299/M. 1883-1884), 90; (H. 1300/M. 1884-1885), 43; (H. 1301/M. 1885-1886), 125; (H. 1302/M. 1886-1887), 147; (H. 1303/M. 1887-1888), 133; (H. 1304/M. 1888-1889), 143.

⁴⁴⁶ BOA. ŞD. 880/57, (H. 2 Ramazan 1304 /M. 25 Mayıs 1887).

⁴⁴⁷ Shipping and Mercantile Gazette, No: 12073, (Tuesday 09 May 1876 / Salı 09 Mayıs 1876), 2; The Morning Post, No: 32405, (Tuesday 09 May 1876 / Salı 09 Mayıs 1876), 5. Ayrıca Kemal Paşa'nın hizmet cetvelinde de bu atamaya ilişkin veri bulunmaktadır. Bkz. BOA. ŞD. 880/57, (H. 2 Ramazan 1304 /M. 25 Mayıs 1887).

olmasının oldukça basit bir açıklaması vardır. Şöyle ki o sırada Maarif Nazırı olan Ahmed Cevdet Paşa'nın Suriye Valiliğine atanmasından dolayı bu görev, Evkaf Nazırı olan Kemal Paşa'ya verilmiştir. Ancak kısa bir süre sonra Ahmed Cevdet Paşa'nın Suriye görevi için hemen yola çıkmayacağı anlaşılarak Maarif Nazırlığı görevi Kemal Paşa'dan alınarak tekrar Cevdet Paşa'ya verilmiştir⁴⁴⁸. Dolayısıyla Ahmed Kemal Paşa'nın beşinci kez atandığı bu Maarif Nazırlığı görev süresi sadece dokuz gün kadar sürmüş olup nazırlık koltuğuna oturmasıyla kalkması bir olmuştur. Haliyle bu kısa süre zarfında maarife yönelik bir icraatı bulunmamaktadır.

1.3.26. Maarif Nazırlığına Altıncı Kez Tayini

9 Kasım 1877 tarihinde Evkaf Nazırlığı görevini sürdürmekteyken Kemal Paşa'nın uhdesine Maarif Nazırlığı ilave memuriyet olarak verilmiştir⁴⁴⁹. 1878 yılına ait verilerin sunulduğu Devlet Salnamesinde Ahmed Kemal Paşa Maarif Nazırı olarak geçmektedir⁴⁵⁰. Ayrıca söz konusu bilgi, Maarif Salnamesinden de teyit edilebilmektedir⁴⁵¹. Diğer yandan Evkaf Nazırlığındaki 20.000 kuruş maaşına 10.000 kuruş ekleme yapılarak kendisine bu iki görev için toplamda 30.000 kuruş maaş tahsis edilmiştir⁴⁵².

Sultan II. Abdülhamid'in 11 Ocak 1878 tarihli Hatt-ı Hümayunu ile Maarif Nazırlığı görevine son verilen Ahmed Kemal Paşa, Meclis-i Ayan Üyeliğine atanmıştır⁴⁵³. Ahmed Hamdi Paşa'nın sadrazamlığa getirilerek vekiller heyetinin

⁴⁴⁸ İnal - Yaşar, "Evkaf-ı Hümayun Nezareti", 56. Ayrıca konu *Hatıra-i Atıf*'ta şu şekilde ifade edilmiştir: "...Eski sadrazamlardan Mahmud Nedim Paşa, Maarif Nezaretinde bulunan Cevdet Paşa'yı, çok hareketlidir diye, Suriye vilayetine tayin ettirmiş olduğundan Maarif Nezareti, Evkaf Nazırı Kemâl Paşa'ya ilave görev olarak verilmişti. Cevdet Paşa henüz gitmemiş olduğundan, o sıralarda Sadrazam olan Mütercim Rüşdi Paşa'nın arzı üzerine, tekrar memuriyeti sabıkasına (Maarif Nezaretine) iadesine mücade-i seniyye buyuruldu.." Bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, "Hatıra-i Atıf", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* 15 (7) (İstanbul, 1925), 40-54; Mehmed Atıf, *Hatıra-i Atıf*, haz. Nurettin Gemici, Hikmet Toker (İstanbul: TBMM Milli Saraylar, 2016).

⁴⁴⁹ Dönemin kimi gazetelerinde çıkan haberlere göre *Ticaret Nazırlığına atanan Münif Paşa'nın yerine Kemal Paşa Maarif Nazırı olarak atanmıştır*. Bkz. The Glasgow Herald, No: 11821, (Monday 12 November 1877 / Pazartesi 12 Kasım 1877), 5; Shipping & Mercantile Gazette, No: 12555, (Saturday 10 November 1877 / Cumartesi 10 Kasım 1877), 5; Cheltenham Examiner, No: 1975, (Wednesday 14 November 1877 / Çarşamba 14 Kasım 1877), 6; The Pall Mall Gazette, Vol. XXVI, No: 3971, (Saturday 10 November 1877 / Cumartesi 10 Kasım 1877), 6; The Sheffield Independent, Vol. LXI, No: 5884, (Monday 12 November 1877 / Pazartesi 12 Kasım 1877), 2; The Daily Post, No: 6970, (Monday 12 November 1877 / Pazartesi 12 Kasım 1877), 5; L'Univers, No: 3685, (11 Aralık 1877).

⁴⁵⁰ *Devlet Salnamesi*, (H. 1295/M. 1878-1879), 98.

⁴⁵¹ *Maarif Salnamesi*, (H. 1316), 36.

⁴⁵² BOA. ŞD. 880/57, (H. 2 Ramazan 1304 / M. 25 Mayıs 1887).

⁴⁵³ Bununla birlikte Maarif Nazırlığı görevi Ahmed Vefik Paşa'ya verilmiştir. BOA. Y.EE. 75/19 (H. 7 Muharrem 1295/M. 11 Ocak 1878); BOA. İ.DUİT 190/44, (H. 7 Muharrem 1295 / M. 11 Ocak 1878). Ayrıca bu belgenin muhtevası için bkz. Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, 3/6.

yeniden düzenlendiği bu Hatt-ı Hümayunda, 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) ile ilgili kritik gelişmelerden dolayı gerekli tedbirlerin süratle uygulamaya konulması için bu düzenlemenin oldukça elzem olduğu belirtilmiştir. Bu gerekçe çerçevesinde yapılan yeni atamalardan biri de Maarif Nazırlığının Kemal Paşa'dan alınarak Ahmed Vefik Paşa'ya verilmesidir. Buradan hareketle; Kemal Paşa'nın, devletin içinde bulunduğu söz konusu sıkıntılı süreçte dönemin siyasi konjonktürünün bir sonucu olarak Sultan'ın yenilediği Hükümette görev dışında kalmıştır. Dolayısıyla Kemal Paşa'nın son Maarif Nazırlığı dönemi 9 Kasım 1877-11 Ocak 1878 tarihleri arasında iki aydan biraz fazla sürmüştür⁴⁵⁴. Altıncı kez getirildiği bu görevdeki icraatlarına ilişkin bilgiler araştırmanın üçüncü bölümündeki ilgili başlıklarda sunulmuştur.

1.3.27. Meclis-i Ayan Üyeliği

Sultan II. Abdülhamid'in 11 Ocak 1878 tarihli Hatt-ı Hümayunu ile Maarif Nazırlığı görevine son verilen Ahmed Kemal Paşa, Meclis-i Ayan Üyeliğine atanmıştır⁴⁵⁵. Bu yeni görevinden dolayı kendisine 10.000 kuruş maaş tahsis edilmiştir⁴⁵⁶. Daha önceki memuriyetleri göz önüne alındığında bu görevindeki maaşının oldukça düşük olduğu söylenebilir.

Heyet-i Ayan olarak da isimlendirilen Meclis-i Ayan, II. Abdülhamid'in 23 Aralık 1876 tarihli iradesiyle yürürlüğe girmiş olan Kanun-ı Esasî'de kurulması öngörülen Osmanlı Parlamentosu (Meclis-i Umumî)'nu oluşturan iki meclisten biridir. Kanun-ı Esasî'ye göre Meclis-i Ayân üyelerini padişah seçerek atamıştır. Atama usulünde seçilecek kişilerin *güvenilir, devlete yaptığı hizmetlerle tanınmış ve kırk yaşını doldurmuş olan Hükümet üyeliği yapmış kişiler, elçiler, valiler, patrik, haham ve üst rütbeli askerler* arasından olması dikkate alınmıştır. Üyelerin resmi bir görevlendirmeye başka bir devlet hizmetine atanması üyeliklerini etkilemeyeceği gibi

⁴⁵⁴ Kemal Paşa'nın hizmet cetveline bakıldığında ise 10 Aralık 1877-12 Şubat 1878 tarihleri arasında bu görevi sürdürmüş olduğu kayıtlıdır. (Bkz. BOA. ŞD. 880/57, (H. 2 Ramazan 1304 /M. 25 Mayıs 1887). Buna karşın eldeki arşiv belgesi ve gazete habelerinden yola çıkılarak buradaki ay isimlerinin muhtemelen yanlış yazılmış olduğu kanaatine varılmıştır. Bundan dolayı Kemal Paşa'nın bu nazırlık dönemindeki görev süresi için yukarıda belirtilen tarihler esas alınmıştır.

⁴⁵⁵ Bununla birlikte Maarif Nazırlığı görevi Ahmed Vefik Paşa'ya verilmiştir. BOA. Y.EE. 75/19 (H. 7 Muharrem 1295/M. 11 Ocak 1878); BOA. İ.DUİT 190/44, (H. 7 Muharrem 1295 / M. 11 Ocak 1878). Ayrıca bu belgenin muhtevası için bkz. Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekilleri*, 3/6. Ayrıca Kemal Paşa'nın Meclis-i Ayan Üyeliğinin vefatına kadar devam ettiğine ilişkin bilgi, Devlet Salnamelerinden teyit edilebilmiştir. Bkz. *Devlet Salnamesi*, (H. 1296/M. 1880-1881), 43; (H. 1297/M. 1881-1882), 94; (H. 1298/M. 1882-1883), 101; (H. 1299/M. 1883-1884), 90; (H. 1300/M. 1884-1885), 43; (H. 1301/M. 1885-1886), 125; (H. 1302/M. 1886-1887), 147; (H. 1303/M. 1887-1888), 133; (H. 1304/M. 1888-1889), 143.

⁴⁵⁶ BOA. ŞD. 2416/68, (H. 18 Ramazan 1295 / M. 15 Eylül 1878).

üyelik sürelerinin ömür boyu olması ve üyelik maaşlarının 10.000 kuruş olması kararlaştırılmıştır. Meclis-i Ayân'ın temel görevi, *Meclis-i Meb'ûsan'ın verdiği kanun ve bütçe tasarılarını dinî değerler, padişahın hukuku, hürriyetler, Kânûn-ı Esâsî hükümleri, devletin bütünlüğü, vatanın muhafazası ve savunması ve genel ahlâk bakımından inceleyip değerlendirmek olmuştur*⁴⁵⁷.

Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan 19 Mart - 28 Haziran 1877 ve 13 Aralık 1877 - 14 Şubat 1878 tarihleri arasında iki devre halinde yaklaşık beş ay kadar faaliyet göstermiştir. Akabinde II. Abdülhamid tarafından 13 Şubat 1878 tarihinde süresiz olarak tatil edilmiştir. Tatil edilmesine rağmen üyelik süresinin ömür boyu olması şartıyla atanmış olan Meclis-i Ayân üyelerinin memuriyet hakları devam etmiştir⁴⁵⁸.

Ahmed Kemal Paşa'nın Meclis-i Ayan üyeliği bu bilgiler ışığında ele alındığında, bu göreve Sultan II. Abdülhamid tarafından özel olarak seçilmek suretiyle getirildiği anlaşılmaktadır. Kemal Paşa'nın, Sultan Abdülhamid'in şehzadeligi döneminde ona Fransızca hocalığını yapmış biri olduğu dikkate alındığında, "hocasına duyduğu hürmetin bir nişanesi olarak" bu seçkin göreve onu, özellikle getirdiği düşünülebilir. Bununla birlikte Kemal Paşa'nın önceki devlet hizmetlerinde gösterdiği liyakatli, çalışkan ve güvenilir bir devlet adamı profilinin önemli etkisinin olduğu kuvvetle muhtemeldir. Diğer yandan bundan önceki görevi Maarif Nazırlığı iken Sultan'ın yeni kurduğu kabinede Kemal Paşa'yı saf dışında bırakması önemli bir ayrıntıdır. Muhtemelen, bu sıralarda 70 yaşlarında olan Kemal Paşa'nın yaşlılığı ve başarılı memuriyetlerine hürmeten bu vakitten sonra memuriyet hayatını daha az yorucu görevlerle ve bir adım geride sürdürmesi uygun görülmüştür.

İlan edilen Meşrutiyet'in kısa ömürlü olmasından dolayı Ahmed Kemal Paşa'nın Meclis-i Ayân üyeliğindeki aktif görevleri de sınırlıdır. Konuyla ilgili ayrıntılı malumata sahip olunamamasına rağmen Kemal Paşa'nın, Meşrutiyet'in ilan edildiği yıllarda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu konjonktürden ötürü demokrasi ile yönetim fikrine eleştirel bakan cenahta yer aldığı anlaşılmaktadır. Sadrâzam Rüşdü Paşa'nın bir toplantıdaki; "...Bu meclise katılan devlet adamlarının en kıdemlisiyim. Böyle bir imparatorluk usûl-i meşrûta (demokrasi) ile yönetilemez, derhal dağılır. Mecliste her kavim imparatorluğu değil, kendi kavmiyetini savunur. Her kavmin

⁴⁵⁷ Ali Akyıldız, "Meclis-i A'yân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/243-244.

⁴⁵⁸ Akyıldız, "Meclis-i A'yân", 28/243-244.

arasına da Avrupa devletlerinden biri geçiverir...” sözlerine katıldığını belirterek destek veren kişilerden birisi de Ahmed Kemal Paşa’dır⁴⁵⁹.

Kemal Paşa’nın hizmet cetvelinde 11 Ocak 1878’de atandığı Meclis-i Ayan Üyeliğine ilişkin herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Hatta bundan önceki görevi olan Maarif Nazırlığı ile bundan sonraki görevi olan Masarifat Nazırlığı görevleri arasındaki 4-5 aylık süreçte açıkta kaldığı (mazuliyet dönemi) ve uhdesinde herhangi bir memuriyet bulunmadığı belirtilmiştir⁴⁶⁰. Bu durum ya söz konusu üyelik görevinin diğer memuriyetlerden farklı değerlendirilmesinden ya da hizmet cetveline sehven yazılmamasından kaynaklanmıştır.

1.3.28. Harem-i Hümayun Masarifat Nazırlığına İkinci Kez Tayini

Sultan II. Abdülhamid’in saltanat dönemindeyken, 9 Haziran 1878 tarihinde, Ahmed Kemal Paşa’ya maktul Sultan Abdülaziz’in Hanedan Hizmetleri Nazırlığı (sorumluluğu) verilmiştir⁴⁶¹. 10 Haziran 1878’de Kemal Paşa, görev yeri olan Yıldız Sarayı’na giderek görevine başlamıştır⁴⁶². Uhdesine ilave memuriyet olarak verilen bu görev sırasında Meclis-i Ayan üyeliği de devam etmiştir.

Bu görevin yanı sıra Kemal Paşa’ya sarayda başka görevler de verilmiştir. Paşa’nın görev unvanı, Devlet Salnamelerindeki kayıtlarda “*Harem-i Hümayun-ı Şâhane Masarîfatı ve Şehzadegân-ı Zîşân Hûzerâtının Ders Nezâretiyle Abdülaziz Han Hazretlerinin Umur-ı Hanedânı Nazırı A’yândan Kemâl Paşa*” şeklinde açıklanmıştır⁴⁶³. Dolayısıyla Ayan Meclisi Üyeliğinin yanı sıra Sultan II. Abdülhamid’in özel dairesi olan Harem’in gelir gider kalemleriyle bütçesinden sorumlu olmuş; şehzadelere ders hocalığı yapmış; Sultan Abdülaziz’in hanedanının

⁴⁵⁹ Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1984).

⁴⁶⁰ BOA. ŞD. 880/57, (H. 2 Ramazan 1304 /M. 25 Mayıs 1887).

⁴⁶¹ “Devletlû Hamdi Paşa Hazretlerinin serkurenâlık hizmet-i şerif-i menkabetine vuku-ı memuriyetine mebni cennet-mekân Abdülaziz Han Hazretleri Hanedan-ı âlisi umûru nezâretinin a’yândan Devletlû Kemâl Paşa Hazretleri uhdesine ihalesi...” BOA. İ.DH. 768/62588, (H. 8 Cemaziyelahir 1295 / M. 9 Haziran 1878); *Maarif Salnamesi*, (H. 1316), 35-36. Ayrıca bu görevde bulunduğu ve Sultan Abdülaziz’in katli üzerine yazmış olduğu kasideye ilişkin dönemin bir İngiliz gazetesinde bilgi yer almaktadır. Bkz. Taunton Courier, and Western Advertiser, Vol. LXXIII, No: 3878, (Wednesday 08 June 1881 / Çarşamba 08 Haziran 1881), 7.

⁴⁶² BOA. Y.EE. 42/214, (H. 8 Cemaziyelahir 1295 / M. 9 Haziran 1878).

⁴⁶³ *Devlet Salnamesi*, (H. 1296/M. 1880-1881), 38; (H. 1297/M. 1881-1882), 86; (H. 1298/M. 1882-1883), 93; (H. 1299/M. 1883-1884), 82; (H. 1300/M. 1884-1885), 32; (H. 1301/M. 1885-1886), 114; (H. 1302/M. 1886-1887), 134; (H. 1303/M. 1887-1888), 122; (H. 1304/M. 1888-1889), 132. Söz konusu görevleri sürdürmüş olduğuna dair farklı kaynaklardan bilgi için bkz. İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1156; *Maarif Salnamesi*, (H. 1316), 36-37.

tüm işlerinden sorumlu olmuştur. Böylelikle 1878-1887 yılları arasını yani ömrünün son dokuz yılını kendisine sarayda verilen görevlerle geçirdiği anlaşılmaktadır.

Atandığı bu yeni görevlerden dolayı Kemal Paşa'ya 10.000 kuruş aylık maaş tahsis edilmiştir⁴⁶⁴. Ancak yeni tahsis edilen bu maaştan ötürü; Meclis-i Ayan Üyeliği'nden almış olduğu 10.000 kuruşun Maliye Nezareti tarafından kesilmesi üzerine ilgili birimlere durumu bildiren bir dilekçe yazmıştır. Maliye Nezaretinin 22 Temmuz 1878 tarihli yazısında pek çok emsal gösterilerek Meclis-i Ayan Üyelerinin bir başka göreve atanmaları halinde üyelik maaşlarının kesildiği belirtilerek Kemal Paşa'nın maaşının da kesilmesi gerektiği ifade edilmiştir⁴⁶⁵. Konu, Şura-yı Devlete havale edilmiş ve gerekli görüşmeler yapıldıktan sonra Kemal Paşa'nın maaşının (Kanun-ı Esasi'nin ilgili maddesi gereğince) 10.000 kuruştan fazla olamayacağı 15 Eylül 1878 tarihli yazıyla kararlaştırılmıştır⁴⁶⁶. Ancak ilgili mercilerin incelemeleri sonucunda bildirdikleri karar, uygun görülmemiştir. Padişahlık makamınca, kendisine verilen yeni görevinden dolayı Kemal Paşa'nın çok fazla masrafı olacağından ötürü Meclis-i Ayan Üyeliği maaşına dokunulmamasına ve netice olarak aylık maaşının toplamda 20.000 kuruş olarak belirlenmesine 20 Ekim 1878 tarihinde karar verilmiştir⁴⁶⁷.

Ahmed Kemal Paşa'nın 9 Haziran 1878 tarihinde atandığı Abdülaziz'in Hanedan işleri Nezareti görevi vefatına kadar sürmüştür. Göreve getirildiği ilk yıllarda 30.000 kuruş maaş almaktayken aylık maaşı daha sonra 18.000 ve 14.400 kuruşa kadar düşmüştür. Hizmet cetvelinde en son memuriyetinin Harem-i Hümayun Masarifat Nazırlığı olduğu kayıtlıdır⁴⁶⁸.

Yukarıda ifade edildiği üzere bu görevi dâhilinde ilk olarak Yıldız Sarayı'nda çalışmaya başlamıştır. Ancak daha sonraki tarihlerde Dolmabahçe Sarayı'nda görev yaptığı anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili 18 Ağustos 1883 tarihli bir belgede, *“Beşiktaş⁴⁶⁹ Saray-ı Hümayununda devletlû Kemal Paşa hazretlerine mahsus bir*

⁴⁶⁴ BOA. İ.DH. 769/62646, (H. 26 Cemaziyelahir 1295 / M. 27 Haziran 1878).

⁴⁶⁵ BOA. ŞD. 268/41, 13, (H. 22 Recep 1295 / M. 22 Temmuz 1878).

⁴⁶⁶ BOA. ŞD. 2416/68, (H. 18 Ramazan 1295 / M. 15 Eylül 1878).

⁴⁶⁷ BOA. *İrâde Şûrâ-yı Devlet* [İ.ŞD.] 41/2158, (H. 23 Şevval 1295 / M. 20 Ekim 1878).

⁴⁶⁸ BOA. ŞD. 880/57, (H. 2 Ramazan 1304 / M. 25 Mayıs 1887).

⁴⁶⁹ Beşiktaş Sarayı tabiriyle kastedilen yer Dolmabahçe Sarayı'dır. Nitekim Sultan Abdülmecid tarafından ahşap Beşiktaş Sahilsarayı yıktırılarak yerine 1856 yılında faaliyete giren Dolmabahçe Sarayı yaptırılmıştır. Bkz. Metin Sözen, “Dolmabahçe Sarayı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9/503-507.

odanın...” mefruşatı için satın alınan çeşitli eşyalardan bahsedilmiştir⁴⁷⁰. Dolayısıyla yaşamının son yollarındaki görev yeri Dolmabahçe Sarayı olmuştur.

1.3.29. Bürokratik Profiline İlişkin Genel Bir Değerlendirme

Ahmed Kemal Paşa, doğduğu şehir olan İstanbul’da 9 Şubat 1887 (R. 28 Kanunusani 1302) tarihinde 78 yaşındayken vefat etmiştir. Mezarı, Süleymaniye Cami haziresinde yer almaktadır⁴⁷¹. Yaşamı boyunca çok sayıda devlet memuriyetine atanmış olan Ahmed Kemal Paşa’nın bürokrat profiline ilişkin buraya kadar sunulan bilgilerden hareketle ortaya şu şekilde bir tablo çıkmaktadır:

⁴⁷⁰ BOA. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak [TS.MA.E.]* 206/39, 2-1, (R. 6 Ağustos 1299/M. 18 Ağustos 1883).

⁴⁷¹ Kemal Paşa’nın M. 9 Şubat 1887/ R. 28 Kanunusani 1302 tarihinde vefat ettiği bilgisine ölümünden bir müddet sonra hazırlanan hizmet cetveline ilişkin bilgilerin sunulduğu arşiv belgesinden ulaşılmıştır (BOA. ŞD. 880/57 Ayrıca bkz. Ekler bölümü Ek 9.). Buna karşın ölüm tarihini farklı veren kaynaklar da bulunmaktadır. Mesela, İbnülemin Mahmud Kemal İnal’ın eserinde vefat tarihi 11 Ocak 1887/H. 15 Rebiulâhîr 1304 olarak verilmiştir. (Bkz. İnal - Yaşar, “Evkaf-ı Hümayun Nezareti”, 52) Ayrıca H. 1316 yılı Maarif Salnamesinde yer alan Kemal Paşa’nın kısa öz geçmişinde vefat tarihi H. Rebiulâhîr 1304 / M. Aralık / Ocak 1886 / 1887 olarak belirtilmiştir. Bkz. *Maarif Salnamesi*, (H. 1316), 35.

Tablo 1. 1.

Ahmed Kemal Paşa'nın memuriyetleri ve görev tarihleri

Memuriyet adı	Göreve atanma/başlama tarihi	Görevin bitiş tarihi
1. Defterdar Mektupçu Kalemi Memurluğu	1825	1831
2. Ceride Nezareti Başkâtipliği	1831	6 Eylül 1835
3. Osmanlı-İran (Tahran) Elçiliği Sır Kâtipliği ve Tercümanlığı	6 Eylül 1835	Eylül 1836
4. Sadaret Mektupçu Kalemi Memurluğu	Eylül 1836	-
5. Osmanlı-İran (Tahran) Elçiliği	18 Ağustos 1837	29 Mart 1839
6. Sadaret Mektupçu Kalemi Mümeyyizliği	Mart 1839	-
7. Takvim-i Vekayi Farsça Mütercimliği (ilave memuriyet)	15 Mart 1839	-
8. Mısır'a görevlendirilmesi	Mayıs 1841	-
9. Musul ve Cizre'ye Müfettiş olarak görevlendirilmesi	Aralık 1843	/Şubat 1845
10. Mekâtib-i Umumiye Nezareti Nazır Muavinliği	3 Ocak 1847	5 Aralık 1847
11. Mekâtib-i Umumiye Müdürlüğü/Nazırlığı	5 Aralık 1847	-
12. Fransız Bilimler Akademisi Société Asiatique'e üyeliği	14 Mart 1850	-
13. Avrupa'ya Görevlendirilmesi	Temmuz 1850	Nisan 1851
14. Encümen-i Daniş Üyeliği	1 Haziran 1851	-
15. Osmanlı Devleti Berlin Ortaelçiliği	Mayıs 1854	Eylül 1857
16. Bosna-Hersek Bölgesine Müfettiş olarak Görevlendirilmesi	Eylül 1857	Haziran 1859
17. Şehzadelerin Ders Nazırlığı	3 Mart 1859	Ekim/Kasım 1859
18. Meclis-i Ali Tanzimat Üyeliği	3 Mart 1859	14 Kasım 1859
19. Harem-i Hümayun Masarifat Nazırlığı	14 Kasım 1859	-
20. Maarif Nazırlığı (ilk kez)	24 Kasım 1861	18 Kasım 1862
21. Takvim ve Tabhane Nazırlığı	Şubat 1862	-
22. Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye Üyeliği (ilk kez)	18 Kasım 1862	-
23. Maarif Nazırlığı (ikinci kez)	24 Nisan 1865	24 Ağustos 1867
24. Evkaf Nazırlığı (Vekâleten)	Eylül 1865	Ekim(?) 1865
25. Belçika'ya Görevlendirilmesi	27 Mart 1866	-
26. Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye Üyeliği (ikinci kez)	24 Ağustos 1867	5 Mart 1868
27. Şura-yı Devlet Üyeliği (ilk kez)	5 Mart 1868	9 Ağustos 1870
28. Bağdat'a Görevlendirilmesi	9 Ağustos 1870	Ocak 1871
29. Evkaf Nazırlığı (ilk kez)	25 Ekim 1870	8 Ekim 1871
30. Maarif Nazırlığı (üçüncü kez)	5 Ekim 1871	4 Ocak 1872
31. Şura-yı Devlet Üyeliği (ikinci kez)	4 Ocak(?) 1872	5 Aralık 1872
32. Maarif Nazırlığı (dördüncü kez)	5 Aralık 1872	23 Nisan 1873
33. Evkaf Nazırlığı (ikinci kez)	7 Mayıs 1873	Mayıs 1876 (?)
34. Maarif Nazırlığı (beşinci kez)	8 Mayıs 1876	17 Mayıs 1876
35. Maarif Nazırlığı (altıncı kez)	9 Kasım 1877	11 Ocak 1878
36. Meclis-i Ayan Üyeliği	11 Ocak 1878	9 Şubat 1887
37. Harem-i Hümayun Masarifat Nazırlığı (ikinci kez)	9 Haziran 1878	9 Şubat 1887

Ahmed Kemal Paşa'nın yaşam çizgisinde yer alan söz konusu bu görevler incelendiğinde, farklı türden memuriyet alanlarının Kemal Paşa'nın hüviyetinde

birleşmiş olması dikkat çekicidir. Maliye, idare, yönetim, eğitim, hukuk, denetim, diplomasi gibi çok çeşitli alanlardaki devlet hizmetinde olarak görev yapmıştır.

Kemal Paşa, devletin mali işlerinin yürütüldüğü bir kurumda sıradan bir memur olarak memuriyet hayatına başlamıştır. Ancak görevlendirildiği her bir memuriyette kendisini geliştirerek bir üst noktaya çıkmayı başarmıştır. Bu başarısının etkenlerine bakıldığında ilk olarak yenilikçi bir Tanzimat bürokrati ve çalışkan bir Osmanlı Devlet adamı bilinciyle üstlendiği görevlerde her daim bilgi, beceri ve donanımını geliştirmiş; bürokrat profiline nitelik katmayı bilmiş olduğu söylenebilir. Genç yaşlardayken, Farsça dilbilgisini kitap çevirisi yapacak ve hatta şiir yazacak kadar geliştirmiş olması Kemal Paşa'nın bürokratik kimliğine bir ömür etki edecek önemli bir donanım olarak katkı sağlamıştır. Nitekim 20'li yaşların sonundayken edebiyat ve dil alanındaki becerisini (Sahaflar Şeyhizade) Esad Efendi'ye ispat edip onunla ikili ilişkilerini geliştirerek Tahran (İran)'a gitme fırsatı elde etmiştir. Tahran Elçiliğinde görev yaptığı bir yıl boyunca Farsça bilgi ve becerisini daha da geliştirmekle birlikte diplomatik alanda önemli tecrübe kazanmıştır. Bu tecrübesinin, daha sonraları Mısır, Musul ve Cizre görevlendirmeleri, Berlin Elçiliği ile Bosna-Hersek, Bağdat ve Brüksel görevlendirmeleri gibi görevlere atanmasında diplomatik alanda tecrübe sahibi olması bakımından etkili olmuştur. Yine aynı doğrultuda, Bosna-Hersek müfettişliği görevi sonrasında Meclis-i Valaya üye olarak seçilmesinde, devlet işlerinin görüşülerek karara bağlandığı Meclis'te, taşrada bir isyan bölgesindeki bu görevde edindiği bilgi birikimi ve tecrübeye ihtiyaç duyulmasından kaynaklanmış olduğu düşünülebilir. Diğer yandan Kemal Paşa'nın ilk olarak 1847 yılında Mekâtib-i Umumiye Muavinliği ile başlayarak Maarif-i Umumiye Nazırlığı, Şura-yı Devlet Maarif Dairesi Başkanlığı ve farklı tarihlerde altı kez atanmış olduğu Maarif Nazırlığı görevleriyle devam ettirdiği eğitim yöneticiliği görevleri Tanzimat Dönemi Osmanlı eğitiminin modernleşmesi bağlamında oldukça önemlidir. Hatta yaşadığı dönemde de “kamu eğitimi” alanındaki uzmanlığıyla ön plana çıkmış, tanınmıştır⁴⁷². Dolayısıyla eğitim alanında uzun yıllar göstermiş olduğu çaba, onun çok yönlü profil özelliklerine “eğitimci” sıfatının eklenmesini de gerektirmektedir. Sonuç olarak Kemal Paşa'nın yaşamı boyunca devlet işlerindeki bilgi, beceri ve donanımını güncellemesi ile farklı alanlarda ve pozisyonlardaki görevlere uyum sağlayarak çalışabilmesinin atandığı her bir görevde etkisi olduğu düşünülmektedir.

⁴⁷² Hyde Clarke, “On Public Instruction in Turkey”, *Journal of Statistical Society of London* 30/4, (December, 1867), 513.

1.4. Başarı Profili: Devlet Hizmetlerinde Aldığı Rütbe ve Nişanlar

Ahmed Kemal Paşa, devlet hizmetinde bulunduğu 45 yıllık süre boyunca çok çeşitli memuriyetlerde bulunmuştur. Atandığı görevlerde gösterdiği başarının bir karşılığı olarak her yeni görevinde memuriyet rütbesinin yükseltildiği ve kendisine çeşitli nişanlar verilmek suretiyle ödüllendirilmiştir. Bu çerçevede devlet hizmetlerindeki memuriyet kademeleri ve aldığı nişanlar aşağıdaki tabloda bir araya getirilerek sunulmuştur:

Tablo 1. 2.

Ahmed Kemal Paşa'nın Devlet Hizmetinde Aldığı Rütbe ve Nişanlar

Memuriyet adı	Memuriyet kademesi	Nişanı	Nişan aldığı tarih
Ceride Nezareti Başkâtipliği	Rütbe-i Rabiâ	Hacelik	1834
Takvim-i Vekayi Farsça Mütercimliği	Rütbe-i Salise	Divan-ı Hümayun Hocalığı	15 Mayıs 1841
Mekâtib-i Umumiye Nezareti Nazır Muavinliği	Rütbe-i Saniye (1847)	-	-
Mekâtib-i Umumiye Müdürlüğü/Nazırlığı	Rütbe-i Evvel/Ula Sınıfı Sanisi Nişan-ı Alisi	-	11 Temmuz 1848
Osmanlı Devleti -Berlin Ortaelçiliği	-	Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişanı	26 Haziran 1855
	-	Ağluzj (?) Nişanı'nın birinci rütbesi (Prusya Kralı tarafından)	25 Temmuz 1857
Bosna-Hersek'e Görevlendirilmesi	Rütbe-i Ula Sınıf-ı Evveli (1 Şubat 1858)	Üçüncü Rütbe'den Mecidi Nişanı	12 Eylül 1857
Maarif Nazırlığı (ilk kez)	-	Rütbe-i Bala, ikinci rütbeden Nişan-ı Osmani	20 Şubat 1862
Belçika'ya Görevlendirilmesi	-	Belçika Kralı tarafından birinci rütbeden Leopold Nişanı (Büyük kordonuyla beraber)	26 Mayıs 1866
Bağdat'a Görevlendirilmesi	-	Birinci Rütbeden Mecidi Nişanı Rütbe-i Vezaret (Paşa)	9 Ağustos 1870
	-	Birinci Rütbeden Murassa Nişanı (İran Şahı Tarafından)	18 Ocak 1871
Evkaf Nazırlığı (ikinci kez)	-	Osmanî Nişanı'nın Birinci Rütbesi	25 Haziran 1874
Harem-i Hümayun Masarif Nazırlığı (ikinci kez)	-	Murassa' Nişan-ı Osmanî	Ekim/Kasım 1883

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere Ahmed Kemal Paşa, Ceride Nezareti Başkâtipliğinde bulunduğu 1834 yılında memuriyet derecesi dördüncü rütbeyle yükseltilmiş ve 1835 yılında ise “Hacelik” unvanını almıştır⁴⁷³. Takvim-i Vekayi

⁴⁷³ İnal ve Yaşar, “Evkaf-ı Hümayun Nezareti”, 50

Farsça Mütercimliğinde bulunduğu 15 Mayıs 1841 tarihinde yani memuriyet kademesi üçüncü rütbedeyken “Divan-ı Hümayun Hocalığı” tevcih edilmiştir⁴⁷⁴. Mekâtib-i Umumiye Nezareti Nazır Muavinliğine atandığı 1847 yılında rütbesi ikinci dereceye yükseltilmiştir. Bundan bir yıl sonra Mekâtib-i Umumiye Nazırlığı görevine atandığında ise rütbesi birinci dereceden ikinci sınıfa yükseltilerek “Nişan-ı Ali” verilmiştir⁴⁷⁵. Osmanlı Devleti Berlin Ortaelçiliğinde bulunduğu 26 Haziran 1855 tarihinde “Dördüncü Rütbeden Mecidî Nişanı” tevcih edilmiş olup⁴⁷⁶ ayrıca Prusya Kralı tarafından Ağluzj (?) Nişanı’nın birinci rütbesine⁴⁷⁷ layık görülmüştür. Mecidî Nişanı 1858’de üçüncü rütbeye⁴⁷⁸, 1862’de ikinci rütbeye, 1870’te birinci rütbeye yükseltilmiştir. 1857’de memuriyet kademesi rütbe-i evveli sınıf-ı evveline yükseltilmiştir⁴⁷⁹. Maarif-i Umumiye Nazırı olduğu 1861 yılında “Rütbe-i Bala” verilmiştir⁴⁸⁰. Kariyerinin en önemli göstergelerinden biri olan “Paşalık” unvanını, 1870’de İran’a görevlendirildiği sırada kendisine “Rütbe-i Vezaret” tevcih edilmesiyle kullanmıştır⁴⁸¹. Yine aynı yıl İran Şahı tarafından “Birinci Rütbeden Murassa Nişanı” verilmiştir⁴⁸². Evkaf Nazırlığında bulunduğu 1874 yılında “Osmanî Nişanı’nın Birinci Rütbesi” verilmiştir⁴⁸³. Son olarak Harem-i Hümayun Masarifat Nazırlığında (Sultan Abdülaziz’in Hanedan Hizmeti Nazırlığı) bulunduğu 1883 yılında ise “Murassa’ Nişan-ı Osmanî”ye layık görülmüştür.

Anlaşılabacağı üzere Kemal Paşa, Tanzimat Dönemi bürokrasi geleneği içerisinde sıradan bir memur olarak başladığı devlet memuriyetinde gittikçe yükselen bir başarı çizgisine sahip olmuştur. Netice olarak bir memurun görüp görebileceği en yüksek rütbe ve nişanlara nail olarak ömrünü tamamlamıştır.

⁴⁷⁴ BOA. *Cevdet Dahiliye [C.DH.]* 57/2826.

⁴⁷⁵ BOA. A. MKT.MVL. 9/A.58, (H. 25 Şaban 1264 / M.27 Temmuz 1848); *Devlet Salnamesi*, (H. 1263/M. 1847/1848), 31.

⁴⁷⁶ BOA. A. DVN.MHM. 14/44, (H. 10 Şevval 1271 / M. 26 Haziran 1855); BOA. A. MKT.MHM. 72/5; BOA. A. AMD. 60/35.

⁴⁷⁷ BOA. İ.HR. 146/7682, (H. 21 Zilhicce 1273 / M. 12 Ağustos 1857).

⁴⁷⁸ BOA. A. DVN. 129/59.

⁴⁷⁹ BOA. A. DVN. 128/67.

⁴⁸⁰ BOA. A. DVN.MHM. 34/88, (H. 23 Cemaziyelevvel 1278 / M. 26 Kasım 1861).

⁴⁸¹ BOA. İ.DH. 617/42969, (H. 20 Cemaziyelevvel 1287 / M. 18 Ağustos 1870).

⁴⁸² BOA. İ.DH. 624/43412, (M. 18 Ocak 1871); BOA. İ.DH. 629/43755.

⁴⁸³ BOA. İ.DH. 686/47832, (H. 8 Cemaziyelevvel 1291 / M. 23 Haziran 1874).

1.5. Entelektüel Profili: Bir Tanzimat Âlim, Edip ve Şairi Olarak Ahmed Kemal Paşa

Ahmed Kemal Paşa'nın Tanzimat Dönemi'nin karakteristik bürokrat profiline uygun özelliklerinin yanı sıra âlim, edip ve şair yönleri de bulunmaktadır. Dolayısıyla buraya kadar Tanzimat Dönemi'nin cevval bürokratı, modernist reformcusu, maarif modernleşmesinin öncüsü gibi sıfatlarıyla ortaya konulan Kemal Paşa'nın profiline bazı entelektüel sıfatlar eklemek mümkündür. Şemseddin Sâmî, ünlü eseri *Kâmûsu'l-A'lâm*'da onunla ilgili kısa bir öz geçmiş sunduğu yazısına "*Müteahhirîn-i vüzerâ ve üdebâ-i Osmâniyye'den olup...*" sözleriyle başlamış olup Kemal Paşa'yı Osmanlı son döneminde yetişmiş büyük âlim ve ediplerden biri olarak tanımlamıştır⁴⁸⁴. Ayrıca İslam edebiyatına vâkıf olmakla birlikte Batı maarifi hakkında da bilgi sahibi olan Kemal Paşa'nın fevkalâde afif (namuslu) ve dil ehli bir zât olduğunu ifade etmiştir. Kendisi henüz hayattayken öz geçmişinin yayımlandığı 27 Kasım 1874 tarihli bir gazetede ise Türkçenin önde gelen ediplerden sayıldığı gibi Arap, Fars, Fransız ve Alman lisanlarına vakıf olduğu belirtilmiştir⁴⁸⁵. Fatîn Davud'un 18 ve 19. yüzyıldaki 672 Osmanlı şairinin tercüme-i hallerini bir araya getirdiği meşhur eserinde, Kemal Paşa'nın da adına yer vermiş olması onun devrin meşhur şairleri arasında sayıldığını göstermesi bakımından önemlidir⁴⁸⁶. Ebüzziya Tevfik ise onu "*...Memlektimizde bi-hak veliü'l-irfan erbab-ı şebab olan Kemal Paşa...*" diyerek ilim ve irfan sahibi bir şahsiyet olarak tanımlamıştır⁴⁸⁷.

Sonuç olarak Ahmed Kemal Paşa'yı başarılı bir devlet adamı, bürokrat ve diplomat olarak tanımanın yanı sıra bir Tanzimat âlimi, edibi ve şairi olarak da ele alıp incelemek gerekmektedir. Bu doğrultuda Kemal Paşa'nın entelektüel profilini ortaya koyan bazı hususlar aşağıda yer alan başlıklarda açıklanmıştır.

1.5.1. Kitap Türünden Eserleri

Kemal Paşa'nın, yaşadığı dönemin literatürüne ürettiği eserlerle katkıda bulunmuş olması onun entelektüel yönünü açığa çıkarmaktadır. Buradan hareketle bir

⁴⁸⁴ Şemsettin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm* (Ankara: Kaşgar Neşriyat, 1996), V/3885; ayrıca bu metnin çevirilerek yayımlandığı bir çalışma için bkz. Sıtkı Nazik, *Şemseddin Saminin Kamusülalâm Adlı Eserinin V. ve VI. Cildinde Geçen Osmanlı Şairlerinin Biyografileri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008).

⁴⁸⁵ Musavver Medeniyet Gazetesi, (R. 15 Teşrin-i Sani 1290/H. 17 Şevval 1291/M. 27 Kasım 1874).

⁴⁸⁶ Davud, *Fatîn Tezkiresi*, 421-422.

⁴⁸⁷ Ebüzziya Tevfik, "Reşid Paşa Hakkında", 104.

Tanzimat âlim ve edibi olarak kitap türünde bazı eserler vücuda getirdiğinden bahsedilebilir. Kemal Paşa'ya dair 1874 yılında bir gazetede çıkan ve öz geçmişini ana hatlarıyla sunan bir yazıda; Kemal Paşa'nın *makbul ve malum has ü ilmi* dolayısıyla Tanzimat literatürüne kazandırmış olduğu çok sayıda basılı eserinin bulunduğu ifade edilmiştir⁴⁸⁸. Dönemin bir başka kaynağında ise kamu eğitimi alanında uzmanlığına vurgu yapılarak mektepler için ders kitapları hazırlamış olduğu belirtilmiştir⁴⁸⁹. Bizatihî Kemal Paşa'nın kaleminden çıkmış eserlerle ilgili bu araştırma çerçevesinde yapılan detaylı inceleme neticesinde, kaynaklarda sözü edilen “çok sayıda eser” arasından sadece üç adet kitabına ulaşılabilmektedir. Muhtemelen söz konusu kaynaklarda sayısının çok olduğu vurgulanan yayınlar, kitap türünden eserlerin yanı sıra gazete yazıları ve şiir türünden eserlerini de içermektedir. Bunun yanında döneminin âlim ve edip yönü güçlü bir eğitimci-bürokratı olarak ün salmış olduğundan böyle bir popülariteye yakıştırılmış da olabilir. Sonuç olarak bürokrat profilinin zenginliğine oranla entelektüel profili dâhilinde çok üretken bir şahsiyet olmadığı söylenebilir. Özellikle kendisiyle aynı dönemde yaşamış Ahmed Cevdet Paşa, Mehmet Tahir Münif Paşa gibi hem çalışkan bir bürokrat hem de üretken bir aydın olarak Osmanlı maarif modernleşmesine katkıda bulunmuş şahsiyetler akla getirildiğinde, onun devlet işlerinden kendini alamadığı anlaşılmaktadır. Öyle ki Kemal Paşa ilim ve maarif alanında kendini yetiştirerek Osmanlı eğitim modernleşmesine çok önemli hizmetlerde bulunmuş olmasına rağmen liyakatine karşılık gelecek şekilde eserler bırakmak suretiyle bunu taçlandırmamıştır. Bu iddianın en temel dayanağı Kemal Paşa'nın çok yakınında bulunan simaların eser bırakma noktasında oldukça cömert olmalarından ileri gelmektedir. Bu durum, maarif alanındaki başarılarına gölge düşürmese de Kemal Paşa'nın profilindeki dikkat çekici bir unsur veya bir eksiklik olarak müşahede edilebilir.

Bu çerçevede Kemal Paşa'nın bilinen üç temel eseri bulunmaktadır⁴⁹⁰:

1. *Müntehabat-ı Şehnâme*,
2. *Farisî Tekellüm Risalesi*,
3. *Talim-i Farisî*,

⁴⁸⁸ Musavver Medeniyet Gazetesi, (R. 15 Teşrin-i Sani 1290/H. 17 Şevval 1291/M. 27 Kasım 1874).

⁴⁸⁹ Clarke, “On Public Instruction in Turkey”, 513.

⁴⁹⁰ İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, “Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar”, Demirbaş No: Bel.Mtf.54570, (Erişim 13 Mayıs 2020); Şemsettin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, V/3885; İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1156; Vapereau, *Dictionnaire Universel des Contemporains*, 958-959; Larousse, *Grand Dictionnaire Universel*, 1181.

Bu eserler arasında *Müntehabat-ı Şehnâme*, Fars edebiyatının en büyük eserlerinden biri olan Firdevsî'nin meşhur eseri *Şehnâme*'den yapılan bir seçkidir. İran'ın milli destanı olma özelliği taşıyan *Şehnâme*, İran milletinin ülkelerini koruyup muhafaza etmek için verdikleri mücadeleyi destansı bir şekilde konu alır. Aynı zamanda dünya edebiyatının da klasik metinleri arasında önemli bir yere sahiptir. Kemal Efendi yaklaşık olarak 27-28 yaşlarındayken bu eserde yer alan metinlerden bir seçki hazırlamıştır. Bu eserin sonuna anlaşılabilirliği artırmak için bir de Türkçe sözlük eklemiştir. *Müntehabat-ı Şehnâme* adını verdiği eserini 1835 yılında, Sahafîler Şeyhizade Esad Efendi'ye takdim etmiştir. O sıralarda Tahran Elçiliğine atanan Esad Efendi, bu anlamlı takdimin üzerine Kemal Efendi'yi Elçilik Başkâtipliği göreviyle maiyetine alarak İran'a götürmüştür⁴⁹¹. Dolayısıyla Farsça alanındaki bilgi ve becerisini sergilediği bu eser sayesinde diplomatik kariyerine iyi bir başlangıç yapmıştır. Ayrıca bu eserin 1835'te tamamlandığı bilinmekle birlikte ilk basımının ne zaman gerçekleştirildiği tam olarak bilinmemektedir. Yapılan araştırma neticesinde 1864/1865 (H. 1281) yılında İstanbul'da basılan nüshasına erişim sağlanmıştır⁴⁹². Dolayısıyla Meclis-i Vala üyeliğinde bulunduğu 1864 yılında Tanzimat edebiyatına basılı bir eser kazandırmak suretiyle katkıda bulunmuştur.

Kemal Paşa'nın bir diğer eseri *Farisî Tekellüm Risalesi*'dir. Bu eser, bireylerin Farsça konuşma becerisini geliştirme amacıyla kaleme alınmıştır. Dört bapdan oluşan söz konusu eser soru-cevap tarzında hazırlanmıştır. Bir konuşan ile bir muhatabın varlığı farz edilerek yani karşılıklı konuşma formatında düzenlenmiştir. Eserin ön sözünde belirtildiği üzere Kemal Efendi'ye göre "tekellüm" kavramı, bir lisani bilenlerle karşılıklı konuşma ve anlaşmaya muvaffak olmak demektir⁴⁹³. Bu tüm diller için geçerli bir tanımdır. Mesela, bir kişi Arapça ve Farsça bilgisine her ne kadar hâkim olursa olsun bu dilleri bilenlerle karşılıklı konuşma ve anlaşma pratiğinde bulunmayınca tekellüme muktedir olamayacaktır. Tekellüm etse bile bunun, konuşma kurallarına uygun olmayacağı aşîkârdır. Bu açıklamaların akabinde Kemal Efendi, Farsça öğretimi alanındaki bu soruna bir nebze çözüm olması maksadıyla söz konusu eseri vücuda getirdiğini ifade etmiştir. Bu eserin hazırlandığı vakte kadar Arapça ve

⁴⁹¹ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1150.

⁴⁹² Ahmed Kemal, *Müntahabat-ı Şehnâme* (İstanbul: H. 1281 - M. 1864/1865). 94 sayfalık bu esere çevrimiçi erişim için bkz. Erzurum Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin Özege Koleksiyonu, Yer no: 29502, Demirbaş no: 0136677.

⁴⁹³ Ahmed Kemal, *Farisî Tekellüm Risalesi* (İstanbul: Tabhane-i Âmire Taş Destgâhı, H. 1262 / M. 1846).

Farsça alanında pek çok kitap telif edilmiş olmasına rağmen özellikle tekellüm için kaleme alınmış bir kitabın olmadığını ve bu gereklilik üzerine ortaya çıkan eserini ileride vakit bulduğunda daha ziyade genişletip detaylandırmak istediğini belirtmiştir.

Farisî Tekellüm Risalesi'nin 1846, 1850, 1870 tarihlerde olmak üzere üç farklı basımına ulaşılmıştır⁴⁹⁴. Türkçe ve Farsça olarak ilk basımının 1846'da yapıldığı Farisî Tekellüm Risalesi için Fatîn Davud, şöyle bir tarih düşmüştür⁴⁹⁵:

“Ahmed Kemâl Efendi-i sâhib-kemâl kim
Matbû’-ı tab’-ı ehl-i senihdir makâlesi
Zât-ı şerîfî nüsha-yı fazl u kemâldir
Dâ’im cihânda müftehir olsun sülâlesi
Te’lif kıldı sâye-i şâh-ı cihânda
Türkî vü Fârsîde Tekellüm Risâlesi
Bezîm-i kemâle neş’e viren zât-ı pâkîdir
Birdir müdâm ‘ilim ile tab’ı piyâlesi
Bir mısra’ ile söyledi târîhini (Fatîn)
El-hak latîf basıldı Tekellüm Risâlesi”

Söz konusu eserin ikinci basımı için Kemal Efendi'nin düştüğü miladi olarak 4 Ağustos 1849'a denk gelen tarih şu şekildedir⁴⁹⁶:

“Hame-i abdi idüb istiktab
Tab olundu iki defa bu kitab” Fi 15 Ramazan 1265

Kemal Efendi'nin Mekâtib-i Umumiye Nazırlığı dönemindeyken basımını yaptırdığı *Farisî Tekellüm Risalesi* yayımlandığı dönemde oldukça meşhur olmuştur⁴⁹⁷. Mekteplerde ders kitabı olarak okutulduğu bilinmekle birlikte Doğu dünyasından eserlere dair kısa bilgilerin bulunduğu bibliyografik türden kimi Fransız kaynaklarında bu eserin de adının yer aldığı görülmektedir⁴⁹⁸. Dolayısıyla bu risalenin, Doğu kültür ve medeniyetini her yönüyle tanımaya ve ondan istifade etmeye çalışan Batı dünyasının literatüründe yer edinmiş bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Aynı

⁴⁹⁴ Ahmed Kemal, *Farisî Tekellüm Risalesi* (Kahire: Bulak Matbaası, H. 1266 / M. 1850); Ahmed Kemal, *Farisî Tekellüm Risalesi* (İstanbul, Muhib Matbaası, H. 1287 / M. 1870).

⁴⁹⁵ Fatîn Davud, *Divan-ı Fatîn* (İstanbul: H. 1288), 31. Fatîn Divanı'na TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Sisteminden erişilebilir. Ayrıca bkz. Mehtap Erdoğan, *Fatîn Divanı* (İstanbul: Kitabevi Yayınevi, 2007), 170; Uğur Soldan, *Fatîn Divanı İnceleme-Metin*, (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, Yüksek Lisans Tezi), 87-88.

⁴⁹⁶ Ahmed Kemal, *Farisî Tekellüm Risalesi*.

⁴⁹⁷ BOA. A.M. 9/33, (H. 7 Şevval 1267 / M. 5 Ağustos 1851); BOA. A.MKT.NZD. 41/11, (H. 21 Şevval 1267 / M. 19 Ağustos 1851).

⁴⁹⁸ Moïse Schwab, *Bibliographie de la Perse* (Paris: Bibliothèque Nationale de France, Département Littérature et Art, 8-Q-90, 1875), 93, 103.

zamanda Kemal Paşa'nın, Fransa'daki oryantalistler tarafından kurularak faaliyet gösteren Soci  t   Asiatique Cemiyetine   ye olduğu göz önüne alındığında onun az sayıdaki eserinin Batı dünyasındaki bilinirliği beklenen bir durumdur.

Kemal Efendi'ye ait son eser ise *Talim-i Farisi* ve *Talim  'l-F  ris  * adlarıyla farklı tarihlerde pek çok basımı yapılmış olan Farsça   ğretim risalesidir⁴⁹⁹. Farsça dil bilgisi kurallarının anlatıldığı bu risale, Osmanlı Türkçesiyle yazılmıştır. 32 sayfadan oluşan bu eserin   n sözle başlayan ilk sayfasında rüştiye mekteplerindeki eğitim-  ğretim etkinliklerini daha yararlı hale getirmek amacıyla uygulanmaya başlanan usul-i cedit adlı yeni yöntemden söz edilmiştir. Bu yöntemin bazı rüştiyelerde Farsça   ğretiminde denendiğini ve öğrencilerin *eskiden bir yılda edinemedikleri Farsça dil becerilerini     dört ay gibi kısa bir sürede edindikleri* ifade edilmiştir. Bunun   zerine söz konusu yöntemin denenmesi aşamasında kullanılan Farsça ders notlarının bir araya getirildiğini ve sonuçta da *Talim  'l- F  ris  * adı verilen bu dilbilgisi kitabının ortaya çıktığı belirtilmiştir.   n s  z  n akabinde yer alan dilbilgisi bölümü, her biri bir bab başlığı altında ifade edilen toplam 10 dersten oluşmuştur. Bu derslerde öğrencinin zihnini karıştıracak ayrıntılardan kaçınılarak sadece öğretilmesi hedeflenen konu üzerinde durulmuş ve mantıksal bir sıra halinde işleyen kolaydan zora, parçadan bütüne ulaşmayı hedefleyen bir yöntem kullanılmıştır.

Anlaşıldığı   zere Kemal Paşa 1847 yılında kurmuş olduğu ilk rüştiye mekteplerinde Farsça hocası olarak verdiği derslerde, usul-i cedit üzerine yeni bir   ğretim yöntemi ile Farsça derslerini sürdürmüş olup bu derslerdeki notlarını daha sonra bir bütün halinde yayımlamıştır. Eserin yazıldığı dönemde rüştiye mekteplerinin modern usullere uygun ders kitabı ihtiya  ının giderilmesi anlamında oldukça faydalı ve işlevsel bir girişim olduğu ileri sürülebilir. Dahası Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadarki süreçte eğitim sisteminin neredeyse tüm kademelerinde ders kitabı olarak kullanılmıřtır⁵⁰⁰. Buradan hareketle temel seviyeye hitap eden bu eserin başarılı bir

⁴⁹⁹ İSAM Kütüphanesi Osmanlıca Risaleler Veri Tabanı'ndan   evrimi  i ulaşılabilen bu eserin kapak sayfası bulunmamakla birlikte kütüphane kataloğundaki künyesi ş   şekildedir: Ahmed Kemal, *Talim-i Farisi* (İstanbul: Karabet Matbaası, 1318). Esere   evrimi  i erişim için bkz. Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Araştırmaları Merkezi (İSAM), "Talim-i Farisi" (Erişim 16 Ocak 2020). Bunun dışında Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin   zege Koleksiyonunda da iki farklı basımına ulaşılabilmektedir. Kütüphane kataloğunda ilk n  hasının taş basım olarak 1848'de İstanbul'da yayımlandığı belirtilmiştir. Bu nüshası açık erişime sunulmamış olup bunun yerine ş   iki farklı basımına   evrimi  i ulaşılabilmektedir: Ahmed Kemal, *Talim  'l-F  ris  * (İstanbul: Sultan Bayezid Arif Efendi Matbaası, 1313); Ahmed Kemal, *Talim  'l- Farisi* (İstanbul: Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesi Matbuat İdaresi-D  r  ttıba  ti'l-  mire, 1317).

⁵⁰⁰ Ahmet   elik, *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Farsça   ğretimi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 228.

çalışma olduğu ve Farsça öğretimi alanında literatüre önemli bir katkı sağladığı söylenebilir.

1.5.2. Şiirleri

Daha önce de ifade edildiği üzere Ahmed Kemal Paşa'nın ismi Tanzimat Dönemi şairleri arasında anılmaktadır. Dolayısıyla onun ilim ve maarif erbabı olarak öne çıkan entelektüel profiline bir de şairlik yönünü eklemek gerekir. Fatin Davud'un devrindeki şairleri şiirleriyle birlikte tanıttığı Tezkiresi'nde, Kemal Paşa'nın da kısa bir biyografisine yer vermiş ve eserin çoğu yerinde adını sıkça anmıştır⁵⁰¹. Şiir türündeki eserlerini bir araya getirdiği Divan-ı Fatîn'de ise o sıralarda Evkaf-ı Hümayun Nazırı bulunan Kemal Paşa hakkında şu şekilde bir kayıt düşmüştür⁵⁰²:

*“Kemâl-i pür-kemâliñ şi'r ü inşâsı müsellemdir
Cihâna az gelür öyle belîğ ü şâ'ir-i azref
Tuyunca nasbini târîh-i cevher eyledim tanzim
Bulup nev-fer-i kemâli makbul oldu nâzir-i masraf”*

Görüldüğü üzere Kemal Paşa'nın şairlik yönünü ele alan Fatin'in -belki de biraz abartarak- *böylesine güzel sözlerle kendisini anlatmaya muktedir ve çok zarîf bir şairin cihana az geleceğini* ifade etmesi dikkate değerdir. Bunlara ek olarak İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Kemal Paşa'nın Türkçe ve Farsça pek çok şiirinin olduğu ancak bunların bir divan halinde tertip edilerek toplanmadığı bilgisini vermektedir⁵⁰³. Bu bilgidен hareketle Kemal Paşa'nın şiirlerinin bir araya getirildiği bir divanın bulunmaması Tanzimat edebiyatı adına büyük bir kayıp olmakla birlikte onun ne denli usta bir şair olduğunun anlaşılmasını da engellemektedir.

Bununla birlikte çeşitli kaynaklar üzerinden yapılan detaylı incelemelerde Kemal Paşa'nın tespit edilebilen şiirleri aşağıdaki kısımda bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede ilk olarak Mekâtib-i Umumiye Nazırı iken padişahın huzurunda gerçekleştirilen rüştiye öğrencilerinin imtihan töreninde Kemal Efendi'nin Farsça beyitler okuduğu bilinmektedir. Söz konusu beyitlerin, daha sonraları Hasan Tahsin Şevki'nin divanında yer alan tesdis usulüne göre bir forma dönüştürülmüş şekli aşağıda sunulmuştur⁵⁰⁴.

⁵⁰¹ Davud, *Fatîn Tezkiresi*, 421-422.

⁵⁰² Davud, *Fatîn Divanı*, 56; Soldan, *Fatîn Divanı İnceleme-Metin*, 64.

⁵⁰³ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1156.

⁵⁰⁴ Dîvân-ı Şevkî Hasan Tahsin İstanbulî, Ankara Millî Kütüphane 8857 Numaralı Yazma, vr. 23ab; Akt: Veyis Değirmençay, “Şevkî-yi İstanbulî ve Farsça Şiirleri”, *Şarkiyat Mecmuası* 2/1 (2015), 1-29.

“Her zaman dünya adalet yeri olsun.

Gönlün neşe evi bayındır olsun.

İrfan ehli gamdan azat olsun.

Dinî fetihler artmış olsun.

Dünya padişahının gönlü şad olsun.

Âlem onun ihsanından abat olsun.

Dünyası, feleğin arzusuyla onun yâri (oldu);

Dünyayı yaratan da onun koruyucusu;

Onun işi olan adaletin bereketiyle

Onun bütün düşüncesi sırf lütuf oldu.

Dünya padişahının gönlü şad olsun.

Âlem onun ihsanından abat olsun.

Onun tahtı yüce gökyüzündedir.

Yer ve gök onun himayesindedir.

Güvenilir makam onun anayoludur.

Bütün şariat ve din onun himayesindedir.

Dünya padişahının gönlü şad olsun.

Âlem onun ihsanından abat olsun.

Bizim bedenimiz ve canımız onun yoluna feda;

Bizim sözüümüz ve ahdimiz bu sözle oldu eda.

Eğer bizim büyük padişahımız kabul ederse,

Feleklerden daha yüce olur bizim şanımız.

Dünya padişahının gönlü şad olsun.

Âlem onun ihsanından abat olsun.

Kemal ehlinden bir zatın söylediği

Mesnevi beytini dört kıtada ey Şevkî!

Tesdis üslubuyla (şiiri) tesdis ettim.

Bundan sonra arzuhalim şu duadır:

Dünya padişahının gönlü şad olsun.

Âlem onun ihsanından abat olsun.”

Şemsettin Sâmî, *Kâmûsu'l- A'lâm* adlı eserinde Kemal Paşa'nın meşhur bir beytini paylaşmıştır⁵⁰⁵:

*“İnsândır memerr-i vukû'ât nîk ü bed
Sabret Kemâl! Mihnete in nîz bugzered”*

Sultan Abdülaziz'in 1876 yılında öldürülmesinin üzerine devrin birçok şair ve edibinin kaleminden çıkma çok sayıda eser bulunmaktadır. Bunlardan biri de Kemal Paşa'nın mersiye türündeki kasidesidir⁵⁰⁶:

*“Tazelendi vak'a-i dilsûz-i deşt-i Kerbelâ
Zâhire çıkdı bir emr-i mübhem-i hayret-fezâ
Dîdelerden yaş yerine kan revân olsa, sezâ
La'net olsun her kim ettiyse bu kara ictirâ
Dîn ü devlet hâ'ini birkaç melâ'in ü Yezîd
Eylemişler Hazret-i Abdülazîz Hânı şehîd
Beş sene olmuşdı zîr-i perde-i şekde nihân
Oldu tahkîke muvaffak şimdi Hâkân-ı zamân
Şah-ı 'âdil Hazret-i Abdülhamîd-i Kâmrân
Kalmadı şübhe mahalli her kese oldu 'ayân
Dîn ü devlet hâ'ini birkaç melâ'in ü Yezîd
Eylemişler Hazret-i Abdülazîz Hânı şehîd
Birtakım ehl-i garaz tedbir-i pinhân eylemiş
Yol bulup ol şâhı idhâl-i şuhubdân eylemiş
Kendine kıydı deyü dünyaya i'lân eylemiş
Korkmayüp Allâhdan bir böyle bühtân eylemiş
Dîn ü devlet hâ'ini birkaç melâ'in ü Yezîd
Eylemişler Hazret-i Abdülazîz Hânı şehîd
Bir gürûh-i meşedet endîşe-i gümkerde-râh
Birtakım zâlim, şekâvet pîşe-i büştibâh
Kıymış ol sultân-ı bi cürm ü günâha âh! âh!*

⁵⁰⁵ Şemsettin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, V/3885; ayrıca bu metnin çevirilerek yayımlandığı bir çalışma için bkz. Nazik, *Şemseddin Saminin Kamusülalâm Adlı Eserinin*, 2008.

⁵⁰⁶ Ahmed Kemal, “Hakan-ı Şehîd Sultan Abdülaziz Han Hazretlerinin Vak'a-i Dil-sûz-ı Şehâdeti Hakkında Maârif Nâzır-ı Esbakı Kemâl Paşa Merhumun İnşâd Eylediği Dil-sûz Mersiye”, *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası* 3/29 (R. 13 Temmuz 1336 / M. 13 Temmuz 1920) (İstanbul: Ali Emîrî Efendi), 815-818; Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, 1/390-392; Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, 5/744; Receb Hasar, *Türk Edebiyatında Padişah ve Şehzade Mersiyeleeri*, (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 144.

Buldu ol zâlimleri şimdi şeh-i 'âlem-penah
 Dîn ü devlet hâ'ini birkaç melâ'in ü Yezîd
 Eylemişler Hazret-i Abdülazîz Hânı şehîd
 Hayf ol sultân-ı mazlum u şeh-i 'âlî-mekân
 Hayf ol hâkân-ı 'adl-âyîn ü İskender-nişân
 Dest-i a'dâdan müyesser olmayüp tahlîs-i cân
 'Akıbet kıldı şehiden 'azm-ı gülzâr-ı cinân
 Dîn ü devlet hâ'ini birkaç melâ'in ü Yezîd
 Eylemişler Hazret-i Abdülazîz Hânı şehîd
 Hazret-i şâh-ı cihân sa'y-ı firâvan eyledi
 'Amm-ı pâki intikamın aldı ihsân eyledi
 Asdikâ-yı devleti memnun u şâdân eyledi
 Buldu ol zâlimleri teşhi -ü i'lân eyledi
 Dîn ü devlet hâ'ini birkaç melâ'in ü Yezîd
 Eylemişler Hazret-i Abdülazîz Hânı şehîd
 Hal'den sonra mürûr etmişdi üç gün nâgehân
 Nisbetiyye kasrına med'uvv olup şehzâdegân
 Anladı maksad nedir Sultân Hamîd-i nüktedân
 Etmeyüb kasra 'azîmet kıldılar tahîis-i cân
 Dîn ü devlet hâ'ini birkaç melâ'in ü Yezîd
 Eylemişler Hazret-i Abdülazîz Hânı şehîd
 Vârisan-ı tahtı isterlerdi imhâ eylemek
 Bunce ma'sûmu şehîd-i tîg-i ifnâ eylemek
 Sonra her neyse murâdı bir bir icrâ eylemek
 Şimdi vâcib muktezâ-yı şer'i icrâ eylemek
 Dîn ü devlet hâ'ini birkaç melâ'in ü Yezîd
 Eylemişler Hazret-i Abdülazîz Hânı şehîd
 Nûr-i îmândan mu'arrâ bir denî-yi bed-güher
 Leyl-i sıhriyetle olmuşdu vezîr-i kâm-ver
 İttifâk-ı sû-i kasda ol da dâhilmiş meğer
 Kendi ikrârıyla imzâstyle sâbit ser-te-ser
 Dîn ü devlet hâ'ini birkaç melâ'in ü Yezîd
 Eylemişler Hazret-i Abdülazîz Hânı şehîd
 Hazret-i 'Abdülhamîdin mahz-ı sa'y u himmeti

Koydu meydan-ı sübûta sâhibân-ı töhmeti
Bu teşebbüs şâdmân etdi 'umûmen milleti
Görsün erbâb-ı cinâyet hükm-i hakkâniyyeti
Dîn ü devlet hâ'ini birkaç melâ'in ü Yezîd
Eylemişler Hazret-i Abdülazîz Hânı şehîd
Saye-i şâh-ı adâlet pişede bî-irtiyâb
Ehl-i zulm ü i'tisafın hâlidir artık harâb
Zâhir oldu etdi dest-i ma'delet ref'-i nikab
Bir büyük cürm ü cinâyet eylemişler irtikâb
Dîn ü devlet hâ'ini birkaç melâ'in ü Yezîd
Eylemişler Hazret-i Abdülazîz Hânı şehîd
Kâmrân itsün şeh-i devrânı dâ'im Zü'l-Celâl
'Âdeti her kârda ahkâm-ı şer''e imtisal
Görseler lâ-büdd cezasın kâtilân-ı bed-fi'al
Kalmadı inkâra şimdi kimsede tâkat Kemâl
Dîn ü devlet hâ'ini birkaç melâ'in ü Yezîd
Eylemişler Hazret-i Abdülazîz Hânı şehîd''

Yukarıdaki metinden de anlaşılacağı üzere Sultan Abdülaziz'in erdem ve fazileti ile birlikte zalimce katledilişi bu kasidenin ana temasıdır. Sultan'ın saltanatına adanmış olan bu kaside hem Abdülaziz'e hem de Abdülmecid'in saltanatına sadakat prensiplerini mesut bir şekilde mezcetmektedir. Kaside Abdülaziz'in katline yönelik bilgi vermekle birlikte aynı zamanda vakaya duyulan dehşet ve öfke duygularını da yansıtmaktadır. Bazı kısımları Fransızcaya çevirilmiştir. Ayrıca her dörtlükten sonra bir nakarat bölümünün yer aldığı bu kaside ilahi tarzında bestelenmiştir⁵⁰⁷.

Sultan Abdülaziz'in trajik vefatı üzerine kaleme aldığı bu kasidedeki duygu yoğunluğu Kemal Paşa'nın Abdülaziz ve ailesine duyduğu yakınlığı da göstermektedir. Zaten kasideyi yazdığı sıralarda Sultan Abdülaziz'in Hanedan hizmetleri nazırı olarak görev yapmaktadır. Dolayısıyla bu yakınlığın, ailesini de kapsaması Paşa ile Sultan arasındaki ünsiyeti artırarak mersiye'nin meydana gelmesine vesile olduğu ifade edilmiştir⁵⁰⁸. Netice itibarıyla uzun yıllar boyunca sadık hizmetkârı

⁵⁰⁷ Taunton Courier, and Western Advertiser, Vol. LXXIII, No: 3878, (Wednesday 08 June 1881 / Çarşamba 08 Haziran 1881), 7; Brighton Herald, No: 3908 (Saturday 04 June 1881 / Cumartesi 04 Haziran 1881), 4; The Globe, No: 26842, (Thursday 02 June 1881 / Perşembe 02 Haziran 1881), 1.

⁵⁰⁸ Hasar, *Türk Edebiyatında Padişah ve Şehzade Mersiye'leri*, 144.

olarak emrinde bulunduğu Sultan Abdülaziz'in ölümünden oldukça etkilenen Kemal Paşa, mersiye türündeki bu kasideyle Tanzimat şiirine unutulmayan bir imza atmıştır.

Kostantinidi'nin *Müntehabât-ı Âsâr-ı Osmâniyye* adlı eserinde Ahmed Kemal Paşa'ya ait bir gazel bulunmaktadır⁵⁰⁹:

Gazel

“Görsimde sad-hezar-ı hakaret o şuhdan
 Gelmez yine lisana şikayet o şuhdan
 Romalı(rummalı)-i zemin-i ricadan ne faide
 Yokdur ümid-i lütf ü inayet o şuhdan
 Uşşak içinde başlıca bir dastan olur
 Çektiklerim olursa hikayet o şuhdan
 Belezmi alemleri o kadar etmesin gurur
 Zahir olur bu hüsn ü melahat o şuhdan
 Can vermek aşkın sebep-i iftiharıdır
 Benden feda-yı ruh o şuhdan
 Hep cevri ü bi-vefalığına katlanurdı dil
 Bir kerre görmüş olsa riayet o şuhdan
 Bin kere günde etse cefa yaksa canımı
 Mümkün değil kemal-i feragat o şuhdan”

Fatin Davud'un Fatîn Tezkiresi diye bilinen eserinde yer alan Ahmed Kemal Paşa'ya ait gazel türündeki bir şiiri şu şekildedir⁵¹⁰:

Gazel

“Nûr-ı aynım tiz giçüp ömr-ı şitâbânım gibi
 Bir dem ârâm itmeden bu çeşm-i giryânım gibi
 Korkarım kaldın gönül sevdâ-yı zülf-i yârda
 Gördüğüm yokdur seni hâb-ı perîşânım gibi
 Rahne-yâb olmaz yine dilde binâ-yı aşk-ı yâr
 Perde-i sînem de çâk olsa girîbânım gibi
 Kaçma rûhum böyle ihsân ile gel agûşuma
 Sîne dirler nâmına bir sadra geç cânım gibi
 Cüst-cû-yı yârda cûlar dahi şimdi mühmâl
 Su-be-su olmuş revân eşk-i firâvânım gibi”

⁵⁰⁹ Kostantinidi, *Müntehabât-ı Âsâr-ı Osmâniyye* (Dersâadet: Mekteb-i Sanâyi Matbaası, H. 1288), (TTK Kütüphanesi, A.II/2342) 276.

⁵¹⁰ Davud, *Fatîn Tezkiresi*, 421.

İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın *Son Asır Türk Şairleri* adlı eserinde, Kemal Paşa'nın biri Farsça iki gazeli ile bir şarkı türünde olmak üzere toplamda üç edebi eserine yer verilmiştir:

Gazel⁵¹¹

“*Sen hirâsân olma tengî-i reh-i tedbîrden*
Bak ne vüs'atler olur peydâ sana takdîrden
Olmayınca gerdiş-i peyderpey-i câm-ı safâ
Öyle bezmin farkı yoktur meclis-i tasvîrden
Gördü âhir merhamet gelmez dil-i senginine
Kaldı gönlüm âhtan âhım dahi te'sîrden
Tîşe-i cevrinle sen bir kat daha etme harab
Yoksa ben geçtim dil-i vîrânemi tâmîrden
Fikr-i müjgânın koyub düştü gam-ı ebrûsuna
Dil rehâ-yâb olmadı geh tîr ü geh şemşîrden
Cürm ü isyânım nedir bildir bana Allah için
Yıkma böyle kalbimi vaz geç beni tekdîrden
Aşktır bir mebhası müşkil ki âcizdir Kemâl
Hâme tahrîr ü lisân-ı nâtika tâ'bîrden

Gazel⁵¹²

“*Tâ ber-ruhsâr-ı tu an turra-i müşgin bâşed*
Ez-gamet-i şam, sabâh-ı men miskin bâşed
Bâ-hayâl-i ser-i zülfet heme şeb bîdârem
Ser-i akreb-zedegî ber-ser-bâlin bâşed
Sâğar-ı râh-ı merâ der-heme eyyâm hôşest
Hâssa an rûz ki der-bâg-ı reyâhin bâşed
Büt-i men ger be-sanem-i hâne-i tersâ âyed
Bang-i nâkus ber-âyed ki Hudâ in bâşed
Mikuned dest zi-hun heme-i halk-ı nigâr
Mînedânem ki nigârem beçeâyin bâşed
Dil-i men der-ham an turra-i tarrâr Kemâl
Hem çu künçişek ki çengel-i şâhin bâşed”

⁵¹¹ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1158.

⁵¹² İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1159-1160.

Şarkı⁵¹³

*“Gördüğüm günden beri ey şivekâr
 Korkarım ki olamazsın bana yâr
 Eylerim aşkınla dâim âh ü zâr
 Aslını bildirmeğe hâcet mi var
 Sen civansın sevdiğim ben ihtiyâr
 Çâre yok çünkü seninle ülfete
 Râzı ol artık efendim kismete
 Sabrolunmaz dilberâ bu firkate
 Sen gül oyna ben alıştun mihnete
 Sen civansın sevdiğim ben ihtiyâr
 Böyle söyler birtakım ehl-i merak
 Çare ne artık beni yaksın firâk⁵¹⁴
 Pîr ile tâze eder mi ittifâk
 Sen heman sağ ol efendim zevke bak
 Sen civansın sevdiğim ben ihtiyâr”*

Yukarıda sunulmuş olan Kemal Paşa’ya ait edebi ürünlerden hareketle Kemal Paşa’nın Osmanlı Tanzimatı’nın edebiyat ve şiir dünyasına katkıda bulunmuş isimler arasında olduğu söylenebilir. Bu bölümde sunulanlar Kemal Paşa’nın yorucu bürokratik görevlerle dolu yaşamının öteki yüzünü göstermektedir. Anlaşılan o ki Paşa, yoğun iş yaşamını şiir ve şarkılarla renklendirerek entelektüel yönünü geliştirmiştir. Geriye bıraktığı kalemle yazılmış miras arasında şiirlerin çoğunlukta olduğu ve özellikle de Abdülaziz’in ölümü üzerine yazmış olduğu mersiye ile gazel ve şarkıları dikkate alınırsa şiir, onun iç dünyasını en iyi yansıtan bir araç gibidir.

⁵¹³ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1158-1159.

⁵¹⁴ İbnülemin’in eserinde şarkının bu mısrası bulunamadığı ifade edilerek boş bırakılmış olsa da (İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1158-1159) başka bir kaynaktan söz konusu mısraya ulaşılabilmiştir. Bkz. Ali Hasözdemir, *XIX. Yüzyılda Yazıldığı Tahmin Edilen Bir El Yazması Mecmuada Musiki Güfteleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 82.

1.5.3. Takriz ve Tarih Manzumeleri

Ahmed Kemal Paşa'nın çeşitli eserler yazmış olduğu takriz ve tarih manzumeleri bulunmaktadır. Takriz, kelime olarak hayatta olan bir kimseyi övmek anlamına gelmektedir. Doğu kültür ve medeniyetinde kitap telifinde bir usul olarak kendine özgü bir kullanım alanı olmuş olan takriz kavramı, eser ve eserin yazarının okuyucuya/kamuoyuna takdimini ifade etmektedir. Bu çerçevede, Osmanlı basım ve yayım hayatında basıma veya hattatlarca çoğaltılmaya hazır olan bir eser öncelikli olarak devrin ilim ve sanat adamlarına sunulur; onların eser ve eserin yazarı hakkındaki görüş ve düşünceleri alınır. Eser sahibinin talebi üzerine alınan bu görüş ve düşünceler eserin ilgili kısmına eklendikten sonra çoğaltılmaya hazır hale gelirdi. Eser ve yazarının belli başlı önemli özelliklerine dikkat çekerek kamuoyuna tanıtımının amaçlandığı bu usule göre, ilim irfan erbabı olarak bilinen takriz sahibi kişi lügat bilgisini ve edebi sanatlardaki ustalığını ortaya koymak için yazacağı takrize özen gösterirdi⁵¹⁵. Yaşadığı dönemde Ahmed Kemal Paşa'nın da birçok esere takriz yazmış olduğu düşünüldüğünde onun görüş ve düşüncelerinin dikkate alınarak önemsendiğini göstermektedir. Hatta bir eserin niteliğini belirleyen unsurlar arasında bir otorite odağı ve/veya bir meşruiyet kaynağı olarak görüldüğü çıkarımında bulunulabilir. Bununla birlikte kendisinin gerçekten devrin ilim, irfan sahibi bir âlim ve edip olarak düşüncelerine önem gösterilen bir profile sahip olmasının yanı sıra unvan ve makamının da bu durumda etkili olduğu söylenebilir. Netice itibarıyla Maarif Nezaretine bağlı devlet matbaasında eserini bastırmak isteyen bir müellifin, eserinde Maarif Nazırının takrizinin bulunması işlerin daha hızlı ve kolay gerçekleştirilmesi için müellife önemli bir avantaj da sağlayabilirdi.

Kemal Paşa'nın Mekâtib-i Umumiye Nazırlığı görevinden ayrılarak Berlin Elçiliğine atandığı sıralarda (1854), Fatîn Davud tarafından kaleme alınan *Fatîn Tezkiresi (Hâtimetü'l-Eşâr)* adlı esere eklemiş olduğu takriz manzumesi ve yazısı şu şekildedir⁵¹⁶:

⁵¹⁵ Ahmet Turan Arslan - Mustafa İsmet Uzun, "Takriz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/472-474.

⁵¹⁶ Davud, *Fatîn Tezkiresi*, 10.

“Bârekallah zehi nev-eser-i pâk-i güzîn

Oldu şâyân u senâ lââyık-ı medh u tahsîn

Eyledi ikd-i leâli gibi cem’ u tertîb

Şâir-i nâdire-gû münşi-i bî-misl Fatîn”

“Bu tezkire-i latîfe ve mecelle-i celîle-i nefîse ki dürer-i gürer-i âsâr-ı şuarâ-yı mütekaddimîn ve cevâhir-i zevâhir-i efkâr-ı büleğâ-yı müteahhirîn ile memlû bir hazîne-i giran-bahâ dinmege şâyân u sezâdır. Şuarâ-yı asrın ercümendi ve büleğâ-yı dehrin ser-bülendi Dâvud Fatîn Efendi “eyledi ikmâl-i tasnîfîn Fatîn-i ber-kemâl” mısraından müstefâd olan târihinde tertîb u te’lîfine muvaffakiyetle güzesteğân-ı erbâb-ı suhana iade-i hayât kılup suhan-sencân-ı asra dahi ilkây-ı meserrât eylemiştir. Cenâb-ı nâzım-ı kevn u mekân, bi hürmet-i min kal kılup şuarâ-i hazainü’r-rahmân müellif-i mûmâileyhin sa’yini meşkûr ve husûl-ı emniyye ve âmâliyle kalbini mesrûr eyleye amin.”

Kemal Paşa, bu takrizde hem eseri hem yazarını övgü dolu cümlelerle tanıtmıştır. Bir şairler hazinesi olarak ifade ettiği bu eserin geçmişin şairlerine yeniden hayat verdiğini belirtmiştir⁵¹⁷. Eserin altı sayfalık takriz bölümünde Kemal Paşa’nın takrizi ikinci sırada olmakla birlikte şu kişilerin de esere takriz ve tarih manzumesi yazdıkları görülmektedir: *Sudûr-ı azamdan ve Meclis-i Vala azasından Rüşdü Efendi, Meclis-i Vala Subhî Beyefendi, Medîne-i Münnevvere kadısı Tevhîd Efendi, Meclis-i Maârif-i Umûmiye azâsından Ahmed Cevdet Efendi, Halep kadısı Meclis-i Nâfta Müftüsü Şâkir Efendi, İşkodralı Mustafa Pâşâzâde Hasan Hakkı Beyefendi, Ser-levha-i müverrihîn Tâlib Efendi, Meclis-i Maârif ketebesinden Ahmed Vâcid Efendi, Hâcegân-ı Divan-ı Hümayundan Mustafa Resâ Efendi*. Görüldüğü üzere takriz ve tarih manzumesi yazma teklifi ilim irfanıyla toplumda saygınlık kazanmış, üst rütbedeki memuriyetlerde bulunmuş kimselere yapılmıştır. Buradan hareketle Kemal Paşa’nın adının dönemin entelektüel camiasında yer aldığı ifade edilebilir.

Buna benzer şekilde Kemal Paşa’nın takriz yazdığı başka eserler de mevcuttur. Bunlardan biri olarak Fransızcadan bir çeviri eser olan “*Mülâhhas Coğrafya*” adlı kitaba Maarif-i Umumiye Nazırı unvanıyla yazmış olduğu bir takriz bulunmaktadır⁵¹⁸. Bir diğeri ise Yusuf Kâmil Paşa’nın Fenelon’dan çevirdiği meşhur *Telemak* adlı eserde bulunan takriz yazısıdır. Didaktik bir roman özelliği taşıyan bu esere, Kemal Paşa’nın yanı sıra Abdurrahman Sami Paşa’nın yazmış olduğu takrizler; bu çeviri esere memleket yönetimi, hükümdarların görevleri, savaşta nasıl davranılacağı vb. konular

⁵¹⁷ Ömer Faruk Akün, “Fatîn Efendi (1814-1866)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/256-260.

⁵¹⁸ İbrahim Hakkı Akyol, “Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji”, *Tanzimat I (Yüzcüncü Yıl Dönemi Münasebetiyle)* (İstanbul: Maarif Vekâleti Matbaası, 1940), 558.

üzerine kaleme alınmış bir devrin bir nevi siyasetnamesi gözüyle bakılmasına sebep olmuştur⁵¹⁹. Kemal Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde verilen ruhsatla basılan bu eserde bulunan Paşa'nın takriz manzumesi şu şekildedir⁵²⁰:

*“Sûretâ nakl-i hikâyet görünür
Lâkin erbâbına hikmet görünür”*

Tanzimat Dönemi'nin edebiyat dünyasında takrize benzer şekilde bir de “tarih düşürme” geleneği bulunmaktadır. “Tarih yazma, tarih söyleme” şeklinde de tabir edilen tarih düşürme kavramı Doğu kültüründe doğum, ölüm, tahta çıkış, sünnet, evlenme, mimari yapı, sefer, barış, zafer ve eser yazma gibi bir olayın tarihini bir mısra, beyit veya ibare içinde ebced hesabına uygun şekilde belirtme sanatı olarak ifade edilmektedir. Ebcet hesabının yanı sıra vezin, kafiye ve anlam unsurlarına da dikkat edilerek oluşturulan tarihler tür ve çeşitlerine göre farklılaşmaktadır⁵²¹. Türk edebiyatında çoğu şairin bu şekilde tarih düşürme örnekleri olduğu gibi Tanzimat Dönemi'nin edebî şahsiyetlerinden biri olarak Kemal Paşa'nın da bulunmaktadır. Bu çerçevede Valide Sultan (Darülmaarif) Mektebinin kuruculuğunu yapan Kemal Paşa'nın, bu mektebin 1850 yılındaki kuruluşu için yazmış olduğu tarih manzumesi şu şekildedir⁵²²:

*“Yazdı tarihin Mekâtib Nâzırı abdı kemîn
Mehdi Ulya bak pek âlâ mekteb inşa eyledi”*

Bir diğer örnek ise dönemin Kemal Paşa'nın Maarif Nazırı olarak görev yaptığı 1873 yılında Sadrazamlığa getirilen Ahmed Esad Paşa'yı tebrik etmek amacıyla yazmış olduğu tarih manzumesidir:

*“Hami-i devlet ü din padişah-i kadr şinas,
Eyledi mührünü bir âsaf-ı zîşane atâ,
Sırr-ı ihlâs ile tarihini kayd eyle Kemal,
Aldı mühr Âsaf-ı vâlâ şiyem Es 'ad Paşa.”*

Yine aynı döneme rastlayan 25 Şubat 1873 tarihli bir arşiv vesikasında ifade edildiği üzere; Maarif Nazırı Kemal Paşa, yeni yılın gelmesi hasebiyle Sultan'ı tebrik

⁵¹⁹ Cevdet Kudret, *Edebiyatımızda Hikaye ve Roman I (1859-1910 Tanzimattan Meşrutiyete Kadar)* (İstanbul: Varlık Yayınları, 1977), 12.

⁵²⁰ Manası ise şu şekilde ifade edilebilir: “Görünüşte bu eserde bir hikâye anlatılmaktadır ama, gerçekte bunda bir hikmet vardır ve bunu da konunun erbabı anlamakta güçlük çekmez.” Bkz. Abdullah Uçman, “Tanzimat’tan Sonra Yeniliği Hazırlayan Şartlar: Dil, Edebiyat ve Matbuat”, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, 7(14) (Temmuz-Aralık 2015), 9-20.

⁵²¹ Tuğrul Karabey, “Tarih Düşürme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/80-82.

⁵²² İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1153.

etmek için bir “tarih düşmüş”tür⁵²³. Bu davranışı, Sultan’ın hoşuna giderek beğenisini kazandığından ötürü ödüllendirilmiş ve mevcut maaşı 20.000 kuruşa artırılmıştır⁵²⁴.

Görüldüğü üzere Kemal Paşa, yeni bir mektebin kuruluşu, yeni bir sadrazamın tayini ve yeni yılın gelişi olmak üzere gelişen üç farklı olay üzerine tarih düşen manzume yazmıştır. Muhtemelen burada tespit edilenlerden fazlası da vardır. Bu durum bir kenara bırakılıp genel olarak değerlendirildiğinde; Tanzimat edebiyatının aydın çevresinde edinmiş olduğu pozisyonunu kimi zaman belirli olaylar üzerine tarih düşerek kimi zaman da bazı eserlere takrizler yazarak aktif bir şekilde sürdürmüştür. Onun edebi yönünü açığa vuran bu özellikleri aynı zamanda entelektüel profilinin anlaşılmasına olanak sağlamaktadır.

1.5.4. Kişisel Kütüphanesi

Tanzimat Dönemi’nin ilim ve maarif erbabı aydın ve entelektüellerinde kitap merakı oldukça yaygın bir karakteristik özellik olarak kendini göstermiştir. Gençlik dönemlerinden itibaren dile, şiire ve edebiyata ilgi duyan ve bu alanlarda eser vererek Tanzimat literatürüne katkıda bulunan Ahmed Kemal Paşa aynı zamanda ömrünün büyük kısmını maarif alanında memuriyetlerde geçirmek suretiyle temayüz etmiş bir Tanzimat aydını ve entelektüelidir. Böylesi bir profile sahip olan Kemal Paşa, yaşamı boyunca edindiği kitapları konağında oluşturduğu özel kütüphanesinde muhafaza etmiştir. Birbirinden kıymetli pek çok eseri bir araya getirdiği bu kütüphanenin duvarına “*Her kime verdimse zâyi ettiler / Âriyet ben kimseye vermem kitab*” beytini asarak bunların korunması hususunda özellikle hassas davranmıştır⁵²⁵.

Kitaba ayrı bir değer verdiği anlaşılan Kemal Paşa -Hyde Clarke’ın da altını çizerek vurguladığı üzere- zamanla İstanbul’un en iyi kütüphanelerinden birine sahip olmuştur⁵²⁶. Ayrıca kütüphanesinde çok sayıda nadide eserin bulunduğu bilinmektedir. Ancak bu eserler kendisinin vefatından sonra heba olmuştur. İbnülemin Mahmud Kemal’in ifadelerine göre, Kemal Paşa’nın üvey oğlu Nazım Bey, Paşa’nın vefatının ardından kütüphanesinden kalan eserlerin bir kısmını, 1901 yılında İstanbul’da bulunan Bayezid Hakkaklar Çarşısında İranî Abdullah Eka’nın

⁵²³ M. 25 Şubat 1873 / R. 13 Şubat 1288 / H. 27 Zilhicce 1289 tarihli belge için bkz. BOA. İ.DH.1295/101761.

⁵²⁴ BOA. İ.DH.1295/101761. (H. 4 Muharrem 1290 / M. 4 Mart 1873).

⁵²⁵ İnal, *Son Asır Türk şairleri*, II/1156.

⁵²⁶ Clarke, “On Public Instruction in Turkey”, 513.

dükkanında müzayede yoluyla satmıştır⁵²⁷. Oğlu Nazım Bey'in kısa vadede bu işten bir kar elde ettiği anlaşılrsa da Osmanlı'nın kültür ve irfan hazinelerinin devirden devire aktarımı bakımından uzun vadede zarar edildiği düşünülebilir.

Kimi maarifperver Tanzimat aydınlarının yaşamları boyunca özveriyle biriktirerek oluşturdukları kişisel kütüphanelerin ya Kemal Paşa örneğinde olduğu gibi mirasa gerektiği şekilde sahip çıkamayan varislerin elinde ziyan olduğu ya da muhtelif sebeplerle yok olduğu bilinmektedir. Ancak aynı dönemdeki bazı kütüphane sahiplerinin bu tür durumlara karşı -belki de Kemal Paşa'nın kütüphanesinin hazin sonuna benzer durumları tahmin ederek- önlemler aldığı da görülmektedir. Bunlardan biri, Kemal Paşa'nın da yakinen tanıdığı hatta belli dönemler birlikte çalışmış oldukları Sahaflar Şeyhîzade Esad Efendi'dir. 19. yüzyılın eli kalem tutan ilim erbabları arasında sayılan Esad Efendi, yaşamı boyunca topladığı çeşitli türden yaklaşık 4.000 adet kitabı 1846 yılında (Mekâtib-i Umumiye Nazırı iken) bir vakıf kurmak suretiyle vakfetmiştir⁵²⁸. Sultanahmet'te Yerebatan Caddesi'nde konağının yanında özel olarak bir kütüphane inşasına başlamış ise de bu emeli için gücü yetmediğinden padişahlık makamından maddi yardım talep etmiştir. Bunun üzerine kendisine bu inşaat için 30.000 kuruş verilmesinin⁵²⁹ ardından söz konusu inşaat (kendisinin 1848'de vuku bulan vefatından önce) tamamlanarak kütüphane faaliyete girmiştir. Tarihçi, edebiyatçı ve şair yönüyle bilinen Esad Efendi'nin yaşadığı dönemdeki önemli eserleri toplayarak kütüphanesine dâhil ettiği ve özellikle tarih ve edebiyat bakımından çok zengin bir el yazması koleksiyonu oluşturduğu bilinmektedir. Ayrıca kendisinin müellifi olduğu eserler de bu kütüphanede yer almıştır. Tarihsel süreçte bazı yer değişiklikleri ve kütüphane idaresinde çıkan bazı problemlerle birlikte Esad Efendi Kütüphanesi daha sonra Süleymaniye Kütüphanesine nakledilmiştir⁵³⁰.

Esad Efendi'nin kütüphanesindeki eserler kültürel miras olarak bugüne intikal edebilmişken bunun aksine Kemal Paşa'nın kütüphanesindeki eserler sahaflar çarşısında satılarak heba olmuştur. Bir kısmı müzayede yoluyla 1901 yılında satılan Kemal Paşa'nın kişisel kütüphanesindeki çeşitli türden eserlere ilişkin bilgilere müzayede defterinden ulaşılabilmektedir⁵³¹. Bu çerçevede sayılarıyla birlikte tür ve

⁵²⁷ İnal, *Son Asır Türk şairleri*, II/1157.

⁵²⁸ VGMA, nr. 632, s. 404-408; Akt: Çavdar Karatepe, "Esad Efendi Kütüphanesi", 347.

⁵²⁹ BOA. İ.DH. 144/7452, (H. 24 Cemaziyelevvel 1263 / M. 10 Mayıs 1847).

⁵³⁰ Aktepe, "Es'ad Efendi", 363-364; Çavdar Karatepe, "Esad Efendi Kütüphanesi", 347.

⁵³¹ Söz konusu belge için bkz. Atatürk Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Seyfettin Özege Nadir Eserler Koleksiyonu, "Kemal Paşa merhumun kütüphanelerinde mevcut olup bu

alanlarına göre tasnif edilmiş olan söz konusu eserler aşağıda oluşturulan tablolarda sunulmuştur. Bu doğrultuda tefsir alanındaki eserler şunlardır:

Tablo 1. 3.

Ahmed Kemal Paşa'nın kişisel kütüphanesinde bulunan tefsir kitapları

Tefasir-i Şerife			
Cilt	Eser Adı	Cilt	Eser Adı
1	Kelam-ı Kadim Hatt-ı Nefis	2	Tefsir-i Tibyân
2	Kelam-ı Kadim Hatt-ı Nefis (yazma)	2	Tefsir-i Keşşâf
4	Tefsir-i Hâzin 2	1	Tefsir-i Şerif (yazma)
2	Tefsir-i Ebussuud	1	Tefsir-i Garîbetü'l - Kur'an
3	Tefsir-i Garîbetü'l-Kur'an	1	Tefsir-i Garîbetü'l- Kur'an
2	Tefsir-i Hatib-i Şirbînî	2	Tefsir-i Zübdetü'l-âsar
1	Tefsirü's-Sâfi	1	Tefsir-i Ferah Efendi
1	Tefsir-i Celâleyn Fi İ'rabi'l-Kur'an	1	Tefsir-i Kadı Beyzâvî (Evvel)
1	Tefsir-i Hüseyin Vâiz	1	Tefsir-i Mecmuü'l-Beyan (Sani)
7	Tefsir-i Kutevî	1	Nefsü't-Tefsir li-Diyarbakri (yazma)
4	Tefsir-i Ruhü'l-Beyân	1	Tertibi'z-Zibâ (yazma)
1	Tefsir-i İtkanü's-Suyûti	1	Miftahü't-Tefâsir
1	Tefsir-i Celâleyn	1	Risale-i Kavâidi't-Tefsir
1	Tefsir-i Celâleyn Haşiyesi Ceml (?)	1	Tefsir-i Begâvî
1	Tefsir-i Kebîr		

Görüldüğü üzere Kemal Paşa'nın kütüphanesinde tefsir alanına giren 29 farklı eser olduğu anlaşılmaktadır. El yazması eserler parantez içinde gösterilmiş olup geriye kalanlar matbudur.

Bunun yanı sıra Kemal Paşa'nın kişisel kütüphanesinde bulunan hadis kitapları şunlardır⁵³²:

Tablo 1. 4.

Ahmed Kemal Paşa'nın kişisel kütüphanesinde bulunan hadis kitapları

Ehadis-i Şerife	
Cilt	Eser Adı
4	Buhârî-i Şerif
10	Buhârî-i Şerif Şerhi, Kastalânî
1	Buhârî-i Şerif Şerhi
2	Şifâ-i Şerif (biri yazma)
1	Şifâ-i Şerif Ale'l-Kâri
5	Müslim şerhi Nevevî
1	Camiü's-sağır (yazma)
1	Camiü's-sağır şerhi Hafenî
1	Camiü's-sağır şerhi Azizî
1	Zerkanî
1	Şerh-i Meşarık li ibn-i Melik
1	Hadis-i erbaîn Hatt-ı mezheb
1	Şerhi'l-hadis (yazma)
1	Ahsenü'l-hadis (yazma)
1	Ahsenü'l-hadis Okçuzade (yazma)
2	Evrâd-ı şerife (yazma)

kere bi'l-müzâyede satılması icap eden kütüb-i mütenevvi'anın esâmîsini mübeyyin cetveldir", yer no: 29502, demirbaş no: 0136677, (Erişim 24 Mart 2019).

⁵³² Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin Özege Koleksiyonu. "Kemal Paşa merhumun kütüphanelerinde".

Tablodan anlaşılacağı üzere kütüphanede ehadis-i şerife şeklinde tabir edilen 16 farklı hadis eseri bulunmaktadır. Çoğu el yazması olan bu kitapların arasında Kastallâni'nin Buhari-i Şerif Şerhi en fazla nüshası bulunan eserdir.

Buna ek olarak Kemal Paşa'nın kişisel kütüphanesinde bulunan fıkıh kitapları aşağıdaki tabloda belirtilmiştir⁵³³:

Tablo 1. 5.

Ahmed Kemal Paşa'nın kişisel kütüphanesinde bulunan fıkıh kitapları

Kütüb-i Fıkhiyye			
Cilt	Eser Adı	Cilt	Eser Adı
1	Şerh-i Makâsıd	1	Tafsıl
1	Medâriki'l-ahkâm	1	Şerh-i Akâid
1	İhtilaf-ı eimme-i müctehidîn (yazma)	1	Kitabü'l-Tahare (yazma)
1	Dürer-i Ahkâm	1	Tuhfetü'l-Şahan
6	Tahtavî tercemesi	1	Esasü'l-İktibas (yazma)
1	Şerh-i dürri'l-muhtar	1	Hazanetü'l-Fıkh (yazma)
1	Şerh-i mevâkıf	1	Mirsadü'l-İbad (yazma)
1	Tercüme-i Vikâye	1	Kuduri Şerhi
1	Tercüme-i Dürer	1	Kuduri
2	Mevkufat	1	Galiyetü'l-Mevâiz
2	Mülteka 2	1	Ferâiz
1	Mülteka Şerhi Damad	1	Menâkıb-ı İmam-ı Âzam (yazma)
1	Behcetü'l-Fetâva	1	Halebî Tercümesi
1	Fetva-yı Ali Efendi	1	Halebî-i Kebîr
1	Hilyeti'n-Naci	1	Nisâbü'l-iẖtisab
1	Halebî-i Sağır	1	Nesâyih-i İmam-ı Âzam
2	Dürr-i yekta Şerhi	1	Risâletü'l-Usul
1	Hazânetü'l-Fıkh (yazma)	1	Kitab-ı Hiyyel-i Şer'iyye
1	Mersâdü'l-İbâd (yazma)	1	Meşarıkü'l-Envâr
1	Şerh-i Kuduri	1	Şerh-i Şevâhid
2	Minyeti'l-Musalla		

Görüldüğü üzere kütüphanede toplamda 41 farklı fıkıh kitabı bulunmaktadır. Bir kısmı el yazması olmakla birlikte büyük kısmının matbu olduğu anlaşılmaktadır.

Bunların yanı sıra Kemal Paşa'nın kişisel kütüphanesinde bulunan tarih kitapları şunlardır⁵³⁴:

⁵³³ Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin Özege Koleksiyonu, "Kemal Paşa merhumun kütüphanelerinde".

⁵³⁴ Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin Özege Koleksiyonu, "Kemal Paşa merhumun kütüphanelerinde".

Tablo 1. 6.

Ahmed Kemal Paşa'nın Kişisel Kütüphanesinde Bulunan Tarih Kitapları

Kütüb-i Tarihiyye			
Cilt	Eser Adı	Cilt	Eser Adı
1	Nihâyetü'l-Eser	1	Tarih-i Enbiyâ
1	Seyr-i Nebevî	1	Kitab-ı Havâdisi'd-Duhur
1	Tercüme-i Seyr-i Kebîr	1	Hezarfen (yazma)
2	Tarih-i ibni Halkan 2	1	Mirat-ı safa (yazma)
1	Sirini fârisi (yazma)	2	Tarih-i Nadir Şah (yazma)
1	Tercüme-i Seyr-i Halebî	6	Raşid Tarihi
1	Tarih-i Vasat	1	Zübdetü'l-Hakâyık
2	Mustezarf (?) Tercümesi	6	Tarih-i Umumî
2	Tarih-i Peçevi Tercümesi (yazma)	1	Tercüme-i Behceti't-Tevârih (yazma)
1	Tarih-i ekber şah-ı hindi	1	Tercüme-i Cânibü'l-Garbî (yazma)
1	Mirât-ı kâinat	1	Tarih-i Mısır Kahire (yazma)
2	Şerh-i tarih-i Utbî (yazma)	1	Tarih-i Nadirî
1	Nuhbetü't-tevârih	1	Şakâyık (yazma)
1	Cihannüma-yı Kâtib Çelebî	1	Mirati'l-Kemalî (yazma)
1	Habîbü's-seyr	1	Ahbâr-ı Mağrib
1	Mevâhib-i Ledünniyye	1	Fütuhü'l-Gayb (yazma)
1	Letâif-i tavârif	1	Vassaf evvel
1	Vâsıf Tarihi	1	Şefiknâme (yazma)
1	Miftahü'l-İber	1	Seyr-i Veysî (yazma)
1	Ravzatü'l- Ebrâr	1	Akvemü'l-Mesâlik
6	Nâima Tarihi	1	Menâkıb-ı Hünervârân (yazma)
1	Vakanüvis Asım Efendi Tarihi(yazma)	1	Behcetü't-Tevârih (yazma)
1	Napolyon Tarihi	1	Tarih-i Ahvâl-i Şeyh Âziz
1	Kurretü'n-Nüfus ve'l-Uyun	1	Kitab-ı Zikr-i Ashâb-ı Güzin
1	Mirât-ı İskenderi	1	Habîbü's-siyer (yazma)
1	Terâcimü'l-ricâl (yazma)	1	Netâyicü'l-Vukuât
1	Ahbâr-ı düvel (yazma)	1	Salavatzade Tarihi
1	Tarih-i Şâhân-ı Safevî (yazma)	1	Tarih-i Ferah
1	İbn-i Haldun	5	Tarih-i Lütîfî
12	Tarih-i Kâmil	1	Lübbü't-Tevârih
2	Tâberî	1	Hâdikatü'l-Vüzerâ
5	Beyânü'l-Mağrib	1	Mirât-ı s-safa (yazma)
1	Tarih-i Subhî	1	Fasl-ı Sadis Tercümesi
1	Tercüme-i Şakâyık	1	Tarih-i Humsî (yazma)
3	Sahaifü'l-Ahbâr	2	Tarihü't-tevârih
2	Ravzatü'l-Ahbâb	1	İthafü'l-Müluk
1	Tarih-i Takvim (yazma)	1	Siyer-i İbâd (yazma)
1	İtalya Tarihi	1	Katerina Tarihi (yazma)
1	Bonapart Tarihi 2	1	Fakihetü'l-Hafa (?)
1	Tarih-i Ebu'l-Fidâ	1	Siyer-i Nebevî
1	Naîma (eski basma)	2	İzzî Tarihi
12	Cevdet Tarihi	1	Musavver Menâkıb-ı Hazret-i Ali
4	Ata Tarihi		Radyallâhu anh Li'l- İm'a (?) (yazma)
1	Tarih-i Kudemâi'l-Mısrîn	1	Tarihçe-i Osmanîye
1	Tarih-i Ebu'l-Ceyb	1	Tarih-i Muhtasar Li Ebu'l-Fidâ
1	Tarih-i Selânikî		(Fransızca tercümesiyle)
1	Tarihü'l-Tevârih	1	Şevâhidü'l-Müverrihîn (yazma)
1	Mirza Melkum Tarih-i Farisî	1	Musavver Tarih-i Kadîm İskender
1	Ravzatü'l-Safa Farisî	1	Tarih-i Sultan Selim
1	Sayahatnâme-i Afgan	1	Hülâsatü'l-Tevârih (yazma)
1	Üss-i İnkılâb	1	Vekayîü'l-Hakâyık (yazma)
3	Müneccimbaşı Tarihi		

Yukarıdaki tabloda da ifade edildiği üzere toplamda 103 farklı tarih kitabı bulunduğu anlaşılmaktadır.

Kemal Paşa'nın kişisel kütüphanesinde bulunan edebiyat kitapları şunlardır⁵³⁵:

Tablo 1. 7.

Ahmed Kemal Paşa'nın kişisel kütüphanesinde bulunan edebiyat kitapları

Kütüb-i Edebiye			
Cilt	Eser Adı	Cilt	Eser Adı
1	Zeyl-i Âzîz Efendi (yazma)	1	Kitabü'l-Emsâl (yazma)
1	Kasîde şerhi	1	Şerh-i Tevilât-ı Mesnevî li Sivasî (yazma)
1	Kâfiye tercümesi (yazma)	1	Zübdetü'l-Kelâm
1	Adâbü'l-Müluk	1	Bahrü'l-Maarif
2	Aksâ'l-ireb fi Tercümet-i Mukaddimetü'l-edeb	1	Tecrübetü'l-Emsâr (yazma)
1	Tezkîretü'l-Kurtubî	1	Mecmua-i Resâil-i Arabîye ve Farisîye (yazma)
1	Asârü'l-Edhâr	1	Şafiye şerhi (yazma)
1	Kelile ve Dimne	1	Kitabü'l-Firâse
1	Sami fi'l-esâmî	1	Hüseynîye (yazma)
4	Münşeât-ı Feridun Bey	1	Muhtasarü'l-Hamâse
1	Ahlâk-ı âlai	1	Şerh-i Kasîde-i Münferice
1	Mesnevî Şerhi Ankaravî	1	Bostan ve Gülistan (yazma)
1	Hamse-i Nergisî	1	Telhisü'l-Miftah (yazma)
2	Münşeât-ı Hayret	1	Mesnevî-i Şerif
2	Mutavvel Tercümesi	1	Ravza-i Natikî (yazma)
1	Usûl	1	Dürre-i Nadire (yazma)
1	Bahtiyarnâme Farisî	1	Kasaid-i İshâk Çelebî (yazma)
1	Tabakatü'l-Fusâha	1	Medayih-i Salikîn (yazma)
1	Makâmât-ı Harirî	1	Garaib-i Ağrab (yazma)
1	Kâfiye Şerhi Şeyh Rıza	1	Mirâtü'l-Mevâzîn
1	Şehnâme	1	Siyer-i Veysî (yazma)
1	Ferâiz-i Gıyasî ez-münşeât Farisî	1	Şerh-i Kasîde-i Tulusîzâde (yazma)
2	Muhazaratü'l-Üdebâ	1	İstilahatü'l-Ulum (yazma)
1	Ferahname (yazma)	1	Şerh-i Makamat-ı Hemedanî (yazma)
1	Gencine-i Mirza Abdülvahhab	1	Mizânü'l-Hakk
2	Meşahirü'n-Nisa	1	Baharistan Şerhi (yazma)
1	Kitab-ı Tehzibü'l-Esma	1	Şerh-i Makâmât-ı Harirî (yazma)
1	Ahkâmü'l-A'rab	1	Yetîmetü'd-Dehr Kısım-ı (?) sani
1	Müşeat-ı Hâce-i Cihan (yazma)	1	Halile-i Hakkı Kısım-ı (?) sani
1	Makâmât şerhi Şirîşî	1	Mecmua-i Münşeât
1	Mutavvel	1	Ravzatü'l-ihya Farisî (yazma)
1	Münşeât-ı Asım	1	Serdânmuta(?)
1	Şerefname	1	Hamse-i Mirza Muhammed Sadık Nami (yazma)
1	Miftahü'l-Fünun	1	Şerh-i Kasîde-i Tantarânî vesaire (yazma)
1	Müntehabât-ı Şehnâme	1	Mecmua-i İbarât-ı Arabîye (yazma)
1	Mantiku't-Tayr Gülşenraz	1	Münşeât-ı Akif ve Mahîr
1	Vuslatnâme (yazma)	1	Telhisat-ı Ragıp Paşa (yazma)
1	Debestan Farisî	1	Külliyat-ı Devâvîn (yazma)
1	Ravza-i Harâr Farisî	1	Mevâridü'l-Kelâm (yazma)
1	Pend şerhi Sadî	1	Kasîde-i Selam maa Şerhi (yazma)
1	Kalâidü'l-Mefâhîr	1	Müntehabât-ı Osmanîye (yazma)

⁵³⁵ Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin Özege Koleksiyonu, "Kemal Paşa merhumun kütüphanelerinde".

1	Tezkere-i Fatin	1	Menâzîrû'l-inş Tercümesi (yazma)
1	Riyazü'l-İnşâ	1	Hülâsatü'l-Hamse Farisî (yazma)
1	Mecmaü'l-Hayal li Sadî (yazma)	1	Münşeat-ı Mehdi Han (yazma)
1	Münşeat-ı Farûfî	1	Münşeat-ı Okcızâde (yazma)
1	Şerh-i Mizânü'l-Edeb	1	Nigaristan (yazma)
1	Muhtasar Haşîyesi	1	Makâmât-ı Cerirî
1	Mecmuatü'l-Letaîf Sandukatü'l-Maarif	1	Kitâbet ve İnşâ Farisî (yazma)
1	Mecmua-i Resâil-i Mesnevî	1	Müntehâbât-ı İşâr-ı Farisîye (yazma)
1	İbretnümâyü'l-İm'a	1	Tezkîretü's- Şuâra Arabî
1	Şefiknâme Şerhi	1	Maa Leyla Mecnun (yazma)
1	Mizânü'l-Edeb	1	Menâzîrû'l-İnşâ (yazma)
1	Muhayyelât-ı Âzîz Efendi	1	Delâilü'l-İcaz-ı Cürcânî (yazma)
1	Ebyât Şerhi	1	Kâfi Mine'l-Mantık
1	Menahicü'l-Ahlâk (yazma)	1	Uyuni'l-Enba fi Tabakati'l-İhya
2	Envâr-ı Süheylî	1	Şerh-i Makâmât-ı Harîrî Farisî (yazma)
1	Zahiretü'l-Müluk fi Seyyid Ali el-Hemedanî	1	Münşeat-ı Taczade vesaire (yazma)
1	Münşeat-ı Çelebizâde	1	Kitab-ı Kenzü'l-Letaîf (yazma)
1	Nâme-i Husrevân	1	Hadâiku's-sihr
1	Tezkîretü'l-Müluk (yazma)	1	Kitab-ı Bostan-ı Hayal (yazma)
1	Mesnevî-i Şerif	1	Şemsiyye Şerhi (yazma)
1	Şerh-i Mütercim-i Burhan	1	Merzukî ale'l-Hazreciye (yazma)
1	Gülşen-i Hulefa Ravzatü'z-Vüzera	1	Şerh-i Mir Hüseyin (yazma)
1	Hezarfen Hüseyin (yazma)	1	Tezkîre-i Devlet-i Şah Farisî (yazma)
1	Ateşgede	1	Izhar-ı Şerh-i Eyyubî (yazma)
1	Tercüme-i Menâzîrû'l-İnşâ	1	Tuhfeti'l-Kibar
1	Miftâhü'l-Enzâr fi ilmü'l-Eş'âr	1	Tezkîre-i Sâfayi (yazma)
1	Muhtasarü'l-Münâş	1	Münşeat-ı Kaïmmakam
1	Münşeat-ı Nergisî (yazma)	1	Bedâiyü'l-İnşâ (yazma)
1	Dürre Nadirî (yazma)	1	Şerh-i Ebyât
1	Tezkîretü'l-Şuâra	1	Makâmât-ı Şeyh Nasif
1	Şerh-i Mesnevî-i Arabî	1	İhyâ-ı Ulum (yazma)
1	Mahzenü'l-inşâ (yazma)	1	Gülistan
1	Müntehâbât-ı âsâr-ı Osmanîye	1	Mahzen-i Esrâr-ı Şuâra
1	Talim-i edebiyat	1	Münşeat-ı Nevres (yazma)
1	Tertib-i Rânâ Farisî (yazma)	1	Kitabü'l-Kistas fi ilmi'l-Aruz
1	Makâmât-ı Hamidî	1	Risale-i Tayfa-i Eltâf (yazma)
1	Hadîkatü'l-Hakâyık (yazma)	1	Müntehâbât-ı Devâvîn-i Arabîye
1	Hubannâme	1	Berahînü'l-Acem
1	Mutavvel Hüseyin Çelebi	1	Mecmua-i Tasavvuf (yazma)
1	Ravza-i Hatib-i Kasım (yazma)	1	Kasîde-i Münferece Tercümesi
1	Ramazân Efendi	1	Nasîhatü'l-Müluk (yazma)
1	Müfidü'l-Ulûm	1	Tercümetü'l-Evliya (yazma)
1	Mecmua-i Kasîde-i Bürde vesaire (yazma)	1	Hülâsatü'l-Vefâ (yazma)
1	Yuvakıtü'l-Ulûm	1	Mevâridü'l-Kelâm (yazma)
1	Hamse-i Nergisî (yazma)	1	Münşeat-ı Okcuzâde (yazma)
1	Mutavvel (yazma)	1	İzzî Haşîyesi (yazma)
1	Şerh-i Devâvînü'l-Arab (yazma)	1	Envâr-ı Süheylî (yazma)
1	Şerh-i Ebyât (yazma)	1	Kasîde-i Bürde Şerhi Farisî (yazma)
1	Şerh-i Kasîde-i Seba-i Muallâka (yazma)	1	Fusul-i Bedâyi
1	Muğni'l-Kitab	1	Hadîkatü'l-Hakîka
1	Meanî Muhtasar (yazma)	1	Tarifât-ı Seydî
1	Mecmua-i Münşeat-ı Hayret (yazma)	1	Mirzabannâme bînazira-i
1	Makâmât-ı Hârirî (yazma)	1	Hümâyunnâme (yazma)
1	Esrâr-ı Arabîye fi İlm-i Nâhv (yazma)	1	Tercüme-i izanü'l-Edeb
1	Kâfiye Marebî	1	Mecamiü'l-Hakâyık
1	Molla Camî	1	Münşeat-ı Hüseyin Yezdî (yazma)
1	Esasü'l-Binâ	1	Hümâyunnâme
		1	Şerh-i İzah-ı li İbni'l-i Kemal (yazma)

1	Enhârü'l-cenân (yazma)	1	Sad kelime-i Cihar-ı Yâr-ı Güzîn (yazma)
1	Müntehebât-ı Devâvîn-i Arabîye (yazma)	1	Ferâyidü'l-Halâyid fi'l-emsâl
1	Berâhinü'l-Acem	1	İbn-i Zeydun tercümesi (yazma)
1	Mecmua-i Begavî (yazma)	1	Haltitü'l-Kemih (yazma)
1	Kasîde-i Münferice Tercümesi (yazma)	1	Şerh-i Bedîa (yazma)
1	Nasîhatü'l-Mülûk (yazma)	1	Milel-i Nahl
1	Münşeat-ı Okçızâde (yazma)	1	Risale-i Mahmudü'l-Alevî
1	Mecmuatü'l-İşâr	1	Gülîstan
1	İzzî Haşîyesi (yazma)	1	Kasîde-i Bürde (yazma)
1	Envâr-ı Süheylî (yazma)	1	Şefiknâme
1	Kasîde-i Bürde Şerhi Farisî (yazma)	1	Tercüme-i Kâfiye (yazma)
1	Minhacü'l-Kasidîn (yazma)	1	Çend Kelime Hâce Abdullâh
1	Fusulî'l-Bedâyî	1	El-ensârî (yazma)
1	Hadîkatü'l-Hakîka	1	Misbâh (yazma)
1	Kefevî ale'l-Larî	1	Âmâlî Şerhi Asım Efendi
1	Kadı Mir Tercümesi Akkirmânî	1	Kitab-ı Muamma Mir Hüseyin
1	Tarifât-ı Seyyidî	1	Tahhü'l-Emsâl
1	Mirzebannâme Be nazîre-i Hümâyunnâme (yazma)	1	Mevzuatü'l-Ulum (yazma)
1	Tercüme-i Mizânü'l-Edeb	1	Şerh-i Kübra fi'l-Mantık (yazma)
1	Mecamiü'l-Hakâyık	1	Baharistan Maâ Tercüme (yazma)
1	Münşeat-ı Hüseyin Yezdî (yazma)	1	Manzara-i Leyl ü Nehâr (yazma)
1	Şerh-i Divan-ı Ebi Firas (yazma)	1	Tertib-i Acib Mine'l-Nâhv (yazma)
1	Tezkîretü's-Şuarâ Hüseyin Çelebi (yazma)	1	Mecamiü'l-Mütun
1	Izhar-ı Marebî	1	Gülîstan Sâdi
1	Mekteb-i Edeb	1	Zübdetü'l-emsâl (yazma)
1	Keşkül-i Bahâî	1	Feyzû'l-Varid
1	Reyhanetü'l-Üdebâ	1	Hallü'l-Esrâr
3	Hafız Şerhü Sûdî	1	Risaletü'l-Muamma Monla Camî (yazma)
1	Bidâyetü'l-Kudemâ	1	Mukaddîmetü'l-Edeb
1	Kasîde-i Bürde Şerhi Tevessül	1	Li Allamme-i Zemahşerî (yazma)
1	Gülîstan Mestan	1	Pend Şerhi Ma Hazar
1	Gülîstan Şerhi Sûdî	1	Mirzabannâme
1	Makâmât-ı Harir	1	Şerh-i saktü'l-Zend el-meşhur (yazma)
1	Müntehebât-ı Menla Camî (yazma)	1	Hatmü'l-Garâib
1	Şerh-i Şevket	1	Sandukatü'l-Maarif (yazma)
1	Şerh-i Makâmât-ı Harirî	1	Risale-i Tasavvuf
1	Tuhfe-i Zencîye	1	Tertib-i Rânâ Farisî
1	Heşt Beheşt (yazma)	1	Mukaddîmetü'l-Muhtasar
1	Zeyl-i Şakâyık (yazma)	1	Mecmua-i Mesarî ve'l-Ebyât
1	Bostan Şerhi Şemsî (yazma)	1	Arabîye ve Farisîye (yazma)
		1	Mecmua-i Kasâid maâ Tercüme (yazma)

Tabloda görüldüğü üzere edebi türde toplamda 278 farklı tarih kitap bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunların büyük kısmının el yazmasıdır.

Diğer yandan, Kemal Paşa'nın kişisel kütüphanesinde bulunan lügat türündeki kitaplar şunlardır⁵³⁶:

⁵³⁶ Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin Özege Koleksiyonu, "Kemal Paşa merhumun kütüphanelerinde".

Tablo 1. 8.

Ahmed Kemal Paşa'nın kişisel kütüphanesinde bulunan lügat türünden kitaplar

Kütüb-i Lügat	
Cilt	Eser Adı
3	Kâmus-ı Firzabâdî
1	Ferhenk Şuurî
2	Vankulu
1	Lugat-ı Şerefnâme
7	Lugat-ı Heft Kâlzem(?)
2	Burhan-ı Katı 2
1	Kâmus
1	Ahterî
1	Burhan-ı Camî
2	Lugat-ı Osmanî
7	Lugat-ı Tarihiyye ve Coğrafiye
3	Lugat-ı Hançeri 2
1	Lehçe-i Osmanî
3	Kâmus
1	Ahter-i Kebîr
1	Lugat-ı Farisî-i Kâdim (yazma)
1	Lugat-ı Şehnâme
1	Lugat-ı Ahter-i Cedid
1	Lugat-ı Bahrü'l-Garâib
1	Lugat-ı Ebu Şukka (yazma)
1	Ferhenk Cihângirî

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere 21 farklı lügat türünde eser olduğu görülmektedir.

Kemal Paşa'nın kişisel kütüphanesinde bulunan divan eserleri ise aşağıda yer alan tabloda sunulmuştur⁵³⁷.

Tablo 1. 9.

Ahmed Kemal Paşa'nın kişisel kütüphanesinde bulunan divan kitapları

Kütüb-i Divan			
Cilt	Eser Adı	Cilt	Eser Adı
1	Divan-ı Nefî	1	Divan-ı Enverî (yazma)
1	Küllîyat-ı Ebu'l- Bakâ	1	Divan-ı Kelem Ferhî (yazma)
1	Divan- Hâfız	1	Divan-ı Vehbî (yazma)
1	Nevadîrû'l-Asâr	1	Divan-ı Hasan (yazma)
1	Divan-ı Nâzim	1	Divan-ı Fuzulî (yazma)
1	Şerh-i Divan-ı Ebu Leyla	1	Divan-ı Kassab (yazma)
1	Divan-ı Aynî	1	Divan-ı Hümâyûn (yazma)
1	Divan-ı Mütenebbî	1	Divan-ı Fehim (yazma)
1	Küllîyat-ı Sadî	1	Divan-ı Şifâyî (yazma)
1	Divan-ı Haverî	1	Divan-ı Mesihî (yazma)
1	Küllîyat-ı Zatî (yazma)	1	Divan-ı Külliyyat-ı Nâzirî (yazma)
1	Hâfız Divanı	1	Divan-ı Haşmet (yazma)
1	Tercüme-i Divan-ı Balkarî	1	Divan-ı İsmet (yazma)
1	Divanü'l-Sabâbe	1	Divan-ı Kasım (yazma)
1	Zeyl-i Nabî	1	Divan-ı Hilalî (yazma)

⁵³⁷ Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin Özege Koleksiyonu, "Kemal Paşa merhumun kütüphanelerinde".

1	Divan-ı Sürurî	1	Divan-ı Azmî (yazma)
1	Divan-ı Mağribî	1	Divan-ı Mütenebbî (yazma)
1	Şerh-i Divan-ı İbni Fariz	1	Divan-ı Nevî (yazma)
1	Divan-ı Hâfız	1	Divan-ı Bakî (yazma)
1	Divan-ı Nâbî	1	Divan-ı Ebî Temmam (yazma)
1	Mecmua-i Eşâr-ı Farisiye (yazma)	1	Divan-ı Ebi Zafer (yazma)
1	Divan-ı Kaysü'l-Meşhur	1	Divan-ı İshâk Farisî (yazma)
1	Divan-ı Mütenebbî	1	Divan-ı Hilâlî Seyfî-i Riyazî (yazma)
1	Divan-ı Kemal-i Hucendî (yazma)	1	Dican-ı Talib (yazma)
1	Divan-ı Şevket (yazma)	1	Divan-ı Cevrî (yazma)
1	Divan-ı Külliyyat-ı Saîb (yazma)	1	Divan-ı Nailî (yazma)
1	Divan-ı Pertev	1	Divan-ı Mağribî (yazma)
1	Divan-ı Hûlasatü'l-Hamse (yazma)	1	Divan-ı Feth (yazma)
1	Divan-ı Haşîm (yazma)	1	Divan-ı Şahî (yazma)
1	Divan-ı Kamî (yazma)	1	Divan-ı Mücir (yazma)
1	Divan-ı Sabîr (yazma)	1	Mecmua-i Eşâr (yazma)
1	Divan-ı Külliyyat-ı Hüsrev Dehrî (yazma)	1	Divan-ı Figânî (yazma)
1	Divan-ı Asâfî (yazma)	1	Divan-ı Saktî'z-Zend Arabî (yazma)
1	Divan-ı Vusâl (yazma)	1	Eşâr ve Hayalât-ı Mirza Ahmed (yazma)
1	Divan-ı Fevk	1	Mecmua-i Eşâr
1	Divan-ı Nasır-ı Hüsrev	1	Şeyh-i Divan-ı Ebi Farisî (yazma)
1	Divan-ı Haçu (yazma)	1	Divan-ı Sâmî (yazma)
1	Divan-ı Ömer ibni'l-Farîz (yazma)	1	Divan-ı Necâtî (yazma)
1	Mecmua-i Ebyât-ı Nefise (yazma)	1	Manzume-i Guy-ı Çevgân-ı Arifî (yazma)
1	Divan-ı Ragîb	1	Manzume-i Risale-i Nâbî (yazma)
1	Divan-ı Hazret-i Mevlana	1	Divan-ı Hayret (yazma)
1	Âşık Divanı (yazma)	1	Mecmua-i Eşâr
1	Divan-ı Şeyh Feyz-i Hindî (yazma)	1	Divan-ı Emirî (yazma)
1	Divan-ı Nefî (yazma)	1	Mecmua-i Eşâr vesaire (yazma)
1	Mecmua-i Eşâr-ı Farisî	1	Divan-ı Nâzîm
1	Divan-ı Ebu Akas (yazma)	1	Divan-ı Kelim-i Kaşânî (yazma)
1	Divan-ı Emirü'l-Mağri (yazma)	1	Divanü'l-Mencigi (yazma)
1	Divan-ı İzzet Monla	1	Divan-ı Harâbat
1	Divan-ı Nedim		

Yukarıdaki tabloya bakıldığında kütüphanede toplamda 91 farklı divan eserinin bulunduğu görülmektedir. Büyük kısmının el yazması oluşu dikkat çekmekle birlikte edebiyat alanındaki meşhur divanların nerdeyse tümünün adı listede yer almaktadır.

Kemal Paşa'nın kişisel kütüphanesinde bulunan çeşitli türden diğer kitaplar ise aşağıda yer alan tabloda gösterilmiştir⁵³⁸:

⁵³⁸ Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin Özege Koleksiyonu, "Kemal Paşa merhumun kütüphanelerinde".

Tablo 1. 10.

Ahmed Kemal Paşa'nın kişisel kütüphanesinde bulunan diğer kitaplar

Kütüb-i Mütenevvia			
Cilt	Eser Adı	Cilt	Eser Adı
1	Kimya-yı Saâdet (yazma)	1	Tuhfetü'l-Kibâr
1	Tuhfe-i İsna Aşer	1	Şemsü'l-Hakikâ
1	Kahramannâmeden	1	Mahreku'l-Kulub
1	Debistân-ı Mezâhib	1	Efkâr-ı Ceberrut
1	Esrârü's-şehâde	1	Sebâyiü'z-Zeheb
1	Münhemi'l-Evliyâ ve Meşrebü'l-Asfiyâ	1	Devhâtü'l-Meşâyih (yazma)
1	Haritatü'l-Bahriye Li Kemal Reis(yazma)	1	Düsturü'l-Vüzerâ
1	Şerhü'l-Esrâr Farisî	1	Hatmü'l-Garâib (yazma)
1	Camîü's-Şevâhid	1	Şerh-i İlamü'l-İlam (yazma)
1	Huccetullâhi'l-Baliğa	1	Düstur-ı Amel-i Riyazî (yazma)
1	Kitabü'l-Asl	1	Ceziretü'l-Arab
1	Tabirname-i Abdülgani el-Nablusi	1	Teşrifat-ı Kâdime-i Osmaniye (yazma)
1	Aklidis	1	Tariku'l-Hayah (yazma)
1	Hayatü'l-Hayavân	1	Mecmua-i Resail-i İsmet Efendi
1	Tezkire-i Riyaziye (yazma)	1	Mukaleme-i Sıbyan (yazma)
1	Nisabü'l-Sıbyan Farisî	1	Izharü'l-Hak fi Beyanü'l-Ehakk
1	Mecmua-i Istilahat-ı Resmîye	1	Esmâ'r-Rical
1	Şerhü'l-Emyetü'l-Acem	1	Enisü'l-Âşık
1	Nef-i Neseb-i Taynî	1	Şerh-i A'râb
1	Halku'l-İnsan La Sama (yazma)	1	Mecmuatü'r-Resail (yazma)
1	Netâyic-i Fünun	1	Metâlib-i Saire
1	Hadikâtü'l-Cevâmî	1	Zenbi'l-Bâb fi't-tahrirü'l-Ensab(yazma)
1	Coğrafya-yı Tabii	1	Kitabü's-Siyasiye fi't-Tedbir
1	Coğrafya		El-Memleke (yazma)
1	Hikmet-i Yunanî (yazma)	1	Tercümetü'l-Evliya (yazma)
1	Coğrafya	1	Müfredatü'l-Küllîye fi
1	Kudema-yı Felasife		Sevâhilü'l-Bahriye (yazma)
1	Usul-i Hikmet-i Tabiiye	1	Usul-i Coğrafya-yı Kebîr
1	Kitab-ı Mizân	1	Gunyetü't-Talibîn
1	Keşfü'z-zünun	1	Misbahü't-Talib
1	Avâmil Tuhfesi	1	El-Leff
1	Seyyid Şerif Kafiye	1	Mecelle
1	Tafsîl	1	Mirât-ı Mecelle
1	Resail-i Aruz (yazma)	1	Mirât-ı Sıhha
1	Şerh-i Izhar	1	Enharü'l-Cenân (yazma)
1	Adâb-ı Sultaniye ve Devlet-i Osmaniye	1	Minhacü'l-Kasîdîn (yazma)
1	Düstur	1	Kadı Mir Tercümesi
1	Nâhiv Cümlesi	1	Kefevi ale'l-Arî
1	Telemak	1	Coğrafya
1	Hukuk-ı Düvel	1	Şerh-i İşaret (yazma)
1	Sârf Cümlesi	1	Enisü'l-Müsâmirîn (?) (yazma)
1	Kalâidü'l-Cümân	1	Kitabü't-Tehafüt
1	Fethi'r-Rabbanî	1	Cebr-i Mukabele
1	Tercüme-i Mîlel-i Nahl	1	Faziletü'l-Mücâvere
1	Mecmua-i Nücum (yazma)	1	Hidmet-i Süvariyan-ı Hafife
1	Rehber-i Muvakkıfîn		Der vakt-i Sefer (yazma)
1	Miftahü'l-Mecelle	1	Hukuk-ı Düvel-i Atika (yazma)
1	Tasavvurat	1	Sefaretnâme
3	Medrese-i Hukuk	1	Talimü'l-Hesab (yazma)
1	Mebahis-i Telgraf	1	Heyet ve Hendese (yazma)
1	Hukuk-ı Düvel	1	La Meyyiti'l-Hucec
1	Aruz Şerhi Camî-i Muzaffer	1	Metnü'l-Fih
1	Salname-i Hariciye	1	El-Müntehâb
1	El-Muktezab		

Tabloda görüldüğü üzere kütüphanede bulunan diğer kitaplar listesinde coğrafya, tarih, hukuk, gramer, matematik, ahlak, edebiyat, yabancı dilden çevrilmiş eserler gibi toplamda 107 farklı türden eser bulunmaktadır.

Yukarıdaki tablolarda sunulan eserin dışında Türkçe, Arapça ve Farsça çeşitli kitap ve risaleler; Türkçe ve Fransızca muhtelif sayılarda küre, harita ve atlaslar; çeşitli layiha ve resimler gibi Kemal Paşa'nın kütüphanesinde yer alan eserler de söz konusu müzayedeye meta olmuştur. Genel olarak değerlendirildiğinde Kemal Paşa'nın çeşitli tür ve alanlardan kitapların bulunduğu zengin bir kütüphaneye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda kalem ehli bir zat olarak kitaba değer veren biri olduğu kişisel kütüphanesinin zenginliğinden anlaşılmaktadır.

1.6. Aile Profili

Ahmed Kemal Paşa, 1808/1809 (H. 1223) yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Sultan kethüdalarından olan babası, El-hac Seyyid İbrahim Ağa 1847-1848 (H. 1264) yılında vefat etmiştir⁵³⁹. Anne ve babası hakkında başka bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Kemal Paşa'nın özel hayatına dair bilgiler de oldukça sınırlıdır. Bu çerçevede eşi, çocukları ve kız kardeşlerine dair ulaşılabilen bilgiler aşağıda yer alan alt başlıklarda sunulmuştur.

1.6.1. Eşi ve Kızları

Ahmed Kemal'in özel hayatına dair net bir bilgi bulunmamakla beraber özellikle eşleri ve kız çocukları ile ilgili ulaşılan veriler küçük bilgi kırıntılarından ibarettir. 1825 yılında devlet memuriyetine ilk adım attığı yer olan Bab-ı Defteri Mektubi Kaleminde birlikte görev yaptığı kişi Mehmed Said Efendi'nin kızıyla evlenmiştir⁵⁴⁰. Bu evliliğin gerçekleştiği tarih bilinmemektedir. Ancak bahsi geçen eşinin 1854 yılında vefat etmiş olduğu, oğlu Kemal Paşa-zade Said Bey'in bir gazeteye verdiği demeçteki ifadesinden anlaşılmaktadır⁵⁴¹.

⁵³⁹ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1150.

⁵⁴⁰ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1150. Ayrıca Kemal Efendi'nin, 1837 yılında özel elçi olarak gittiği İran'da iken İstanbul'a gönderdiği yazılardan birinden -satır arasında geçen bir ifadeden- hareketle, kayınpederinin Mehmed Said Efendi olduğu anlaşılmıştır. BOA. HAT. 1166/46117.E., (H. 29 Recep 1253 / M. 29 Ekim 1837)

⁵⁴¹ Servet-i Fünun, No: 1431, (R. 16 Teşrinievvel 1919).

Konu ile ilgili olarak incelemeye alınan 15 Mayıs 1841 tarihli bir belgede ise; Kemal Efendi'nin "Sayda Defterdarı Hacı Edhem Bey'in damadı" olduğu belirtilmiştir⁵⁴². Bu bilgi yukarıdaki bilgiyle birleştirildiğinde; Ahmed Kemal bu tarihlerde hem eski Ceride Nazırı Mehmed Said Efendi'nin hem de Sayda Defterdarı Hacı Edhem Bey'in damadıdır. Ayrıca daha sonraki tarihlerde iki üvey çocuğunun olduğu bilgisi dikkate alındığında ise en az üç evlilik geçirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Satır aralarında ulaşılan bu bilgilerden başka evlilik durumuna ilişkin detaylı malumata ulaşılamamıştır.

Kemal Paşa'nın vefatından sonra eşi Fatma Hanım ve kızı Lebabe/Lübabe Hanım'ın⁵⁴³, içinde bulundukları durumu bildiren ve kendilerine maaş tahsis edilmesini içeren 9 Mayıs 1887 tarihli bir dilekçe bulunmaktadır. Söz konusu talep ilgili makamlarca olumlu karşılanarak gereğinin yapılması kararlaştırılmıştır⁵⁴⁴. Bunun üzerine Kemal Paşa'nın devlet hizmetinde bulunduğu memuriyetlerde aldığı maaş ve süreler hesaplanarak ilgili kanunlar gereğince ailesine aylık 4.440 kuruş ödeme yapılması kararlaştırılmıştır. 15 Mayıs 1887 tarihinde kızına 1.677 kuruş ve eşi Fatma Hanım'a ise 2.220 kuruş tahsis edilmiştir⁵⁴⁵.

Kemal Paşa'nın Mekâtib-i Umumiye Nazırlığı görevinde bulunduğu 19 Aralık 1849 tarihinde damadı Cemal Paşazade Halil'in Mısır Valiliğinde uygun bir hizmette istihdam edilmesi hususuna dair Mısır Valisinden bir talebi olmuştur⁵⁴⁶. Dolayısıyla Lebabe/Lübabe Hanım'ın dışında bir kızı daha olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak eldeki verilerin yetersizliği ile beraber en az üç evlilik gerçekleştirdiği ve en az iki kızının olduğu bilinmektedir.

1.6.2. Oğulları

Ahmed Kemal'in eşi ve kızlarıyla ilgili bilinenler çok kısıtlı olmasına rağmen erkek çocuklarıyla ilgili daha ayrıntılı bilgilere ulaşılabilmektedir. Tespit edilen ilk oğlu Mehmed Ziyaeddin Bey'dir. Mart/Nisan 1840 (H. Muharrem 1256) tarihinde İstanbul'da dünyaya gelen Mehmed Ziyaeddin, daha çocukluk döneminde şiir ve

⁵⁴² BOA. C.DH. 57/23.

⁵⁴³ Konuyla ilgili bir belgeden hareketle, Lebabe/Lübabe Hanım'ın eşinin Maarif Nezareti Telif ve Tercüme Başkâtibi Ahmed Refet Efendi olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. BOA. ŞD. 880/57.

⁵⁴⁴ BOA. *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi* [DH. MKT.] 1418/46, (H. 15 Şaban 1304 / M. 9 Mayıs 1887).

⁵⁴⁵ BOA. ŞD. 880/57, (H. 2 Ramazan 1304 / M. 25 Mayıs 1887).

⁵⁴⁶ "...Damadım Halil Bey kulları hizmet-i mezkurede istihdam olunmak üzere Mısır canibine azimet etmk emelinde bulunmuş..." BOA. A. MKT.UM. 3/49, 2-1, (H. 3 Safer 1266/M. 19 Aralık 1849).

hitabete dair iyi bir eğitim alarak kendisini geliştirmiştir. Zekâ seviyesi oldukça ileri olduğundan beceri ve yeteneklerini geliştirebilmesi için (babasının kurduğu) Darülmaarif Mektebinde öğrenim görmüştür. Ulûm-ı Arabîye, fûnûn-ı Farisîye ve riyâziye alanlarında kendini fark ettirecek bir ilerleme kaydetmiştir. Kısa bir zaman zarfında Fransızca'yı konuşma boyutunda öğrenmiştir. Böylesine gelecek vaat eden bir kişi olarak henüz 14 yaşındayken Nisan/Mayıs 1854 (H. Şaban 1270) tarihinde vefat etmiştir.⁵⁴⁷ Ahmed Kemal Efendi oğlunun ölümünden dolayı ziyadesiyle üzüntü duymuş ve kendini toparlayabilmenin tek yolunu, bir an önce yaşadığı şehirden uzaklaşmakta bulmuştur. Bunun için uhdesinde bulunan Maarif-i Umumiye Nazırlığı görevinin alınarak İstanbul'dan uzaklaşabileceği başka bir memuriyete tayin edilmesi talebinde bulunmuştur. Padişah tarafından bu talep uygun görülerek Maarif-i Umumiye Nazırlığından azledilmiş ve Osmanlı Devleti Berlin Elçiliğine Ortaelçi unvanıyla atanmıştır.

Ahmed Kemal Paşa'nın bir diğer çocuğu ise Said Bey'dir. Said Bey 12 Ocak 1848 tarihinde İstanbul'da dünyaya gelmiştir⁵⁴⁸. Öğrenim hayatına devrin özel hocalarından dersler alarak başlamıştır. Özellikle Said Bey'in eğitimine ayrı bir önem veren babası Ahmed Kemal, Farsçayı oğluna bizzat öğretmiş; onu, her daim kendini geliştirebilmesi için desteklemiş ve okuma alışkanlığı kazanması için teşvik etmiştir⁵⁴⁹. 1854 yılında kendisi henüz altı yaşındayken Abisi Mehmed Ziyaeddin'in ölümünden dolayı babası yalnız bir şekilde Berlin'e elçi olarak gitmiştir. Aradan geçen bir yılın sonunda Said Bey'in annesinin vefatından dolayı; babası, annesiz kalan Said'i yanına almıştır. Burada bulunduğu yaklaşık iki yıllık süre boyunca⁵⁵⁰ dönemin Alman mekteplerinde öğrenim görme imkânı bulmuş, Almanca öğrenmiş, İstanbul'da öğrenmeye başladığı Fransızcasını iyi derecede geliştirmiştir⁵⁵¹. Berlin yaşantısının ardından İstanbul'a gelen Said Bey özellikle dil, edebiyat ve gazetecilik alanlarında kendini geliştirerek zamanla Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi'nin ünlü gazeteci ve yazarlarından olmuştur. Babasından ötürü daha çok "Kemalpaşa-zade Said Bey" namıyla anılmıştır. Devlet memuriyetine 1868 yılında başlamış ve çeşitli devlet kademelerinde farklı görevler almıştır. Aynı zamanda devrin önemli ve meşhur eğitim

⁵⁴⁷ Davud, *Fatîn Tezkiresi*, 304

⁵⁴⁸ Sicil-i Ahval kaydı için bkz. BOA. *Şûrâ-yı Devlet Şûrâ-yı Devlet Sicill-i Ahvâl İdaresi [ŞD.SAİD.]* 26/14 (R. 16 Haziran 1330/M. 29 Haziran 1914); BOA. *Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Defterleri [DH.SAİD.d.]* 200/159.

⁵⁴⁹ *Servet-i Fünun*, No: 1431, (R. 16 Teşrinievvel 1919), 7.

⁵⁵⁰ Beyhan, "Lastik Saîd Bey", 169.

⁵⁵¹ *Servet-i Fünun*, No: 1431, (R.16 Teşrinievvel 1919), 7.

kurumlarından olan Mekteb-i Sultani, Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Hukuk'ta çeşitli dersler vermek suretiyle öğretmenlik yapmıştır. Tasvîr-i Efkâr gazetesinde devrin meşhur aydınlarından Namık Kemal ile birlikte çalışmış ve Vakit gazetesinde başyazarlık yapmış olmakla birlikte Şark isminde Beyoğlu'nda bizzat kendisi bir gazete çıkarmıştır. Bunların yanı sıra birçok gazetede çeşitli konularda çok sayıda yazısı yayımlanmıştır. 1899 yılında hakkında yapılan bir ihbar sonucu on yıl kadar sürgün hayatı yaşamak durumunda kalmıştır. 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanının akabinde yeniden İstanbul'a gelebilmiş ve devlet memuriyetine devam etmiştir⁵⁵². Diğer memuriyetlerinin yanı sıra Şura-yı Devlette uzun yıllar memuriyette bulunmuş ve üstlendiği görevleri başarıyla yerine getirmiştir. 1913 yılında emekliliğe ayrıldıktan sonra vaktinin büyük kısmını okuyarak ve yazarak geçirmiştir. Bu süreçte çok sayıda önemli eser vücuda getirmiştir⁵⁵³. 1921 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Said Bey'in naaşı, babası Kemal Paşa'nın naaşının bulunduğu Süleymaniye Cami haziresine defnedilmiştir⁵⁵⁴.

Ahmed Kemal Paşa'nın İbrahim İhsan Bey adında bir üvey oğlunun da olduğu bilinmektedir⁵⁵⁵. İbrahim İhsan Bey, 17 Haziran 1863 (H. 29 Zilhicce 1279) tarihinde İstanbul'da dünyaya gelmiştir. İptidai ve rüştiye mekteplerini bitirdikten sonra iki yıl kadar sultani mektebinde eğitim görmüştür. 11 Şubat 1883 tarihinde rütbe-i salise tevcih buyrulmuştur⁵⁵⁶. 29 Ocak 1887 tarihinde 25 yaşında iken padişah iradesiyle 1.500 kuruş maaşla Hariciye Tahrirat Kalemine memur olarak atanmıştır⁵⁵⁷. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Müdürlüğüne hitaben kaleme alınan 26 Ağustos 1880 tarihli bir yazıda ise; Ahmed Kemal Paşa'nın oğlu İbrahim İhsan Bey'in bir müddetten beri Telif ve Tercüme İdaresine devam etmekte olduğu fakat öğrenimini tamamlamak için Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyeye girmek arzusunda olduğu ifade edilmiştir. İbrahim

⁵⁵² BOA. ŞD.SAİD. 26/14, (R. 16 Haziran 1330/M. 29 Haziran 1914); BOA. DH.SAİD.d. 200/159.

⁵⁵³ Eserlerinden bazılarının isimleri şu şekildedir: Ahmed Midhat Efendi Hazretleri'ne Arizadır, Fezâ'il-i Ahlâkiyye ve Kemâlât-ı İlmiyye (J. J. Rousseau'nun bir eserinin çevirisi), Galatât-ı Tercüme, Garâ'ib-i A'dâd-ı Akvâm, Hukûk-ı Düvel, Hukuk-ı Siyasiye-i Osmaniye, Kâmus-ı Saîd (Musavver-Fransızcadan Türkçeye), Medhal-i Usul-i Mes'uliyet-i Vükela, Mehakim, Sefirler ve Şehbenderler, Teşhîr-i İzmihlâl, Teşebbüsât-ı Cürmiyye, Usul-i Maişet-i İnsan, Vazife-i Adliyye-i Etibba, Darülkütüb (Asar-ı Said Bey). Ayrıntılı bilgi için bkz. Beyhan, "Lastik Saîd Bey", 167-205.

⁵⁵⁴ Saîd Bey ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Beyhan, "Lastik Saîd Bey", 167-205. Ayrıca resmi kayıtlardaki sicil-i ahvali için bkz. BOA. ŞD.SAİD. 26/14, (R. 16 Haziran 1330/M. 29 Haziran 1914). Bunlara ek olarak bkz. İskit, *Türkiye'de Matbuat*, 43-46.

⁵⁵⁵ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3/880-881.

⁵⁵⁶ BOA. İ.DH. 875/69863, (H. 29 Rebiülevvel 1300 / M. 7 Şubat 1883).

⁵⁵⁷ Sicil-i Ahval kaydı için bkz. BOA. DH.SAİD.d. 46/228. BOA. DH.SAİD.d. 46/449.

İhsan Bey'in mektebe kabul edilerek eğitimi için gerekli hassasiyetin gösterilmesi istenmiştir⁵⁵⁸. İbrahim İhsan Bey hakkında başka bilgi bulunamamıştır.

Son olarak, Ahmed Kemal Paşa'nın Nazım adında bir üvey oğlunun daha olduğu bilinmektedir. İbnülemin Mahmud Kemal'in ifadelerine göre Nazım Bey Hariciye Nezareti Tercüme Odası Farsça mütercimi olarak görev yapmıştır. Nazım Bey, Kemal Paşa'nın vefatının ardından kütüphanesinden kalan kitapların bir kısmını, 1901 yılında İstanbul'da bulunan Bayezid Hakkaklar Çarşısında İranlı Abdullah Eka'nın dükkânında müzayede yoluyla satmıştır⁵⁵⁹. Bunun dışında Nazım Bey hakkında başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.

1.6.3. Kız Kardeşleri

Kemal Paşa'nın Ayşe ve Hatice Nakiye adlarında iki kız kardeşinin olduğu tespit edilmiştir. Ayşe Hanım'ın, Kemal Paşa'nın vefatından birkaç ay sonra maddi zorluklar içerisinde olduğunu ifade ederek yetkili makamlardan yardım talebinde bulunmuştur⁵⁶⁰. 7 Temmuz 1887 tarihli dilekçesinde Evkaf-ı Hümayun Nazırlığı, Saray-ı Hümayun Masarifat Nazırlığı yapmış olan merhum Kemal Paşa'nın hemşiresi olduğunu belirtmiştir. Biraderinden münhal olan maaşın bir kısmının ihtiyacı bulunduğundan ötürü kendisine tahsis edilmesini talep etmiştir. Dahiliye Nezareti ile ilgili birimler arasında gerekli yazışmalar yapılarak durumun gerçekliği araştırılmıştır⁵⁶¹. Bu araştırma sonucunda, Ayşe Hanım'ın uhdesinde kendisine yetecek kadar gelirin olmadığı ve bundan ötürü büyük bir zorluk içinde hayatını idame ettirmeye çalıştığı anlaşılmıştır. Sonrasında Meclis-i Vükelâ'da görüşülen bu durum hakkında Ayşe Hanım'a aylık 250 kuruş maaş verilmesi kararlaştırılmış olup 25 Temmuz 1887 tarihinde padişahlık makamından gerekli onay alınmıştır⁵⁶².

Kemal Paşa'nın tespit edilen diğer kardeşinin adı Hatice Nakiye'dir. Hatice Hanım Posta ve Telgraf Nezaretine 5 Nisan 1893 tarihli bir dilekçe sunarak Maarif eski Nazırı merhum Kemal Paşa'nın kız kardeşi olduğunu ve torunu Server Bey'e

⁵⁵⁸ BOA. *Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi* [MF.MKT.] 65/135, (H. 20 Ramazan 1297 / M. 26 Ağustos 1880).

⁵⁵⁹ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1157.

⁵⁶⁰ BOA. *Meclis-i Vükela Meclis-i Vükela Mazbataları* [MV.] 21/54, (H. 20 Şevval 1304 / M. 12 Temmuz 1887).

⁵⁶¹ BOA.DH.MKT. 1400/63, (H. 24 Cemaziyelahir 1304 / M. 20 Mart 1887).

⁵⁶² Ayşe Hanım'ın kendisine maaş bağlanmasını konu alan dilekçesi, bu talebine ilişkin yapılan tahkikat ve maaş bağlanmasına dair konuları ihtiva eden kapsamlı bir belge grubu için bkz. BOA. İ.MMS. 92/3902, 8-1, (H. 4 Zilkade 1304 / M. 25 Temmuz 1887).

uygun bir iş verilmesi için talepte bulunmuştur. Server Bey'in hayatını idame ettirme konusunda sıkıntı yaşamamasından ötürü muvazzaf olarak bir hizmetle kayırılması için gerekenin yapılmasını istemiştir⁵⁶³. Aradan geçen yaklaşık bir yılın ardından Server Efendi'nin, Dahiliye Nezaretine 22 Mayıs 1894 tarihli kendi adıyla bir dilekçe sunduğu görülmektedir. Bu dilekçede, durumunu belirten Server Bey, daha önce çeşitli devlet dairelerinde çalışmış olduğunu ancak henüz maaşla bir memuriyete atanmadığını, bundan dolayı bir süredir hayatını idame ettirme konusunda sıkıntı yaşadığını, Hüdavendigâr vilayetine giderek orada yaşamayı arzu ettiğini, orada muvazzaf olarak uygun bir göreve atanması için gerekenin yapılmasını istediğini belirtmiştir⁵⁶⁴. Bunun üzerine merkezden Hüdavendigâr vilayetine gönderilen 24 Mayıs 1894 tarihli bir yazıyla Server Efendi'nin, merhum Kemal Paşa'nın torunu "sayıldığından" ötürü -istihdam edilmesine engel bir tutum ve davranışı yoksa- gerekenin yapılarak vilayette uygun bir memuriyete atanması istenmiştir⁵⁶⁵.

Hatice Nakiye Hanım'ın 5 Ocak 1896 tarihinde Sadaret makamına yazmış olduğu bir dilekçe daha bulunmaktadır. Bu dilekçesinde içinde bulunduğu müşkül durumdan ötürü kendisine maaş bağlanması talebinde bulunmuştur. Maddi durumunun oldukça kötü olduğunu ve sefalet içinde kıvrandığını belirttiği dilekçesinde ne kendisine yardımcı olacak bir yakınının ne de satılacak bir eşyasının kaldığını ifade etmiştir. Kış mevsiminin gelmesiyle birlikte evine kömür dahi tedarik edemediğini vurgulayarak yardım talebinde bulunmuştur⁵⁶⁶. Bunun üzerine Hatice Hanım'a 250 kuruş atıyye-i seniyye verilmesi kararlaştırılmıştır⁵⁶⁷.

Bu bilgiler çerçevesinde, Kemal Paşa'nın iki kız kardeşi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kendisinin vefatından sonra içinde bulundukları koşulları öne sürerek devletten birtakım maddi fayda görme beklentisi içerisine giren kardeşlerinin talepleri, resmi makamlarca geri çevrilmemiştir. Bu durum ömrünü devlet hizmetine adanarak Sultan'ın paşalığını takdir ve şerefle yerine getirmiş üst düzey bir memurun ismine, öldükten sonra da hürmet edildiğini göstermektedir.

⁵⁶³ BOA. Babialî Evrak Odası Babialî Evrak Odası Evrakı [BEO.] 180/1348, (R. 24 Mart 1309 / M. 5 Nisan 1893).

⁵⁶⁴ BOA. DH.MKT. 240/13, 1-1, (R. 10 Mayıs 1310/M. 22 Mayıs 1894).

⁵⁶⁵ BOA. DH.MKT. 240/13, 2-2, (R. 12 Mayıs 1310/M. 24 Mayıs 1894).

⁵⁶⁶ BOA. BEO.726/54383, 2-1, (H. 24 Kanunuevvel 1311/M. 5 Ocak 1896). Ayrıca bkz. Ek. 14.

⁵⁶⁷ BOA. BEO.726/54383, 1-1, (H. 25 Kanunuevvel 1311/M. 6 Ocak 1896).

1.7. Kemal Paşa'nın Biyografisi Üzerine Bir Değerlendirme

Ahmed Kemal Efendi (Paşa), 1808/1809 (H. 1223) yılında İstanbul'da dünyaya gelmiş olup Sultan kethüdalarından El-hac Seyyid İbrahim Ağa'nın oğludur. Özel hocalardan ilim tahsil etmek suretiyle ilköğrenimini tamamladığı bilinmektedir. Memuriyet hayatına 1825/1826 yılında Bab-ı Defteri Mektupçu Kaleminde başlamıştır. 1831'de Ceride Nezareti Bab-ı Defteri Başkâtipliği, 1835-36 yılları arası Osmanlı-İran (Tahran) Elçiliği Sır Kâtipliği ve Tercümanlığı görevlerini yerine getirdikten sonra 1837 yılında Sadaret Mektupçu Kalemî Memurluğuna atanmıştır. Bu görev Kemal Efendi'nin esas memuriyet alanı olarak uzun yıllar uhdesinde kalmıştır. Bu görevine ilaveten 1837-39 yılları arası Osmanlı-İran (Tahran) Elçiliği, 1839'da Takvim-i Vekayi Farsça Mütercimliği görevlerine getirilmiştir. Mütercimlik görevi de uzun yıllar uhdesinde kalan bir görev olmuştur. 1841'de Mısır'a, 1843-45 yılları arasında Musul ve Cizre bölgesine özel memuriyetle görevlendirilmiştir. Maarif alanındaki ilk görevi, Mekâtib-i Umumiye Nezaretinin kuruluşu ile birlikte 3 Ocak 1847 tarihinde atandığı Nazır Muavinliği olmuştur. 26 Aralık 1847 tarihinde Mekâtib-i Umumiye Nazırlığına atanmış olup bu görevi Mayıs 1854 tarihine kadar sürdürmüştür. Bu görevdeyken, eğitim alanındaki yeni gelişmeleri takip etmek amacıyla Avrupa'nın çeşitli ülkelerine görevlendirmiş olup modern Osmanlı maarifinin terakkisi için pek çok reforma imza atmıştır. Encümen-i Daniş ve Fransız Bilimler Akademisi Société Asiatique'e üye olarak seçilmiştir. 1854-57 yılları arasında Osmanlı Devleti Berlin Ortaelçiliği görevini sürdürmüştür. Berlin Elçiliğinin akabinde 1857-59 yılları arası Bosna-Hersek bölgesine müfettiş olarak görevlendirilmiştir. Dönüşünde Şehzadelerin Ders Nazırlığı, Meclis-i Ali Tanzimat Üyeliği ve Harem-i Hümayun Masarif Nazırlığına getirilmiştir. 24 Kasım 1861-18 Kasım 1862 tarihleri arasında Maarif-i Umumiye Nazırlığına ilk kez atanmıştır. 18 Kasım 1862-24 Nisan 1865 tarihleri arasında Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye Üyeliği ve 24 Nisan 1865-24 Ağustos 1867 tarihleri arasında ikinci kez Maarif Nazırlığı görevini sürdürmüştür. Maarif Nazırlığı görevinde bulunduğu söz konusu tarihler arasında kısa bir süreliğine Belçika'ya görevlendirilmiş, akabinde Evkaf-ı Hümayun Nazırlığını vekaleten yürütmüştür. 1867'de Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'ye ikinci kez Üye olarak atanmıştır. 5 Mart 1868'de Şura-yı Devlet Üyeliği'ne ilk kez tayin olunarak burada Maarif Dairesi Başkanlığını yürütmüştür. Bu görevdeyken en önemli icraatı, eğitim komisyonu başkanı olarak Maarif-i Umumiye

Nizamnamesi'nin hazırlanması olmuştur. 9 Ağustos 1870'te, İran Şahına mihmandar olarak vezirlik (Paşa) rütbesiyle Bağdat'a görevlendirilmiştir. 1870-78 yılları arasında iki kez Evkaf Nazırlığına, dört kez Maarif Nazırlığına, iki kez Şura-yı Devlet Üyeliğine tayin edilmiştir. 11 Ocak 1878'de Meclis-i Ayan Üyeliği ve 9 Haziran 1878'de Sultan Abdülaziz'in Hanedan Hizmeti Nazırlığına (Harem-i Hümayun Masarifat Nazırlığı) atanmıştır. Bu son nazırlık görevi 1887 yılında vuku bulan vefatına değin uhdesinde kalmıştır⁵⁶⁸. Görüldüğü üzere yaşamı boyunca maliye, idare, yönetim, eğitim, hukuk, denetim, diplomasi gibi çok çeşitli alanlardaki devlet hizmetlerinde görev yapmıştır. Bu hizmetlerinin karşılığı olarak çok sayıda ödül ve nişana layık görülmüştür. Yaşadığı dönemde, “büyük âlim ve edip” olarak nitelendirilmiş olan Ahmed Kemal Paşa'nın birkaç kitabı ve bir araya getirilmemiş olan birtakım şiirleri mevcuttur. Farsça, Almanca öğrenip dış politika alanında donanımını artırmıştır. Avrupa'daki çeşitli ülkelere özel vazife ile gerçekleştirdiği seyahatlerinde özellikle modern eğitim unsurlarını yerinde görüp tecrübe etmiştir.

Kemal Paşa, sık görev değişikliği yaptığı 1868-1878 yılları arasında Maarif (4) ve Evkaf Nazırlığı (2) ile Şura-yı Devlet Üyeliği (3) görevlerine defaatle atandığı görülmektedir. Dolayısıyla bürokrasinin üst düzey karar alma ve uygulama mercilerinde üstlendiği bu görevler onun bürokratik kariyerini en yüksek seviyede tuttuğu yıllardır. Ömrünün son sekiz yılına girdiği bundan sonraki süreçte ise Tanzimat reformlarının ve maarif modernleşmesinin cevval bir uygulayıcısı, devlet hizmetine ömrünü adanmış bir “Osmanlı Paşası” olarak daha az yorucu olan ve yarı aktif başka görevlere getirilmiştir. Sultan II. Abdülhamid, bir zamanlar kendisinin Farsça hocalığını da yapan Kemal Paşa'yı emekli ederek devlet hizmetinden yoksun bırakmamıştır⁵⁶⁹. Üstün bilgi ve tecrübesinden yaşlılık döneminde de istifade etme amacıyla birlikte Paşa'nın o güne kadarki hizmetlerine duyulan saygı ve teşekkürün nişanesi olarak daha rahat bir görevle ödüllendirmiştir. Bu bağlamda Kemal Paşa, 1878 yılında Meclis-i Ayan Üyeliği ve Hanedan İşleri Nazırlığına getirilerek 1887 yılına kadar ömrünün yaklaşık son yılını kariyerinin zirvesinde geçirmiştir.

⁵⁶⁸ *Maarif Salnamesi*, (H. 1316), 34; İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1150-1159; Davud, *Fatin Tezkiresi*, 421-422.

⁵⁶⁹ Nitekim Osmanlı devlet geleneğinde özellikle üst düzey bir devlet memuru olarak “paşa”ların görevlerinden ayrılmaları “azledilme, mazuliyet, sürgün ve (son dönemlerde) emeklilik” şeklinde olmuştur. Yine bu geleneğe göre; Paşa'lar ömürlerinin son anına kadar devlet hizmetinde bulunmayı büyük bir şeref addederek yaşar. Bkz. Bouquet, *Sultanın Paşaları*, 460-465.

Ahmed Kemal Paşa 1847-1876 yılları arasındaki yaklaşık 30 yıllık süre zarfında maarifle ilgili çeşitli görevler üstlenmiştir. Dört farklı saltanat (Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz, V. Murad, Sultan Abdülhamid) Dönemini ve çok sayıda farklı hükümeti kapsayan bu süreçte Osmanlı eğitim reformu girişimlerini gerek yasamanın gerekse de yürütmenin en üst mevkilerinde yer edinmek suretiyle yönlendirme fırsatı bulmuştur. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nin modern reformlar yoluyla eski gücüne kavuşturulabileceği inancının hâkim olduğu bu evrede eğitim modernleşmesi girişimlerinin kişiler üstü bir devlet politikası olarak addedildiği görülmektedir. Buradan hareketle, Osmanlı eğitim modernleşmesi inisiyatifleri için istikrarlı bir yaklaşım benimsendiği ifade edilebilir. Bu politikanın doğal bir sonucu olarak modern eğitim düşüncesinin kurumsallaştırıldığı bu dönemdeki tüm Osmanlı eğitim modernleşmesi hareketlerinin aynı bakış açısıyla yürütüldüğü söylenebilir.

Hiç kuşkusuz Osmanlı eğitim modernleşmesi hareketleri sürecinde pek çok güçlüklerle karşılaşmıştır. Nev-i şahsına münhasır bu süreçte bir yandan başta Fransa olmak üzere dış ülkelerdeki eğitimsel uygulamaları bağlamsal koşullar ve kültürel kodlar doğrultusunda uyarlamak üzere çaba sarf edilirken diğer taraftan karşılaşılan sorunlara pratik çözüm önerileri getirmek ve iç mukavemete göğüs germek gerekmiştir. Bu doğrultuda bu araştırmadan elde edilen bulguların da işaret ettiği üzere statükocu güçlerin şiddetli mukavemetine karşın ferasetli bir yaklaşım benimsenerek değişim girişimlerinin sekteye uğramasının önüne geçilmiştir. Buna ek olarak yine bu araştırmadan elde edilen bulgular Ahmed Kemal Paşa'nın önemine inandığı modernleşme girişimlerini hayata geçirmek üzere gerekli gördüğü durumlarda dış devletlerin desteğini almaktan imtina etmediğini göstermektedir. Anlaşılabileceği üzere zatiâli kamuoyu desteğinin sağlanamadığı bir ortamda eğitim modernleşmesi girişimlerinin tomurcuk vermesi için gözünü budaktan sakınmamıştır.

Ahmed Kemal Paşa döneminde ilk, orta ve lise düzeyindeki okullara ek olarak bilhassa 1866-1867 yıllarında dil okulu, mesleki okullar, sanayi mektebi, tıbbiye vb. pek çok farklı okul türünün açıldığı görülmektedir. Tanzimat Fermanı'nın (1839) ilan edilmesinden 1867 yılına kadar geçen süre içerisinde modern okulların yaygınlaştırılması suretiyle bu okullarda yetişen bireylerin sayısı artırılmıştır. Nicelik yönünden sağlanan bu olgunlaşma, niteliksel gelişimi de beraberinde getirmiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak temel eğitim dışında yüksekokullar ile teknik ve meslek okulların açılması ve bu okulların etki alanlarının genişletilmesi çalışmalarına hız verilmiştir. Bu başarı ise hiç kuşkusuz Ahmed Kemal Paşa'nın modern usullerde

eğitim veren rüştiye mekteplerinin ve mezunlarının sayısının artırılması politikasının eseridir. Buna ek olarak 1862 yılında Takvimhane ve Tabhane'nin Maarif Nezaretine bağlanması, basım ve yayım işlemlerinin eğitimsel fonksiyonundan istifade etme düşüncesini akıllara getirmektedir. Bu suretle yaygın eğitim kapsamında formel ve informal öğrenimin birlikte yürütülmesiyle halk nezdinde eğitimde modernleşme faaliyetlerine uygun bir toplumsal enformasyon sağlamak da amaçlanmıştır. Sonuç olarak, Ahmed Kemal Paşa döneminde (1847-1876) başta rüştiye mekteplerinde olmak üzere modern örgün eğitimde önemli atılımlar gerçekleştirilmiş olup informal eğitime de olanak sağlayabilecek sınırlı girişimlerde bulunulduğu söylenebilir.

1847-1876 yılları arasındaki Osmanlı eğitim modernleşmesi sürecinin önde gelen aktörlerinden biri olan Ahmed Kemal Paşa'nın biyografisi ve eğitim alanındaki politika ve icraatlarının irdelendiği bu araştırmadan elde edilen bulgular sonucunda pek çok özgün belge ve esere dayanarak birtakım yorumlamalara gidilmiş ve zatiâlinin Osmanlı eğitim modernleşmesinde öncü bir role sahip olduğu müşahade edilmiştir. Lakin Münif Paşa, Edhem Pertev Paşa, Ahmed Cevdet Paşa, Safvet Paşa, Ali Paşa gibi dönemin diğer Osmanlı entelektüel bürokratlarının aksine, Ahmed Kemal Paşa'nın uygulamalarını dayandırdığı felsefi dayanakları izah ettiği bir eser bırakmamış olması bu çalışmanın müellifi tarafından manidar bulunmuş ve kendisinin “*öncü bir role sahip olduğu*” yargısı şüphe ile karşılanır olmuştur. Bu kapsamda vakıaya açıklama getirmek üzere iki temel senaryo geliştirilmiştir.

İnsan davranışlarının yönünü, şiddetini ve kararlılığını belirleyen en önemli güç kaynağı olan motivasyon⁵⁷⁰ içsel ve dışsal temelli olabilmektedir. Birinci senaryoya göre Ahmed Kemal Paşa gönüllü bir nefer olarak Osmanlı eğitim modernleşmesi sürecine yönelik içsel bir motivasyon sahibidir. İlgi ve merak gibi içsel faktörlerden kaynaklanan bu motivasyon türünde birey “kazanım” elde etmeye odaklanırken eylemin kendisi bir ödül olarak görülmektedir⁵⁷¹. Dolayısıyla bu duruma yönelik bir açıklama, Ahmed Kemal Paşa'nın tüm eylemlerini adanmış bir şekilde gerçekleştirdiği ve dönemin ağır koşulları altında teoriden çok pratiğe önem vermek durumunda kaldığı şeklinde olabilir. Yani yeni temelleri atılan Osmanlı eğitim modernleşmesindeki mevcut iş yükü zatiâlinin konuyla ilgili teorik çalışmalar ortaya

⁵⁷⁰ M. Bahattin Acat - Kürşat Yenilmez, “Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Öğretmenlik Mesleğine İlişkin Motivasyon Düzeyleri”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (2004), 125-139.

⁵⁷¹ Hikmet Yazıcı, “Öğretmenlik Mesleği, Motivasyon Kaynakları ve Temel Tutumlar: Kuramsal Bir Bakış”, *Kastamonu Eğitim Dergisi* 17/1 (2009), 33-46.

koymasına engel olmuştur. Ancak “*eylemin kendisini bir ödül olarak gören*” bir bakış açısından hareketle teoriye dönük icraatlar ortaya koymamak zatiîline yönelik bir eksiklik olarak görülmemelidir.

Birinci senaryoya yönelik bir diğer açıklama, Kemal Paşa’nın karakter olarak teorisyenden ziyade pratisyen yani uygulamaya dönük bir karaktere sahip olmasıdır ki aktarılan pek çok farklı zorlu durum karşısında -araştırmanın çoğu yerinde vurgulandığı üzere- uygun çözümler üretmek suretiyle iş akışını devam ettirdiği tespit edilmiştir. Modernleşme sürecindeki bir eğitim sisteminin tepe yöneticisinin reaktiften çok proaktif niteliklere sahip olması da beklenilebilir. Değişime yönelik ve kendi kendine başlatılan davranışları ifade eden proaktif davranışlar gelişmelere tepki vermekten öte, ortaya çıkması beklenen bir duruma yönelik önceden hareket etmeyi kapsamaktadır⁵⁷². Olağanüstü bir dönemde görev yapan bir üst yönetici olarak Ahmed Kemal Paşa’nın pek çok durumda proaktif biçimde hareket ettiği gerçeği kabul edilmelidir.

İkinci senaryoya göre Kemal Paşa biçimsel bağlılık sahibi bir gelenekçi olarak Osmanlı eğitim modernleşmesi sürecine yönelik dışsal bir motivasyon sahibidir. Davranışın kaynağının dış faktörlerde olduğu dışsal motivasyonun özünde bireyin ödül elde etme veya cezadan kaçma amacı yatmaktadır⁵⁷³. Peki, bu durumda Kemal Paşa’nın ne tür kazanımlar elde etmesi muhtemeldir? Motivasyon literatürü incelendiğinde, üç farklı kazanım ön plana çıkmaktadır⁵⁷⁴:

- *Ekonomik Araçlar*; başlıca ekonomik motivasyon araçları; ücret, güvenlik ve maddi ve manevi ödüllerdir.
- *Örgütsel ve Yönetimsel Araçlar*; kararlara katılma, iyi çalışma koşulları, terfi ve yükselme olanakları, yetki ve sorumluluk sahibi olma bu araçlar arasında sayılabilir.
- *Psiko-Sosyal Araçlar*; başlıca psiko-sosyal motivasyon araçları; statü, yetki devri, danışmanlık hizmeti, rekabet, sosyal katılımdır.

Konuya Pierre Bourdieu’nun sosyolojik çözümlemesi doğrultusunda yaklaşıldığında ise dört farklı kazanım ön plana çıkmaktadır. Oyun teorisine göre bu

⁵⁷² Hasan Tağraf - N. Talat Arslan, “Kriz Oluşum Süreci ve Kriz Yönetiminde Proaktif Yaklaşım”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 4/1 (2003), 149-160.

⁵⁷³ Yazıcı, “Öğretmenlik Mesleği”, 33-46.

⁵⁷⁴ Erkan Küçük, *İlköğretim Okulları Öğretmenlerinin Okul Yöneticilerine Yönelik Çağdaş Denetim Algıları ile Mesleki Motivasyon Düzeyleri Arasındaki İlişki (İstanbul İli Eyüp İlçesi Örneği)* (İstanbul: Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008).

kazanımlar bireylerin sahip olacağı ekonomik sermaye (maddi kaynaklar), kültürel sermaye (özellikle eğitim yoluyla edinilmiş olan kültürel kodlar), toplumsal sermaye (ilişkiler ağı) ve simgesel sermaye (sermaye tipolojilerinin pratikteki yansıması ve/veya toplamı) şeklinde sıralanabilir⁵⁷⁵. Anlaşılacağı üzere bir devlet sisteminin üst yönetimi içerisinde ve devleti oluşturan alt sistemlerin birinin tepe yönetiminde olmak bireye pek çok farklı menfaatler sağlayacaktır. Dolayısıyla Ahmed Kemal Paşa'nın eğitim modernleşmesine yönelik tüm girişim ve gayretlerini nev-i şahsına münhasır bir teorik temelden yoksun olmak suretiyle sırf kişisel menfaatler doğrultusunda yerine getirmiş olması da ihtimal dâhilindedir.

Bu senaryoya göre, 18. yüzyıl sonunda başlatılan kapsamlı modernleşme girişimlerinin tüm alanlara yayılması 19. yüzyıl ortalarında baskın biçimde kaçınılmaz olarak görülmektedir. Diğer bir ifade ile eğitimin modernleşmesi şahıslardan öte bir devlet projesidir ve bu alanda en çok beceri ve gayreti gösterecek kişi bir şekilde Sultan tarafından taltif edilecektir. Bunun dışında yerel değişimlerin ulusal; ulusal gelişmelerin ise küresel bağlamdan büyük ölçüde etkilendiği dikkate alındığında, insan aklının yüceltildiği modern dönemde modern öncesi döneme kıyasla eğitime ekonomik, sosyo-kültürel ve politik pek çok farklı misyon yüklenmiştir. Baskın paradigmal düşüncenin en güçlü dönemlerinde neredeyse bir “doğa kanunu” olarak addedildiği ve paradigma ile uyuşmayan düşüncelerin “akıntıya kürek çekmek” ile eşdeğer olduğu ise bir vakıadır⁵⁷⁶. Dolayısıyla her ne kadar bireysel yargı düşünceleri ile ters düşse de Ahmed Kemal Paşa'nın mevcut konjonktür ve paradigmaya uygun hareket ettiği de bir seçenek olarak dikkate alınmalıdır.

Bu tür bir senaryoda göze çarpan tek boşluk ise Ahmed Kemal Paşa'nın duygu ve düşünceleri ile davranışları arasındaki uçurumun kendisinde “bilişsel çelişki” yaratacağı gerçeğidir. Hâlbuki zatiâlinin eğitimin modernleşmesi yönünde üstün gayretler sergilediği gerçeği teslim edilmelidir. Bu durumda sahip olduğu dışsal motivasyonun sadece kendi menfaatlerine değil aynı zamanda ülke menfaatleri temeline dayandığı iddia edilebilir. Nitekim kendisinin etki sahibi olduğu evre Osmanlı Devleti'nin reformlar yoluyla eski gücüne kavuşturulabileceği düşüncesinin hâkim olduğu bir döneme tekabül etmektedir. Bu doğrultuda Kemal Paşa'nın önemli

⁵⁷⁵ Âdem Palabıyık, “Pierre Bourdieu Sosyolojisinde ‘Habitus’, ‘Sermaye’ ve ‘Alan’ Üzerine”, *Liberal Düşünce* 16/61-62 (2011), 121-141.

⁵⁷⁶ Hasan Şimşek, *Paradigmalar Savaşı ve Beşinci Dalga Sosyal Devlet'in ve Yeni Liberalizm'in Öyküsü* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2014).

bir devlet adamlığı rolü üstlendiği varsayılabileceği gibi farklı bir perspektif ile kültürel özellikler üzerinden bir açıklama geliştirilebilir. Buna göre Türkiye gibi belirli bir gruba bağlılığın esas olduğu toplulukçu kültürlerde bireyin değil grubun mutluluğu esas kabul edilmektedir⁵⁷⁷. Bu düşünceye göre Kemal Paşa toplumun ve ülkenin çıkarları doğrultusunda kendi gelenekçi görüşlerine aykırı biçimde eğitimin modernleşmesine ön ayak olmuştur. Bir diğer açıklama ise dışsal motivasyonun içselleştirilmesi üzerinden yapılabilir. Buna göre Kemal Paşa biçimsel bağlılık sahibi bir gelenekçi olarak Osmanlı eğitim modernleşmesi sürecine yönelik başlangıçta dışsal bir motivasyon sahibi iken ilerleyen süreçte gönüllü bir nefer olarak eğitim modernleşmesi sürecine yönelik içsel motivasyon geliştirmiştir.

Tüm bu spekülasyonun müsebbibi Tanzimat Dönemi Osmanlı eğitim modernleşmesi sürecinin önde gelen aktörlerinden biri olan Ahmed Kemal Paşa'nın icraatlarını dayandırdığı felsefi düşüncelerini aktaran bir eser telif etmemesidir. Esasen bizatihi zatiâlinin icraatları ve/veya himaye ettiği entelektüellerin Münif Paşa, Edhem Pertev Paşa ile uzun süreler aynı ortamda birlikte çalışarak yakınlık kurduğu Ali Paşa, Ahmed Cevdet Paşa, Safvet Paşa'nın niteliğine bakılarak bu soruya müspet bir cevap üretmek de kabil idi. Ancak bu araştırmada böyle bir kolaycılık ne araştırmacının kendisi ne de okuyucular için münasip görülmüş ve her ne kadar bir nebze olsun ikinci senaryoya daha yakın hissedilmesine rağmen okuyucuları bu yönde manipüle etme gayretine girişilmemiştir. Bunun sebebi ise bu araştırmanın, bilimsel çalışmaların temel amacının en objektif bir biçimde gerçeği ortaya çıkarmak olduğuna yönelik ilkeye ulaşma çabasıdır.

⁵⁷⁷ A. Selami Sargut, *Kültürler Arası Farklılaşma ve Yönetim* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2001).

BÖLÜM II

OSMANLI DEVLETİ'NDE EĞİTİMDE MODERNLEŞME ve AHMED KEMAL PAŞA

Ahmed Kemal Paşa'nın çeşitli profil özelliklerinden hareketle biyografisini oluşturmayı hedefleyen bu araştırma, aynı zamanda onun Tanzimat Dönemi eğitim politikasına ve uygulamalarına katkısını da ortaya koymayı amaçlamaktadır. Tanzimat ile birlikte yeni bir çehre kazanan Osmanlı maarif modernleşmesi sürecinde Kemal Paşa'nın katkılarını, dönemin paradigmatik dönüşümü ile kurum ve sistem bazındaki önemli gelişmelerinden, Sultan'ın yeniliklere karşı tutumundan, politikaların belirlenmesinde başaktör olarak Tanzimat bürokrasisinde söz sahibi sadrazam ve paşaların güçlü etkisinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Bu bakış açısından hareketle araştırmanın bu bölümünde, Osmanlı Devleti'nde eğitimde modernleşme süreci, belirtilen hususlar odağında ele alınmıştır. Bu bağlamda Osmanlı eğitim modernleşmesinin itici güçleri ve temel dinamikleri tartışılmış; söz konusu sürecin tarihsel evreleri dönüm noktası sayılan olaylarla birlikte işlenmiştir. Osmanlı Tanzimat bürokrasisinin ve modernleşmenin sağlayıcı unsurları olarak birtakım önemli devlet adamlarının bu sürece etkisi ele alınmıştır. Tüm bu etkenler çerçevesinde hayat bulan Tanzimat Dönemi eğitim politika ve uygulamaları ana hatlarıyla ifade edilmiştir.

Bu esnada, araştırmanın odak noktası olan Ahmed Kemal Paşa ve onun Osmanlı modernleşmesine katkıları bilhassa öne çıkarılarak onun ekseninde bir literatür incelemesi yapılmaya çalışılmıştır. Bir diğer deyişle ilgili literatürde çokça işlenen ve bilinen bir konu olan Tanzimat Dönemi Osmanlı eğitim modernleşmesi, araştırmanın bu bölümünde Kemal Paşa merkezinde farklı bir bakış açısıyla yeniden keşfedilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla bu bölümün amacı literatürde bilinen konuların olduğu gibi nakledilmesi değil; Kemal Paşa'nın Tanzimat Dönemi eğitim modernleşmesindeki rolünü ve bürokrasideki yerini tartışarak değerlendirmektir. Belirtilen amaca uygun olarak oluşturulan bu bölüm aynı zamanda araştırmanın birinci ve üçüncü bölümlerini

birbirine bağlayan bir köprü vazifesi de görmektedir. Birinci bölümde Kemal Paşa'nın biyografisi, üçüncü bölümde eğitim politika ve uygulamaları sunulmuştur. Bu bölümde ise daha önce biyografisi sunulan Kemal Paşa'nın Tanzimat Dönemi eğitim modernleşmesindeki yeri ve konumu birtakım ana etmenler ve muhtelif değişkenler çerçevesinde tartışılarak açıklanmaya çalışılmıştır.

2.1. Eğitimde Modernleşmenin Nedenleri ve Temel Dinamikleri

Kuşkusuz bir ülkenin eğitim politikalarını sosyal, kültürel ve ekonomik boyutlarda etkileşimde bulunduğu ülkelerin eğitim politikalarından bağımsız olarak analiz etmek, politikaların ve altında yatan paradigmalara doğru analizini engelleyecektir. Bu doğrultuda pek çok devlet adamının yanı sıra Ahmed Kemal Paşa'nın da öncü katkılarıyla şekillenen Tanzimat Dönemi Osmanlı eğitim modernleşmesini inceleyip anlamaya çalışırken Osmanlı Devleti'nin Avrupa ülkeleriyle olan etkileşimlerini dikkate almak gerekir. Diğer bir ifadeyle bu konuda daha doğru, gerçekçi ve kapsamlı bir değerlendirme yapılabilmesi için Osmanlı'nın çağdaşı olan ülkelerle arasındaki diplomatik ilişkilerin ve dönemin uluslararası konjonktürünün dikkate alınması gerekmektedir. Özellikle 17-18. yüzyıllardaki Avrupa "aydınlanma"sıyla ortaya çıkan modernleşmenin küresel anlamda büyük bir yayılma hızı kazandığı 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nde de başta askerî sistem ve eğitim kurumları olmak üzere hemen her alanda büyük bir değişim ve dönüşüm gerçekleşmiştir. Osmanlı modernleşmesinin yaşandığı bu süreçte Almanya ve Fransa başta olmak üzere bazı Avrupa devletleriyle eğitim alanında yakın ilişkiler kurulmuştur. Özellikle 1856 yılında gerçekleşen Kırım Savaşı'ndan sonra imzalanan Paris Antlaşması'nda (Treaty of Paris) Osmanlı Devleti'nin Avrupa Devletleri Konseyi üyesi olarak tanınmasıyla birlikte⁵⁷⁸ Avrupa Devletleriyle olan söz konusu ilişkiler oldukça kuvvetlenmiştir. Nitekim Osmanlı'da modern eğitim politikalarının oluşturulması ve eğitim sisteminin yeniden yapılandırılması sürecinde; Avrupa'dan uzmanlar getirilmiş, Avrupa'ya öğrenim görmeleri amacıyla öğrenci gönderilmiş, Avrupa tarzı okullar kurularak eğitim programları örnek alınmış ve Avrupa'dan örnek ders kitapları, ders araç ve gereçleri getirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bazı Avrupa

⁵⁷⁸ Beydilli, "Paris Antlaşması", 169-172.

devletleriyle olan eğitim odaklı ilişkileri, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e güçlenerek devam eden bir özellik arz etmektedir.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi eğitim modernleşmesi kapsamında geliştirilen eğitim politikaları, farklı ülkelerin başarılı eğitim politikalarından izler taşımaktadır. Bu durum bir anlamda modernite ile birlikte küreselleşen dünyadaki gelişim sürecinin doğal bir parçasıdır. Örneğin, günümüzde öğrenci başarısını değerlendirmeye yönelik uluslararası sınavlarda başarılı olan ülkelerin eğitim politikaları mercek altına alınmakta ve birçok ülke gibi Türkiye de başarılı eğitim politikalarının transferini gerçekleştirmektedir. Dolayısıyla bugün yaşanan bu olgu ve sürdürülen yaklaşım için yüzyıllar öncesine bakıldığında da benzer bir panorama ortaya çıkmakta ve Batı dünyası ile Osmanlı Devleti arasında çeşitli mecralarda etkileşimler yaşandığı görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin çağdaşları karşısında büyük ve üstün güç olarak büyüüp gelişme gösterdiği klasik çağ olarak adlandırılan dönemde (1300-1600)⁵⁷⁹, her ne kadar karşılıklı ilişkiler ve etkileşimler sürmüş olsa da Osmanlı'nın Avrupa'ya herhangi bir alanda öykünmesi söz konusu değildir. Ancak Osmanlı Devleti'nin özellikle 17. yüzyıldan itibaren uluslararası arenada askerî güç ve siyasal otoritesini kaybetmeye başlamasıyla birlikte sınırlarının daralması, güç kazanan Avrupa devletlerinin üstünlüğünü kabul etmesiyle birlikte bu durum değişmiştir⁵⁸⁰. Osmanlı bürokratları devletin kötü gidişatına son vererek klasik çağda olduğu gibi güçlü bir devlet olmanın yolunun Avrupalı devletlerin kullandığı askerî teknolojiye sahip olmaktan geçtiği fikrine inanmıştır. Bu ise Avrupa ile Osmanlı arasında ilk olarak askerî alanda başlayan ve daha sonra neredeyse tüm alanlarda kendini gösteren “eğitsel etkileşim”in itici güçlerinden birini oluşturmuştur⁵⁸¹.

Özellikle 18. yüzyıldan itibaren devletin kötü gidişatına son vermek için başlatılan ve Osmanlı'nın kendi iç sosyo-ekonomik dinamiklerden kaynaklanan buna benzer itici güçler, Osmanlı sınırları dışında gelişerek Osmanlı'yı etkileyen küresel gelişmelerle birleşerek modernleşmenin temel nedenlerini oluşturmuştur. Bu temel üzerinde gelişme gösteren modernleşme politika ve uygulamaları; Osmanlı'da siyasi,

⁵⁷⁹ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016).

⁵⁸⁰ Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015).

⁵⁸¹ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), 153-154; Mustafa Ergün, “Batılılaşma Dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*, der. Hidayet Yavuz Nuhoglu (İstanbul 12-15 Nisan 1999, 2001), 89-102.

ekonomik ve sosyal alanların yanında özellikle eğitim ve kültür alanında kendini göstermiştir⁵⁸².

Osmanlı eğitim sisteminin yeniden yapılandırılarak tam anlamıyla modernleşme süreci, özellikle 19. yüzyılda Avrupa devletlerinin eğitim sistemleriyle gelişerek devam eden etkileşimlerle başlamıştır. Osmanlı Devleti pek çok Avrupalı devletle eğitsel etkileşimde bulunmakla birlikte -özellikle 19. yüzyıldan 20. yılın başlarına kadar- en çok Fransa ve Almanya ile eğitsel etkileşimde bulunmuştur. Tek çırpıda ifadesi mümkün olmayan bu girift süreçte şüphesiz pek çok değişken rol oynamış olmakla birlikte söz konusu etkileşimin lokomotifini özelliğini taşıyan üç temel dinamikten bahsedilebilir⁵⁸³:

- (1) Avrupa'yı yakından tanıyan devlet adamları ve aydınlar,
- (2) Avrupa'dan Osmanlı'ya davet edilen uzmanlar,
- (3) Osmanlı topraklarında yaşayan ve Avrupa ile yakın ilişkiler içerisinde bulunan azınlıklar.

Bu temel dinamiklere detaylı bir şekilde bakıldığında, Avrupa'ya gönderilen öğrenciler ve devlet görevlilerinin; orada kazandıkları bilgi, beceri ve deneyimleri kendi ülkelerine taşıdıkları görülmektedir. Bu çerçevede özellikle II. Mahmud Dönemi'nden (1808-1839) itibaren Avrupa'ya öğrenci gönderme uygulamasının bir devlet politikası haline geldiği görülmektedir. Paris, Londra, Viyana, Berlin ve Liege gibi şehirler Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin tahsil merkezleri olarak öne çıkmaktadır⁵⁸⁴. Öte yandan mühendislik, modern savaş sanatı ve askerî eğitim, çeşitli iş ve meslek kolları ve tıp (doktorluk, cerrahlık) alanlarında Avrupa'dan Osmanlı ülkesine davet edilen/gelen yabancı uzmanlar⁵⁸⁵ eğitsel etkileşimin diğer bir temel dinamiğini oluşturmuştur. Son olarak Osmanlı Devleti'nde Avrupa ile yakın ilişki ve bağlantılara sahip olan Ermeni, Rum, Bulgar vs. azınlıklar⁵⁸⁶ etkileşimin bir diğer

⁵⁸² Mustafa Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar* (Ankara: Lotus Yayınları, 2010), 19-20; Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası*, 59-60.

⁵⁸³ Hüseyin Şimşek, "Bir İmparatorluk Refleksi Olarak, 19. Yüzyılda Eğitsel Etkileşim ve Sonuçları", *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 14/3 (2013), 76.

⁵⁸⁴ Aynur Erdoğan, "Tanzimat Döneminde Yurtdışına Öğrenci Gönderme Olgusu ve Osmanlı Modernleşmesine Etkisi", *SosyoLoji Dergisi* 3/20 (İstanbul, 2010), 121-151.

⁵⁸⁵ Mustafa Şahin, *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Uygulamalarında Yabancı Uzmanların Yeri*, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996).

⁵⁸⁶ Tuğrul Özcan, *Merkezî ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 233; Mehmet Deri, *Türkiye'de Azınlıklar ve Azınlık Okulları: Rum-Yahudi ve Ermeni Cemaatleri* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2009); M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997); Remzi Kılıç, "Osmanlı Türkiye'sinde Azınlık Okulları (19. Yüzyıl)", *Türk Kültürü* 431 (1999), 151-

dinamiği olarak ifade edilebilir. Nitekim Osmanlı toplumunun dinsel, ırksal ve kültürel açıdan farklı unsurları bünyesinde taşıyan heterojen toplum yapısı, kültürel etkileşimi kolaylaştırmıştır⁵⁸⁷. Söz konusu etkileşim unsurları Akyüz'ün çalışmasında da farklı ifadelerle aynı şekilde tasnif edilmiştir⁵⁸⁸. Buradan hareketle genel olarak değerlendirildiğinde, Tanzimat Dönemi'nde Avrupa'yı gezip görerek orada resmî görevlerde ya da öğrenimde bulunan aydınlar, ülkeye daha sık gelmeye başlayan yabancılar, ülkedeki azınlık ve yabancı okulları Osmanlı eğitiminin modern ekseninde yenileşmesine etkide bulunan temel unsur/dinamik olmuşlardır. Bilhassa yabancı hükümetler ve misyoner gruplar tarafından iyi finanse edilerek desteklenen azınlık ve yabancı okullar Osmanlı vilayetlerindeki ilk modern eğitim kurumlarını oluşturmuş olup devlet eliyle açılan mekteplere örnek teşkil etmiştir. Azınlık ve yabancı okullarının devlet ve toplum üzerine süreç içerisinde baş gösteren tehditlerini fark eden Osmanlı yerel yöneticileri Tanzimat Dönemi boyunca merkeze gönderdikleri raporlar aracılığıyla buna bir çözüm bulunmasını istemiştir. II. Abdülhamid Dönemi'nde bu sorunun gittikçe büyümesi üzerine vilayetlerde en az azınlık ve yabancı okulları kadar modern ve nitelikli eğitim veren Osmanlı mektepleri kurma ve yaygınlaştırma politikası izlenmiştir. Osmanlı'yı bu rekabet ortamına iten süreçte rakiplerinden önemli ölçüde etkilendiği ve hatta örnek aldığı ifade edilmektedir⁵⁸⁹.

Bu temel dinamiklerin yanı sıra Osmanlı maarif modernleşmesine yön veren bazı unsurlardan bahsedilebilir. Bu çerçevede devletlerarası yakın ilişkilerin etkisi neticesinde gelişme gösteren Osmanlı eğitim sistemi üzerindeki önce Alman ve daha sonra Fransız etkisi ilk sıraya konulabilir. Bunun yanında 19. yüzyılda ulaşım ve kitle iletişim araçlarının artmasından ve bu sayede Osmanlı ülkesine giren yabancı yayınlardan söz edilebilir. Tanzimat Dönemi'nde etkisi güçlenen Osmanlı aydınları (Yeni Osmanlılar / Jön Türkler) ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yeniden ağırlık kazanan Almanya eğitim sisteminin etkisi ise Osmanlı eğitim modernleşmesine yön veren diğer etken unsurlardır⁵⁹⁰.

159; Nurcan Kaya - Selçuk Akşin Somel, *Geçmişten Günümüze Azınlık Okulları: Sorunlar ve Çözümleri* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2013), 6-7.

⁵⁸⁷ Şimşek, "Bir İmparatorluk Refleksi Olarak", 90.

⁵⁸⁸ Yahya Akyüz, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler", *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi* 1/2 (2011), 9-22.

⁵⁸⁹ Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, çev. P. Siral (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 75-78.

⁵⁹⁰ Mustafa Ergün, "Türk Eğitim Sisteminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 17 (Ankara, 1990), 453-457; Aynur Erdoğan, *Osmanlı'da Yurt Dışı Eğitim ve Modernleşme* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016); Mustafa Gündüz, *Maariften Eğitime, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Düşüncesindeki Dönüşüm* (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2016).

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı eğitim modernleşmesinin itici gücü ve dinamiklerinin yanı sıra eğitim politikaları ve uygulamaları bağlamında eğitsel etkileşimi sağlayan birtakım odak noktaları bulunmaktadır. Avrupa'ya devlet memuru veya öğrenci gönderme, yurt dışından yabancı uzman ve öğretmenlerin gelmesi/davet edilmesi gibi uygulamalar devlet politikası şeklinde sürdürülmüşken diğer yandan Osmanlı toplumundaki bireyler kendi imkanlarıyla yurtdışı eğitimine yönelmiş, Avrupa ülkeleriyle çeşitli kanallar üzerinden bağlantı kurmuşlardır. Tanzimat Dönemi aydınları ve yönetici tabakası Avrupa'nın modern eğitim sistemini, devleti içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmak için bir çare olarak benimsemiş ve eğitim politika ve uygulamalarında modernleşmeyi temel felsefe olarak edinmişlerdir.

2.2. Tanzimat Dönemi Eğitimde Modernleşme Hareketleri

Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında görülen modernleşme hareketleri, yukarıda bahsedilen bazı temel nedenlerden doğarak belirli dinamiklerin etkisiyle şekillenmiş olmakla birlikte 18. yüzyıldan itibaren açılan modern tarzdaki kurumlarla kendini göstermiştir. Bu süreçte bir yandan Batı merkezci bir zihniyeti esas alan yeni eğitim kurumları açılmış, diğer yandan geleneksel eğitim kurumları etkinliğini sürdürmüştür. Bu çerçevede İslami değerlerin yüceltilmesinin temel amaç olarak hedeflendiği, Arap ve Fars etkisinin hakim olduğu klasik Osmanlı eğitim anlayışının yanında 18. yüzyılda doğup gelişen modern eğitim kurumları var olmuştur.

Osmanlı klasik eğitiminin temel kurumu medreselerdir. Bu eğitim kurumlarının temel misyonu dini ve hukuki bilginin aktarımının sağlanması ve Osmanlı bürokrasisinde görev yapacak personelin yetiştirilmesidir. Bu doğrultuda medreselerde üç tür ilim tahsili yapılmıştır:

- (1) Nakle dayalı ilimler: Kuran ve sünnetin doğru aktarımı ile ilgili hadis, fıkıh, kelam gibi ilimler.
- (2) Akla dayalı ilimler: İnsanın düşünme kapasitesine dayalı olarak gelişen mantık, matematik, tıp gibi ilimler.
- (3) Alet ilimleri: Yazılı ve sözlü ifadeyi doğru anlama ve aktarmayı mümkün kılan gramer, belagat, hitabet gibi ilimler⁵⁹¹.

⁵⁹¹ Abdurrahman Atçıl, "Osmanlı Klasik Döneminde Eğitim", *Kronolojik ve Tematik Türk Eğitim Tarihi*, ed. Mustafa Gündüz (İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, 2018), 32.

Bugünkü anlamda örgün eğitim kurumları sayılabilecek medreselere ek olarak Osmanlı klasik dönemindeki sıbyan/mahalle mektepleri, cami ve mescitler, kervansaray ve ribat, tekke ve zaviye, ahi teşkilatları ve loncalar, kütüphane ve sahaflar, âlim ve devlet adamlarının konak ve sarayları, kahvehane ve berber dükkânları gibi medrese dışı eğitim kurumlarının varlığından bahsedilmektedir⁵⁹². Ayrıca dar bir kapsama sahip olmakla birlikte devlet için kritik öneme sahip Enderun Mektebi ile farklı seviyelerdeki teknik, mesleki ve askerî okullar da bu sınıfa girmektedir. Tüm bu bilgilerin ışığında, Osmanlı klasik döneminde yapılandırılmış eğitim ortamlarının yalnızca bürokrat, asker, teknik eleman vb. devlet adamları yetiştirme aracı olarak görüldüğü, tüm toplumu nakle dayalı ilimler dışında (sıbyan/mahalle mektepleri) kitlesel biçimde eğitmeyi hedefleyen kurumların yokluğunda bireysel çaptaki her nevi gelişimin ancak “alaylı” şekilde sağlanabildiği çıkarımında bulunulabilir. Bahsedilen bu eğitim kurumları, 18. yüzyıldan itibaren görülen Batı merkezli modern eğitim kurumları karşısında klasik dönemdeki etkinliğini zamanla yitirmiştir. Buna rağmen Osmanlı Devleti’nin son dönemlerine kadar büyük ölçüde varlıklarını korumuşlardır.

Eğitimde ilk yenileşme hareketleri, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren askerî ihtiyaçları karşılamak için Avrupa’nın çağdaş eğitim kuruluşlarını model alan modern okulların kurulmasıyla başlamıştır. Bu okullar kronolojik olarak aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- 1734 - Hendesehane
- 1775 - Mühendishane-i Bahrî-i Hümayûn
- 1795 - Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn
- 1806 - Tıp Mektebi
- 1827 - Tersane Tıbbhanesi
- 1831 - Muzıka-i Hümayun
- 1834 - Mekteb-i Harbiye
- 1834 - Mızıka-i Hümayûn Mektebi

İlerleyen süreçte sivil okulların da askerî okullara eşlik etmesiyle ortaya çıkan ders kitaplarını sağlama ihtiyacı matbaaya olan ilgiyi artırmıştır. Matbaa ve kitap basımını ise Takvim-i Vekâyi (1831) adlı bir resmî gazetenin çıkarılması ve ardından

⁵⁹² Mustafa Gündüz, “Osmanlı Klasik Döneminde Medrese Dışı Eğitim Kurumları”, *Kronolojik ve Tematik Türk Eğitim Tarihi*, ed. Mustafa Gündüz (İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, 2018), 41.

pek çok gazete ve derginin yayımlanması takip etmiştir⁵⁹³. Hiç kuşkusuz tüm bu matbuat çalışmaları toplumun eğitim ve kültür seviyesi üzerinde olumlu izler bırakmıştır.

Bu dönemin ilerleyen evrelerinde, Tanzimat Fermanı (1839), Islahat Fermanı (1856) ve Kanun-i Esasi'nin (1876) yürürlüğe girmesiyle birlikte eğitim politikaları bakımından çok önemli reformlar hayata geçirilmiştir. Bu doğrultuda, ilk, orta ve yükseköğretim kademelerinde Avrupa tarzında çok çeşitli modern okullar açılmış ve bu okulların eğitim programları, ders araç ve gereçleri, öğretim ilke ve yöntemleri, okul disiplin kuralları, öğretim süreleri, öğrenci ve öğretmenlerin görev, yetki ve sorumlulukları vs. tüm hususlar modern usullere göre yapılandırılmıştır. Bu noktada Tanzimat Dönemi'nin başlarında tasarlanan ilk, orta ve yükseköğretimden oluşan üçlü hiyerarşik yapı politika düzeyinde benimsenmiş ve hatta sonraki süreçte belirli ölçülerde uygulamaya geçirilmeye çalışılmış olsa da tam anlamıyla uygulanamamıştır⁵⁹⁴. Ancak döneminin sonlarına doğru yayımlanan 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile söz konusu politika bir kez daha netlik kazanmış ve modern eğitimin oluşumu açısından bir nevi emekleme dönemi olarak nitelendirilebilecek olan Tanzimat Dönemi'nin eğitim politikası hedefleri Sultan II. Abdülhamid'in saltanatıyla birlikte bir ölçüde uygulamaya konulmuştur.

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı eğitim modernizasyonunu koordine etmek üzere üst yapı kurumları teşekkül ettirilmiştir. Bu doğrultuda Meclis-i Maarif-i Umumiye teşkilatı (1846) ile modern manada merkezi eğitim teşkilatının temeli atılırken, alınan kararları hayata geçirmek üzere hâlihazırda mevcut Evkâf Nezaretine bağlı Mekâtib-i Rüştîye Nezaretinden bağımsız olarak Mekâtib-i Umumiye Nezareti kurulmuştur⁵⁹⁵. Buna ek olarak 1851 yılında okulların ve açılacak Darülfünûnun ders kitaplarını hazırlamak, halkın genel eğitimi ile ilgili faydalı eserleri telif ve tercüme etmek ve Türk dilinin gelişimine katkıda bulunmak üzere bir bilim akademisi hüviyetindeki Encümen-i Daniş açılmıştır⁵⁹⁶.

⁵⁹³ Fatma Ürekli, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (2002), 382-406.

⁵⁹⁴ Fatih Demirel, "Osmanlı Eğitim Sisteminin Modernleşmesi Sürecinde Hiyerarşi", *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 25/2 (2012), 527-528.

⁵⁹⁵ Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin*, 53-54.

⁵⁹⁶ Ali İhsan Gencer, "Encümen-i Daniş ve Mustafa Reşid Paşa", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri: Bildiriler Ankara 13-14 Mart 1985* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TTK Yayınları, 1994), 31-37.

1856 yılında ilân edilen Islahat Fermanı'nın gayrimüslim azınlıklara birtakım haklar tanınması eğitimin bir devlet politikası içinde yürütülmesi ve kontrol edilmesi zarureti beraberinde getirmiştir. Islahat Fermanı'nın eğitim reformu sürecine sağladığı katkılar aşağıdaki gibi listelenmektedir⁵⁹⁷:

- Yasalar önünde cemaatlerin müsavi kabul edilmesi ile tüm nüfusu kapsayacak genel bir eğitim yaklaşımı benimsenmesinin önü açılmıştır.
- Tüm cemaat üyelerinin devlet bürokrasisine girme hakkını kazanması, rüştiye mekteplerinin devlet dairelerine Müslüman memur yetiştirme misyonunu değiştirmiş; rüştiyeleri genel eğitim kurumuna dönüştürmüştür.
- Ulemaya bağlı mahalle mekteplerine alternatif şekilde devlet tarafından iptidai mektepler açılmaya başlanmıştır.

Bu doğrultuda, 15 Mart 1857 yılında kurulan Maarif-i Umumiye Nezareti ile bir eğitim bakanlığının temeli atılmış ve merkezi bir maarif teşkilatı için önemli bir girişim başlatılmıştır. Bu yeni eğitim yönetimi mekanizması, Islahat Fermanı'nda öngörülen eğitim düzeni doğrultusunda Evkâf Nezaretine bağlı sıbyan mektepleriyle diğer cemaatlere bağlı mekteplerin tek çatı altında idare ve yönetimini sağlamak başta olmak üzere -askerî eğitim haricindeki- ülkedeki tüm eğitim faaliyetlerini daha sistemli bir şekilde idare etmek amacıyla kurulmuştur⁵⁹⁸.

1866 yılında Girit İsyanı'nın baş göstermesiyle Avrupa devletleri, Osmanlı Hükümetinin Islahat Fermanı ile yüklendiği sorumlulukları yerine getiremediğini ileri sürerek Osmanlı Devleti'ne gerekli reformları yapması için baskı uygulamaya başlamıştır. Bu doğrultuda, değişik reform projeleri arasından bir Osmanlı milleti oluşturma düşüncesine yakın olan Fransız tezi (1867) uygun görülmüş ve bundan sonraki eğitimsel düzenlemelerde Fransız etkisi daha çok ağırlık kazanmaya başlamıştır⁵⁹⁹. 1867 reformlarının en önemli neticelerinden birisi ise Türk eğitim tarihinde önemli bir dönüm noktası sayılan 1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'dir. Ahmed Kemal Paşa başkanlığındaki Şura-yı Devlet Maarif

⁵⁹⁷ Selçuk Akşin Somel, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", Ed. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 706-707. Aynı çalışmanın yayımlandığı bir başka eser için bkz. Selçuk Akşin Somel, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", *150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, haz. Feridun Emecen (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2007), 61-84.

⁵⁹⁸ Somel, "Kırım Savaşı", 698.

⁵⁹⁹ İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişiklikler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 468.

Dairesinin çalışmaları neticesinde ortaya çıkan ve Safvet Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde yayımlanan bu Nizamname ile merkezi maarif teşkilatı şu şekilde düzenlenmiştir⁶⁰⁰:

- 1- Maarif-i Umumiye Nezareti: Günümüzdeki Milli Eğitim Bakanlığı'dır.
- 2- Meclis-i Kebîr-i Maarif: Nazır başkanlığında yılda iki defa toplanacak ve eğitimle ilgili kararlar alma yetkisine sahip bir meclistir.
 - a. Daire-i İlmiye: Ders kitapları ve çeşitli bilimsel yayınları telif ve tercüme ettirme, Avrupa üniversiteleri ile ilişkilerde bulunma, Türkçenin ilerletilmesi görevlerine sahip dairedir.
 - b. Daire-i İdare: Okulların, maarif meclislerinin, müze, kütüphane ve matbaaların idaresiyle, öğretmenlerin özlük işleriyle, eğitimle ilgili tahkikat ve muhakemelerle meşgul dairedir.
- 3- Tahrirat Kalemi: Resmi yazışma işleri ile ilgili birimdir.
- 4- Muhasebe Kalemi: Mali işler ile ilgili birimdir.

Aynı Nizamname ile sadece merkez değil ilk defa olmak üzere taşra teşkilatları da oluşturulmuştur. Ayrıca o zamana kadar parça parça kurulmuş eğitim kurumlarının sıbyan mektepleri, rüştiyeler, idadîler, sultaniler ve yüksek öğretim başlıkları altında derecelendirilmesi öngörülmüştür. Bununla birlikte muallim mektepleri ve yabancı okullar da eğitim teşkilatlandırılması içerisinde kendilerine yer bulmuşlardır. Dolayısıyla eğitim hem bir devlet politikası ve hem de genel bir hizmet olarak kapsamlı bir biçimde ilk defa ele alınmaya başlanmıştır⁶⁰¹.

Tanzimat ile başlayan dönemde pek çok modernizasyon hamlesi hayata geçirilmişse de bu konudaki tüm girişimler devlet sisteminin birçok alanında olduğu gibi eğitim sisteminde “eski-yeni, alaturka-alafranga” şeklinde tabir edilen bir “ikilik” ile sonuçlanmıştır⁶⁰². Nitekim ilgili literatürde de dikkat çekildiği üzere Tanzimat Devri eğitim reformlarının temel hareket noktası eski kurumları yıkmadan yenilerini oluşturmak olmuştur⁶⁰³. Buna sebep ise Tanzimatçıların, yeniliklere muhalefet etmesi kuvvetle muhtemel olan eski kadro ile bu işin başarılamayacağı düşüncesinden

⁶⁰⁰ Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1964), 96.

⁶⁰¹ Seyfi Kenan, “Türk Eğitim Düşüncesi ve Deneyiminin Dönüm Noktaları Üzerine Bir Çözümleme”. *Osmanlı Araştırmaları*, 41(41) (2013), 13-14.

⁶⁰² Tanpınar, ... *Türk Edebiyatı Tarihi*, 144-146.

⁶⁰³ Cahit Yalçın Bilim, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma: (1839- 1876)* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1984), 86.

hareketle geniş çaplı yenilikler için reformist nitelikteki uygulayıcıların gerekli olduğu yargısına sahip olmalarıdır. Bu noktada yanlış bir bilgi veya yorum olarak sıkça tekrarlandığı üzere geleneksel eğitim kurumları reform kapsamı dışında bırakılmamış; bilakis bir yandan modern örgün eğitim kurumları açılırken, diğer yandan (bu araştırmanın konusuyla ilgili başlıklarında arşiv kaynaklarından hareketle ileri sürüldüğü üzere) sıbyan mekteplerinde birtakım reformlar yapılmaya çalışılmıştır. Bu şekilde eski kurumların üzerine veya bu kurumlarla entegre biçimde çalışacak yenilikler yapılmaya çalışıldığı için de “medrese zihniyeti” ile bağdaştırılan geleneksel kurumlar yaşamaya devam etmiştir⁶⁰⁴. Zaten (Ahmed Kemal Paşa, Ahmed Cevdet Paşa gibi) kendileri de geleneksel eğitim mensubu olan Tanzimat’ın ilk dönem reformist uygulayıcılarının İslam’a karşı olmak gibi bir tavırları yoktur. Bununla birlikte “...*bir kültür ve kurum olarak İslam’ı, alt edilecek bir engel ya da külfet olarak...*” görmemişlerdir⁶⁰⁵.

Eskiye yıkmadan yeniyi var eden bu ikilik politikasını, Tanzimat’ın ve bunu savunarak uygulamaya çalışan devlet adamlarının yanlışlığı olarak görmemek gerekir. Bilakis bunun, bir anlamda Tanzimat modernleşmesinin en doğru kararlarından biri olduğu ileri sürülebilir. Mümtaz Turhan’ın ifade ettiği gibi “... *yeniyi iyice yerleştirmeden eskiyi yıkmamanın sadece felaketlere sebep olduğu...*” gerçeğinden hareketle Tanzimat Dönemi kültür değişmesinin esas sorunu eskinin yanında yeniyi kurmak değildir⁶⁰⁶. Sorun, yenilik için devrin tüm gerçekliklerinin göz önünde tutulmaması, günün koşullarına uygun hareket edilmemesi, gerekli planlama ve ön hazırlıkların yapılmaması/tamamlanmamasıdır. Tabii bir başka boyuttan ele alındığında buna devletin içinde bulunduğu iç ve dış konjonktürün, siyasi ve diplomatik zorlukların, askerî ve ekonomik savaşların, sosyokültürel arka planın yanı sıra Babıalideki güç mücadelelerinin etkisini de eklemek gerekir. Bu bağlamda gelişen süreçte Batı’dan getirilen yeni, eskiye nazaran tam teşekküllü bir şekilde işleyerek üstünlüğünü gösterememiştir. Buradan hareketle maarif alanından örnek verilecek olursa, istenilen gelişmenin tam olarak sağlanamamasının sebebi -yukarıda dikkat çekildiği üzere- ortaya çıkan ikilik değildir. Yani modern tarzdaki yeni mekteplerle

⁶⁰⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu. “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, *150. Yılında Tanzimat*, haz. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 1992), 366.

⁶⁰⁵ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 21-22.

⁶⁰⁶ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri: Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997), 176-177.

maarif alanında istenilen başarı ve ilerlemenin kaydedilmesi, medreselerin kapatılmasına değil “...yeni mekteplerin kendilerinden beklenileni henüz verememelerinden (...) medreseye olan üstünlüğünü henüz gösterememelerinden...” ileri gelmiştir⁶⁰⁷.

Türk eğitim tarihine ilişkin üzerinde karar kılınmış net bir tarihi dönemlendirme olmasa da buraya kadar ifade edilen 1839-1876 arası modernleşme hareketlerini kabaca Tanzimat Dönemi olarak ifade etmek mümkündür. Bunun akabinde gelen Osmanlı Devleti’nde eğitimde modernleşmenin son evresi kendi içerisinde I. Meşrutiyet (1876) ve II. Meşrutiyet (1908) olarak ele alınabilir. Bu doğrultuda 23 Aralık 1876 tarihinde Kanûn-i Esâsî’nin ilanı ile başlayan ve 32 yıl süren II. Abdülhamid Dönemi, eğitimde yayılma ve ilerleme periyodu olarak tanımlanmaktadır⁶⁰⁸. Nitekim bu dönemde o zamana kadar çoğunlukla İstanbul surlarının içine hapsedilmiş olan eğitim faaliyetlerinin imparatorluğun çeşitli bölgelerine daha çok yayılmasına dikkat çekilmektedir. II. Meşrutiyet’in ilanı (23 Temmuz 1908) başlayan evre ise genellikle Türk eğitim tarihinde tartışma ve bocalama dönemi olarak geçmekle birlikte önceki devirlerle mukayese götürmez biçimde özgür bir ortamda devletin geçmişine, o anki durumuna ve geleceğine yönelik siyasal, kültürel ve eğitimsel soruların ortaya atıldığı bir dönem olarak tarif edilmektedir⁶⁰⁹.

II. Abdülhamid Devri bir yönüyle Tanzimat kararlarının uygulamaya geçirildiği bir dönem olarak telakki edilebilir. Nitekim Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nden (1869) sonra 1876 yılında Kanun-i Esasi’nin yayımlanmasıyla eğitimle ilgili birtakım yeni düzenlemeler getirilmiştir. Bu doğrultuda eğitim hizmetlerinin bugünkü manada merkez, il ve ilçe teşkilatlarına ek olarak genel müdürlük ve müfettişlikler de teşkil edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu doğrultuda her vilayet merkezinde birer maarif müdürlüğü ve meclisi, sancak ve kazalarda ise maarif meclisi şubeleri açılmasına karar verilmiştir. Diğer yandan bu vb. şekildeki maarif taşra teşkilatı düzenlemelerinin esas itibarıyla 1882 yılı ve sonrasında uygulamaya konulduğu bilinmektedir⁶¹⁰. 1879

⁶⁰⁷ Turhan, *Kültür Değişimleri*, 177.

⁶⁰⁸ Osman Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri -Dolayısıyla- Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul: Eser Kültür Yayınları, 1977), 874.

⁶⁰⁹ Kenan, “Türk Eğitim Düşüncesi”, 16.

⁶¹⁰ Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi*, 134. Maarif taşra teşkilatını Selanik Vilayeti özelinde incelemek ve karşılaştırmak için bkz. Fatih Demirel, “Selanik Vilayetinde Maarif Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişimi”, *Osmanlı Modernleşme Sürecinde Selanik Vilayetinde Eğitim*, ed. Fatih Demirel, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019), 11-42.

yılında ise öğretim basamaklarına göre ayarlanmış maarif merkez teşkilatının esası belirlenmiştir. Bu dönemin göze çarpan bir diğer özelliği ise Maarif Nezareti bünyesinde tesis edilen rüştiye ve idadi müdürlükleri vasıtasıyla taşraya, ilk ve ortaöğretim müesseseleri ile öğretmen okulları açılmasıdır⁶¹¹. Söz konusu dönemde ilk ve ortaöğretimde önemli gelişmeler kaydedilirken, ilköğretim mecburiyeti konulmuş, sıbyan okullarında yeni usul öğretimi başlatılmış, Müslümanların ilköğretimine öncelik verilmiş, gayrimüslim ve yabancı okullar denetim altına alınmaya çalışılmıştır⁶¹². II. Abdülhamid Dönemi'nin öne çıkan bazı okulları ise şöyle sıralanabilir⁶¹³.

- Memur ve yeni okullara öğrenci yetiştirmek amacıyla *İdadiler*,
- Vilayet merkezlerinde ortaöğretim basamağının üst sınıfları olmak üzere planlanmış *Sultaniler*,
- Yönetim mekanizmalarını işletecek bilgi ve beceriye sahip kişiler yetiştirmek üzere *Mülkiye Mektepleri*,
- Yeni değilse de revize edilmiş askerî okullar olmak üzere *Yüksek Askeri okullar*,
- Arap, Arnavut ve Kürt aşiret çocuklarının eğitimi için *Aşiret Mektebi*,
- Öğretmen yetiştirmek amacıyla *Darülmuallimîn* ve *Darülmuallimat*,
- Yüksekokul türünden Hukuk Mektebi, Sanayi-i Nefise Mektebi, Ticaret Mektebi, Lisan Mektebi, Baytar ve Ziraat Mektebi vd. mesleki okullar,
- Yükseköğretim kademesi için *Darülfünun*.

Daha önce ifade edildiği üzere Osmanlı Devleti'nde eğitimde modernleşme hamleleri eğitim sisteminde ikilik meydana getirmiştir. Bu doğrultuda medrese zihniyetinin temsilcileri tüm bu yenilik hareketlerine karşı dirençlerini şiddetlendirmişlerdir. Netice olarak da padişah maarifte yenileşme hareketinin önderi olan Kemal Efendi'yi Avrupa'ya göndermek zorunda kalmıştır⁶¹⁴. Hiç kuşkusuz, bu tür girişimler mevcut durum karşısında geçici çözümler olarak kalmış ve eğitimdeki

⁶¹¹ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 91-129.

⁶¹² Yaşar Baytal, "Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları". *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM* 11/11 (Ankara, 2000), 23-32.

⁶¹³ Mehmet Öznur Alkan, "II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji", *Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim*, ed. Mehmet Bulut vd. (İstanbul: İstanbul Zaim Üniversitesi Yayınları, 2019), 309-367; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin*, 125-168.

⁶¹⁴ Cevdet Paşa, "Tezâkir", 40/39; İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1152; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin*, 55.

yenileşme hareketleri dönemin Osmanlı aydın ve bürokratlarının katkılarıyla devam etmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanı (1908) birlikte bilhassa temel eğitimde ilerlemeler gözlemlenmiştir. Bu doğrultuda 1913 yılında çıkarılan Tedrisât-ı İbtidâiye Kanunu'yla ve 1915 yılındaki Ana Mektepler Nizamnamesi ile anaokulları açılmıştır. Buna ek olarak bu dönemde Polis Mektebinden (1909) Dârülbîdâyi (1914) ve Orman Ameliyat Mektebine (1915) kadar farklı alanlarda okullar açılmıştır. Diğer taraftan eğitimde ikilik problemini aşmak üzere 1910 yılında Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi ile matematik, geometri, fizik ve kimya gibi yeni dersler medrese müfredatına eklenmiştir⁶¹⁵. Ancak ilgili literatürde de ifade edildiği üzere⁶¹⁶ büyük isyanların ve savaşların tarihi olan II. Meşrutiyet Dönemi maarif bürokratları bütün ekonomik, toplumsal ve siyasi zorluklar karşısında imparatorluk sorunlarının farkında olarak çalışmalarını sürdürmüşlerdir.

2.3. Tanzimat Dönemi Eğitim Modernleşmesinde Ahmed Kemal Paşa'yı Konumlandırmak

Ahmed Kemal Paşa'nın başta 1847-1854 yılları arasındaki Mekâtib-i Umumiye Nezaretindeki görevleri olmak üzere Tanzimat Dönemi'ndeki eğitim alanındaki tüm icraatlarını Tanzimat'ın ilanıyla birlikte oluşturulan “yeni düzen” bağlamında değerlendirmek gerekir. Bununla birlikte Osmanlı maarif modernleşmesi içerisinde Kemal Paşa'yı doğru konumlandırmak için söz konusu yeni düzenin temel dayanaklarını oluşturan *kişiler*, *kurumlar* ve *resmi düzenlemeler* ile bunlar arasındaki ilişkiyi hesaba katmak oldukça önemlidir.

Bilindiği üzere 18. yüzyılın başlarından itibaren belirgin şekilde görülmeye başlayan yenilik hareketlerinin modernleşme ekseninde yeniden yapılandırılarak zirveye ulaşması, Tanzimat Fermanı'nın 3 Kasım 1839 tarihindeki ilanı ile gerçekleşmiştir. Sultan Abdülmecid'in tahta çıkışının akabinde Mustafa Reşid Paşa tarafından hazırlanarak ilan edilen bu Ferman, Osmanlı modernleşmesinin en temel yasası olarak yeni bir dönemin kapısını açmıştır. Ferman'da ülkenin maarif hayatına

⁶¹⁵ Kenan, “Türk Eğitim Düşüncesi”, 17.

⁶¹⁶ Erkan Tural, “II. Meşrutiyet Dönemi'nde Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nde Bürokratik Reform”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 22 (Ankara, 2007), 177-206.

ilişkin herhangi bir ibare bulunmamaktadır ⁶¹⁷. Buna rağmen dönüm noktası sayılabilecek türden oldukça önemli maddeler içermesi ve modernleşmenin esasları, ana hatları ve yönünü tayin eden bir karaktere sahip olması bakımından eğitim alanında daha sonra gerçekleştirilecek reformlara da dolaylı bir katkı sağlamıştır.

Tanzimat Fermanı'nın ardından yeni düzenin esasları çerçevesinde belirlenen maarif alanındaki reformlara ilişkin ilk politika belgeleri, Tanzimat Dönemi Osmanlı maarifinin şekillendirilmesinde temel unsur olmuştur. Pek çok değişkenin yanı sıra başat faktör olarak Tanzimat Dönemi genel maarif hayatının ana hatlarını düzenlediği ve daha sonra geliştirilecek politikalara temel oluşturduğu düşünülen söz konusu ilk politika belgeleri şunlardır: II. Mahmud'un 1824 tarihli Fermanı ⁶¹⁸ Meclis-i Umûr-ı Nâfianın Şubat 1839 yılında yayınladığı layiha ⁶¹⁹, 17 Mart 1839 (H. 1 Muharrem 1255) tarihli İmamzade Esad Efendi'nin layihası ⁶²⁰, 3 Kasım 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ⁶²¹, Tanzimat'ın ilanı ile başlayan yeni dönem ile birlikte Sultan Abdülmecid'in 1845 tarihli fermanı (Hatt-ı Hümayunu) ⁶²², Meclis-i Maarif-i Muvakkatin kuruluşu ve bu meclisin eğitim reformuna ilişkin oluşturduğu raporlar ⁶²³. Öne sürülen bu belgeler daha sonraki süreçte izlenecek politikalara öncülük etmiştir. Bu bağlamda 1856'da yayımlanan ve eğitim alanında önemli düzenlemeler içeren Islahat Fermanı ⁶²⁴ ile 1869 yılında yayımlanan ve Osmanlı eğitim modernleşmesini zirveye ulaştıran Maarif-i Umumiye Nizamanmesi'ne ⁶²⁵ giden süreç, bu ilk belgelerin bir sonucu olarak tezahür etmiştir.

Maarif modernleşmesi sürecinde etki değeri taşıyan bu belgeler arasında özellikle Tanzimat'ın ilanından sonra yayımlanan belgelerin eğitim politikalarının belirlenmesi, eğitimin kurumsallaşması ve belirli bir sistem dahilinde inkişafı

⁶¹⁷ Tanzimat Fermanı'nın orijinal metni için bkz. Halil İncalcık - Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.), *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 12-16.

⁶¹⁸ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, (Ankara: 2002), 1-2.

⁶¹⁹ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, (Ankara: 2002), 5-17.

⁶²⁰ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, (Ankara: 2002), 16-17.

⁶²¹ İncalcık - Seyitdanlıoğlu (ed.), *Tanzimat*, 17-25.

⁶²² Eduard Philippe Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmaniye'nin Târih-i Islahatı 1826'dan 1882'ye*, çev. Ali Reşad, haz. Erol Kılınç (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 83.

⁶²³ *Salname-i Nezâreti Maarif-i Umumiyye*, H. 1321/M. 1903-1904, Altıncı Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, Matbaa-i Amire, Darülhilafetülâliye/İstanbul, 18-19; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, 37-38; Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, (Ankara: 2002), 21.

⁶²⁴ İncalcık - Seyitdanlıoğlu (ed.), *Tanzimat*, 17-25.

⁶²⁵ 1 Eylül 1869 (H. 24 Cemazielevvel 1286) tarihinde kabul edilen Maarif-i Umumiye Nizamnamesi metni için bkz. BOA. İ.MMS. 37/1541 (H. 7 Rebiülevvel 1286 /M. 17 Haziran 1869); BOA. ŞD. Defter no: 234 (H. 29 Ramazan 1285/M. 13 Ocak 1869); Düstur, (1. Tertip, Cilt 2) (İstanbul: Matbaa-yı Amire, H.1289/M. 1872-1873), 184-219; Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, 437-474.

bakımından daha kapsayıcı bir etkiye sahip olduğu düşünülmektedir. Bu kapsamda ele alınacak olursa, Osmanlı özelinde yeni bir düzene işaret eden reform hareketleri kapsamında maarif alanında bir yenilik hamlesine girişmek için 1845 yılını beklemek gerekmiştir. Sultan Abdülmecid'in Babıaliye her yılbaşında gerçekleştirdiği rutin bir uygulama haline dönüşen ziyaretleri ⁶²⁶ kapsamındaki 13 Ocak 1845 tarihli ziyaretinde, Tanzimat maarifinin belki de bu açıklıktaki ilk politika metni sayılabilecek olan fermanı yayımlanmıştır. Engelhardt'ın ifadelerine göre bu ferman, bizzat Sultan'ın kendisi tarafından hazırlanmış ve Babıalideki söz konusu ziyarette okunmuştur⁶²⁷. Sultan bu fermanında, Tanzimat reformlarıyla ilerleme gösterilmesine yönelik düşünce ve emellerinin uygulamaya geçirilmesi noktasında gerekli çabanın gösterilmediğini, beklenen neticelere ulaşamadığını ifade etmiştir. Askeri alanda bazı ıslahatlara girişilmiş olsa da bunların, ülkenin kalkınması için gerekli olan sağlam ve güçlü bir yapıya sahip olmadığını belirtmiştir. Mevcut durumdan duyduğu rahatsızlığı ve üzüntüsünü kattığı ifadelerinde, ortamda bulunan devlet adamlarını sert bir dille eleştirerek başta Sadrazam olmak üzere kabine üyelerine gerekli tedbirlerin bir an önce alınmasını emretmiştir. Bu çerçevede reformların başarıya ulaşması suretiyle ülkenin gelişmesi ve tebaanın mutluluğunun sağlanabilmesinin hem dini hem dünyevi işlerde cehaletin ortadan kaldırılmasıyla mümkün olabileceğinin altını çizmiştir. Sonuç olarak, bilim ve fen ve sanayi alanlarında öğretimin yapıldığı mektepler açılmasını en önde gelen konu olarak gördüğünü belirtmiştir.

Söz konusu fermana yer alan ifadelerden anlaşıldığı üzere Tanzimat reformlarının başarısı ile eğitim arasında doğrudan bir ilişki kuran Sultan, eğitimin önemine dikkat çekmiştir. Gerçekten de 1839 yılında ilan edilen Tanzimat sonrasında Batı'yı model alan yeni ve modern bir düzen kurma çalışmaları esnasında eğitim olgusu Sultan'ın bu çıkışına kadar ihmal edilmiştir. Hâlbuki devlet kurumlarının modern usullere göre yapılandırılarak Tanzimat'ın uygulanmaya çalışıldığı bu süreçte ilk adımların eğitim alanında atılması/eğitime öncelik verilmesi reformları uygulayacak kadronun yetiştirilmesi⁶²⁸ ve meşruiyet zemini oluşturularak halkın reformlara ikna edilmesi bakımından önemliydi. Bu durumun farkına varan Sultan Abdülmecid'in söz konusu fermanı ile Tanzimat Dönemi maarif reformları başlatılmış

⁶²⁶ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 66.

⁶²⁷ Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, 83. Söz konusu bilgiye rağmen Sultan'ın böyle bir girişimde bulunmasında Mustafa Reşid Paşa'nın da teşvikinin olması ihtimal dahilindedir.

⁶²⁸ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)* (İstanbul: Eren Yayınları, 1993), 229.

ve dönemin politika esasları belirlenmiştir. Bu esaslara göre halkın eğitimle mutluluğunu ve refahını sağlamanın yanı sıra özellikle Tanzimat reformlarının uygulanmasına hizmet edecek eğitilmiş memurlardan oluşan Tanzimat bürokrasisinin oluşturulması bu dönemin maarif politikalarının amacını oluşturmuştur. Sonraki süreçte ise bu esas ve amaçlara bağlı olarak şekillenen uygulamaların gerçekleştirildiği görülmektedir.

Sultan'ın emir ve uyarıları doğrultusunda çok geçmeden faaliyete başlanmıştır. Meclis-i Valada ele alınan bu konu hakkında, eğitim alanında çalışmalar yürütmek üzere Meclis-i Maarif-i Muvakkat adlı geçici bir komisyon kurulmasına karar verilmiştir. 12 Nisan 1845'te kurulan bu meclise başkan olarak Reisü'l- Ulema, Meclis-i Vala Üyesi ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesinden Melekpaşazade Abdülkadir Efendi atanmış olup diğer altı üye ise şu isimlerden oluşmaktadır: Askeri Şura Azası Arif Hikmet Bey, Mekâtib-i Fünun-ı Harbiye Nazırı Ferik Mehmed Emin Paşa, Vakanüvis Mehmed Esad Efendi, Fetva Emini Arif Efendi, Meclis-i Vala Üyesi Said Muhib Efendi ve Mütercim-i Evvel Fuad Efendi ve Başkâtip Amedi Hulefasından Recai Efendi'dir. Adı geçen Meclis, haftada iki kez toplanarak aldığı kararları Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliyyeye takdim ederdi. Akabinde burada gözden geçirilerek gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra söz konusu kararlar padişaha arz edilirdi⁶²⁹.

Kuruluşunun ardından çalışmalara başlamış olan geçici Maarif Meclisi tarafından Tanzimat Dönemi maarif politikalarını tayin eden oldukça önemli üç layiha hazırlanmıştır. Bu layihalardan birincisi sıbyan mekteplerinde gerçekleştirilmesi gereken ıslahatı, ikincisi orta kademedeki yeni mektepler açılmasını, üçüncüsü ise kurulması planlanan Darülfünun adlı bir yükseköğretim kurumuna ilişkin düzenlemeyi kapsamaktadır⁶³⁰.

Meclisin öngördüğü eğitim reformunda, ülkedeki maarife yönelik politika ve uygulamaların belirli bir düzen içerisinde oluşturulmasını ve yürütülmesini sağlayacak bir kurum olarak daimi surette bir Maarif Meclisi kurulması gerekliliğinin de altı çizilmiştir. Bunun üzerine Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliyenin 21 Temmuz 1846/H.

⁶²⁹ *Maarif Salnamesi*, (H. 1321), 18,-19; Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, (Ankara: 2002), 19-21. Konuyla ilgili bilgi sunan diğer bazı çalışmalar için bkz. Teyfur Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezâreti Teşkilatı: İdari Teşkilat Açısından*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 23; Kiyohiko Hasebe, "An Ottoman Attempt for the Control of Christian Education: Plan of Fünun Mektebi (School of Sciences) in the Early Tanzimat Period", *Osmanlı Araştırmaları* 41/41 (2013), 235-236.

⁶³⁰ *Maarif Salnamesi*, (H. 1321), 18-19; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, 37-38; Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, (Ankara: 2002), 21.

27 Recep 1262 tarihli kararıyla Daimi Meclis-i Maarif kurulmuştur. Meclis-i Vala Başkanı Sadık Rifat Paşa ile Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın ortaklaşa nezaretleri altında kurulan bu meclis için Meclis-i Vala Dairesinde bir çalışma odası tahsis edilmiştir. Başkanlığına ise 1841-1846 yılları arasında Mekteb-i Harbiye Nazırlığı görevinde bulunan Dar-ı Şura-yı Askerî başkanı, mühendis ve devrin meşhur matematikçilerden Ferik Mehmed Emin Paşa⁶³¹ getirilmiştir. Altı kişiden oluşan üyeleri arasında ise Nakibü'l- eşraf Esad Efendi, Defter Emni El-hac Said Muhib Efendi ve Hariciye Müsteşarı Âli Efendi, Dar-ı Şura-yı Askerî Üyesi Ferik Mehmed Paşa, Reisü'l- Etibba-yı Şehriyari İzmirli İsmail Efendi, Divan-ı Hümayun Tercümanı Keçecizade Mehmed Fuad Efendi (sonra Paşa) seçilmiş olup kâtipliğine ise Recai Efendi tayin edilmiştir⁶³².

Buraya kadar ifade edilen politika belgeleri ile yeni bir eğitim meclisinin kurulması gibi gelişmelerin aktörleri Sultan Abdülmecid ve Mustafa Reşid, Âli ve Fuad Paşalar ile diğer isimler Tanzimat Dönemi genel maarif politikalarını belirleyen ana karakterlerdir. Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin bir kararıyla, maarif alanındaki reformların uygulayıcısı rolünü üstlenmek üzere 1847 yılında kurulmuş olan Mekâtib-i Umumiye Nezaretinin teşebbüs ettiği faaliyetlerin bu genel politika ve politika üretici şahsiyetler çerçevesinde değerlendirilmesi gerekir. Buradan hareketle araştırma konusu olan Kemal Efendi'nin Tanzimat Dönemi'ndeki başta Mekâtib-i Umumiye Muavinliği ve Nazırlığı olmak üzere eğitim alanındaki görevlerini de bu kapsamda ele almak Kemal Efendi'nin maarif modernleşmesindeki rolünün anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Kemal Efendi'nin, yeni düzen içerisindeki konumunu net olarak tayin etmek zor olsa da mantıklı düzeyde bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Öyle ki -

⁶³¹ Atilla Polat, "Mekteb-i Harbiye Nazırlarından Matematikçi Mehmed Emin Paşa'nın Biyografisine Giriş" *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 20/2 (2019), 59-74.

⁶³² Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, 26-27; Ergin, *...Türkiye Maarif Tarihi*, 440-441. İlgili literatüre bakıldığında, Tanzimat Dönemi'ne esas oluşturan eğitim politikalarının belirlendiği geçici ve daimi Maarif Meclisi üyelerinin profillerini esas alarak detaylı bir incelemesini sunan bir araştırmaya rastlanmaması dikkat çekicidir. Bu şekilde bir araştırma, dönemin eğitim politikalarının kimlerin elinde hazırlanarak uygulamaya sunulduğunu göstermesi bakımından önemli görülmektedir. Söz gelimi 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ni hazırlayan komisyonun üyelerini profilleriyle birlikte derinlemesine analiz eden bir çalışma ile Meclis-i Maarif'in sonraki yıllarda dönüşen şekli olan Meclis-i Kebir-i Maarif'te 1869-1922 yılları arasında görev yapan başkan ve üyelerin profilleri üzerine yüzeysel bir şekilde bilgi sunan bir çalışma bulunmaktadır (Bkz. Hasebe, "The 1869 Ottoman Public Education"; Uğur Ünal, *Meclis-i Kebir-i Maarif 1869-1922* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TTK Yayınları, 2008). Bu çalışmalara benzer şekilde 1845-1869 yılları arasında Meclis-i Maarif'te görev alarak Osmanlı eğitim politikalarını hazırlayan meclis başkanı ve üyelerinin profilleri üzerine yapılacak ciddi araştırmalar literatüre önemli katkı sağlayabilir.

araştırmanın ilerleyen bölümlerinde de ortaya konulduğu üzere- Kemal Efendi'nin, Tanzimat'ın öngördüğü maarif reformunun etkili bir uygulayıcısı olduğu açıktır. Nitekim bir eğitim yöneticisi olarak memuriyetlerde söz konusu dönemin politika aktörlerince oluşturulan politika belgelerine uygun bir şekilde uygulamaya yönelik - nispeten başarılı- faaliyetler gerçekleştirmiştir. Rüştîye mekteplerinin açılarak yaygınlaştırılmasına yönelik çalışmaları bunun en veciz örneğidir. Diğer yandan Tanzimat Dönemi reformlarına temel oluşturan söz konusu politika belgelerinden bazılarının hazırlanmasında/oluşturulmasında politika belirleyici unsur olarak katkısının bulunduğuna yönelik ilgili literatürde bazı bilgiler de mevcuttur. Mesela, sıbyan mekteplerinin ıslahına yönelik olarak Nisan 1847 talimatının hazırlanmasında etkili olduğu ifade edilmektedir⁶³³. Dahası İbnülemin'in "...*Meclisi Muvakkatın kararına göre ibtida Mekâtib-i Sıbyan ıslah olunub da sonra Rüşdiyelere çıkılmak lazımdı. Lakin o zaman Mekâtib-i Sıbyan, Evkaf Nezaretine merbut olmakla Nezaret, Kemal Efendi'nin Mekâtib-i Sıbyana müdahalesine mani olmuştu...*" şeklindeki ifadelerinden anlaşılabileceği üzere Kemal Efendi'nin ilk olarak sıbyan mekteplerini ıslah ederek reform çalışmalarına başlamak istemişse de modernleşmeye karşıt güçlerin engeline takılmıştır⁶³⁴. Bununla birlikte ilgili literatürde Darülmuallimîn'in 1848 yılındaki kuruluşunda önemli rol oynadığı⁶³⁵, Darülmuallimîn ve Darülmaarif gibi kavramları bizzat üreterek yeni tarzda okulların açılmasında öncü olduğu⁶³⁶ şeklinde bilgiler yer almaktadır. Ancak literatürdeki bu bilgilerin doğruluğu net olarak tespit edilememiş, farklı kaynaklarla teyit edilememiştir. Buna karşın 1848 yılında Mekâtib-i Umumiye Nazırı olduktan sonra aynı zamanda ülkenin maarife yönelik karar alma ve politika oluşturma organı olarak Meclis-i Maarif-i Umumiye üyeleri arasında görev aldığı bilinmektedir. Nazırlık ve üyelik görevlerinden hareketle maarife yönelik politikaların hem oluşturma hem de uygulama safhalarında çeşitli şekillerde katkısının bulunduğu düşünülebilir.

Sonuç olarak, Tanzimat'ın ilk yıllarında Kemal Efendi'nin maarif alanında üstlendiği görevlerde, *genel politika* üretme alanından daha çok uygulama geliştirme boyutunda Osmanlı maarif alanına katkıda bulunduğu ileri sürülebilir. Bir diğer ifadeyle genel maarif politikaları devrin Sultanı ve etkili devlet adamlarından oluşan

⁶³³ Yahya Akyüz, "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 5/5 (1994), 1-47.

⁶³⁴ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1150.

⁶³⁵ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, (Ankara: 2002), 29.

⁶³⁶ Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, 39; TBMM, *Türk Parlamento Tarihi*, 107.

teorisyenler grubu tarafından belirlenmiş; buna karşılık bu denklemde *pratisyen* rolünü üstlenen Kemal Efendi tarafından uygulamaya sokulmuştur. Söz konusu genel politikaların dışında Kemal Efendi'nin Mekâtib-i Umumiye ve Maarif Nazırlığı dönemlerinde Nezaret bünyesinde (kurum bazında) üretilen politika ve geliştirilen uygulamalarda ise hem teorisyen hem de pratisyen rolleriyle sürecin başkahramanlığını -doğal olarak- Kemal Efendi üstlenmiştir.

2.4. Tanzimat Dönemi Bürokrasi Geleneği ve Ahmed Kemal Paşa

Mustafa Reşit Paşa'nın hazırlayarak ilan ettiği 1839 Tanzimat Fermanı'nın, Osmanlı Devleti'nde modern bürokrasinin temelini oluşturduğu bilinmektedir. Ferman'ın ilanı ile birlikte sivil bürokrasinin siyasete hâkim olduğu farklı bir dönem başlar. Reşit Paşa, Âli Paşa, Fuad Paşa gibi maruf simaların öncülüğünde gelişen söz konusu sivil bürokrasi Tanzimat çerçevesinde gerçekleştirilecek ıslahatların merkez noktası ve lokomotif görevini üstlenmiştir⁶³⁷. Bu çerçevede Tanzimat bürokrasisinde görev alacak bürokratların genel bir tipolojisini çizmek bahsi geçen maruf simaların özelliklerini ve oluşturdukları bürokrasi geleneğini bilmekle mümkün olabilir. Bu çerçevede ilk olarak Tanzimat'ın “üçlü kadrosu” nun özellikle engin bir diplomasi ve yabancı dil bilgisine sahip oldukları gibi Babiâli bürolarında yetişen bürokratların da hem siyaset alanında hem de devletlerarası diplomaside uzmanlık kazanmış kişilerden oluştuğu görülmektedir⁶³⁸. Bunun yanı sıra Tanzimat ile birlikte yeni oluşan sivil bürokrasinin bir diğer ifadeyle Babiâli bürokrasisinin elemanı olabilmek için karakteristik özellik kazanmış ve geleneğe dönüşmüş bazı durumlar da etkili olmuştur. Bunlardan *ilki*, “bir hamiye sahip olma”dır. Mesela, Mehmet Emin Âli ve Fuad Paşalar Mustafa Reşit Paşa'nın koruyuculuğunda yükselme imkânı bulmuşlardır. Hatta bu kişilerin kendilerini yetiştirme sürecinde Mustafa Reşit Paşa'nın doğrudan ve pek etkili bir katkısı olmuştur⁶³⁹. Bu noktadan hareketle memur ve bürokratların Babiâli bürokrasisinde görev alabilmelerini sağlayan faktörlerden birinin bu alanda sözü geçen

⁶³⁷ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En uzun Yüzyılı* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008), 261-264; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 90.

⁶³⁸ Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, 12.; Yılmaz Öztuna, *Tanzimât Paşaları: Âli ve Fuâd Paşalar* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006); Butrus Ebu Manneh, “Âli ve Fu'ad Paşaların Bâb-ı Âlî'deki Nüfuzlarının Kökleri”, çev. Fatih Yeşil, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalçık - Mehmet Seyitdanlıoğlu, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 477-490.

⁶³⁹ Tanpınar, ... *Türk Edebiyatı Tarihi*, 146-149.

bir hamiye sahip olma durumu olduğu açıktır. *İkinci olarak* memur ve bürokratların birçoğunun tercüme odasında yetişmiş kişilerden oluşması bürokraside yer edinebilmenin bir diğer özelliğini öne çıkarmaktadır. Bir diğer ifadeyle bürokratik yükselmede, diplomatik alanda olmazsa olmaz bir nitelik olarak yabancı dil bilgisi kişileri, rakiplerinden ayırmaktadır. Yeni dönemin bürokrat özelliklerine bakıldığında *üçüncü olarak* iç ve dış siyasete hâkim olmakla birlikte diplomatik görüşme ve müzakerelerde idare sahibi olmak niteliğinin önemli bir faktör olduğu anlaşılmaktadır⁶⁴⁰.

Tanzimat Dönemi bürokrasi geleneği çerçevesinde sıralanan bu karakteristik faktörler Ahmed Kemal'in devlet adamlığı kariyerine etki ederek Sultan'ın Paşaları arasında başarılı bir bürokrat profili oluşturabilmesine büyük katkı sağlamıştır. Bu durumda kişisel özelliklerinin yanı sıra iradesi dışında gelişen pek çok değişkenin birlikte etkili olduğu düşünülebilir. Nitekim benzer özelliklere sahip her bireyin Osmanlı devlet makamlarında Kemal Paşa gibi bir bürokrat portresi oluşturmasının mümkün olmadığı kabul edilmelidir. Öyle ki Tanzimat bürokrasisi geleneğinde var olan “hamî”lik olgusu çerçevesinde Kemal Paşa'nın memuriyete adım attığı ilk görevden itibaren kurmuş olduğu ikili ilişkiler kariyer basamaklarını tırmanmasında önemli bir etken olmuştur. Daha önce de ifade edildiği üzere Ceride Nezaretindeki ilk başkâtiplik görevine getirilmesinde, bu kurumun nazırı olan kayınpederinin etkisi olmuştur. Buna benzer şekilde 1847 yılında eğitimci yönünü ortaya koyduğu önemli bir mevki olan Mekâtib-i Umumiye Muavinliği görevine getirilişinde ise Sadrazam Mustafa Reşit Paşa ve yakın çevresinin etkisinin olması kuvvetle muhtemeldir. Kendi bilgi, beceri ve donanımıyla yeterli bir profile sahip olan Kemal Paşa'nın; Mustafa Reşit, Âli ve Fuad Paşalarla ilişkisi ve yakınlıkları tam olarak bilinemese de bu isimler tarafından seçilerek oluşturulan Tanzimat'ın yönetim kadrolarına dâhil edilmiştir. Dolayısıyla kendi azim ve çabasının yanı sıra bu geleneğin bir parçası olarak bahsi geçen isimlerin desteğiyle bürokraside yüксеlebildiği düşünülebilir. Sonuç olarak Kemal Paşa'nın Tanzimat bürokrasisinde yer edinerek parlamasında kurduğu ikili ilişkiler kritik bir öneme sahip olmuştur.

Bu noktada her iki etkenin birlikte ele alınarak değerlendirilmesi konuya daha bütüncül bir bakış açısı getireceğinden özellikle önemlidir. Bu minvalde hem kişisel bir özellik olarak her daim bilgi, beceri ve donanımını geliştirmeye müsait olmasının

⁶⁴⁰ Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, XV.

hem de hayat çizgisinde karşısına çıkan kritik isimlerle yakın ilişkiler kurma ve onların teveccühüne layık olarak kayırılmasının birlikte etkili olduğu bir kez daha ifade edilmelidir. Öyle ki Kemal Paşa, Tanzimat modernleşmesinin cevval bir hizmetkârı olabilecek nitelikteki potansiyelini gösterebilmiş; buna karşılık devrin yönetimde etkili devlet adamları bu potansiyeli fark ederek ona hak ettiğini verebilmiştir. Netice itibarıyla Osmanlı modernleşmesinin ihtiyacı olan düşünsel altyapının aydınlar, yeniliklerin uygulanması işinin ise bürokratlar tarafından sağlandığı⁶⁴¹ düşünüldüğünde, Ahmed Kemal Paşa hem aydın hem de bürokrat kimliğini hüviyetinde birleştirmiş bir devlet adamı olarak Osmanlı modernleşmesine bu kimlikle katkı sağlamıştır.

Tanzimat Dönemi bürokrasi geleneğine uygun bir biçimde, Ahmed Kemal Paşa'nın da yardım ve destek sağlayarak bazı kişilerin kariyerlerine etki ettiği bilinmektedir. Kemal Paşa 1854 yılında Berlin Elçiliğine atandığı zaman himayesinde bulunan Münif ve Ethem Pertev adlı iki efendiyi kâtip unvanıyla maiyetine almıştır. Bu sırada memuriyete yeni adım atmış olan bu gençler, daha sonra yıldızları parlayarak Geç Osmanlı döneminin önemli paşaları arasında sayılan Mehmed Tahir Münif Paşa (1830-1910) ve İbrahim Ethem Pertev Paşa (1824-1873)'dir.

Münif Efendi'nin gençlik dönemlerine bakıldığında, 1852 yılında girdiği Tercüme Odasında farklı fikir çevreleriyle tanıştığı ve bu bilgi ve kültür ortamlarının ona zengin bir entelektüel seviye ve içtimaî statü kazandırdığı bilinmektedir. 1853-1854 yıllarında Tercüme Odasındaki memuriyetindeyken dönemin Mekâtib-i Umumiye Nazırı Ahmed Kemal Paşa ile tanışmıştır. Kemal Paşa -küçük yaştaki oğlunu kaybetmesinden ötürü İstanbul'dan uzaklaşmak istemesi üzerine- 1854 yılında Berlin'e Ortaelçi unvanıyla atandığı vakit Münif Efendi'yi de elçilik ikinci kâtibi olarak maiyetine almıştır⁶⁴². Paşa'nın, genç Münif'i seçmesinde onun kabiliyet ve çalışkanlığını fark etmiş ve beğenmiş olması etkili olmuştur. Bunun yanı sıra, ona uzun yıllar gösterdiği samimiyetten hareketle genç Münif'i, vefat eden oğlunun yerine koyduğu ve manevi evlat olarak gördüğü çıkarımında bulunulabilir⁶⁴³. Öyle ki Münif Efendi Berlin'de görev yaptığı süre boyunca (Temmuz 1855/Haziran-Temmuz 1857),

⁶⁴¹ M. Çağlar Kurdaş, "Osmanlı Modernleşme Sürecinde Aydınlar ve Bürokrasinin Rolü", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 29/1 (2019), 410.

⁶⁴² Doğan, "Münif Mehmed Paşa (1830-1910)", 9-32; İsmail Doğan, *Tanzimat'ın İki Ucu*, (İstanbul: İz Yayınları, 1991), 48; Recep Duran, "Mehmet Tâhir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi", *Erdem* 2/6 (1986), 801-850; İnal, *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul, 1969), 997-1012.

⁶⁴³ Budak, *Münif Paşa*, 68.

Kemal Paşa'nın yönlendirme ve desteğiyle diplomatik alanda tecrübe kazanmanın yanı sıra Almanca öğrenmiş ve Berlin Üniversitesi'nde eğitim görmüştür. Berlin'i onun için sıradan bir memuriyet yerinin ötesinde eğitim ve kültür merkezi haline getiren Kemal Paşa, aynı zamanda Münif Efendi'yi Elçilik konağına yerleştirerek yaşamının kolaylaşmasını da sağlamıştır⁶⁴⁴. Paşa'nın Berlin Elçiliği görevi 1857 yılında sona ererek İstanbul'a döndükleri zaman dahi bu samimi ilişki devam etmiştir. Paşa, ona sahip çıkarak kendi konağına yerleştirmiş, geçim sıkıntısından kurtarmıştır. Ayrıca Paşa'nın konağı ona hem kültürel birikim hem devlet kademelerinde yükseliş imkânı kazandırmış ve en önemlisi de Sadrazam Mehmed Emin Âli Paşa ile de bu konak aracılığıyla tanışmıştır. Kemal Paşa'nın keşfettiği bu genç yeteneği Âli Paşa'ya tavsiye etmesi onun istikbali için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Âli Paşa, Münif Efendi'ye karşı her daim korumacı olmuş ve onun önemli mevkilere gelmesinde ön ayak olmuştur⁶⁴⁵.

Berlin Elçiliğindeki görevinden sonra 1857 yılında Bosna-Hersek taraflarına müfettiş olarak görevlendirilen Kemal Paşa, bu göreve giderken Münif Efendi'yi de başkâtip olarak yanında götürmüştür⁶⁴⁶. Kemal Paşa, hamisi olduğu Münif Efendi'ye sadece entelektüel ve bürokrat profilini güçlendirecek fırsatlar sunmakla kalmamış aynı zamanda onun özel yaşamına da etki ederek aile hayatı kurmasına destek olmuştur. Bu doğrultuda Münif Efendi'nin Fransız, Türk, Acem ve Çerkez asıllı dört kadınla evlendiği bilinmektedir. Fransız asıllı eşiyle Berlin Elçiliğindeki görevi sırasında (1855-1857), Türk asıllı eşiyle de Ticaret Mahkemesi İkinci Reisliği sırasında (1861) evlenmiştir⁶⁴⁷. Bu ilk iki evliliğinde Kemal Paşa'nın önemli bir rolü olduğu düşünülmekle birlikte özellikle Türk asıllı eşinin Paşa'nın akrabası olduğu ve Paşa'nın manevi baba rolünü üstlendiği bu evlilikte doğrudan etkisinin bulunduğu ifade edilmektedir⁶⁴⁸.

Görüldüğü üzere Kemal Paşa, Mehmed Tahir Münif Paşa'nın gençlik dönemlerinde hamiliğini üstlenmiş; onun kişisel, bürokrat ve entelektüel profilini şekillendirebilmesine destek olarak istikbaline etki etmiştir. Münif Efendi'nden başka

⁶⁴⁴ Yılmaz Öztuna, "Münif Paşa", *Türk Ansiklopedisi*, (Ankara, 1977), XXV/32; Akt: Budak, *Münif Paşa*, 66.

⁶⁴⁵ Doğan, *Tanzimat'ın İki Ucu*, 66; Budak, *Münif Paşa*, 68.

⁶⁴⁶ H. 18 Recep 1274 / M. 4 Mart 1858 tarihli bir yazıyla Kemal Efendi'nin kâtibliğine atanan Münif Efendi'ye 3.000 kuruş maaş ve 1.500 kuruş harcırah tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır. BOA. HR.MKT. 229/48.

⁶⁴⁷ Budak, *Münif Paşa*, 123.

⁶⁴⁸ Kemal Paşa mensubâtından olan eşi, Sakız ileri gelenlerinden Haşim Bey'in kızı Besime Hatun'dur. Akın, *Münif Paşa*, 7.

hayatına benzer şekilde etki ettiği bir diğer kişinin ise Edhem Pertev Efendi olduğu söylenebilir. Daha önce ifade edildiği üzere Kemal Paşa Berlin Elçiliğine görevlendirildiği sıralarda elçilikteki ikinci kâtiplik görevine Münif Efendi'yi seçmiştir. Birinci kâtiplik görevine ise Edhem Pertev Efendi talip olmuştur. Bu görev için bir akrabasının atanmasını planlayan Kemal Paşa, Pertev Efendi'yi bu iş için daha yeterli ve nitelikli bularak onu seçmiştir. Böylelikle Elçilik Başkitâbetine atanan Edhem Pertev'in hayatındaki üç yıllık Berlin macerası başlamıştır. Berlin'deyken Batı ilimleri üzerine çalışmış ve resim alanında kendini geliştirmiş olduğu bilinmektedir⁶⁴⁹. Kemal Paşa ile Berlin Elçiliği sonrasındaki münasebetine dair -Münif Efendi'nin olduğu gibi- ayrıntılı bilgi bulunmamakla birlikte Paşa tarafından seçilerek Berlin'e götürülmesi, onun hayatında Batı kültür ve medeniyetini tanıma anlamında önemli bir pencere açmıştır. Öyle ki devlet memuriyetlerinde başarı sağlamış olmakla birlikte oldukça üretken bir yazar olmuş ve devrinin iyi bilinen şairleri arasına girmiştir⁶⁵⁰.

Kemal Paşa'nın himayesine aldığı, maiyetinde yetiştirdiği kimselerin daha sonraki süreçte paşalık makamına yükselerek devrin önemli devlet adamları arasında yer alması, Tanzimat Dönemi'nin bürokrat yetiştirme geleneğinde var olan “çerağ-hamî” usulündeki “hamî” rolünü iyi bir biçimde yerine getirdiğini göstermektedir. Bu usul ve gelenek Tanzimat Dönemi yeniliklerinin gerçekleştirilebilmesi noktasında devletin en ihtiyaç duyduğu kalifiyeli kadroların yetiştirilmesi ve oluşturulmasında oldukça etkili olmuştur.

Bürokraside yeni görevler edinme ve görevde yükselme bakımından etkili olduğu belirtilen söz konusu gelenek ve diğer faktörlere paralel olarak bürokratların bulundukları yüksek memuriyetlerden istifa veya azil yoluyla geri çekilme durumları da Tanzimat bürokrasisi içindeki Kemal Paşa'yı anlamak için önem arz etmektedir. Öyle ki Kemal Paşa'nın, Maarif Nazırlığına altı defa atanmış biri olması ne denli önemliyse bu makamdan altı defa azledilmiş biri olduğu gerçeği de o denli araştırmaya değerdir. Bu bağlamda ilk olarak Tanzimat Dönemi'nde yaşanan bazı durumların incelenmesinin, Kemal Paşa'nın yaşadıklarını anlamlandırmaya katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu çevre, Tanzimat yeniliklerine karşı olduğu gibi bu yeniliklerin yapıcısı ve uygulayıcısı konumunda bulunan bürokratlara karşı da kuvvetli bir savunma içerisindeydi. Yenilikçi devlet adamları aleyhinde çeşitli ithamlarda

⁶⁴⁹ İnal, *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul, 1969), III/1314.

⁶⁵⁰ M. Orhan Okay, “Edhem Pertev Paşa (1824-1873)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/420-421.

bulunarak çeşitli yalan ve iftiralarla onları dinsizlikle suçlamışlardır. Nitekim bu çevrenin hâkim simalarından biri olan ve ayrıca Saray'a damat olması hasebiyle Sultan'ın nezdinde sözü geçen bir kişi olan Serasker Sait Paşa bir keresinde Sultan'a Sadrazam Mustafa Reşit Paşa'yı kötüleyerek görevden alınmasını sağlamıştır. Bununla birlikte o sırada Hariciye Nazırlığında bulunan Âli Paşa da aynı şekilde azledilmiştir⁶⁵¹. Buradan hareketle adı geçen bürokratların aynı göreve defalarca kez getirildikleri ve azledildikleri görülmekte; Tanzimat'ın yenilikçi politika ve uygulamalarının devamlılığı da Mustafa Reşid Paşa ve ekibinin iktidardaki gücüne oranla değişmektedir. Bir diğer ifadeyle reformist Babıali bürokrasi ile değişime direnç gösteren gelenekçi Saray çevresi arasındaki karşılıklı mücadele, kişilerin memuriyet istikbalini şekillendirecek kadar güçlü bir etkiye sahiptir. Söz gelimi, maarif alanındaki yenilik ve gelişmelere tarafgir olan Ahmed Kemal Paşa, Ahmet Cevdet Paşa, Mehmed Tahir Münif Paşa gibi şahsiyetler Reşit Paşa ekolünün devamı niteliğinde olduğundan bahsi geçen mücadelede at oynatmak durumunda kalmışlardır. Dolayısıyla devrin üst düzey devlet adamları arasındaki siyasi ve kişisel çekişmeler, bürokraside yer alacak kadroların belirlenmesinde, tayininde ve desteklenmesinde önemli derecede etkili olmuştur.

⁶⁵¹ Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, 8-10; Süleyman Kâni İrtem, *Abdûlmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu (İstanbul: Temel Yayınları, 2007), 89-90.

BÖLÜM III

AHMED KEMAL PAŞA’NIN EĞİTİM POLİTİKA ve UYGULAMALARI

Araştırmanın bu bölümünde, Ahmed Kemal Paşa’nın maarifle ilgili üst düzey görevler sürdürdüğü Tanzimat Dönemi’nde bizzat kendisinin etkisiyle geliştirilen eğitim politika ve uygulamalarına yer verilmiştir. Bir diğer ifadeyle Kemal Paşa’nın biyografisinin sunulduğu araştırmanın birinci bölümünde kısaca ifade edilen maarif alanındaki memuriyetleri, bu bölümde detaylı bir biçimde ele alınarak değerlendirilmiştir. Söz konusu memuriyet görevleri şu şekilde sıralanabilir:

- 1847-1848 arası Mekâtib-i Umumiye Muavinliği,
- 1848-1854 arası Mekâtib-i Umumiye Müdürlüğü/Nazırlığı,
- 1861-1862 arası (birinci kez) Maarif Nazırlığı,
- 1865-1867 arası (ikinci kez) Maarif Nazırlığı,
- 1868-1870 (birinci kez) Şura-yı Devlet Üyeliği (Maarif Dairesi Başkanlığı),
- 1871-1872 arası (üçüncü kez) Maarif Nazırlığı,
- 1872-1873 arası (dördüncü kez) Maarif Nazırlığı,
- 1876-1876 arası (beşinci kez) Maarif Nazırlığı,
- 1877-1878 arası (altıncı kez) Maarif Nazırlığı.

Araştırmanın bu bölümünde, daha önce de belirtildiği üzere, Ahmed Kemal Paşa’nın sekiz farklı tarihte ifa ettiği üst düzey maarif yöneticiliği görevlerinde ortaya koyduğu eğitim politikaları ve uygulamalarına yer verilmiştir. Bu çerçevede, Ahmed Kemal’in mühür ve imzasını taşıyan çok sayıdaki arşiv belgesi başta olmak üzere farklı türden veri kaynaklarına ulaşılmıştır. Buradan hareketle Ahmed Kemal’in yaşadığı dönemin maarif hayatına etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu yapılırken doğrudan kendisinin etkisiyle gelişen maarif faaliyetleri özellikle belirtilmiştir. Bunun yanı sıra eğitime ilişkin nazırlık dönemini kapsayan fakat kendisinin ne derece dahil olduğu

bilinmeyen faaliyet ve konulara da gerekli açıklamalar yapılmak suretiyle yer verilmiştir.

Kemal Paşa'nın eğitim politika ve uygulamaları sunulmakla birlikte bunlar belirli ölçülerde yorum ve değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bilimsel bir biyografide hem bilgilerin sunulması hem de yorumlanması aşamalarında bağlamsal koşulların göz ardı edilerek incelemeye alınan kişiye nesnel olmayan, gerçeğe aykırı ve/veya yanlış bir rol atfetmek asla kabul edilemeyecek bir durumdur⁶⁵². Buradan hareketle, Padişah ve üst düzey devlet adamlarının etkisiyle oluşan Tanzimat Dönemi'nin genel modernleşme panoramasında Kemal Paşa'nın konumunu doğru belirlemeye ve bağlamsal koşulları göz ardı etmemeye öncelikli olarak dikkat edilmelidir. Bu doğrultuda, Kemal Efendi'nin 1847-1854 yılları arasını kapsayan Mekâtib-i Umumiye Nezaretindeki muavinlik ve nazırlık görevlerinde ortaya koyduğu eğitim politika ve uygulamalarını Tanzimat'ın maarif alanında öngördüğü genel modernleşme politikaları çerçevesinde değerlendirmek gerektiği belirtilmelidir. Bu bağlamda -bir önceki bölümünün son başlığında da ifade edildiği üzere- Tanzimat'ın ilanından sonra yayımlanan maarif alanındaki genel politika belgeleri, Kemal Efendi'nin uygulamalarını arka planda şekillendiren ve yönlendiren bir etkiye sahiptir. Söz gelimi onun 1847 yılında kuruculuğunu üstendiği rüştiye mektepleri, Sultan Abdülmecid'in 1845 yılında ilan ettiği maarifin modernleşmesiyle ilgili oldukça önemli ayrıntılar içeren fermanının ve bu ferman ile oluşturulan Meclis-i Maarif-i Muvakkatin aldığı kararların bir sonucudur⁶⁵³. Buradan hareketle 1845 yılında ülkede gerçekleştirilecek maarif reformlarını belirleyen Sultan Abdülmecid'in fermanı ile Meclis-i Maarif-i Muvakkatin çalışmaları neticesinde alınan kararlar birer politika belgesi olarak akılda tutulmuş ve bu tarihten sonra Kemal Efendi'nin gerçekleştirdiği uygulamalar bu çerçevede değerlendirilmiştir. Böylelikle Kemal Efendi'nin yaşadığı döneme

⁶⁵² "...Biyografi yazımına dair ana temalardan biri de "bağlamda-içerikte biyografi" konusuna savunma getirme etrafında toplanıyor: Özne bireyin otonomisini bir illüzyon olarak yorumlayan herkes bireyin davranış ve hislerini aktif olduğu alanlar, kurgulanmasına yardımcı olduğu ağlar, etkilendiği, şekillendiği, hatta karar ve eylemlerine sebep olan sosyal arka planla ilişkilendirmekten geri duramaz. Tasvir edilen kişiler kendi kendilerinden ortaya çıktıkları şeklinde değil, eğitim gördükleri ya da yükselttikleri sosyal grupların bir parçası olarak anlaşılmaktadırlar. Fakat tarihsel yaşamların incelenmesi ve eylem bağlamlarının yeniden kurgulanması, kuşakla ilgili deneyimler, ya da sosyal, kültürel, dini, etnik ve politik belirleyiciler sadece tarihsel biyografinin bir bileşeni ve önkoşulu değil, mümkün olan en iyi durumda amacıdır da..." Simone Lässig, "Modern Tarihte Biyografi-Biyografide Modern Tarihyazımı", çev. Canan Özkılıç, *Otur Baştan Yaz Beni*, haz. Abdülhamit Kırmızı (İstanbul: Küre Yayınları, 2013), 51.

⁶⁵³ *Maarif Salnamesi*, (H. 1321), 18-19; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, 37-38; Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, (Ankara: 2002), 21.

etkilerinin ön plana alındığı bu araştırma kapsamında, her ne kadar onun gerçekleştirdiği uygulamalar öne çıkarılmış olsa da dönemin politika üreten üst mercileri ile birlikte diğer bağlamsal koşullar göz ardı edilmemiştir. Böylelikle eğitim reformlarının formüle edilmesinde Sultan ile birlikte Mustafa Reşid, Âli ve Fuad Paşa gibi etkin devlet adamlarının önderliklerinin etkisi⁶⁵⁴ göz önünde tutularak Kemal Efendi'nin yaşadığı döneme etkisi gerçeğe aykırı düşmeyecek şekilde yorumlanmaya çalışılmıştır.

3.1. Mekâtib-i Umumiye Nezareti Yöneticiliği (Muavin-Müdür-Nazır) Dönemi Eğitim Politika ve Uygulamaları

Daha öncede ifade edildiği üzere Tanzimat Dönemi'nde maarif alanında belirli bir sistem oluşturmaya yönelik olarak Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından geliştirilen politikaları uygulamaya koymak amacıyla ilk olarak Mekâtib-i Umumiye Nezareti kurulmuştur. Bu kurumun ilk nazırı Sahaflar Şeyhizade Mehmed Esad Efendi, Nazır Muavini ise Ahmed Kemal Efendi'dir⁶⁵⁵. Esad ve Kemal Efendilerin bu görevlerinin yanı sıra Meclis-i Maarif-i Umumiyenin de doğal üyeleri oldukları anlaşılmaktadır. Öyle ki bu döneme rastlayan 2 Temmuz 1847 tarihli bir belgede Meclis-i Maarif-i Umumiye üyeleri arasında ikisinin de ismi geçmektedir⁶⁵⁶. Kemal Efendi'nin, 1848 yılında Mekâtib-i Umumiye Müdürlüğüne atandıktan sonra da söz konusu Meclise üyeliği devam etmiştir. Böylelikle 1847 yılından Osmanlı Devleti Berlin Ortaelçiliğine tayin edildiği 1854 yılına kadar, Kemal Efendi hem Mekâtib-i Umumiye Nezaretindeki yöneticilik göreviyle hem de Meclis-i Maarif-i Umumiyedeki üyelik göreviyle Osmanlı maarif hayatına önemli hizmetlerde bulunarak Tanzimat modernleşmesinin reform politikalarının üretildiği birimlerde yerini almıştır. Sonuç olarak hem teorisyen hem pratisyen kimliğiyle Osmanlı eğitim modernleşmesine katkıda bulunmuş bir isim olarak Kemal Efendi'nin söz konusu memuriyetlerdeki faaliyetleri ve kendisinin etrafında cereyan eden dönemin önemli eğitim gelişmeleri aşağıda ele alınmıştır.

⁶⁵⁴ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 90.

⁶⁵⁵ BOA. İ.DH. 134/6903; BOA. İ.DH. 135/6923, (H. 3 Muharrem 1263/M. 22 Aralık 1846). Ayrıca Bkz. *Maarif Salnamesi*, (H. 1316), 24.

⁶⁵⁶ BOA. A. MKT. 91/52, (H. 8 Şaban 1263 / M. 2 Temmuz 1847).

3.1.1. Mekâtib-i Umumiye Muavinliği Dönemi Eğitim Politika ve Uygulamaları

Ahmed Kemal Efendi, 3 Ocak 1847- 26 Aralık 1847 tarihleri arasında yaklaşık bir yıl süreyle Maarif-i Umumiye Nezaretinde Muavinlik görevini sürdürmüştür. Mekâtib-i Umumiye Muavinliği dönemindeki eğitim politika ve uygulamalarını 1845 yılında kurulan Meclis-i Maarif-i Muvakkatin ortaya koyduğu ve Tanzimat Dönemi eğitim politikalarına esas oluşturan kararlar çerçevesinde açıklamak önemli görülmektedir. Nitekim söz konusu kararlar ilk, orta ve yükseköğretim olarak tasnif edilen eğitim kademelerinde yapılacak reformlara ilişkin ayrıntıları içermektedir⁶⁵⁷. Dolayısıyla Esad ve Kemal Efendilerin yöneticiliğinde Mekâtib-i Umumiye Nezaretinin bu dönemdeki eğitim faaliyetlerini adı geçen Meclisin çalışmaları neticesinde belirlenen genel eğitim politikaları bağlamında değerlendirmek gerekmektedir. Diğer yandan Kemal Efendi'nin 1846 yılında kurulan daimi suretteki Meclis-i Maarif-i Umumiyede 1847 yılından itibaren üye olarak görev aldığı dikkate alındığında hem Mekâtib-i Umumiye Nezareti hem de Meclis-i Maarif-i Umumiyede memuriyette bulunarak dönemin eğitime ilişkin politika ve uygulamalarına doğrudan etki etmiş isimler arasında olduğu ön plana çıkmaktadır.

Araştırma kapsamında ulaşılabilen başta arşiv belgeleri olmak üzere dönemin diğer tarihi kaynakların incelenmesi neticesinde, Mekâtib-i Umumiye Nazırı Esad Efendi ve muavini Kemal Efendi dönemindeki Osmanlı maarif hayatına ilişkin gelişmeler -belirlenen politika ve gerçekleştirilen uygulamalar bağlamında- aşağıda yer alan alt başlıklarda sunulmuştur.

3.1.1.1. Sıbyan mekteplerinde reform girişimi

Ahmed Kemal Efendi'nin Mekâtib-i Umumiye Muavinliği görevinde bulunduğu 1847 yılında, devrin genel eğitim politikaları çerçevesinde sıbyan mekteplerinde bir dizi reformlar gerçekleştirilmesine yönelik olarak önemli bir girişimde bulunulmuştur. Bu kapsamda modern usullere göre yapılandırılmış ilk, orta ve yüksek kademedeki müteşekkil bir eğitim sistemi oluşturabilmek için ilk olarak sıbyan mekteplerinde bazı önemli değişikliklerin gerçekleştirilmesi planlanmıştır.

Bilindiği üzere geleneksel Osmanlı eğitim sisteminde örgün eğitim kapsamında ele alınabilecek temel kurumlar arasında sıbyan mektepleri ve medreseler başta

⁶⁵⁷ *Maarif Salnamesi*, (H. 1321), 18-19; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, 37-38; Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, (Ankara: 2002), 21.

gelmektedir. İslam kültür ve medeniyeti içerisinde önemli bir yer edinmiş ve Osmanlı'ya tevarüs etmiş kurumlar arasında bulunan sıbyan mektepleri, 5-12 yaş arası -kız veya erkek- bireylerin temel eğitimi için faaliyet gösteren kurumlardır. Vakıflar yoluyla kurulan ve mahalle mektebi şeklinde yapılanan sıbyan mekteplerinde geleneksel öğretim yöntemleri uygulanmış, ezber ve disiplin esas tutulmuş ve öğrencilere daha çok temel dini eğitim verilmiştir⁶⁵⁸. Programlı bir eğitime sahip olmayan bu kurumların düzen ve işleyişinde zaman içinde bazı değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Bunlardan ilki Sultan II. Mahmud Dönemi'nde yayımlanan 1824 tarihli ferman⁶⁵⁹; ikincisi ise Meclis-i Umûr-ı Nâfianın Şubat 1839 yılında yayımladığı layihadır⁶⁶⁰. Bu girişimlerin ardından Tanzimat Dönemi'nde de başka bazı reform hareketlerine girişilmiştir.

Bu çerçevede Sultan Abdülmecid'in 13 Ocak 1845 tarihli fermanı ve bunun hemen akabinde kurulan Meclis-i Maarif-i Muvakkat adlı komisyonun çalışmalarıyla belirlenen Tanzimat Dönemi genel eğitim reformu için öngörülen politikalar, sıbyan mekteplerinde gerçekleştirilmesi planlanan söz konusu reformun dayanakları olarak öne sürülebilir. 1846 yılında kurulan Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin ilk faaliyetlerinden biri, bu dayanaktan temel alarak şekillendirilen ilköğretim reformuna ilişkin bir talimatname hazırlamak olmuştur. Bir diğer ifadeyle Padişahın emir ve iradesi gereği ile Meclis-i Maarif-i Muvakkatin önerisi üzerine Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından bir talimatname hazırlanmıştır. *Sıbyan Mektebi Hocalarına Talimat* olarak ifade edilen bu resmi belgenin hazırlanışında Ahmed Kemal Efendi'nin yoğun çaba ve gayretlerinin olduğu ifade edilmektedir⁶⁶¹. Bununla birlikte kendisinin Mekâtib-i Umumiye Muavinliğini sürdürdüğü ve aynı zamanda Meclis-i Maarif-i Umumiye Üyeliğinde bulunduğu dönemde son şekline kavuşan Talimatname 8 Nisan 1847 tarihinde yayımlanmıştır⁶⁶².

⁶⁵⁸ Mustafa Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015), 45-46.

⁶⁵⁹ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, (Ankara: 2002), 1-2; Arzu Meryem Nurdoğan, *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005) 29, 30.

⁶⁶⁰ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, (Ankara: 2002), 5-17; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yayına Hazırlayan Ahmet Kuyaş, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017), 180-181; Nurdoğan, *Osmanlı Modernleşme*, 32-34; Muhammed Ali Yazıbaşı, *II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüştîye Mekteplerinde Ahlâk Eğitimi ve Öğretimi (1908-1918)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 59-60.

⁶⁶¹ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1150.

⁶⁶² "Etfâlin Tâlim ve Tedrisi ve Terbiyelerini Ne Vechile İcra Eylemeleri Lazım Geleceğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hocaları Efendilere İ'tâ Olunacak Tâlimattır". Akyüz, "Nisan 1847 Talimatı", 1-47; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin*, 200; Cavit Binbaşoğlu, "İlk İlkokul Yönetmeliği (Nisan 1847 Talimatı)

Sıbyan Mektebi Hocalarına Talimat sıbyan mekteplerine dair ders araç ve gereçleri, öğretim yöntemi, öğrenim süresi, sınavlar, disiplin kuralları gibi birçok konu hakkında oldukça önemli yenilik kararlarını içinde barındırmaktadır. Bu haliyle Osmanlı modern eğitim sisteminin dahilinde bu kapsamda yayımlanan “ilk” öğretim programı olduğu ileri sürülebilir⁶⁶³. Osmanlı bireylerinin sıbyan mekteplerindeki eğitim öğretim süreçlerinin nasıl işleyeceğine, hocaların bu süreçteki görev ve sorumlulukları ile yaklaşım ve yöntemlerine ilişkin belirlenen esasları ihtiva eden Talimatname’nin temel amacı geleneksel eğitim öğretim düzeninde yeni ve modern reformlar yapmak suretiyle bireylerin, kısa sürede, kolay bir şekilde ve az bir çaba ile bilim ve eğitim kazanmalarındır.

Talimatname’de dikkat çekici bazı önemli husus ve yenilikler yer almaktadır. Bunlar, *ders programları ve okuma yazma öğretimi, genel eğitim süreci, ölçme değerlendirme yöntemleri ve öğrenci başarıları ve diğer temel hususlar* başlıkları altında ele alınabilir. İlk olarak, ders programı şu şekilde belirlenmiştir: *Elifba cüzü, Amme cüzü ve öteki cüzler, Kur'an (hatim ettirilecek), Türkçe Ahlâk risalesi, Türkçe Tecvit, İlmihal (din bilgisi), Türkçe sözcüklerin okutulup yazdırılması, Güzel Yazı, isteyen ve yeteneklilerin hafızlığa çalıştırılması*. Programdaki derslere bakıldığında, okuma eğitiminin yanında bir diğer önemli husus olarak yazı eğitimine de yer verilerek ilkokuma ve yazma öğretiminin nasıl yapılacağına ilişkin kuralların belirlendiği görülmektedir. Öğretim süreçleriyle ilgili olarak alfabe öğretiminde yazılıp silinebilir siyah taş tahtalar olan levhaların ve divit kalemlerin kullanılacağı belirtilmiştir. Dolayısıyla öğretim teknolojilerinde bir değişim politikası söz konusudur. Ayrıca yazı yazma isteği ve kabiliyeti her çocuğun doğasında bulunduğundan bunun geliştirilmesi gerektiği, çocukların okuduklarını yazmalarının öğrenmelerini kolaylaştıracağı, harf öğretiminde basitten zora doğru bir yol izlenmesi ve “tekrar”ın önemli bir öğretim ilkesi olduğu Talimatname’de öne çıkan hususlardır. Mektebe atanan yazı hocaları tarafından öğrencilere Sülüs ve Nesih adı verilen güzel yazı çeşitleri öğretilerek Türkçe hazırlanmış olan sözlük ve Ahlak risalelerini hem okuyup hem yazmak suretiyle öğrenmeleri istenmiştir⁶⁶⁴.

Üzerine Bir İnceleme Eseri”, *Çağdaş Eğitim*, 21/223, (1996), 7; İsmail Kara - Ali Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri: Hatıralar, Yorumlar, Tetkikler* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), 451.

⁶⁶³ Bu tespiti destekleyen bir çalışma için bkz. Namık Kemal Şahbaz, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’in İlk Yıllarına Kadar (1839-1928) Türkiye’de İlkokuma ve Yazma Öğretimi* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 31.

⁶⁶⁴ Şahbaz, *İlkokuma ve Yazma Öğretimi*, 32; AKYÜZ, “Nisan 1847 Talimatı”, 13.

Öğrencilerin sıbyan mektepleri ve sonrasındaki eğitim süreçlerine dair Talimatname’de belirtilen genel kararlar çerçevesinde, altı yaşını bitirmiş her bireyin, sıbyan mektebine kaydının yapılmasının zorunlu olduğu açıkça ifade edilmiştir. Bunun sorumluluğu ise velilerin mesuliyetinde görülmüştür. Ortalama öğrenim süresi dört yıl olan sıbyan mekteplerinde öğrenimini tamamlayarak başarıyla mezun olan öğrenciler yine zorunlu eğitim kapsamında rüştiye mekteplerine devam edeceklerdir. Rüştiyeye alınan öğrencilere *din derslerinden Birgivi risalesi, Arapçanın ilk bilgilerinden Sarf ve Nahiv kitapları (dilbilgisinin kelimeler ve cümle kuruluşu ile ilgili kısımları), Sülüs ve Nesih yazı türlerini öğrenmeye devamın yanında, isteklerine göre Rik’a, Ta’lik, Divani tür yazıları, halka yetecek kadar dört aritmetik işlemi, hesap ve sayı sayma* gibi dersler okutulacaktır. Sonrasında ise bu öğrenciler İdadiye, Tıbbiye, Harbiye, Bahriye gibi devrin askerî mekteplerine girme şansını elde edecektir⁶⁶⁵.

Öğrenci başarı durumları ve ölçme değerlendirme yöntemleriyle ilgili kuralların da belirlendiği görülmektedir. Bu çerçevede öğrencilerin genel başarısı, dördüncü yılın sonunda yapılacak bitirme sınavıyla ölçülecektir. Bu sınavda, öğrenim süresini tamamlamış ancak bu süre içinde gerekli bilgileri öğrenmedikleri anlaşılan çocuklar mektepten çıkarılmayacak ve öğrenim sürelerine -en çok- üç yıl daha ilave edilecektir. Her yıl sınava alınacak olan bu öğrenciler arasında toplamda yedinci yılın sonunda *gerekli bilgileri öğrenemeyenler çok geri anlayışlı* bulunarak bu tür çocukları velisi isterse mektepten alabilecektir. Bununla birlikte öğrenci başarısının ise büyük ölçüde hocaların görev ve sorumluluklarına bağlandığı görülmektedir⁶⁶⁶. Buna göre:

“...Hoca efendiler, sıbyan mekteplerinde çocukların dört yıl içinde Rüştiyeye verilmeye yeterli hâle gelmelerini üzerlerine bir borç bileceklerdir. Bu konuda gevşeklik gösterirlerse, meslektaşları ve Meclis-i Maarif üyeleri gözünde mahcup düşerler. Hoca efendilerin böyle bir gevşekliğinin olumsuz sonuçları tüm çocukları etkiler ve kusur yalnızca kendi üzerlerinde kalır. Bu nedenle, hocalar işin bu tarafını iyi düşünüp sorumlu olmaktan kaçınmalıdırlar...”

Talimatname’de yer alan diğer temel hususlar ise aşağıdaki şekilde maddeler halinde sunulmuştur⁶⁶⁷:

- Hocalar, çalışkan ve terbiyeli çocukları yanı başlarına oturtup onları övücü sözler ve davranışlarla ödüllendirecek aksi durumda olanları ise belirli

⁶⁶⁵ Akyüz, “Nisan 1847 Talimatı”, 1-47.

⁶⁶⁶ Akyüz, “Nisan 1847 Talimatı”, 1-47.

⁶⁶⁷ Akyüz, “Nisan 1847 Talimatı”, 1-47.

şekillerde cezalandıracaklardır. Bu durumlar, çocukların velilerine de bildirilecektir.

- Mektebe altı yaşını bitirmiş çocuklar kabul edilecek olup aileler isterlerse 4-5 yaşlarındaki çocuklarını da gönderebileceklerdir. Altı yaşını geçtiği halde, ekonomik bakımdan sıkıntıda oldukları için ailesinin okula göndermeyip bir işe verdiği çocukların işi engellenmeyecek, on üç yaşına kadar bu çocuklar her sabah mekteplere gelip birer ders aldıktan sonra işlerine gideceklerdir.
- Sıbyan mekteplerinde erkek ve kız öğrencilerin bir arada karışık bir şekilde oturmalarının, uyulması gereken usul ve terbiye esaslarına aykırı olduğu belirtilerek “...*Hoca efendilerin, kızların sıralarını erkeklerinkinden ayırıp erkeklerin kızlarla aşırı sohbet edip onlara karışmamalarına çok dikkat etmeleri*” gerektiği ifade edilmiştir.
- Mektebin haftalık tatili sadece Cuma günü olup ayrıca bayram ve yıllık tatiller belirtilmiştir.
- Dört yıllık sıbyan mektebini girdikleri sınavda gösterdikleri başarıyla bitirenlerin -başlangıçta iki yıllık olarak planlanan- rüştiye mekteplerine devamları da ilköğretim zorunluluğu kapsamındadır.
- Hocalara rehberlik edip kolay öğretim yöntemlerini göstermesi amacıyla Muîn-i Mekâtib adı verilen müfettişler görevlendirilecektir.
- Namaz vakitlerinde öğrencilerin namaz kılmaları sağlanarak her gün ders bitiminde padişah için dua ettirilecektir.
- Hocaların maaşları, alışlageldiği şekilde her öğrenci velisi tarafından verilen aylık 1-12 kuruşluk tutarlarla ödenmesi usulü devam etmekle birlikte hocalar maddi durumu yetersiz çocuklardan herhangi bir ücret talep etmeyeceklerdir. Böyle bir durumdan ötürü kazanç kaybına uğrayan hocalara devlet tarafından destek verilecek olup hayatlarını uygun bir şekilde sürdürmeleri sağlanacaktır.

Burada kısaca maddeler halinde verilenlere ek olarak ilgili Talimatname’de mektepler arası öğrenci nakil durumları ve uygulama usul ve esasları; öğrenci sınavları, tatil zamanları, öğrenci disiplin kuralları gibi sıbyan mekteplerine ilişkin birçok konu ayrıntılarıyla açıklanarak karara bağlanmıştır. Belirtilen tüm hususlardan hareketle 8 Nisan 1847 tarihli bu talimatnamenin sıbyan mektepleri için oldukça önemli yenilikleri içinde barındıran bir politika belgesi olduğu ifade edilebilir. Osmanlı maarif modernleşmesi çerçevesinde bu kapsamda ilk kez yayımlanan öğretim

programını olma özelliğini taşıyan bu Talimatname, Osmanlı ilköğretimi için daha sonra gerçekleştirilecek olan yasal düzenlemelere de temel oluşturmuştur⁶⁶⁸.

Görüldüğü üzere Osmanlı geleneksel eğitiminin temel kurumu olan sıbyan mektepleri için oldukça önemli bir reform çabasına girilmiştir. Meclis-i Maarif-i Umumiyenin padişahın onayı ile yayımlanmış olduğu bu belge, Tanzimat modernleşmesine yoğun çaba sarf eden devlet adamlarının geleneksel eğitim kurumlarını bir kenara atmadığını göstermektedir. Bunun aksine, 1847'deki modern rüştiye mektebi kurma uygulamalarıyla aynı tarihlerde çıkarılan bu talimatla sıbyan mekteplerindeki modernleşmenin öncelikli sayıldığı da anlaşılmaktadır. Hatta devlet adamları, ilk kademe olan sıbyan mekteplerinde gerekli eğitim reformu yapılmadan orta ve yüksek kademeye yönelik girişimlerin yetersiz kalacağını da farkındadırlar. Öyleyse geleneksel eğitim kurumlarının dışlandığı, herhangi bir reform çabasında bulunulmayarak bunların yerine yeni mektepler tesis edildiği vb. yönlerdeki yorum ve değerlendirmelere daha ihtiyatlı yaklaşmak gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Bir başka ifadeyle söz konusu iddia şu şekilde temellendirilebilir: Tanzimat Dönemi'ndeki maarif modernleşmesi kapsamında sıbyan mekteplerinde reform yapılması konusunun önemsendiği ve buna yönelik olarak devlet adamları ve ilgili kurumlar tarafından gerekli politikaların oluşturulduğu görülmektedir. Siyaseten devleti içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmak için Tanzimat Dönemi'nde tam olarak vücut bulan modernleşme ve Batı'ya öykünme tepkisinin, Osmanlı'ya bu dönemde derinden temayüz ettiği bilinmektedir. Bu durum devletin tüm kurumlarıyla birlikte baştan aşağı yeniden yapılandırılmasına etki ettiği gibi sosyo-kültürel yapıya ve nihayet ülkenin maarif hayatına da etki etmiştir. Modern eğitim yapılanması bağlamında 1845 yılından itibaren önemli politika belgelerinin ortaya konularak gerçekleştirilecek reformların ana çerçevesinin belirlendiği, amaç ve hedeflerinin tayin edildiği, içeriğinin düzenlendiği görülmektedir. Bu noktada maarifin modernleşmesi çerçevesinde geleneksel yapıdaki sıbyan mektepleri için de önemli reformlar gerçekleştirilmesi, bir devlet politikası olarak belirlenmiştir. Yukarıda incelenen Sıbyan Mektepleri Talimatnamesi bunu açıkça göstermektedir. Dolayısıyla

⁶⁶⁸ Sıbyan mekteplerinde yenilik öngören bir diğer reform belgesi, 1856 yılında yayımlanmış olup İzmir'deki sıbyan mekteplerinin ıslahı için hazırlanan bir nizamnameyi içermektedir. Nizamname ile birlikte mektep plan ve krokilerinin yer aldığı dokuz varaklık bir belge grubu için bkz. BOA. İ.DH. 353/23335, (H. 29 Cemaziyevvel 1272/M. 6 Şubat 1856). Bu düzenlemelerin dışında 18 Aralık 1862 tarihinde birtakım önemli kararlar alınmış ve en kapsamlı yasal düzenleme ise daha sonra 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile yapılmıştır. Bkz. Akyüz, "Nisan 1847 Talimatı", 22-24.

Tanzimat'ın, geleneksel eğitim kurumlarını modernleşme çabalarının dışında tuttuğu gibi bir durum yoktur. Tabii bu politikaların ne ölçüde uygulamaya geçirilebildiği veya medrese ve sıbyan mekteplerinde planlanan reformların istenilen şekilde neden hayata geçirilemediği konusu tartışmaya açıktır.

Sıbyan mektepleri için belirlenen politikalara uygun şekilde bazı uygulamalara girildiği görülmektedir. Bu çerçevede birkaç arşiv belgesinden hareketle sıbyan mekteplerine modern ders araç gereçlerinin teminine ilişkin iki uygulama örneği sunmak mümkündür. İlki, sıbyan öğrencilerine derslerde okutulacak kitapların teminiyle ilgilidir. Bu doğrultuda sıbyan mekteplerine ders kitabı hazırlanması için harekete geçilmiş; konuyla ilgili bir kişi görevlendirilmiştir. Maliye Nazırına hitaben yazılan 15 Mart 1847 tarihli bir ferman-ı ali suretinde, *sıbyan mektepleri için Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından tertip edilen ahlak kitaplarının yazımı ve rakamlanmasını yapacak olan ve bu iş için uzmanlığı bilinen Hattat Rakım Efendi'ye aylık 200 kuruş maaş bağlanması* istenmiştir⁶⁶⁹. İkinci uygulama örneğine ilişkin bilgilerin yer aldığı arşiv belgesinde ise öğrencilerin, harflerin şekillerini kolaylıkla öğrenebilmeleri ve güzel yazı yazma uygulamalarında el alıştırması yapabilmelerine yardımcı olacak yazı tahtası numuneleri yaptırılmıştır. Bu numuneler incelendikten sonra “levha” adı verilen tahtanın daha uygun olduğuna karar verilmiştir. Bu doğrultuda mekteplere verilmek üzere bu levhalardan 6.000 adet (tanesi 50 paradan) yaptırılması ve bu iş için gerekli masrafların Mekâtib-i Umumiye bütçesinden karşılanmasına karar verilmiştir. Meclis-i Maarifin bir uygulaması olarak şekillenen bu konu öncelikle Meclis-i Valada görüşülüp kararlaştırılmış; ardından konuyla ilgili olarak padişahlık makamından 13 Aralık 1847 tarihinde onay alınmıştır⁶⁷⁰.

Yukarıda bahsedilen iki uygulamadan anlaşılabacağı üzere sıbyan mekteplerine ders araç gereçlerinin temini kapsamında - yukarıda ele alınan Talimatname'de de belirtilmiş olan- bazı politikalar aynı yıl içerisinde uygulamaya konulmuştur. Bu örneklerden hareketle devletin sıbyan mekteplerinde modern eğitim reformu için hem politika hem uygulama noktasında gerekli teşebbüslerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte sıbyan mekteplerinde nitelik geliştirmeye ilişkin Talimatname'de belirtilen hususların hayata geçirilmesi noktasında önemli problemler yaşanmış olup bunlar tam anlamıyla uygulamaya gerçekleştirilememiştir. Bunun sebepleri farklı

⁶⁶⁹ BOA. A. MKT. 71/19, (H. 27 Rebiülevvel 1263 / M. 15 Mart 1847).

⁶⁷⁰ BOA. İ.DH. 162/8438, 4-1, (H. 5 Muharrem 1264/M. 13 Aralık 1847).

cephelerden ele alınarak tartışılabilir. Bir açıdan bakıldığında ise bu durumu Tanzimat Dönemi'nde devletin içinde bulunduğu siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel durumla açıklamak mümkündür.

Tanzimat Dönemi'nin hızla modernleşmeyi savunan siyasi atmosferi ve yönetici kesimin reformist profilinin sağladığı paradigma değişimi ile sıbyan mekteplerinde çok önemli düzenlemeler yapılması öngörülmüştür. Ancak ekonomik ve sosyo-kültürel konjonktürün buna tam anlamıyla hazır bulunduğu ve kucak açarak beklediği söylenemez. Öyle ki ekonomik boyuttan bakılacak olursa bu dönemde devlet, öngörülen reformları gerçekleştirebilmek için gerekli mali yükü karşılayabilme noktasında bir dizi problemler yaşamaktadır. Maarif reformu için gerekli tüm masrafları karşılamaya yetecek şekilde devlet hazinesinden bütçe ayrıl(a)mamıştır⁶⁷¹. Aslında maddi kaynakların yetersizliği ve maarif alanı için gerekli bütçe ve yatırımların yapıl(a)maması durumu sadece sıbyan mekteplerine has bir durum değildir. Söz gelimi, Kemal Efendi'nin ilk örneklerini kurarak tüm ülkede yaygınlaştırmaya çalıştığı modern rüştiye mektepleri başta olmak üzere maarif alanında yapılacak bütün reformlar için geçerlidir. Mesela modern rüştiye mekteplerinin kuruluşu esnasında Kemal Efendi'nin kimi masrafları kendi cebinden karşıladığı ve modern Darülfünun binasının inşaatı için gerekli (düzenli) bütçe tahsisatının yapılamaması (veya tahsisatın başka yerlere harcanmak durumunda kalınması) nedeniyle uzun yıllar tamamlanamadığı bilinmektedir. Dolayısıyla burada geleneksel eğitim kurumlarına bütçe ayırmama, modern kurumlara ayırma gibi bir çifte standartlı bir yaklaşım söz konusu değildir. Ekonomik boyutun yanı sıra eğitim reformu için sosyal ve kültürel açıdan da bazı sorunlar bulunmaktadır. Osmanlı Tanzimat toplumunda -en genel ifadeyle- modernleşmeyi olduğu gibi kabul eden radikal Batıcılar, modernleşmeye bütünüyle karşı çıkan radikal muhalifler ve bu iki kutup arasında sentez oluşturmaya çalışanlar olmak üzere üç farklı (baş) çevre ortaya

⁶⁷¹ Kuşkuyla yaklaşılmalıdır; çünkü bir yandan bu dönemde ülkede Batılılaşma'nın etkisiyle özellikle Sultan Abdülmecid Dönemi'nde fütursuzca yapılan saray harcamalarının ciddi boyutlara ulaşması ve oldukça yüksek maliyetler taşıyan saraylar yapılması gibi devlet bütçesini zora sokan durumlar yaşanırken diğer bir yandan kasadaki paranın dayanmadığı ve dış borçlanmaya gidildiği Kırım Savaşı gibi devlet bütçesini çökerten olumsuz vakalar yaşanmıştır. Hal böyleyken başta Sultan olmak üzere Tanzimat bürokratları tarafından eğitimin kritik öneminin anlaşıldığı ve bu konuda politika üretildiği konusu tartışma götürmezken devletin mali alanında görülen söz konusu tezat durumlardan hareketle, devlet ileri gelenlerinin maarif alanına gerekli bütçeyi ayırma noktasında bu bilinçle hareket ettiklerini söylemek güçtür.

çıkılmıştır⁶⁷². Gerçekte bundan da öte oldukça karmaşık bir görünüm arz eden Osmanlı modernleşmesine karşı çıkan güçler özellikle eğitim kurumlarını bir direnç alanı olarak görmüş ve kullanmışlardır. Bu yolda geleneksel eğitim kurumları olan sıbyan mektepleri ve medreselerde modern eğitim reformu girişimlerine engel olmak için karşı girişimde bulunmaktan geri durmamışlardır. Söz gelimi, Meclis-i Maarif-i Muvakkatin kararları çerçevesinde Kemal Efendi'nin rüştiye mekteplerinden önce ilk iş olarak sıbyan mekteplerinde bir reform çalışmasına girişerek 7 Nisan 1847 tarihli talimatnamenin hazırlanışında önemli bir çaba ve gayret göstermiş olmasına rağmen sıbyan mekteplerinin idaresini elinde tutan Evkaf Nezaretinin bunun uygulanmasına engel olduğu bilinmektedir⁶⁷³.

Yukarıda anlatılanlardan yola çıkılarak sıbyan mekteplerinde eğitim reformuna ilişkin önemli girişimlerde bulunulup belirli politikaların oluşturulduğu, ancak bu girişimlerin dönemin ekonomik ve sosyo-kültürel şartlardan dolayı tam anlamıyla, istenildiği şekilde uygulanamadığı söylenebilir.

3.1.1.2. Modern rüştiye mekteplerinin açılması

Osmanlı Devleti'nde geleneksel sıbyan mekteplerinin üstünde yeni bir kademe olarak planlanan (askeri alanın dışında) sivillerin eğitimini amaçlayan ilk mekteplerin kuruluşu Sultan II. Mahmud Dönemi'nin son zamanlarında vuku bulmuştur. Bu çerçevede 1839 yılında ilk sivil devlet okulları olarak İstanbul'da Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-ı Edebiye açılmıştır. Bu iki mektebin kuruluş amacı, devletin modernleşme yolunda en çok ihtiyaç duyduğu sivil bürokrasiye nitelikli memurlar yetiştirmektir⁶⁷⁴. Bir başka ifadeyle mevcut şartlar altında, kuruluş amacından realitedeki uygulamasına kadar bir meslek okulu olmaktan başka bir niteliğe sahip olmadıkları söylenebilir⁶⁷⁵.

Kemal Efendi'nin öncülüğünde 1847 yılında kurulan mektepleri ise ilk modern rüştiye mektepleri olarak kabul etmek ve bir anlamda Mekteb-i Maarif-i Adliye ve

⁶⁷² İnci Enginün, "Osmanlıca'dan Modern Türkçe'ye Türk Edebiyatı ve Öz kimlik", *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, Der. Kemal H. Karpat (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005), 331; Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, 34.

⁶⁷³ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1150.

⁶⁷⁴ Ali Akyıldız, "Mekteb-i Maarif-i Adliye", Ek 2/238-240.

⁶⁷⁵ "...bu mekteplerin ilk rüşdiye okulları oldukları öne sürülmüşse de Mekteb-i Maarif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulum-i Edebiyye gerçekte meslekten memurlara yönelik hizmet-içi kurs niteliğinde olup esasen ileri seviyede ilköğrenim kurumları düzeyindeydi..." Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 57.

Mekteb-i Ulum-ı Edebiyeden ayrı değerlendirmek gerekmektedir. İlk örneklerinin faaliyete geçmesinin ardından hem başkent İstanbul'da hem de ülke sathında yaygınlık kazandırılan bu rüştiyelerde modern anlamda yaş ve bilgi derecesine göre ayrılan sınıf sistemi kurulmuş, öğretim programları standardize edilmiş, mektepler için ihtiyaç duyulan ders araç gereçleri tek elden merkezi bir anlayışla sağlanmıştır⁶⁷⁶. Her ne kadar ikisinde de sıbyan mekteplerinin üst kademesinde bir mektep olarak nitelikli devlet memuru yetiştirme amacı güdülmüş olsa da bu yeni rüştiyeler, halkın kitlesel örgün-formel eğitimine yönelik bir yaklaşımla kurulup faaliyet göstermeleri açısından diğerlerinden farklı bir özellik arz etmiştir.

Bununla birlikte Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-ı Edebiye geleneksel tarzdaki ilmiye sınıfının hakimiyetinde olan Mekâtib-i Rüşdiyye Nezaretinin denetimine tabi kurumlar iken mevzubahis yeni rüştiyeler, daha seküler bir amaca hizmet eden Meclis-i Maarif-i Umumiye ve Mekâtib-i Umumiye Nezaretinin denetimindedir⁶⁷⁷. Nitekim yetkisi sahası sadece adı geçen iki mekteple sınırlı olan Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti 1849'da lağvedilmiş olmasına karşın Mekâtib-i Umumiye Nezareti ise modern maarifin yeniden yapılandırılması faaliyetlerinin bir sonucu olarak 1857 yılında Maarif Nezaretine dönüşmüştür⁶⁷⁸. Öte yandan geleneksel bir yapıya sahip olan Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-ı Edebiye 1862'de kapatılmış iken⁶⁷⁹ usul-i cedit yaklaşımıyla yapılandırılan modern rüştiyeler ise tüm ülkede yaygınlaştırılmaya çalışılarak Tanzimat'tan Cumhuriyet'e giden süreçte varlığını korumuştur. Sonuç olarak bakıldığında belirtilen farklılıklardan hareketle ilk modern rüştiyelerin, Kemal Efendi'nin Mekâtib-i Umumiye Nazır Muavinliği görevine atandığı 1847 yılı Ocak ayından sonra gerçekleştirdiği çalışmaların neticesinde kurulduğu söylenebilir.

Kemal Efendi'nin Osmanlı'nın ilk modern rüştiye mekteplerini açma fikrine nasıl sarıldığı net olarak anlaşılamasa da hayli emek ve gönül verdiği bu işin altından kalkabileceğine yönelik çevresinde ona karşı bir güvenoyu oluşmuştur. Öyle ki Ahmed Cevdet Paşa'nın meşhur eseri *Tezâkir*'de belirttiği üzere, "...Kemal Efendi erbâb-ı

⁶⁷⁶ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 36.

⁶⁷⁷ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 58.

⁶⁷⁸ Osmanlı eğitim sisteminin modernleşmesine yönelik olarak Fatih Demirel'in oldukça özgün bir yaklaşım sunan çalışmasında sıbyan mekteplerinin yanı sıra Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-ı Edebiye için modern anlamda bir hiyerarşiden bahsedilemeyeceği ve modern hiyerarşinin Mekâtib-i Umumiye Nezaretinin kuruluşuyla birlikte (1846) belirginleşmeye başladığı ifade edilmiştir. Bkz. Demirel, "Osmanlı Eğitim Sisteminin", 511-512.

⁶⁷⁹ Yıldırım, *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları*, 14-29.

ma'ârifden bir zât olup bu işin ehli...” bir kişidir⁶⁸⁰. Gerek söz konusu güvenoyunun ona dayanak sağlayan etkisi gerek kendi aydın ve cevval profil özelliklerinin farkında olarak bunun başarıyı ulaşma hedefinde kendisine güven sağlaması gerekse de dönemin Mustafa Reşid Paşa gibi üst düzey devlet adamlarının direktif, yönlendirme veya teşviklerinden güç alması... sebebi her ne olursa olsun etkisi çağını aşarak günümüze kadar süren oldukça önemli bir eğitim uygulamasına imza atmıştır. Osmanlı tebaasının örgün eğitimi için ilk modern rüştiye mektebini kurmuştur. Bu doğrultuda 25 Şubat 1847 (H. 9 Rebiülevvel 1263) tarihinde Sadaret makamından almış olduğu izinle İstanbul'da Davudpaşa'da bulunan Nazperver Kadın Mektebi adındaki eski bir sıbyan mektebini rüştiye haline dönüştürmüştür⁶⁸¹. Böylelikle sıbyan mekteplerinin üstünde yeni bir eğitim kademesi olarak planladığı rüştiyelerin pilot uygulamasını başlatmıştır. Daha sonra bu girişimin devamlılığını sağlamak yani başkent İstanbul başta olmak üzere ülkenin hemen her yerinde modern örgün-formel eğitim çerçevesinde faaliyet gösterecek olan rüştiyeleri yaygınlaştırmak için de büyük çaba göstermiştir.

Kemal Efendi'nin, modernleşmeye yönelik eğitimde reform hareketleri çerçevesinde mevcut sisteme yeni bir kademe yaratmak şeklinde zuhur eden bu uygulaması, dönemin kimi çevrelerince ülkede yüzlerce yıldır faaliyet göstermiş olan sıbyan mekteplerinin ikinci plana atılması olarak yorumlanmıştır. Bu durum dönemin mevcut şartları altında, değişime karşı kuvvetle muhalefet eden çevrelerin öteden beri Şeyhülislam'lığa ve Evkaf Nezaretine bağlı olarak faaliyet gösteren sıbyan mektepleri ve medreseleri bir direnç alanı olarak kullanmasıyla ilgilidir. Haddizatında, bir önceki başlıkta ifade edildiği üzere, sıbyan mekteplerinin modernleştirilmesine yönelik politikalar rüştiyelerle aynı vakitlerde oluşturulmuştur. Ancak sıbyan mekteplerindeki söz konusu reformların istenilen şekilde gerçekleştirilememesi nedeniyle Kemal Efendi, “...binaya orta katından başlayarak...” yani orta kademedeki rüştiye mekteplerini kurarak başlamak durumunda kalmıştır. Hatta yenilik karşıtlarının propagandasından çekinildiği için nispeten gözlerden uzak bir yer olması nedeniyle Davudpaşa semtindeki bir sıbyan mektebinin rüştiyeye dönüştürülmesiyle işe başlanmıştır⁶⁸².

⁶⁸⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40 (Tetimme)*, 37.

⁶⁸¹ Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim*, 225; Fatma Kaya Doğanay, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rüştiye Mektepleri*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011), 29.

⁶⁸² Cevdet Paşa, *Tezâkir 40 (Tetimme)*, 41.

Kemal Efendi'nin kişisel çaba ve gayretleriyle kurulan bu mektepte Arapça, Farsça, Hesap, Coğrafya gibi dersler usul-i cedid adı verilen modern usullere göre okutulmuştur⁶⁸³. Normal şartlarda okulun öğretim süresi iki yıl olarak planlanmıştır. Ancak sıbyan mekteplerinin henüz ıslah edilememesinden ötürü bir yıl hazırlık süresi ve bir yıl da Darülfunun'a hazırlık süresi eklenmek suretiyle öğrenim süresi artırılmıştır⁶⁸⁴. Böylelikle İstanbul rüştiyelerinde mevcut koşullar altında planlananın ötesinde öğretimin yapıldığı bir eğitim kademesi meydana getirilmiştir⁶⁸⁵. Bu durum pragmatist bir yaklaşımla eğitimin modernleştirilmesi adına kısa vadede çıktılar sağlayan önemli bir girişim olarak düşünülebilir.

Davudpaşa Rüştiyesi olarak bilinen bu mektepteki eğitim öğretim faaliyetlerinin başarılı bir şekilde sürdürüldüğü ve burada okuyan öğrencilerin beklendiği şekilde iyi bir eğitim alarak başarıya ulaştıkları kısa sürede anlaşılmıştır. Halkın büyük ilgi göstererek bu mektebe çocuklarını göndermeye rağbet etmesi üzerine mektebin öğrenci sayısı kısa sürede 100'ü geçmiştir. Öğrenci sayısının artması nedeniyle okulun mevcut dersliğinin yetersiz kalmasından dolayı daha sonra bir derslik daha ilave edilmesine ihtiyaç duyulmuştur⁶⁸⁶. 1848 yılı Haziran ayında söz konusu dersliğin inşası ve mektebin tamire muhtaç kısımlarının onarılması için gerekli tahsisatın yapılması kararlaştırılarak gerekli işlemin yapılması Maliye Nazırından istenmiştir⁶⁸⁷.

Kemal Efendi, kurmuş olduğu Davudpaşa Rüştiyesinde bizzat hocalık da yapmıştır. Bununla birlikte rüştiyelerde Farsça öğretimi derslerinde okutulmak üzere *Talim-i Farisî* adında bir kitap hazırlamıştır. Ayrıca ilim ve irfanına güvendiği dönemin bazı kişilerini rüştiyeler için ders kitabı yazmaları konusunda teşvik etmiştir. Bu çerçevede Ahmed Cevdet Efendi *Ma'lûmât-ı Nâfia* adlı eserini bu dönemde, Kemal Efendi'nin teşvikiyle yayımlamıştır⁶⁸⁸.

Davudpaşa Rüştiyesinin beklendiği şekilde fayda gösterdiğinin anlaşılmasının ardından uygun mahaller tespit edilerek Bayezid, Üsküdar, Tophane ve Babıali

⁶⁸³ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40 (Tetimme)*, 38. Ayrıca bkz. Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı* (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1995), 54. Cevdet Paşa'nın kızı olan Fatma Aliye Hanım ve söz konusu eserine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Cevdet Kırpık, "Fatma Aliye Hanım'ın Tarihe Dair Bir Eseri: Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı", *Turkish Studies (International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic)* 12/5 (2017), 251-264.

⁶⁸⁴ İlhan Tekeli – Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü* (Ankara: TTK Basımevi, 1999), 64.

⁶⁸⁵ Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, 54-55.

⁶⁸⁶ BOA. İ.DH. 175/9411, (H. 7 Recep 1264 / M. 10 Haziran 1848).

⁶⁸⁷ BOA. A. MKT. 135/25, (H. 16 Recep 1264 / M. 18 Haziran 1848).

⁶⁸⁸ Cevdet PAŞA, *Tezâkir 40 (Tetimme)*, 39. Aynı bilgi için bkz. Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, 55.

civarındaki Ağa Camisinde olmak üzere dört rüştiye mektebinin daha açılmasına karar verilmiştir. Ayrıca bu mektepler için 13 Aralık 1847 tarihinde bütçe tahsis edilmiş olup aylık 75 kuruş maaşla çalışmak üzere birer bevvap görevlendirilmiş; mektep binası ve derslikler için gerekli eşyalar temin edilmiştir⁶⁸⁹. Kemal Efendi'nin olağanüstü gayretleriyle, İstanbul'da 1847-1848 yıllarında açılan ilk modern rüştiyeler olarak tarihe geçen bu mektepler, numune olarak bir başka deyişle “örnek/pilot” okul olarak kurulmuştur⁶⁹⁰.

3.1.1.2.1. Trablusgarp ile Bingazi'de mektep açma girişimi

Kemal Efendi'nin İstanbul'da başlattığı modern rüştiye mekteplerini kurma çalışmaları ile merkez dışında yer alan bir bölge olarak Trablusgarp ile Bingazi'de Meclis-i Maarif-i Umumiyenin mektep açma girişiminde bulunması aşağı yukarı aynı tarihlere rastlamaktadır. 1847 yılı ortalarında Trablusgarp ve Bingazi ahalisi, yaşadıkları şehirlerde birer mektep açılmasına yönelik taleplerini Trablusgarp Valiliği kanalıyla merkeze bildirilmiştir. Akabinde ilgili birimlerce incelenmek üzere (Kemal Efendi'nin de üye olarak görev yaptığı) Meclis-i Maarife sevk edilen bu yazıda, *Trablusgarp ve Bingazi'de yaşayan Müslüman çocuklar için başta Türkçe olmak üzere gerekli diğer derslerin öğretiminin yapılacağı 50 öğrenci kapasiteli iki mektep inşa edilmesi* istenmiştir. Ayrıca, Trablusgarp Valisinin kendi yorumlarını da kattığı anlaşılan bu yazıda, *bu mektepler kurulup faaliyete başladığı vakit, bunların faydalarını gören ahalinin, yıllık masraflarını kendi rızalarıyla karşılamalarının mümkün olabileceği ve ahalinin bölgede daha başka mektepler kurulması için çaba sarf edebileceği* belirtilmiştir. İnşa edilmesi istenen bu mekteplere yönetim usullerine vâkıf, öğretim süreçleri ve dersler hakkında bilgi sahibi “Müdür-i Mekâtib” unvanıyla bir yöneticinin ve mektepte gerekli dersleri verebilecek hocaların merkezden (İstanbul'dan) tayin edilerek gönderilmesi talep edilmiştir⁶⁹¹.

⁶⁸⁹ BOA. İ.DH. 162/8438, 3-1; 4-1, (H. 5 Muharrem 1264 / M. 13 Aralık 1847). Adı geçen Üsküdar Rüştiye Mektebi'nin faaliyette olduğu 1847-1913 yılları arasındaki durumunu ele alan bir araştırma için bkz. Hatip Yıldız, “Osmanlı Döneminde Üsküdar'da Açılan İlk Sivil Modern Okul: Üsküdar Merkez Rüşdiye Mektebi”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX, Bildiriler III*, Ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 11-13 Kasım 2016), 51-73.

⁶⁹⁰ Yahya Akyüz, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Darülmuallimin’in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 20/20 (2006), 25.

⁶⁹¹ BOA. A. MKT. 91/52, (H. 8 Şaban 1263 / M. 2 Temmuz 1847).

Trablusgarp ile Bingazi ahalisinin bu talepleri Mekâtib-i Umumiye Muavini Kemal Efendi'nin de aralarında bulunduğu Meclis-i Maarif-i Umumiye üyelerinin⁶⁹² müzakeresi neticesinde 22 Temmuz 1847 tarihinde kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede ahalinin kullandığı ana dil Arapça olmasından dolayı planlanan mekteplerde Arapça ders okutturulmasına gerek olmadığı ifade edilmiştir. Bununla birlikte ahalinin Türkçeye aşina olmamalarından dolayı da Farsça öğretiminin -en azından şimdilik- elzem olmadığı ifade edilmiştir. Ancak her tebaa ve ahalinin bağlı bulunduğu devletin dilini öğrenmesi, *kendilerine devlet tarafından gönderilecek emir ve buyrukları içeren lüzumlu evrakı aracısız olarak anlayabilmek* gibi çeşitli açılardan faydalar sağlayacağı belirtilmiştir⁶⁹³. Buradan anlaşılacağı üzere Meclis-i Maarif, devletin taşradaki kontrol mekanizmasının etkili bir biçimde işlemesi için tebaanın devletle iletişim aracı olarak resmi dil olan Türkçeyi bilmesini önemli ve gerekli görmüştür. Hâlihazırda bölgeden, mektep kurulması için bir talep gelmişken bunu pratikte fayda sağlayacak bir fırsata çevirmek amaçlanmıştır. Bu doğrultuda planlanan mekteplerde öncelikle Türkçe öğretimi yapılması elzem görülüp daha sonra ihtiyaç duyulduğu takdirde Arapça ve Farsça dilleri ile çeşitli diğer derslerin okutturulmasının da uygun olabileceği ifade edilmiştir. Böylelikle taşrada rüştiye mekteplerinin yaygınlaştırılmasına yönelik olarak daha sonra belirlenen devlet politikalarına öncülük eden önemli kararlar alınmış olduğu söylenebilir.

Son olarak ilgili belgeye göre söz konusu mekteplerin inşası, buraya atanacak personelin maaşı ve diğer çeşitli masraflar için gerekli meblağın hesaplanması için çalışma başlatılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Trablusgarp Valisinden, bölge ahalisinin planlanan mektep için ortaya çıkacak masraflara ne ölçüde ortak olabileceğinin netleştirilerek resmi yazıyla bildirmesi istenmiştir. Buna göre bir planlama yapıldıktan sonra uygulamaya girileceği belirtilmiştir⁶⁹⁴.

Genel olarak değerlendirildiğinde İstanbul'da ilk rüştiye mekteplerinin kurularak halkın eğitime yönelik uygulamaların başlatılması ile yukarıda ifade edilen Trablusgarp ve Bingazi'de yeni mektepler açılması planının birbiriyle aynı

⁶⁹² İlgili belgede Meclis-i Maarif-i Umumiye üyelerinden Mehmed Esad Efendi, İsmail Efendi, Ahmed Sâdık Ziver Efendi, Said Muhib Efendi ve Kemal Efendi'nin mühürleri bulunmaktadır. Kemal Efendi'nin, Mekâtib-i Umumiye Müdürlüğüne atandığı 1848 yılı başlarından itibaren Meclis-i Maarifin doğal üyesi olduğu bilinmekle birlikte, 2 Temmuz 1847 tarihinde yani muavinlik görevindeyken de söz konusu Meclisin üyesi olduğunu gösteren -araştırma kapsamında ulaşılabilen- tek kayıt olması hasebiyle bu belge özellikle önemlidir. Bkz. BOA. A. MKT. 91/52, (H. 8 Şaban 1263 / M. 2 Temmuz 1847).

⁶⁹³ BOA. A. MKT. 91/52, (H. 8 Şaban 1263 / M. 2 Temmuz 1847).

⁶⁹⁴ BOA. A. MKT. 91/52, (H. 8 Şaban 1263 / M. 2 Temmuz 1847).

tarihlere denk düşmesi dikkat çekicidir. Burada açılması planlanan mekteplerin sıbyan ya da rüştiye mektebi olduğuna ilişkin bir bilgi yer almamaktadır. Bununla birlikte bu dönemde sıbyan mekteplerinin daha çok vakıflar aracılığıyla açılıp faaliyet göstermesi ve yeni tarzdaki rüştiye mekteplerinin devlet gözetiminde ve desteğiyle açılması, müdür ve hoca atamalarının merkezden yapılması uygulamalarından yola çıkılarak söz konusu mekteplerin rüştiye ya da rüştiye mesabesinde bir mektep olarak planlandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca mektep için personelin merkezden gönderilmesi, mektebin yıllık masraflarının tespit edilmesi ve bütçe planlaması yapılması, ahalinin yardımlarının ne ölçüde olacağının belirlenmesi şeklindeki hususlar -araştırmanın ilerleyen bölümlerinde görülebileceği gibi- daha sonraki süreçte rüştiyelerin taşrada yaygınlaştırılması uygulamalarında dikkatle izlenen usul ve prosedürler arasında yer almıştır. Sonuç olarak 1847 tarihinde Trablusgarp ve Bingazi’de yeni mektepler açılması konusunda Meclis-i Maarifin aldığı bu kararların, rüştiyelerin yaygınlaştırılması politikasına öncülük ederek örnek oluşturması bakımından önemli olduğu ileri sürülebilir.

3.1.1.3. Darülfünunun kuruluşuna yönelik çalışmalar

Tanzimat’ın ilanını müteakip Osmanlı eğitim sisteminin gelenekselin dışında ve hatta ona karşı olarak yeniden tasarlandığını gösteren uygulamalardan birisi de Darülfünun kurma çabasına girişilmesidir. Öyle ki geleneksel eğitim kurumları olan medreseler var olduğu şekliyle faaliyetine devam ederken yükseköğretim alanında yeni ve modern bir eğitim kurumu olarak Darülfünun kurma fikri ortaya atılmıştır. Araştırmanın bir önceki bölümünde ifade edildiği üzere 1845 yılında kurulan Meclis-i Maarif-i Muvakkatin çalışmaları neticesinde belirlenen Osmanlı eğitim reformunun esaslarına göre ilk, orta ve yüksek olarak üç kademeye ayrılan eğitim sisteminin yüksek kademesi için İstanbul’da bir Darülfünun kurulması kararlaştırılmıştır. Tabii bu kararın arka planında Tanzimat’ın mucidi Mustafa Reşid Paşa’nın önemli bir katkısı olup Batı’da olduğu gibi üç kademeli bir eğitim sistemi yapılandırması amacıyla gerekli siyasi ve idari koşulların oluşturulması için çaba sarf etmiştir⁶⁹⁵. “Fenler evi” manasına gelen “Dârü’l-fünûn”, Osmanlı’nın geleneksel yükseköğretim

⁶⁹⁵ Mehmet Kaplan, “Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi”, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri: Bildiriler, Ankara 13-14 Mart 1985* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TTK Yayınları, 1994), 119. Aynı çalışmanın yayımlandığı bir derleme eser için bkz. Mehmet Kaplan, “Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi”, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 463-475.

kurumları olan medreselere taban tabana zıt olarak daha çok Batı kaynaklı bilimlerin eğitiminin yapılacağı bir kurum olarak tasarlanmıştır⁶⁹⁶. Batı'daki yükseköğretim kurumları olan üniversitelerin örnek alınmasından dolayı Osmanlı'nın modern anlamda kurmaya çalıştığı ilk ve tek üniversitesi olarak ifade edilebilir.

Dârülfünun kurulması yolunda ilk girişim, Meclis-i Maarif-i Muvakkatin kalıcı hâle dönüştürülmesi neticesinde oluşturulan Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin 1846'da faaliyetine başlamasının akabinde gerçekleştirilmiştir⁶⁹⁷. Böylesine bir eğitim kurumunun kurulmasının amacı, devlete iyi bir şekilde hizmet edecek nitelikli personel ihtiyacını karşılamak olduğu gibi, “*mâlûmat ve hüsn-i ahlâkça mükemmel olmak isteyen ve bütün ilim ve fenleri okumaya hevesli veya devlet dairelerinde çalışmak isteyen herkese gerekli bilgileri sağlayacak bir kurum*” olarak ifade edilmiştir⁶⁹⁸. Bununla birlikte Dârülfünun, bütün masrafları devlet tarafından karşılanan yatılı bir eğitim kurumu olarak planlanmıştır.

Dârülfünun'un kuruluşuna yönelik olarak Avrupa'daki üniversitelere benzer şekilde büyük ve gösterişli bir bina yapılması planlanmıştır. Bunun için çok geçmeden bir girişimde bulunularak İtalyan asıllı Mimar Gaspere Trajano Fossati⁶⁹⁹ ile İstanbul'da bir bina inşası için Kasım 1846'da mukavele yapılmıştır⁷⁰⁰. Bu doğrultuda Ayasofya civarında belirlenen büyük bir arazi üzerine üç katlı, 125 odalı ve oldukça gösterişli bir bina yapımına hemen başlanmıştır⁷⁰¹.

Sonuç itibarıyla Tanzimat'ın öngördüğü eğitim reformları arasında bir de yükseköğretim kademesinde Darülfünun kurma fikri olduğu ve bu konuda 1846-1847 yıllarında gerekli teşebbüste bulunularak çalışmaların başlatıldığı anlaşılmaktadır.

⁶⁹⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Tanzimat Döneminde İstanbul'da Dârülfünun Kurma Teşebbüsleri”, 150. Yılında Tanzimat, haz. Hakkı Dursun Yıldız, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 1992), 397-440; Ekmeleddin İhsanoğlu, “Darülfünun”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/521-525.

⁶⁹⁷ Konuyla ilgili farklı bir yaklaşım sunan bir çalışmada, Darülfünun kurma planının daha önce erken Tanzimat Döneminde düşünülmüş farklı bir okul türü olan Fünun Mektebi fikri ile eğitimsel içerik, seviye, amaç ve isim bakımından büyük benzerlik taşıdığı iddia edilmiştir. Hasebe, “An Ottoman Attempt for the Control of Christian Education”, 41/231-251.

⁶⁹⁸ İhsanoğlu, “Darülfünun”, 8/521-525.

⁶⁹⁹ Semavi Eyice, “Fossati, Gaspere Trajano (1809-1883)”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/170-173.

⁷⁰⁰ Söz konusu kontrat sureti mimar Fossati tarafından 23 Temmuz 1846 tarihinde Meclis-i Maarif-i Umumiye'ye sunulmuştur. BOA. HR.TO. 407/9. (H. 12 Muharrem 1263 / M. 31 Aralık 1846). Fransızca sunulan kontrat metninin ilgili birimlerce Türkçeye de çevrildiği görülmektedir. Bkz. BOA. HR.TO. 567/65, (H. 9 Şaban 1263 / M. 23 Temmuz 1847).

⁷⁰¹ Ancak bu girişimden kısa vadede sonuç alınamamıştır. Söz konusu binanın inşaatı çok uzun sürmüş, 8 Mart 1865 tarihinde bitirilebilmiştir. İnşaat tamamlandığı zaman ise Darülfünun olarak kullanılmamış, devlet sistemindeki farklı bürokrasi birimlerine mekan olmuştur. Bkz. Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, I-II/546.

3.1.1.4. Darülmualimîn'in kuruluşuna yönelik çalışmalar

Kemal Efendi'nin Mekâtib-i Umumiye Muavini ve Meclis-i Maarif-i Umumiye üyesi olarak Tanzimat Dönemi Osmanlı maarif modernleşmesine hizmet ettiği dönemde, 1847 yılında Meclis'te görüşülerek kararlaştırılan konulardan birisi de öğretmen yetiştiren modern bir mektep kurma projesidir. Kemal Efendi'nin girişimleriyle kurulan rüştiye mekteplerinin faaliyete geçmesi üzerine bu mekteplerin öğretmen ihtiyacı da açığa çıkmış ve öğretmen ihtiyacını giderecek bir kurum olarak Darülmualimîn fikri ortaya atılmıştır. Bu çerçevede ilk defa “Darülmualimîn” kavramının, oldukça çalışkan ve yenilikçi bir profile sahip olan Kemal Efendi tarafından Takvim-i Vekayi'de yayımlanan Fransız mektepleri hakkında bilgi veren bir yazıda kullanıldığı ifade edilmektedir⁷⁰².

Meclis-i Maarifin hazırladığı 25 Temmuz 1847 tarihli bir mazbatada, Tanzimat düzenlemeleri çerçevesinde Osmanlı maarifindeki nitelikli öğretmene duyulan ihtiyaç açık bir biçimde vurgulanmış; bu ihtiyaca binaen Darülmualimîn adlı modern manada öğretmen yetiştiren bir okul açılması öngörülmüştür. Eğitim sistemi ve medreselerin zamanla bozulduğu, sıbyan mektebi hocalarının, rüştiye mektebi derslerini ve özellikle de matematik ve diğer dünyevî dersleri okutmaya muktedir olmadığı belirtilmiştir. Her tür bilim ve fenni öğretmeye gücü yeten nitelikli öğretmenler yetiştirilmesi gerektiğinin altı çizilmiş; eğitim ve öğretim yöntemlerini bilen bilgili öğretmenlerin yetiştirilmesinin eğitim alanındaki düzenlemeler içinde en önde gelen hususlardan biri olduğu belirtilmiştir. Bu gerekçelerden hareketle Darülmualimîn adında öğretmen yetiştiren bir okul açılması kararlaştırılmıştır⁷⁰³.

Alınan bu kararın uygulamaya geçirilmesine yani Darülmualimîn kuruluşuna yönelik çalışmalara vakit kaybetmeden başlanmıştır. Meclis-i Maarifin gerçekleştirdiği çalışmalar neticesinde; Darülmualimîne aylık maaşı 150 kuruştan olmak üzere bir bevvap görevlendirilmiş olup Darülmualimîn binası için gerekli eşyaların temini ve dersliklerin mefruşatı için lazım gelen bütçe 13 Aralık 1847 tarihinde tahsis edilmiştir. Ayrıca mektebin tefrişi için bir büyük ve iki küçük mangal,

⁷⁰² Takvim-i Vekayi, no: 361; Akt: Erdoğan, “Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı-I”, 201.

⁷⁰³ BOA. İ.DH. 8034, (H. 11 Şaban 1263/M. 25 Temmuz 1847); Akt: Akyüz, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin”, 17-58.

bir leğen ile ibrik, bir güğüm teması, bir musluklu güğüm, bir maşrapa ve 3.000 kıyye kömür verilmiştir⁷⁰⁴.

Görüldüğü üzere Darülmualimîn kurma kararı 1847 yılı ortalarında alınmış olup gerekli çalışmalara hemen başlanmıştır. Rüştîye mekteplerinin ilk pilot uygulama örneklerinin de 1847 yılında faaliyete başladığı göz önüne alınırsa bu yıllardaki maarif reformu sürecinin oldukça cüretkâr ve hızlı adımlarla yürütüldüğü ileri sürülebilir. Kemal Efendi'nin Mekâtib-i Umumiye Nazırlığı dönemine ait faaliyetlerin sunulduğu araştırmanın ilerleyen bölümlerinde ayrıntılarıyla görüleceği gibi öğretmen yetiştiren modern bir kurumun ihtiyacına yönelik 1847 yılında gerçekleştirilen çalışmalar daha sonra karşılığını bulmuş olup 16 Mart 1848 tarihinde Darülmualimîn açılmıştır.

3.1.2. Mekâtib-i Umumiye Müdürlüğü/Nazırlığı Dönemi Eğitim Politika ve Uygulamaları

Kemal Efendi, 1845 yılı itibarıyla hız kazanan maarif modernleşmesi sürecinde hem reform politikaları üretme alanında cevval bir bürokrat hem de oluşturulan politikaların sağlam ve titiz bir uygulayıcısıdır. Yaklaşık bir yıl kadar süren Mekâtib-i Umumiye Nezareti Muavinliği boyunca Kemal Efendi'nin Osmanlı maarifine yapmış olduğu hizmetler, yaşadığı dönemde oldukça dikkat çekici bulunmuştur. Bunun vesilesiyledir ki Esad Efendi'nin Mekâtib-i Umumiye Nazırlığı görevinden ayrılışının akabinde, 26 Aralık 1847 tarihinde söz konusu Nazırlık müdürlüğe dönüştürülerek Kemal Efendi'nin uhdesine verilmiştir. Dolayısıyla Rütbe-i Saniye ile bu göreve atanmış olan Kemal Efendi, Mayıs 1854 tarihinde Osmanlı Devleti Berlin Ortaelçiliğine atanıncaya kadar yaklaşık yedi buçuk yıl süreyle bu makamda kalmıştır. Bu süreçte, Tanzimat Dönemi Osmanlı maarif modernleşmesinin esas unsurlarını oluşturan politikaların etkisi çerçevesinde, Mekâtib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi'nin öncülüğünde gerçekleştirilen eğitim politika ve uygulamaları aşağıda yer alan alt başlıklarda sunulmuştur.

3.1.2.1. Sıbyan mekteplerinde reform girişimi

Sıbyan mekteplerinin üstünde bir kademe olarak Kemal Efendi'nin öncülüğü ile açılan rüştîye mekteplerinin, kısa zamanda taşraya da yaygınlaştırılması çalışmalarına girişilmiştir. Ancak taşrada rüştîye açmak için öncelikli olarak ilk kademe mektepleri

⁷⁰⁴ BOA. İ.DH. 162/8438, 3-1; 4-1, (H. 5 Muharrem 1264/M. 13 Aralık 1847).

olan sıbyan mekteplerinde bazı reformlar yapılması gerektiği anlaşılmıştır. Daha önce de ifade edildiği üzere, bu kapsamda 1847 yılında belirlenen politikaların uygulamaya dönüştürülmesi için bir çaba sarf edildiği gibi sonraki yıllarda da aynı amaçla benzer girişimlerin sürdürüldüğü görülmektedir. Bu çerçevede 1848 yılında taşradaki sıbyan mekteplerinin mevcut durumunu araştırmak üzere merkezden bir memur görevlendirilmiştir. Memurun yaptığı inceleme sonucunda sunduğu raporda sıbyan mektebi hocalarının eğitim yaklaşımlarına yenilik katmak ve mekteplere ders araç gereçleri temin etmek hususlarının sahadaki temel meseleler olarak belirlenmiştir. Bu iki soruna çözüm olarak taşradaki sıbyan mektebi hocalarına, İstanbul'daki sıbyan mektebi hocaları için 1847 yılında yayımlanmış olan Talimat'ın verilmesi ve mekteplere yeteri kadar İlm-i Hal ve Ahlak risaleleri dağıtılması planlanmıştır. Bununla birlikte söz konusu hazırlık sürecinin tamamlandığı taşradaki bir şehirde bulunan büyük sıbyan mekteplerinden bir tanesi seçilerek rüştiyeye dönüştürülmelidir. Sıbyan mekteplerindeki ilk kademe eğitimlerinde dini bilgiler ve okuma eğitimini başarıyla bitirmiş öğrenciler bu yeni rüştiye mektebine alınmalıdır. Ayrıca rüştiye mektebine Darülmualimîn mezunlarından bir muallim ile mahallî ulemadan kabiliyetli bir kişi muallim yardımcısı olarak tayin edilmelidir⁷⁰⁵.

Görüldüğü üzere rüştiyelerin taşrada yaygınlaştırılabilmesi için planlanan bu girişim ilk etapta taşradaki sıbyan mekteplerinde birtakım yeni uygulamaların hayata geçirilmesine yönelik bir politikanın gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Eldeki verilerden hareketle bazı politikaların net biçimde belirlenmiş olduğu anlaşılmasına karşın bunların uygulamaya geçirilip-geçirilmediğine ilişkin net bir şey söylemek mümkün değildir. Söz gelimi 1853, 1854 ve 1855 yıllarında sadece İstanbul'da (Dersaadet ve bilad-ı selasede) Müslümanlara mahsus toplam 360 adet sıbyan mektebinin bulunduğu⁷⁰⁶ düşünüldüğünde bu mekteplere ders araç gereci lojistiğinin tam anlamıyla sağlandığını söylemek oldukça zordur. Buna karşın taşradaki sıbyan mektepleri için ise söz konusu politikaların belirlenen şekilde hayata geçiril(e)mediği rahatlıkla söylenebilir.

Böyle olmasına rağmen, “politika belirlemek” de ülkenin maarif hayatına önemli bir katkıdır. Öyle ki taşradaki sıbyan mekteplerinin ihtiyacı olan ders kitaplarının

⁷⁰⁵ BOA. İ.MVL. 127/3324, (H. 24 Zilkade 1264 / M. 22 Ekim 1848); Akt: Altınova, “*Rüştiye Mektepleri*”, 124.

⁷⁰⁶ *Devlet Salnamesi*, (H. 1269/M. 1853/1854), 87-88; (H. 1270/M. 1854/1855), 94-95; (H. 1271/M. 1855/1856), 104-105.

merkezden gönderilmesine yönelik 1847-1848 yıllarında alınan bu vb. kararlar, daha sonraki dönemlerde merkez-taşra arasındaki ders araç gereçlerinin temini uygulamalarına da öncülük eden bir politika olmuştur. Araştırmanın ilerleyen bölümlerinde de görüleceği üzere merkezden taşraya ders araç gereçleri lojistik hizmetlerinin sağlanması, 1845 yılından itibaren somut politikalara dönüşmeye başlayan Tanzimat modernleşmesi çerçevesindeki söz konusu bu ilk çalışmaların bir devamıdır.

3.1.2.2. Rüştîye mekteplerinin yaygınlaştırılması

1848 yılı başlarında Mekâtib-i Umumiye Müdürü olan Kemal Efendi'nin, atandıktan sonraki ilk icraatı, daha önce muavinlik görevindeyken kurduğu Davudpaşa Rüştîyesine ek olarak Bayezid, Üsküdar, Tophane ve Babıali civarındaki Ağa Camisinde olmak üzere dört rüştîye mektebi daha kurmak olmuştur. Yakından ilgilenererek büyük emek sarf ettiği⁷⁰⁷ bu mektepler Osmanlı eğitiminin modernleşmesi bağlamında ilk uygulamalar olarak tarihteki yerini almıştır. Kuruluşuyla birlikte bu mekteplerde eğitim öğretim faaliyetleri hızlı bir şekilde başlamıştır. Temmuz 1848'de ilk eğitim-öğretim döneminin tamamlanmasının ardından 20 civarında öğrenci, Meclis-i Maarif-i Umumiyede bir sınava tabi tutulmuştur. Öğrencilerin sınavda gösterdikleri başarı Meclis tarafından takdire şayan görülmüş ve bu durum Sultan Abdülmecid'e arz edilmiştir. Akabinde rüştîye öğrencilerinin sınav başarısı, maarif alanında modernist ve reformist politika ve uygulamaların öncüsü ve destekçisi olma yaklaşımıyla öne çıkan Sultan'ın ilgisini çekerek söz konusu sınavın, kendisinin huzurunda tekrar uygulanmasını istemiştir. Bunun üzerine Babıalide bulunan Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye odasında, Sultan'ın ve diğer üst düzey devlet adamlarının huzurunda sınav uygulaması yeniden gerçekleştirilmiştir. Sultan'ın beğeni ve övgüsünü kazanan bu uygulama sonrasında mektebin öğretmen ve öğrencileri atıyye-i seniyye ile ödüllendirilmişlerdir. Yaşanan tüm bu olaylar/gelişmeler Kemal Efendi'nin makam ve rütbesinde etkili olmuştur. Bu sayede Kemal Efendi'nin müdürlük unvanı nazırlığa dönüştürülmüş ve kendisine Rütbe-i Ula Sınıf-ı Sanisi ile bu rütbeye mahsus olan memuriyet nişanı verilmiştir⁷⁰⁸.

⁷⁰⁷ Kemal Efendi'nin çabaları için bkz. Aziz Berker, *Türkiye'de İlköğretim (1839-1908)* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1945), 5.

⁷⁰⁸ BOA. A. MKT.MVL. 9/A.58, (H. 25 Şaban 1264/M.27 Temmuz 1848). Ayrıca bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Deyimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 65-68.

Mekâtib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi'nin döneminde rüştiye mekteplerinin başta İstanbul olmak üzere tüm ülke sathında yaygınlaştırılarak sayısının artırılmasına yönelik girişimlerde bulunulmuştur. Bu kapsamda İstanbul'da yeni açılan mekteplere bakıldığında; daha önce (Dersaâdet'de ve bilâd-ı selasede) açılan rüştiyelere ilave olarak Beşiktaş sahilinde Hayrettin Paşa Medresesiyle Kasımpaşa'da bulunan Piyalepaşa Mektebinin Rüştiye Mektebine dönüştürülmesi planlanmıştır. Akabinde bu iş için gerekli bütçeyi temin etme yolları aranmıştır. Bu minvalde her sene Mekteb-i Maarif-i Adliye imtihanları sonunda talebe, hoca ve memurlara 29.400 kuruş atıyye-i seniyye verme uygulamasına son verilerek söz konusu meblağın yeni açılması planlanan rüştiyeler için kullanılması kararlaştırılmıştır. 10 Nisan 1851 tarihinde belirtilen meblağın 18.000 kuruşu -bir yıl boyunca aylık 1.500 kuruş olarak ödenmek üzere- yeni kurulacak olan Beşiktaş ve Kasımpaşa Rüştiye Mekteplerine tahsis edilmiştir⁷⁰⁹. Ayrıca mekteplerin dönüştürülmesi işleminin ne kadar masrafa yol açacağının belirlenmesine yönelik olarak 12 Nisan 1851 tarihinde ayrı bir çalışma başlatılmıştır⁷¹⁰.

Bu türden girişimlerin sonucunda İstanbul'da 1852⁷¹¹, 1853⁷¹², 1854⁷¹³ yıllarında faaliyet gösterdiği bilinen rüştiye mektepleri şunlardır: *Bayezid Rüştiyesi*, *Sarachane Rüştiyesi*, *Laleli Rüştiyesi*, *Davudpaşa Rüştiyesi*, *Üsküdar Rüştiyesi*, *Beşiktaş Rüştiyesi*, *Kasımpaşa Rüştiyesi*. Görüldüğü üzere kısıtlı mali imkânlar ve dönemin sosyo-kültürel konjonktürü dâhilinde rüştiye mekteplerini yaygınlaştırma çalışmaları devam ettirilmiştir. Bu çerçevede Sultan Abdülmecid'in 1845 yılındaki fermanında devletin uzun vadeli bir politikası olarak belirlenen *maarifin ülke çapında intişarı*⁷¹⁴ amacına uygun olarak sadece İstanbul'da değil merkez dışındaki diğer Osmanlı şehirlerinde de eğitimin yaygınlaştırılması hareketine girişilmiştir.

Rüştiyelerin taşraya yaygınlaştırılmasına yönelik politikalar 1848 yılında belirlenmiş olmasına rağmen bunlar ilk kademenin üstünde bir mektep türü olarak yapılandırıldığından ötürü söz konusu politikanın uygulanabilmesi için öncelikli

⁷⁰⁹ Ayrıca geriye kalan tutardan 8400 kuruşu Darülmuallimîn öğrencilerinin maaşlarına (burslarına) zam yapılmak suretiyle Darülmuallimîne aktarılmıştır. Arta kalan 3.000 kuruşun ise hazineye iade edilmesi kararlaştırılmıştır. BOA. A. MKT.MHM. 31/46, (H. 8 Cemaziyelahir 1267 / M. 10 Nisan 1851). Sonrasında konuyla ilgili olarak Maliye Nezaretine bildirimde bulunulmuştur. BOA. A.MKT.NZD. 32/17, 1-1. (H. 12 Cemaziyelahir 1267 / M. 14 Nisan 1851).

⁷¹⁰ BOA. A. DVN. 68/13, (H. 10 Cemaziyelahir 1267 / M. 12 Nisan 1851).

⁷¹¹ *Devlet Salnamesi*, (H. 1269/M. 1853/1854), 87-88.

⁷¹² *Devlet Salnamesi*, (H. 1270/M. 1854/1855), 94-95.

⁷¹³ *Devlet Salnamesi*, (H. 1271/M. 1855/1856), 104-105.

⁷¹⁴ Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, 83.

olarak ilk kademedeki sıbyan mekteplerinde bazı düzenlemeler yapılması gerektiği anlaşılmıştır. Daha önce de üzerinde durulduğu üzere, sıbyan mektebi hocalarının eğitim yaklaşımlarına yenilik katma ve bu mekteplere ders araç gereçleri temin etme türünden kararlar alınmıştır. Belirlenen politikaya göre sıbyan mekteplerinde yapılacak söz konusu düzenlemelerin ardından taşrada şehirlerde bulunan büyük sıbyan mekteplerinden bir tanesi seçilerek rüştiyeye dönüştürülecek; burada eğitimini başarıyla tamamlayan öğrenciler planlanan yeni rüştiye mektebine alınacaktır. Bununla birlikte rüştiye mektebine Darümuallimîn mezunlarından bir muallim ile mahallî ulemadan kabiliyetli bir kişi muallim yardımcısı olarak tayin edilecektir. Bu plan doğrultusunda ilk olarak Bursa ve Edirne’de birer rüştiye mektebi açılmasına karar verilmiştir⁷¹⁵. Böylelikle buradaki uygulamaların taşradaki tüm şehirlere örnek olacağı ve bu yolla rüştiye mekteplerinin ülke sathında kolayca yaygınlaştırılabileceği düşünülmüştür.

Darümuallimîn mezunlarının, rüştiye mekteplerine eğitim öğretim faaliyetlerinden esas sorumlu muallimler olarak atanması ve yardımcı muallim olarak da yöre ahalisinden geleneksel eğitime mensup bir hocaların atanmasına yönelik alınan bu kararlar, Tanzimat Dönemi boyunca rüştiye mekteplerinde uzun süre uygulanmış bir politika olması bakımından önemli ve dikkat çekicidir. Öyle ki bu yönde alınan söz konusu ilk kararlar, daha sonraki dönemlerde rüştiyelerin yaygınlaştırılması ve rüştiyelere muallim atamasına ilişkin usul ve esaslara temel oluşturmuştur. Hatta Kemal Efendi’nin Maarif Nazırlığı dönemlerine ilişkin araştırma bulguları arasında da görülebileceği üzere sonraki dönemlerin politikalarını şekillendirmekle kalmamış, uygulama boyutunda da doğrudan etkili olmuştur.

Söz konusu politika belirtildiği şekilde önemli olmasına rağmen Bursa ve Edirne’de açılması kararı alınan rüştiyeler her nedense açılmamış; bunun yerine taşradaki ilk rüştiye mektepleri Bosna Eyaletinde açılarak faaliyet göstermiştir. Bu çerçevede Bosna Eyaletinin yeni teşkil olunan beş livasının kaymakamlık merkezlerinde birer rüştiye mektebi açılması ve buraya personel tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu kararların çok geçmeden uygulamaya geçirildiği ve 28 Mart 1852 tarihinde bazı merkezlerde açılması planlanan rüştiye binalarının yapım çalışmalarının devam ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Saray şehrinde ve Hersek sancağının merkezi olan Mostar şehrinde planlanan rüştiye mekteplerinin bina

⁷¹⁵ BOA. İ.MVL. 127/3324, (H. 24 Zilkade 1264 / M. 22 Ekim 1848); Akt: Altınova, “Rüştiye Mektepleri, 124.

yapımına başlanması ve bu mekteplerin inşa masraflarıyla muallim ve diğer personelin maaşlarının ahali tarafından karşılanması kararlaştırılmıştır. Bunun yanı sıra bu mekteplere Darülmuallimîn mezunlarından seçilmek suretiyle atanacak muallim-i evvellerin, atandıkları mektepte aynı zamanda müdürlük vazifesini de yerine getirmesi istenmiştir. Müdür/muallim-i evveller, vali ve liva meclisinin de katılımlarıyla gerçekleştirilecek öğrenci sınavlarına dair evrakın İstanbul'a gönderilmesi işinden sorumlu tutulmuştur. Ayrıca İstanbul'dan seçilerek tayin edilecek muallim-i evvellere 750'şer kuruş, muallim-i sânilere 400'er kuruş ve bevvaplara 100'er kuruş "...-vergiye ilâveten- mahalleri emvâlinde verilmek üzere..." maaş tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır⁷¹⁶. Son olarak öğrencilerin öğretim süreçlerinde kullanacakları ders kitaplarının da merkezden gönderileceği belirtilmiştir⁷¹⁷.

Bosna'da belirtilen şehir ve kasabalarda kurulması planlanan rüştiye mekteplerinde görev yapacak muallim-i evvel, muallim-i sani ve bevvapların ataması 18 Nisan 1852 tarihinde yapılmıştır. Bunun üzerine İstanbul'dan Bosna'ya gidecek personel için harcırahlarına ek olarak aylık maaşlarının yarısının peşinen verilmesi, kalan yarısının da gittikleri yerdeki liva meclisleri tarafından ödenmesi kararlaştırılmıştır⁷¹⁸. Akabinde söz konusu mektep personelinin harcırah ve maaşları hesaplanarak belirlenmiş ve konuyla ilgili olarak gerekli işlemlerin başlatılması Maliye Nezaretinden istenmiştir⁷¹⁹.

31 Ocak 1853 tarihinde ise söz konusu muallim ve yardımcı personelin atandıkları yerlere vararak görevlerine başladığı anlaşılmaktadır. Ancak bu sırada kış mevsimi gelmiş olduğundan dolayı personelin kışlık masraflarının nereden karşılanacağı sorunu gündeme gelmiştir. Meclis-i Maarif-i Umumiyyede görüşülen konuyla ilgili olarak daha önce Bosna Eyalet Meclisi'ne mektep ihtiyacı için gönderilmiş olan meblağın kullanılabileceğine karar verilmiştir. Bununla birlikte kışlık masraf kalemleri ve tutarlarının incelenmesi ile kış mevsiminin geçmekte

⁷¹⁶ BOA. A. AMD. 36/89, 1-1, (H. 6 Cemaziyelahir 1268 / M. 28 Mart 1852). Daha sonra konu ile ilgili Maliye Nezaretine gerekli tahsisatın yapılmasına ilişkin bildirimde bulunulmuştur. Bkz. BOA. A. MKT.NZD. 54/28, (H. 16 Recep 1268 / M. 6 Mayıs 1852). Ayrıca bkz. BOA. A.MKT.MVL. 41/69, (H. 16 Recep 1267/M. 17 Mayıs 1851); Akt: Kaya Doğanay, *Rüştiye Mektepleri*, 75.

⁷¹⁷ BOA. A.AMD, 36/89; T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek*. Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1992, 452.

⁷¹⁸ BOA. A.MKT.MHM. 45/78, (H. 22 Cemaziyelahir 1268/M. 13 Nisan 1852); T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek*, 455.

⁷¹⁹ BOA. A. MKT.UM. 96/76, (H. 27 Cemaziyelahir 1268 / M. 18 Nisan 1852). Ayrıca harcırah olarak muallim-i evvellere ikişer bin, muallim-i sânilere bin beşer yüz kuruş olmak üzere toplam 11.500 kuruş verilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. BOA. İ.DH., 250/15343, (H. 10 Cemaziyelahir 1268/M. 1 Nisan 1852); Akt: Altınova, *Rüştiye Mektepleri*, 125.

olduğunun dikkate alınması gerektiği ifade edilmiş; söz konusu personel ihtiyaçları için çok fazla para harcanmayarak “...şimdilik yalnız odun ve kömür ve mangal gibi pek lüzumlu şeylerin alınması...” ve yapılan harcamalara dair belgelerin merkeze gönderilmesi istenmiştir⁷²⁰.

Taşrada rüştiye mektepleri açma ve yaygınlaştırma politikası kapsamında ilk olarak Bosna’da açılan rüştiye mekteplerinin açılış süreci, merkezden personel istihdamı gibi uygulamaların daha sonraki dönemlere temel oluşturduğu söylenebilir. Bu dönemden sonra taşrada açılan rüştiye mektepleri için gerçekleştirilen uygulamalar -nasıl ki Ahmed Kemal Efendi’nin daha sonraki nazırlık dönemlerinde de ele alındığı üzere- bu ilk örneklerden temel almıştır.

Kemal Efendi’nin kuruluşunda önemli çabaları bulunan Darülmuallimînin ilk mezunlarını vermesinin ardından rüştiye mekteplerinin, ülkenin dört bir yanında yaygınlaştırılması için ayrı bir çaba gösterilmiştir. Şöyle ki modern mekteplerin yaygınlaştırılması için en önemli ihtiyaçlardan biri, modern usullerde yetişmiş nitelikli muallim eksikliği olmuştur. Dolayısıyla Darülmuallimînin ilk mezunlarını vermesi rüştiyelerin yaygınlaştırılması politikasında tetikleyici bir unsur olarak değerlendirilebilir. Böylesi bir zeminde gelişme gösteren süreçte, 1 Temmuz 1853 tarihinde Osmanlı Devleti’nin çeşitli vilayetleri için toplamda 25 adet yeni rüştiye mektebi açılması kararı alınmıştır. Rüştiye mektebi açılması planlanan şehirler şunlardır: *İşkodra, Edirne, Yanya, Berat, Prizren, Delvine, Sofya, Şumnu, Yenişehir, Selanik, Filibe, Rusçuk, Vidin, Üsküp, Manastır, Konya, Ankara, Bursa, Trabzon, Erzurum, Kastamonu, İzmir, Kıbrıs Adası’nda Lefkoşe, Girit Adası’nda Kandiye ve Midilli Adası*⁷²¹.

Alınan bu karar üzerine harekete geçilerek taşrada mektep kurma çalışmalarına başlanmıştır. Müslüman çocuklarının, İstanbul’da açılan mekteplerde eğitim görerek kendilerini geliştirmelerine benzer şekilde taşradaki çocuklar için de bu fırsatın sağlanması temel politika olarak hedeflenmiştir. Bu çerçevede Kemal Efendi’nin nazırlığını yürüttüğü Mekâtib-i Umumiyye Nezareti teşkilatında rüştiye mekteplerinden sorumlu kişi olan İmamzade Mustafa Hafız Vehbi Efendi bu mekteplerin kurulup teşkilatlandırılması için çalışma yapmak amacıyla vilayetlere görevlendirilmiştir. Dönemin resmi gazetesi Takvim-i Vekayi’de yayımlanan 24 Ocak

⁷²⁰ BOA. A.MKT.MHM. 52/90; T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek*, 457.

⁷²¹ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, (Ankara: 2002), 46.

1856 tarihli bir habere göre, Vehbi Efendi'nin bölgedeki çalışmaları neticesinde İşkodra, Yenişehir, Yanya, Delubna(?), Manastır şehirlerinde birer rüştiye mektebi açılmış olup eğitim öğretim faaliyetlerine başlamıştır. Ayrıca buraya görevlendirilirken yanında götürmüş olduğu birtakım ders kitapları ilgili mekteplere dağıtılmıştır⁷²².

Görüldüğü üzere 1853 yılında taşrada açılması kararı alınan 25 rüştiyenin 1856 yılı ortalarına kadar sadece beşi açılabilmiştir. Vehbi Efendi'nin marifetiyle açılan mektepler, yine aynı dönemlerde farklı vilayetlerde açılan mekteplerle birlikte ele alındığında ise toplamda Bosna Eyaletinde yedi, Tekfurdağı'nda bir, Rumeli'de beş Rüştiye mektebi kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır⁷²³. Rüştiyelerin yaygınlaştırılması politikasının uygulanabilmesinin önündeki en büyük engel; *yeterli miktarda para, yeterli sayıda nitelikli öğretmenlerin ve rüştiye eğitimi yapılacak uygun binaların bulunamaması* olmuştur. Bu sorunların çözümüne yönelik birtakım uygulamalar geliştirilmiştir. Söz gelimi 25 yeni rüştiye mektebi yapılabilmesi için gerekli tahsisatı sağlayamayan devlet, memurların maaşından kesinti yapma noktasına gelmiştir. Bina sorununa ilişkin *kapatılmış medrese binaları ve uygun sıbyan mekteplerinin rüştiyeye dönüştürülmesi ve devlete ait uygun yapılar ile en az dört odalı evlerin kiralanması veya satın alınması* şeklinde çözümler üretilmeye çalışılmıştır. Devletin içinde bulunduğu mali sorunlar ve ekonomik olanaksızlıklar nedeniyle yeni rüştiye binası yapmak devletin son çare olarak gördüğü bir uygulama olmuştur⁷²⁴.

Bu uygulamalar, 1853-1856 Kırım Savaşı başta olmak üzere dönemin diğer zorlu koşullarıyla birlikte ele alındığında taşradaki Osmanlı tebaasının eğitimi için devletin, dikkate değer bir çalışma yürüttüğü anlaşılmaktadır. Öte yandan aynı yıllarda Osmanlı saray harcamalarının lüzumsuz masraflardan dolayı tepe noktasına ulaştığı ve hatta bu durumun kamuoyunda da tartışılır hale gelmesiyle Sultan Abdülmecid'in

⁷²² Takvim-i Vekayi, no: 537, (H. 16 Cemaziyelevvel 1272/M. 24 Ocak 1856). Aynı haber için bkz. Ceride-i Havadis, no: 756; Akt: Erdoğan, "Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı-I", 201.

⁷²³ Devlet Salnamesi, (H. 1272/M. 1856/1857), 113.

⁷²⁴ BOA. İ.MVL. 15492, (H. 23 Şaban 1272 / M. 29 Nisan 1856); Akt: Ercan Uyanık, *Modernleşme Döneminde Türk Aydınlarının Eğitime Bakışı* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 92. Ayrıca bu dönemde Osmanlı'nın Rum tebaasının eğitimi için belirli şartlar dâhilinde mektep kurulmasına izin verildiğini gösteren kayıtlar bulunmaktadır. Niş eyaleti dâhilinde Leskofça kazasında ikamet eden Rum milleti çocuklarına mahsus olmak üzere bir mektep inşasına başlanabilmesi için merkezden izin talebinde bulunulmuştur. Bu mektebin içinde "*kavanin-i saltanat-ı seniyyeye ve usul-i edeb ve tabiiyete aykırı bir şeyler okutturulmayacağına ve tayin olunacak muallimin dahi tebaa-i saltanat-ı seniyyeden ve ashab-ı sadakatten olmasına*" kefalet edenlerden bir kıta mühürlü senet alınıp muhafaza edildikten sonra inşasına 2 Eylül 1853 tarihinde ruhsat verilmiştir. Bkz. BOA. A. AMD. 48/100, (2 Eylül 1853).

büyük sıkıntıya düştüğü⁷²⁵ göz önüne alındığında, eğitim alanı için gerekli yatırımların yapılması noktasında ne denli özverili davranıldığı tartışmaya açık hale gelmektedir.

Rüştiyelerin taşraya yaygınlaştırma politikasının belirlendiği tarih, Kemal Efendi'nin İstanbul'da ilk rüştiyeleri kurduğu 1847 yılına denk gelmektedir. Bir diğer ifadeyle politika bazında düşünüldüğünde hem merkezde hem de taşrada rüştiye mektebi açma fikri aynı tarihte ortaya atılmış ve devlet politikası belirlenmiştir. Ancak -doğal olarak- ilk uygulamalar başkent İstanbul'da gerçekleştirilmiş olup hemen akabinde taşrada rüştiye kurma girişimleri başlatılmıştır. Bu çerçevede 1847 yılında Trablusgarp ve Bingazi'de yeni mektepler açılması kararıyla 1848 yılında Bursa ve Edirne'de taşrada açılması öngörülen ilk (pilot) rüştiye mekteplerinin kurulması kararı⁷²⁶ daha sonraki süreçte yön değiştirmiş; taşradaki ilk rüştiyeler önce Bosna vilayeti ve daha sonra diğer Balkan şehirlerde kurulmaya başlanmıştır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin klasik dönemden itibaren yüzünü Doğu yerine Batı'daki topraklara dönerek Balkan coğrafyasına yönelik sürdürmüş olduğu pozitif ayrımcılık politikasıyla ilişkilendirilebilir. Bu yoruma Tanzimat modernleşmesindeki Osmanlı'nın Batılı güçlerin müdahale tehdidinden çekindiği için taşradaki ilk rüştiye mekteplerini farklı milletten unsurların yaşadığı bu bölgede kurmuş olduğu fikrini katmak zordur. Zira buradaki rüştiyeler sadece Müslüman ahalinin çocukları için açılmış Müslüman mektepleridir. Dolayısıyla söz konusu yoruma öteden beri Balkan coğrafyasında güç çatışması yaşadığı Rusya'ya ve Rus politikalarına karşı Osmanlı Devleti'nin -en azından- kendi ahalisini yanında tutmak gayesiyle hareket ettiği fikri eklemenebilir. Tanzimat Dönemi'nde eğitimin modernleşmesi bağlamında açılan rüştiyelerin, tebaa üzerinde Osmanlılık kimliğini öne çıkararak güçlendirmek için açılan eğitim kurumları olarak ele alınması bu değerlendirmeyi desteklemektedir. 1856 yılında yayımlanan Islahat Fermanı'na kadar taşrada rüştiyelerin yaygınlaştırılması bu doğrultuda değerlendirilebilir.

Bununla birlikte özellikle Islahat Fermanı'nın ilanından sonra, Batılı güçlerin müdahale ve tehdidinden çekinilerek Osmanlılık kimliği oluşturma ve eğitim sistemi vasıtasıyla azınlıklara mensup bireylerin bu kimliği benimsemesini sağlama politikası belirginlik kazanmıştır. Bundan dolayı bu tarihten sonra Balkan coğrafyasında rüştiye mekteplerini yaygınlaştırma politikasına farklı bir çehre daha eklenmiştir. Zira

⁷²⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir* (13-20), 3-4, 8, 23, 36, 51, 70, 142.

⁷²⁶ BOA. İ.MVL. 127/3324, (H. 24 Zilkade 1264 / M. 22 Ekim 1848); Akt: Altınova, "Rüştiye Mektepleri, 124.

sadece Müslüman ahali çocukları için değil gayrimüslim ve azınlık grupların çocuklarının eğitimi için de rüştiye mektepleri açılmaya başlanmıştır. Sonuç olarak Islahat Fermanı ile birlikte taşrada (balkanlarda) rüştiye mekteplerinin yaygınlaştırılması yönünde izlenen politikalarda gayrimüslim ve azınlık gruplar belirleyici bir unsur olmuştur.

Buraya kadar ifade edildiği üzere, Ahmed Kemal Efendi'nin Mekâtib-i Umumiye Nazırlığını sürdürdüğü 1848-1854 yılları arası dönemde, rüştiye mekteplerinin hem merkezde hem de taşrada yaygınlaştırılması için önemli çalışmalar sürdürülmüştür. Bu dönemde belirlenen politika ve gerçekleştirilen uygulamaların daha gelişmiş uzantılarını Kemal Efendi'nin 1860'lı yıllarda başlayan nazırlık dönemlerinde -bu araştırmanın ilgili bölümlerinde- görmek mümkündür. Ayrıca açılan mekteplerin sayılarına ilişkin yukarıda verilen rakamlar daha sonraki yıllarda artmış olmakla birlikte özellikle 1857 yılında Maarif-i Umumiye Nezaretinin kurulmasından sonraki süreçte artış göstermiştir. Niceliksel artışlar bir kenara bırakılacak olursa “bir halk eğitimi hareketi” olarak bu dönemde açılan rüştiye mekteplerinin, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal eden modern kimlikli bireylerin oluşup gelişmesi, Osmanlı'nın merkezileşmesi ve merkezi değerlerin çevrede yaygınlaşması⁷²⁷ süreci için oldukça büyük bir temel oluşturduğu söylenebilir. Daha vurgulu bir ifadeyle rüştiye mektepleri aracılığıyla *devlete karşı siyasi sadakat bağları güçlü bireyler yetiştirmek ve İslami duyguları güçlendirmek* Tanzimat Dönemi eğitim reformunda bilhassa “çevre nüfus gruplarına yönelik eğitim politikası”nın temel hedefi olmuştur⁷²⁸. Bu vesileyle geleneksel paradigmanın ötesinde, modern eğitim paradigmasıyla amaca uygun bir şekilde yeniden yapılandırılan *eğitim-iktidar, birey-devlet* ilişkileri sonraki dönemlere de temel oluşturan bir sistem haline dönüşmüştür.

3.1.2.3. Rüştiye mektebi sınav uygulamaları

Yukarıdaki başlıklarda ifade edildiği üzere Kemal Efendi'nin gayretleriyle kurulan Davudpaşa, Bayezid, Üsküdar, Tophane ve Babıali civarındaki Ağa Cami Rüştiye Mekteplerinde ilk eğitim-öğretim döneminin tamamlanmasının ardından öğrencilerin başarı durumunu ölçmek üzere bir imtihanlar gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede Haziran 1848'de 20 civarında öğrenci, Meclis-i Maarif-i Umumiyede bir

⁷²⁷ Gündüz, *Maariften Eğitime*, 216.

⁷²⁸ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 31.

sınava tabi tutulmuştur. Öğrencilerin başarısı Meclis tarafından takdire şayan görülerek bu durum, Sultan Abdülmecid'e arz edilmiştir. 5 Temmuz 1848 tarihli bir belgede, yeni kurulmuş olan rüştiye mekteplerinde “usul-i cedit” üzerine gerçekleştirilen modern öğretim yöntemlerinin uygulanması neticesinde öğrencilerin “...altı ayda altı yıllık ilim tahsil etmiş gibi oldukları...” ifade edilerek iyi bir eğitim gördükleri belirtilmiştir⁷²⁹.

Rüştiye mektebi öğrencilerinin sınav başarısı, maarif alanında modernist ve reformist politika ve uygulamaların öncüsü ve destekçisi olma yaklaşımını gösteren Sultan'ın ilgisini çekerek söz konusu sınavın, kendisinin huzurunda tekrar uygulamasını istemiştir. Bunun üzerine onore edici ve özendirici olması için rüştiye mektebi imtihanlarının, -bir defaya mahsus- Sultan'ın da bulunduğu bir törenle Babıalide yapılmasına karar verilmiştir⁷³⁰. Akabinde Babıalide bulunan Meclis-i Valayı Ahkam-ı Adliye odasında, Sultan'ın ve diğer üst düzey devlet görevlilerinin huzurunda sınav uygulaması 10 Temmuz 1848 tarihinde tekrarlanmıştır⁷³¹. Sultan'ın övgüsünü kazanan bu uygulama sonrasında eğitime olan ilgilerini artırmak ve onları teşvik etmek için mektebin öğretmen ve öğrenciler atıyye-i seniyye ile ödüllendirilmiştir⁷³². Gerçekleştirilen tören esnasında bazı öğrencilere nişan verilmiş olmakla birlikte bazı öğrencilere de mahrum olmamaları için hediye olarak 2.500 kuruş dağıtılmıştır⁷³³.

Bunun yanı sıra söz konusu başarı başta Müdür Kemal Efendi olmak üzere Mekâtib-i Umumiye Müdüriyetinin personelinin makam, rütbe ve maaşlarına da etki etmiştir. Memuriyet görevi süresince göstermiş olduğu başarıların mükâfatı olarak Kemal Efendi'nin müdürlük unvanı nazırlığa dönüştürülmüş, kendisine rütbe-i ulı sınıf-ı sanisi ve bu rütbeye mahsus olan bir memuriyet nişanı verilmiştir. Ayrıca net maaşına 2.500 kuruş ilave edilmiştir⁷³⁴. Bununla birlikte Mekâtib-i Umumiye Muavini

⁷²⁹ BOA. İ.DH. 175/9470, (H. 3 Şaban 1264 / M. 5 Temmuz 1848).

⁷³⁰ BOA. A. AMD. 4/56, (H. 3 Recep 1264 / M. 5 Haziran 1848). Ayrıca, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ve Mekteb-i Harbiye-i Şahane öğrencilerinin imtihanları öteden beri (Hicri takvime göre) Şaban ayı içinde birbirini müteakiben yapılmıştır. Rüştiye mekteplerinin söz konusu mekteplerden daha alt kademede yer almasından dolayı, rüştiye mektebi öğrencilerinin imtihanlarının diğer mektep imtihanlarından daha önce yapılması daha uygun görülerek bu konu, 5 Haziran 1848 tarihinde kararlaştırılmıştır.

⁷³¹ BOA. İ.DH. 175/9493, (H. 10 Şaban 1264 / M. 12 Temmuz 1848).

⁷³² Takvim-i Vekayi, H. 29 Şaban 1264, no: 386; akt: Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, (Ankara: 2002), 27-28.

⁷³³ BOA. A. MKT.MVL. 9/A.58, (H. 25 Şaban 1264 / M.27 Temmuz 1848). Doğrudan Maliye Nazırına hitaben yazılan bu belgede, söz konusu maaş düzenlemeleri ve tören masrafları için gerekli bütçenin Maliye Nezareti tarafından karşılanması istenmiştir.

⁷³⁴ BOA. A. MKT.MVL. 9/A.58, (H. 25 Şaban 1264 / M.27 Temmuz 1848).

Vehbi Efendi'ye de “musıla-ı bilad-ı erbaa”dan olmak üzere mahreç payesi ile bir nişan verilmiştir. Vehbi Efendi'nin maaşına 500 kuruş zam yapılmıştır. Öte yandan Meclis-i Maarif kâtiplerinden Ahmed Bey'in maaşına 350 kuruş ve Naşid Efendi'nin de maaşına 500 kuruş zam yapılması kararlaştırılmıştır. Sultan'ın huzurunda imtihan olan 24 öğrencinin eğitime olan ilgilerini artırmak ve onları teşvik etmek için bazı öğrencilere nişan verilmiştir. Ayrıca gerçekleştirilen tören esnasında bazı öğrencilere de mahrum olmamaları için hediye olarak 2.500 kuruş dağıtılmıştır⁷³⁵.

Bu sınav uygulaması öğrencilerin başarısının yanı sıra aslında rüştiye mekteplerinin başarısını ölçmek ve bunu modern reform hareketlerine tepki ve/veya tereddütle bakan devlet adamları ile kamuoyuna göstermek gibi bir arka planda şekillenen amaç ve sonuçları da içinde barındırmıştır. Öğrencilerin ve bununla doğru orantılı olarak rüştiye mekteplerinin kısa vadede elde ettiği başarının Sultan tarafından beğenilmesi, bu işin tüm paydaşlarının teşvik edilerek ödüllendirilmesi reform hareketlerine güç katmıştır.

Rüştiye mekteplerinin başarısına gündem oluşturduğu düşünülen 1848 yılındaki söz konusu bu sınav uygulamasının daha sonraki tarihlerde aynı düzende, rutin olarak tekrarlanmadığı anlaşılmaktadır. 1 Aralık 1850 tarihli bir yazıda; Meclis-i Maarif-i Umumiye Reisi Abdülhak Efendi, zamanı gelmiş olan rüştiye mektepleri imtihanının Sultan Abdülmecid tarafından yeni inşa ettirilen Darülmaarif Mektebinde yapılmasını istemiştir. Geçen senelerde rüştiye mektebi imtihanlarının padişahın huzurunda yapıldığını belirterek 1850 yılı için yeni yapılan rüştiye mektebinde öğrencilerin sınava alınmasının uygun olup olmadığı ve uygun görülürse sınav günü programının nasıl tertip edileceği hususunda bilgi istenmiştir⁷³⁶. 25 Mayıs 1852 tarihli bir başka belgede ise rüştiye mektebi öğrencilerinin sınavlarının Darülmaarif Mektebinde yapılmasına ilişkin konunun, Meclis-i Maarif-i Umumiyede görüşülerek kararlaştırıldığı ve padişaha sunularak onay alındığı belirtilmiştir. İncelemeye alınan iki belgeden hareketle, devlet ileri gelenleri ile birlikte kimi zaman padişahın da katıldığı törenler halinde yapıldığı anlaşılan rüştiye mektebi sınavlarına ayrı bir önem verildiği anlaşılmaktadır. Bu uygulamayla rüştiyelerin akademik ve idari çalışanları ile öğrencilerini teşvik etmenin temel amaç olduğu ortadadır. Bununla birlikte yeni

⁷³⁵ BOA. A. MKT.MVL. 9/A.58, (H. 25 Şaban 1264/M.27 Temmuz 1848). Doğrudan Maliye Nazırına hitaben yazılan bu belgede, söz konusu maaş düzenlemeleri ve tören masrafları için gerekli bütçenin Maliye Nezareti tarafından karşılanması istenmiştir.

⁷³⁶ BOA. İ.DH. 224/13324, (H. 23 Muharrem 1267 / M. 28 Kasım 1850); BOA. A.AMD. 26/23 (H. 26 Muharrem 1267 / M. 1 Aralık 1850).

kurulmakta olan rüştiyelere halkın dikkatini celbederek rüştiyelerin saygınlığını ve tanınırlığını artırmak ve benzer şekildeki öncü eğitim reformlarına güç katmak gibi saiklerle gerçekleştirilmiş olması da ihtimal dâhilindedir.

28 Mart 1852 tarihinde Darülmârif Mektebi, Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Edebiye ile rüştiye mekteplerinin program ve sınavlarına dair bazı düzenlemeler yapılmıştır. Söz konusu mekteplere devam eden öğrenciler arasından Arapça, Farsça ve diğer bazı dersler için belirlenen kitapları okuyup tamamlayanlara bundan böyle - birinci sınıf itibarıyla- Sarf ve Nahiv dersleri verilerek güzel yazı yazma ve kâtiplik (usul-i inşa ve kitabet) becerilerini geliştirecek konular öğretilmesi gerektiğine yönelik bir düzenleme yapılmıştır. Ayrıca resmi imtihanların da buna yönelik olarak düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Bu öğrencilerin edindikleri bilgi ve beceri düzeyinin, “*derece-i malumat-ı meksubelerinin*”, ölçülmesi için memurlar arasında her daim başarılı hizmetleriyle öne çıkmış olan üç dört kişi ile bir Meclis-i Maarif Üyesinin hazır bulunduğu bir komisyon huzurunda sınav yapılması gerektiği belirtilmiştir⁷³⁷. Meclis-i Maarif-i Umumiye görüşülerek karara bağlanan bu konu, rüştiye mekteplerinin işleyişine öğrenme öğretme süreçleriyle değerlendirme sistemine yönelik düzenlemelere süreç içerisinde devam edildiğini göstermektedir.

3.1.2.4. Rüştiyelere modern ders araç gereçlerinin temini

3.1.2.4.1. Küre ve haritaların temini

Mekâtib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi, Avrupa mekteplerindeki nizam ve düzeni yerinde gözlemlemek ve zaten öteden beri üstlendiği görevlerle iyi bilinen beceri ve donanımını artırıp geliştirmek üzere Temmuz 1850/Nisan 1851 tarihleri arasında Avrupa’ya görevlendirilmiştir. Kemal Efendi, Avrupa seyahatindeyken Paris’te gerçekleştirdiği çalışmaların ve kurduğu bağlantıların sayesinde rüştiye mekteplerinde kullanılmak üzere küre ve harita siparişi vermiştir. 7 Ağustos 1851 tarihinde tercüme ve imal faaliyetlerine başlanmış olan bu küre ve haritaların Fransız okullarında kullanılanlarla aynı ölçüye sahip olmasına dikkat edilmiştir. Kürelerin üzerinde, gösterdiği coğrafyayı tanıtıcı ve betimleyici birçok işaret ve semboller yer almıştır. Yıldız kümelerinin özel şekilleri ve alametleri resmedilmiştir. Her bir devletin saltanatı, meşhur şehir ve memleketleri, nehirleri ve coğrafik anlamda önemli diğer özellikleri gösterilmiştir. Bu haliyle talep edildiği şekilde yapımına devam edilen söz

⁷³⁷ BOA. A. AMD. 36/91, (H. 6 Cemaziyelahir 1268 / M. 28 Mart 1852).

konusu kürelerden numune olarak birkaç tanesi İstanbul'a gönderilmiştir. Kemal Efendi, tüm kürelerin imalının bitirilip İstanbul'a gönderimi tamamlanmadan önce bu numunelerin Sultan Abdülmecid'e sunularak onay alınmasını istemiştir⁷³⁸. Kemal Efendi'nin bu dilekçesine istinaden Sadrazamlık makamı tarafından bir arz tezkiresi oluşturularak Mâbeyn-i Hümayun Başkitâbetine sunulmuştur. Netice olarak 15 Ağustos 1851 tarihli irade-i seniyye ile söz konusu numune küreler, incelenmek üzere Sultan'a takdim edilmiş ve gerekli onay alınmıştır⁷³⁹.

Söz konusu ders araç-gereçleri siparişinin bedeline ilişkin de ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Buna göre sipariş kalemleri ve ürün bedelleri şu şekildedir⁷⁴⁰:

Tablo 1. 11.

Rüştiye mektepleri için sipariş edilen ders araç-gereçleri

Tür	Adet	Birim Fiyat (Kuruş)	Toplam (Kuruş)
Kürre-i arz	70	300	21.000
Büyük pusula imtihan küresi arz ve sema	2	3.000	6.000
Defa vasat oturtma küre-i arz ve sema	2	1.000	2.000
Küçük ve büyük muhtelif kıta haritaları	12	1.200	14.400
<i>Toplam</i>			26.200

Kemal Efendi'nin çalışmalarıyla, 1851 yazında numuneleri incelenerek Paris ve Londra'da bulunan ilgili yerlere siparişleri tamamlanan bu ders araç gereçlerinin nasıl ve ne şekilde İstanbul'a getirildiğine ilişkin lojistik süreci net olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte söz konusu ders araç gereçlerinin 1852 yılında rüştiye mekteplerindeki öğretim süreçlerinde etkin bir biçimde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki Kemal Efendi Londra ve Paris'teyken tabloda belirtilen ders araç-gereçleri için ödenmesi gereken 26.200 kuruşu ödemiştir. Ancak bu iş için kendisine daha önce 20.000 kuruş tahsis edilmiş olup geri kalan 6.200 kuruşluk tutarı cebinden ödemiştir. Kemal Efendi, 30 Nisan 1853 tarihinde Sadarete sunduğu bir dilekçede bu tutarın kendisine ödenmesini istemiştir⁷⁴¹. Meclis-i Valada görüşmeye alınan bu konu hakkında, Kemal Efendi'nin marifetiyle Avrupa'dan getirtilen 70 kürenin rüştiye mekteplerine dağıtıldığı ve bir zamandan beridir öğretim süreçlerinde kullanılmakta olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca eğitim öğretim açısından oldukça faydalı bir araç olan

⁷³⁸ BOA. İ.DH. 238/14391, 1-1, (H. 9 Şevval 1267 / M. 7 Ağustos 1851).

⁷³⁹ BOA. İ.DH. 238/14391, 2-1, (H. 17 Şevval 1267 / M. 15 Ağustos 1851).

⁷⁴⁰ BOA. İ.MVL. 273/10544, 1-1.

⁷⁴¹ BOA. İ.MVL. 273/10544, 2-1, (H. 21 Recep 1269/M. 30 Nisan 1853).

kebir küre ve haritaların da aynı şekilde mekteplerin demirbaş listelerine kaydedilerek kullanılmakta olduğu belirtilmiş olup Kemal Efendi'ye gerekli ödemenin yapılması kararlaştırılmıştır. Daha sonra Meclis-i Vala tarafından da aynı şekilde kararlaştırılan konu Sultan Abdülmecid'in 30 Mayıs 1853 tarihli iradesiyle onaylanmıştır⁷⁴². Buradan hareketle 1852 yılında en azından İstanbul faaliyet sürdüren rüştiye mekteplerinde bahsi geçen modern ders araç gereçlerinin kullanılmakta olduğu söylenebilir.

1854 yılında Mekâtib-i Umumiye Nazırlığından ayrılarak Berlin Elçiliğine atanmış olan Kemal Efendi'nin, Elçilik görevindeyken de rüştiye mekteplerine ders aracı temin etmek için uğraştığı anlaşılmaktadır. 20 Ağustos 1857 tarihinde; Berlin-Osmanlı Elçisi Kemal Efendi tarafından bastırılıp tercüme ettirilen haritalardan öncelikle üç nüshası Sultan Abdülmecid'e takdim edilerek onay alınmıştır⁷⁴³. Akabinde söz konusu haritalardan 200 adedinin, rüştiye mektebi öğrencilerinin eğitiminde kullanılmak üzere getirtilerek Maarif-i Umumiye Kütüphanesine teslim edilmesi kararlaştırılmıştır. Öte yandan Mösyö Kogl'un çizdiği bu haritalar oldukça beğenilmiş ve kendisine bu süreçte gösterdiği güzel çalışma ve gayretlerinden ötürü mükâfat olarak dördüncü rütbeden nişan-ı ali verilmiştir.

Bunun yanı sıra Kemal Efendi, Berlin Elçiliğinde bulunduğu sıralarda bir de Almanya haritası yaptırarak İstanbul'a göndermiştir. Söz konusu haritanın Mekteb-i Bahriye Matbaasında birden fazla kez basılarak çoğaltıldığı bilinmektedir⁷⁴⁴.

Kemal Efendi'nin 1850-1851 yılları arasındaki söz konusu seyahati ile başladığı ve daha sonra çeşitli görevlerdeyken de sürdürdüğü rüştiye mekteplerine ilk modern araç gereçlerin getirilmesi uygulamalarını, Tanzimat Dönemi'nin özünü oluşturan modern paradigmanın benimsenmesi neticesinde öğretim teknolojileri alanında görülen bir değişim dönüşüm olarak değerlendirmek mümkündür. Bu dönemde “usul-i cedid-i tedrisiye” adı verilen ve modernite öncülüğünde geliştirilen politika ve uygulamalar birçok yeniliği beraberinde getirerek öğretim süreçlerinde sınıf, sıra, tahta, harita gibi yeni öğretim teknolojilerinin Osmanlı maarif hayatına girmesini sağlamıştır⁷⁴⁵. Öğretim teknolojilerindeki söz konusu değişim dönüşüm kapsamında öğrenme öğretme süreçlerinde nesne kullanımı ve öğretimin somuttan soyuta, basitten

⁷⁴² BOA. İ.MVL. 273/10544, 5-1, (H. 21 Şaban 1269/M. 30 Mayıs 1853); BOA. A.MKT.MVL.63/40, (H. 2 Ramazan 1269 / M. 9 Haziran 1853).

⁷⁴³ BOA. A. AMD. 77/85, (H. 29 Zilhicce 1273 / M. 20 Ağustos 1857).

⁷⁴⁴ BOA. A.MKT.NZD. 254/96, (19 Şaban 1274 / 4 Nisan 1858).

⁷⁴⁵ Tekeli, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e”, 456-475; Yüksel Göktaş, Nuray Temur Gedik, Aslıhan Kocaman-Karoğlu, Kürşat Çağıltay, “Öğretim Teknolojilerinin Osmanlı İmparatorluğu Dönemi’ndeki Tarihsel Gelişimi”, *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi* 24 (2009), 81-92.

karmaşığa gibi modern ilkelere göre şekillendirilmesi sağlanmıştır. Aynı zamanda bu tip uygulamaların daha sonraki dönemlere de örnek uygulamalar olarak aks ettiği düşünüldüğünde Kemal Efendi'nin Türk eğitiminin gelişimine önemli bir hizmette bulunduğu öne sürülebilir.

Osmanlı mekteplerindeki coğrafya öğretimi özelinde düşünüldüğünde, Kemal Efendi'nin bu seyahati, -yine aynı şekilde- modernitenin Osmanlı eğitim dünyasında edindiği yeri sağlamlaştırması olarak değerlendirilebilir. Modernitenin bir sitem olarak doğup dünyaya yayıldığı yer olan Fransa'da coğrafya ve tarih derslerine 19. yüzyılda ayrı bir önem verilmiştir. Bu dersler bireylerin, Fransız topraklarının ne kadar değerli olduğunu anlamaları ve bu topraklar üzerindeki “etkileyici” millî tarihlerinin bilincinde olan devlete sadık, aidiyet duygusu gelişmiş, devletin temel kurum ve değerlerine bağlı yurttaşlar olarak yetiştirilmesini sağlamıştır⁷⁴⁶. Modernleşmeyi devletin kötü gidişatına önlemek ve çağın gereklerini yerine getirmek amacıyla kullanarak Osmanlılık kimliği altında tebaanın birleşmesini öngören Osmanlı devlet adamları Tanzimat Dönemi'nde hızlı bir modernleşme serüvenine girişmişlerdir. Bu girişimin öncülerinden biri olarak reformist ve modernist sıfatlarını hüviyetinde birleştiren Mekâtib-i Umumiye Nazırı Ahmed Kemal Efendi, Osmanlılık kimliği oluşturma hedefine bir araç olarak coğrafya öğretiminin modernleştirilmesine büyük çaba harcamıştır. Bu çerçevede coğrafya derslerinde ilk defa modern usullere uygun olarak hazırlanmış yeni kitap, harita ve küreler kullanımıyla bireylere yaşadıkları toprakların “vatanın” somut görüntüsü aktarılmaya çalışılmıştır. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu geniş topraklar ve buna karşı oluşan tehditler açık biçimde bireylere sunulabilmiştir. Aynı şekilde modern felsefenin ağırlık kazandığı tarih dersleriyle de Osmanlılık kimliğinin inşa sürecine önemli katkı sağlanmıştır⁷⁴⁷. Sultan II. Mahmud Dönemi'nden itibaren çeviri veya telif yoluyla üretilen eserlerin Osmanlı'da modernleşmesine ayrı bir dinamik oluşturmalarının yanı sıra 1851 yılında kurulan Encümen-i Daniş ile birlikte bu sürece önemli katkı sunulmuş; başta tarih ve coğrafya olmak üzere matematik, ekonomi, doğa bilimleri gibi alanlarda Batı dil ve kültüründen çok sayıda eser tercüme edilerek Türk düşünce ve maarif hayatına dâhil edilmiştir⁷⁴⁸.

⁷⁴⁶ Abdulvahap Akıncı, “Osmanlı Devletinde Millî Kimlik İnşasında Okul”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19 (2014), 1-24.

⁷⁴⁷ Kemal. H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 29-30.

⁷⁴⁸ Tanpınar, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 151-153.

Sonuç olarak bakıldığında Tanzimat Dönemi'nde eğitim alanında atılan adımlar, devletin temel politikası olan modernleşme olgusuna hizmet etmiştir. Osmanlı yönetimi belirlenen bu hedefe topyekûn olarak gidebilmek için devlet mekteplerini *sosyal disiplinizasyon ve modernleşme* yolunda kurumsal bir araç olarak kullanmış ve tam anlamıyla bu dönemde belirlenen söz konusu politika daha sonraki dönemlerde zirve noktasına ulaşmıştır⁷⁴⁹.

4.1.2.4.2. Ders kitabı temini

Mekâtib-i Umumiye Müdürü Ahmed Kemal Efendi, modern rüştiye mekteplerinin İstanbul'da açılışına öncülük etmekle kalmamış, bu okullara modern ders araç gereçlerinin temini için de bir hayli uğraşmıştır. Bu çerçevede yeni kurduğu modern okullarda geleneksel yaklaşımın ürünü olan ders kitaplarının kullanılmayarak modern yaklaşımlarla oluşturulmuş yeni ders kitaplarının önemli bir ihtiyaç olduğunu düşünmüştür. Hatta bu durumu önemli bir görev ve sorumluluk addederek rüştiyelerdeki Farsça derslerinde okutulmak üzere *Talim-i Farisî* adlı bir ders kitabını bizzat kaleme almıştır⁷⁵⁰. Bu dikkate değer girişimin yanı sıra ilim ve irfanına güvendiği dönemin bazı kalem erbaplarını da rüştiyelerde okutulmak üzere ders kitabı yazmaları konusunda teşvik etmiştir. Nitekim Ahmed Cevdet Efendi (Sonra Paşa) *Ma'lûmât-ı Nâfia* adlı eserini, Kemal Efendi'nin isteği üzerine bu dönemde hazırlamıştır⁷⁵¹.

1847-1848 yıllarında açılan rüştiye mektepleri için gerekli kitapların telif ve tercüme yoluyla sağlanması gerektiği başta Ahmed Kemal olmak üzere dönemin devlet yetkililerinin de farkında olarak kabul ettiği bir durumdur. Buna karşın bu tarihlerde İstanbul'da açılan toplam beş rüştiye mektebinin öğrenci sayısının hızla artması, ders kitabı temini için önemli bir çabaya girişilmesini gerektirmiştir. Modern ve yeni kitapların telif ve tercümeleri yapıp temin edilene kadar söz konusu rüştiyelere Birgivi Risâlesi ile Sarf ve Nahv kitabından 200'er adet dağıtılmasına karar verilmiştir. Fakat bu eserlerin, ders araçlarının temin edildiği kaynak olan Tab'hane-i Amire'de mevcudunun kalmadığının bildirilmesi üzerine masrafları mektepler tahsisatından karşılanarak hemen basılması için emir verilmiştir⁷⁵².

⁷⁴⁹ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 32.

⁷⁵⁰ Ahmed Kemal, *Talim-i Farisî* (İstanbul: Karabet Matbaası, 1318).

⁷⁵¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40 (Tetimme)*, 39.

⁷⁵² BOA. İ.MSM. 25/687, (H. 18 Safer 1264 / M. 25 Ocak 1848).

Öğrenme öğretme süreçlerinde kolaylık sağlaması amacıyla rüştiye mektepleri için daha geniş ölçekli kitap ve risale basım ve yayımının yapılması da planlanmıştır. 30 Mart 1848 tarihinde basım işi için gerekli litografya tezgâhının Osmanlı ülkesinde bulunmamasından dolayı Avrupa'dan satın alınarak getirilmesi kararlaştırılmıştır. Söz konusu malzemelerin teminiyle birlikte, burada basılacak olan kitapların fazlasının ayrıca düşük fiyattan herkese açık olarak satılacağı ve bu iş için harcanan paranın en azından bir kısmının bu yolla sağlanacağı belirtilmiştir. Bu minvalde matbaa kurulumu için gerekli 15.000 kuruşun mektepler bütçesinden sayılarak Mekâtib-i Umumiye Müdürü Kemal Efendi'ye ödenmesine karar verilmiştir⁷⁵³. Bu durum değerlendirildiğinde, Kemal Efendi'nin öncülüğü ile ders araç gereçlerinin etkin bir biçimde temini için önemli çaba sarf edildiği ve sadece günü kurtaran değil daha uzun vadeli planlamaların yapılarak adımlar atılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Ne var ki değerlendirmeyi genele teşmil etmemekte fayda vardır. Nitekim Yıldırım'ın da ifade ettiği üzere Tanzimat Dönemi'nin eğitim reformlarının genel karakteristiği "...pratik çözümlerle kısa vadede sonuç almaya yönelik..." olmalarıdır⁷⁵⁴.

İstanbul'da kurulan söz konusu rüştiye mektebindeki öğrencilere okutturulmak için -her bir rüştiyeye 40'ar adet verilmek üzere- toplamda 200 adet *Birgivi Risalesi*'nin Meclis-i Maarife gönderilmesi istenmiştir. Birgivi risalesinin rüştiyelerde okutulmasıyla ilgili irade-i seniyye gereğince bu defa Tabhane-i Amire'de 1.200 nüsha basılarak söz konusu 200 adedi Meclis-i Maarife verilmiş ve geri kalanı ise satılmak üzere Tabhane-i Amire'de tutulmuştur. Sonrasında rüştiye mekteplerinin "...*menafi-i keşide-i umumiyesini müşahede eden herkesin, evladını mektebe göndermeğe şevk ve heves içinde bulunmasından...*" dolayı yukarıda sözü edilen her bir rüştiye mektebinde öğrenim gören öğrencilerin mevcudu ortalama 50-60'a ulaşmış olup yakın mahallerde yeni mekteplerin kurulması düşünülmüştür. Bundan dolayı öğrencilere okutulması amacıyla gönderilmiş olan 200 adet Birgivi Risalesi, mevcut mektepler için yeterli olmamakla birlikte yakın zamanda açılması planlanan mektepler düşünüldüğünde daha fazla risaleye ihtiyaç duyulacağı anlaşılmıştır. Netice itibarıyla gerek risale yetişmeyen mektepler gerek yeni yapılacak mektepler için 400 adet Birgivi

⁷⁵³ Meclis-i Maarifte görüşüldükten sonra Meclis-i Valada gündeme alınarak karara bağlanan bu konuyla ilgili olarak padişahlık makamından alınan olur üzerine Maliye Nezaretine bildirimde bulunulmuştur. BOA. A. MKT.MVL. 8/44, 1-2, (H. 24 Rebiülahir 1264 / M. 30 Mart 1848).

⁷⁵⁴ Yıldırım, "Tanzimat Döneminde Darülmüallimîn", 392-393.

Risalesi'nin daha Meclis-i Maarife gönderilmesi hususu 14 Nisan 1848 tarihinde kararlaştırılmıştır⁷⁵⁵.

Eylül 1849'da ve Kasım 1850'de Osmanlı Paris Elçiliği aracılığıyla birtakım tıp kitapları ve büyük sarkaç, terazî, barometre, manometre gibi kimya ve fizik aletleri tedarik edilmiştir. Bunların bedeli Maliye Nezareti tarafından karşılanmıştır. Mekteb-i Tıbbiyyeye yollanan kitaplar arasında Emil Vidal'in *Al-Emraz Risalesi* (*Emraz-ı Ayniye*), Richard'ın *Tarih-i Tabii* ve *Fen-i Nebatat*, *Hıfz al-Emraz*, *Mufretat-i Tıbbiye*, *Teşrih Risalesi*, *Emraz-ı Dahiliye*, *Emraz-ı Umumiye*, *Kimya*, *Hikmet-i Tabii* başlıklı önemli eserler yer almıştır. Diğer yandan Maliye Nezareti, Mekteb-i Harbiye için sipariş edilen kimya ve fizik aletlerini Elyon adlı tüccardan poliçeyle aldığı meblağla ödemiştir⁷⁵⁶. Ancak, esas sorun bu iki mektebin geçici malî kaynakların ötesinde düzenli olarak Avrupa'dan ders araç gereçleri tedarikini sağlayacak bir bütçeye sahip ol(a)mamaları olmuştur.

3.1.2.5. Mekteplerin fiziki ihtiyaçlarının giderilmesi

Kemal Efendi'nin Mekâtib-i Umumiye Nazırlığı döneminde mekteplerin çeşitli fiziki ihtiyaçlarının giderilmesi kapsamında bazı uygulamalarda bulunulduğu görülmektedir. Bu doğrultuda ilk olarak Davudpaşa Rüştîye Mektebinin 1847 yılındaki kuruluşunun ardından mektepte ortaya çıkan birtakım fiziki ihtiyaçlarının karşılanması sürecinden bahsedilebilir. Burada okuyan öğrencilerin beklendiği şekilde iyi bir eğitim alarak başarıya ulaştıklarının kısa sürede anlaşılmasının ardından, halk mektebe büyük ilgi göstermiş ve mektebin öğrenci sayısı 100'ü aşmıştır. Öğrenci sayısının artması nedeniyle mektebin mevcut dersliği yetersiz kalmış ve bir derslik daha ilave edilmesi gerekmiştir⁷⁵⁷. Söz konusu yeni dersliğin inşası ve mektebin tamire muhtaç kısımlarının onarılması için gerekli tahsisatın yapılması kararlaştırılmıştır⁷⁵⁸.

⁷⁵⁵ BOA. A. MKT. 121/4.1, (H. 10 Cemazıyelevvel 1264 / M. 14 Nisan 1848).

⁷⁵⁶ Bulgaristan Milli Kütüphanesi (BMK), Or. b., F. 1A, gömlek 53231, 53250; Akt: Margarita Dobрева, "Sofya'ya Vagonlardan: 1820'li - 1870'li Yıllarda İstanbul'da Açılan Osmanlı Okullarıyla İlgili Belgeler", *Osmanlı İstanbulu III, (III. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 25-26 Mayıs 2015)*, Ed. Feridun M. Emecen - Ali Akyıldız - Emrah Safa Gürkan, (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2015), 100.

⁷⁵⁷ BOA. İ.DH., 175/9411, (H. 7 Recep 1264 / M. 9 Haziran 1848).

⁷⁵⁸ Ayrıca Maliye Nazırına bildirimde bulunulmuştur. BOA. A. MKT. 135/25, (H. 16 Recep 1264 / M. 18 Haziran 1848).

Yine bu dönemde açılan ilk rüştiyelerden olan Sultan Bayezid Cami bitişiğindeki 50’den fazla öğrenci kapasitesine sahip Bayezid Rüştiye Mektebi⁷⁵⁹ binasının, 22.000 kuruş civarında bir masrafla tamir edilerek kullanılabileceği planlanmıştır⁷⁶⁰. Meclis-i Maarif gözetiminde başlatılan incelemede, mektebin tamir ve mefruşat masrafları 28.110 kuruş olarak tahmin edilmiştir. Tamir işlemi esnasında ise öngörülmeyen bazı lüzumlu yerlerin de yapılması durumu fazladan masraf kalemleri ortaya çıkarmıştır. Bundan dolayı tamir masrafı olarak 49.800 kûsur kuruş fazladan harcama yapılmıştır. Toplam harcama tutarı 77.948 kuruş olup ilk aşamada ödenmiş olan 25.000 kuruş çıkarılarak geriye kalan 52.948 kuruşun ödenmesi için onay alınmıştır⁷⁶¹. Başlangıçta planlanan bütçenin yaklaşık olarak üç katına çıkılmak suretiyle söz konusu tamir işleminin gerçekleştirilmesi dikkat çekicidir.

Mektep ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik olarak alınan 6 Şubat 1851 tarihli bir karar Medine’de bulunan sıbyan mekteplerindeki sorunlarla ilgili olması bakımından farklılık göstermektedir. Medine’de bulunan sıbyan mekteplerinin bazıları zamanla mülk suretine girmiştir. Bunun üzerine okul çağındaki çocuk sayısının artmasıyla birlikte kenarda köşede, açıkta eğitim yapılmak zorunda kalınmıştır. Durumdan haberdar olan Osmanlı devlet makamları bu sorunun çözümü için teşebbüste bulunmuştur. Belde çocuklarının eğitimde zorluk çekmemeleri için gerekenin yapılması hususunda Meclis-i Maarif-i Umumiye konu müzakere edilmiştir. Bu konuda çocuk sayısı ve mektep ihtiyacına ilişkin detaylı bilgiler için bölgedeki yetkililerden bilgi verilmesi istenmiştir⁷⁶². Sonuç olarak nasıl bir uygulamaya gidildiği hakkında bilgiye ulaşılamamış olsa da bu dönemde merkezden oldukça uzak bölgelerde yaşayan halkın temel eğitimine yönelik mekteplerin

⁷⁵⁹ Ekim 1856-Şubat 1857 tarihleri arasında Maliye Nezareti ile Meclis-i Maarif arasında geçen birtakım yazışmalarda; Bayezid ve Beşiktaş Rüştiyeleri ile Mekteb-i Maarif-i Adliyenin fiziki ihtiyaçları kapsamında mektep müdürleriyle öğretmenleri tarafından bir fizibilite çalışması yapılmış; mekteplerin döşek, minder, keçe ve hasırlarının çok yıpranmış olduğundan ötürü yenilenmesi ve bu iş için haracanacak olan toplam 91.813,5 kuruşun tahsis edilmesi istenmiştir. Mekâtib-i Umumiye Nezareti memurları tarafından yerinde yapılan incelemeler neticesinde, söz konusu onarım masraflarının çok yüksek olduğu değerlendirilerek masraf kalemleri yeniden hazırlanmıştır. Sonuç olarak Ocak 1857 tarihinde toplam masraf kalemleri ve tutarları 28.908,5 kuruşa düşürülerek onarım işlemlerine başlanması kararlaştırılmıştır. Bkz. BMK, Or. b., F. 1A, gömlek 65599, 53290; Akt: Dobrev, “Osmanlı Okullarıyla İlgili Belgeler”, 113.

⁷⁶⁰ BOA. İ.MVL., 127/3298, (H. 10 Zilkade 1264 / M. 8 Ekim 1848).

⁷⁶¹ BOA. İ.DH. 224/13405, (H. 11 Muharrem 1267 / M. 16 Kasım 1850). Evkaf-ı Hümayun Nazırının Sadaret Makamına göndermiş olduğu bu belgede, Bayezid Rüştiyesinin yanı sıra Osmanlı ülkesindeki bazı mescid, cami, çeşme vb. yerler için harcanmış olan tamir, mefruşat vs. masrafları hakkında ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Buna göre toplamda 16 masraf kaleminden sadece biri, eğitim amaçlı bir kuruma yani Bayezid Rüştiye Mektebine ayrılmıştır.

⁷⁶² BOA. A. MKT.MVL. 38/99, (H. 4 Rebiülahir 1267 / M. 6 Şubat 1851).

faaliyetlerini sürdürebilmelerine önem verildiği ve bu öneme binaen karar alma noktasında gerekli bazı adımların atıldığı anlaşılmaktadır.

3.1.2.6. *Rüştiye mezunlarının değerlendirilmesi*

Tebaanın örgün eğitimi kapsamında kurulan sivil rüştiye mekteplerinin devrin koşulları bağlamında görece nitelikli insan kaynağı çıktıları, Osmanlı modernleşmesi sürecinde öncelikli olarak ihtiyaç duyulan bürokrasi ve askerîye başta olmak üzere tüm alanlar için önemli olmuştur. Rüştiyelerin sivil alanların yanı sıra askerî alanlara da kaynak sağlaması ve mezunlarının askerî alanda değerlendirilmesi hususu ilk defa 1853 yılında Sultan Abdülmecid'in iradesiyle vuku bulmuştur ⁷⁶³. Rüştiye mekteplerinin hem İstanbul hem de taşra yaygınlaştırma faaliyetlerinin sürdürüldüğü bu tarihte, rüştiyeden başarıyla mezun olanların daha sonra eğitimlerine askerî mekteplerde devam edebilmesine ilişkin bazı önemli politikalar belirlenmiştir. Bu çerçevede 13 Şubat 1853 tarihinde askerî idadi mekteplerine alınacak öğrenci sayısının belirlenerek Mekâtib-i Umumiye Nezaretine bildirilmesi ve buraya alınacak olan öğrencilerin rüştiye, Darülmaarif, irfaniye ve edebiye mektebi öğrencileri arasından "istek ve kabiliyet"lerine göre seçilerek alınmaları usulüne karar verilmiştir ⁷⁶⁴. Bununla birlikte askerî idadiye öğrenci alımında rüştiye mezunlara öncelik hakkı tanınmıştır. Tabii gerektiği takdirde ve kontenjan arttığı durumda, belirtilen usulün dışında hariçten öğrenci alımı yapılabileceği de belirtilmiştir ⁷⁶⁵. Bu usulün çok geçmeden, 1853 yılı birinci öğretim dönemi sonunda, uygulamaya konulduğu anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda 21 Temmuz 1853 tarihinde askerî idadi mektebine girmek isteyen rüştiye mezunları için bir sınav yapılarak öğrenci seçim işlemleri tamamlanmıştır. Sonrasında öğrenci isim listeleri düzenlenerek Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından askerî okullardan sorumlu Seraskerlik Makamına gönderilmiştir ⁷⁶⁶.

Yukarıda ifade edilen politika ve uygulama ile askerî idadilere daha nitelikli öğrencilerin alınması amaçlanmıştır. Bir zincirin halkaları gibi öncelikle idadileri istenilen nitelik seviyesine çıkaracak bu uygulama, sonrasında askerî eğitimin üst

⁷⁶³ Cemil Öztürk, "İdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/ 464-466.

⁷⁶⁴ BOA. A. MKT.NZD. 73/27, (H. 14 Cemaziyevvel 1269 / M. 23 Şubat 1853).

⁷⁶⁵ BOA. İ.DH. 266/16630, 4-1, (H. 4 Cemaziyevvel 1269 / M. 13 Şubat 1853). Konu ile ilgili Kemal Efendi'nin de mührünün bulunduğu Meclis-i Maarif-i Umumiye kararı için bkz. BOA. İ.DH. 266/16630, 3-1, (H. 27 Recep 1269/M. 6 Mayıs 1853).

⁷⁶⁶ BOA. A. MKT.MHM. 57/10, (H. 14 Şevval 1269 / M. 21 Temmuz 1853).

kademesindeki mekteplere yani Harbiye, Tıbbiye, Bahriye mektepleriyle Mühendishanelere de etki edeceği düşünülmüştür. Harbiye Mektebindeki öğrenci kalitesinin yükselmesinin, Osmanlı ordusunda görev alacak personelin niteliğini de artıracığı öngörülmüştür. Şöyle ki rüştiye mekteplerinde başta Arapça, Farsça ve temel matematik olmak üzere birtakım önemli dersleri tamamlayarak belirli bir seviyeye gelen öğrenciler İdadi mekteplerindeki eğitime hazır hale geleceklerdir. İdadi'de aldıkları sağlam bir eğitim temelinin ardından Harbiye, Tıbbiye, Bahriye mektepleriyle Mühendishanelere gireceklerdir⁷⁶⁷. Böylelikle devlet mekanizmasının temel bileşenleri arasında kritik öneme sahip olan askerî alana mensup bireylerin, çekirdekten yetişerek modern usullerle nitelikli bir eğitim almaları önemli görülmüştür. Bu noktada ise Kemal Efendi'nin Osmanlı eğitim sistemine kazandırdığı rüştiye mektepleri devreye girmiştir. Sivil rüştiyelerin askerî eğitime kaynak sağlaması şeklinde 1850'lerde tezahür eden bu uygulamadan fayda görülmüş olacak ki 1876'da askerî rüştiyeler kurulmaya başlanmıştır⁷⁶⁸. Bu tür uygulamalarla rüştiye mekteplerinin çarpan etkisi giderek artmış; rüştiyeler, devletin birçok alanındaki yeniden yapılandırma faaliyetlerinde temel bir fonksiyon üstlenmiştir. Diğer bir ifadeyle bu rüştiyeler, devletin çeşitli alanlardaki modernleşme sürecine katkıda bulunacak nitelikli insan gücünün yetiştirilmesi sürecinde modern eğitim veren ilk mektepler olmuştur.

3.1.2.7. Maarif personeli: Atama, maaş ve bir disiplin vakası

Kemal Efendi'nin Mekâtib-i Umumiye Nazırı olarak görev yaptığı 1848-1854 yılları arasındaki dönemde -yukarıdaki kısımlarda da bahsedildiği üzere- Osmanlı Devleti'nde halkın örgün eğitimi kapsamında ilk sivil/mülkî rüştiyeler açılmış olup bunları ülke sathında yaygınlaştırma politikası izlenmiştir. Diğer yandan sıbyan mekteplerinde çağın şartlarına uygun şekilde reformlar yapmaya yönelik bir politika belirlenmiştir. Bu ve benzeri politika ve uygulamalarla örgün halk eğitimi, devletin tebaasına karşı aslî sorumluluk alanlarından biri olarak sayılmıştır. Böylelikle eğitim yoluyla devletin modernleşme doğrultusundaki çabalarına ortak olup Osmanlılık ideolojisini benimseyerek devleti yıkılmaktan kurtaracak yeni bir nesil yaratılmaya

⁷⁶⁷ BOA. İ.DH.266/16630, 4-1, (H. 4 Cemaziyevvel 1269/ M. 13 Şubat 1853); BOA. İ.DH. 266/16630, 3-1, (H. 27 Recep 1269/M. 6 Mayıs 1853).

⁷⁶⁸ Müstakil olarak askeri rüştiyeleri inceleyen ve her yönüyle tanıtan güncel ve özgün bir araştırma için bkz. Emrah Berkant Patoğlu, *Osmanlı Devletinde Askeri Rüştiyeler*, (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

çalışılmıştır. Bu denli bir öneme sahip bu olgunun yönetim, idare, kontrol ve denetimi ile sahadaki uygulaması “Maarif personeli” adı altında birleştirilebilecek olan bir grup tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu grupta Tanzimat Dönemi Osmanlı eğitim modernleşmesinin üst yönetimini oluşturan Meclis-i Maarif-i Umumiyenin çalışanları; eğitim faaliyetlerinin uygulama ve denetim birimi olan Mekâtib-i Umumiye Nezaretinin çalışanları ile birlikte modern eğitimin sahadaki uygulayıcıları, aksiyoner kişilikleri olan muallimler yer almaktadır.

Tanzimat Dönemi’nde eğitimde modernleşmeye esas teşkil eden üst politikalar padişah, sadrazam ve ileri devlet adamları tarafından belirlendikten sonra bu doğrultuda alt politikaların oluşturulması ile denetim ve idarenin sağlanması Meclis-i Maarif-i Umumiye ve çalışanları tarafından gerçekleştirilmiştir. Bunun devamında politikaların uygulamaya geçirilmesi noktasında ise bu iş için oluşturulmuş Mekâtib-i Umumiye Nezareti ve başta nazır Kemal Efendi olmak üzere kurum çalışanları görev almıştır. Son noktayı oluşturan eğitim modernleşmesinin sahadaki aksiyoner paydaşları ise fiili görevde bulunan öğretmenler ve diğer mektep personeli olmuştur. Bu unsurlar -yukarıda ifade edildiği şekliyle- maarif personeli, Tanzimat Dönemi Osmanlı eğitim modernleşmesinin insan kaynaklarını oluşturmaktadır. Eğrisiyle doğrusuyla tartışmalı bir görünüm arz eden Osmanlı modernleşmesi, ülkenin eğitim yapılanmasına büyük emekler harcayan bu kaynaklar sayesinde gerçekleştirilmiştir.

Araştırma kapsamında 1848-1854 yılları arasında maarif personeline yönelik atama ve maaş tahsisi usulü ile bir muallimle ilgili disiplin vakası hakkında birtakım bilgilere ulaşılmıştır. Ulaşılabilen arşiv belgeleri ışığında birbirinden ayrı bazı personel atama ve maaş tahsisi uygulamalarına ayrı ayrı değinip arkasından toplu bir şekilde değerlendirmede bulunmak mümkündür. Bu çerçevede ilk olarak rüştiye mektebi personelinin maaşlarıyla ilgili 6 Mart 1849 tarihinde bazı kararlar alındığı görülmektedir. Buna göre; İstanbul’da numune olarak açılmış olan ilk rüştiye mekteplerinde görev yapan muallim-i evvellere 300’er kuruş, muallim-i sani görevini yürüten muidlere 150’şer kuruş, mektebi silip süpürmek ve öğrencilere hizmet etmek amacıyla görevlendirilen bevvap adı verilen hademelere ise 75’er kuruş verilmiştir. Sonuç olarak bir rüştiye mektebinin masrafları için toplamda aylık 525 kuruş ödenek tahsis edildiği anlaşılmaktadır⁷⁶⁹.

⁷⁶⁹ BOA. İ.MVL. 136/3693, 1-1, (29 Rebiülevvel 1265/M. 22 Şubat 1849).

Öte yandan, ilk açıldığı sıralarda 30-40 öğrenci ile eğitim öğretim faaliyetlerini sürdürmüş olan söz konusu bu mekteplerin eğitim bakımından faydaları kısa sürede halk tarafından anlaşılmıştır. Bunun üzerine rüştiyelere olan rağbet artmış ve 1849 yılı başlarında her bir mektepte 100'den fazla öğrenci eğitim görür duruma gelmiştir. Dolayısıyla mektep personelinin de iş yükü artmış, “...sabahtan akşama kadar öğrencilerin eğitim öğretimleriyle...” yoğun bir şekilde ilgilenmek durumunda kalmışlardır. Dönemin özel mekteplerinde çalışan öğretmenlerin yaklaşık olarak aylık 1.000-1.500 kuruş maaş almakta olduklarını belirten rüştiye mektebi hocaları, mevcut maaşlarının makul bir şekilde yükseltilmesini (iki katına çıkarılmasını) talep etmişlerdir. Bunun üzerine Meclis-i Maarif-i Umumiyenin bir toplantısında ele alınan bu konu hakkında, rüştiye mektebi personeli maaşlarında iyileştirmeye gidilmesi düşünülmüştür. Özellikle bir alanda verdiği derse karşılık 1.000 kuruştan fazla maaş alan dönemin özel mekteplerinde çalışan hocalara nazaran; söz konusu rüştiye mektebi hocalarının ilim ve faziletleri bilinen kişiler olarak Arapça, Farsça, coğrafya, hesap, imla vs. gibi öğretimi yapılması gereken tüm dersleri verdikleri ve öğretmenlik dışında başka bir işle uğraşmayarak sabahtan akşama kadar mektepte yoğun mesai sarf ettikleri görüldüğünden kötü halde ve mağdur durumda oldukları belirtilmiştir. Mektep personelinin refahını sağlamak için maaşlarının iki katına çıkarılması ve dolayısıyla bir rüştiye mektebi personel maaş ödeneği olarak aylık 1050 kuruş tahsis edilmesi hususu, Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından 22 Şubat 1849 tarihinde önerilmiştir⁷⁷⁰. Akabinde Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliyye sevk edilen konu ile ilgili olarak söz konusu maaş artış miktarı fazla bulunmuştur. Personelin çalışma azim ve şevklerini artırmanın önemli olduğu vurgulanmış ve mevcut şartlar altında bir rüştiye mektebine personel maaşı ödeneği olarak toplamda 750 kuruş tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır⁷⁷¹. Son olarak padişahlık makamından 8 Mart 1849 tarihinde gerekli onay alınmıştır⁷⁷².

Bu yıllarda Osmanlı ekonomisinin iyi durumda olmadığı ve eğitim bütçesinin istenilen şekilde oluşturulamadığı anlaşılmaktadır. Nitekim 5 Kasım 1849 tarihinde Maliye Nezareti, 1849 yılı bütçe açığından ötürü Darülfünun için yapılan masraflarının

⁷⁷⁰ BOA. İ.MVL. 136/3693, 1-1, (29 Rebiülevvel 1265/M. 22 Şubat 1849).

⁷⁷¹ BOA. İ.MVL. 136/3693, 2-1, (8 Rebiülahir 1265/M. 3 Mart 1849).

⁷⁷² BOA. İ.MVL. 136/3693, 3-1, (13 Rebiülahir 1265/M. 8 Mart 1849).

karşılanması ile Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekâtib-i Rüştîye personel maaşlarına zam uygulanmasının mümkün olamayacağı hususu ilgili makamlara bildirilmiştir⁷⁷³.

Mekâtib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi'nin eğitim alanında incelemelerde bulunması için Avrupa'ya görevlendirildiği ve yerine Vehbi Efendi'nin vekâleten atandığı sıralarda Sadaret makamından Nezarete gönderilen bir uyarı belgesi dikkat çekicidir. Söz konusu 28 Ocak 1851 tarihli belgede⁷⁷⁴, rüştiye mekteplerinin kuruluşu, personel tayinleri, maaş düzenlemelerinin yapılması vs. gibi uygulamaların, Osmanlı ülkesinde faydalı ilim ve fen alanlarında ilerleme sağlanması amacıyla gerçekleştirildiği belirtilmiştir. Bu uygulamaların büyük bir dikkat ve özen gösterilerek devam edilmesi gerektiği, özellikle öğretmen atama ve maaş tahsis durumlarında ihtimam gösterilmesi ve *“kimseye açıktan kadro ve maaş tahsis edilmemesi”* hususlarında Mekâtib-i Umumiye Nezaretine uyarıda bulunulmuştur⁷⁷⁵.

Bu dönemde kişilerin, devlet memuriyetlerine alımlarında belirli bir eğitim görmüş olmalarına ve liyakatlerine özellikle dikkat edilmesini öngören bir politika ortaya konduğu anlaşılmaktadır. Meclis-i Maarif kararını içeren 13 Ekim 1852 tarihli bir belgede⁷⁷⁶; *“bir müddetten beri vakitli vakitsiz ve liyakatli ve liyakatsiz dışarıdan birtakım kişilerin çeşitli memuriyet kalemlerine atandığı”*, bu durumun kalemlerin ve mekteplerin kural ve düzenini bozduğu ve buna karşı önlem alınması gerektiği belirtilmiştir. Bundan sonra Darülmâarif ve rüştiye mektepleri ile Mekteb-i Maarif-i Adliye öğrencilerinden her sene yapılan imtihan akabinde liyakatleri anlaşılan kişilerin, memuriyete atanmaları gerektiğinin altı çizilmiştir. Bunun dışında, dışarıdan memuriyet talebinde bulunanların ise yapılacak özel bir imtihan neticesinde liyakatleri ispatlandıktan sonra memur olabilmelerine müsaade edilebileceği belirtilmiş ve bunun dışında hiçbir şekilde memur ataması yapılmayacağı vurgulanmıştır. Ayrıca bahsi geçen devlet memuru seçim usulünün, ilgili birimlere bildirilmesi istenmiştir.

Taşrada halkın örgün eğitimini gerçekleştirmek üzere Bosna'da açılan ilk rüştiye mekteplerine yapılan personel atamaları da bu dönemdeki maarif personeli istihdam usullerine ilişkin bilgi vermektedir. 18 Nisan 1852 tarihinde merkezden Bosna Valisine gönderilen bir yazı ile Bosna Eyaletine bağlı bazı şehir ve kasabalarda kurulacak olan rüştiye mekteplerinde görev yapacak olan muallim-i evvel, muallim-i

⁷⁷³ BOA. C.MF. 97/4839, 1, (H. 19 Zilhicce 1265 / M. 5 Kasım 1849).

⁷⁷⁴ BOA. İ.DH. 227/13627, (H. 25 Rebiülevvel 1267 / M. 28 Ocak 1851).

⁷⁷⁵ BOA. İ.DH. 227/13627, (H. 25 Rebiülevvel 1267 / M. 28 Ocak 1851).

⁷⁷⁶ BOA. A. DVN. 81/20, (H. 28 Zilhicce 1268 / M. 13 Ekim 1852).

sani ve bevvapların belirlendiği ifade edilmiştir. Ataması kararlaştırılan söz konusu mektep personellerinin harcırah ve maaşları hesaplanarak belirlenmiştir. İstanbul'dan Bosna'daki görev yerlerine gidecek olan personele maaşlarının yarısının peşinen ödenmesi, görev yerlerine vardıklarında ise diğer yarısının ödenmesi hususu Maliye Nezaretine bildirilerek gerekli işlemlerin başlatılması istenmiştir⁷⁷⁷. Merkezden taşraya yapılan söz konusu personel atamalarının daha sonraki dönemlere de örnek olan bir uygulama olduğu öne sürülebilir.

Kemal Efendi döneminde muallim disiplinsizlik vakalarına da rastlanmıştır. Daha önce Hamidiye Rüştîye mektebinde de çalışmış olan Mekteb-i Maarif-i Adliye Dairesi hocalarından Mehmed Sâib Efendi, uygunsuz davranışlarından (su-i hal ve hirkati) dolayı hocalıktan ihraç edilmiştir. Sâib Efendi'nin yerine; Darülmualimîn mezunlarından olan ve yapılan imtihandan başarıyla geçerek bu göreve hak kazandığı anlaşılan Erzincanlı Hasan Efendi'nin tayin edilmesi 22 Aralık 1850'de Meclis-i Maarif ve Meclis-i Valada görüşülerek karara bağlanmıştır⁷⁷⁸.

Mehmed Sâib Efendi'nin hocalıktan ihracı konusu dikkat çekicidir. Yukarıda ifade edilenlerle sınırlı olan arşiv belgelerindeki bilgilere karşın resmi bakışın ötesinde bilgi sağlayan dönemin diğer kaynaklarından olan Fatin Tezkiresi'nde konuyla ilgili ilginç ve detaylı bilgilere ulaşılabilmektedir. Buna göre 1820/1821 (H. 1236) yılında Darende kasabasında dünyaya gelen Mehmed Sâib Efendi geleneksel usulde yüksek ilim (ulûm-ı aliyye) tahsil etmiştir. 1843/1844 (H. 1259) yılında İstanbul'a gelerek medreseye girmiştir. 1847/1848 (H. 1264) yılında Mekteb-i Maarif-i Adliye hocalığına tayin edildikten sonra 1849-1850 (H. 1266) yılında kendisine imtihânla bir kıt'a müderrislik rûsu verilmiştir. Hocalık görevindeyken, "*Âşıka ta'n itmek olmaz mübtelâdır neylesin / O mehe mihr u muhabbet bir belâdır neylesin*" şeklindeki bir beytinde ifade ettiği üzere, Nâzif isminde bir öğrencisine âşık olmuştur. Derin bir aşk ve muhabbet beslediği bu gence, çekingenliğinden ötürü yakınlık göstermek bir yana dursun bakmaya bile cesaret edememiştir. "*Sabrı güç çâresi güç derde giriftâr oldum*" mısraında söylediği gibi derdini kendi içinde gece gündüz yaşarken devrin kötülük peşinde koşan münafıklarının münasebetsizliklerine maruz kalmıştır. Bu çevrelerin kendisi hakkında kabul edilemeyecek derecede iftirada bulunmaları üzerine Mekteb-i Maarif-i Adliyedeki hocalık hizmetinden el çektirilmiştir. Daha sonra bir süreliğine askerî imtihan uygulamaları için Rumeli taraflarına memuriyetiyle gönderilmiş ve

⁷⁷⁷ BOA. A. MKT.UM. 96/76, (H. 27 Cemaziyelahir 1268 / M. 18 Nisan 1852).

⁷⁷⁸ BOA. A. AMD. 27/50, (H. 17 Safer 1267 / M. 22 Aralık 1850).

görev süresinin bitiminde tekrar İstanbul'a dönmüştür. Sonrasında “*koymayup bir hâlde rusvây ider aşk adamı*” mısraında dediği gibi *sevgilinin al dudaklarını hayalinde canlandırıp gönlünde tutarak gül renkli şarabın müptelası* olmuş ve bu hal onu ayyaşlığa kadar sürüklemiştir. “*Âb u hâkinde var âsâr-ı ferruh-i meykenin / Kim ki enduh ile azm itse meserretle döner*” şeklindeki kendisine ait bu beyitte de ifade edildiği üzere kâh meyhane köşelerinde kâh sokaklarda gezip tozarak ve bazen de Osmâniye Câmii avlusunda dilencilik yaparak vakit geçirmiştir. Böyle bir dönem geçirdikten sonra şuuruna hâlel gelmiş olmasından ötürü bir şekilde Dârüşşifâ'da tedavi görmüştür. Burada düzenli olarak gördüğü tedavinin ardından birkaç ay zarfında devasını bulmuştur. Divan oluşturulacak kadar şiiri mevcut olduğu bilinen Mehmed Sâib Efendi, Darüşşifâ'ya gitmezden birkaç gün önce edebiyat ve şiire dair birkaç torba dolusu müsvedde ile çeşitli mühim evrakını Mekâtib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi'nin konağına gelerek ona emanet etmiştir⁷⁷⁹.

Görüldüğü üzere Fatin Davud'un aktardığı bu bilgiler pek çok yorumu beraberinde getirmektedir. İlk bakışta Mehmed Sâib Efendi'nin hocalıktan ihraç edilme sebebinin, hemcinsi olan Nâzif adlı bir öğrencisine karşı duyduğu hisler olduğu anlaşılmaktadır. Bu aşk olayının herkes tarafından duyulması Mehmed Sâib'in sadece kendi içinde beslediği bir his olmadığı ve bu yönde aleni bir şekilde durumu itirafta bulunduğu düşünülebilir. Bu durumun etik ve ahlaki bulunmamasından ötürü kimi çevreler tarafından Sâib Efendi aleyhinde kamuoyu oluşturulmuş ve akabinde Meclis-i Vala tarafından alınan bir kararla Sâib Efendi görevden el çektirilmiştir. İkinci olarak, devrin şairlerinden olan Fatîn Davud, Sâib Efendi'nin hislerini oldukça masumâne olarak değerlendirmiş ve onun âşık olduğu öğrencisine bakmaya bile cesaret edemediğinden bahsetmiştir. Fatin Davud'un, Mehmed Sâib'in bu durumuna karşı bakışının müspet olduğu açıktır. Diğer yandan Ahmed Kemal Efendi'nin, meslekten ihraç edilen ve bir dönem berduş hayatı yaşayan Sâib Efendi'nin evrakını emaneten kabul etmesi de ona karşı bakışının olumlu olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla hem Fatin hem Kemal Efendi'nin, kamuoyunda Sâib Efendi'ye karşı oluşan olumsuz yargıya sahip olmadıkları anlaşılmaktadır. Ancak konuyla ilgili eldeki veriler, ne devrin etik ve ahlaki değerleri ne de Kemal Efendi'nin bu konudaki tavır ve görüşlerinin net olarak anlaşılıp bir yoruma varılması için yeterlidir.

⁷⁷⁹ Davud, *Fatîn Tezkiresi*, 285-286.

3.1.2.8. Maarif personeline verilen ödül ve nişanlar

Bir önceki başlık altında tanımlandığı üzere, Osmanlı eğitim sisteminin Tanzimat Dönemi'nde ilke edindiği modern tarzdaki dönüşümüne hizmet etmiş paydaşlardan oluşan “maarif personeli”nin gerçekleştirdiği çalışmalar bir ödül mekanizmasıyla devlet tarafından takdir edilmiştir. Bu çerçevede Kemal Efendi'nin Mekâtib-i Umumiye Nazırı olduğu 1848-1854 yılları arasındaki dönemde bazı maarif personeline ödül takdiminde bulunulduğu görülmektedir. Bu bağlamda incelenen belgelerden hareketle elde edilen bulguları kronolojik bir sıra takip ederek sunmak mümkündür.

1848 yılı ortalarında İstanbul'daki ilk rüştiye mekteplerinin kuruluşunun ardından öğrencilerin ve bir anlamda bu mekteplerin başarılarını ölçmek üzere gerçekleştirilen sınav uygulaması sonrasında talebe ve hocaların ödüllendirildiği görülmektedir. Meclis-i Maarif-i Umumiye “usul-i talimiye”leri ölçülerek başarılı bulunan söz konusu talebe ve hocalara paylaştırılmak üzere Darülfünun tahsisatı için ayrılmış bütçeden 1.000 kuruş atıyye-i seniyye verilmesi kararlaştırılmıştır⁷⁸⁰. Ayrıca bu sınav uygulamasının Sultan tarafından beğenilmesi, Mekâtib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi'nin makam, rütbe ve maaşına da etki etmiştir. Mükâfat olarak Kemal Efendi'nin müdürlük unvanı nazırlığa dönüştürülmüş, kendisine rütbe-i ula sınıf-ı sanisi ve bu rütbeye mahsus olan nişan verilmiştir⁷⁸¹. Bununla birlikte net maaşına 2.500 kuruş ilave edilmiştir. Mekâtib-i Umumiye Muavini Vehbi Efendi'ye ise “musıla-ı bilad-ı erbaadan” olmak üzere mahreç payesi ile bir nişan verilmiş olup adı geçen kişinin maaşına 500 kuruş zam yapılmıştır. Son olarak Meclis-i Maarif kâtiplerinden Ahmed Bey'in maaşına 350 kuruş ve Naşid Efendi'nin maaşına 500 kuruş zam yapılması kararlaştırılmıştır⁷⁸².

Bir diğer örnek, Rütbe-i evveli sınıf-ı sanisine sahip olan Mekâtib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi'ye münasip miktar çayırın tahsis edilmesi durumudur. Bu hususta İstabl-ı Amire Müdürü'ne 21 Nisan 1849 tarihli bir tezkire yazılmıştır⁷⁸³. Bu tezkirede yüksek memuriyetlerde bulunan memurlara çayır tahsis etme uygulamasının

⁷⁸⁰ Akabinde konuyla ilgili gerekli işlemin yapılması için Maliye Nazırına bildirimde bulunulmuştur. BOA. A. MKT. 133/57, (H. 8 Recep 1264 / M. 10 Haziran 1848).

⁷⁸¹ Ayrıca söz konusu unvan ve rütbe değişikliği durumu Kemal Efendi'ye bir pusula ile bildirilmiştir. Bkz. BOA. A. DVN. 38/49, (H. 9 Şaban 1264 / M. 11 Temmuz 1848).

⁷⁸² BOA. A. MKT.MVL. 9/A.58, (H. 25 Şaban 1264 / M.27 Temmuz 1848).

⁷⁸³ BOA. A.MKT.192/70, 1-1, 2-1, (H. 28 Cemaziyelevvel 1265 / M. 21 Nisan 1849).

aynı şekilde Kemal Efendi için de yapılması hususunda gerekli özenin gösterilmesi istenmiştir.

3 Eylül 1849 tarihli bir belgeden anlaşıldığı üzere; Mekâtib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi rüştiye ve sıbyan mekteplerindeki öğrencilerin eğitim-öğretim faaliyetleri için oldukça gayretli bir biçimde çalışmış, öğrenci mevcudunu artırarak bu mekteplerin gelişmesi için yoğun mesai sarf etmiştir. Kemal Efendi, bununla da kalmayarak “...maaşının üçte birini fukara çocuklarına harcamış olduğundan...” maddi durumu kötü bir hal almış ve çevresine epey borçlanmış. Aynı şekilde Mekâtib-i Umumiye Muavini Vehbi Efendi de yardıma muhtaç durumda olduğundan harap olan evini tamir ettirememiştir. Bu durum, Sadaret makamı aracılığıyla padişaha arz edilmiştir. Sonuç olarak borçlarını ödeyebilmesi ve bir nebze rahatlaması için Kemal Efendi’ye 25.000 kuruş, evini tamir ettirebilmesi için Vehbi Efendi’ye 10.000 kuruş atıyye verilmesi kararlaştırılmıştır⁷⁸⁴.

Maarif personelinin çeşitli şekillerde ödüllendirildiğine yönelik bu örnekleri daha da artırmak mümkündür. Söz gelimi 1849 yılında Meclis-i Maarif-i Umumiye Üyesi Hayrullah Efendi’ye rütbe-i ula sınıf-ı evveli nişanı⁷⁸⁵; 1851 yılında Padişah’a övgüler içeren bir kaside takdim eden Sultan Bayezid Rüştiye Mektebi hocalarından Rafet Efendi’ye 1.500 kuruş atıyye-i seniyye⁷⁸⁶ ve yine 1851 yılında Meclis-i Maarif üyelerinden Halil Molla Efendi’ye 10.000 kuruş atıyye-i seniyye⁷⁸⁷ ihsan buyrulmuştur. Bu ve benzeri örneklerden hareketle ödül mekanizmasının eğitimde modernleşme sürecinde işlevsel olarak kullanılan bir enstrüman görülmektedir. Öyle ki sadece eğitim alanında değil modernleşme sürecinde yenilik yapılan tüm alanlarda başta padişah olmak üzere devlet ileri gelenleri tarafından sürecin paydaşlarına çeşitli şekillerde ödüller verilerek modernleşme etkin bir şekilde sürdürülmek istenmiştir. Bu durum genel olarak değerlendirildiğinde hem ödüllendirilen maarif personelini başarıyla sürdürdüğü işe devam etmeye teşvik etmesi hem de diğer personele örnek teşkil etmesi bakımından ödül mekanizmasının iki yönlü bir etkiye sahip olduğu ileri sürülebilir. İkinci durum dikkate alındığında paydaşlar arasında yenilik hareketlerine

⁷⁸⁴ BOA. İ.MVL. 149/4229, (H. 15 Şevval 1265 / M. 3 Eylül 1849). Konuyla ilgili daha önce yazılmış olan tezkire-i samiye için bkz. BOA. A.AMD.10/9, 1-1, (H. 8 Şevval 1265 / M. 27 Ağustos 1849).

⁷⁸⁵ BOA. A. MKT. 202/67.1, (H. 10 Recep 1265 / M. 1 Haziran 1849). Ayrıca, Hayrullah Efendi’nin eski nişanı olan *rütbe-i saniye sınıf-ı sanisi nişan-ı zîşanı* kendisinden alınarak Darbhaneye teslim edilmiştir. Bkz. BOA. A. DVN. 48/69, (H. 21 Şaban 1265 / M. 12 Temmuz 1849).

⁷⁸⁶ BOA. A. MKT.NZD. 23/24, (H. 29 Safer 1267 / M. 3 Ocak 1851).

⁷⁸⁷ BOA. A. MKT.NZD. 37/81, (H. 26 Şaban 1267 / M. 26 Haziran 1851).

destek ve ortak olma gibi konularda rekabet alanlarının oluşmuş olması da muhtemeldir.

3.1.2.9. Darülmualimînin açılışı

Osmanlı Devleti'nde halkın eğitiminde modernleşme faaliyetleri -daha önce de ifade edildiği üzere- Sultan Abdülmecid'in 1845 yılında yayımladığı eğitimle ilgili fermanından temel alarak başlatılmıştır. Bunun üzerine geçici bir surette özel eğitim komisyonu olarak kurulan Meclis-i Maarif-i Muvakkat ve sonrasında Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından belirlenen politikalar çerçevesinde eğitim reformlarına girişilmiştir. Bu kapsamda Ahmed Kemal Efendi'nin öncü teşebbüsleriyle İstanbul'da 1847 yılından itibaren kurulmaya başlayan ilk rüştiye mekteplerinin eğitim öğretime başlamasıyla birlikte bu mekteplerin en önemli ihtiyacının planlanan maarif modernleşmesine nefer olacak nitelikte öğretmenler olduğu anlaşılmıştır. Bir diğer ifadeyle modern rüştiyelerin kuruluşu ile bu mekteplerde modern eğitim öğretimi gerçekleştirecek nitelikli öğretmenlerin yetiştirilmesine yönelik bir kurumun kuruluşunun eş zamanlı olarak ele alınmış uygulamalar olduğu söylenebilir.

Söz konusu öğretmen ihtiyacının farkında olarak eğitim öğretimin yaygınlaştırılması, özendirilmesi ve artık fayda görülmeyen geleneksel metotlara karşın kolaylaştırıcı yeni yolların bulunması konusu da Meclis-i Maarif-i Umumiye toplantılarında sıklıkla ele alınan konulardan olmuştur. Bu çerçevede *mekteplerde çocuklara eğitim ve öğretimi yaptırılacak yüce bilimler ve gerekli fenlerin öğretimi ve anlatılmasının kolay bir yöntemi bulunmazsa, öğretimde yine güçlüklerden kurtulunamayacağından hareketle kolay öğretim yöntemlerinin öğretileceği ve mekteplerin nitelikli öğretmen ihtiyacı için membaı olacak bir kurumun gerekliliği* anlaşılmıştır⁷⁸⁸. Netice olarak Darülmualimîn (Erkek Öğretmen Okulu) adlı bir mektebin kurulması hususu Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından 25 Temmuz 1847 tarihinde kararlaştırılmıştır. Bununla birlikte Darülmualimîn'in kuruluş amacı, ders programı, alınacak öğrenciler, müdürü ve eğitim kadrosunun atanma ve maaş usulleri gibi birçok konuda karara varılmıştır. Özellikle etkili öğretim yöntemleriyle öğretmen adaylarının eğitilmesi ve eğitim-öğretimde yenileşme ve gelişmenin buna bağlı

⁷⁸⁸ Darülmualimîn'in açılışıyla ilgili olarak dönemin resmî gazetesi olan Takvim-i Vekayi'de yer alan haber için bkz. Takvim-i Vekayi, H. 23 Rebiülahir 1264/M. 29 Mart 1848, No: 372; Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, (Ankara: 2002), 29-30. Ayrıca haber metnini ayrıntılı analize tabi tutan bir çalışma için bkz. Akyüz, "Türkiye'de Öğretmen Yetiştirmenin", 28.

olduğunun vurgulanması hususuyla eğitimde modernleşme ve yenileşme çabaları açısından dönemin koşulları bağlamında oldukça önemli ve ileri bir adım atılmıştır⁷⁸⁹. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus ise Darülmuallimîn açılma kararının verildiği tarihtir. 1847 ortalarında Darülmuallimînin açılışına yönelik sözü edilen politikaların belirlendiği vakitte Kemal Efendi'nin marifetiyle Osmanlı'nın ilk rüştiye mektepleri henüz kurulmuştur. Dolayısıyla devrin politika aktörleri bir yandan halkın devlet gözetiminde modern usullerle eğitimine yönelik adım atmışken diğer yandan - Yıldırım'ın da ifade ettiği üzere- bu eğitimin "sürekliliğini" sağlamak için nitelikli öğretmen yetiştirmeye dönük politika geliştirmişlerdir⁷⁹⁰.

Darülmuallimînin kuruluşu için gerekli hazırlıklara hemen başlanmıştır. Darülmuallimîn Mektebi için İstanbul'un Fatih semtinde Mekkizade türbesinin bitişiğinde bir bina inşa edilmiş olup Mektebe aylık 150 kuruş maaşla bir bevvap atanmasına ilişkin padişahlık makamından 13 Aralık 1847 tarihinde onay alınmıştır. Ayrıca Darülmuallimîn için gerekli eşyaların tespit edilerek temin edilmesine karar verilmiştir⁷⁹¹. Daha sonra Mekâtib-i Umumiye Nazırı Esad Efendi tarafından burada görev yapacak öğretmenler ve eğitim görececek öğrenciler araştırılıp seçilmiştir. Gerekli hazırlıkların tamamlanmasının ardından 16 Mart 1848 Perşembe günü gerçekleştirilen bir törenle açılmıştır. Meclis-i Maarif-i Umumiyenin tüm üyelerinin de yerini aldığı bu törende, Darülmuallimînin öğretmen ve öğrencileri hazır bulunmuşlardır. Mektebin müdürlüğü ve Arapça hocalığına tayin edilen Denizlili Yahya Efendi'nin Darülmuallimînin kurulma nedenleri ile sağlayacağı yararlarla ilişkin bir konuşmasının ardından ilk derse başlanmıştır⁷⁹².

Darülmuallimînin açılışında Sadrazam Mustafa Reşit Paşa'nın destekleriyle birlikte dönemin Mekâtib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi'nin ciddi katkıları olduğu bilinmektedir⁷⁹³. Mahmud Cevad, "*Kemal Efendi'nin icraat-ı maarif-perverânesinin*

⁷⁸⁹ Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin konuyla ilgili mazbatası için bkz. BOA. İ.DH. 155/8034, (H. 11 Şaban 1263/M. 25 Temmuz 1847). Akt: Mehmet Ali Yıldırım, "Tanzimat Döneminde Darülmuallimîn Mezunlarının Rüşdiyelere Tayini", *Musa Çadircı'ya Armağan Yazılar* (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2012); Tayyip Duman - Hasan Hüseyin Dilaver, "İstanbul'da Açılan İlk Darülmuallimîn", *Erdem*, 9/26 (Eylül 1996), 651-658.

⁷⁹⁰ Yıldırım, "Tanzimat Döneminde Darülmuallimîn", 380.

⁷⁹¹ BOA. İ.DH. 162/8438, 1-1, 3-1; 4-1, (H. 5 Muharrem 1264 / M. 13 Aralık 1847).

⁷⁹² Takvim-i Vekayi, No: 372, H. 23 Rebiülahir 1264/M. 29 Mart 1848; Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, (Ankara: 2002), 29-30; Akyüz, "Türkiye'de Öğretmen Yetiştirmenin", 28.

⁷⁹³ Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin*, 56; Akyüz, "Türkiye'de Öğretmen Yetiştirmenin", 28; Uğur Ünal - Togay Seçkin Birbudak, *İstanbul Dârülmuallimîni (1848-1924)* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2013), 13.

en mühimlerinden biri(nin)... Darümuallimîn tesisi...” olduğunu vurgulamaktadır⁷⁹⁴. Hatta Darümuallimîn'in isim babasının da Kemal Efendi olduğu⁷⁹⁵ ve bu kavramı Fransız mektepleri hakkında bilgi verdiği Takvim-i Vekayi gazetesindeki bir yazısında ilk defa ortaya attığı ifade edilmektedir⁷⁹⁶. Bu dönemde Mekâtib-i Umumiye Nazırı ve Meclis-i Maarif Üyesi sıfatlarıyla bizatihi kendi yönetimi altında bulunan Darümuallimîn ile ilgili politikaların belirlenmesinde ve uygulamaların gerçekleştirilmesinde önemli bir rol üstlenmesi gerçeğe aykırı görülmemektedir. Bununla birlikte Darümuallimîn kavramını kendisinin üretmiş olması oldukça önemli ve ciddi bir iddia olmasına rağmen bu bilgi teyit edilememiştir. Sonuç olarak detaylarına hâkim olunamamakla birlikte rüştiyelerin kurucusu olan Kemal Efendi'nin bu mekteplere öğretmen yetiştiren Darümuallimîn'in kuruluşunda da tarihi bir rol üstlendiği görülmektedir.

Bu mektebin amacı yeni kurulmuş olan rüştiye mekteplerinin en büyük sorunu olan erkek öğretmen ihtiyacını gidermek, yeni öğretmenler yetiştirmektir⁷⁹⁷. Sıbyan mekteplerinin üstünde bir kademe olan rüştiyelere öğretmen yetiştirme işlevini üstlendiği için daha sonraları orta öğretmen okulu manasına gelen Darümuallimîn-i Rüşdî olarak anılmış olsa da asıl adı Darümuallimîndir. Öğretmen yetiştirme tarihinde dönüm noktası olarak addedilen Darümuallimîn'in kuruluşundan sonra, mektebe “Başhoca” unvanı ile müdür olarak atanan Yahya Efendi, bu görevini 1850 yılına kadar sürdürmüştür. 12 Ağustos 1850 tarihinde ise Ahmed Cevdet Efendi müdür unvanı ile mektebin yöneticiliğine getirilmiştir. Cevdet Efendi, Darümuallimîn'in ileriye dönük, modern anlamda gelişme gösterebilmesi için önemli çalışmalar yapmıştır. Darümuallimîn'in açıldığı vakitten sonra Meclis-i Maarifin hazırladığı tezkirede yer alan kural ve kaidelere göre faaliyet sürdürmüş olmakla birlikte Cevdet Efendi'nin müdürlüğü döneminde mektebin ilk nizamnamesi hazırlanmıştır⁷⁹⁸.

1 Mayıs 1851 tarihli Darümuallimîn Nizamnamesi, bizzat Ahmed Cevdet Efendi tarafından hazırlanarak yayımlanmıştır. Türk öğretmen yetiştirme politika ve

⁷⁹⁴ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, (Ankara: 2002), 29.

⁷⁹⁵ “...Arapça, Farsça, Fransızca da bilen Ahmet Kemâl Paşa, Tercüme Cemiyeti Nizamnamesi'ni hazırlatmış, Yüksek Öğretmen Okulunu açmış, Maarif-i Umumiye Nizamnamesini hazırlatmış, eğitimle ilgili olarak Fransızca'dan çeşitli makaleler çevirerek Takvim-i Vekayi'de yayımlamıştır. Darümuallimîn, Darül-Maarif (kolej) gibi terimleri üretmiştir...”, TBMM, *Türk Parlamento Tarihi*, 107.

⁷⁹⁶ Takvim-i Vekayi, no: 361; akt: Erdoğan, “Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı-I”, 201.

⁷⁹⁷ Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti İhsâiyât Müdiriyeti, *1339-1340 Ders Senesi İhsâiyât Mecmuası* (İstanbul: 1341), 44.

⁷⁹⁸ Ünal - Birbudak, *İstanbul Dârulmuallimîni*, 13.

uygulamalarına öncülük etmesi bakımından oldukça önemlidir. Söz konusu Nizamname ve bunun açıklayıcı yazısında Darülmualimîne ilişkin birçok başlıktan oluşan düzenlemeler yer almıştır⁷⁹⁹. Bu düzenlemelere kabaca bakıldığında, ilk olarak mektebin öğrenci kapasitesinin 30’dan 20’ye düşürülmek suretiyle nitelikli öğretmen yetiştirme adına mektebe az sayıda öğrenci alınması uygulamasına gidilmiştir. Bununla birlikte Darülmualimîne öğrenci giriş şartları *Arapça bilmek, Türkçeyi güzel konuşmak, Farsça öğrenme kabiliyetine sahip olmak, Matematik öğrenme kabiliyetine sahip olmak, Güzel ahlâk sahibi olmak, Giriş sınavından başarılı olmak* şeklinde belirlenmiştir. Öğrenci alım usullerine göre ise *yazılı ve sözlü olarak iki aşamadan oluşan giriş sınavından başarılı olduğunu gösterir belge, Darülmualimîn hocalarından onay, iyi hal belgesi, mezuniyet sonrası atanacağı öğretim görevini kabul edeceklerine dair sözleşme* Bunlar genel olarak okula öğrenci kayıt/kabulü esnasında, okulun belirlediği giriş şartlarına karşılık, adayların bu şartları sağladıklarını gösterebilmesi için gereken belgelerdir⁸⁰⁰. Mektebin öğrenim süresi üç yıl olmakla birlikte öğretim programında yer alan dersler şu şekildedir: *Ders Verme ve Öğretim Yöntemi, Farsça, Aritmetik, Geometri, Alan Ölçümü, Astronomi, Coğrafya*. Mektebin kuruluş amaç ve esaslarına da uygun bir şekilde programda belirtilen ilk ders öğretim yöntemleri olup Arapça dersine ise öğrenci alımında Arapça bilme şartı arandığından dolayı yer verilmemiştir. Ayrıca öğretmenliğin saygınlığının korunması için Medrese usulünde var olan “cerre çıkıp” ahaliden para ve yiyecek isteme geleneğine karşı çıkılarak öğrencilere burs verilmesi kararlaştırılmıştır. Öğretim sürecinin ve mektep imtihanlarının ciddiyetle sürdürüleceği, kimseye iltimas gösterilmeyeceği belirtilmiştir. Başarılı öğrenciler ise üç yıldan daha kısa sürede mezun olabileceklerdir. Diğer yandan mezunların genel başarı dereceleri ve sıraları dikkate alınarak atamaları yapılacaktır. Maaşları ödenmek suretiyle, bir göreve atanıncaya kadar bilgi ve becerilerini pekiştirmeleri için Darülmualiminde tutulacaklardır.

⁷⁹⁹ Yahya Akyüz’ün kıtmetli çalışmalarıyla ilk defa gün yüzüne çıkan bu Nizamname’nin metni, anlamı ve Türk eğitim tarihindeki yeri ve önemi için bkz. Yahya Akyüz, “Dârülmualimîn İlk Nizamnâmesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa”, *Millî Eğitim Dergisi* 95 (1990), 3-20; Akyüz, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin”. Ayrıca bkz. Recep Özkan, “Darülmualimîn’in İlk Nizamnamesi ve Prof. Dr. Yahya Akyüz”, *Akademik Matbuat* 2/1 (2018), 1-15.

⁸⁰⁰ Öğrenci giriş şartları ve usulleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Eyüp Cücük - Erdal Bay - Ayhan Doğan, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı’da Öğretmen Yetiştiren Kurumlara Öğrenci Giriş Şartları İle Usullerinin Belirlenmesi ve Değerlendirilmesi (Nizamnâme ve Talimatnâmelere Göre)”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 16/1 (2017), 136-161.

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere 1848’de kurulan Darülmualimîn için Ahmed Cevdet Efendi’nin oluşturduğu 1851 Nizamnamesi ve onun gerekçesi mahiyetindeki açıklayıcı tahrir yazısı mekteple ilgili birtakım düzenleme, hüküm, görüş ve değerlendirmeler içermektedir. Mektebin idari ve mali yapısı, öğretmen adaylarının sosyal ve mali haklarına dair hususlar, öğrenci sayısı, öğrenci giriş şartları ve usulleri, öğrenim süresi, mezuniyet sonrası istihdamı vs. konularına açıklık getirilmiştir. Böylelikle kurulduktan sonra mektebin ilk yapılandırılma süreci Ahmed Cevdet Efendi ve onun hazırladığı Nizamname ile gerçekleşmiştir.

Ahmed Cevdet Efendi’nin yaklaşık bir yıl kadar süren görevinin ardından Darülmualimîn müdürlüğüne Müderris Ahmed Hilmi Efendi getirilmiştir⁸⁰¹. Kemal Efendi’nin de hem Meclis-i Maarif üyesi hem Mekâtib-i Umumiye Nazırı olarak görev yaptığı 1854 yılına kadar Darülmualimîn ile ilgili bazı durumlar dönemin arşiv belgelerine yansımıştır. Bu çerçevede 10 Nisan 1851 tarihli bir belgede, Darülmualimîn talebelerinin maaşlarının arttırılması hususu yer almaktadır. Buna göre her sene Mekteb-i Maarif-i Adliye imtihanları sonunda talebe, hoca ve memurlarına 29.400 kuruş atıyye-i seniyye verme uygulamasına son verilmiştir. Bu tutardan 8.400 kuruşunun, Darülmualimîn öğrencilerinin maaşlarına (burslarına) zam yapılmak suretiyle buraya aktarılması karar verilmiştir⁸⁰².

Bu dönemde ele alınan bir diğer konu Darülmualimîn’in ihtiyaçlarının karşılanmasıyla ilgilidir. Kış mevsiminde ısınma ihtiyacı için gerekli odun ve kömür ihtiyacının, rutin olarak her yıl planlanarak tedarik edildiği anlaşılmaktadır. 10 Ocak 1853 tarihli bir belgede⁸⁰³, 1853 yılı için odun kömür satın alımının yapılarak Darülmualimîne teslim edilmesine ve masrafların Mekâtib-i Umumiye tahsisatından karşılanmasına karar verilmiştir. Daha önce de -1851 yılında- odun-kömür masrafı, Mekâtib-i Umumiye tahsisatından karşılanmış ve söz konusu gidere ilişkin harcama makbuzu Mekâtib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi tarafından ilgili birimlere gönderilmiştir. Ancak 1852 yılında (muhtemelen Mekâtib-i Umumiye bütçesinde para olmadığı için) Darülfünun için ayrılmış tahsisattan karşılanmıştır. Buradan hareketle devletin bir okulun odun kömür ihtiyacını karşılama noktasında bile mali düzenlemeyi güçlkle yapabildiği anlaşılmaktadır. Diğer yandan daha öncede ifade edildiği üzere

⁸⁰¹ Ünal - Birbudak, *İstanbul Dârulmuallimîni*, 17.

⁸⁰² Konuyla ilgili bu belge Meclis-i Maarif Reisi ve Maliye Nazırına ithafen oluşturulmuş Sultan Abdülmecid’in buyruğunu ihtiva etmektedir. Bkz. BOA. A. MKT.MHM. 31/46, (H. 8 Cemaziyelahir 1267 / M. 10 Nisan 1851).

⁸⁰³ BOA. C.MF. 98/4880, (H. 29 Rebiülevvel 1269 / M. 10 Ocak 1853).

Darülfünun için bir bina yapımının uzun yıllar almasının nedeni, inşaat için ayrılan bütçenin farklı işlerde kullanılmak durumunda kalınması olabilir⁸⁰⁴.

3.1.2.10. Enderun mektebinde reform

Osmanlı Devleti'nde idarî ve askerî kadronun yetiştirilmesi için oluşturulan bir saray eğitim kurumu olan Enderun Mektebinin amacı Osmanlı merkez ve taşra bürokrasisine gerekli insan gücü kaynağını oluşturmaktır⁸⁰⁵. II. Murad Dönemi'nde (1435-1451) kurulup Fatih Sultan Mehmed Dönemi'nde (1451-1481) teşkilatlandırılan bu mektep klasik dönemden itibaren oldukça etkili bir biçimde faaliyet göstermiştir⁸⁰⁶. Osmanlı Devleti'nde modernleşme hareketlerinin görülmesiyle birlikte geleneksel kurumların yerini modern usullerle donatılmış Batı menşeli kurumlara bırakmaya başlamasıyla birlikte Enderun Mektebi de fonksiyonunu yitirmeye başlamıştır. Bu çerçevede özellikle II. Mahmud Dönemi ile birlikte etkisi gittikçe azalan Enderun Mektebinin yerine, Tanzimat Dönemi'nde benzer fonksiyonu icra eden modern eğitim kurumlarının faaliyete girmesinin ardından önemini kaybetmiştir⁸⁰⁷. Tarihsel süreçte temel ilkelerinden ödün verilmesi, çağın gereklerine uyum sağlayarak kendini yenileyememesi gibi çeşitli sebeplerle zayıflayarak⁸⁰⁸ etki ve önemini kaybetmiş olsa da II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar etkinliğini resmi olarak sürdürdüğü ve 1 Temmuz 1909 itibarıyla tarihe mal olduğu bilinmektedir⁸⁰⁹.

Enderun Mektebinin Tanzimat Dönemi'nde etkisini yitirmiş olduğu kabul edilmekle birlikte bu dönemde, eğitim öğretim faaliyetlerinin aktif bir biçimde sürdürülmüş olması üzerinde durulması gereken bir ayrıntıdır. Öyle ki devlet, yaklaşık dört yüz yıl boyunca istifade ettiği bu kurumu bir çırpıda kenara atmamıştır. Hatta bu geleneksel kurumu modernize etmek için teşebbüste bile bulunmuştur. Maarif alanında modern usulleri esas alan reformlar yapılması politikasına uygun olarak 1845

⁸⁰⁴ Darülmualimîn ve Mekteb-i Maarif-i Adliye ile bunlardan önce ve sonra açılan yedi rüştiye mektebi için 1853 yılında toplam 19.000 kıyye, 1851 yılında toplam 16.000 kıyye odun ve kömür tedariki yapılmıştır. Bkz. BOA. C.MF. 98/4880, (H. 29 Rebiülevvel 1269 / M. 10 Ocak 1853).

⁸⁰⁵ Mehmet İpşirli, "Enderun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/185-187.

⁸⁰⁶ Ülker Akkutay, *Enderûn Mektebi* (Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1984), 25-26.

⁸⁰⁷ Mustafa Gündüz, "Enderun Mektebi ve Osmanlı'da Üstün Yeteneklilerin Eğitimi", *Eğitime Bakış Eğitim-Öğretim ve Bilim Araştırmaları Dergisi* 12/37 (2016), 18-19.

⁸⁰⁸ Muhammet Mahir Çelik, *Osmanlı Yönetim Sisteminde Enderun Saray Okulunun Yeri ve Önemi*, (Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 139-145.

⁸⁰⁹ Akkutay, *Enderûn Mektebi*, 26.

yılından itibaren -sıbyan mektepleri ve medreseler hariç olmak üzere- eğitim sisteminin her alanında reform hareketlerine girişilmiştir. İşte bu noktada Enderun Mektebi de unutulmayarak payına düşeni almıştır. 1851 yılında Mekâtib-i Umumiye Nazırı Ahmed Kemal Efendi Enderun Mektebinin mevcut durumunun iyileştirilmesi ve eğitim öğretim faaliyetlerinin yeniden düzenlenmesi için yapılması gerekenleri araştırmıştır. Enderun'a gidip ilgili mercilerle istişarede bulunmak suretiyle gerçekleştirdiği bu araştırmanın neticesinde bir rapor hazırlamıştır⁸¹⁰. “*Enderun-ı Hümayun ağalarının, usul-i talim ve taallümlerinin ilerüledilmesi*” konusunu içeren bu rapor, Meclis-i Maarif-i Umumiyede görüşülüp karara bağlanmıştır⁸¹¹. Bu rapora göre, Enderun Mektebinin mevcut eğitimci kadrosunda sadece Arapça ve Farsça hocaları bulunmakta olup Riyaziye hocası bulunmamaktadır. Bununla birlikte Arapça hocalarından biri sadece haftada bir kere gelip Hadis-i Şerif okutmakta, bir diğeri Enderun'daki Akağalara mahsus olarak görev yapmakta ve geriye kalan üç hoca ise haftada ikişer gün gelerek Ulûm-ı Arabiye'den öğrencilerin beceri ve yeteneğine göre Sarf, Nahiv ve Fıkıh derslerini okutmaktadır. Farsça hocası haftada üç gün gelip ders vermektedir. Ancak burada verilen eğitim öğretim usul-i cedid üzerine yapılandırılmamıştır. Bir diğer ifadeyle burada modern ve yeni usullere uygun öğretim ilke ve yöntemleri çerçevesinde bir eğitim öğretim süreci uygulanmamaktadır. Ayrıca Riyaziyat hocasının bulunmayışı da dikkatlerden kaçmaması gereken önemli bir eksikliklerdir.

Kemal Efendi'nin araştırması neticesinde Enderun Mektebinde tespit edilen söz konusu durumlara ilişkin düzenleme yapılması, eğitim öğretim faaliyetlerinin modern usullere kavuşturularak nitelikli bir hale getirilebilmesi için şu öneriler dile getirilmiştir⁸¹²:

1. İleride gerekli donanımına sahip hocalar ve müdter tayin edilerek daha kapsamlı bir düzenleme yapılmak üzere şimdilik Enderun Mektebindeki mevcut eğitim personeline yeni öğrenme ve öğretim usullerinin nasıl uygulanacağı gösterilmeli ve bu konuda bir uygulama yönergesi oluşturulmalıdır. Böylelikle mektepte öğrenme ve öğretim sürecinde uygulanan modern ilke ve yöntemler istenilen seviyeye kavuşturulabilecektir.

⁸¹⁰ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I-II/22-23.

⁸¹¹ BOA. A. AMD. 32/5, (H. 17 Zilhicce 1267 / M. 13 Ekim 1851).

⁸¹² BOA. A. AMD. 32/5, (H. 17 Zilhicce 1267 / M. 13 Ekim 1851).

2. Her gün ders vermek üzere, Darülmualimîn mezunlarından iki veya gerekirse üç muallim Enderun Mektebine görevlendirilmelidir. Mevcut maaşları 80 kuruş olan bu muallimler için özel bir maaş tahsis edilmeyip burada sarf ettikleri mesai üzerinden bir hesaplama yapılarak -ek masraflar için ayrılan bütçeden- aylık ortalama 300-400 kuruş ek ders ücreti şeklinde bir ödeme yapılacaktır.

Mekâtib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi'nin araştırması neticesinde ortaya çıkan önerilerin, ilgili üst kurumların onayından geçerek uygulamaya konulduğu anlaşılmaktadır⁸¹³. Sonuç itibarıyla değerlendirildiğinde, ülkedeki diğer mekteplerde olduğu gibi Enderun Mektebinde de reform çabalarına girilmiştir. 1851 yılında başlatılan bu girişim ile birlikte Enderun Mektebindeki eğitim durumları modern usullere göre yapılandırılarak -bizzat Kemal Efendi'nin kurmuş olduğu- modern rüştiye mektepleri ile benzer bir seviyeye çıkarılması arzu edilmiştir. Dolayısıyla Tanzimat'ın ilanı ile birlikte bir devlet politikası olarak ivme kazanan maarifin modernleştirilmesi uygulamaları kapsamında Enderun Mektebi de çerçeveye dâhil edilmiştir. Ancak Enderun Mektebinin kapatıldığı tarih olan 1909 yılına kadar dikkate değer ve öne çıkan bir etkinliğinin olmadığı durumu düşünüldüğünde mektepte yapılan söz konusu reformun başarıya ulaşmamış ve/veya istenilen şekilde sürdürülmemiş olduğu söylenebilir. Buradan hareketle söz konusu reformu, Enderun'da gerçekleştirilen ciddi ve köklü bir yenilik olarak görmek mümkün olmamakla birlikte bunun yerine maarifin modernleştirilmesi sürecindeki mütevazı bir çaba olarak değerlendirmek gerekir.

3.1.2.11. Valide Sultan Mektebi/ Darülmaarifin kuruluşu

Ahmed Kemal Efendi'nin Mekâtib-i Umumiye Nazırlığı görevindeyken gerçekleştirdiği önemli faaliyetlerden birisi de Darülmaarif adlı modern usullere göre eğitim veren bir okul kurması olmuştur. Bu okulun kuruluşunda üstlendiği aktif rol, Kemal Efendi'nin parlak kariyer ilerleyişine hız kazandırarak başta Sultan Abdülmecid olmak üzere devrin erkân-ı ricalinden saygı görmesini sağlamıştır.

Darülmaarif Mektebinin kuruluş amacı, kurulması planlanan Darülfünun için öğrenci, devlet hizmetleri için ise donanımlı memur yetiştirmektir. Kemal Efendi, bu mektebi, daha önce İstanbul'da kurmuş olduğu modern rüştiye mekteplerinin üstünde,

⁸¹³ BOA. A. AMD. 32/5, (H. 17 Zilhicce 1267 / M. 13 Ekim 1851); Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I-II/23.

yükseköğretim kademesindeki Darülfünunun altında yer alacak bir kurum olarak tasarlamıştır. O sıralarda Avrupa’da var olan lise kademesindeki okullara denk olarak düşündüğünden dolayı bu mektebin açılış sürecindeki tüm yapılandırma faaliyetleriyle yakından ilgilenmiştir⁸¹⁴.

Sultan Abdülmecid’in annesi Bezmiâlem Vâlide Sultan, zengin gelirli vakıflar bağışlayarak Darülmaarif için dönemin diğer rüştiye mektebi binalarına göre daha donanımlı ve modern tarzda bir bina yaptırmış ve mektebin tüm masraflarını karşılamıştır. Yine bu çerçevede mektepte görevlendirilecek hoca, memur ve müstahdemlerin maaşlarının söz konusu vakıflardan elde edilecek gelirlerden karşılanmasını sağlamıştır. Ayrıca mektebin ders kitaplarının basımı için bir litografya matbaası kurdurmuş, mektep bünyesinde bir kütüphane yaptırarak şahsına ait değerli eserlerden oluşan 546 cilt kitabı buraya vakfetmek suretiyle bağışlamıştır⁸¹⁵.

Darülmaarif, 21 Mart 1850 (H. 7 Cemaziyelahir 1266) tarihinde Sultan Abdülmecid ile birlikte devrin devlet ricalinin de katıldığı büyük bir törenle açılmıştır. Bu törende Sadrazam Mustafa Reşit Paşa tarafından açılış nutku okunmuştur. Yine bu törende, Sultan Abdülmecid oğlu Murat Efendi ve kızı Fatma Sultan’ı -sembolik olarak da olsa- bu mektebe kaydettirerek bu mektebin ne kadar değerli olduğunu halka anlatmak istemiştir. Akabinde Sultan, bu mektebin kuruluşunun her safhasında büyük hizmetlerde bulunmuş olan Kemal Efendi’ye atfen; çocuklarına: *“Efendi’nin elini öpünüz, bundan sonra sizin hocanız efendidir”* demiştir. Sonra Kemal Efendi’ye dönüp *“...Bunları dest-i terbiyenize tevdi’i ediyorum, diğer talebelerle müsavi tutmanızı rica ederim...”* diyerek kendi çocuklarının diğer çocuklarla eşit şartlarda ve birlikte bir eğitim sürecine tabi tutulmasını istemiştir⁸¹⁶. Böylelikle söz konusu törenle hem mektebin hem de mektebi kuran Kemal Efendi’nin şanı yüceltilmiştir.

Sultan Abdülmecid tarafından Kemal Efendi’ye gösterilen bu teveccüh bir yandan onun uzun yıllar süren bürokrat kariyerinin en bilindik damgalarından biri olmuş diğer yandan da ona karşı muhalif bir çevre ve kamuoyu oluşmasına neden

⁸¹⁴ Nuran Kara Pilehvarian, “Bezmiâlem Valide Sultan’ın Eğitim Islahatlarındaki Rolü ve Valide Mektebi/Dârülmaarif”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*, Der. Hidayet Yavuz Nuhoglu, (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayınları, 2001); Muammer Demirel, “Bezmiâlem Valide Sultan School: Darülmaârif”, *Middle Eastern Studies* 45/3 (2009), 507-516; Necdet Sakaoğlu, “Valide Mektebi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, Kültür Bakanlığı ortaklığıyla, 1994), 7/363-364.

⁸¹⁵ M. Hüdayi Şentürk, “Darülmaârif”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/548-549; Kara Pilehvarian, “Bezmiâlem Valide Sultan’ın”, 492-493.

⁸¹⁶ Takvim-i Vekayi, no: 425, (H. 23 Cemaziyelahir 1266 / M. 6 Mayıs 1850); akt: Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, (Ankara: 2002), 32-33; Ebüzziya Tevfik, “Reşid Paşa Hakkında”, 97-105.

olmuştur. Nitekim söz konusu karşıt çevreler, Darülmaarifin kuruluşundan kısa bir süre sonra Mekâtib-i Umumiye Nazırı sıfatıyla Avrupa'ya 10 ay süreyle görevlendirilmesinde ve daha sonra 1854 yılında Berlin Ortaelçiliğine atanmasında etkili olmuştur⁸¹⁷. Ancak Kemal Efendi'yi İstanbul'dan uzaklaştırmaya yönelik bu gibi girişimler ilk bakışta olumsuz gibi görülse de pek çok olumlu netice sağlamıştır. Kemal Efendi'nin Avrupa'da bulunması, Osmanlı eğitimde modernleşmesinin politika üretme ve uygulama alanında cevval bir bürokrati olarak onun tecrübe ve deneyimlerini artırmasına olanak sağlamıştır.

İlk kurulduğu sıralarda “Mekteb-i Âlî, Vâlîde Mektebi, Mekteb-i Maarif” adıyla anılan bu mektebe Kemal Efendi, “*Darülmaarif*” adını vererek aynı zamanda mektebin “*isim babası*” olmuştur. Yeni açılan bu mektebe Darülmaarif isminin verilmesi konusu, Meclis-i Maarif-i Umumiye'de görüşülüp kararlaştırılmış, padişahlık makamınca 1 Aralık 1850 tarihinde onaylanmıştır⁸¹⁸. Öte yandan, *Darülmaarif* tabiri Kemal Efendi tarafından türetilmiş bir kavram olarak onun Fransızcadan çevirip Takvim-i Vekayi'de yayınladığı çeşitli makalelerde ilk defa kullanıldığı bilinmektedir⁸¹⁹.

Bu mektep açıldığı dönemde oldukça popüler olmuştur. Hatta gösterişli binasında Encümen-i Danişin açılış töreni⁸²⁰ gibi padişahın da katılımlarıyla gerçekleşen kimi önemli toplantılar yapıldığı gibi rüştiye öğrencilerinin sınav uygulamalarına da ev sahipliği yapmıştır. Meclis-i Maarif-i Umumiye Reisi Abdülhak Efendi tarafından padişaha sunulmak üzere Sadaret Makamına takdim edilen 1 Aralık 1850 tarihli bir belgeden anlaşıldığı üzere; Abdülhak Efendi, zamanı gelmiş olan rüştiye mektepleri imtihanının yeni inşa ettirilen Darülmaarif Mektebinde yapılmasını istemiştir. Daha önceki senelerde rüştiye mektebi imtihanlarının padişahın huzurunda yapıldığı vakidir. Ancak bu sene için yeni yapılan rüştiye mektebinde öğrencilerin imtihana alınmasının uygun olup olmadığı ve ayrıca uygun görülürse o günkü programın nasıl tertip edileceği hususunda bilgi istemiştir⁸²¹. Bu ve sonraki bazı

⁸¹⁷ Bu konu hakkında araştırmanın daha önce bahsi geçen Kemal Efendi'nin *Avrupa Seyahati* başlığı altında detaylı bilgi sunulmuştur.

⁸¹⁸ BOA. İ.DH. 224/13324, (H. 23 Muharrem 1267 / M. 28 Kasım 1850); BOA. A.AMD. 26/23 (H. 26 Muharrem 1267 / M. 1 Aralık 1850).

⁸¹⁹ TBMM, *Türk Parlamento Tarihi*, 107.

⁸²⁰ Şentürk, “*Darülmaârif*”, 8/548-549.

⁸²¹ BOA. İ.DH. 224/13324, (H. 23 Muharrem 1267 / M. 28 Kasım 1850); BOA. A.AMD. 26/23 (H. 26 Muharrem 1267 / M. 1 Aralık 1850).

yıllarda rüştiye mekteplerinin öğrenci imtihanlarının Darülmaarif Mektebinde yapıldığı anlaşılmaktadır⁸²².

Diğer yandan dönemin bir İngiliz gazetesinde yer alan haberde Darülmaarifte gerçekleştirilen eğitim öğretim faaliyetlerinde Amerikan menşeli bir öğretim modelinin kullanıldığı ibaresine yer verilmiştir. Valide Sultan hakkında kaleme alınan bu yazının satır aralarında değinilen bu konuyla ilgili olarak Darülmaarif Mektebinde “Lancasteren principle” temelli bir metodun uygulandığı belirtilmiştir⁸²³. İngiltere’de 1800-1840 yılları arası, Amerika’da 1810-1840 arasında benimsenerek geniş bir kullanım alanına sahip olmuş bir çeşit geçiş dönemi öğretim sistemi olan Lancaster öğretim sistemi “*bir öğretmenin ileri seviyedeki kabiliyetli birkaç [monitör] öğrencisine, öğretim tekniklerinin yanı sıra küçüklere verilecek dersleri öğretmesi, monitör öğrencilerin de küçük öğrencilere bunları gruplar halinde aktarması...*” şeklinde tanımlanmaktadır⁸²⁴. Amaç çok sayıdaki öğrenci gruplarına en kısa sürede ve en ekonomik şekilde öğretim sağlamaktır. 1830’larda Osmanlı eğitim sisteminde görülen Amerikan etkisiyle birlikte başta Rum ve Ermeni okullarında başarıyla uygulandığı görülen bu sistem 1834 yılından itibaren belirli bir süre askerî mekteplerde de uygulanmıştır⁸²⁵. Lancaster öğretim sisteminin sadece Osmanlı azınlık ve askerî eğitimiyle sınırlı kaldığı bilinmesine rağmen⁸²⁶ bu sistemin 1850’li yıllarda Darülmaarifte de uygulandığını belirten söz konusu gazete haberi⁸²⁷ dikkat çekici görülmektedir. Buradan hareketle Osmanlı’da bilinen ve uygulanan bu sistemi, 1850-1851 yılları arasındaki Avrupa seyahati sırasında yerinde gözlemleme şansı bulmuş olan Kemal Efendi’nin, bunu faydalı görerek kendi kurduğu sivil mekteplerde uygulamaya girişmiş olma ihtimali yüksektir. Ayrıca onun yenilikçi ve reformist profili göz önüne alındığında bu yorum kuvvet kazanmaktadır. Bununla birlikte Lancaster öğretim sistemi, kitlelerin eğitiminin mümkün olan en kısa sürede, en uygun ve pratik yolla gerçekleştirilmesi ilkesine dayanması açısından ele alındığında tam da

⁸²² BOA. A. AMD. 38/2, (H. 5 Şaban 1268 / M. 25 Mayıs 1852).

⁸²³ The Newcastle Journal, Vol. XXII, No: 1103, (Saturday 28 May 1853 / Cumartesi 28 Mayıs 1853), 3.

⁸²⁴ Ayşe Aksu, “İngiltere-Amerika-Osmanlı Hattında Lancaster Öğretim Sistemi”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 6/16 (2008), 60.

⁸²⁵ Aksu, “Lancaster Öğretim Sistemi”, 29-67; Sümer Aktan, *Curriculum Studies in Turkey: A Historical Perspective* (New York: Palgrave Macmillan, 2018), 125-126.

⁸²⁶ Aksu, “Lancaster Öğretim Sistemi”, 60.

⁸²⁷ The Newcastle Journal, Vol. XXII, No: 1103, (Saturday 28 May 1853 / Cumartesi 28 Mayıs 1853), 3.

Tanzimat Dönemi Osmanlısının aradığı modeldir. Dolayısıyla Kemal Efendi'nin bu sistemi Darülmaarifte uygulamış olması kuvvetle muhtemeldir.

3.1.2.12. *Kemal Efendi'nin eğitim amaçlı Avrupa seyahati*

Kemal Efendi, Mekâtib-i Umumiye Nazırı olduktan sonraki süreçte Osmanlı eğitim sistemi ve düzeninin başarılı bir şekilde tesisi ve yapılandırılması için yoğun mesai sarf etmiştir. Bu bağlamda Kemal Efendi'nin, Avrupa'da eğitimde yaşanan yeni gelişmeleri öğrenerek bilgi ve görgüsünü artırıp geliştirmesinin kendisine ve dolayısıyla Mekâtib-i Umumiye Nazırı olarak ülkesine büyük katkı sağlayacağı düşünülmüştür⁸²⁸. Ayrıca Avrupa'daki mektepleri Mekâtib-i Umumiye Nazırı sıfatıyla gezip dolaşarak bu mekteplerdeki nizam ve düzeni yerinde gözlemlemesi, sonraki süreçte gerçekleştirilecek olan Osmanlı eğitim reformlarına modern bir bakış açısı kazandırabilecektir⁸²⁹. Bu doğrultuda öteden beri üstlendiği görevlerle iyi bilinen beceri ve donanımını artırıp geliştirmek üzere 10 ay müddetle Avrupa'ya görevlendirilmiştir. Ayrıca bu görevlendirme için kendisine 10.000 kuruş (geçici) maaş ile 25.000 kuruş harcırah verilmiştir⁸³⁰.

Bu bağlamda, Maarif-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi, Ağustos 1850-Nisan 1851 tarihleri arasında Avrupa'nın Paris, Londra, Brüksel, Köln, Berlin, Viyana ve Cenova şehirlerinde eğitim amaçlı gözlem ve araştırmalarda bulunmuştur⁸³¹. Burada edindiği bilgi ve kazandığı deneyimleri ülkesine taşıyarak Osmanlı'da eğitimin modernleşmesi yolunda önemli uygulamalar başlatmıştır. Kemal Efendi'nin Paris'ten satın aldığı ders araç gereçleri yeni kurulan ve rüştiye adı verilen –sıbyan mekteplerinin üstünde ortaokulun ilk kademesi olarak ifade edilen- mekteplerde kullanılmaya başlamıştır. Bu durum aslında Osmanlı eğitim teknolojilerindeki modernizasyonun ilk uygulaması olarak değerlendirilebilir. Bundan sonraki süreçte de öğretim teknolojilerindeki söz konusu değişim dönüşüm sürdürülmeye devam etmiştir.

⁸²⁸ BOA. İ.DH. 215/ 12585, (H. 22 Şaban 1266 / M. 3 Temmuz 1850).

⁸²⁹ Kemal Efendi'nin biyografisinin sunulduğu araştırmanın birinci bölümündeki ilgili başlık altında söz konusu Avrupa seyahati daha ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Burada ise sadece dönemin bir eğitim uygulaması olarak kısaca bahsedilmiştir.

⁸³⁰ BOA. İ.DH. 215/ 12585, (H. 22 Şaban 1266 / M. 3 Temmuz 1850). Ahmed Cevdet Paşa, Kemal Efendi'nin söz konusu Avrupa seyahatine çıkışını, Mekâtib-i Umumiye muavini olan Vehbî Efendi'nin Vâlîde Sultan'ı yönlendirmesiyle Kemal Efendi'yi güç durumda bırakması sonucu, bir nevi mecburiyetten geliştiği şeklinde değerlendirmiştir. Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40 (Tetimme)*, 39.

⁸³¹ BOA. A. MKT.MVL. 38/76, (H. 30 Rebiülevvel 1267/M. 2 Şubat 1851); BOA. A.AMD. 32/78, (H. 29 Zilhicce 1267/M. 25 Ekim 1851); BOA. HR.TO.28/53; BOA. HR.MKT. 37/99, (H. 19 Cemaziyelevvel 1267/M. 22 Mart 1851).

Kemal Efendi'nin, Mekâtib-i Umumiye Nazırı sıfatıyla, Avrupa'daki okullarda uygulanan sistemi yerinde gözlemleyerek incelemelerde bulunması, sonraki süreçte gerçekleştirilmiş olan Osmanlı eğitim reformlarına modern bir bakış açısı kazandırılması bakımından önemlidir. Bu doğrultuda, Kemal Efendi, 1850'li yıllarda modernitenin Osmanlı eğitimine girişi için ilk uygulamalara öncülük etmekle kalmamış; bununla birlikte daha sonraki süreçlerde eğitim alanında atanmış olduğu üst düzey yöneticiliklerde, söz konusu eğitim reformlarının belli bir düzene oturtularak kalıcı politikalara dönüşmesi için de uğraşmıştır. Dolayısıyla Ahmed Kemal Paşa'nın Avrupa eğitim sistemine ilişkin gerçekleştirdiği incelemelerin Osmanlı eğitim sistemine etkisi, tarihsel bir olgu olarak sonraki dönemlerde de devam etmiştir.

3.1.2.13. *Encümen-i Danişin kuruluşu*

1845 yılında Osmanlı eğitim reformasyonunu gerçekleştirmek için politika üretici bir mercii olarak kurulan Meclis-i Maarif-i Muvakkatin çalışmaları sonucunda ortaya koyduğu politikalardan biri de Encümen-i Danişin kuruluşudur. Meclis-i Maarif-i Muvakkat, yayımlamış olduğu bir raporda, yükseköğretim kademesinde bir Darülfünun kurulmasını ve bu okulda gerçekleştirilecek eğitim öğretim faaliyetleri için gerekli ders kitaplarının hazırlayacak bir Encümen-i Danişin oluşturulmasını kararlaştırmıştır⁸³². Bu raporda Encümen-i Daniş ismi ilk kez zikredilmiş olup Encümen-i Danişin kuruluş gerekçeleri, çalışma usulleri ile üyelerinin taşıması gereken özellikler, görev ve sorumlulukları ayrıntılı bir şekilde ifade edilmiştir.

Encümen-i Daniş fikrinin ilk olarak kim tarafından ortaya atıldığı bilinmemekle ve bu hususta farklı görüşler ileri sürülmektedir. Tanzimat reformlarının tümünün altında bir şekilde etki sahibi olan Mustafa Reşid Paşa⁸³³ ve devrin meşhur devlet adamı ve matematikçilerden Ferik Mehmed Emin Paşa'nın⁸³⁴ öncülüğünde gerçekleştirildiği ifade edilmektedir. Bununla birlikte Ahmed Kemal Efendi'nin Encümen-i Daniş fikrinin şekillendirilmesinde önemli bir payı olduğu düşünülmektedir⁸³⁵. Nitekim Ahmed Kemal, Encümen-i Danişin açılışından kısa bir süre önce, Mekâtib-i Umumiye Nazırı sıfatıyla eğitim alanındaki en yeni gelişmeleri gözlemleyip araştırmak amacıyla Avrupa'ya gönderilmiştir. Bununla birlikte Kemal

⁸³² Cevdet Paşa, *Tezâkir* 40 (*Tetimme*), 47-50.

⁸³³ Gencer, "Encümen-i Daniş", 33. Aynı düşünce şu eserde de savunulmaktadır. Kaplan, "Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi", 120.

⁸³⁴ Polat, "Mekteb-i Harbiye Nazırlarından", 59-74.

⁸³⁵ Küçükler, *Encümen-i Daniş*, 49-50.

Efendi'nin 1847 yılında Mekâtib-i Umumiye Nezareti muavinliğine atandığı tarihten itibaren eğitimde modernleşme bağlamında gerçekleştirdiği yenilikçi uygulamalar, bu fikri destekler mahiyettedir.

Encümen-i Danişin kuruluşu için Meclis-i Maarif-i Umumiyenin hazırlamış olduğu rapor ve nizamname taslağı 15 Nisan 1851 tarihinde padişahlık makamınca onaylanmıştır. Söz konusu Encümen'in kuruluş haberi, kuruluş gerekçesi, nizamnamesi, üye listesi vs. bilgiler 1 Haziran 1851 tarihli Takvim-i Vekayi Gazetesi ile kamuoyuna duyurulmuştur⁸³⁶. 18 Temmuz 1851 tarihinde ise Encümen-i Daniş, başta Sultan Abdülmecid olmak üzere devlet erkânının hazır bulunduğu Darülmaarif Mektebinin binasında gerçekleştirilen bir törenle açılmıştır.

Encümen-i Danişin amaçları; *kurulması planlanan Dârülfünun'da okutulmak üzere ders kitapları hazırlamak, halkın kültür seviyesini yükseltecek telif eserler ile doğu ve batı dillerinden tercüme eserler vücuda getirmek ve çeşitli alanlarda sade ve anlaşılır bir dille ortaya konulan kitaplarla Türkçenin bir bilim dili olarak gelişmesine yardımcı olmak* şeklinde ifade edilebilir⁸³⁷. Encümen-i Danişin amaçları arasında ifade edilen Doğu ve Batı dillerindeki eserlerin oluşturulmasının yanı sıra üyelerinin bir kısmının Arapça ve Farsça, diğer bir kısmı da bir veya birkaç Batı dilini bilen kişilerden meydana gelmesi hasebiyle; Encümen'in "birinci" ve "ikinci" diye adlandırılan (reis-i evvel, reis-i sani) iki başkanının bulunması öngörülmüştür. Bu çerçevede Encümen-i Danişin birinci başkanlığına Atâullah Efendizâde Şerif Mehmed Efendi⁸³⁸, ikinci başkanlığına da Meclis-i Maarif-i Umumiye üyesi ve tarihçi Hayrullah Efendi getirilmiştir⁸³⁹.

Encümen-i Danişin üyeleri, iki ayrı biçimde seçilerek değerlendirilmiştir. Dâhili üye sayısı 40 olmakla birlikte harici üye sayısına bir sınır getirilmemiştir. Kemal Efendi ise Mekâtib-i Umumiye Nazırı sıfatıyla dâhili üyeler arasında yer almıştır⁸⁴⁰.

Encümen-i Daniş, 1851 yılındaki kuruluşunun ardından faaliyetine başlamış ancak beklenen ve istenilen ölçüde bir etki sağlayamadan 1862 yılı itibarıyla tarihin

⁸³⁶ Takvim-i Vekayi, No: 449, (H. 1 Şaban 1267 /M. 1 Haziran 1851); Akt: Küçükler, *Encümen-i Daniş*, 50.

⁸³⁷ Takvim-i Vekayi, No: 449, (H. 1 Şaban 1267 /M. 1 Haziran 1851), BOA. İ.MVL. 208/6740; Akt: Küçükler, *Encümen-i Daniş*, 55-66.

⁸³⁸ BOA. A. MKT.NZD. 34/60, (H. 16 Recep 1267 / M. 17 Mayıs 1851).

⁸³⁹ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, (Ankara: 2002), 34-35.

⁸⁴⁰ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, (Ankara: 2002), 38. Ayrıca bkz. Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, 30-31.

tozlu rafları arasındaki yerini almıştır⁸⁴¹. Bununla birlikte bu kısa süre zarfında Batı kültür ve medeniyetinden tarih, coğrafya, matematik, ekonomi, doğa bilimleri gibi alanlarda pek çok eser tercümesi gerçekleştirilmesiyle⁸⁴² Tanzimat edebiyatına ve modernleşmesine belirli ölçüde katkı sağlamış olması bakımından önemli görülmektedir. Hatta II. Mahmud Dönemi'nde ayrı bir anlam kazanmaya başlayan Batı dünyasından eser tercüme etme faaliyetlerinin Tanzimat Dönemi'nin modernleşme vadisinde karakteristik bir özelliğe dönüşmesinde Encümen-i Danişin önemli bir etkisi olduğu düşünülmektedir.

3.1.2.14. Eğitim ekonomisindeki güçlükler: Bütçe ve masraf kalemleri

Tanzimat Dönemi, Osmanlı ekonomisinin büyük buhranlar yaşadığı bir dönem olmuştur. Maliye Nezareti, bu dönemde maarif alanında gerçekleştirilen reform ve yenilikler için yapılan masrafları karşılama noktasında büyük sıkıntı çekmiştir. Halktan alınan vergilerle bütçeyi denkleştirip maarife yeterli düzeyde bütçe temin edil(e)meme sorununa farklı şekillerde çözüm arayışlarına girişilmiştir. Bu çerçevede, Temmuz 1845 tarihinde Küçük Taksim civarındaki Mekteb-i Harbiye'nin inşaatı için Bakubogos adlı bir tüccardan 40.000 kuruş borç alınmıştır. Kasım 1845 tarihinde Torozoğlu Bagdasryan'dan alınan 25.000 kuruş Maçka'daki askerî idadının tamiri için harcanmıştır⁸⁴³. Nisan 1849 tarihinde tuz fabrikalarını işleten Anadolu Kumpanyası'nın hazineye ödemiş olduğu bir meblağ Mekteb-i Tıbbiyenin onarım masrafları için kullanılmıştır. Yine Mekteb-i Tıbbiyede Mart 1851'de başlatılan başka bir tamirat masrafı duhan gümrüğü gelirlerinden karşılanmıştır⁸⁴⁴. Mayıs 1850'de Mekteb-i Bahriyenin onarım masrafları ve katılan işçilerin ücretlerini karşılamak için sarraf Cezayirlioğlu Mıgırdiç'ten 50.000 kuruş borç alınmıştır⁸⁴⁵. Haziran 1852 tarihinde Mekteb-i Maarif-i Adliyenin iç döşemelerinin yenilenmesi için gerekli 8.922 kuruş Beytülmal hazinesi tarafından karşılanmıştır⁸⁴⁶. Aralık 1844'te Mekteb-i Tıbbiyenin 300.000 kuruş tutarındaki günlük yiyecek ve öğretmen maaş masrafları

⁸⁴¹ Fatih Arslan, "Encümen-i Daniş ve Osmanlı Aydınlanması", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/11 (2009), 420-439.

⁸⁴² Tanpınar, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 151-153.

⁸⁴³ BMK, Or. b., F. 1A, gömlek 35842, 53193; Akt: Dobrev, "Osmanlı Okullarıyla İlgili Belgeler", 97.

⁸⁴⁴ BMK, Or. b., F. 1A, gömlek 35954, 66319; Akt: Dobrev, "Osmanlı Okullarıyla İlgili Belgeler", 98.

⁸⁴⁵ BMK, Or. b., F. 1A, gömlek 53244; Akt: Dobrev, "Osmanlı Okullarıyla İlgili Belgeler", 98.

⁸⁴⁶ BMK, Or. b., F. 1A, gömlek 53267; Akt: Dobrev, "Osmanlı Okullarıyla İlgili Belgeler", 112.

Baltacı adlı bir tüccarın malî yardımıyla karşılanmıştır⁸⁴⁷. Mart 1851’de, Kaplacioğlu’nun hazineye yatırdığı tutarın bir kısmıyla Mekteb-i Tıbbiye Nazırının maaşı ödenmiştir⁸⁴⁸. Tüm bu örneklerden yola çıkılarak Tanzimat Dönemi Osmanlı eğitim ekonomisinin belirli bir politika ve uygulamaya sahip olmadığı ve eğitim ihtiyaçları için gerekli bütçenin ekonomik güçlüklerden ötürü günün şartlarına göre gelişi güzel bir biçimde şekillendiği anlaşılmaktadır.

Devrin eğitim ekonomisi panoraması böyle bir görünüm arz etmekle birlikte, Maarif-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi’nin maarife yönelik icraatlarına ve bunların masraflarına ilişkin birtakım arşiv belgeleri önemli veri sunmaktadır. Bu çerçevede, Kemal Efendi, 23 Aralık 1847 tarihinde Mekâtib-i Umumiye Müdüriyetine (Sonra Nezaret) atanmasının ardından 6 Mart 1849 tarihine kadar geçen on beş aylık süre zarfında rüştiye mektepleri için yapmış olduğu harcamaların genel tablosunu özetleyerek ödenek talebinde bulunmuştur. Bu süre zarfında rüştiye mekteplerinin ders araç gereçlerinin temini kapsamında kitap, risale, ilmühaber varakaları ve gerekli diğer evrak için matbaada basım faaliyeti ile beraber bazı satın alma faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte, İstanbul’da ders kitaplarının basımını yapabilmek için Avrupa’dan litografya destgahı ile okullarda öğretim süreçlerinde kullanılmak üzere küre ve harita getirtilmiştir. Dolayısıyla Kemal Efendi, söz konusu masraflar için toplamda 34.191,5 kuruş harcama yapıldığını belirtmiştir. Ayrıca yapılan bu harcamaların büyük bir kısmı için hazineden gerekli ödemenin kendisine yapıldığını belirterek geriye kalan 6.191,5 kuruşluk bedelin tarafına ödenmesini istemiştir⁸⁴⁹.

Kemal Efendi’nin ilgili makamlara sunduğu bilgilere göre İstanbul’da kurulmuş olan matbaada fazladan basılan kitap ve risalelerin açıktan satımının yapılmasını planlamış; böylelikle rüştiye mektepleri bütçesine gelir kalemi oluşturmuştur. Ancak hâlihazırda rüştiye mekteplerinin bu türden ihtiyaçlarını karşılamak için bazı yeni harcamaların yapılması gerektiğini ifade ederek kendisine (yukarıdaki 6.191,5 kuruşa ek olarak) 20.000 kuruş verilmesini talep etmiştir⁸⁵⁰. Kemal Efendi’ye söz konusu ödemenin yapılması hususu, Meclis-i Maarif-i Umumiye⁸⁵¹ ve Meclis-i Valada⁸⁵²

⁸⁴⁷ BMK, Or. b., F. 1A, gömlek 53183; Akt: Dobrev, “Osmanlı Okullarıyla İlgili Belgeler”, 98.

⁸⁴⁸ BMK, Or. b., F. 1A, gömlek 53256; Akt: Dobrev, “Osmanlı Okullarıyla İlgili Belgeler”, 98.

⁸⁴⁹ BOA. İ.MVL. 137/3751, 1-1, (H. 11 Rebiülahir 1265 / M. 6 Mart 1849).

⁸⁵⁰ BOA. İ.MVL. 137/3751, 1-1, (H. 11 Rebiülahir 1265 / M. 6 Mart 1849).

⁸⁵¹ BOA. İ.MVL. 137/3751, 2-1, (H. 12 Rebiülahir 1265 / M. 7 Mart 1849).

⁸⁵² BOA. İ.MVL. 137/3751, 3-1, (H. 19 Rebiülahir 1265 / M. 14 Mart 1849).

görüştürüp karara bağlanmış ve 21 Mart 1849 tarihinde padişahlık makamınca onaylanmıştır⁸⁵³.

1851-1853 yılları arasında vuku bulan maarif harcamalarına ilişkin bazı bilgilere de ulaşılmıştır. Bu çerçevede, Meclis-i Maarif-i Umumiye, Darülmualimîn ve bütün rüştiye mekteplerine yapılan çeşitli masraflar için 1851 yılı Haziran ayından, 1853 yılı Ekim ayına kadarki süreçte toplam 22.000 kuruş harcama yapılmıştır⁸⁵⁴. Bu harcama tutarının karşılanması için daha önce 12.000 kuruş tahsis edilmiş olduğu ve kalan 10.000 kuruşun ise 1853 yılı Darülfünun masrafları için ayrılan bütçeden karşılanarak ödenmesi hususuna karar verilmiştir. Söz konusu bütçe düzenlemesi için gerekli işlemlerin yapılması hususunda 14 Aralık 1853 tarihinde padişahlık makamından onay alınmıştır⁸⁵⁵.

Görüldüğü üzere eğitim harcamaları için gerekli bütçenin düzenlemesi için belirli bir politika takip edilmemiş; günün koşullarına göre değişen uygulamalara gidilmiştir. Söz gelimi yapımına 1847 yılında başlanan ve 1865 yılında bitilebilen Darülfünun binası için yıllık olarak ayrılan bütçenin de belirli dönemlerde başka işler için kullanılmış olması, söz konusu inşaat sürecini geciktiren sebeplerden biri olarak görülmektedir. Devrin mali ve ekonomik zorlukları da hesaba katıldığında maarif için gerekli bütçenin temin edilmesinin gerçekten zor bir iş olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumun anlaşılması güç tarafıysa -daha öncede ilgili kısımlarda belirtildiği üzere- Tanzimat Dönemi'nde ayyuka çıkan gereksiz saray masraflarının devlet hazinesini alt üst etmiş olmasıdır. Buradan hareketle eğitimin devlet ve toplum için ehemmiyetinin farkında oldukları bilinen başta Sultan Abdülmecid olmak üzere devrin reformist devlet adamlarının eğitime bütçe ayarlanması noktasında üzerlerine düşeni ne ölçüde yerine getirdikleri ve bu konuda ne denli samimi davrandıkları tartışmaya açıktır.

3.1.2.15. Eser basım ve yayım faaliyetleri

Eğitim ve kültür hayatına ışık tutarak tarihsel bir dönemi anlaşılır kılan en önemli enstrümanlardan biri, söz konusu dönemde üretilen eserlerdir. Bu bakış açısından hareketle Ahmed Kemal Efendi'nin Mekâtib-i Umumiye Nazırlığında bulunduğu 1848-1854 arası dönemdeki eser basım ve yayım faaliyetlerini bu dönemin

⁸⁵³ BOA. İ.MVL. 137/3751, 4-1, (H. 26 Rebiülahir 1265 / M. 21 Mart 1849).

⁸⁵⁴ Söz konusu bilgilerin yer aldığı Maliye Nezaretinden Meclis-i Valaya gönderilen H. 5 Rebiülevvel 1270 / M. 6 Aralık 1853 tarihli belge için bkz. BOA. İ.MVL. 292/11725, 1-1.

⁸⁵⁵ BOA. İ.MVL. 292/11725, 2-1, (H. 13 Rebiülevvel 1270 / M. 14 Aralık 1853).

eğitim politika ve uygulamalarıyla ilişkilendirmek gerekmektedir. Bu doğrultuda eldeki verilerden hareketle ilgili dönemde bazı eserlerin basım ve yayımlarıyla birlikte bu süreçlerin nasıl şekillendiğine dair bilgiler sunmak mümkündür.

Mekâtib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi'nin bizzat kendi eser yazmak suretiyle dönemin eğitim kültür hayatına katkıda bulunduğu görülmektedir. Rüştîye mektebi öğrencilerinin yeni öğretim yöntemlerine uygun olarak kolay bir şekilde Farsça öğrenebilmeleri amacıyla *Farisî Tekellüm Risalesi*'ni yazmıştır. Araştırmanın birinci bölümündeki ilgili başlıkta detaylı bir şekilde ifade edildiği üzere bu eserin 1846, 1850, 1870 tarihlerde olmak üzere üç farklı basımının olduğu bilinmektedir⁸⁵⁶.

Rüştîye mekteplerinin ders kitabı ihtiyacına yönelik olarak basılan bir diğer eser basımı mevâlî-i kiramdan Şem'i Efendi'nin *Esmari'ü't- Tevarih* isimli risalesidir. Bu risalenin Mekâtib-i Umumiye Destgâhı'nda bir miktar basılarak rüştiye mekteplerinde ders kitabı olarak okutturulması 9 Ekim 1850'de kararlaştırılmıştır. Ayrıca mekteplere dağıtımı yapıldıktan sonra arta kalan risalelerin satışının yapılarak basım masraflarının bu şekilde karşılanması planlanmıştır⁸⁵⁷.

Bu dönemde basılan bir diğer eser *Mecmûa-i Münşeât-ı Ferîdûn Bey* adlı eserdir⁸⁵⁸. Kanuni Sultan Süleyman Dönemi devlet adamlarından Feridun Ahmed Bey⁸⁵⁹ tarafından 1574 yılında tamamlanmış olan bu eserin asıl adı Münşeâtü's-Selâtin'dir. 1848/1849 ve 1857/1858 yıllarında olmak üzere iki defa basımı yapılmıştır. Hükümdar mektupları ile ferman, berat, fetihnâme vb. örneklerinin toplandığı bu kıymetli eser⁸⁶⁰, Mekâtib-i Umumiye Nezareti tarafından 1848-1849 yılında üç takım halinde ve toplam cilt olarak basılmıştır. Konuyla ilgili bilgiler içeren 25 Şubat 1850 tarihli belgeden hareketle, öncelikle bu eseri satın almak isteyen şahıslar için bir liste oluşturulmuş ve ardından listede adı geçen şahıslara belirlenen fiyat

⁸⁵⁶ Ahmed Kemal, *Farisî Tekellüm Risalesi* (İstanbul: Tabhane-i Âmire Taş Destgâhı, H. 1262 / M. 1846); Ahmed Kemal, *Farisî Tekellüm Risalesi* (Kahire: Bulak Matbaası, H. 1266 / M. 1850); Ahmed Kemal, *Farisî Tekellüm Risalesi* (İstanbul: Muhib Matbaası, H. 1287 / M. 1870). Ayrıca bu eserin 1850'li yıllarda alınıp satıldığı yani belli bir piyasası olduğuyla ilgili bilgiler sunan arşiv kayıtları için bkz. BOA. A.M. 9/33, (H. 7 Şevval 1267 / M. 5 Ağustos 1851); BOA. A.MKT.NZD. 41/11, (H. 21 Şevval 1267 / M. 19 Ağustos 1851).

⁸⁵⁷ BOA. A. AMD. 21/1, (H. 2 Zilhicce 1266 / M. 9 Ekim 1850).

⁸⁵⁸ Feridun Ahmed Bey, *Mecmûa-i Münşeât-ı Ferîdûn Bey*, haz. Es-Seyyid Mehmed Saîd (İstanbul: Takvîmhâne-i Âmire, H. 1264-1265). Bu esere TTK ve TBMM Kütüphanelerinden çevrimiçi ulaşmak için bkz. T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Başkanlığı (TTK), "Detaylı Arama", (Erişim 30 Mart 2020); Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), "Açık Erişim", (Erişim 11 Aralık 2019).

⁸⁵⁹ Abdülkadir Özcan, "Feridun Ahmed Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/396-397.

⁸⁶⁰ Abdülkadir Özcan, "Münşeâtü's-Selâtin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/20-22.

üzerinden birer nüsha satılmıştır. Bu listede pek çok devlet adamının yanı sıra Mekâtib-i Umumiye Nazırı Ahmed Kemal Efendi gibi bazı önemli kişilerin adına da rastlanmaktadır⁸⁶¹. Dolayısıyla bu dönemin rağbet gören eserleri arasında olduğu söylenebilir.

Bir diğer eser basımı, Sadaret Müsteşarı Keçecizâde Mehmet Fuad Paşa⁸⁶² ile Meclis-i Maarif Üyesi Ahmed Cevdet Efendi'nin birlikte yazmış oldukları Türkçe dilbilgisine dair *Kavâid-i Osmâniyye* adlı bir kitaptır. 29 Haziran 1851 tarihlerinde bu eserin basım ve yayımı için Meclis-i Maarife sunulmuş; söz konusu eserin içeriği ve niteliği ile ilgili buradan çıkan mazbata padişahlık makamına takdim edilmiştir⁸⁶³. Akabinde bu eserin, basım ve yayımının yapılması için gerekli onay alınmıştır. Ayrıca konuyla ilgili belgede, kitabın yazılması durumuyla ilgili “*cümleye hitab eden pek faydalı bir iş olduğu...*” ifade edilerek eserin yazarları övülmüştür⁸⁶⁴. Bir nüshasının Encümen-i Daniş'e gönderildiği bu eser, Encümen'in ilk kitabı olarak 1850 yılında basılmıştır. Türk dilinin ilk Türkçe yazılmış gramer kitabı özelliğini taşıyan Kavâid-i Osmâniyye'nin ilk baskısı taş basma olup 1858, 1864, 1867, 1870, 1871, 1872, 1873, 1875, 1884, 1889 tarihlerinde defaatle ek baskıları yapılmıştır. Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı mekteplerinde uzun süre ders kitabı olarak okutulmuştur⁸⁶⁵. Bu eserde, Türkçe dilbilgisi ayrıntılı bir şekilde işlenmiş; yeni dil bilgisi terimleri kullanılmıştır. Daha sonra Almanca ve Arapçaya tercüme edilen bu eser, Ahmed Cevdet Paşa'nın yazmış olduğu diğer dil bilgisi kitaplarına da örnek olmuştur⁸⁶⁶.

Bu dönemde basılan başka bir eser ise Meclis-i Maarif-i Umumiye ve Encümen-i Daniş Üyelerinden Rusçuklu Mehmed Ali Fethi Efendi'nin tercüme ettiği *İlm-i Tabakatü'l-Arz* adlı risalesidir. Bu eserin orijinal nüshası 1833 yılında Nérée Boubée tarafından Paris'te yayımlanmış olan bir jeoloji kitabıdır⁸⁶⁷. Yayımlandığı dönemde kısa sürede popüler bilim kitapları arasında yeri almış olan bu eser pek çok dilin yanı

⁸⁶¹ BOA. A. MKT.NZD. 3/79, (H. 12 Rebiülahir 1266 / M. 25 Şubat 1850).

⁸⁶² Orhan F. Köprülü, “Fuad Paşa, Keçecizâde (1815-1869)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/202-205.

⁸⁶³ BOA. A. AMD. 30/98, (H. 29 Şaban 1267 / M. 29 Haziran 1851).

⁸⁶⁴ BOA. A. AMD. 30/98, (H. 29 Şaban 1267 / M. 29 Haziran 1851).

⁸⁶⁵ Esra Karabacak, “Ahmet Cevdet Paşa'nın Dil Bilgisi Kitapları Üzerine”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7/2 (2012), 613-620.

⁸⁶⁶ Karabacak, “Ahmet Cevdet Paşa'nın”, 616.

⁸⁶⁷ Nérée Boubée'nin eserinin orijinal adı: *Géologie Populaire à la Portée de Tout le Monde Appliquée à l'Agriculture et à l'Industrie (Tarım ve Sanayiye Uygulamalı, Herkesin Ulaşabileceği Popüler Jeoloji)*. Söz konusu eserin ve Türkçe tercümesinin detaylı bir şekilde incelendiği özgün bir araştırma için bkz. Celal A.M. Şengör, “Osmanlı'nın İlk Jeoloji Kitabı ve Osmanlı'da Jeolojinin Durumu Hakkında Öğrettikleri”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 11/1 (2009), 119-158.

sıra 1842 yılında Mısır'da Arapçaya çevirilmiştir. Ali Fethi Efendi ise Türkçeye çevirisini ise 1852 yılında tamamladıktan sonra basımı için gerekli teşebbüste bulunmuştur. Masraflarının mütercimi tarafından karşılanması suretiyle eserin basım için uygun olduğu Meclis-i Maarif-i Umumiye görüşülerek kararlaştırılmış olup 18 Ağustos 1852 tarihinde ise padişahlık makamınca onaylanmıştır⁸⁶⁸. Daha sonra devlet matbaası olan Takvimhâne'de (Dârü'ttîbâti'l-âmire) başlanan eserin basımı Mart 1853'te tamamlanmıştır. Basım masraflarını kendi karşılayan Ali Fethi Efendi'nin talebi üzerine, matbaanın bu basımdan ayrıca kar almamasına karar verilmiştir⁸⁶⁹. Bununla birlikte bu eser için takriz yazan devrin üst düzey devlet adamı ve aydınları arasında Mekâtib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi de bulunmaktadır⁸⁷⁰.

Kemal Efendi'nin Mekâtib-i Umumiye Nazırlığı döneminde nizamla aykırı olarak kitap basım ve yayımı ile ilgili bir vakaya da rastlanmıştır. Bu doğrultuda, 25 Ocak 1854 tarihinde uncu Halil adlı bir kişinin, Yenibahçe'de kendi evinde kitap basım tezgâhı kurup kitap ve risaleler basarak yayımlamakta olduğu haberi alınmıştır⁸⁷¹. Bu durumun nizamla aykırı olduğu belirtilerek Meclis-i Maarif ve Meclis-i Vala tarafından hazırlanan mazbata gereğince, söz konusu yasak basım-yayım faaliyetinin önüne geçilmesi için çalışma başlatılmıştır⁸⁷². Ayrıca söz konusu kanunsuz eylemin, Tophane-i Amire gelirlerine de olumsuz yansıtacağı beyan edilerek bu gibi olaylara hiçbir şekilde mahal verilmemesi hususunda ilgili birimlere uyarıda bulunulmuştur.

1848-1854 arası dönemdeki eser basım ve yayım faaliyetlerine ilişkin yukarıda sunulan örnekleri daha ayrıntılı araştırmalarla artırmak ve konu üzerine daha kapsamlı değerlendirmeler yapmak şüphesiz mümkündür. Ancak bu kısımda Kemal Efendi'nin çeşitli şekillerde dahli olan faaliyetler ve dönemindeki genel durum hakkında genel bir kanı oluşturmak hedeflenmiştir. Bu incelemeden hareketle Tanzimat Dönemi'ndeki modernleşme olgusunun bir sonucu olarak eser basım faaliyetlerine ayrı bir önem verildiği görülmektedir. Özellikle de bu sürecin önemli bir parçası olan Encümen-i Danişin 1851 yılındaki kuruluşuyla birlikte söz konusu faaliyetlerin hız kazandığı anlaşılmaktadır. Modern paradigmaya uygun olarak telif edilen eserlerin yanı sıra

⁸⁶⁸ Şengör, "Osmanlı'nın İlk Jeoloji Kitabı", 132.

⁸⁶⁹ BOA. A. AMD. 48/12, (H. 26 Şevval 1269 / M. 2 Ağustos 1853).

⁸⁷⁰ Şengör, "Osmanlı'nın İlk Jeoloji Kitabı", 132.

⁸⁷¹ BOA. A. MKT.NZD. 109/86.

⁸⁷² Meclis-i Maarif ve akabinde Meclis-i Valada görüşülüp kararlaştırılan konuyla ilgili olarak padişahlık makamından gerekli onay alınmıştır. BOA. A. MKT.NZD. 109/86, (H. 25 Rebiülahir 1270 / M. 25 Ocak 1854).

Batı'daki aydınlanma çağının ürünü olan kimi eserlerin çeviri yoluyla Osmanlı eğitim ve kültür hayatına kazandırılmış olması Tanzimat devrinin aydın ve bürokrat çevresinin modern zihniyetinin şekillenmesine önemli ölçüde etki etmiştir. Bazı eserlerin doğrudan mekteplerde okutulmak üzere yayımlanmış olduğu dikkate alındığında bu etkinin hem tavanda hem tabanda kendini göstermesi amaçlanmıştır. Eser basım ve yayım faaliyetleri, toplumun “yaygın eğitimi”ne ve aynı zamanda “informel eğitimine” sunduğu katkı bağlamında düşünüldüğünde ise (en azından bu eserleri okuyan İstanbul'daki kısıtlı çevreleri kapsayan) halk nezdinde modernleşme faaliyetlerine uygun bir toplumsal enformasyon sağlanmasına etki etmiş olabilir. Sonuç olarak, Ahmed Kemal Efendi döneminin (1848-1854) eser basım ve yayımı açısından canlı bir dönem olduğu, bu canlılığın Tanzimat modernleşmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmakla birlikte modern paradigmanın devlet ve toplum nezdinde şekillenerek yerleşmesinde etkili olduğu ileri sürülebilir.

3.2. I. Maarif Nazırlığı Dönemi Eğitim Politika ve Uygulamaları

1857 yılında kurulmuş olan Maarif-i Umumiye Nezaretinin ilk nazırı Abdurrahman Sami Paşa'nın görevinden ayrılmasının akabinde, söz konusu Nezaretin yöneticiliğine 24 Kasım 1861 tarihinde Ahmed Kemal Efendi atanmıştır. Bu yeni görevi için kendisine 30.000 kuruş maaş tahsis edilen⁸⁷³ Kemal Efendi, “Rütbe-i Bala” ile ödüllendirilmiştir⁸⁷⁴. Daha sonra 20 Şubat 1862 tarihinde ise ikinci rütbeden Nişan-ı Osmanî ile taltif edilmiştir⁸⁷⁵. 24 Kasım 1861-18 Kasım 1862 tarihleri arasında yaklaşık bir yıl kadar süren bu görevinin ardından Meclis-i Vala Üyeliğine atanmış olup Maarif Nazırlığı görevini bırakmak durumunda kalmıştır⁸⁷⁶. Ahmed Kemal Efendi'nin ilk Maarif Nezareti görevi süresince öne çıkan konular aşağıda ele alınmıştır.

3.2.1. Maarif Personeli: Atama ve Maaşlar

Ahmed Kemal Efendi'nin ilk defa Maarif Nazırlığı makamında bulunduğu bu dönemde gerek Nezaret bünyesinde personel atamalarının gerekse de okul düzeyinde

⁸⁷³ BOA. İ.DH. 499/33912, (H. 24 Cemaziyelevvel 1279 / M. 18 Kasım 1862).

⁸⁷⁴ BOA. A. DVN.MHM. 34/88, (H. 23 Cemaziyelevvel 1278 / M. 26 Kasım 1861).

⁸⁷⁵ BOA. A. DVN.MHM. 35/87, (H. 20 Şaban 1278 / M. 20 Şubat 1862).

⁸⁷⁶ BOA. İ.DH. 499/33912, (H. 24 Cemaziyelevvel 1279 / M. 18 Kasım 1862).

öğretmen atamalarına ve bazı maarif personelinin maaş durumlarına dair bazı bilgilere ulaşılmıştır. Bu kapsamda Nezaret bünyesinde yapılan personel atamalarına bakıldığında; ilk olarak, Maarif Nezaretî Mektubî Kalemi Muavini Edhem Bey'in Sayda vilayetindeki bir kaymakamlığa atanmasından söz edilebilir⁸⁷⁷. Açıkta kalan muavinlik kadrosuna ise 21 Nisan 1862 tarihinde Sadaret Mektubî Kalemi hulefasından Ahmed Rifat Efendi'nin ataması yapılmıştır⁸⁷⁸. Diğer yandan Ahmed Rifat Efendi'nin önceki memuriyetinde almış olduğu 1.000 kuruş maaşın, bu yeni memuriyeti sebebiyle açıkta kalması üzerine bu tutarın 300 kuruşunun Kaptan-ı Derya Hulefasından Abdülkerim Bey'in mevcut maaşına ek olarak tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır⁸⁷⁹.

Maarif Nezaretî bünyesindeki bir diğer personel atama durumu 1 Haziran 1862 tarihinde ortaya çıkmıştır. Paris'te tahsillerini tamamlayarak İstanbul'a dönmüş olan Hoca Selim ve Hoca Tahsin Efendilerin Maarif Nezaretî bünyesinde uygun bir memuriyete atanmaları kararlaştırılmıştır. Bahsi geçen kişilerin, yurtdışı eğitiminde bulunduğu vakitlerde kendilerine bir hayli maddi destek sağlanarak devlet bütçesinden büyük masraflar edildiği vurgulanarak buna karşın bir devlet hizmetinde istihdam edilmek suretiyle bu kişilerden istifade edilmesi gerektiği belirtilmiştir⁸⁸⁰.

Maarif Nazırı Kemal Efendi'nin önerisiyle, Meclis-i Maarif-i Umumiyye de üye atamaları yapılmıştır. 21 Temmuz 1862 tarihli dilekçeyi kaleme alan Kemal Efendi, lağv edilmiş olan Mekteb-i Maarif-i Adliyenin en eski hocalarından olan müderris Bekir ve Hacı Hüseyin Efendilerin, bu mektebin kurulduğu tarihten bu yana eğitim öğretim kadrosunda hüsn-i hizmetle çalışmış ve aynı zamanda mektepler hakkında engin bir deneyim kazanmış olduklarını ifade etmiştir. Bunun yanı sıra bu şekilde çalışma sahasında deneyim kazanmış ve maarif işlerine hakim kişilere, politika üretim merkezi olan Meclis-i Maarifte ihtiyaç olduğunu vurgulayarak Bekir ve Hacı Hüseyin Efendilerin Meclis-i Maarif üyeliğine atanmalarını talep etmiştir⁸⁸¹. Söz konusu talep, padişahlık makamınca uygun görülerek bahsi geçen kişilerin atamaları, 24 Temmuz 1862 tarihli iradeyle onaylanmıştır⁸⁸².

⁸⁷⁷ BOA. A. MKT.UM. 559/60, (H. 29 Şevval 1278 / M. 29 Nisan 1862). Ayrıca Edhem Bey'e gerekli kolaylığın sağlanarak yardımcı olunması hususu Maarif Nezaretince özellikle bildirilmiştir.

⁸⁷⁸ BOA. A. MKT.NZD. 413/69, (H. 21 Şevval 1278 / M. 21 Nisan 1862).

⁸⁷⁹ BOA. A. MKT.NZD. 410/71, (H. 10 Şevval 1278 / M. 10 Nisan 1862).

⁸⁸⁰ BOA. A. MKT.NZD. 422/37, (H. 3 Zilhicce 1278 / M. 1 Haziran 1862).

⁸⁸¹ BOA. İ.DH. 493/33436, 2-1, (H. 23 Muharrem 1279 / M. 21 Temmuz 1862).

⁸⁸² BOA. İ.DH. 493/33436, 2-1, (H. 26 Muharrem 1279 / M. 24 Temmuz 1862).

13 Ağustos 1862 tarihinde Meclis-i Maarife bir üye ataması daha yapılmıştır. Meclis-i Maarif Üyelerinden Sırrı Efendi'nin Burdur kaymakamlığına atanmasının ardından⁸⁸³ onun yerine maarif işlerinden anlayan, bilgili birinin tayin edilmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Netice itibarıyla Kemal Efendi'nin önerisi üzerine, Sultan Abdülmecid'in Serkâtip Yardımcısı Ayıntabîzade Hacı Emin Efendi ehliyet, fazilet ve liyakati göz önüne alınarak Meclis-i Maarif üyeliğine atanmıştır⁸⁸⁴.

Ahmed Kemal'in Maarif Nazırlığı döneminde, -Nezaret bünyesindeki memur atamalarının dışında- ülkedeki mekteplere öğretmen atama ve maaş tahsisine dair uygulamalara da rastlanmıştır. Bu çerçevede İslam dinini sonradan benimseyerek kabul etmiş, Müslüman olmuş (mühtedi) bir kişinin rüştiye mektebi öğretmenliği için başvuruda bulunduğu ancak bu başvurusunun kabul edilmediği yer almaktadır. Bursalı Mehmed Ali'nin, söz konusu durumdan ötürü büyük sıkıntı ve mağduriyet içerisinde olmasına karşın bir rüştiye mektebinde öğretmen olarak çalışmasının mümkün olmadığı ifade edilmiştir⁸⁸⁵. Başka bilgi bulunmayan bu durumla ilgili olarak özellikle 1856 yılında Islahat Fermanı'nın yayımlanmasının ardından memur atamalarında din farkı gözetmeksizin hareket edilmesine yönelik bir politika izlendiği dikkate alındığında; bahsi geçen kişinin atanamamasıyla ilgili farklı bir yorumda bulunulabilir. Bu bağlamda geleneksel yaklaşımdan henüz kopamamış kimi devlet adamlarının Islahat Fermanı hükümlerini yerine getirmekte direnç göstermiş olabileceği söylenebilir.

Bu dönemde öğretmen atama ve maaş tahsisi hususlarında net bir politikanın izlenmediğine ilişkin bazı bilgilere rastlanmıştır. Bu bağlamda Maarif Nezaretince, Bar kazasında Müslüman çocuklara talim yaptıran ve halka vaaz veren Mehmed Efendi'ye maaş tahsis edilmesine karar verilmiştir. Bu hususta 24 Ocak 1862 tarihinde, Maliye Nezaretinden gerekli maaş tahsisatının yapılması istenmiştir⁸⁸⁶. Diğer bir örnek, kağıt para basımı için filigranlı kağıtların Paris ve Viyana'da imalatına ilişkin mukavelenin feshedilmesi üzerine bu işlerden sorumlu kişi olan Serapyan adlı kişinin işsiz kalması uygun görülmeyle Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından bir mektepte kimya muallimliğinde istihdam edilmesi kararlaştırılmıştır. 5 Haziran 1862 tarihli

⁸⁸³ Sırrı Efendi, önce Burdur kaymakamlığı daha sonra diğer bazı memuriyet görevlerinde bulunduktan sonra 1867 yılında tekrar Meclis-i Maarif Üyeliğine atanmıştır. Bu atamaya ve Sırrı Efendi'nin memuriyet serüvenine dair ayrıntılı bilgiye, Ahmed Kemal Efendi'nin II. Maarif Nazırlığı dönemine ilişkin (ilerleyen bölümde yer alan) "Maarif Personeli: Atama ve Maaşlar" başlığı altında ulaşılabilir.

⁸⁸⁴ BOA. İ.DH. 493/33491, (H. 16 Safer 1279 / M. 13 Ağustos 1862).

⁸⁸⁵ BOA. A.MKT.NZD. 378/49, (H. 24 Cemaziyelevvel 1278 / M. 27 Kasım 1861).

⁸⁸⁶ BOA. A.MKT.NZD. 394/67, (H. 23 Recep 1278 / M. 24 Ocak 1862).

belgede yer alan ifadelere göre; söz konusu kişinin bilgi ve donanımının kimya muallimliği yapmaya uygun olduğu belirtilmiştir⁸⁸⁷. Görüldüğü üzere maarife öğretmen atama ve maaş tahsisi konularında 1862 yıllarında henüz kurumsal ve sistematik bir politikanın izlenmediği, süreç içerisinde gelişen durumlara göre gelişigüzel uygulamalarda bulunulduğu ifade edilebilir. Memur atama ve maaş tahsisi uygulamalarında modern devlet sisteminden beklenen şeffaf ve önceden belirlenmiş standart bir usulün Osmanlı devlet adamları ve kurumlarınca henüz benimsenmediğini göstermektedir. Ancak Maarif Nezaretinin kuruluş tarihi (1857) göz önüne alındığında; bu durumu, yapılandırma faaliyetlerinin devam ettiği Maarif Nezaretindeki modern sisteme geçiş sürecinin doğal aksama ve yansımaları olarak hafifleterek değerlendirmek mümkündür.

5 Aralık 1861 tarihli bir belgede; Maarif Nezareti bünyesinde Rumca gazete kitap muayenesine memur iken vefat etmiş olan Maarif Muavini Serbenos'dan kalan 1750 kuruş maaşın gerektiği şekilde düzenlenmesi istenmiştir⁸⁸⁸. Bu çerçevede Serbenos'tan kalan maaşın 450 kuruşuyla onun yerine Kadri Bey'in tayin edildikten sonra 500 kuruşunun Maarif Nezaretine bağlı Kütüp-i Hariciye Muayene memurlarından İstavrakhi'ye; 300 kuruşunun Beylerbeyi Rüştîye Mektebi Riyaziye Muallimi Şevket ve Resim Muallimi Ziya Beyler'e; 300 kuruşunun "Kızlar Rüştîyesi" (Cevri Kalfa İnas Rüştîyesi) ile Şehzade Rüştîye Mektebinin ikinci muallimliklerinde görevli hocalara; 100 kuruşunun Beşiktaş Rüştîye Mektebi üçüncü muallimliğinde görevli hocaya; 100 kuruşunun Davud Paşa ve Şehzade Rüştîye Mekteplerinde rika muallimi olarak derslere giren Muhib Efendi'ye tahsis edilmesi Maarif Nezaretince kararlaştırılmıştır⁸⁸⁹. Anlaşılabacağı üzere, Maarif Muavini Serbenos'dan kalan 1750 kuruş maaş dahi göz önünde bulundurulmuş ve eğitim kurumlarına ve çalışanlarına münasip şekilde tevcih edilmiştir.

Bu dönemde Mekteb-i Maarif-i Aklam'a öğretmen ataması yapılmıştır. Mekteb-i Maarif-i Aklam'a haftada birkaç defa gelip öğrencilere rika hattı ve imla öğretimi yapmak üzere uygun bir maaşla *hüsn-i hatt ve selika ashabından* yani güzel söz söyleme ve yazma becerisi olan birinin tayini ve istihdamı gerekmiştir. Bu hizmette çalışmak isteyen adayların bilgi ve becerilerini ispat etmek için sunmuş oldukları eserler, incelenmek üzere Sadaret makamına arz edilmiştir. 11 Temmuz 1862 tarihinde

⁸⁸⁷ BOA. A. MKT.NZD. 423/39, (H. 7 Zilhicce 1278 / M. 5 Haziran 1862).

⁸⁸⁸ BOA. A. MKT.NZD. 382/77, (H. 2 Cemaziyelahir 1278 / M. 5 Aralık 1861).

⁸⁸⁹ BOA. A. MKT.NZD. 387/24, (H. 20 Cemaziyelahir 1278 / M. 24 Aralık 1861).

Maarif Nazırı Kemal Efendi söz konusu eserlerin incelenerek uygun görülen kişinin münasip bir maaşla atamasının yapılmasını istemiştir⁸⁹⁰. Bunun üzerine padişahlık makamına sunulan bu durumla ilgili olarak gerekli atama yapılmıştır⁸⁹¹.

Buraya kadar ifade edilen tüm atamalar Maarif Nazırı Kemal Efendi'nin önerisi üzerine gerçekleşmiştir. Bir diğer ifadeyle Maarif Nezaretine memur, Meclis-i Maarife üye ve mekteplere öğretmen atama ve maaş tahsislerinde belirleyici kişi Maarif Nazırısıdır. Dolayısıyla bu bilgi, söz konusu atamalar için dönemin bürokratik prosedürün anlaşılması bakımından önemli görülmektedir.

3.2.2. Yeni Mektepler Açılması

Ahmed Kemal Efendi'nin ilk Maarif Nazırlığı olan bu dönemde, Mekteb-i Aklam adında yeni bir okul türünün açılmış olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra daha önce açılmış olan rüştiye mekteplerine yenileri de eklenmiştir. Bu çerçevede incelemeye alınan belgelerden hareketle elde edilen bulgular aşağıdaki kısımda alt başlıklar halinde sunulmuştur.

3.2.2.1. Mekteb-i Aklam'ın kuruluşu

Osmanlı devlet bürokrasisi için nitelikli memur yetiştirmek amacıyla 1839 yıllarında kurulmuş olan Mekteb-i Maarif-i Adliye, 1862 yılına kadar aktif bir biçimde faaliyet göstermiştir⁸⁹². Tarihsel süreç içerisindeki kurumsallaşma ve yapılandırma çalışmalarıyla çeşitli değişim dönüşümler geçiren bu mektep, Tanzimat bürokrasisine modern anlamda memur yetiştirme görevini üstlenmiştir. Mekteb-i Maarif-i Adliye 1862 yılında lağvedilmiş olup bunun yerine, rüştiye mekteplerinden mezun olduktan sonra devlet memuru olmak isteyenlerin eğitim gördüğü bir nevi hazırlık okulu olmak üzere 21 Temmuz 1862 tarihinde Mekteb-i Aklam (Mahrec-i Aklâm, Mekteb-i Maarif-i Aklâm) kurulmuştur⁸⁹³. Lağvedilen Mekteb-i Maarif-i Adliyenin öğrencilerinin bir kısmı, bu yeni mektepte eğitim öğretime başlamıştır. Bir kısmının açıkta kalması üzerine Maarif Nazırı Kemal Efendi; öğrencilerin, sınıf-ı evveli muallimi Mehmed Efendi ile beraber, akademik olarak birbirine denk ve yakın olması sebebiyle Darülmaarife nakledilmesini istemiştir. Ayrıca Kemal Efendi, Mekteb-i Maarif-i

⁸⁹⁰ BOA. İ.DH. 493/33438, 1-1 (H. 13 Muharrem 1279 / M. 11 Temmuz 1862).

⁸⁹¹ BOA. İ.DH. 493/33438, 2-1. (H. 26 Muharrem 1279 / M. 24 Temmuz 1862).

⁸⁹² Akyıldız, "Mekteb-i Maarif-i Adliye", Ek 2/238-240.

⁸⁹³ Akyıldız, "Mekteb-i Maarif-i Adliye", Ek 2/238-240.

Adliyenin en eski hocalarından olan müderrisinden Bekir ve Hacı Hüseyin Efendilerin, bu mektebin kurulduğu tarihten bu yana eğitim öğretim kadrosunda hüsn-i hizmetle çalışmış ve aynı zamanda mektepler hakkında engin bir deneyim kazanmış olduklarını ifade etmiştir. Buradan hareketle, bu şekilde sahada deneyim kazanmış ve maarif işlerine hakim kişilere Meclis-i Maarifte ihtiyaç olduğunu vurgulayarak Bekir ve Hacı Hüseyin Efendilerin Meclis-i Maarif üyeliğine atanmalarını talep etmiştir⁸⁹⁴. Kemal Efendi'nin söz konusu talepleri padişahlık makamınca uygun görülerek 24 Temmuz 1862 tarihli iradeyle onaylanmıştır⁸⁹⁵.

3.2.2.2. *Rüştiye mekteplerinin yaygınlaştırılması*

Osmanlı modern rüştiye mekteplerinin mimarı olan Kemal Efendi'nin ilk Maarif Nazırlığı döneminde rüştiye mektebi kurma ve yaygınlaştırma politikasına devam edilmiştir⁸⁹⁶. Bu çerçevede; Varna'da yeni bir rüştiye mektebi kurulmuş ve Rusçuk'ta bir rüştiye mektebinin inşasına başlanmıştır. 21 Eylül 1862 tarihli bir arşiv belgesine göre; Silistre Valisi, mahalli devlet memurları ve yöre ahalisinin teşvik ve yardımlarıyla toplanan nakdî yardımlarla Varna'da bir rüştiye mektebi inşa edilmiş, Rusçuk'ta da kâgir olarak bir rüştiye mektebi binası yapımına başlanmıştır⁸⁹⁷.

Varna Rüştiye Mektebi için -önceden beri uygulanageldiği şekilde- merkezden muallim-i evvel olarak Darülmualimîn mezunlarından Sarı Şaban Mustafa Efendi'nin 600 kuruş maaşla, muallim-i sani olarak Varna ulemasından Müftüzade Salim (?) Efendi'nin 300 kuruş maaşla ve bevrap olarak mahallinden seçilmek üzere uygun bir kişinin 100 kuruş maaşla ataması yapılmıştır. Öğretim süreçlerinde kullanılmak üzere, ihtiyaç duyulan ders kitapları merkezden gönderilmiştir. Bununla birlikte Maarif-i Umumiye Nezaretine bağlı rüştiye mekteplerinin kömür vs. muhtelif masrafları için yıllık olarak verilen 2.000 kuruş Varna Rüştiye Mektebi için de tahsis edilmiştir⁸⁹⁸. Ancak Rusçuk Rüştiye Mektebinin inşası, bu sırada bitmemiş olduğundan dolayı burada söz konusu uygulamaların gerçekleştirilemediği anlaşılmaktadır. Hem Varna hem Rusçuk'taki devlet görevlileri ve ahalinin bu denli maarifperver yaklaşımları ile azim ve çabaları merkez tarafından takdire şayan görülerek tebrik edilmiştir⁸⁹⁹.

⁸⁹⁴ BOA. İ.DH. 493/33436, 2-1, (H. 23 Muharrem 1279 / M. 21 Temmuz 1862).

⁸⁹⁵ BOA. İ.DH. 493/33436, 2-1, (H. 26 Muharrem 1279 / M. 24 Temmuz 1862).

⁸⁹⁶ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, (Ankara: 2002), 61.

⁸⁹⁷ BOA. MVL. 954/41, (H. 26 Rebiülevvel 1279 / M. 21 Eylül 1862).

⁸⁹⁸ BOA. MVL. 954/41, (H. 26 Rebiülevvel 1279 / M. 21 Eylül 1862).

⁸⁹⁹ BOA. MVL. 954/41, (H. 26 Rebiülevvel 1279 / M. 21 Eylül 1862).

3.2.3. Mekteplerin Fiziki İhtiyaçlarının Giderilmesi

Kemal Efendi'nin Maarif Nazırlığı dönemine ilişkin incelenen belgelerden hareketle; bu dönemde, bazı mektep binalarının tamir ve bakımlarının yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede 14 Aralık 1861 tarihinde; İstanbul ile Galata, Üsküdar ve Eyüp (Dersaadet ve Bilad-ı Selase)'teki rüştiye mektepleri için ihtiyaç duyulan tamir ve bakım işleri ile masraflarının tespit edilerek oluşturulan raporların, (mekteplerin bağlı bulundukları) vakıflar yoluyla bildirilmesi istenmiştir⁹⁰⁰. Mektep tamirine dair bir diğer konu 6 Haziran 1862 tarihli belgede yer almıştır. Buna göre; “kavaim-i nakdiye”nin kaldırılması⁹⁰¹ üzerine girilen yeni düzenleme için yeni bir dairenin kurulmasına karar verilmiştir. Bu dairenin çalışma mekanı olarak Darülmâarif Mektebi binası uygun görülmüştür. Ancak bu binanın kullanılabilmesi için birtakım tamir ve bakım işlemlerinden geçmesi gerekmiştir. Söz konusu tamir ve bakım masraflarının karşılanması için Maliye Nezaretine bildirimde bulunulmuştur⁹⁰².

Kemal Efendi döneminde, İstanbul mekteplerinin dışında Sırbistan'da da birtakım mektep tamir işlemlerinin gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede, 1862 yılı Sırbistan'daki iç karışıklıkların ciddi boyutlara ulaştığı ve Semendire'deki çoğu Türk-Müslüman ailenin burayı terk ederek Bosna başta olmak üzere başka yerlere göç ettiği bir zamandır⁹⁰³. Bu esnada Osmanlı Devleti kurumları, Semendire Kalesi'ndeki bir mektebin tamirat işlemleri ile ilgilenmiştir. Söz konusu mektebin tamiri için harcanan 1.900 kuruşun, 500 kuruşu bölgedeki ahali tarafından karşılanmıştır. Geriye kalan tutarın ise devlet hazinesinden karşılanması Maarif Nezaretince kararlaştırılmıştır. Bu durumun, padişahlık makamı tarafından uygun görülmesi üzerine, gerekli ödemenin yapılması Maliye Nezaretinden istenmiştir⁹⁰⁴.

⁹⁰⁰ BOA. A.MKT.NZD. 384/56, (H. 10 Cemaziyelahir 1278 / M. 14 Aralık 1861).

⁹⁰¹ Tanzimatın ilanını müteakiben Osmanlı Devleti'nin mali sıkıntılarına çare olması amacıyla, yeni vergi sistemi bir düzene binene kadar geçici bir süreliğine kağıt para basımına girilmiştir. Ancak, Kavaim-i nakdiye denilen kağıt para basımı planlanan şekilde tedavülden kaldırılmamıştır. Bu dönemde fazla para basımı ve sahte para basımı gibi durumlar, hazineyi ve halkı mali bunalıma sokmuştur. 1860'lı yılların başında bu uygulamaya son verilerek Kavaim-i nakdiye tedavülden kaldırılmıştır. Bkz. Münif Efendi, “İlga-yı Kavaimi Nakdiye”, *Mecmua-i Fünun* I/3 (H. 1279), 119-127; Akt: Ömer Karaoğlu, “İktisadi Düşünce Tarihimizde Bir Sayfa: Mecmua-i Fünun”, *Akademik İncelemeler Dergisi (AİD)* 8/1 (2013), 297-298; Muharrem Öztel, “Osmanlı Devletinde Kalpazanlık ve Sahte Para (1818-1914): Kalpazanlığın ve Tedavül Eden Kalp Paraların Sosyo-Ekonomik Etkileri”, *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi* 10/18 (2018), 304-317.

⁹⁰² BOA. A.MKT.NZD. 423/86, (H. 8 Zilhicce 1278 / M. 6 Haziran 1862).

⁹⁰³ Aleksandar Fotić - Machiel Kiel, “Semendire”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/467-470.

⁹⁰⁴ BOA. A.MKT.NZD. 411/50, (H. 14 Şevval 1278 / M. 14 Nisan 1862).

3.2.4. Ders Araç Gereçlerinin Temini

Kemal Efendi, 1847-1848 yıllarında kuruculuğunu yaptığı ilk rüştiye mekteplerine ders araç gereçlerinin teminine yönelik faaliyetlere Maarif Nazırı olduğu dönemlerde de devam etmiştir. Bu bağlamda Edirne'deki mektepler için ders kitabı temin edilmesi hususu, örnek gösterilebilir. Edirne'de bulunan mekteplerde okutulmak üzere ahlak ve faydalı bilimlerle alakalı ders kitaplarına ihtiyaç duyulmuştur. Bu durumun ilgili üst birimlere bildirilmesi üzerine, ihtiyaç duyulan kitapların İstanbul'daki Maarif Kütüphanesinden temin edilerek gönderilmesi yönünde bir karar alınmıştır. Akabinde konu ile ilgili Maarif Nezaretine 25 Eylül 1862 tarihinde bildirimde bulunularak gereğinin yapılması istenmiştir⁹⁰⁵. Dolayısıyla ülkedeki mekteplerin ders araç gereçlerinin temini noktasında, Maarif Nezaretinin üstlendiği merkezi rolün bu dönemde de devam ettiği anlaşılmaktadır.

3.2.5. Rüştiye Mektebi Öğrencilerinin İmtihanı

Rüştiye mekteplerindeki öğrencilerin yıl sonu imtihanlarının bir devlet töreni şeklinde yapılması uygulamasına, rüştiyelerin açıldığı 1847 yılından itibaren devam edilmiştir. Kemal Efendi'nin Maarif Nazırlığında bulunduğu 1860'lı yıllarda da bu uygulamaya devam edildiği anlaşılmaktadır. 1862 öğretim yılına ilişkin rüştiye mekteplerinin ilk sınavlarının, 20 Şubat 1862 Perşembe günü (saat beşte) Darülmâarif Mektebinde gerçekleştirilecek olan bir törenle yapılması kararlaştırılmıştır. Padişahın İrade-i Seniyyesi üzerine gerçekleştirilecek olan merasime, üst düzey devlet erkânından katılacak olan kişiler de belirlenmiş olup söz konusu kişilere bildirimde bulunulmuştur⁹⁰⁶. Buna göre törene katılması istenen isimler şu şekildedir⁹⁰⁷: “*Cenab-ı Fetva-penahi, Hariciye Nazırı Âli Paşa Hazretleri, Kapudan Paşa Hazretleri, Mustafa Saim(?) Paşa Hazretleri, Serasker Paşa Hazretleri, Kamil Paşa Hazretleri, Arif Paşa Hazretleri, Müsteşar Efendi Hazretleri, Maliye Nazırı Efendi Hazretleri, Evkaf Nazırı Efendi Hazretleri, Ticaret Nazırı Efendi Hazretleri, Mektûbî Efendi Hazretleri*”. Buradan hareketle dönemin üst düzey devlet adamlarının özellikle katılımının istendiği bu imtihan törenleri, devlet nezdinde rüştiye mekteplerinin oldukça önemsendiğini göstermektedir. Bunun yanı sıra yapılan bu törenlerle, halkın eğitime yönelik şevk ve rağbetini artırmanın hedeflendiği anlaşılmaktadır.

⁹⁰⁵ BOA. A.MKT.MHM. 241/29, (H. 30 Rebiülevvel 1279 / M. 25 Eylül 1862).

⁹⁰⁶ BOA. A.MKT.NZD. 401/34, 1-1 (H. 19 Şaban 1278 / M. 19 Şubat 1862).

⁹⁰⁷ BOA. A.MKT.NZD. 401/34, 2-1 (H. 19 Şaban 1278 / M. 19 Şubat 1862).

6 Mart 1862 tarihli bir başka arşiv belgesinde, söz konusu sınavın belirtildiği şekilde gerçekleştirildiği, sınav uygulama ve değerlendirme evrakının ilgili birimlere gönderildiği ifade edilmiştir. Ayrıca öğrencilerin güzel yazı yazma becerilerini gösteren bazı hatt yazısı levhalarının padişaha sunulduğu belirtilmiştir⁹⁰⁸. Öğrencilere bu imtihanda tam olarak ne sorulduğu ve/veya öğrencilerin sınavda sorumlu olduğu konular net olarak tespit edilememekle birlikte⁹⁰⁹, bu imtihanın genel olarak içeriğinin, öğrencilerin hutut-ı mütenevvia denilen hatt yazısı çeşitlerini doğru ve güzel bir biçimde yazmak olduğu ifade edilebilir. Nitekim devlet kademelerinde ihtiyaç duyulan nitelikli memur ve bürokrat yetiştirilmesi için önemli bir eğitim merhalesi olarak görülen rüştiye mekteplerinde, öğrencilerin değişik hatt çeşitlerini öğrenerek bunları güzel bir biçimde uygulama becerisine önem gösterilmiştir.

Anlaşıldığı üzere rüştiye mektebi öğrenci imtihanlarının, devletin üst düzey yönetim kademesinin huzurunda yapılması kararlaştırılmıştır. Tanzimat'ın ilk modern mekteplerinde öğrenim gören öğrencilerin yıl içi veya sonundaki sınav uygulamaları, kimi zaman padişahın da katıldığı, devlet erkânı huzurunda gerçekleşen bir merasimle yapılmıştır. Bu usulünün arka planında mektebin öğretmen ve öğrencilerini onore ederek eğitime daha çok teşvik etmek, mektebin önemi bağlamında halkı etkilemek ve farkındalık oluşturmak suretiyle okullaşma oranını artırma, Osmanlı yönetim erkânının maarife verdiği önemi gösterme gibi fikirsel temellerin yer aldığı ifade edilebilir.

3.2.6. Takvimhane ve Tabhane Nezaretinin Maarif-i Umumiye Nezaretine Bağlanması

Kemal Efendi'nin nazırlığı döneminde Maarif Nezaretinin yapılandırılması konusunda önemli çalışmalardan biri de Takvimhane ve Tabhane Nezaretinin Maarif-i Umumiye Nezaretine ilhakıdır. Bu çerçevede 2 Şubat 1862 tarihli bir irade-i seniyye

⁹⁰⁸ BOA. A.MKT.NZD. 405/57, (H. 5 Ramazan 1278 / M. 6 Mart 1862).

⁹⁰⁹ Mekâtib-i Rüştiye talebelerinin imtihanları konusunda yayımlanan bir belgede yeni açılmış olan beş rüştiye mektebinde matematikten dört işlem, coğrafyadan Avrupa'nın boğaz, deniz ve körfezleri, dilsiz haritadan memleket sınırları, Arapça dersinden sarf ve avamil, Farsçadan *Talimü'l-Farisî* ve *Nesayih* risalelerinin okutulduğu ifade edilmektedir. Davut Paşa Rüştiyesi talebelerinin diğer mekteplerden üç dört ay daha önce eğitime başlamaları nedeniyle ek olarak fıkıhtan *Minyetü'l-Musalli* ve nahivden *Izhar* adlı kitaplardan okutturulmuştur. Coğrafyadan Asya kıtası ve kürre-i musannanın icra-yı ameli konularının öğretilmiş olduğu belirtilmektedir. İmtihanda Meclis-i Maarif-i Umumiye Üyelerinden Hayrullah Efendi, Atabey Efendi, Vehbi Efendi hazır bulunmuştur. Davut Paşa Rüştiyesi talebelerine *Minyetü'l-Musalla*'dan bir bölüm gösterilip, sarf ve nahive tatbiken türkçe ve farsça olarak tercüme etmeleri, Gülistan'dan birkaç hikaye tercüme ettirilmesi ve coğrafyadan harita üzerinde değişik şehirlerin yerel saatlerinin hesaplarının sorulacağı belirtilmektedir. İmtihanın sonunda ise iki aşr-i şerif okunacağı ve padişaha dua edileceği ifade edilmektedir. BOA. TS.MA.E.1183/17.

ile Maarif Nezareti bünyesinde Matbuat Müdürlüğü kurulmuştur⁹¹⁰. Bunun üzerine Takvimhane ve Tabhane Nezareti lağvedilerek buna dair işler, Matbuat Müdürlüğü'nün sorumluluğuna verilmiştir. Tabhane ile Takvimhane personeli için ayrılan maaş tahsisatının bir kısmı emekliliğe sevk edilen memurlara verilmiş, kalan kısmı ise Hazine'ye devredilmiştir⁹¹¹.

Osmanlı Devleti'nin kendi ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak binası, personeli, makine ve araç gereciyle 1831 yılında kurmuş olduğu ilk matbaa olan Takvimhâne-i Amire'de, haftalık yayımlanan Takvim-i Vekayi'nin yanı sıra muhtelif kitap ve diğer matbuatın basımı da yapılmıştır. Diğer bir deyişle, Takvimhâne-i Amire bir yandan Osmanlı'nın ilk resmi gazetesi olan Takvim-i Vekayi'de yayımlanacak haber ve yazıların toplandığı, tashih ve tercüme işlemlerinin yapıldığı “yazı işleri dairesi”, diğer yandan devletin resmi matbaası olarak kitap basım ve yayımı alanında faaliyet göstermiştir. 1831 yılında kurulan bu kurumun ilk nazırı olan Sahafîlar Şeyhizâde Mehmed Esad Efendi gibi 1855 yılına kadar yöneticiliğe getirilen kişiler, aynı zamanda vakanüvislik (devletin resmi tarih yazıcılığı) görevini de üstlenmiştir⁹¹².

Zamanla özellikle Takvim-i Vekayi'nin yayımlanmasında birtakım aksaklıkların vuku bulması üzerine uygulamada bir değişiklik yapılması yoluna gidilmiştir. Bu çerçevede Takvimhane ve Tabhane Nezareti lağvedilerek Maarif-i Umumiye Nezareti bünyesinde kurulan Matbuat Müdürlüğü'ne bağlanmıştır⁹¹³. Söz konusu yapısal değişiklik öncesinde, Takvim-i Vekayi, Ceride-i Havadis, Cevaib ve Tercüman-ı Ahval gazetelerinin basımından önce ilgili nüshalarının doğrudan Babıaliye gönderilerek onay alınması usulü izlenmiştir. Maarif Nezareti bünyesinde Matbuat Müdürlüğü'nün kurulmasıyla birlikte bu usul değişmiştir. Adı geçen tüm gazetelerde ilan olunacak haberlerle ilgili gerek İstanbul gerek taşradan gönderilecek olan pusulaların doğrudan doğruya Maarif Nezareti Matbuat Müdürlüğü'ne gönderilmesi ve Babıaliden alınması gereken onayla ilgili işlemlerin, Maarif Nezareti kanalıyla gerçekleştirilmesi istenmiştir⁹¹⁴. Konuyla ilgili olarak Şubat/Nisan 1862

⁹¹⁰ Gülden Sarıyıldız, “Takvimhâne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), Ek-2/579-580; Güldane Çolak, *Osmanlı Matbaacılığında Takvimhane-i Amire'nin Yeri ve Önemi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 9.

⁹¹¹ BOA. A.MKT.NZD. 398/25, (H. 9 Şaban 1278 / M. 9 Şubat 1862); BOA. A.MKT.UM., 539/94, (H. 11 Şaban 1278 / M. 11 Şubat 1862).

⁹¹² Sarıyıldız, “Takvimhâne”, 579-580.

⁹¹³ Sarıyıldız, “Takvimhâne”, 579-580.

⁹¹⁴ BOA. A.MKT.NZD. 402/85, (H. 25 Şaban 1278 / M. 25 Şubat 1862); BOA. A.MKT.NZD. 401/81, (H. 20 Şaban 1278 / M. 20 Şubat 1862); BOA. A.MKT.UM., 542/85, (H. 23 Şaban 1278 / M. 23 Şubat 1862).

tarihleri arasında ilgili birimlere bildirimde bulunularak bu kararın uygulanması noktasında gerekli hassasiyetin gösterilmesi özellikle vurgulanmıştır⁹¹⁵.

Görüldüğü üzere Kemal Efendi döneminde; ülkedeki eser basım ve yayım faaliyetlerini yürüten ve maarif hayatını dolaylı olarak ilgilendiren kurumun, idare ve yönetimi yapılandırılarak Maarif Nezareti bünyesine alınmıştır. Bir yandan Matbuat Müdürlüğü kurularak gazete ve mecmuaların teftiş ve denetiminin sağlanması diğer yandan Matbuat Nezareti adı altındaki kurumla Osmanlı ülkesindeki matbaaların idare ve denetiminin sağlanması planlanmıştır. Genellikle ayrı olarak faaliyet gösterdiği bilinen bu iki farklı kurum, kimi zaman birleştirilerek “nazır” unvanıyla bir kişiye tevdi edilmiştir⁹¹⁶. 15 Kasım 1864 tarihli bir arşiv belgesinden anlaşıldığı üzere, Meclis-i Vala kararı ve padişah onayıyla, Matbuat Nezareti yeniden Maarif Nezaretine bağlanmıştır⁹¹⁷. Akabinde bu kurumun yöneticiliğine Takvim-i Vakayi başmusahhihi Ahmed Lütfi Efendi tayin edilmiştir. Daha sonra Ahmed Lütfi Efendi emekliliğe sevk edilerek 30 Nisan 1865 tarihinde, Matbuat Nezareti lağvedilmiştir⁹¹⁸. Yine bu tarihlerde tekrardan Maarif Nezaretine bağlandığı ve yöneticiliğine de Maarif Dairesi memurlarından Tahir Efendi’nin tayin edildiği bilinmektedir⁹¹⁹.

Ahmed Kemal Efendi’nin Maarif Nazırlığı döneminde Osmanlı ülkesindeki kitap basım ve yayımına ilişkin idare mekanizmasının Nezaret bünyesine alındığı sıralarda, Kemal Efendi’nin onayıyla birtakım eserlerin basım faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Bunlardan biri Meclis-i Maarif üyelerinden İshak Efendi’nin Şemsü’l- Hakika adlı eseridir. Söz konusu eser için gerekli incelemelerin yapılarak basımına karar verilmiş olduğuna ilişkin yazı, 15 Temmuz 1862 tarihinde Maarif Nezaretinden Babıaliye gönderilmiştir⁹²⁰. Bunun yanında *Halebi, Mülteka, Damad* (?), *Kuduri, Fıkhül-ekber şerhi, Ebul-münteha veyahut alel-kari, Şeraitü’l-İslam* adlı kitapların birer nüshalarının Maarif Nezareti tarafından ciltlenerek Babıaliye gönderilmesi hakkındaki bir diğer arşiv belgesinden hareketle Maarif Nezareti

⁹¹⁵ BOA. A.MKT.UM. 544/88; 545/8; 545/33; 546/21; 547/85; 549/13; 549/32; 550/99; 551/50; 551/58; 551/74; 551/87; 561/13; 564/11; 571/91; 573/43; 556/68.

⁹¹⁶ İskit, *Türkiye’de Matbuat*, 14.

⁹¹⁷ BOA. A.MKT.MHM. 318/4, (H. 15 Cemaziyelahir 1281 / M. 15 Kasım 1864).

⁹¹⁸ BOA. İ.DH. 535/37197, (H. 4 Zilhicce 1281 / M. 30 Nisan 1865); BOA. MB.İ. 20/141, (H. 23 Zilkade 1281 / M. 19 Nisan 1865); BOA. İ.DH. 535/37163, (H. 23 Zilkade 1281 / M. 19 Nisan 1865).

⁹¹⁹ Ali Birinci, “Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)* 4/7 (2006), 302.

⁹²⁰ BOA. İ.DH. 492/33392, 1-1.; BOA. İ.DH. 492/33392, 2-1 (H. 17 Muharrem 1279 / M. 15 Temmuz 1862).

bünyesindeki matbuat Müdüriyeti idaresindeki basımhanede gerçekleştirilen kitap ciltleme işleminin öne çıkan bir diğer husus olduğu çıkarımında bulunulabilir⁹²¹.

3.3. II. Maarif Nazırlığı Dönemi Eğitim Politika ve Uygulamaları

Ahmed Kemal Efendi, 24 Nisan 1865 tarihinde (Nevres Paşa'nın yerine) ikinci kez Maarif Nazırlığına atanmıştır⁹²². 24 Ağustos 1867 tarihinde Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye üyeliğine atanıncaya kadar Maarif Nazırlığını sürdürmüş olup nazırlık görevinde iki yıldan fazla bir süre kalmıştır. Söz konusu süreçte Maarif Nazırı olarak Ahmed Kemal Efendi'nin Osmanlı eğitim politika ve uygulamalarına olan katkısı aşağıda yer alan alt başlıklarda tematik olarak sınıflandırılmıştır.

3.3.1. Yeni Mektepler Kurulması

Ahmed Kemal Efendi'nin II. Maarif Nazırlığı döneminde hem daha önce açılmış olan rüştiye mektepleri gibi okullara yenileri eklenmiş hem de yeni okul türleri açılmıştır. Bu çerçevede incelemeye alınan arşiv belgelerinden hareketle elde edilen bulgular aşağıda alt başlıklar halinde sunulmuştur.

3.3.1.1. Rüştiye mekteplerinin yaygınlaştırılması: Yeni açılan rüştiye mektepleri, öğretmen atama ve maaş durumları

Ahmed Kemal Efendi'nin Maarif Nazırlığına ikinci atanmış olduğu bu dönemde pek çok yeni rüştiye mektepleri kurularak rüştiyelerin özellikle taşrada yaygınlaştırılması politikasına hızla devam edildiği anlaşılmaktadır. Konu ile ilgili olarak 1865-1867 yılları arasını ihtiva eden ve Maarif Nazırı Kemal Efendi'nin imzasını taşıyan çok sayıda arşiv belgesinden hareketle; söz konusu yeni mekteplerin kurulması ve personel atama süreçlerine dair uygulama örneklerini şu şekilde sıralamak mümkündür⁹²³:

⁹²¹ BOA. A.MKT.NZD. 406/60, (H. 10 Ramazan 1278 / M. 11 Mart 1862).

⁹²² BOA. MB.İ. 20/153, (24 Nisan 1865/H. 28 Zilkade 1281); BOA. İ.DH. 535/37188, (H. 28 Zilkade 1281 / M. 24 Nisan 1865); BOA. A.MKT.MHM.331/6, (H. 29 Zilkade 1281 / M. 1 Mayıs 1865).

⁹²³ 5 Mart 1867'de Mühendishane-i Berrinin Fransızca Muallim-i Saniliğine 1.800 kuruşla atanan Mösyö Mineyot Mahon için olduğu gibi bu dönemde birçok farklı mektebe öğretmen atamalarının gerçekleştirildiğini ifade eden arşiv belgelerine ulaşılabilir. Ancak Mühendishane-i Berri gibi Maarif Nezareti çatısı altında olmayan mekteplere dair belgeler araştırmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Bkz. BOA. A.MKT.MHM. 377/74, (H. 19 Zilkade 1283 / M. 25 Mart 1867).

1865 yılında Sivas sancağına bağlı Aziziye kazasında yeni bir rüştiye mektebi kurulmuştur. Bu mektebe Arapça dersi için Mustafa Nuri, Farsça dersi için Mehmed Tevfik, Sülüs ve Rika Hattı dersi için Mehmed Ali Efendiler muallim olarak atanmıştır. Mehmed Tevfik Efendi'nin vefat etmesinden dolayı Farsça hocalığına, Arapçanın yanında bu dili de bilen Mustafa Nuri Efendi tayin edilmiştir. Boşta kalan Arapça hocalığına ise Mustafa Nuri Efendi'nin yerine Kayseri ulemasından Mesud Efendi muallim-i sani olarak atanmıştır⁹²⁴.

Maarif Nazırı Kemal Efendi tarafından bizzat kaleme alınarak Sadaret makamına gönderilmiş olan arşiv belgesine göre; ismi zikredilen muallimler 13 Aralık 1865 tarihinden itibaren görev yerine vararak eğitime başlamışlardır. Ancak merkezden gerekli maaş tahsisatının yapılmadığı ve bir süredir alamadığı maaşların biriktiği mülki yöneticiler tarafından Maarif Nezaretine bildirilmiştir. Maarif Nezaretinin araştırması neticesinde, söz konusu muallim atamaları ve maaş tahsisatlarının “*usul-i cariyeye gayr-ı muvafık*” olduğu fark edilmiştir. Yani Maarif Nezareti başlangıçta Aziziye'deki rüştiye mektebine birden fazla öğretmen tayin edip maaş tahsis ederek prosedüre aykırı atama yapmış ve daha sonra fark edilmesi üzerine durum düzeltilmiştir. Bunun üzerine muallimlerin azledilmeleri ve maaş tahsisatının hazineye aktarılması kararlaştırılmıştır. Yalnız ismi geçen muallimler bu karardan bir süre önce göreve başlamış olduklarından dolayı işi bırakacakları tarihe kadar geçen süredeki maaşları hesaplanarak ödenmiştir⁹²⁵. Ancak bu şehirde birtakım “...*mu hacirlerin ve henüz taht-ı itaate alınmamış aşiretlerin...*” olmasından ötürü; bunların düzgün ve medeni bir şekilde sorun çıkarmadan yaşamalarının çocuklarının eğitim ve öğretimiyle mümkün olabileceği düşünülmüştür. Ayrıca burada eğitime heves duyan çok sayıda çocuk olduğu bilgisi alınmıştır. Netice olarak, 1867 yılında, Aziziye'de bir mektep açılması yönünde şehrin ileri gelenlerine yönelik yapılan teşvikler neticesinde, masrafları şehirdeki “*ulema, umera, rüesa-yı mu hacirîn ve aşai'r*” tarafından karşılanmak üzere bir mütalaahane, bir derslane ve üç odası bulunan bir mektep inşa ettirilmiştir⁹²⁶. Daha sonra bu mektep için Kayseri ulemasından Mesud Efendi'nin muallim-i sani olarak ve Beşir adlı kişinin bevvap olarak tayin edilmesi planlanmıştır. Daha önce görevine son verilen Mesud Efendi'nin ise malumat-ı nafiaya sahip, donanımlı biri olması hasebiyle bu mektebe Arapça ve Farsça muallim-i sanisi

⁹²⁴ BOA. İ.MVL. 567/25498, 1-1, (H. 8 ramazan 1283/R. 2 Kanun-ı Sani 1282/M. 14 Ocak 1867).

⁹²⁵ BOA. İ.MVL. 567/25498, 1-1, (H. 8 ramazan 1283/R. 2 Kanun-ı Sani 1282/M. 14 Ocak 1867).

⁹²⁶ BOA. İ.MVL. 567/25498.

olarak 400 kuruş maaşla atanması uygun görülmüştür. Ayrıca bevvap olarak da 100 kuruş maaşla Beşir Efendi görevlendirilmiştir⁹²⁷.

Adapazarı'nda ahalinin kendi imkânlarıyla ayarlanan bir yer, rüştiye mektebi olarak belirlenmiş ve buranın faaliyete hazır olduğu merkeze bildirilmiştir. 27 Mart 1865 tarihinde buraya personel tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. Mektebin yeni kurulmuş olmasından dolayı -bu konudaki prosedür gereği- buraya ancak bir iki sene sonra muallim-i evvel atamasının yapılabileceği belirtilmiştir. Bununla birlikte mahallinden uygun kişiler seçilmek suretiyle 400 kuruş maaşla bir muallim-i sani ve 100 kuruş maaşla bir bevvap tayin edilmiştir⁹²⁸.

Hakkâri Mutasarrıflığına bağlı Başkale'de ihtiyaç duyulan yer ve gerekli masraflar ahali tarafından karşılanarak bir rüştiye ve sıbyan mektebi kurulmuştur. 6 Haziran 1865 tarihinde ulemadan Erzurumlu Süleyman Fethi Efendi'nin rüştiye mektebi muallim-i saniliğine ve oğlu Hüseyin Efendi sıbyan mektebi muallimliğine atanmıştır. Daha sonra rüştiye mektebi için muallim-i evvel ile kitap ihtiyacının bulunduğu Hakkâri mutasarrıflığı tarafından merkeze bildirilmiştir. Ancak yapılan görüşme neticesinde Hakkari'deki rüştiye mektebinin yeni kurulmuş olmasından dolayı -prosedür gereği- buraya ancak bir-iki sene sonra muallim-i evvel atamasının yapılabileceğinden ötürü şimdilik 400 kuruş maaşla bir muallim-i sani ve 100 kuruş maaşla bir bevvap tayin edilmesi kararlaştırılmıştır⁹²⁹.

22 Mart 1866'da Taşlıca kazasında masrafları ahali ve mahalli memurlar tarafından karşılanmak üzere inşası başlatılan rüştiye mektebine muallim tayin edilmesi talebinde bulunulmuştur. Öğretmen atama usulüne uygun olarak 400 kuruş maaşla bir muallim-i sani ve 100 kuruş maaşla bir bevvabın atanması kararlaştırılmıştır⁹³⁰.

Ohri sancağına bağlı Tiran kasabasında daha önce kurulmuş olan rüştiye mektebine aylık 750 kuruş maaşla başka bir yerde rüştiye muallimi olarak çalışan Sabit(?) Said Efendi muallim-i evvel olarak atanmıştır. Ayrıca aylık 400 kuruş maaşla Isparta Rüştiye Mektebi muallimi olarak görev yapan İbrahim Efendi buraya nakledilerek muallim-i sani olarak atanmıştır. 25 Eylül 1866 tarihinde gerçekleştirilen

⁹²⁷ BOA. İ.MVL. 567/25498, 3-1, (H. 24 Şevval 1283 / M. 1 Mart 1867); BOA. A.MKT.MHM. 375/85, (H. 29 Şevval 1283 / M. 6 Mart 1867).

⁹²⁸ BOA. İ.MVL. 532/23870, 2-1, (H. 29 Şevval 1281 / M. 27 Mart 1865).

⁹²⁹ BOA. İ.MVL. 532/23870, (H. 11 Muharrem 1282 / M. 6 Haziran 1865).

⁹³⁰ BOA. A.MKT.MHM. 351/77 (H. 5 Zilkade 1282 / M. 22 Mart 1866).

bu atamalarla birlikte mektebin bevvaplığına mahalli sınırlar içerisinde 100 kuruş maaşla birinin tayin edilmesi kararlaştırılmıştır⁹³¹.

7 Kasım 1866'da Müslüman ahalinin yardımlarıyla Midilli Adası'nda kurulan rüştiye mektebine Darümuallimîn mezunlarından Abdülgaflur Efendi, muallim olarak 750 kuruş maaşla tayin edilmiştir⁹³². Bu mektebin gerekli tüm ihtiyaçlarının ahali tarafından tamamlanarak faaliyete geçirildiği ve Maarif Nezareti uhdesine teslim edildiği; ayrıca bu durumun Takvim-i Vekayi gazetesinde de haber olarak yayımlandığı anlaşılmaktadır⁹³³.

24 Kasım 1866'da masrafları yöredeki zengin kimseler tarafından karşılanarak yapılmış olan Gümülcine Rüştiye Mektebine Darümuallimînden mezun Mehmed Efendi, 750 kuruş maaşla muallim-i evvel olarak ve yöre ahalisinden biri ise 100 kuruş maaşla bevvap olarak tayin edilmiştir⁹³⁴. Ayrıca bu yeni mektebin faaliyete geçmesinin ardından ihtiyaca binaen muallim-i sani olarak ataması yapılmak üzere yöre sakinlerinden Hafız İbrahim Efendi belirlendiği ve mektebin muhtelif masraflarının karşılanabilmesi için yıllık 2.000 kuruş tahsis edildiği bilinmektedir⁹³⁵.

Edirne vilayetinden gönderilen bir yazıda, Kızanlık kasabasında ahalinin kendi imkânlarıyla yaptırmış oldukları rüştiye mektebine öğretmen tayin edilmesi istenmiştir. Bunun üzerine 22 Aralık 1866 tarihinde, 750 kuruş maaşla Darümuallimîn mezunlarından Hüseyin Hüsnü Efendi muallim-i evvel olarak tayin edilmiştir. Ayrıca mektebin bevvabı olarak 100 kuruş maaşla mahalli sınırlar içinden biri atanmıştır⁹³⁶.

10 Ocak 1867'de Musul Rüştiye Mektebine Darümuallimîn mezunlarından Resul Efendi ve Erzincan Rüştiye Mektebine ise Mehmed Efendi muallim-i evvel olarak 750'şer kuruş maaşla tayin edilmiştir⁹³⁷. Bu atamalarla ilgili, Maarif Nazırı Kemal Efendi'nin imzasını taşıyan ve Meclis-i Valaya havale edilmiş olan belgelerde

⁹³¹ BOA. A.MKT.MHM. 363/46, (H. 15 Cemaziyevvel 1283 / M. 25 Eylül 1866).

⁹³² BOA. İ.MVL. 563/25280, (H. 22 Cemaziyelahir 1283 / M. 1 Kasım 1866); BOA. A.MKT.MHM. 367/15, (H. 28 Cemaziyelahir 1283 / M. 7 Kasım 1866). Söz konusu durum; Meclis-i Valada görüşülmüş olup konuyla ilgili olumlu karar alınmıştır. Akabinde onayı alınmak üzere padişahlık makamına arz edilmiştir. Padişahlık makamı tarafından gerekli onayı alındıktan sonra konuyla ilgili gerekli iş ve işlemlerin uygulamaya sokulması için Maarif ve Maliye Nezaretlerine birer yazı gönderilmiştir. Bunun üzerine oluşturularak Maarif Nezaretine gönderilen bu belgede; Darümuallimîn mezunlarından Abdülgaflur Efendi'nin, Midilli Adası Rüştiye Mektebine muallim olarak 750 kuruş maaşla tayin edilmesi kararının onaylandığı bildirilmiştir.

⁹³³ BOA. MVL. 798/43, (H. 7 Cemaziyelahir 1283 / M. 17 Ekim 1866).

⁹³⁴ BOA. A.MKT.MHM. 368/27, (H. 16 Recep 1283 / M. 24 Kasım 1866).

⁹³⁵ BOA. MVL. 1067/18; Akt: Fatih Demirel, "Batı Trakya'da Osmanlı Modern Eğitim Kurumları", *International Journal of History* 6/2 (2014), 57.

⁹³⁶ BOA. İ.MVL. 565/25389, (H. 14 Şaban 1283 / M. 22 Aralık 1866).

⁹³⁷ BOA. İ.MVL. 566/25432, (H. 4 Ramazan 1283 / M. 10 Ocak 1867); BOA. A.MKT.MHM. 373/57, (H. 24 Ramazan 1283 / M. 30 Ocak 1867).

ayrıntılı bilgi yer almaktadır. Buna göre Musul Rüştîye Mektebi muallim-i evveliğinin lağvedilmesinden dolayı açıkta kalan kadro ve maaş Hazine'ye aktarılmıştır. Diğer yandan Erzincan Rüştîye Mektebi ise öğrenci sayısının artmış olması ve yalnızca bir adet muallim-i sani kadrosu bulunmasından dolayı idare edilemez durumda kalmıştır. Taşradan konuyla ilgili gelen yazıda, Erzincan Rüştîye Mektebine Darülmuallimîn mezunlarından Resul Efendi'nin, Musul Rüştîye Mektebine ise Mehmed Efendi'nin 750'şer kuruş maaşla tayin edilmeleri istenmiştir. Merkezde verilen karar gereğince, bu mekteplerde özellikle öğrenci sayısının artmasından dolayı birer muallimi-i evvel tayini gerekli görülmüştür. Bunun üzerine adı geçen Resul Efendi'ye daha önce münhal olarak hazineye aktarılan kadro ve maaş tahsis edilmiş; Mehmed Efendi'nin kadro ve maaşının ise Maarif Nezareti tahsisatından düzenlenmesine karar verilmiştir.

21 Şubat 1867'de Üsküp kasabasında bulunan rüştiye mektebinin muallim-i evveliğine 750 kuruş maaşla Ahmed Sıdkı Efendi tayin edilmiştir. Üsküp Rüştîye Mektebi esasında 1865 yılında kurulmuş olup bu tarihten sonra bir muallim-i sani idaresinde eğitim öğretim faaliyeti göstermiştir. Öğrenci sayısının yaklaşık 70 civarına ulaşmış olmasından dolayı bu mektebe muallim-i sani atanması uygun görülmüştür⁹³⁸.

Maarif Nazırı Kemal Efendi'nin döneminde daha pek çok rüştiye mektebi açılmış olup Tulca Rüştîye Mektebi bunlardan bir tanesidir. Tulca kasabasında Tulca'da hem Müslüman hem de gayrimüslim ahalinin çocukları için tedarik olunan rüştiye mektebi muallim-i evveliğine 750 kuruş maaşla Trabzon Rüştîye Mektebi Muallim-i Evveli Sabit Selim Efendi'nin ve bevvaplığına da 100 kuruş maaşla mahalli sınırlar içerisinde uygun birinin tayin edilmesi ile çeşitli diğer masraflar için yıllık 2.000 kuruş ödenek tahsis edilmesine karar verilmiştir. 25 Mart 1867 tarihli belgeden alınan bilgilere göre, mektebin muallim-i saniliğine atamanın daha sonra yapılacağı belirtilmiştir. Konu ile ilgili gerçekleştirilecek uygulama yani politika Maarif Nezaretinde oluşturulmuş, Meclis-i Valada kararlaştırılmış, padişah tarafından onaylanmıştır⁹³⁹. Akabinde gereğinin yapılması hususunda ilgili kurumlara resmi yazılar gönderilmiştir.

Erzurum'da ahalinin kendi imkânlarıyla yaptırmış oldukları rüştiye mektebine öğretmen tayin edilmesi istenmiştir. Maarif Nezaretine havale edilen bu konu üzerine

⁹³⁸ BOA. İ.MVL. 566/25480, (H. 11 Şevval 1283 / M. 16 Şubat 1867); BOA. A.MKT.MHM. 374/93, (H. 16 Şevval 1283 / M. 21 Şubat 1867).

⁹³⁹ BOA. İ.MVL. 568/25545, (H. 19 Zilkade 1283 / M. 25 Mart 1867); BOA. A.MKT.MHM. 377/69, (H. 19 Zilkade 1283 / M. 25 Mart 1867).

gerekli çalışma yapılmış ve uygulama için -emsalleri gibi- 750 kuruş maaşla Darülmuallemîn mezunlarından İbrahim Efendi'nin muallim-i evvel olarak; 500 kuruş maaşla Erzurum Müftüsü Ali Efendi'nin muallim-i sani olarak; 100 kuruş maaşla Abdülkadir Efendi'nin bevvap olarak tayin edilmesi ve mektebin çeşitli diğer masrafları için yıllık 2.000 kuruş ödenek ayrılmasına 6 Nisan 1867'de karar verilmiştir⁹⁴⁰.

20 Nisan 1867'de Darülmuallemîn mezunu Şehabeddin Efendi, daha önce kurulmuş olan Antalya Rüştîye Mektebinin muallim-i evvelliğine 750 kuruş maaşla tayin edilmiştir. Bir müddet önce kurulmuş olan Antalya Rüştîye Mektebi, muallim-i sani Mehmed Efendi'nin idaresinde eğitim öğretim faaliyetlerini sürdürmekteyken bölgede kolera hastalığı baş göstermiştir. Bu yüzden şehir ahalisinden diğer bölgelere geçici surette göç edenler olduğundan mektebin öğrenci sayısı beklendiği ölçüde artmamakla birlikte azalmıştır. Ancak daha sonra hastalık etkisini yitirmiş olduğundan daha önce göç eden aileler yeniden şehirlerine dönmüş ve 60 kadar öğrenci mektepte bir araya getirilebilmiştir. Öğrenci sayısının artmasını müteakip mektebin ikinci hocası konumunda bulunan Mehmed Efendi'nin muallim-i evvelliğe getirilmesi planlanmıştır. Ancak Maarif-i Umumiye Nazırı Ahmed Kemal Efendi'nin imzasının bulunduğu belgede; rüştîye mekteplerinin muallim-i evvel kadrolarına muallim tayininin yapılabilmesi için adayın, “...muallim-i evvellik usulü vechle Darülmuallemîn'de tekmil-i tahsil iderek şehadetnameye nail olmuş talebeye meşruta bulunmasına...”, ifadesinden hareketle Darülmuallemîn'de tahsilini tamamlayarak diploma almış olmasının şart olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla bu şartları sağlamayan Mehmed Efendi'nin bulunduğu kadro olan muallim-i sanilikte devamına karar verilmiştir. Diğer yandan mektebin öğrenci sayısının artmış olmasından dolayı gerekli öğretmen ihtiyacına karşılık olarak Darülmuallemîn mezunu Manastırlı Şehabettin Efendi, muallim-i evvelliğe atanmıştır⁹⁴¹.

29 Nisan 1867'de Erzincan'ın Çarsancak kazasına bağlı Pertek kasabasında yaptırılan rüştîye mektebine; Darülmuallemîn mezunlarından Mustafa Naci Efendi'nin muallim-i sani olarak 400 kuruş maaşla ve Hafız Bekir Efendi bevvap olarak 100 kuruş

⁹⁴⁰ BOA. İ.MVL. 570/25593, (H. 20 Zilkade 1283 / M. 26 Mart 1867); BOA. A.MKT.MHM. 378/76, (H. 1 Zilhicce 1283 / M. 6 Nisan 1867).

⁹⁴¹ BOA. İ.MVL. 570/25622, (H. 2 Zilhicce 1283 / M. 7 Nisan 1867); BOA. A.MKT.MHM. 379/55, (H. 15 Zilhicce 1283 / M. 20 Nisan 1867)

maaşla atanmıştır⁹⁴². Kemal Efendi'nin imzasının bulunduğu bu belgede ifade edildiği üzere; mahalli yetkililer tarafından ulemadan Mustafa Sadık (?) Efendi'nin atanması teklif edilmesine rağmen bu teklifin kabul edilmeyerek Darülmualimîn mezunlarından Mustafa Naci Efendi'nin atanması uygun görülmüştür. Bu ve benzeri birçok örnekten anlaşıldığı üzere, Kemal Efendi'nin Maarif Nazırlığında bulunduğu bu dönemde, rüştiye mekteplerine Darülmualimîn mezunlarının atanmasına özellikle dikkat edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bir öğretmen atama politikası olarak Darülmualimîn mezunlarına ayrıcalık tanındığı söylenebilir.

Amasya sancağının Zile kazasında kurulan rüştiye mektebi muallim-i evvelliğine 750 kuruş maaşla, Sivas Rüştiye Mektebi Muallimi Arif Efendi 5 Mayıs 1867 tarihinde atanmıştır. Bu mektebin bevvaplığına ise 100 kuruş maaşla Zileli Ahmed Efendi tayin edilmiştir⁹⁴³.

27 Mayıs 1867'de, Sofya sancağı Dubniçe kazasında kurulmuş olan rüştiye mektebine Darülmualimîn mezunlarından Yanyalı Zeynel Efendi muallim-i evvel olarak 750 kuruş maaşla, mahallinden seçilen uygun birisi de 100 kuruş maaşla bevvap olarak atanmıştır⁹⁴⁴.

İzmir'in Çeşme kazasında masrafları yöredeki bazı zenginler tarafından karşılanan bir rüştiye mektebi kurulmuştur. Bu mektebin faaliyete geçmesi halinde yaklaşık 100 öğrencinin hazır bulunduğu ve bununla birlikte civar kazalardan da bir o kadar öğrenci gelebileceği anlaşılmıştır. Bundan dolayı 19 Haziran 1867 tarihinde, Darülmualimîn mezunlarından Ali Rıza Efendi 750 kuruş maaşla muallim-i evvel olarak; 400 kuruş maaşla mahallince seçilen uygun biri muallim-i sani olarak; 100 kuruş maaşla yine mahallince seçilen uygun biri bevvap olarak söz konusu mektebe atanmıştır⁹⁴⁵.

Yeni kurulmuş veya daha önce kurulmuş rüştiye mekteplerine öğretmen atanması ve öğretmenlerin maaş vs. durumlarına ilişkin yukarıdaki metin şeklinde belirtilen bilgiler aşağıdaki tabloda birleştirilmiştir:

⁹⁴² BOA. A.MKT.MHM. 380/51, (H. 24 Zilhicce 1283 / M. 29 Nisan 1867); BOA. İ.MVL. 571/25646, (H. 18 Zilhicce 1283 / M. 23 Nisan 1867).

⁹⁴³ BOA. A.MKT.MHM. 381/13, (H. 1 Muharrem 1284 / M. 5 Mayıs 1867).

⁹⁴⁴ BOA. İ.MVL. 573/25742, (H. 22 Muharrem 1284 / M. 27 Mayıs 1867).

⁹⁴⁵ BOA. MVL. 736/34 (H. 16 Safer 1284 / M. 19 Haziran 1867).

Tablo 1. 12.

1865-1867 yılları arasında yeni açılan rüştiye mektepleri ve öğretmen atama, maaş durumları

Açılan Mektep	Atama Tarihi	Atanan Kişi	Görevi	Maaş Miktarı	(Varsa) Önceki Görev Yeri ve Pozisyonu
<i>Sivas, Aziziye Rüştiye Mektebi</i>	1865 ⁹⁴⁶	Mustafa Nuri Efendi	Arapça Hocası	-	-
	1865 ⁹⁴⁷	Mehmed Tevfik Efendi	Farsça Hocası	-	-
	1865 ⁹⁴⁸	Mehmed Ali Efendi	Sülüs ve Rika Hattı Hocası	-	-
<i>Hakkâri, Başkale Rüştiye Mektebi</i>	6 Haziran 1865 ⁹⁴⁹	Süleyman Fethi Efendi (Erzurum Ulemasından)	Muallim-i Sani	400 Kuruş	
	6 Haziran 1865 ⁹⁵⁰	Hüseyin Efendi (Ulemadan Süleyman Fethi Efendi'nin Oğlu)	Muallim-i Sani	400 Kuruş	
	6 Haziran 1865 ⁹⁵¹	Mahallinden Uygun Birinin Seçilerek Atanması	Bevvap	100 Kuruş	
<i>İzmid, Adapazarı Rüştiye Mektebi</i>	6 Haziran 1865 ⁹⁵²	Mahallinden Uygun Birinin Seçilerek Atanması	Muallim-i Sani	400 Kuruş	
	6 Haziran 1865 ⁹⁵³	Mahallinden Uygun Birinin Seçilerek Atanması	Bevvap	100 Kuruş	
<i>Taşlıca Rüştiye Mektebi</i>	22 Mart 1866 ⁹⁵⁴	Mahallinden Uygun Birinin Seçilerek Atanması	Muallim-i Sani	400 Kuruş	
<i>Ohri, Tiran Rüştiye Mektebi</i>	25 Eylül 1866 ⁹⁵⁵	Sabit? Said Efendi	Muallim-i Evvel	750 Kuruş	
	25 Eylül 1866 ⁹⁵⁶	İbrahim Efendi	Muallim-i Sani	400 Kuruş	Isparta Rüştiye Mektebi Muallimi
	25 Eylül 1866 ⁹⁵⁷	Mahallinden Uygun Birinin Seçilerek Atanması	Bevvap	100 Kuruş	

⁹⁴⁶ BOA. İ.MVL. 567/25498, 1-1, (H. 8 ramazan 1283 / R. 2 Kanun-ı Sani 1282 / M. 14 Ocak 1867).

⁹⁴⁷ BOA. İ.MVL. 567/25498, 1-1, (H. 8 ramazan 1283 / R. 2 Kanun-ı Sani 1282 / M. 14 Ocak 1867).

⁹⁴⁸ BOA. İ.MVL. 567/25498, 1-1, (H. 8 ramazan 1283 / R. 2 Kanun-ı Sani 1282 / M. 14 Ocak 1867).

⁹⁴⁹ BOA. İ.MVL. 532/23870, (H. 11 Muharrem 1282 / M. 6 Haziran 1865).

⁹⁵⁰ BOA. İ.MVL. 532/23870, (H. 11 Muharrem 1282 / M. 6 Haziran 1865).

⁹⁵¹ BOA. İ.MVL. 532/23870, (H. 11 Muharrem 1282 / M. 6 Haziran 1865).

⁹⁵² BOA. İ.MVL. 532/23870, 2-1, (H. 29 Şevval 1281 / M. 27 Mart 1865).

⁹⁵³ BOA. İ.MVL. 532/23870, 2-1, (H. 29 Şevval 1281 / M. 27 Mart 1865).

⁹⁵⁴ BOA. A.MKT.MHM. 351/77 (H. 5 Zilkade 1282 / M. 22 Mart 1866).

⁹⁵⁵ BOA. A.MKT.MHM. 363/46, (H. 15 Cemaziyelevvel 1283 / M. 25 Eylül 1866).

⁹⁵⁶ BOA. A.MKT.MHM. 363/46, (H. 15 Cemaziyelevvel 1283 / M. 25 Eylül 1866).

⁹⁵⁷ BOA. A.MKT.MHM. 363/46, (H. 15 Cemaziyelevvel 1283 / M. 25 Eylül 1866).

<i>Midilli Adası Rüştîye Mektebi</i>	7 Kasım 1866 ⁹⁵⁸	Abdülğafur Efendi (Darülmuaallimîn Mezunu)	Muallim-i Evvel	750 Kuruş	
<i>Gümülcine Rüştîye Mektebi</i>	24 Kasım 1866 ⁹⁵⁹	Mehmed Efendi (Darülmuaallimîn Mezunu)	Muallim-i Evvel	750 Kuruş	
	24 Kasım 1866 ⁹⁶⁰	Mahallinden Uygun Birinin Seçilerek Atanması	Bevvap	100 Kuruş	
<i>Edirne, Kızanlık Rüştîye Mektebi</i>	22 Aralık 1866 ⁹⁶¹	Hüseyin Hüsnü Efendi (Darülmuaallimîn Mezunu)	Muallim-i Evvel	750 Kuruş	
	22 Aralık 1866 ⁹⁶²	Mahallinden Uygun Birinin Seçilerek Atanması	Bevvap	100 Kuruş	
<i>Erzincan Rüştîye Mektebi</i>	10 Ocak 1867 ⁹⁶³	Resul Efendi (Darülmuaallimîn Mezunu)	Muallim-i Evvel	750 Kuruş	
<i>Musul Rüştîye Mektebi</i>	10 Ocak 1867 ⁹⁶⁴	Mehmed Efendi	Muallim-i Evvel	750 Kuruş	
<i>Üsküp Rüştîye Mektebi</i>	21 Şubat 1867 ⁹⁶⁵	Ahmed Sıdkı Efendi	Muallim-i Evvel	750 Kuruş	
<i>Darülmaarif Mektebi</i> ⁹⁶⁶	5 Mart 1867 ⁹⁶⁷	Mehmed Efendi	Muallim-i Evvel	1.500 Kuruş	Darülmaarif Muallim-i Sanisi
	5 Mart 1867 ⁹⁶⁸	?	Muallim-i Sani	?	Üsküdar Rüştîye Mektebi Muallim-i Evveli
<i>Üsküdar Rüştîye Mektebi</i>	5 Mart 1867 ⁹⁶⁹	(Rüştîye Mektepleri Hocalarından Münasip Bir Kişinin Seçilmesi)	Muallim-i Evveli	?	

⁹⁵⁸ BOA. İ.MVL. 563/25280, (H. 22 Cemaziyelahir 1283 / M. 1 Kasım 1866); BOA. A.MKT.MHM. 367/15, (H. 28 Cemaziyelahir 1283 / M. 7 Kasım 1866).

⁹⁵⁹ BOA. A.MKT.MHM. 368/27, (H. 16 Recep 1283 / M. 24 Kasım 1866).

⁹⁶⁰ BOA. A.MKT.MHM. 368/27, (H. 16 Recep 1283 / M. 24 Kasım 1866).

⁹⁶¹ BOA. İ.MVL. 565/25389, (H. 14 Şaban 1283 / M. 22 Aralık 1866).

⁹⁶² BOA. İ.MVL. 565/25389, (H. 14 Şaban 1283 / M. 22 Aralık 1866).

⁹⁶³ BOA. İ.MVL. 566/25432, (H. 4 Ramazan 1283 / M. 10 Ocak 1867); BOA. A.MKT.MHM. 373/57, (H. 24 Ramazan 1283 / M. 30 Ocak 1867).

⁹⁶⁴ BOA. İ.MVL. 566/25432, (H. 4 Ramazan 1283 / M. 10 Ocak 1867); BOA. A.MKT.MHM. 373/57, (H. 24 Ramazan 1283 / M. 30 Ocak 1867).

⁹⁶⁵ BOA. İ.MVL. 566/25480, (H. 11 Şevval 1283 / M. 16 Şubat 1867); BOA. A.MKT.MHM. 374/93, (H. 16 Şevval 1283 / M. 21 Şubat 1867).

⁹⁶⁶ Bu mektebin hocalarının aynı zamanda Meclis-i Maarif Üyeliğine getirildiği bilinmektedir. Bu durum Darülmaarif Mektebinin, aynı kademedeki diğer mekteplerden ayrıcalığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Bkz. BOA. A.MKT.MHM. 375/72, (H. 28 Şevval 1283 / M. 5 Mart 1867).

⁹⁶⁷ BOA. A.MKT.MHM. 375/72, (H. 28 Şevval 1283 / M. 5 Mart 1867).

⁹⁶⁸ BOA. A.MKT.MHM. 375/72, (H. 28 Şevval 1283 / M. 5 Mart 1867).

⁹⁶⁹ BOA. A.MKT.MHM. 375/72, (H. 28 Şevval 1283 / M. 5 Mart 1867).

<i>Sivas Aziziye Rüştîye Mektebi</i>	25 Mart 1867 ⁹⁷⁰	Kayseri Ulemasından Mesud Efendi	Muallim-i Sani /Arapça ve Farsça Hocası	400 Kuruş	-
	25 Mart 1867 ⁹⁷¹	Beşir Efendi	Bevvap	100 Kuruş	
<i>Tulca Rüştîye Mektebi</i>	25 Mart 1867 ⁹⁷²	Sabit Selim Efendi	Muallim-i Evvel	750 Kuruş	Trabzon Rüştîye Mektebi Muallim-i Evveli
<i>Erzurum Rüştîye Mektebi</i>	6 Nisan 1867 ⁹⁷³	İbrahim Efendi (Darülmuallimîn Mezunu)	Muallim-i Evvel	750 Kuruş	
	6 Nisan 1867 ⁹⁷⁴	Erzurum Müftüsü Ali Efendi	Muallim-i Sani	500 Kuruş	
	6 Nisan 1867 ⁹⁷⁵	Abdülkadir Efendi	Bevvap	100 Kuruş	
<i>Antalya Rüştîye Mektebi</i>	20 Nisan 1867 ⁹⁷⁶	Şehabeddin Efendi (Darülmuallimîn Mezunu)	Muallim-i Evvel	750 Kuruş	
<i>Erzincan,-Çarsancak, Pertek Rüştîye Mektebi</i>	29 Nisan 1867 ⁹⁷⁷	Mustafa Naci Efendi (Darülmuallimîn Mezunu)	Muallim-i Sani	400 Kuruş	
	29 Nisan 1867 ⁹⁷⁸	Hafız Bekir Efendi	Bevvap	100 Kuruş	
<i>Amasya, Zile Rüştîye Mektebi</i>	5 Mayıs 1867 ⁹⁷⁹	Arif Efendi	Muallim-i Evvel	750 Kuruş	Sivas Rüştîye Mektebi

⁹⁷⁰ BOA. İ.MVL. 567/25498, 3-1, (H. 24 Şevval 1283 / M. 1 Mart 1867); BOA. A.MKT.MHM. 375/85, (H. 29 Şevval 1283 / M. 6 Mart 1867).

⁹⁷¹ BOA. İ.MVL. 567/25498, 3-1, (H. 24 Şevval 1283/M. 1 Mart 1867); BOA. A.MKT.MHM. 375/85, (H. 29 Şevval 1283 / M. 6 Mart 1867).

⁹⁷² BOA. İ.MVL. 568/25545, (H. 19 Zilkade 1283 / M. 25 Mart 1867); BOA. A.MKT.MHM. 377/69, (H. 19 Zilkade 1283 / M. 25 Mart 1867).

⁹⁷³ BOA. İ.MVL. 570/25593, (H. 20 Zilkade 1283 / M. 26 Mart 1867); BOA. A.MKT.MHM. 378/76, (H. 1 Zilhicce 1283 / M. 6 Nisan 1867)

⁹⁷⁴ BOA. İ.MVL. 570/25593, (H. 20 Zilkade 1283 / M. 26 Mart 1867); BOA. A.MKT.MHM. 378/76, (H. 1 Zilhicce 1283 / M. 6 Nisan 1867).

⁹⁷⁵ BOA. İ.MVL. 570/25593, (H. 20 Zilkade 1283 / M. 26 Mart 1867); BOA. A.MKT.MHM. 378/76, (H. 1 Zilhicce 1283 / M. 6 Nisan 1867).

⁹⁷⁶ BOA. İ.MVL. 570/25622, (H. 2 Zilhicce 1283 / M. 7 Nisan 1867); BOA. A.MKT.MHM. 379/55, (H. 15 Zilhicce 1283 / M. 20 Nisan 1867).

⁹⁷⁷ BOA. A.MKT.MHM. 380/51, (H. 24 Zilhicce 1283 / M. 29 Nisan 1867); BOA. İ.MVL. 571/25646, (H. 18 Zilhicce 1283 / M. 23 Nisan 1867). Kemal Efendi'nin imzasının bulunduğu bu belgede ifade edildiği üzere; mahalli yetkililer tarafından ulemadan Mustafa Sadık (?) Efendi'nin atanması teklif edilmesine rağmen bu teklifin kabul edilmeyerek Darülmuallimîn mezunlarından Mustafa Naci Efendi'nin atanması uygun görülmüştür. Bu benzeri birçok örnekten anlaşıldığı üzere, Kemal Efendi'nin Maarif Nazırlığında bulunduğu bu dönemde rüştiye mekteplerine Darülmuallimîn mezunlarının atanmasına özellikle dikkat edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bir öğretmen atama politikası olarak Darülmuallimîn mezunlarına ayrıcalık tanındığı söylenebilir.

⁹⁷⁸ BOA. A.MKT.MHM. 380/51, (H. 24 Zilhicce 1283 / M. 29 Nisan 1867); BOA. İ.MVL. 571/25646, (H. 18 Zilhicce 1283 / M. 23 Nisan 1867).

⁹⁷⁹ BOA. A.MKT.MHM. 381/13, (H. 1 Muharrem 1284 / M. 5 Mayıs 1867).

	5 Mayıs 1867 ⁹⁸⁰	Ahmed Efendi	Bevvap	100 Kuruş
<i>Sofya, Dubniçe Rüştiye Mektebi</i>	27 Mayıs 1867 ⁹⁸¹	Zeynel Efendi (Yanyalı, Darülmuallimîn Mezunu)	Muallim-i Evvel	750 Kuruş
	27 Mayıs 1867 ⁹⁸²	Mahallinden Uygun Birin'in Seçilerek Atanması	Bevvap	100 Kuruş
	19 Haziran 1867 ⁹⁸³	Ali Rıza Efendi (Darülmuallimîn Mezunu)	Muallim-i Evvel	750 Kuruş
<i>İzmir, Çeşme Rüştiye Mektebi</i>	19 Haziran 1867 ⁹⁸⁴	Mahallinden Uygun Birin'in Seçilerek Atanması	Muallim-i Sani	400 Kuruş
	19 Haziran 1867 ⁹⁸⁵	Mahallinden Uygun Birin'in Seçilerek Atanması	Bevvap	100 Kuruş

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere Ahmed Kemal Efendi'nin 1865-1867 yılları arasında denk gelen ikinci Maarif Nazırlığı döneminde toplamda 19 adet yeni rüştiye mektebi kurulmuş; bu mekteplere personel olarak 14 adet muallim-i evvel, 10 adet muallim-i sani ve 11 adet bevvap ataması yapılmıştır. Bunlara ek olarak üç adet daha muallim ataması yapılmış olup bunların derecesi belirtilmemiştir.

İlgili arşiv vesikalarından hareketle, kurulduğu tespit edilen rüştiye mektebi sayısı toplamda 19'dur. Ne var ki söz konusu dönemde bunların dışında da rüştiye mektebi kurulduğu bilinmektedir. Nitekim Sultan Abdülaziz'in 31 Mayıs 1866 tarihinde Babıalideki Meclis-i Valaya gerçekleştirdiği bir ziyarette kendisine sunulan ve ayrıca Takvim-i Vekayi'de yayımlanan bilgilere göre sadece Mayıs 1865-Mayıs 1866 tarihleri arasında toplam 18 rüştiye mektebi, 243 sıbyan mektebi, 88 medrese ve bir kıraathane kurulduğu belirtilmiştir⁹⁸⁶. Buradan hareketle Kemal Efendi dönemi için arşiv vesikalarına dayalı olarak yukarıda ayrıntıları verilen yeni rüştiye mektebi sayısının esasında daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Hiç kuşkusuz söz konusu nicel verilerden ziyade rüştiye mektebi kurma, personel atama ve bu konudaki bürokratik

⁹⁸⁰ BOA. A.MKT.MHM. 381/13, (H. 1 Muharrem 1284 / M. 5 Mayıs 1867).

⁹⁸¹ BOA. İ.MVL. 573/25742, (H. 22 Muharrem 1284 / M. 27 Mayıs 1867).

⁹⁸² BOA. İ.MVL. 573/25742, (H. 22 Muharrem 1284 / M. 27 Mayıs 1867).

⁹⁸³ BOA. MVL. 736/34 (H. 16 Safer 1284 / M. 19 Haziran 1867).

⁹⁸⁴ BOA. MVL. 736/34 (H. 16 Safer 1284 / M. 19 Haziran 1867).

⁹⁸⁵ BOA. MVL. 736/34 (H. 16 Safer 1284 / M. 19 Haziran 1867).

⁹⁸⁶ Takvim-i Vekayi, no: 504, (H. 3 Haziran 1283 / M. 15 Haziran 1867), akt: Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, (Ankara: 2002), 76.

işlemlerin nasıl cereyan ettiğini değerlendirme noktasındaki veriler daha kıymetli görülmektedir.

Kemal Efendi'nin Nazırlık dönemine ilişkin yukarıda ayrıntılı bilgileri verilen ve padişah onayı alınmış mektep kurma faaliyetlerinden başka mektep kurulması için çeşitli girişimlerde bulunulduğu anlaşılmaktadır. Eldeki veriler doğrultusunda Osmanlı'ya bağlı ancak merkeze hayli uzak bölgelerinde yaşayan diğer Müslüman toplumlarına yönelik eğitim girişimlerinin de olduğu görülmektedir. Bu çerçevede, 28 Ocak 1867 tarihli bir belgede, Bingazi'de rüştiye mektebi olmadığından dolayı Müslüman çocuklarının Arapça ilimler ve çeşitli diğer fenlerden yoksun kalmamaları için burada bir rüştiye mektebinin kurulmasına karar verilmiştir. Bingazi'de Hükümet Konağı civarındaki harap ve boş haldeki zâviyenin devletçe tamir edilerek okul olarak kullanılması ve buraya öğretmen tayin edilerek gerekli kitapların gönderilmesinin uygun bulunduğu hakkında Bingazi Mutasarrıflığı'na bildirimde bulunulmuştur⁹⁸⁷. 27 Temmuz 1867 tarihli bir diğer belgede, Yemen'in eski Valisi Ahmed Paşa'nın, Hudeyde'de biri rüzgar diğeri hayvan gücüyle çalışan iki değirmen yaptırarak Hazine'ye devretmiştir. Bu değirmenlerin gelirleriyle rüştiye ve sıbyan mektepleri inşa ettirilmesi ve bir miktarının Hudeyde ulemasından Sadeddin Efendi'ye verilmesini talep etmiştir⁹⁸⁸. 21 Haziran 1866'da ise inşa masrafları ahali tarafından karşılanmak üzere Filibe sancağı Tatarpazarı kazasında bir rüştiye mektebi yapımına dair bölgeden gelen talebin merkez tarafından uygun görüldüğü bildirilmiştir⁹⁸⁹.

Bu dönemde, yeni kurulan rüştiye mekteplerinin yanı sıra daha önce kurulmuş bazı mekteplere yeni muallim atamalarının yapıldığı anlaşılmaktadır. 28 Ağustos 1866'de Bolu sancağındaki Rüştiye Mektebinin Rik'a Hocalığı'na Abdülkadir Efendi tayin edilmiştir⁹⁹⁰. Ayrıca bu döneme ilişkin başka bir belgede Görice Kasabası Rüştiye Mektebi muallim-i evvelinin maaşına zam talep ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum, 24 Temmuz 1866'da Meclis-i Valada görüşülmüş olup maaş zammı talebinin yerine getirilmesinin şimdilik mümkün olmadığı kararına varılmıştır⁹⁹¹. Görüldüğü üzere eldeki bulgular doğrultusunda, mektep kurulmasının yanında daha önce kurulmuş mekteplere yeni muallim ataması yapılması ve eğitim personelinin ücret

⁹⁸⁷ BOA. *Babialı Evrak Odası Ayniyat Defterleri* [BEO. AYN. d.] no: 915, s. 14, (H. 22 Ramazan 1283 / M. 28 Ocak 1867).

⁹⁸⁸ BOA. İ. DH. 39331, (H. 25 Rebiülevvel 1284 / R. 15 Temmuz 1283 / M. 27 Temmuz 1867).

⁹⁸⁹ BOA. A.MKT.MHM. 358/69, (H. 7 Safer 1283 / M. 21 Haziran 1866).

⁹⁹⁰ BOA. MVL. 724/35, (H. 16 Rebiülahir 1283 / M. 28 Ağustos 1866).

⁹⁹¹ BOA. MVL. 1021/78, 1-1.

artışları gibi hususlar hakkında çok kısıtlı veri elde edilebilmiştir. Bu durumun ise devletin mali imkanlarıyla birlikte Maarif Nezareti bütçesinin kısıtlılığı, eldeki kısıtlı bütçenin de sınırlı bir biçimde kullanılmaya çalışılması gibi sebeplerden kaynaklandığı müşahade edilebilir.

3.3.1.1.1. Taşrada rüştiye mektebi açılışı ve öğretmen atamalarında takip edilen bürokratik prosedür

Bir önceki başlıkta incelemeye alınan çok sayıdaki arşiv belgesinden hareketle, 1865-1867 yılları arasında taşrada yeni rüştiye mektebi açılışında ve buraya öğretmen, hizmetli tayin edilişinde takip edilen bürokratik prosedüre dair önemli bulgulara ulaşılmıştır. Birçok vaka örneğinden yola çıkılarak taşradaki bir mektebin muallim ihtiyacına nasıl çözüm bulunduğu, merkez-taşra arasındaki bürokratik yazışmaların nasıl cereyan ettiği anlaşılmıştır.

Buna göre 1865-1867 yılları arasına tesadüf eden Maarif Nazırı Kemal Efendi döneminde, Osmanlı idari taksimatı içerisinde vilayete bağlı bir sancakta ve/veya sancağa bağlı bir kasabada açılması planlanan bir rüştiye mektebi için şehir ahalisinin aktif çalışmaları önemli olmuştur. Belirlenmiş olan uygulama prosedürü gereğince şehir ahalisinin maddi yardımlarıyla mektep olarak kullanılacak bir alan belirlenmesi gerekmiştir. Bu noktada kimi zaman şehir ahalisinden birtakım zengin kimselerin kimi zaman da şehirde görev yapan devlet memurlarının desteğiyle bir çeşit okul kurma kampanyası başlatılmıştır. Şehirdeki devlet hizmetine tabii görevliler bu tür okul kurma faaliyetlerinin öncüsü konumunda bulunarak maddi ve manevi desteklerini alabilmek için halkı teşvik etmeye çabalamışlardır.

Halkın kendi imkanlarıyla mektep kurulacak alan belirlenip eğitim öğretim faaliyetlerine elverişli hale getirildiği vakit, merkez-taşra arasında bürokratik yazışmalar başlatılmıştır. Bu kapsamda şehir ahalisinin yeni kurulacak olan mektep için personel ve bütçe tahsisi talepleri (veya mekteplerle ilgili yaşanan sorunlar) sancak mutasarrıflıkları aracılığıyla merkeze/ Sadaret Makamına bildirilmiştir. Bu dilekçeler, resmi yazışmalarda ast-üst idari birimler arasındaki ilişkiye uygun olarak Sadaret makamından gereği yapılmak üzere Maarif Nezaretine havale edilmiştir. Sonrasında Maarif Nezaretinde görüşülüp nasıl bir uygulama izleneceğine dair çalışma yapılmıştır.

1865-1867 yılları arasında Kemal Efendi döneminde açılan rüştiye mektepleriyle ilgili arşiv belgelerinde görüldüğü üzere; Maarif Nezaretince

gerçekleştirilecek uygulama belirlendikten sonra nazırın imzasını taşıyan konuyla ilgili belge, Meclis-i Vala tarafından görüşülmek üzere Sadaret makamına gönderilmiştir. Meclis-i Valada değerlendirmeye alınan konu, daha önce alınmış karar ve gerçekleştirilmiş uygulamalarla uygunluğu incelenerek karara bağlanmıştır. Ayrıca Meclis-i Vala, söz konusu mekteplerin ihtiyaca yönelik olup olmadığını ve taleplerin usule uygunluğunu incelemiştir. Bu noktada, Padişahın irade-i seniyyesiyle belirlenen tüm Osmanlı memleketlerinde rüştiye mekteplerinin yaygınlaştırılması politikasına uygun olarak belirlenmiş prosedürler çerçevesinde mekteplerin öğretmen ataması ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması kararlaştırılmıştır.

Bir sonraki aşamada ise onayları alınmak üzere padişahlık makamına sunulmuştur. Padişahın oluru alındıktan sonra Sadaret Makamı aracılığıyla ilgili birimlere, gerekli uygulamanın gerçekleştirilmesi için bildirimde bulunulmuştur. Bu bağlamda Maarif ve Maliye Nezaretlerine gönderilen yazılarda ilgili rüştiye mektebine atanacak muallime ilişkin maaş, kadro durumu vs. bilgiler sunularak gerekenin yapılması istenmiştir. Nihai kertede verilen kararlar taşraya bildirilerek bürokratik süreç tamamlanmıştır.

Bir rüştiye mektebine başlangıçta muallim-i evvel veya saniden sadece birinin atanması, daha önce belirlenmiş prosedürler arasındadır. Bu uygulamanın sebebi, mektebin yeni kurulmuş olmasıdır. Birçok örneğin yanı sıra Erzincan'da kurulan yeni rüştiye mektebine öğretmen ataması sırasında bir muallim-i sani ve bir bevvap atanmıştır. Kemal Efendi'nin bu belgede ifade ettiği üzere “...ileride etfal tekessür ettiği vakit muaallim-i evvel atanmak üzere şimdilik...” muallim-i saninin yeterli olacağı belirtilmiştir⁹⁹². Aynı belgenin devamında muallim-i evvelin öğrenci sayısının artmasını müteakip bir iki yıl içinde atanabileceği ifade edilmiştir. Daha önce mektep olmayan bir yere, yeni bir rüştiye mektebi kurulduğu vakit mektebe kayıt yaptıracak öğrenci sayısı tam olarak kestirilemediği için Nezaretin insan kaynağını beyhude yere sarf etmemek adına böyle bir uygulama usulü izlenmiş olması muhtemeldir.

Bu dönemin standart bir uygulaması olarak taşrada açılan her bir rüştiye mektebine muallim-i evvelik için 750 kuruş, muallim-i sanilik için 400 kuruş, bevvaplık için 100 kuruş ve mektebin kışlık yakacak vs. muhtelif masraflarının karşılanabilmesi için 2.000 kuruşluk bir bütçe tahsis edilmiştir. Personel maaşları ve okul bütçesinin tahsisi için Maliye Nezaretinden gerekenin yapılması istenmiştir.

⁹⁹² BOA. İ.MVL. 571/25646, (H. 18 Zilhicce 1283 / M. 23 Nisan 1867).

3.3.1.2. *Lisan Mektebinin açılışı*

Osmanlı Devleti'nde bürokrasiye yabancı dil bilen kalifiye personel yetiştirilmesi kapsamında Sultan II. Mahmud Döneminde 1821 yılında açılarak faaliyet göstermiş olan Babiâli Tercüme Odasının zamanla misyonunu yitirmeye başlamıştır. Özellikle 1860'lardan itibaren bu durumun gözle görülür bir hal aldığı söylenebilir. Buna paralel olarak aynı görevi üstlenecek başka kurumların açılarak geliştirilmesi fikri de çok geçmeden ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda Tercüme Odasının görevini üstlenecek bir kurum olarak Lisan Mektebi kurulması, 1866 yılında Hükümetin gündemine konu olmuştur.

Tercüme Odasının Osmanlı modernleşmesinde oldukça önemli bir yeri ve etkisi olmakla birlikte; Lisan Mektebi Osmanlı'nın modern bir dil okulu olarak yapılandırılmış ilk mektebidir⁹⁹³. Mektebin açılış süreci incelendiğinde, konuyla ilgili ilk girişimin dönemin Maarif Nazırı olan Ahmed Kemal Efendi tarafından başlatıldığı görülmektedir. Bu çerçevede, Kemal Efendi, konuyla ilgili olarak detaylı bir tezkere kaleme alarak Hükümete sunmuştur. Günün ihtiyaçlarından doğan yeni bir okul projesi olarak değerlendirilebilecek olan 17 Mart 1866 tarihli bu tezkerede, açılmasını önerdiği Lisan Mektebinin gerekliliği, amaç ve işlevini adım adım anlatmıştır. Öncelikle, 1860'larda Tercüme Odasının işlevinin azalmasıyla birlikte yabancı dil öğrenmek isteyenlerin Beyoğlu ve Galata'da bulunan gayrimüslim mekteplerine yönelmelerinden ötürü, doğrudan devlet yönetiminde bir mektep açılması gerektiğine dikkat çekmiştir. Akabinde mektebin açılması için gerekli eğitim planlaması ve altyapı çalışmaları kapsamında mektep binası, bütçe, mali kaynak, personel ve öğrenci temini gibi hususları açıklığa kavuşturmuştur⁹⁹⁴.

Lisan Mektebi, Kemal Efendi'nin söz konusu tezkeresi için padişahlık makamınca verilen 26 Mart 1866 tarihli onaydan kısa bir süre sonra Mahrec-i Aklâm bünyesinde eğitim öğretim faaliyetine başlamıştır⁹⁹⁵. Böylelikle Lisan Mektebi en temelde Hariciye Nezaretine bağlı kalemlere yabancı dil bilen kalifiye personel yetiştirmek ve Fransızca öğrenmek isteyen öğrenciler için pilot okul olmak üzere açılmıştır⁹⁹⁶.

⁹⁹³ Yıldırım, *Meslek Okulları*, 47.

⁹⁹⁴ BOA. İ.DH. 547/38078, 1, (H. 29 Şevval 1282/R. 5 Mart 1282/M. 17 Mart 1866).

⁹⁹⁵ BOA. İ.DH. 547/38078, 2, (H. 9 Zilkade 1282/M. 26 Mart 1866).

⁹⁹⁶ Yıldırım, *Meslek Okulları*, 50; Sezai Balcı, "Osmanlı Devletinde Modernleşme Girişimlerine Bir Örnek: Lisan Mektebi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 27/44 (2008), 85-86.

Maarif Nazırı Kemal Efendi, öğretim süresi bir yıl olan Lisan Mektebinin açılışından sonra da bizzat takipçisi olmuş; mektep onun gözetiminde faaliyet sürdürmüştür. Nitekim açılışından yaklaşık bir yıl sonra yani 10 Haziran 1867'de mekteple ilgili bir rapor hazırlayarak Sadaret Makamına sunmuştur. Bu raporda ise; Lisan Mektebinin açıldığı vakitten sonra geçen bir yıllık süre içinde sürdürdüğü faaliyetler izah edilmiştir. Buna göre; Lisan Mektebi, Mahrec-i Aklam'dan diploma alarak mezun olmuş öğrencilerden Fransızca öğrenmeye hevesli edenlerin kendilerini geliştirebilecekleri bir yer olarak 1866 yılında kurulmuştur. Hariciye Nezaretine bağlı kalemlerde çalışmak isteyenler için bir nevi başlangıç noktası sayılacaktır. Mektebin kuruluş sürecinde, Mahrec-i aklamdan diploma alarak mezun olmuş olanlardan mektebe 15 öğrenci kabul edilmiştir. Bu mektebe, belirli bir süreliğine (Suret-i mevkutede) müdür ve muallim tayin edilerek 1866 yılı Mart ayında *usul-i cedid* (yeni öğretim yöntemleri) üzerine derslere başlanmıştır. Lisan Mektebinin bir senelik masrafına karşılık olarak (Evkaf Nezareti hazinesinden satın alınıp maarif masraflarına karşılık tutulmuş olan arazi gelirlerinden artırılarak tahsis edilmiş bulunan) 25.000 kuruş ayrılmıştır⁹⁹⁷.

Lisan Mektebinde gerçekleştirilen bir yıllık eğitim öğretim faaliyeti sonunda öğrencilerin başarı durumu değerlendirmeye alınmıştır. Yapılan değerlendirmede, öğrencilerin amaca uygun şekilde eğitildikleri ve gerekli bilgi ve becerileri edindikleri görülmüştür. Bu süreyi tamamlayarak devlet ileri gelenlerinin huzurunda yapılan sınavdan başarılı olan *Mehmed Muhiddin, Osman, Hasan Mahir, Ali Galip, Halil, Refik, Mehmed Asım, Mehmed Ali, Yusuf Kemal* Efendiler kendi el yazılarıyla oluşturdıkları hem Fransızca hem de Türkçe teşekkür mektuplarını Padişahlık makamına sunmuşlardır⁹⁹⁸. Başlangıçta öğretim süresi bir yıl olarak belirlenen Lisan Mektebine alınan ilk öğrencilere, eğitimlerini başarıyla tamamladıktan sonra olan istedikleri memuriyet kalemine atanabilecekleri bildirilmiş olmasına rağmen bu öğrenciler, ilk yıllarını tamamladıktan sonra Lisan Mektebindeki eğitimlerine devam etmeye gönüllü olmuşlardır. Bunun üzerine mektebin öğretim süresinin iki yıla çıkarılmasına, eski öğrencilerin mektebe devam etmelerine ve buna ek olarak mektebe 15 yeni öğrenci daha alınmasına (sınıf-ı sani açılmasına) karar verilmiştir. Öte yandan hem eğitimlerinin ikinci yılına geçecek hem de yeni alınacak öğrencilerden ötürü

⁹⁹⁷ BOA. İ.DH. 564/39275, 10-1 (H. 7 Safer 1284 / R. 29 Mayıs 1283/M. 10 Haziran 1867); BOA. A. MKT.MHM. 352/35, (H. 12 Zilkade 1282 / M. 29 Mart 1866).

⁹⁹⁸ BOA. İ.DH. 564/39275, 11-1 (H. 11 Safer 1284 / M. 14 Haziran 1867).

kapasitesi artan Lisan Mektebinin yıllık ödeneği 25.000'den 40.000 kuruşa çıkarılmıştır⁹⁹⁹.

Yine Kemal Efendi'nin önerisiyle; diğer öğrenciler için de teşvik unsuru olabileceğinden dolayı Lisan Mektebi öğrencilerinin, padişahlık makamınca taltif edilmelerine karar verilmiştir. Bu çerçevede ilk yıldaki eğitimlerini başarıyla tamamlayan fakat mektebe devam etmek isteyen öğrencilere, öğrenim süreleri sonunda yine istedikleri memuriyet kalemlerinde devam edebilecekleri garantisi verilmiştir. Ayrıca öğrencilere; bilgi, beceri ve donanımlarının yeterli bulunarak memuriyet haklarının saklı tutulduğunu gösteren bir tür sertifika (varaka-yı müşevvike/belge) olarak rüus-ı hümayun verilmiştir¹⁰⁰⁰.

Kemal Efendi'nin ikinci kez atandığı Maarif Nazırlığı döneminde ortaya koyduğu Lisan Mektebi uygulamasının başarı sağladığı ve kendisinden sonraki dönemde geliştirilerek sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim kuruluşundan sonraki ilk iki yılda sadece Fransızca eğitiminin verildiği görülen bu mektepte, Kemal Efendi'den sonra Maarif Nazırlığına atanan Subhi Efendi tarafından Rum ve Bulgar lisanlarının da öğretiminin yapılması kararlaştırılmıştır. Bu kararın alınmasında, Osmanlı Devleti'nde hatırı sayılır bir nüfus oranı bulunan Rum ve Bulgar azınlıklarının etkili biçimde yönetimini sağlamak için Rumca ve Bulgarca bilen yeterli sayıda nitelikli memur bulunmadığı gerekçesiyle etkili olmuştur. Dolayısıyla Kemal Efendi'den sonraki süreçte sorumlu devlet adamları tarafından günün ihtiyaçları doğrultusunda Lisan Mektebinde iki yeni sınıf açmak, buraya yeni öğretmenler tayin etmek suretiyle eğitim öğretim faaliyetleri sürdürülmüştür¹⁰⁰¹.

Lisan Mektebinin bir başka düzenleme ise öğrenci kaynağı ve mezunların istihdamıyla ilgili olarak yapılmıştır. Bu doğrultuda 1868 yılında söz konusu durumlar hakkında Maarif Nezareti Şura-yı Devletten mütalaa istemiştir. Şura-yı Devlet Maarif Dairesi Başkanı Ahmed Kemal Efendi ve üyelerden Mehmed Said Efendi'nin müştereken hazırladığı 27 Mayıs 1868 tarihli raporda; başta rüştiye mezunları olmak üzere belirli bir eğitim seviyesine geldiğini yapılacak imtihanla ispatlayan herkesin Lisan Mektebine girebileceği, doğrudan Mahrec-i Aklamın bir parçası olması nedeniyle Lisan Mektebi mezunlarının muhakkak devlet memuriyetinde istihdam

⁹⁹⁹ BOA. İ.DH. 564/39275, 10-1 (H. 7 Safer 1284/ R. 29 Mayıs 1283 / M. 10 Haziran 1867)

¹⁰⁰⁰ BOA. İ.DH. 564/39275, 11-1 (H. 11 Safer 1284 / M. 14 Haziran 1867). İlgili belgeden anlaşıldığı üzere mektebin faaliyetleri padişahlık makamınca takdire şayan bulunmuştur.

¹⁰⁰¹ Balcı, "Lisan Mektebi", 77-98; Yıldırım, *Meslek Okulları*, 50.

edilmeleri gerektiği belirtilmiştir¹⁰⁰². Ayrıca en azından şimdilik uygulamanın bu şekilde sürdürülmesi ve yakın zamanda ülkedeki tüm mektepler hakkında yayımlanacak “Nizamname” ile Lisan Mektebine ilişkin de daha net kararlar alınacağı belirtilmiştir. 1868 yılındaki bu rapor, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nin hazırlanmakta olduğuna ve Osmanlı eğitim sisteminin mevcut durumuna ilişkin kapsamlı bir düzenleme yapılacağına işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir. Ancak her nedense 1869 yılında yayımlanan söz konusu Nizamname’de Lisan Mektebiyle ilgili bir düzenleme yer almamıştır¹⁰⁰³.

Ne var ki bu mektebin 1870 yılına kadar ki faaliyeti ile ilgili bilgi bulunmasına rağmen daha sonra nasıl bir süreç geçirdiği net olarak tespit edilememiştir. Literatürdeki araştırmalar mektebin düzenli ve istikrarlı bir eğitim faaliyeti sürdürmediği; 1879 ve 1883 yıllarında yeniden açıldığı ve 1892’de bir daha açılmamak üzere kapatıldığını göstermektedir¹⁰⁰⁴. 1866-1892 tarihleri arasında belirli aralıklarla faaliyet gösterdiği anlaşılan bu kurum, yabancı dil öğretiminin gelişimi bağlamında Türk eğitim tarihinin önemli sayfaları arasında yerini almıştır.

Genel olarak değerlendirildiğinde Lisan Mektebi, Osmanlı bürokrasisine yabancı dil bilen kalifiye personel yetiştirmek üzere Kemal Efendi’nin uygulamaya koyduğu bir proje okuludur. Konuya hipotetik bir düşünceyle yaklaşarak Kemal Efendi’nin, Lisan Mektebi projesine dönemin Hükümetinde yer alan maarif nazırı olarak Sadaret makamından aldığı bir direktif üzerine mi girdiği veya bürokrasinin yabancı dil bilen personel açığının farkını vararak bu proje fikrinin bizzat kendi düşüncesinin mi ürünü olduğu üzerine spekülasyonlar yapılabilir. Ne var ki dönemin resmi bilgi sunan arşiv vesikalarının dışında bu değerlendirmeleri temellendirecek ve Kemal Efendi’nin bu süreçteki zihin dünyasını anlamaya yardımcı olacak veri kaynaklarına ulaşılamamıştır. Bu durumda analitik bir düşünceyle konuya yaklaşarak başta Lisan Mektebi projesinin Hükümete sunulması olmak üzere proje hayata geçirilmesi ve sonrasında devlet dairelerinin yabancı dil bilen bürokrat ihtiyacını giderme noktasındaki nisbî başarısının doğrudan Kemal Efendi’ye ait olduğu göz önüne alındığında; onun bürokrat profilindeki *yenilikçi, pragmatist*

¹⁰⁰² “...Kangı mektebde ve nereden tahsil etmiş olur ise olsun matlub olan ulûm u fûnûndan ita-yı imtihan ile isbat-ı ehliyet edenlerin lüzumu takdirinde aklâma kabul olunmaları lazım gelmesiyle beraber...” BOA. İ.ŞD. 9/446, 2-1, (H. 4 Safer 1285 / M. 7 Mayıs 1868).

¹⁰⁰³ Nizamname metni için bkz. BOA. İ.MMS. 37/1541 (H. 7 Rebiülevvel 1286 / M. 17 Haziran 1869); BOA. ŞD. Defter no: 234 (H. 29 Ramazan 1285/M. 13 Ocak 1869); *Düstur* (H.1289), 1. Tertip, Cilt 2/ 184-219; Bilim, *Türkiye’de Çağdaş Eğitim*, 437-474.

¹⁰⁰⁴ Balcı, “Lisan Mektebi”, 77-98; Yıldırım, *Meslek Okulları*, 50.

özelliklere sahip bir *eylem adamı* olduğu çıkarımına rahatlıkla varılabilir. Kemal Efendi'nin -bundan önce ve sonra- aynı minvaldeki politika ve uygulamalarına bakıldığında ise bu yöndeki çıkarımların ne kadar haklı olduğu anlaşılabılır.

Konuyla ilgili bir başka tartışma ise Lisan Mektebinin gelişim ve kapatılma safhaları üzerinde odaklanabilir. Daha öncede sıkça ifade edildiği üzere, Osmanlı modernleşmesi sürecinde yabancı dil bilen bürokratların ne denli önemli olduğu ve bu süreçte nasıl bir lokomotif bir rol üstlendikleri bilinmesine rağmen Kemal Efendi'nin öncülüğüyle başlatılmış olan ve pratikte oldukça fayda sağladığı da görülen Lisan Mektebi projesinin etkili biçimde devamlılığının sağlanamaması enteresandır. Kısıtlı verilerden kaynaklı, bu durumun arka planında yer alan pek çok değişken hakkında net fikir sahibi olunamamaktadır. Fakat bu projenin neden suya düştüğü ya da neden sürekliliğinin sağlanarak geliştirilemediği düşünüldüğünde, ilk olarak Osmanlı modernleşmesinin sistemsizliği ve dönemin ekonomik yetersizlikleri gelmektedir. Öyle ki Lisan Mektebi örneğinde olduğu gibi süreç içerisinde amaca hizmet eden parlak proje fikirleri ve girişimler -her şeye rağmen bir şekilde- hayata geçirmiş olmasına rağmen bunlar, genel itibarıyla “*modernleşmenin projesizliği ve sistemsizliği*” nedeniyle sürdürülememiştir. Bu duruma yol açan etkenlere bakıldığında ise yönetim süreçlerindeki *istikrarsızlık* ve *mali sıkıntılar* öne çıkmaktadır. Tanzimat modernleşmesi sürecinde nispeten padişah değişikliklerine sık görülmese de oldukça sık vuku bulan Hükümet değişiklikleri ve özellikle de Babıalide politika oluşturma ve geliştirme süreçlerinde ileri gelen/söz sahibi/etkili devlet adamlarının iç çekişmelerden dolayı sürekli değişmesi istikrarsız yönetim politikalarına neden olmuştur. Bunun üstüne devrin mali imkansızlıkları da eklendiği vakit başlatılan girişimler etkili bir biçimde sürdürülememiş, eğitimde modernleşme sistematik ve tüm yönleriyle planlı bir hüviyete kavuşturulamamıştır.

3.3.1.3. Mülkiye Mühendis ve Islah-ı Sanayi Mektebinin kuruluşuna yönelik çalışmalar

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı İstanbulu'nda halkın eğitimine yönelik olarak bir sanayi mektebi kuruluşuyla ilgili ilk teşebbüs 1848 yılında gerçekleşmiştir. 1850 ve 1862 yıllarında, Sanayi Mektebinin açılışı ve faaliyetlerine yönelik olarak kapsamlı iki rapor hazırlanmış olmasına rağmen bu fikrin uygulamaya geçirilmesi maddi

imkansızlıklardan ötürü bir müddet ertelenmiştir¹⁰⁰⁵. 1866 yılında ise pragmatist bir yaklaşımla farklı bir politika geliştirilerek yol, köprü, maden ve orman işlerinde görevlendirilecek mühendislerin yetiştirileceği daha az masraflı yeni bir proje geliştirilmiştir. Böylelikle Mülkiye Mühendis ve İslah-ı Sanayi Mektebinin kuruluşu karara bağlanmış olup bu projede emeği geçen kişilerden birisi de dönemin Maarif Nazırı Kemal Efendi olmuştur.

Maarif-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi'nin de aralarında bulunduğu Nâfia Nazırı, Nâfia Müsteşarı ve Mekâtib-i Askeriye Nazırı Derviş Paşa ve Galib Paşa'dan oluşan bir komisyon Meclis-i Vala'ya gelerek Osmanlı sanayisinin mevcut durumuyla alakalı fikir ve önerilerini sunmuşlardır. Ticaret Nazırının başkanlığını yürüttüğü bu komisyon konuyla ilgili gerekli çalışmaları tamamlayarak bir rapor hazırlamıştır. Bu rapora göre; Osmanlı Devleti'nde her türlü ziraat, sanayi ve ticaret için geniş ve uygun bir alan bulunmaktadır. Osmanlı tebaasına mensup bireylerin büyük kısmı ziraat ve bir kısmı sanat erbabıdır. Bununla birlikte mevcut Osmanlı sanayisi zamanın ihtiyaçlarını karşılamamakta ve yeterli gelmemektedir. Öte yandan Osmanlı sanayisinin gelişimi için girişilecek teşebbüs ve uygulamaları kolaylaştıracak ve ülkenin faydasına olacak sanayi alanında eğitim öğretim faaliyetlerinin gerçekleştirildiği düzenli bir kurumsal sistem mevcut değildir¹⁰⁰⁶. Anlaşılabacağı üzere ilgili raporda Osmanlı sanayisinin mevcut durumu, problem alanları, ihtiyaç analizi ve çözüm önerileri temellendirilerek sunulmuştur. Bu bağlamda ülkenin tüm şehirleriyle birlikte ilerleyip gelişmesi ve halkın refaha erişmesi¹⁰⁰⁷ için *Osmanlı Devleti'nde mevcut sanayinin zamanın ihtiyaçlarını karşılamaya yeterli olmadığı, sanayinin gelişmesine fayda sağlayacak okullardan mahrum olunduğu, sanayinin gelişip imalatın kolaylaştırılması için mühendislere ihtiyaç duyulduğundan (ötürü) bir sivil mühendis mektebi açılmasına* 2 Ocak 1867 tarihinde karar verilmiştir¹⁰⁰⁸.

Mühendis yetiştirmek üzere İstanbul'da açılacak olan Mülkiye Mühendis Mektebine alınacak öğrencilerin; rüştiye mektepleri, Mahrec-i Aklâm vs. diğer mekteplerden mezun olarak diploma almış kişiler arasından seçilmesi ve öğrenci

¹⁰⁰⁵ İstanbul Sanayi Mektebine ilişkin kapsamlı bilgi ve değerlendirmelerin yer aldığı monografik bir eğitim kurumları tarihi çalışması için bkz. Mehmet Ali Yıldırım, *Dersââdet Sanayi Mektebi: İstanbul Sanayi Mektebi 1868-1926* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013), 11-21.

¹⁰⁰⁶ BOA. İ.MMS. 33/1364, 5, (H. 24 Şaban 1283 / M. 1 Ocak 1867).

¹⁰⁰⁷ "...terakkî-i memâlik ve büldân ve istikmâl-i saadet-hâl-i ahali ve sükkân kazâyâ-yı âdile ve hayriyesine masrûf ve ma'tûf olarak..." BOA. İ.MMS. 33/1364, 5, (H. 24 Şaban 1283 / M. 1 Ocak 1867).

¹⁰⁰⁸ BOA. İ.MMS. 33/1364, 5, (H. 25 Şaban 1283 / M. 2 Ocak 1867).

kapasitesinin 30 olmasına karar verilmiştir. Bir bölümü sanayi alanında eğitim öğretim faaliyetleri sürdürecektir. Mektebe becerikli ustalar tayin edilerek imalat usulleri öğrencilere en mükemmel şekilde öğretiləcəktir. Böylelikle az vakitte çok sayıda mühendis yetiştirilerek Osmanlı ülkesinin hem sanayi hem de imar ve bayındırlık alanında ilerleme ve gelişme kaydetmesine yönelik bir politika belirlenmiştir¹⁰⁰⁹.

Mülkiye Mühendis ve Islah-ı Sanayi Mektebi olarak isimlendirilen¹⁰¹⁰ bu mektebin kuruluş ve yapılandırılması sürecinden, Ticaret Nazırının başkanlığını yürüttüğü ve Kemal Efendi'nin yanında yukarıda isimleri zikredilen kişilerden oluşan bir komisyon sorumlu tutulmuştur. Kuruluştan sonra ise mektep idaresinin Mekâtib-i Askeriye Nazırı Derviş Paşa'nın uhdesine ikinci memuriyet olarak verileceği ifade edilmiştir. Yine söz konusu rapora göre; mektebin kuruluşu için gerekli masraflar devlet hazinesinden karşılanacaktır. Mektebin yatılı bir usulde eğitim öğretim faaliyeti gerçekleştirmesinin daha yerinde bir karar olacağı bilinmekle birlikte, masrafları en aza indirebilmek için -ülkedeki diğer umumi mektepler gibi- gündüz eğitime tabi olmasına karar verilmiştir. Ayrıca mektebe gerekli öğretmen atamasının ivedilikle yapılması, mümeyyiz ve hocalardan oluşan bir sınav komisyonu kurulması planlanmıştır.

Mülkiye Mühendis ve Islah-ı Sanayi Mektebinin kuruluşuna dair alınan bu kararlar doğrultusunda geliştirilen politikaların, Tanzimat'ın ilanından sonra hem mühendis hem de Sanayi Mektebi kurmak için gösterilen çabaları nihayete erdireceği düşünülmüştür. Ne var ki durum beklendiği gibi olmamış, geliştirilen politikalar aynı şekilde uygulanamamıştır¹⁰¹¹. Sadrazam Mehmed Emin Âli Paşa'nın etkisi Mayıs 1867 tarihinde tekrar gündeme alınan söz konusu mektebin özellikle sanayi bölümü üzerinde yeni bir çalışma başlatılarak birtakım yeni kararlar alınmıştır.

Bu tarihlerde gerek İstanbul'da ve gerek diğer tüm Osmanlı memleketlerinde sanayinin çeşitli sebeplerden ötürü ziyadesiyle geri kaldığı ve ahalinin basit ve gündelik ihtiyaçlarından olan eşyaların üretimi bile yapılamaz duruma geldiği herkesin bilincinde olduğu bir konudur. Buradan hareketle Osmanlı sanayisinin gelişimi için yapılacak reformlar, Sultan Abdülaziz'in de önem verdiği bir konu olması hasebiyle yeniden ele alınmıştır. Bu çerçevede endüstri ve sanatın geliştirilmesi için İstanbul

¹⁰⁰⁹ BOA. İ.MMS. 33/1364, 5, (H. 24 Şaban 1283/M. 1 Ocak 1867).

¹⁰¹⁰ Tasvir-i Efkâr, no: 454, (18 Ramazan 1283/M. 24 Ocak 1867); Akt: Yıldırım, *Dersaâdet Sanayi Mektebi*, 21.

¹⁰¹¹ Yıldırım, *Dersaâdet Sanayi Mektebi*, 21.

Sultanahmet'te Islah-ı Sanayi Mektebinin yapılması, masraflarının tesviyesi ve burada yapılacak eğitim ile ilgili teferruatlara dair ayrıntılar belirlenmiş; Nafia, Maliye, Evkaf ve Bahriye ve Maarif Nezaretleri ile Zabtiye Muşirliğine konuyla ilgili bildirimde bulunulmuştur¹⁰¹². Öncelikle o zamana kadar ki girişimlerin başarısızlığa ulaşmasının en büyük nedeni olan bütçe sıkıntısına el atmakla işe başlanmıştır. Bu kapsamda Hariri Kebir olarak ifade edilen 1865 yılında İstanbul'da vuku bulan Hocapaşa Yangını için toplanmış olan yardımlardan arta kalarak hazineye aktarılan paranın bu işe tahsis edilebileceği düşünülmüştür. Ancak bu yetmeyeceğinden ötürü Hazineye bulunan paraya karşılık tahviller çıkarılması ve buradan elde edilecek yıllık faiz gelirlerinin projeye tahsis edilmesi planlanmıştır. Ek olarak Eski Köprü'den geçen araba ve hayvanlardan bir müddetten beri ücret alındığı gibi bundan böyle oradan geçecek yayalardan da onar para vergi alınmasına karar verilmiştir. Buradan elde edilecek hasılatın bir kısmı köprünün tamir ve diğer masrafları için ayrıldıktan sonra kalan tutarın sanayi mektebi projesine harcanmak üzere gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Görüldüğü üzere bilinçli bir şekilde oldukça önemsendiği anlaşılan sanayi eğitimi için bütçe arayışları kapsamında ne hazineden yeni bir kaynak ayrılabilmiş ne de masrafları karşılayacak düzenli başka bir kaynak bulunabilmiştir.

Açılması planlanan Islah-ı Sanayi Mektebinde öğretimi yapılacak 19 sanat dalından dokuzunun demir ve diğer madeni eşyaların üretimi, dördünün ahşaptan üretilen eşyalar alanında ve geri kalanının diğer alanlarda olması istenmiştir. Mektep binası için Sultanahmet civarındaki eski Kılıçhane'nin kullanılacağı; Üsküdar ve Boğaziçi gibi uzak mesafelerden mektebe kayıt yaptırmak isteyenler ile sokaklarda boş işlerle uğraşan çocukların mektebe alınmak suretiyle onları sefil ve cahil durumdan kurtarmak amacının güdüldüğü ifade edilmiştir. Buraya kadar ifade edilen hususlardan ve Osmanlı sanayi eğitimi için 1863 yılında kurulan komisyonun oluşturmuş olduğu rapordan hareketle mektebin açılmasına dair irade, kuruluş amacı, programı gibi hususlar dönemin resmi gazetesi Takvim-i Vekayi'de yayımlanmıştır¹⁰¹³. Islah-ı Sanayi Mektebi için buraya kadar ifade edilen halisane girişimlerle gösterilen çabalar maalesef yine sonuçsuz kalmış; geliştirilen politika uygulamaya geçirilememiştir. Ancak daha sonra Osmanlı ıslahhanelerinin kurucu babası olan Mithat Paşa'nın 1868 yılında bu işi üstlenmesiyle gerekli hazırlıklar tamamlanabilmiş ve İstanbul Sanayi Mektebi fikri hayata geçirilmiştir. Sultan II.

¹⁰¹² BOA. A. MKT.MHM. 382/80, (H. 19 Muharrem 1284 / M. 23 Mayıs 1867).

¹⁰¹³ Yıldırım, *Dersaadet Sanayi Mektebi*, 41.

Abdülhamid Dönemi'nde ise mesleki teknik eğitimin daha farklı bir çehre kazanarak gelişim göstermesiyle birlikte giderek güç kazanan ve yayılan sanayi mektepleri ve bu alanda edinilen tecrübeler Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal etmiştir¹⁰¹⁴.

Sanayi mektebinin kuruluşuna giden süreçte uygulamaya yönelik gerekli kararların alınarak şekillendirildiği özel görevli komisyonlarda Ahmed Kemal Efendi'nin görev almış olması araştırma kapsamında dikkat çekilmek istenen bir noktadır. Görüldüğü üzere Kemal Efendi, Maarif Nazırı olarak Hükümet üyeleri arasındaki yerini almış; hem kendinin hem de başında bulunduğu Nezaretin üstüne düşen sorumluluk ve görevleri yeri geldikçe sürdürmüştür. Kemal Efendi'nin üstlendiği bu türden komisyon üyeliği görevleri onun bürokratik işlerde çözüm odaklı hareket edebilme, mevcut şartlar altında duruma uygun çözümler üretebilme, uygulama sürecinin karar alma ve politika belirleme süreçlerinden daha özel koşullar içerdiğini görebilme gibi konularda beceri ve tecrübe kazanmasını sağladığı ileri sürülebilir. Ayrıca söz konusu durum, bu çalışmada iddia edilen onun “çok yönlü devlet adamı” profilini de destekler mahiyettedir.

3.3.2. Maarif Personeli: Atama, Maaş, Terfi, İzin

Ahmed Kemal Efendi'nin Maarif Nazırlığına ikinci kez atandığı bu dönemde, Maarif Nezaretinin çalışmaları neticesinde pek çok personel ataması gerçekleştirilmiştir. Gerek Nezaret bünyesindeki ilgili birimlere memur tayini gerek Nezarete bağlı okullara öğretmen tayinleri şeklinde cereyan eden atamalar hakkında bilgi içeren ve birçoğunda Ahmed Kemal imzası/mührü bulunan arşiv belgelerinden hareketle ayrıntılı bilgi edinmek mümkün olmuştur. Bu çerçevede hem Ahmed Kemal Efendi'nin nazırlık dönemi faaliyetlerine ışık tutması hem de özellikle Tanzimat Dönemi maarife personel atama ve maaşları konusuna odaklanan spesifik araştırmalara ayrıntılı bilgi sağlaması açısından önemli görülen bu kayıtlar aşağıdaki bölümde ele alınmıştır.

Bu dönemde ilk olarak, Maarif Nezaretinin üst yönetiminde bir personel değişimi söz konusu olmuştur. Maarif Müsteşarlığı görevinde bulunan Derviş Paşa, sağlık problemlerinden dolayı bir hava değişimi ile birlikte tedavi görmek için iki ay süreyle Almanya'ya (Almanya'daki hamamlara) gitmek için izin talebinde

¹⁰¹⁴ Mehmet Ali Yıldırım, “Abdülhamid Devrinde Mesleki-Teknik Eğitimin Gelişimi: Vilayet Sanayi Mektepleri”, *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu Bildiriler (20-21 Şubat 2014, Selanik)* (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 217-234.

bulunmuştur. Derviş Paşa'ya padişah tarafından 28 Mayıs 1865 tarihinde gerekli izin verilmiş; ayrıca bu durum Maarif Nezaretine bildirilmiştir. Derviş Paşa'nın yurtdışında olduğu vakitlerde Maarif Müsteşarlığı işlerinin yürütülmesi için Raşid Efendi vekâleten tayin edilmiştir¹⁰¹⁵.

Maarif Nezaretinin üst yönetim kadrosuna 5 Mart 1867'de yeni bir atama yapılmıştır. Bu çerçevede ulemadan Osman Efendi, *Maarif Nezaret-i Behîyesi Muavinliğine* tayin edilmiştir. Osman Efendi'nin ulemadan gelen bir kişi olması durumu dikkat çekici olmakla birlikte Tanzimat'ın reformist kadroları arasında geleneksel sisteme mensup kişilerin önemli bir yeri olduğu fikrine güç katmaktadır¹⁰¹⁶.

Bu dönemde Meclis-i Maarife yeni üye atamalarının gerçekleştirildiği görülmektedir. Maarif Meclisi üyelerinden Ispartalı Mehmed Arif Efendi'nin vefatıyla boşta kalan Maarif Meclisi üyeliği, Bab-ı Fetva Hocalığı ve Huzur-ı Hümayun ders muhataplarından olan Rusçuklu Mustafa Efendi'ye 10 Ocak 1867 tarihinde ihsan buyrulmuştur¹⁰¹⁷. Bu sırada, Dimetoka Kazası Müdürü Sırrı Efendi'nin içinde bulunduğu bazı durumlara istinaden giriştiği teşebbüslerin neticesinde, Mustafa Efendi bu görevden alınarak Sırrı Efendi'nin Dimetoka'daki görevine atanmıştır¹⁰¹⁸. Buna karşılık 29 Ocak 1867'de Dimetoka Kazası Müdürü Sırrı Efendi, Meclis-i Maarife üye olarak tayin edilmiştir.

Sırrı Efendi'nin bu yeni üyelik görevine atanma serüveni dikkat çekicidir. 1862 yılında Meclis-i Maarif üyeliğini sürdürdüğü anlaşılan¹⁰¹⁹ Sırrı Efendi, çok geçmeden 1.000 kuruş maaşlı bu üyelik görevi uhdesinde kalarak Burdur kaymakamlığına tayin edilmiştir. Daha sonra kaymakamlık görevindeyken hasbelkader ayrılmasıyla İstanbul'a gelmiştir. Akabinde üyelik görevi uhdesinden alınarak Halep vilayeti Beylan kaymakamlığına tayin edilmiş ve burada bir müddet çalışmıştır. Ancak burada çıkan büyük yangında evi yanmıştır. Ayrıca bu sırada Halep vilayetinin idari yapılandırma faaliyetleri çerçevesinde; Beylan kaymakamlığı, müdürlüğe dönüştürülmüştür. Sırrı Efendi'nin memuriyet hayatındaki üstün vazifesine karşın Beylan'da iken evinin yanması ve memuriyet kademesindeki değişiklik gibi olaylar Sırrı Efendi'yi güç duruma düşürmüş olduğundan dolayı -özürleriyle beraber- zorunlu

¹⁰¹⁵ BOA. A. MKT.MHM. 333/17, (H. 2 Muharrem 1282 / M. 28 Mayıs 1865); BOA. İ.DH. 536/37275, (H. 26 Zilhicce 1281 / M. 22 Nisan 1865). Aynı zamanda Maadin-i Hümayun reisliğini de yürüten Derviş Paşa'nın bu görevinin yerine de Talat Bey vekaleten atanmıştır.

¹⁰¹⁶ BOA. A. MKT.MHM. 375/72, (H. 28 Şevval 1283 / M. 5 Mart 1867).

¹⁰¹⁷ BOA. İ.DH. 558/38833, (H. 4 Ramazan 1283 / M. 10 Ocak 1867).

¹⁰¹⁸ BOA. A. MKT.MHM. 373/56, (H. 24 Ramazan 1283 / M. 30 Ocak 1867).

¹⁰¹⁹ BOA. İ.DH. 493/33491, (H. 16 Safer 1279 / M. 13 Ağustos 1862).

olarak tekrar İstanbul'a gelmek durumunda kalmıştır¹⁰²⁰. Daha sonra Dimetoka kazası müdürlüğünü talep etmesi üzerine buraya atanmıştır. Ancak söz konusu müdürlükteyken aldığı maaş, Sırrı Efendi'ye az gelmiştir. Sıkıntılı ve zor günler geçirmekle beraber aynı zamanda birtakım borçları da bulunmaktadır. Tüm bunlardan ötürü Sırrı Efendi'nin bu durumuna bir çözüm bulmak için Meclis-i Maarif üyelerinden olup bir süre önce vefat etmiş olan Mehmed Arif Bey'in yerine tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. Böylelikle söz konusu münhal üyelik görevinin birkaç gün önce Mustafa Efendi'ye verilmiş olması önemsenmeyerek farklı yönde yeni bir karara imza atılmıştır. Netice itibarıyla Mehmed Arif Bey'in 2.500 kuruş olan maaşının üzerine 1.000 kuruş daha eklenerek Sırrı Efendi'ye toplam 3.500 kuruş maaş tahsis edilmiştir¹⁰²¹.

Meclis-i Maarif-i Umumiye üyelerinden Hacı Mehmed Emin Efendi, Meclis-i Maarife üye olarak kabul edildikten sonra bir süre maaş almadan görevini sürdürmüştür. Bu şekilde bir müddet çalıştıktan sonra kendisine aylık 1.000 kuruş maaş bağlanmıştır. Bir süre söz konusu maaşla geçinmeye çalıştıktan sonra maddi durumunun yetersizliğine istinaden maaşının artırılmasını talep etmiştir. Ayrıca bu sıralarda bir Meclis-i Maarif üyesi ortalama 1.500 kuruş maaş almaktadır. Bu görevdeyken en az diğer üyeler kadar emek ve çabaya göstermiş olduğunu ve dolayısıyla bunun bir karşılığı olarak maaşının diğer üyelerle eşit olmasını istemiştir. Maarif Nezaretine intikal eden bu konu hakkında, Nazır Kemal Efendi olumlu görüş bildirmiş ve Hacı Mehmed Emin Efendi'nin Meclis-i Maarif üyeliğine mahsuben maaşının 1.500 kuruşa çıkarılması 27 Temmuz 1865'te kararlaştırılmıştır¹⁰²². İlim ve maarif alanında kendini geliştirmiş biri olan Emin Efendi, Meclis-i Maarife düzenli bir şekilde gelip gerekli çalışmalarda bulunarak bu işe olan gayret ve çabasını zaman içinde ortaya koymuştur. Bu meziyetlerinden ötürü, Nazır Kemal Efendi'nin önerisi üzerine, 19 Kasım 1866 tarihinde Emin Efendi'ye sınıf-ı evveli mütemayizliği verilerek rütbesi yükseltilmiştir¹⁰²³.

Meclis-i Maarif Üyelerinden Darülmaarif Mektebinin “Birinci Hocası”¹⁰²⁴ (muallim-i evveli) İshak Efendi'nin 5 Mart 1867 tarihinde emekliliğe sevk edilmiştir.

¹⁰²⁰ BOA. A.MKT.MHM. 373/39, (H. 23 Ramazan 1283 / M. 29 Ocak 1867).

¹⁰²¹ BOA. A.MKT.MHM. 373/39, (H. 23 Ramazan 1283 / M. 29 Ocak 1867).

¹⁰²² BOA. MVL. 479/25, (H. 3 Rebiülevvel 1282 / M. 27 Temmuz 1865).

¹⁰²³ BOA. İ.DH. 556/38684, (H. 11 Recep 1283 / M. 19 Kasım 1866).

¹⁰²⁴ Araştırma sürecinde incelemeye alınan çok sayıda belgede rüştiye mektebi öğretmenler “muallim-i evvel” ve “muallim-i sani” kavramlarıyla ifade edilmiş olup sadece bu belgede söz konusu kavramlar

3.250 kuruş olan maaşının Meclis-i Maarif Üyeliği'ne mahsuben verilen 1.750 kuruşu kesilerek 1.500 kuruş emeklilik maaşı bağlanmıştır. Bu durumdan ötürü boşa kalan Darülmaarif birinci hocalığı kadrosuna -buraya mahsus 1.500 kuruş maaşla- Darülmaarifin ikinci hocası konumunda bulunan ve aynı zamanda Meclis-i Maarif Üyesi olan Mehmed Efendi tayin edilmiştir. Darülmaarifin ikinci hocalığı kadrosuna ise Üsküdar Mektebi birinci hocalığı görevinde bulunan kişi atanmıştır. Ayrıca uhdesine Meclis-i Maarif Üyeliği de verilmiştir. Öte yandan açıkta kalan Üsküdar Mektebi birinci hocalığına Dersaadet Rüştîye Mektepleri hocalarından münasip bir kişinin seçilerek atanması kararlaştırılmıştır¹⁰²⁵.

Canikli Sarı Abdullah Paşa'nın zevcesi olan Hacı Emine Hanım tarafından Galata'da Alacamescit bitişiğinde yaptırılan mektebe, Elhac Hafız Mehmed Emin Efendi muallim olarak atanmıştır. Ayrıca Mehmed Emin Efendi'nin muallimlik mesleğindeki başarısını değerlendirmek için Meclis-i Maarif huzurunda imtihan yapılmış olup adı geçen kişi bu imtihanda başarılı bulunmuştur¹⁰²⁶.

Bursa Yenişehir Rüştîye Mektebinde öğrenci sayısının artmasından dolayı muallim-i evvele yardım etmek ve yazı çeşitlerini (hatt-ı mütenevvi) öğretmek üzere 25 Nisan 1865 tarihli bir personel görevlendirmesi yapılmıştır. Bu çerçevede Mehmet Efendi'nin hüsn-i hattı öğretmek üzere geçici surette, Molla Osman Efendi'nin ise bevvap olarak 25 Mayıs 1865 tarihinde söz konusu mektebe atanmışlardır¹⁰²⁷.

Tırhala Mutasarrıflığına bağlı Yenişehir'de bulunan rüştîye mektebi muallim-i evveli olan Ferid Efendi'nin lisanının aksaklığı ve dilindeki pelteklik nedeniyle azledilmesi hususu ilgili mahalli birimden 16 Ocak 1866 tarihli bir yazıyla istenmiştir¹⁰²⁸. Bu yazıya göre; *Ferid Efendi, dilindeki aksaklıktan ötürü sadece öğrencilerle değil kendi akranları ile de iletişim güçlüğü yaşamaktadır. Öğrencilerin normal şartlarda bir sene zarfında öğrenebilecekleri bir dersi, Ferid Efendi'nin bu halinden ötürü ancak beş senede öğrenebilecekleri su götürmez bir gerçektir.* Ferid Efendi'nin bu durumunun herkes tarafından bilinip teessüfle karşılandığı görülmüştür.

Ancak konuyla ilgili olarak Meclis-i Maarif-i Umumiye ile gerekli yazışmalar gerçekleştirildikten sonra Ferid Efendi ile ilgili durumun farklı bir görünüm arz ettiği

yerine “birinci hoca” ve “ikinci hoca” tabirleri kullanılmıştır. Bkz. BOA. A. MKT.MHM. 375/72, (H. 28 Şevval 1283 / M. 5 Mart 1867).

¹⁰²⁵ BOA. A. MKT.MHM. 375/72, (H. 28 Şevval 1283 / M. 5 Mart 1867).

¹⁰²⁶ BOA. C.MF. 95/4741, (H. 29 Zilkade 1281 / M. 25 Nisan 1865).

¹⁰²⁷ BOA. MVL. 706/94, 1-1, (M. 25 Mayıs 1865).

¹⁰²⁸ BOA. A. MKT.MHM. 352/71. 3-1, (H. 29 Şaban 1282/R. 4 Kanun-ı Sani 1281 / M. 16 Ocak 1866).

anlaşılmıştır. Buna göre; Ferid Efendi'nin on seneyi aşkın bir süredir adı geçen mektepte çalıştığı ve buradaki eğitim öğretim hizmetlerinde üstün başarı ve gayretle hizmet ederek öğrencilere eğitim verdiği; o zamana değin gerçekleştirilen mektep imtihanlarından hareketle öğretmenlik görevini gayretle sürdürdüğüne şahit olunduğu; buradaki görevinden önce İstanbul'da bulunan bazı rüştiye mekteplerinde de öğretmenlik görevini hakkıyla yerine getirdiği belirtilmiştir. Buna karşın Ferid Efendi ile ilgili olarak beyan edilen lisanının aksaklığının öğretim hizmetlerine engel olacak derecede olmadığı Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından teyit edilmiştir. Netice itibarıyla; Ferid Efendi'nin öğretmenlik görevinden gereksiz yere azli konusunun adalet ve hakkaniyete uygun olmayacağının altı çizilerek konuyla ilgili taleplerinin ret edildiği Tırhala mutasarrıflığına bildirilmiştir¹⁰²⁹.

Buraya kadar ele alınan personel atama durumlarından, dönemin personel atama usullerine ilişkin birtakım ipuçlarına ulaşmak da mümkündür. Bu çerçevede Maarif Nezareti personel atamalarıyla ilgili gerekli çalışmayı tamamladığı vakit Sadaret makamına atama kararını iletmiştir. Akabinde Meclis-i Valada görüşülüp kararlaştırılan konuyla ilgili olarak padişah onayı alınmıştır. Atama kararına dair onay alındıktan sonra, atamalara ilişkin gerekli maaş düzenlemelerinin yapılması ve ilgili masrafların maarif tahsisatından sayılması için Maliye Nezaretine bildirimde bulunulmuştur.

Maarif Nezaretinin kurulduğu 1857 yılından 1866 yılına kadar geçen süre boyunca Nezaret bünyesindeki memuriyet görevlerinde azim ve gayretle çalışarak hizmette bulunan bazı memurlardan bir rütbe terfisi yapılmayanlar olmuştur. Maarif Nezareti personelinden olup üstün hizmetleri görülen bazı şahıslara rütbe tevcihinde bulunulmasına ilişkin konuyu gündeme alan Maarif Nazırı Kemal Efendi, Sadrazam'a öncelikle şifahen durumu ifade ettikten sonra 3 Ekim 1866 tarihinde yazılı olarak bildirimde bulunmuştur¹⁰³⁰. Bunun üzerine 26 Ekim 1866 tarihinde Maarif Nezareti Mektubi Kalemi Muavini Ahmed Refet Efendi ve Jurnal Kâtibi Vahab Efendi'nin memuriyet rütbelerinin rütbe-i saniye sınıf-ı sanisine; Maarif Mektubi Kalemi Mümeyyizi Emin Bey ve Meclis-i Maarif Kâtibi Vekili Cemal Efendi'nin memuriyet rütbelerinin rütbe-i saliseye yükseltilmesi kararlaştırılmıştır¹⁰³¹.

¹⁰²⁹ BOA. A. MKT.MHM. 352/71, 1-2, (H. 17 Zilkade 1282 / M. 3 Nisan 1866).

¹⁰³⁰ BOA. İ.DH. 555/38626, 2-1, (H. 23 Cemaziyelevvel 1283 / R. 21 Eylül 1282 / M. 3 Ekim 1866).

¹⁰³¹ BOA. İ.DH. 555/38626, 3-1, (H. 16 Cemaziyelahir 1283 / M. 26 Ekim 1866). Ayrıca bkz. BOA. A. MKT.MHM. 366/35, 1-1, (H. 21 Cemaziyelahir 1283 / M. 31 Ekim 1866).

3.3.3. Eğitim Kurumlarının Fiziki İhtiyaçlarının Giderilmesi

19. yüzyılda İstanbul'da çıkan ve şehri birçok boyuttan etkileyen yangınlar arasında farklı bir yere sahip olan 1865 Hocapaşa Yangını, Tarihi Yarımada'nın büyük bölümünü içine alarak çok sayıda yapının ağır maddi hasar görmesine sebep olmuştur. Bu çerçevede Sedefçiler semtinde yer alan Nuri Efendi Konağı da yangında zarar gören yerler arasında kalmıştır. Nuri Efendi Konağı genişlik, sağlamlık ve uygun mevkisinden dolayı Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Aklam ve Darülmuallimîn Mekteplerinin ortak binası olarak kullanılmak üzere bu yangından bir yıl önce kiralanmıştır¹⁰³². Ancak 1865 yılında Harir-i Kebir olarak ifade edilen söz konusu büyük yangında tamamen yanarak kullanılamaz duruma gelmiştir. Bundan ötürü açıkta kalan üç farklı mektebin öğrencileri için okul binası arayışına girilmiştir. Bunlar arasından Mekteb-i Aklam öğrencilerinin Bayezid İmaret-i Amiresi üzerinde bulunan vakıf odasına nakledilmesi isteğinde bulunan Maarif Nezaretinin talebi kabul edilmiştir¹⁰³³.

1865 yılında Mekteb-i Aklam, yeni tahsis edilen vakıf odasına taşınmıştır. Ancak daha bir yıl bile geçmeden bu vakıf odası bir zorunluluktan ötürü yıkılması gerektiğinden Mekteb-i Aklam öğrencileri yine açıkta kalmıştır. Bunun üzerine 1866 yılında Vefa semtinde ve daha sonra 1869'da Ayasofya civarında bir konak kiralanmak suretiyle Mekteb-i Aklamın okul binası temin edilebilmiştir¹⁰³⁴. Görüldüğü üzere Osmanlı modernleşmesi sürecinde eğitim sisteminin en temel sorunu maddi olanaksızlıklar olmakla birlikte, buna paralel olarak yeni açılan mekteplerin en temel sorunu derslik ve okul binası temin etme problemleri olmuştur. Buna ek olarak 1833 Cıbalı Yangını, 1865 Hocapaşa Yangını, 1870 Beyoğlu Yangını olarak bilinen 19. yüzyıldaki felekatler, Osmanlı İstanbulu'nu pek çok boyutun yanı sıra eğitim boyutundan da etkilemiştir. Netice itibarıyla maddi olanaksızlıklara devrin savaş, doğal afet vs. felaketler de etkilenince Osmanlı maarif yaşamının gelişiminin önündeki engeller artmıştır.

Araştırma kapsamında birçok örneğine rast gelindiği şekilde; Tanzimat Dönemi'nde çeşitli sebeplerle tamir, bakım ve onarım ihtiyacı olan mektep yapıları için gerekli çalışmalar Evkaf Nezareti aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. 1865 Hocapaşa

¹⁰³² BOA., İ.MVL. 503/22764, (H. 13 Şevval 1280 / M. 22 Mart 1864); Akt: Yıldırım, *Meslek Okulları*, 35.

¹⁰³³ BOA. A. MKT.MHM. 341/84, (H. 25 Rebiülahir 1282 / M. 17 Eylül 1865).

¹⁰³⁴ Yıldırım, *Meslek Okulları*, 35.

Yangını sonrasında Evkaf Nezaretinden, hasar gören mektep binaları için gerekli tamirat çalışmalarının hızlı bir şekilde başlatılması istenmiştir¹⁰³⁵. Bir başka örnekte; 22 Mart 1866 tarihinde, Şehzade İmareti'nde harap durumda bulunan vakıf odasının Evkaf Nezaretince tamir edildikten sonra -geçici olarak- Maarif Nezaretinin kullanımına verilmesi kararlaştırılmıştır¹⁰³⁶. Dolayısıyla bu dönemde, mektep bakım ve tamiratına yönelik iş ve işlemlerin genel olarak Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin sorumluluğuna verildiği anlaşılmaktadır.

Hocapaşa felaketinin neticesinde Tarihi Yarımada'nın mimari açıdan yeni mekânsal çözümlerle farklı bir yapısal değişime tabii tutulmasına yönelik projelere de girişilmiştir. Her alanda tasavvur edilen modernleşmeyi, şehrin mekanlarına da yansıtmak fikri temel alınarak hareket edilmiştir. Dolayısıyla büyük yangının yaralarını sarma isteği, dönemin devlet adamlarının, modern bir şehir yaratma yönündeki uygulamalarına dönüşmüştür¹⁰³⁷.

Kemal Efendi'nin Maarif Nazırlığı döneminde okul binalarının tamir ve bakımı kapsamında İstanbul dışında bazı yerlerde de uygulamada bulunulmuştur. 1866 yılı başlarında Preveze kazası dahilinde bulunan bir Rum kilisesi ile Selanik'te Vardar Kapısı civarında bulunan Hristiyan çocuklara mahsus sıbyan mekteplerinin harap olmuş yerlerinin tamiri edilmesi bölge ahalisi tarafından istenmiştir. Bunun üzerine harekete geçen devlet yetkilileri söz konusu kilise ve mekteplerin tamir ve inşaa işlemleri için 3 Nisan 1866 tarihinde gerekli çalışmayı başlatmıştır¹⁰³⁸.

Selanik'te 1865 yılı sonlarında çıkan bir yangın sonucu harap olarak kullanılamaz hale gelen sıbyan mektebi binasının tamiri ve Preveze'deki uzun süredir kullanılmayan harap kilise için yetkililerce bir ön çalışma yapılmıştır. Bunun neticesinde; söz konusu mektep ve kilise yapıları için basit bir tamiratın ötesinde, önemli bir kısmının yeni baştan inşa edileceği büyük bir çalışma gerektiği anlaşılmıştır. Azınlıklar için bu tip yeni baştan mektep ve kilise inşaa edilmesi durumlarında inşaa ruhsatı alınmasının rutin bir uygulama olduğu hatırlatılmıştır. Bunun için emsali gibi öncelikli olarak padişahlık makamından ruhsat talebinde

¹⁰³⁵ BOA. A. MKT.MHM. 341/84, (H. 25 Rebiülahir 1282 / M. 17 Eylül 1865).

¹⁰³⁶ BOA. A. MKT.MHM. 351/78 (H. 5 Zilkade 1282 / M. 22 Mart 1866).

¹⁰³⁷ Sibel Gürses Söğüt, "Modern Bir İmarî Çözümleme Denemesi: 1865 Hocapaşa Yangını", *Mimarlık* 56/406 (2019), 59; Sibel Gürses Söğüt, "Yeni Belgelerle 1865 Hocapaşa Yangını'nın Sınırları", *Toplumsal Tarih* 263 (Kasım 2015), 77.

¹⁰³⁸ BOA. İ.HR. 219/12688, 12-1, (H. 17 Zilkade 1282 / M.3 Nisan 1866).

bulunulması gerektiği belirtilmiştir. Ruhsat talebi için zikredilen mektep¹⁰³⁹ ve kilisenin¹⁰⁴⁰;

- “Gerçekte Rum milletine mahsus olup diğer milletlerle herhangi bir alakası ve ortaklığı olmadığı,
- İslam mahallesinde bulunmayarak mahal ve mevkice herhangi bir mahzuru olmadığı,
- Kale nizamına dokunur yeri ve kimseye mazarrat-i sahihası bulunmadığı,
- Büyüklük ve kapasitesinin yeterli olması,
- Başlangıçta belirtilen ölçülere uygun olması”,

hususlarının merkeze yazıyla bildirilmesinin ardından mektep ve kilise inşasına izin verilmiştir.

Bu dönemde Maarif Nezareti binasının bazı tamir ve bakım ihtiyaçları da giderilmiştir. Bu çerçevede “maarif odası”yla bazı kalem odalarının hasır, döşeme ve kanepe gibi mefruşatı fazlasıyla eskimiş ve yıpranmış olduğundan 1 Kasım 1865 tarihinde yenilenmesi kararlaştırılmıştır¹⁰⁴¹.

Sonuç olarak değerlendirildiğinde Kemal Efendi’nin söz konusu nazırlık döneminde Osmanlı ülkesinde bulunan kimi mektep binaları ile Maarif Nezaretinin idari binası için gerekli birtakım tamir ve bakım ihtiyaçları karşılanmıştır. Yangın felaketinden ötürü kısıtlı maarif kaynaklarının plansız masraflara yol açmış olduğu dikkate alındığında bu dönemin maarif bütçesinin bu durumdan olumsuz etkilendiği anlaşılabılır. Ayrıca bu durumun, eğitim planlamalarını ve rutin maarif uygulamalarını da sekteye uğratmış olması muhtemeldir.

3.3.4. Ders Araç Gereçleri Temini

Kemal Efendi’nin Maarif Nazırlığı döneminde Selanik vilayetindeki bir Rum mektebinin ihtiyacı olan ders araç gereçlerinin temin edilmesi dikkat çekici bir özellik arz etmektedir. Bu çerçevede Selanik vilayeti Tırhala sancağına bağlı Yenişehir’de bulunan Rum mektebinin 1865 yılındaki imtihan töreni, şehrin idari amiri olarak mutasarrıfın da katılımlarıyla gerçekleştirilmiştir. Bu tören esnasında mektep muallimleri tarafından, mektebin eğitim faaliyetlerinde kullanılmak üzere ders araç

¹⁰³⁹ BOA. İ.HR. 219/12688, 1-1, (H. 3 Zilhicce 1282 / M. 19 Nisan 1866).

¹⁰⁴⁰ BOA. İ.HR. 219/12688, 1-1, (H. 4 Zilhicce 1282 / M. 20 Nisan 1866).

¹⁰⁴¹ BOA. İ.DH. 542/37713, (H. 11 Cemaziyelahir 1282 / M. 1 Kasım 1865).

gereçlerine ihtiyacının olduğu belirtilmiştir. Bunun üzerine mutasarrıflık makamının merkezle yaptığı yazışmalar neticesinde, İstanbul'dan bir miktar kitap ve risale ile birlikte iki adet küre gönderilmiştir¹⁰⁴². Bundan dolayı mektebin öğretmen ve öğrencileriyle bölgedeki Hristiyan ahali arasındaki söz sahibi kişiler tarafından İstanbul'a, padişah başta olmak üzere Osmanlı devlet yetkililerine karşı memnuniyetlerini ifade eden bir teşekkür mektubu gönderilmiştir¹⁰⁴³. 26 Şubat 1866 tarihli olan ve Yunanca kaleme alınan bu mektubun Osmanlı Türkçesi çevirisinden anlaşıldığı üzere İstanbul'a ders araç gereçleri gönderilmesine ilişkin bu uygulama, mektebin muallim ve öğrencilerinin yanı sıra bölgenin ileri gelenlerini ve ahaliyi oldukça sevindirmiştir. Osmanlı tebaasından olan tüm milletlere karşı eşitlikçi bir yaklaşımın ürünü olarak değerlendirilen bu uygulama, aynı zamanda devletin halka karşı şefkat dolu "babacanlığının" göstergesi olarak ifade edilmiştir.

Söz konusu uygulama ve bölge halkının gönderdiği mektupta yer alan ifadeler Tanzimat Dönemi'nin bir ürünü olan ve özellikle 1856 Islahat Fermanı ile net bir politika haline dönüştürülen Osmanlıcılık ideolojisinin¹⁰⁴⁴ bir ürünüdür. Osmanlıcılık ideolojisinin, Kemal Efendi'nin Maarif Nazırlığı dönemindeki eğitim politika ve uygulamalarında kendini gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde öğretim teknolojilerindeki modernleşmeye paralel olarak Osmanlı ülkesinin farklı bölgelerinde faaliyet gösteren mekteplere modern ders araç gereçleri gönderilmiştir. Daha önce de ifade edildiği üzere Kemal Efendi'nin öncülüğüyle başlatılan bu politikanın yine onun aracılığıyla geliştirilerek sürdürüldüğü görülmektedir. Daha da önemlisi ise bu dönemdeki politika ve uygulamalar sonraki dönemlere örnek teşkil etmiş; Tanzimat'tan Cumhuriyet'e uzanan süreçte mekteplerde modern eğitim teknolojilerinin yaygınlaştırılması rutin bir uygulama haline gelmiştir¹⁰⁴⁵.

¹⁰⁴² BOA. A. MKT.MHM. 350/24, 4-1, (H. 19 Şevval 1282 / M. 7 Mart 1866); BOA. A. MKT.MHM. 339/29, (H. 8 Rebiülevvel 1282 / M. 1 Ağustos 1865).

¹⁰⁴³ BOA. A. MKT.MHM. 350/24, 1-1, (M. 26 Şubat 1866).

¹⁰⁴⁴ Yunus Koç, "Tahayyül Edilen Siyasal Bir Üst Kimlik: Osmanlıcılık", *Diyalektolog* 19 (2018), 267-281; Şerif Demir, "Tanzimat Dönemi Eğitim Politikalarında Osmanlıcılık Düşüncesinin Etkisi", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 9/31 (2009), 284-294; Şerif Demir, "Tanzimat Döneminde Bir Devlet Politikası Olarak Osmanlıcılık", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 29 (2011), 331-348.

¹⁰⁴⁵ Hamit Erdoğan – İsmail Yücedağ, "Belgeler Işığında Osmanlı Eğitiminde Yeni Sistem Arayışları Sürecinde Araç-Gereç Kullanımı", *Journal of History Culture and Art Research* 6/6 (2017), 461-481.

3.3.5. Arnavutluk'ta Türkçe Eğitim Politikası

Arnavutluk'taki Osmanlı devlet yetkilileri, 1865 yılında merkeze bir uyarıda bulunularak bölgedeki Müslüman ahalinin öteden beri Rum lisanına maruz kalmış olduğunu bildirmiştir. Bunun yanı sıra Türkçe okuyup yazma bilmediklerinden ötürü Müslüman ahalinin büyük çoğunluğunun Rum gelenek ve göreneklerine bağlanmak durumunda kaldığını ifade etmiştir. *Durumun bu şekilde devam etmesi gelecekte ahali için pek çok korkulacak şeyin meydana gelmesine vesile olacaktır*¹⁰⁴⁶. Buradan hareketle bölgedeki yetkililer tarafından bu konuyla ilgili gereğinin yapılması istenmiştir.

Bölgedeki yerel yöneticilerin dikkat çektiği bu konu üzerine merkezdeki yetkililer harekete geçmiştir. Bu çerçevede temel olarak padişahlık makamının konuyla ilgili değerlendirmesinin de bölgeden gelen uyarıyla paralel olduğu görülmektedir. Memleketin her tarafında ilim ve maarif gün geçtikçe yayılmakta ve medeniyet eserleri ilerlemekte iken söz konusu “*Müslüman ahalinin bu şekilde bir kendini bilmezlik ve cehalette kalmaları ve Müslüman çocuklarının Hristiyan mekteplerine devam ederek kendileri için eksik ve faydasız bilgilere sahip Rum muallimlerinden eğitim almaları*” kabul edilebilir bir durum olarak görülmemiştir¹⁰⁴⁷. Bu duruma derhal bir çare üretilmesi kararlaştırılmıştır. Bu doğrultuda Maarif Nazırı Kemal Efendi tarafından Rumeli ve Yanya Valilikleri ile İşkodra ve Tırhala Mutasarrıflıklarına konuyla ilgili uyarıda bulunularak Müslüman ahalinin Türkçe lisansla okuma, yazma ve konuşmalarının sağlanması için bölgede gerekli çalışmaların başlatılması istenmiştir.

Erken sayılabilecek bir tarihte vuku bulan bu örnek bir kenara bırakılacak olursa; merkezden uzak Osmanlı vilayetlerini yöneten valilerin bu türden yakarışları, özellikle II. Abdülhamid Dönemi'nde merkeze gönderilen çok sayıdaki rapor vasıtasıyla ayyuka çıkmış durumdadır. Fortna'nın incelemeye aldığı bu vali raporlarına göre geç Osmanlı devlet eğitimi, iyi finanse edilen azınlık ve yabancı misyonların kurdukları okullarla büyük bir rekabet içine girerek bunlarla baş etmek durumunda kalmıştır. Valilerin birbirine benzer şekildeki anlatılarında, vilayetlerde oldukça iyi donatılmış ve nitelikli azınlık ve yabancı okullarına karşılık yeterli sayıda Osmanlı devlet okulu bulunmamasından ötürü Müslüman nüfusunun büyük bir dini ve kültürel yozlaşma tehdidi altında olduğundan bahseder. Mevcut durumun umutsuzluğuna karşı bir

¹⁰⁴⁶ BOA. MVL.1015/70, 1-1, (H. 23 Safer 1282 / M. 18 Temmuz 1865).

¹⁰⁴⁷ BOA. MVL.1015/70, 1-1, (H. 23 Safer 1282 / M. 18 Temmuz 1865).

mücadele aracı olarak sihirli bir değnek gibi görünen devlet eğitiminin mümkün olan en hızlı şekilde yaygınlaştırılmasının, sadece mevcut duruma değil aynı zamanda devletin kötü gidişatına da mani olacağına inanılmıştır¹⁰⁴⁸.

3.3.6. Tercüme Cemiyetinin Kuruluşu

Osmanlı Devleti'nde eğitimde modernleşmenin itici güçleri ve temel dinamiklerinin ifade edildiği -araştırmanın ikinci bölümünde vurgulandığı üzere- Osmanlı modernleşmesi Avrupa ile girişilen eğitsel etkileşimler neticesinde gelişme göstermiştir. Bu süreçte eğitsel etkileşimin Batılı unsurlarıyla birlikte hareket edebilmek için yabancı dil bilgisi gerekmiştir. Bu çerçevede devlet eliyle gerçekleştirilen Batı'dan ilk çeviri çalışmalarının Lale Devri'nde kurulan Tercüme Heyetinin faaliyetleriyle somut biçimde başladığı bilinmektedir. Daha sonra II. Mahmud Dönemi'nde kurulan Babıali Tercüme Odası ile tercüme faaliyetlerine başka bir boyut eklenmiştir. Bu oda, Avrupa ile doğrudan iletişim kurarak Osmanlı modernleşmesine öncülük edecek yabancı dil bilen devlet adamlarının yetiştirilmesini sağlayan resmi bir kurum olarak faaliyet göstermiştir. Tanzimat'ın ilanı ile birlikte fütursuz bir arzuya dönüşen modernleşme isteği doğrultusunda, 1851 yılında, Avrupa ile etkileşimin bir bilim akademisinde yapılacak çeviri çalışmalarıyla sürdürülebilmesini sağlayacak olan Encümen-i Daniş kurulmuştur. Ancak bu kurumun da etkisini 1860'lı yılların başında yitirmesinin ardından, Ahmed Kemal Efendi'nin Maarif Nazırı olarak görev yaptığı 1865 yılında Maarif Nezareti çatısı altında bir Tercüme Cemiyeti kurma fikri ortaya çıkmıştır¹⁰⁴⁹. Tercüme Cemiyetinin Ahmed Kemal'in ikinci kez atandığı Maarif Nazırlığı döneminde ve onun katkılarıyla ortaya

¹⁰⁴⁸ Son dönem Osmanlı eğitimini konu alan ve orijinal bilgilerin yanı sıra sunmuş olduğu özgün bakış açısıyla alana oldukça önemli bir katkı sağlayan söz konusu eser için bkz. Fortna, *Mekteb-i Hümayun*, 73-86.

¹⁰⁴⁹ Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, 55.

çıkıldığı bilgisi, ilgili literatürde yer alan kimi çalışmalarda¹⁰⁵⁰ ve kaynak niteliğindeki bazı eserlerde¹⁰⁵¹ yer almaktadır¹⁰⁵².

Osmanlı Devleti için Tercüme Cemiyetinin kurulması hakkında Meclis-i Maarifin hazırlamış olduğu 12 Nisan 1865 tarihli Nizamname'nin gerekçe metni¹⁰⁵³, konuya ilişkin çıkarım ve değerlendirme yapabilmek adına önemli veriler barındırmaktadır. Avrupalıların çalışkanlıkları sayesinde sahip oldukları ilim ve fenni oldukça ileri götürmeyi başardıkları, artık su götürmez bir gerçek olarak kabul edilmiştir. Avrupa'daki bilimsel gelişmeler doğal olarak Avrupa lisanlarında yazılmış olduğundan ötürü bunların, Osmanlı dünyasında takip edilebilmesi için Fransızca veya bir başka Avrupa lisanı bilmek zarurîdir. Ancak Osmanlı'da bireyler, bir yandan kendi dilleri olan Osmanlı Türkçesine hâkim olabilmek için Arapça ve Farsça öğrenmeye yoğun çaba sarf etmekteyken diğer yandan bireylerin bir Avrupa lisanı öğrenmeye çalışmaları hem zaman hem emek açısından gereksiz bulunmuştur. Başka bir ifadeyle ilim tahsili için o ilmin yazıldığı dili öğrenmek büyük zahmet gerektiren zaman kaybettirici bir iş olarak değerlendirilmiştir. Bundan ötürü Osmanlı tebaasının ve özellikle de Müslüman tebaanın zamanın gerektirdiği ilim ve maariften nasibini alamadığı öne sürülmüştür. Hatta azınlık ve yabancı okullarında Osmanlı devlet

¹⁰⁵⁰ Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, 55; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin*, 77; Yazıcı, *Tanzimattan Bu Yana Milli Eğitim Bakanları*, 73.

¹⁰⁵¹ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, (Ankara: 2002), 76-80. Mahmud Cevad'ın bu eserinin günümüz Türkçesine transkripsiyonunda şahıs isimleri ve hicri tarihlerin okunması ve çevrilmesinde çok fazla hata yapıldığı tespit edilmiştir. Bu nedenle isim ve tarih bilgilerinin önem kazandığı konuların ve özellikle de Tercüme Cemiyeti ile ilgili meselenin takibinin daha sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için eserin orijinal baskısına bakmak gerekmektedir. Tercüme Cemiyetinin Kemal Efendi'nin döneminde kurulmuş olduğu bilgisi için bkz. Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, (İstanbul: H. 1338), 95.

¹⁰⁵² Bu araştırma kapsamında istifade edilen kaynaklardan hareketle Tercüme Cemiyetinin kuruluşu, Ahmed Kemal'in Maarif Nazırlığı dönemiyle ilişkilendirilmesine rağmen bu konuda farklı görüşler de mevcuttur. Salih Erol'un çalışmasında Ahmed Kemal'in Nazırlığıyla bir ilişkisinin olmadığı öne sürülerek 1863-1865 yılları arasında Maarif Nazırlığında bulunan İbrahim Edhem Paşa'nın döneminde ve onun doğrudan bir icraatı olarak söz konusu Cemiyetin kurulduğu iddiasına yer verilmiştir (Erol, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Devlet Adamlarından İbrahim Edhem Paşa*, 208). Öne sürdüğü bilgiye kaynak olarak gösterdiği Bayram Kodaman'ın eserinde ise aslında Erol'un iddiasını ispata yönelik bir bilgi yer almamakta (Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 19) ve dolayısıyla bu iddianın mesnedi anlaşılamamaktadır. Öte yandan bir başka çalışmada Tercüme Cemiyetinin kurucusunun Münif Paşa olduğu iddia edilmiş; ancak bu bilginin dayanağı gösterilmemiştir (Mine Yazıcı, *Çeviribilim Temel Kavram ve Kuramları*, İstanbul: Multilingual, 2005, 57). Anlaşıldığı üzere ilgili literatürde adı geçen Cemiyetle ilgili karmaşaya yol açan veya yanlış bazı bilgiler yer almaktadır. Tercüme Cemiyetiyle ilgili bilgilerin ayrıntılı bir incelemeye muhtaç olduğunun altı çizilmekle birlikte bu çalışmada, bir önceki dipnotta yer alan eserlerdeki bilgilere göre harekete edildiği belirtilmelidir.

¹⁰⁵³ BOA. İ.MVL. 529/23733, 4-1, (R. 15 Mart 1281 / M. 27 Mart 1865). Söz konusu Nizamname incelenmek üzere Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliyye sunulmuştur. Bu inceleme neticesinde sadece birkaç husus üzerinde küçük değişiklik yapılarak kabul edilmiştir. Bkz. BOA. İ. MVL. 529/23733, 5-1, (H. 16 Zilkade 1281 / M. 12 Nisan 1865). Nizamname'nin günümüz Türkçesine çevirisi için ayrıca bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme* (İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2014), 81.

lisanına gerektiği gibi önem verilmeyerek Avrupa dillerinde eğitim verilmesinin de kötü siyasi tesirler yaratacağı ifade edilmiştir. Tüm bu durumlar göz önünde bulundurularak Osmanlı Türkçesinin ne bilim dili olarak gelişme gösterebileceği ne de mevcut durumunu koruyabileceğinin altı çizilmiştir. Bu sorunların çözümü yani Avrupa dillerini bilmeden oradaki bilim ve maârifin halk arasında takip edilebilmesi için Maarif Nezareti bünyesinde Tercüme Cemiyeti kurulmuştur. Bu uygulamanın fikri altyapı ve zeminini sağlamlaştırmak için geçmişte Abbasiler Devrinde, bazı Osmanlı Sultanları döneminde, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa zamanında gerçekleştirilmiş olan Yunanca, Latince vs. dillerden çeviri faaliyetlerinin yapıldığına atıfta bulunulmuştur.

Bazı kaynaklarda *Telif ve Tercüme Dairesi* olarak da adlandırılan¹⁰⁵⁴ Tercüme Cemiyetinin çalışma usul ve esaslarını hükme bağlamak için Kemal Efendi tarafından hazırlatıldığı ifade edilen¹⁰⁵⁵ Nizamname’de belirtildiği üzere Tercüme Cemiyeti “...gerek Mekâtib ve gerek umum ahali için iktiza eden kitap ve haritalar tercüme ve telifiyle iştigal etmek üzere...” kurulmuştur¹⁰⁵⁶. Yani Cemiyetin amacı Osmanlı mekteplerine ve maârif hayatına sunmak üzere Avrupa’da yabancı dilde yayımlanmış eserlerin Türkçeye çeviri çalışmalarını yapmaktır. Böylelikle modern ilimlerin hem mekteplerde okutulabilmesi hem de ahali tarafından öğrenilebilmesi için gerekli kitap ve haritaların tercüme ve telif faaliyetlerini gerçekleştirmek hedeflenmiştir.

Tercüme Cemiyetinin çalışanlarına bakıldığında bir reis, iki musahhih ve üç kâtip olmak üzere toplam 18 kişiden ibaret olduğu görülmektedir¹⁰⁵⁷:

1. Reis; Babıali Mütercim-i Evveli (Mehmet Tahir) Münif Efendi,
2. Musahhih; İhya Efendi,
3. Musahhih; Ethem Pertev Efendi,
4. Postahane-i Amire Nazırı Ayıntabî Kadri Mehmet Beyefendi,
5. Erkan-ı Harbiyeden Miralay Mehmet Ali Bey,
6. Esham-ı Umumiye Muavini Çamiç Ohannes Efendi,
7. Tercüme Odası hulefasından Macid Bey,
8. İkinci Mahkeme-i Ticaret Reisi Vahan Efendi,

¹⁰⁵⁴ *Salname-i Nezareti Maarif-i Umumiyye* (Darülhilafetülâliye/İstanbul: Matbaa-i Amire, H. 1317/M. 1899-1900), 27.

¹⁰⁵⁵ TBMM, *Türk Parlamento Tarihi*, 107.

¹⁰⁵⁶ BOA. İ.MVL. 529/23733, 3-2, (H. 16 Zilkade 1281 / M. 12 Nisan 1865). Ayrıca bkz. Kayaoğlu, *Türkiye’de Tercüme Müesseseleri*, 30-31.

¹⁰⁵⁷ BOA. A. MKT.MHM. 336/37, (H. 7 Safer 1282 / M. 2 Temmuz 1865).

9. Mühendishaneden Kaymakam Nuri Bey,
10. Mekteb-i Harbiyeden Mütercim-i Kaymakam Ömer Bey,
11. Matbuat Müdürü Ohannes Efendi,
12. Tercüme Odası hulefasından Ahmed Hilmi Efendi,
13. Tercüme Odası hulefasından Sadullah Bey,
14. Tercüme Odası hulefasından Ahmed Rıfat Bey,
15. Meclis-i Vala mütercimlerinden Aleksandr Karatodori Efendi,
16. Ketebe; Türkçe Kâtib-i evveli Tercüme Odası hulefasından Mehmet Şevki Efendi,
17. Ketebe; Türkçe Kâtib-i sanisi Sadr-i Ali Mektubi Kalemi hulefasından Nuri Bey,
18. Ketebe; Fransızca Kâtibi Tercüme Odası hulefasından Fardis Efendi.

Tercüme Cemiyeti Nizamnamesi'nde cemiyet reisi ve mütercimlerinin Avrupa lisanlarından en az birine aşına ve bu dilden tercüme yapabilecek kapasiteye sahip olması gerektiği belirtilmiştir. Mütercimler belirlenen eserlerin çevirisiyle musahhihler ise çevrilen eserlerin tashihiyle meşgul olacaklardır. Buna ek olarak yazılan eserlerin tashihiyle ilgilenecek olan musahhihlerin Türkçe yazım bilgi ve becerisi iyi olması gerekmektedir. Musahhih belirlenirken yabancı bir dilden tercüme yapabilenlere öncelik verilecektir. Reis ve musahhihler daimi olarak görevlendirilirken mütercimler ise yapmış oldukları mesaiye karşılık bir ücret alacaklardır. Görüldüğü üzere cemiyette görev alacak personelin atama ve çalışma usul ve esaslarına dair konular Nizamname'de açıkça belirlenmiştir.

Nizamname'ye göre Cemiyetin telif ve tercüme edeceği kitaplar Babıali ve Maarif Nezareti tarafından belirlenecektir. Cemiyetin bu konuda bir öneri olduğu vakit durum Meclis-i Maarifin onayına sunulacaktır. Bunun yanı sıra telif ve tercüme işlemlerinde uygulanacak usul ve esaslar, telif hakları, tercüme masraflarının karşılanması ile Cemiyetin çalışma usul ve esaslarına dair tüm konular ayrıntılı biçimde belirtilmiştir.

Tercüme Cemiyetinin daha önce Osmanlı'da kurularak aynı işlevi görmüş kurumlarla birtakım benzerlik ve farklılıkları bulunmaktadır. Bu çerçevede Lale Devri'nde kurulmuş olan Tercüme Heyeti¹⁰⁵⁸, II. Mahmud Dönemi'nde kurulmuş olan

¹⁰⁵⁸ Abdülkadir Özcan, "Lale Devri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/81-85.

Tercüme Odası¹⁰⁵⁹ ve Tanzimat Dönemi'nde kurulmuş olan Encümen-i Daniş¹⁰⁶⁰ gibi resmi kurumlarla birlikte özel bir teşebbüs olarak kurulan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye¹⁰⁶¹ Osmanlı maarif ve kültür hayatına farklı kültür ve medeniyetten eserlerin tercüme ve telif yoluyla girmesi bakımından benzer özellikler taşımaktadır. Aynı zamanda tüm bu uygulamalara, Avrupa'nın ilim ve maarif alanındaki gelişmelerine mümkün olduğunca hızlı bir biçimde ortak olmak gayesiyle girişilmiştir.

Buna karşın söz konusu kurumlarda hem Batı hem de Doğu kültür ve medeniyetine yönelik tercüme ve telif faaliyetleri yapılmışken Tercüme Cemiyetinde Doğu bir kenara bırakılarak sadece Batı kültür ve medeniyetine yönelik faaliyetler esas alınmıştır. Nitekim Nizamname'nin ilgili kısımlarında, Avrupa lisanı bilmenin Cemiyette görev alabilmek için temel şart olduğu ifade edilmiştir. Bu anlamda önceki kurumlarla arasında beliren farklılık Cemiyetin vizyon ve misyonunun fütursuz bir modernleşme arzusuyla hazırlandığını göstermektedir.

Bu çıkarım pekâlâ somut dayanaklara sahip olmakla birlikte Tercüme Cemiyetinin, kendisiyle benzer işlevi gösteren önceki kurumlarla arasındaki farklılığa ilişkin başka açılardan da değerlendirmede bulunulabilir. Bu noktada Maarif Nazırı Ahmed Kemal başta olmak üzere İbrahim Edhem Paşa, Münif Paşa gibi dönemin devlet adamlarının çabalarıyla kurulup varlık gösteren bu Cemiyet, Tanzimat modernleşmesi bağlamındaki Osmanlı Batılılaşmasının yolunu tam olarak netleştirdiğinin ve devlet adamlarının modern paradigmayı Batı'dan alma yolunda önceye nazaran daha belirgin ve net politikalara giriştiğinin bir delili olabilir. Bu yaklaşım Ahmed Kemal Efendi özelinde düşünüldüğünde ise Tercüme Cemiyetinin kuruluşundaki katkısı, onun modernist ve reformist bürokrat özelliklerinin bir kez daha apaçık bir şekilde kendini gösterdiği yorumuna varılabilir.

3.3.7. Avrupa ile İlişkiler

Ahmed Kemal Efendi'nin ikinci Maarif Nazırlığı döneminde Avrupa ile ilişkiler, birtakım iletişim ve etkileşimler yoluyla sürdürülmüş olmakla birlikte kritik bir hüviyet kazanmıştır. Bu çerçevede ilk olarak Kemal Efendi'nin Maarif Nazırı sıfatıyla Brüksel ve Paris'e gerçekleştirmiş olduğu bu ziyaretler, Avrupa ile iletişimin önemli

¹⁰⁵⁹ Ali Akyıldız, "Tercüme Odası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/504-506.

¹⁰⁶⁰ Küçükler, *Encümen-i Daniş*, 55-66.

¹⁰⁶¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Cem'iyet-i İlmiye-i Osmâniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/333-334.

bir merhalesini oluşturmışken; ikinci olarak, Avrupa'nın eğitim camiası çatısı altında bulunan birtakım kişilere özel devlet nişanları verilmesi Avrupa ile etkileşimin önemli bir ayağını oluşturmuştur.

Maarif Nazırı Kemal Efendi, Belçika'da yeni Kral Leopold'un tahta çıkışını tebrik için Sultan Abdülaziz tarafından özel olarak görevlendirilmiştir. Mayıs 1866'da Viyana üzerinden Brüksel'e ulaşmış olan Kemal Efendi, Belçika Kralı ve Kraliçesi ile görüşmüş ve Kraliyet Sarayı'nda kendisi için düzenlenen ziyafete katılmıştır. Bu ziyafette Sultan Abdülaziz'in tebrik mesajını Kral'a iletmıştır¹⁰⁶².

Brüksel'deki görevini başarıyla tamamlayan Kemal Efendi daha sonra Paris'e geçmiştir. Burada eğitimle ilgili birtakım kitap ve harita tedarik etmek için çalışmada bulunmuştur. 1866 yılı Mayısının üçüncü haftası Paris'teki temel eğitim kurumlarını ziyaret etmiştir¹⁰⁶³. Daha sonra, Osmanlı Devleti Paris Elçiliği görevinde bulunan Safvet Paşa ile birlikte Fransa İmparatoru ile bir görüşme gerçekleştirmiştir¹⁰⁶⁴. Ayrıca, yine Safvet Paşa'nın refakatinde Fransa Eğitim Bakanı Jean Victor Duruy ile Osmanlı Devleti'ndeki eğitim reformları üzerine önemli bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmenin 1868 yılında Galatasaray Lisesinin kuruluşunda ve 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yayımlanışında önemli bir rol oynadığı bilinmektedir¹⁰⁶⁵. Dolayısıyla kritik bir dönemeç oluşturan bu görüşmeden sonra Osmanlı'da eğitim modernleşmesi sürecinde Fransız etkisinin büyük hız kazandığı söylenebilir.

Akabinde Kemal Efendi Paris'te bir süre daha kalıp gerekli araştırmayı yaparak rüştiye mekteplerinin coğrafya derslerinde kullanılmak üzere küre siparişi vermiş ve ardından İstanbul'a dönmüştür. 20 Kasım 1866 tarihinde siparişi verilen küreler İstanbul'a gelmiştir¹⁰⁶⁶. Görüldüğü üzere Kemal Efendi, 1850-1851 yılları arasında Mekâtib-i Umumiye Nazırlığı görevindeyken bizzat başlatmış olduğu modern ders araç gereçlerinin Osmanlı'ya intikali sürecini, 1866 yılındaki Maarif Nazırlığı görevindeyken de sürdürmüştür. Bu onun modernist Osmanlı reformcusu yönünün tutarlılığını göstermesi bakımından önemli görünmektedir.

¹⁰⁶² BOA. İ.HR. 219/12753, (H. 11 Muharrem 1283 / M. 26 Mayıs 1866).

¹⁰⁶³ The Dundee Courier And Argus, No: 3998, (Wednesday 30 May 1866 / Çarşamba 30 Mayıs 1866), 3.

¹⁰⁶⁴ İnal - Yaşar, "Evkaf-ı Hümayun Nezareti", 50.

¹⁰⁶⁵ Hasebe, "The 1869 Ottoman Public Education Act", 51/193.

¹⁰⁶⁶ BOA. İ.DH. 556/38688, (H. 12 Recep 1283 / M. 20 Kasım 1866).

Bu dönemde Avrupa ile etkileşimin diğer bir noktası maarif alanındaki bazı yabancı devlet adamları ve öğretmenlere nişan verilmesidir. Bu çerçevede ilk olarak Fransa Devleti Eğitim Bakanı) Jean Victor Duruy'a verilen devlet nişanından söz edilebilir. Duruy, Fransız İmparatoru'nun özellikle seçerek atadığı bilgili ve hüner sahibi bir kişidir. Osmanlı'nın bu dönemdeki Paris Büyükelçisi Safvet Paşa'nın ifadeleriyle, aynı zamanda Osmanlı saltanatını olumlu anlamda destekleyen biridir. Osmanlı Tanzimat yenileşmesi bağlamında her sınıftan tebaanın hakları için olumlu düşünce ve değerlendirmelerini resmi bir surette Avrupa'ya ilan etmek için 7 Ağustos'ta Sorbonne Üniversitesinde rutin olarak her yıl düzenlenen bilim toplantısına (kongresine/cemiyet-i resmiye-i ilmiyeye) Safvet Paşa'yı da davet etmiştir. Ayrıca bir süre önce Safvet Paşa'nın Paris'teki Muradiyan Mektebinin resmi imtihanlarının yapıldığı törendeki konuşmasına, daha sonra kendi resmi konuşmasını yaptığı sırada itibarla değinerek referans vermiştir. Duruy'un Osmanlı Büyükelçisi Safvet Paşa'ya ve Osmanlı Devleti'ne yönelik bu teveccühlerine karşın Osmanlı padişahlık makamınca henüz bir ödül ve nişana mazhar olmamıştır. Bu durumun o sıralarda düzenlenmiş olan resmi yemek ziyafetine katılan Safvet Paşa'nın dikkatini özellikle çekmiştir. Bunun üzerine Duruy'e ilim ve maarifin yayılması hususunda görülen başarılı hizmetlerini takdir etmek babında Birinci Rütbeden Mecidî Nişanı takdim edilmesi için Safvet Paşa tarafından 18 Ağustos 1865 tarihli bir öneride bulunulmuştur¹⁰⁶⁷. Böylelikle nişan ile birlikte hem bunu hak eden Duruy onore edilmiş olacak hem Fransız İmparatoru'nun memnuniyeti sağlanacak hem de dönemin maarif ve kemalat sahibi çevrelerine karşı diplomatik açıdan dikkat çekici bir hamlede bulunulmuş olacaktır.

Safvet Paşa'nın diplomatik bir hamle olarak değerlendirilebilecek önerisi neticesinde, Jean Victor Duruy'e Birinci Rütbeden Mecidî Nişanı verilmiştir¹⁰⁶⁸. Bunun üzerine Duruy, bizzat Paris'teki Osmanlı Elçiliğine gelerek kendisine verilen nişandan dolayı duyduğu memnuniyetini dile getirmiş ve ayrıca padişahlık makamını öven ve teşekkürlerini ihtiva eden bir mektubu da Padişahlık makamına gönderilmek üzere Safvet Paşa'ya teslim etmiştir¹⁰⁶⁹. Buna karşılık olarak 16 Kasım 1865 tarihinde

¹⁰⁶⁷ BOA. İ.HR. 215/12496, 1-1, (R. 6 Ağustos 1281 / H. 26 Rebiülevvel 1282 / M. 18 Ağustos 1865).

¹⁰⁶⁸ BOA. İ.HR. 216/12562, 1-1, (H. 9 Cemaziyelahir 1282 / M. 31 Ekim 1865).

¹⁰⁶⁹ BOA. İ.HR. 216/12562, 2-1, (M. 26 Ekim 1865).

padişahlık makamından teşekkür mektubunun alındığı ve bundan memnuniyet duyulduğunu ifade eden bir cevapname yazılmıştır¹⁰⁷⁰.

Kemal Efendi'nin Nazırlığı döneminde bazı öğretmenlere de devlet nişanı takdim edildiğine dair bulgulara ulaşılmıştır. Atina Darülfünun kimya hocalarından Mösyö Landre'e, Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki memleketlerde bulunan kaplıcalara dair bir kitap telif etmiş olması hasebiyle dördüncü rütbeden Mecidi Nişanı verildiği anlaşılmaktadır. Daha sonra aynı konuyla ilgili etraflı bir eser daha kaleme alan Landre, bu çalışmasından dolayı Osmanlı Devleti makamlarınca aynı şekilde mükafatlandırılmasını istemiştir. Bu yeni kitap çalışması da padişahlık makamına takdim edilmiş olup Mösyö Landre'e gösterdiği üstün çabalarından ötürü 3 Haziran 1865 tarihinde bir nişan daha verilmesi kararlaştırılmıştır¹⁰⁷¹. 12 Nisan 1866 tarihinde ise yine Atina Darülfünun ve Mekteb-i Harbiyesi muallimlerinden Yuvanidis adlı kişiye beşinci rütbeden bir kıta Mecidi Nişanı verilmiştir¹⁰⁷².

Yukarıdaki durumlara ek olarak Paris'in meşhur piyano ve musiki muallimlerinden olan Mösyö Retr, Osmanlı padişahına itafen bir marş düzenlemiştir. Söz konusu çalışma padişahlık makamına sunulmuş ve beğenilmiş olduğundan dolayı adı geçen şahsa 28 Mart 1866 tarihinde, üçüncü rütbeden bir kıta Mecidi Nişanı verilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca padişahlık makamınca bu marşın tercümesinin de yapılması istenmiştir¹⁰⁷³.

Son örnekte ise tıp tahsilini başarılı bir biçimde tamamlayarak Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanedden mezun olan birkaç doktor, -daha önce gönderilmiş olan dört doktor gibi- Viyana'ya tıp kanunu eğitimi almaları için özel olarak gönderilmiştir. Viyana Üniversitesi'nde eğitimlerini tamamlayan söz konusu kişiler, diploma alarak İstanbul'a dönmüşlerdir. Viyana'daki eğitimleri boyunca bu kişilere her türlü yardım ve desteği sağlamış olan Viyana Üniversitesi tıp kanunu hocası Hirtotimos'a takdire şayan hizmetlerinden ötürü 20 Haziran 1866 tarihinde bir kıta nişan verilmesi kararlaştırılmıştır¹⁰⁷⁴.

¹⁰⁷⁰ BOA. İ.HR. 216/12562, 1-1, (H. 26 Cemaziyelahir 1282 / M. 16 Kasım 1865).

¹⁰⁷¹ BOA. İ.HR. 213/12357, (H. 7 Muharrem 1282 / M. 2 Haziran 1865).

¹⁰⁷² BOA. İ.HR. 219/12696, 1-1, (H. 26 Zilkade 1282 / M. 12 Nisan 1866).

¹⁰⁷³ BOA. İ.HR. 219/12720, 2-1, (H. 11 Zilkade 1282 / M. 28 Mart 1866).

¹⁰⁷⁴ BOA. İ.HR. 220/12786, (H. 6 Safer 1283 / M. 20 Haziran 1866).

3.3.8. Eser Basım ve Yayım Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nde, bu dönemde Maarif Nezaretine bağlı olarak yürütülen eser basım ve faaliyetlerine ilişkin veriler üç grupta toplanmıştır. Bunlardan ilki ülkedeki kimi şahıslara eser basımı için ruhsat verilmesi, ikincisi özel matbaa kurma faaliyeti ve üçüncüsü basım ve yayım yasaklamaları temalarında birleştirilen konulardır. Bu bağlamda ilk olarak, Kemal Efendi'nin Maarif Nazırlığında bulunduğu 1865-1867 yılları arasındaki dönemde birçok esere basım ruhsatı verildiği görülmektedir. Örnek olması hasebiyle basımına ruhsat verilen bu eserlerin bir kısmı şu şekilde ifade edilebilir:

- Bursa İdadi Mektebi Farsça Hocası Mustafa Bey'in tercüme ettiği Şeyh Şehabeddin-i Sühreverdi'nin *Cevabname* isimli eserinin, tüm gelir giderleriyle birlikte masraflarının kendine ait olmasıyla şartıyla basımına 16 Temmuz 1865'te ruhsat verilmiştir¹⁰⁷⁵.
- 24 Ekim 1865'te *Mevakıb* adlı tefsir kitabının ikinci tertibinin -daha önce birinci tertibi hazırlamış olan- Meclis-i Maarif Üyelerinden Hacı Tahir Efendi marifetiyle basılması kararlaştırılmıştır¹⁰⁷⁶.
- 13 Mart 1866'da Halil Huri (?) Efendi'nin Beriyetüşşam'da yayımladığı *Hadikatü'l-Ahbâr* gazetesinin büyütülerek Arapça ve Fransızca dillerinde yayın yapmasına padişah tarafından izin verilmiştir¹⁰⁷⁷.
- Maarif-i Umumiye Mektupçusu Raşid Efendi'nin telif ettiği *Enbiya-i Âzam Tarihi* adlı eser, devlet matbaası olan Matbaa-i Amire'de 6.758 cilt olarak basılmıştır. Bu eserin, rüştiye mekteplerinde okutulmak ve öğrencilere dağıtılmak üzere özel olarak hazırlanmış olduğundan dolayı masraflarının (67.580,5 kuruş) devlet hazinesinden karşılanmasına 3 Haziran 1866 tarihinde karar verilmiştir¹⁰⁷⁸.
- 12 Haziran 1866'da Suriye vilayetinde, *Suriye* adıyla bir tarafı Türkçe diğer tarafı Arapça olmak üzere haftalık bir gazete çıkarılmasına karar verilmiştir. Suriye vilayeti matbaasında ilgili nizamlara uygun bir biçimde basım ve yayımının yapılması planlanan bu gazetenin idaresi Halil Huri Efendi'ye

¹⁰⁷⁵ BOA. A. MKT.MHM. 337/91, (H. 21 Safer 1282 / M. 16 Temmuz 1865).

¹⁰⁷⁶ BOA. A. MKT.MHM. 344/44, (H. 3 Cemaziyelahir 1282 / M. 24 Ekim 1865).

¹⁰⁷⁷ Ayrıca Halil Huri(?) Efendi Beriyetüşşam Maarif Müdürü olarak atanmıştır. Bundan dolayı Halil Huri Efendi padişahlık makamına teşekkürlerini sunan bir mektup göndermiştir. BOA. A. MKT.MHM. 350/82, (H. 25 Şevval 1282 / M. 13 Mart 1866).

¹⁰⁷⁸ BOA. MVL. 1033/28, (H. 19 Muharrem 1283 / M. 3 Haziran 1866).

verilmiştir. Beyrut'ta Hadîkatü'l-Ahbâr gazetesini de yayımlayan Halil Huri Efendi ile yapılan mukavele gereği gazetenin tüm gelir ve giderlerinin Hükûmete ait olacağı öngörülmüştür. Ayrıca gazetenin gelir giderlerinin birbirini karşılayacağı ve dolayısıyla devlet hazinesine yük olamayacağı düşünülmüştür¹⁰⁷⁹.

- Eylül 1866'da, Maarif-i Umumiye Muhasebe Kâtibi Naşid Efendi tarafından telif edilen Zübdetü'l-Lügat adlı eserin basımı tamamlanmıştır. Bu eser vesilesiyle rütbesinin yükseltilmesini rica eden Naşid Efendi'nin talebi¹⁰⁸⁰ padişahlık makamına sunulmuştur. Akabinde mükâfat olarak rütbesi bir üst rütbeye yükseltilerek kendisine Sınıf-ı Evvel Mütamayizliği rütbesi verilmiştir¹⁰⁸¹.
- 29 Mayıs 1867'de Kılıççioğlu Kigork'a Düstur ile Ticaret Kanunnamesi'ni ve konu ile ilgili olarak daha sonra oluşturulacak nizamnameyi Türkçe olarak Ermeni harfleriyle basma izni verilmiştir. Ermeni milletinden olup Türkçe bilmeyenlerin kanun ve nizamları daha kolay bir biçimde bilip öğrenebilmeleri için Osmanlı Düsturu'nun Ermeni harfleriyle basılmış şeklinin gerekli olduğu düşünülmüştür. Kâr ve zararı Kılıççioğlu Kigork'un kendisine ait olmak ve ucuz bir biçimde satımını gerçekleştirmek üzere basım ve yayımına ruhsat verilmiştir. Ayrıca satımı yapıp tükendikçe Maarif Meclisi'nden aslını kontrol ettirip onay alınarak yeniden basımını yaptırabilmesi kararlaştırılmıştır.

Bu örneklerle benzer şekilde, 1865 yılında Ahmed Hilmi Efendi¹⁰⁸², William Chambers tarafından yazılan *Chambers's Historical Questions with Answers*:

¹⁰⁷⁹ BOA. İ.MVL. 554/24887, (H. 28 Muharrem sene 1283/M. 12 Haziran 1866). Ayrıca belgenin günümüz Türkçesine çevirisi için bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Suriye* (İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2013), 383-384.

¹⁰⁸⁰ BOA. İ.DH. 553/38513, (H. 29 Rebiülahir 1283 / M. 10 Eylül 1866).

¹⁰⁸¹ BOA. A. MKT.MHM. 362/71, (H. 5 Cemaziyelevvel 1283 / M. 15 Eylül 1866).

¹⁰⁸² Doğum tarihi bilinmemekle birlikte İstanbul'da doğmuş olan Ahmed Hilmi Efendi, Tercüme Odasında yetişmiş, burada görev almıştır. Çeşitli devlet memuriyetlerinin yanı sıra Mülkiye Mektebinde Târih-i Umûmî ve Coğrafya hocalığında bulunmuştur (Cengiz Yolcu, "Ahmed Hilmi Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), Ek.1/44. 1865 yılında kurulan Tercüme Cemiyetinde üye olarak görev yapmıştır (BOA. A. MKT.MHM. 336/37, (H. 7 Safer 1282 / M. 2 Temmuz 1865). Özellikle Tanzimat Dönemi'nde yayımlamış olduğu Batı'dan tercüme eserlerle bilinmektedir. *Târih-i Umûmî*'nin yanı sıra Alman istatistik ve siyasal ekonomi uzmanı Otto Hübner'den de bir tercüme yapmış olup bu eser, *İlm-i Tedbîr-i Servet* adıyla yayımlanmıştır. Daha sonra bu eser, rüştiye mektebi öğrencilerine faydalı olacağı düşüncesiyle 1.000 nüshasının Maarif Nezaretince satın alınması kararlaştırılmıştır. BOA. İ. DH. 592/41225 (H. 14 Safer 1286/M. 26 Mayıs 1869); Akt: Yolcu, "Ahmed Hilmi Efendi", 44.

Embracing Ancient and Modern History adlı eseri *Târîh-i Umûmî* adıyla tercüme etmeye girişmiştir. Ahmed Hilmi'nin bu girişimi, devrin Maarif Nazırı Ahmed Kemal Efendi'nin bu yöndeki teşvikleri sonucunda hasıl olmuştur. 12 cilt olarak basılması planlanan ve farklı tarihlerde farklı edisyonlar halinde yayımlanan eserin ilk cildi, 19 Aralık 1866'da tamamlanarak Matbaa-i Âmire'de 600 nüsha olarak basılmıştır. Kısa bir süre sonra 700 nüsha daha basılan bu ilk cildin, özellikle Mülkiye Mektebi başta olmak üzere ülkedeki okullarda ders kitabı olarak okutulması kararlaştırılmıştır¹⁰⁸³. Bununla birlikte yaptığı işi devam ettirmesi için teşvik olması maksadıyla Ahmed Hilmi Efendi'ye bir mükâfat verilmesi düşünülmüştür. Ancak bu gibi eser yazma ve tercüme etme faaliyetlerinde bulunanlara verilmek üzere Maarif Nezareti bütçesinden ayrılan bir çeşit ödül-harcama kalemi bulunmadığından ötürü; Ahmed Hilmi Efendi'ye 12 ciltlik eserin, tercümesini tamamladığı her bir cildi için padişahlık makamınca özel olarak 5.000 kuruş atıyye-i seniye verilmesi kararlaştırılmıştır¹⁰⁸⁴.

Bu tercüme eser, ilk defa Türkçe olarak yayımlanan genel dünya tarihi niteliğini taşıması ve Osmanlı-Türk tarih yazıcılığında yeni bir aşamaya işaret etmesi yönüyle oldukça önemlidir. Ayrıca Osmanlı'da daha sonra yazılan genel tarihlere de öncülük etmiştir¹⁰⁸⁵. Bununla birlikte müellifin bu eseri Ahmed Kemal Efendi'nin teşvikleriyle vücuda getirmiş olması ise Kemal Efendi'nin Avrupa kültür ve medeniyetinden yapılan tercüme faaliyetlerine ne derece önem verdiğinin bir başka göstergesi olarak ele alınabilir. Nitekim reformist ve modernist bir Osmanlı yenilikçisi olan Kemal Efendi'nin 1851 yılında Encümen-i Daniş, 1865 yılında Tercüme Cemiyeti gibi tercüme müesseselerinin kuruluşunda gösterdiği çaba da bu bakış açısını desteklemektedir. Ayrıca Kemal Efendi, tüm bu gayretlerinde Tanzimat Dönemi'nde modern bakış açısıyla kurulmuş mekteplere Batı'dan tercümeler yoluyla modern ders kitapları temin etme sorumluluğu ile hareket etmiştir.

Eser basım faaliyetlerinin yanında bu dönemde özel matbaa kurmaya yönelik girişimlerin de olduğu görülmektedir. Maarif Nazırı Kemal Efendi, Boyacıoğlu (Boyacıyan) Agob Efendi adlı kişiyi matbaa için gerekli birtakım alet ve edevatı (kâğıt, basım tezgâhı vs.) temin edip satın alması için Londra, Paris, Viyana'ya göndermiştir.

¹⁰⁸³ Yolcu, "Ahmed Hilmi Efendi", Ek.1/44.

¹⁰⁸⁴ BOA. A. MKT.MHM. 381/50, (H. 5 Muharrem 1284 / M. 9 Mayıs 1867).

¹⁰⁸⁵ Yolcu, "Ahmed Hilmi Efendi", Ek.1/44.

Ayrıca 24 Ağustos 1865 tarihinde ilgili yerlerdeki elçiliklere haber verilerek Agob Efendi'nin bu seyahatinde kendisine gerekli yardımda bulunulmasını istemiştir¹⁰⁸⁶.

Kemal Efendi'nin Osmanlı'da matbaa kurma adına özel teşebbüse verdiği desteğin bir örneği olan Agob Boyacıyan'ın Avrupa'ya gidip geldikten kısa bir süre sonra matbaa kurmak için gerekli malzemeleri temin ettiği anlaşılmaktadır. Boyacıyan'ın Maarif Nezaretine göndermiş olduğu bir dilekçeye istinaden oluşturulan belgede Boyacıyan'a kitap ve risale basımı için matbaa kurmasına şartlı olarak müsaade edilmiştir. 23 Şubat 1867 tarihli belgenin ilk bölümünde, İstanbul'da bulunan bazı matbaalarda kanunlara aykırı bir şekilde yasaklı kitap basım ve yayımının yapıldığı haber alındığı ifade edilmiştir. Bundan ötürü bu türden zararlı ve yasaklı yayın basımına giden matbaalara meydan verilmemesi için gerek bu defa kuruluşu için izin istenen matbaada ve gerek mevcut matbaalarda bundan böyle basılacak kitapların bir örneğinin Meclis-i Maarife gönderilmesi gerekmektedir. Meclis-i Maarif tarafından basılacak kitap üzerinde inceleme yapıp zararlı bir yanı olup olmadığı tespit edilecektir. Bu inceleme sonucunda olumlu görüş bildirilen kitapların basım ve yayımına izin verilecek aksi halde olanlara ise izin verilmeyecektir. Söz konusu bu yeni uygulamadan dolayı Boyacıyan'ın açılmasına izin istediği matbaaya basım ve yayımla ilgili matbaa nizamlarında belirtildiği şekilde çalışacağına dair söz alınması şartıyla ruhsat verilmesi kararlaştırılmıştır¹⁰⁸⁷.

1867 yılında matbaa kurma girişimine bir örnek oluşturulan Boyacıyan'ın durumundan hareketle konuyla ilgili gerçekleştirilen prosedür ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede matbaa kurmak için dilekçeyle Maarif Nezaretine başvuruda bulunulmuş, akabinde Maarif Nezareti tarafından izlenecek prosedüre ve uygulama belirlenmiştir. Daha sonra konu Meclis-i Valaya havale edilmiştir. Burada görüşmeye alınan konu hakkında hâlihazırda birtakım problemler olduğu saptanarak açılması için ruhsat istenen matbaaya şartlı bir biçimde izin verilmesi karara bağlanmıştır. Akabinde padişahlık makamından onay alındıktan sonra ruhsat verilen matbaayla ilgili resmi yazı Maarif Nezaretine gönderilmiştir.

Üçüncü ve son olarak basım ve yayım yasakları konusunda döneminde Maarif Nazırı Kemal Efendi'nin, çok konuşulan bir uygulamasından bahsedilebilir. Devrin meşhur yayım organlarından biri olan Muhbir Gazetesi'nin kapatılması meselesi Mart 1867'de gündemi işgal eden bir konu olmuştur. Muhbir'in 10 Mart 1867 tarihli 32.

¹⁰⁸⁶ BOA. Hariciye Nezâreti İdare [HR.İD.] 1456/57, (H. 1 Rebiülahir 1282 / M. 24 Ağustos 1865).

¹⁰⁸⁷ BOA. A. MKT.MHM. 375/16, (H. 18 Şevval 1283 / M. 23 Şubat 1867).

sayısında Ziya Bey'in yazmış olduğu bir yazıda “...bir kurdun ormanda rastladığı kuvvetli beş öküzün hep birden hakkından gelemeyeceğini anlayınca hile yoluna saparak bunların hepsini birer birer ve arkadaşlarının rızasıyla nasıl öldürdüğü...” anlatıldıktan sonra Osmanlı’yı oluşturan unsurların İmparatorluktan ayrılması için Rus Çarlığı’nın başvurduğu oyunlara gönderme yapılmıştır. Sonrasında ise Osmanlı ülkesinde bir Millet Meclisi açılması konusunda o sıralarda bazı gazetelerde çıkan yazılardan bahsedilerek “...Gelelim Millet Meclisi bahsine. Vakıa bir Devletin otuz kırk milyon reayasının hayat ve mematı üç dört kimesnenin elinde olmaktansa birkaç yüz kişiden mürekkeb ve âzası her sınıf kavmin muteberanından müretteb bir heyetin elinde olmak daha evlâ ve akla daha evfaktır. Zira üç dört kişinin ağraz-ı günagûn ile su-i idare etmeleri ve bundan mülke ve millete türlü zararlar isabet etmesi emr-i tabîi olduğuna mukabil birkaç yüz kişinin birden bu hataya düşmiyeceği derkârdır...” ifadelerine yer verilmiştir. Bahsi geçen yazının sonunda devamının daha sonra yayımlanacağı belirtilmiş olmasına rağmen Babıali Hükümeti buna engel olmak maksadıyla gazeteyi bir ay süreyle kapatmış ve gazetenin muharriri Ali Suavi’yi Kastamonu’ya sürgüne göndermiştir. Maarif Nazırı Kemal Paşa imzasının yer aldığı Muhbir gazetesinin imtiyaz sahibine gönderilen resmî tebliğde “*Muhbir gazetesinin hükümet aleyhine mucib-i tağlit-i ezhan olacak bazı ekâzib ve eracif neşretmeği itiyad edinmesi ve bhusus şu günlerde çıkardığı numaralarda hilâf-ı kanun pek çok uygunsuz ve esassız şeyler bulunduğu...*” sebebiyle Matbuat Nizamnamesi’nin 27. bendinde belirlendiği şekilde bir ay süreyle kapatılması kararı bildirilmiştir. Gazetenin imtiyaz sahibi Filip Efendi ise çıkardığı bir ilâveye Maarif Nazırının tebliğ metnini olduğu gibi yayımlayarak gazetesinin neden kapatıldığını tam olarak anlayamadığını, hangi sayısında ne türden bir sakınca bulunduğunun açık bir şekilde ifade edilmesi gerektiğini ifade etmiştir¹⁰⁸⁸.

Görüldüğü üzere Hükümet, Muhbir’de çıkan haberleri yalanlamakla birlikte ilgili kanun mevzuatı çerçevesindeki resmi bir dayanakla gazetenin yayım hayatına bir aylık süreyle sınırlama getirmiştir. Yayım yasağıyla ilgili söz konusu uygulamadan hareketle Hükümetin farklı düşünceleri dizgine almaya çalışarak kendi otoritesini sarsacak ve kamuoyunda infial yaratacak haberlerin yayılmasını önleme çabasına girdiği anlaşılmaktadır. Daha çok Sultan II. Abdülhamid Dönemi ile özdeşleştirilen sansür, basım ve yayım yasakları mevzusunun aslında böyle bir arkaplanı olduğunu

¹⁰⁸⁸ İskit, *Türkiyede Matbuat*, 24.

göstermesi bakımından dikkate değerdir. Özellikle de 1860'lı yıllarda özel ve yarı özel gazetelerin ortaya çıkmasıyla birlikte basım ve yayım hayatında devlet kontrolünün gecikmeden getirildiği, hemen eş zamanlı olarak konuyla ilgili Matbuat Nizamnamesi gibi resmi düzenlemelerin oluşturulduğu görülmektedir. Böylelikle modern devlet yapılanmasının ön gördüğü düzene uygun şekilde merkezi devlet otoritesi ve kontrolünün -her alanda yapılmaya çalışıldığı gibi- ülkenin basım ve yayım hayatında da kendini gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu noktada Maarif Nazırı Kemal Efendi'nin de Hükümet üyesi bir devlet adamı olarak Yeni Osmanlılar diye bilinen entelektüel zümrenin yanında değil karşısında yer aldığı ifade edilebilir. Nitekim Ali Suavi ve Ziya Paşa gibi söz konusu zümrede yer alan kişilerin yayımlarının engellenmesine yönelik uygulamalara imza atmış olduğu görülmektedir.

3.3.9. Eğitimin Genel Durumu Hakkında İstatistiki Veriler

1866 yılında Maarif Nezareti tarafından bir rapor hazırlanmıştır. Bu raporda Osmanlı ülkesindeki eyalet ve liva ve kazalarda bulunan mekteplerin sayısı, çalışan personel ve mekteplerin çeşitli ihtiyaç kalemleri için yıllık ödenen tutarlar belirtilmiştir¹⁰⁸⁹. Meclis-i Ahkam-ı Adliyenin talebi üzerine hazırlanan ve Maarif Nazırı Kemal Efendi'nin imzasının bulunduğu 22 Eylül 1866 tarihli bu raporda yer alan bilgiler doğrultusunda oluşturulan tablo aşağıda sunulmuştur¹⁰⁹⁰:

Tablo 1. 13.

1866 yılı sıbyan ve rüştiye mektebi sayıları ve giderleri

Okul türü	Sayısı	Gider
Tam rüştiye	89	1.279.800
Nısf rüştiye	4	26.800
Vergiye ilaveten kurulmuş olan rüştiye	5	82.600
Sıbyan mektebi	97	242.200
<i>Toplam</i>		<i>1.631.400</i>

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere Osmanlı ülkesindeki tam rüştiye mektebi sayısı 89'dur. Buralarda görev yapan muallim-i evvel, muallim-i sani, bevvap ve hatt dersi hocalarının maaşları ile mekteplerin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması için ödenen yıllık masrafların toplamı 1.279.800 kuruştur. Nısf diye tabir edilen yarım rüştiye türündeki okul sayısı dört olup bunların maaş ve masraflarının toplamı 26.800

¹⁰⁸⁹ BOA. MVL. 879/12, 1-1, (R. 18 Ağustos 1282 / M 30 Ağustos 1866).

¹⁰⁹⁰ BOA. MVL. 879/12, 1-1, (R. 18 Ağustos 1282 / M 30 Ağustos 1866).

kuruştur. “Vergiye ilaveten kurulmuş olan” rüştiye sayısı beş olup bunların maaş ve masraflarının toplamı 82.600 kuruştur. Sıbyan mekteplerinin sayısı 97 olup bunların maaşları toplamı 242.200 kuruştur. 1866 yılında mektepler için devlet hazinesinden tahsis edilen genel toplam tutar ise 1.631.400 kuruştur.

Burada nısf/nim diye tabir edilen yarım rüştiyeler maarife finansman sorununu kolay yoldan çözemeyen Hükümetin, taşrada rüştiye mekteplerinin yaygınlaştırılması için bulduğu ekonomik bir çözümdür. Bu uygulamada yarım rüştiyelere muallim-i evvel ataması yapılmayıp bunun yerine daha düşük ücretle çalışan ve mektebin kurulduğu yerdeki ulema arasından seçilen muallim-i sâniler tayin edilmiştir. Bu şekilde açılan yarım rüştiye mekteplerinde muallim-i sâniyenin yanında bir de bevvap adı verilen hizmetli görev almıştır¹⁰⁹¹.

Görüldüğü üzere ilk örnekleri Kemal Efendi’nin kuruculuğunda 1847 yılında açılmaya başlanan rüştiye mektepleri zamanla ülke geneline yaygınlaştırmaya çalışılmıştır. Bu dönemde başta 1853-1856 yılları arasında gerçekleşen Kırım Savaşı olmak üzere devlet ekonomisini olumsuz etkilemiş olaylardan ötürü yeni rüştiye mektebi açma uygulamalarında daha az masraf gerektiren farklı bir yöntemle başvurulmuştur. Bu durum günün mevcut koşullarına göre çözüm odaklı hareket edilerek modern mekteplerin yaygınlaştırılmasına durak verilmediğini göstermektedir. Bununla birlikte muallim-i sanilerin yöre ahalisinden ve geleneksel profile sahip ulemadan seçilmesinin, bu dönemlerdeki tüm rüştiyeler için geçerli olan bir uygulama olması bu mekteplerin modernliğine kuşkuyla yaklaşılmasını zorunlu kılar. Netice itibarıyla her ne kadar mektep programları ve ders araç gereçleri merkezden gönderilmiş olsa da programın uygulayıcıları olan muallimlerin bilgi, beceri ve donanımlarıyla oluşan eğitim felsefeleri/profilleri, muallimlerin öğretim uygulamalarını etkilemiştir. Sonuç olarak Tanzimat Dönemi’nde Osmanlı modern mekteplerinin aşamadığı bir güçlük olan modern öğretim ilke ve yöntemlerine hâkim öğretmen ihtiyacı bu mekteplerdeki eğitimin niteliğini doğrudan etkilemiştir.

3.4. I. Şura-yı Devlet Üyeliği Dönemi Eğitim Politika ve Uygulamaları

Osmanlı Devleti’nde karar alma ve politika üretme organı olarak faaliyet gösteren Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye 5 Mart 1868 tarihli bir iradeyle ikiye

¹⁰⁹¹ Ercan Uyanık, “Tanzimat Döneminde Modern Eğitimin Yaygınlaştırılması Yolunda Pratik Bir Çözüm: Yarı(m) Rüştiyeler”, *Tarih Dergisi* 49 (2009), 91-111.

bölünmüş ve yeni düzenleme gereğince Şura-yı Devlet kurulmuştur. Beş daireden oluşan Şura-yı Devletin Maarif Dairesinin amacı, ülkede eğitimin yaygınlaştırılması amacıyla mektep ve medreselerle ilgili uygulamalar hakkında politika üretmek ve maarifle ilgili idarî davalara bakmaktır¹⁰⁹². Maarif Dairesinin kuruluşu ile birlikte başkanlığına Ahmed Kemal Efendi atanmıştır. Dolayısıyla Kemal Efendi, bu görevde iken artık maarifin uygulanması veya Nezaret bünyesinde politikalar geliştirilmesi sürecinden daha öte bir görevi icra etmiş, ülkede maarifle ilgili en üst kademedeki politika üreten birimin başında yer almıştır.

Kemal Efendi, bu görevde bulunduğu sırada başta 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi olmak üzere eğitim reformlarının yasal bir zemine oturtulması noktasında geliştirilen pek çok politika metninin altına imza atmıştır¹⁰⁹³. Bu çerçevede 5 Mart 1868 tarihinden itibaren Kemal Efendi'nin Evkaf-ı Hümâyün Nazırlığına atandığı 25 Ekim 1870 tarihine kadarki süreçte, Şura-yı Devlet Maarif Dairesinde Kemal Efendi'nin başkanlığında alınan kararlar ve üretilen politikalar aşağıdaki kısımda tematik bir tasnifle sunulmuştur.

3.4.1. Rüştîye Mekteplerin Yaygınlaştırılması

Selanik vilayetine bağlı Kesriye kazasında inşasına başlanan ancak uzun süre tamamlanamayan rüştîye mektebi, 1868 yılı ortalarına doğru, mahallî unsurların desteğiyle tamamlanabilmiştir. Bunun üzerine kazadan Maarif Nezaretine gönderilen bir yazıda, söz konusu mektebe muallim ataması yapılması talep edilmiştir. Bu talebe ilişkin Şura-yı Devlet Maarif Dairesinde verilen karara göre; kaza ahalisinin mektep kurma bağlamındaki bu takdire şayan hareketinin devlet nezdinde takdir edilmesi ve Takvim-i Vekayi gazetesinde ilan edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu yeni rüştîye mektebine muallim-i evvel olarak aylık 625 kuruş maaşla Süleyman Efendi (açıkta bulunan/eski Laskovik Rüştîye Mektebi Muallimi) ve bevrap olarak da 83 kuruş maaşla mahallince münasip bir kişinin atanması; mektebin çeşitli diğer masrafları için yıllık 1.000 kuruş tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır¹⁰⁹⁴. 24 Temmuz 1868 tarihinde ise padişahlık makamında gerekli onay alınmıştır¹⁰⁹⁵.

¹⁰⁹² Çora, *Danıştay'ın Gelişim Süreci*, 92.

¹⁰⁹³ Ahmed Lütüfî, *Lütüfî Efendi Tarihi*, 9-13.

¹⁰⁹⁴ BOA. İ.ŞD. 5/287, 1-1, (H. 27 Safer 1285 / M. 19 Haziran 1868).

¹⁰⁹⁵ BOA. İ.ŞD. 5/287, 3-1, (H. 3 Rebiülevvel 1285 / M. 24 Temmuz 1868).

Yeni bir mektep kuruluşunda devletin öğretmen atama ve mektebin çeşitli ihtiyaçları için bütçe tahsis etme vb. konular hakkında karar verme yetkisi, bu tarihten önceki durumlarda, Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye uhdesindedir. Ancak yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere, 1868 yılında Şura-yı Devlet ve buraya bağlı Maarif Dairesinin kuruluşunun ardından devletin yeniden yapılandırma faaliyetleri çerçevesinde maarife ilişkin karar alma mekanizmasında da değişiklik olmuştur. Bu çerçevede Ahmed Kemal Efendi, Maarif Dairesi Başkanı sıfatıyla eğitim politika ve uygulamalarının odak noktasında yer alan bir kişidir. Ayrıca 1847 yılında Mekâtib-i Umumiye Muavinliği görevindeyken ilkinin kendisinin kurmuş olduğu rüştiye mektepleriyle, bu sefer maarife yönelik üst düzey politika oluşturma ve karar alma merci olarak ilgilenmiştir.

3.4.2. Saraybosna'da Hristiyan Kadınlar İçin Açılan Dikiş ve Nakış Mektebine Özel Bütçe Tahsisatı

22 Haziran 1868 tarihinde Şura-yı Devlet Maarif Dairesinin karara bağladığı konulardan biri de Balkanlarda faaliyet gösteren bir kız mektebi ile ilgilidir. İlgili arşiv belgesine göre; Saraybosna'da bulunan Hristiyan kız çocuklarına nakış ve dikiş öğretmek için 1863 yılında İstafa(?) adlı bir kadının öncülüğüyle bir kız mektebi kurulmuştur. 1868 yılına gelindiğinde ise bütçe yetersizliği ve ekonomik imkansızlıklardan ötürü mektebin büyük sıkıntı içerisine düştüğü belirtilmiştir. Söz konusu mektebin faaliyetinin devamını sağlayabilmek için merkezden 4800 kuruş bütçe tahsis edilmesi istenmiştir. Şura-yı Devlet Maarif Dairesine havale edilerek burada görüşülüp incelemeye alınan bu konuyla ilgili olarak ayrıntılı bir çalışma yapılmıştır. Mektebin kurucu müdiresi denilebilecek olan ve bu sırada İstanbul'da bulunan kişiyle mektebin ihtiyaçları hakkında özel bir görüşme yapılmıştır. Bu görüşmede mektebin müdiresi mali sıkıntıların çözümü için ahalinin yardımlarına da başvurulduğu ancak bir yeterli bir çözüme ulaşamadığını ifade etmiştir. Ayrıca bir süre önce Bosna'da bulunan Divan-ı Ahkam-ı Adliye reisinin mektebin takdire şayan olan çalışmalarını ve buna karşılık içinde bulunduğu büyük sorunları bizzat yerinde gördüğünü belirterek ödenek tahsis edilmesi talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine Divan-ı Ahkam-ı Adliye reisinin konuyla ilgili bilgisine başvurulmuş; Saraybosna'nın Hristiyan halkı için bu mektebin çok önemli olduğu ve müdiresinin mektebin faaliyetine devamı için büyük azim ve çaba gösterdiği yönünde alınan olumlu görüş neticesinde söz konusu mektebe 7.200 kuruş aylık tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır.

Bosna vilayeti gibi önemli bir yerin merkezi olan Saraybosna’da açılmış olan bu güzide kız mektebinin faaliyetine devam etmesinin elzem olduğu ifade edilmiştir. Mektebin faaliyetlerine ara verildiği takdirde söz konusu tahsisatın kesileceği belirtilmiştir. Bununla birlikte mektep müdiresinin manevi fedakarlığının yanı sıra mektep için fazlasıyla maddi fedakarlıkta bulunduğundan ötürü müdireye 5.000 kuruş atıyye-i seniyye verilerek ödüllendirilmesine karar verilmiştir¹⁰⁹⁶. 30 Haziran 1868 tarihinde bu kararlar hakkında padişahlık makamından onay alınmıştır¹⁰⁹⁷.

3.4.3. Mekteplerin Fiziki İhtiyaçlarının Karşılanması

İstanbul’daki bir rüştiye mektebinin fiziki ihtiyaçlarına yönelik konu, Şura-yı Devlet Maarif Dairesinde görüşülmüştür. Galata semtinde Çeşme Meydanı’nda rüştiye mektebine dönüştürülmüş olan eski sıbyan mektebi binasının yeterli bir dershanesi bulunmaması nedeniyle öğrencilerin, derslerini “mütalaahane” denilen küçük etüt odasında işlemekte olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca bu durumun, öğrencilerin zihinlerinin karışmasına ve sağlıklı bir öğretim süreci uygulanamamasına neden olduğu belirtilmiştir. Es-Seyyid Kemal Efendi’nin mührünün de yer aldığı Maarif Dairesi tarafından mektebin alt kısmında bulunan dükkânlar üzerine kargir olarak bir bap derslane inşasının başlatılması ve yapılan keşfe göre bu iş için 4.900 kuruşun tahsis edilmesine karar verilmiştir¹⁰⁹⁸. Konu ile ilgili olarak padişahlık makamından 30 Temmuz 1868 tarihinde gerekli onay alındıktan sonra gereğini yapılması hususunda Maliye ve Maarif Nezaretlerine bildirimde bulunulmuştur¹⁰⁹⁹.

3.4.4. Darümuallimîne Suriye’den Arapça Bilen Özel Öğrenciler Alınması

Kemal Efendi’nin Şura-yı Devlet Maarif Dairesi Başkanlığını yürüttüğü bu dönemde taşrada eğitim modernleşmesinin sağlanabilmesine yönelik bazı dikkat çekici politikalar geliştirildiği görülmektedir. Bu bağlamda Osmanlı yönetimi Tanzimat ile birlikte önem kazanan bir politika olarak merkeze uzak vilayetlerde sosyal disiplinasyonu sağlamak ve buradaki ahalinin devlete karşı sadakat duygularını güçlendirmek için eğitimi araç olarak kullanmayı yeğlemiştir. Doğrusu bu durum moderniteye bel bağlamış tüm toplumlarda öncelikle başvurulmuş güçlü bir

¹⁰⁹⁶ BOA. İ.ŞD. 6/304, 1-1, (H. 10 Haziran 1284 / M. 22 Haziran 1868).

¹⁰⁹⁷ BOA. İ.ŞD. 6/304, 4-1, (H. 9 Rebiülevvel 1285 / M. 30 Haziran 1868).

¹⁰⁹⁸ BOA. İ.ŞD. 8/430, 1-1, (H. 29 Rebiülevvel 1285 / M. 20 Temmuz 1868).

¹⁰⁹⁹ BOA. İ.ŞD. 8/430, 3-1, (H. 9 Rebiülahir 1285 / M. 30 Temmuz 1868).

politika olmuştur. Buna yönelik olarak ilk açıldıkları zamandan (1847) itibaren rüştiye mekteplerinin taşraya yaygınlaştırılması Osmanlı yönetiminin önemseydiği bir meseledir. Bu doğrultuda Suriye vilayetinde görüldüğü gibi rüştiyelerde eğitim faaliyetinin sürdürülebilmesi noktasında nitelikli öğretmen ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

Yerel halkın Arapça konuştuğu Suriye bölgesindeki mahallerde kurulan rüştiye mekteplerinde istihdam edilen muallimlerin Arapça bilmeleri amaca uygun bir eğitim faaliyetinin gerçekleştirilebilmesi için gerekli olmuştur. Nitekim Türkçe bilmeyen çocukların eğitimden istifade edebilmeleri, bu mekteplere Arapçaya hâkim muallimlerin atanmasına bağlıdır. Ne var ki Temmuz 1868'de Şura-yı Devlete konu olan durumdan anlaşıldığı üzere mevcut durumda Darülmualliminden mezun olanlar arasında Arapçaya gerektiği şekilde muktedir kişiler bulunmamaktadır. Bir başka deyişle Darülmuallimindeki öğretmen eğitiminden amaca uygun ve istenilen bir netice alınamadığı belirtilmiştir. Bu sorun üzerine Şura-yı Devlet Maarif Dairesi Başkanı Kemal Efendi önderliğinde toplanan daire üyeleri durumun vahametinin farkında olarak bu sorunun giderilebilmesi için kusursuz bir tedbir alınması gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu sorunun çözümü için Suriye ahalisinden Türkçe bilen, Arapça dilbilgisi ve anlatım becerisine sahip öğrencilerden on kişinin seçilerek Darülmualliminde eğitim görmek üzere İstanbul'a gönderilmesi daha uygun görülmüştür. Bu öğrencilere eğitim süreleri boyunca 130'ar kuruş maaş verilmesi ve öğrencilerin barınma ihtiyaçlarının karşılanması kararlaştırılmıştır¹¹⁰⁰.

Kemal Efendi'nin de mührünün bulunduğu Şura-yı Devlet Maarif Dairesindeki görüşmelerde alınan bu kararlar padişahlık makamınca uygun görülerek onaylanmıştır¹¹⁰¹. Anlaşılacağı üzere Osmanlı'nın merkezden uzak güney vilayetlerinden biri olan Suriye'de yaşanan bir eğitim öğretim problemine, Şura-yı Devlette verilen dikkat çekici bir kararla çözüm bulunmuştur. 1848 yılındaki kuruluşundan itibaren Darülmuallimîn programında Arapça dersinin bulunduğu ve okutulduğu bilinmekle birlikte; bu örnek olaydan hareketle Arapça derslerin yeterli düzeyde veril(e)mediği ve Darülmuallimîn mezunlarının Arapçaya hâkim olmadığı anlaşılmaktadır. Kısacası 1870'lere doğru gelindiğinde Darülmualliminden mezun bir muallimin, öğrencileriyle anlaşabilecek ve onlara gerekli dersleri verebilecek düzeyde bir Arapça bilgisine sahip değildir. Bu sorunun çözümü için Darülmuallimînin beslendiği öğrenci kaynağı sorgulanmıştır. Suriye vilayetinden hem Arapçaya hem de

¹¹⁰⁰ BOA. İ.Ş.D. 7/352, 1-1, (H. 21 Rebiülevvel 1285 / M. 12 Temmuz 1868).

¹¹⁰¹ BOA. İ.Ş.D. 7/352, 1-1, (H. 21 Rebiülevvel 1285 / M. 12 Temmuz 1868).

Türkçeye hâkim özel öğrenciler seçilmesi kararlaştırılmıştır. Böylelikle Darümualliminde bu öğrencilere pedagojik formasyon kazandırıldıktan sonra bunların Suriye vilayetindeki rüştiyelerde istihdam edilmesi planlanmıştır.

3.4.5. Taşrada Bulunan Rüştiye Mekteplerinde Fransızca Dersler Okutulması

Ahmed Kemal Efendi'nin Maarif Dairesi Başkanlığını yürüttüğü dönemde Şura-yı Devlete intikal eden konulardan biri de taşrada bulunan rüştiye mekteplerinde Fransızca dersler okutulması meselesi olmuştur. Bu çerçevede Maarif Nazırı Safvet Paşa ve Meclis-i Maarifin konuyla ilgili değerlendirilmelerine göre; taşrada bulunan Müslümanların öğrenim gördüğü rüştiye mekteplerinde Fransızca öğretilmesine dair Mayıs 1868'e kadar herhangi bir karar alınmadığı belirtilmiştir. Buna karşılık aynı şekilde taşrada bulunan azınlıklara mahsus Hristiyan mekteplerinde Fransızca ve hatta İngilizce eğitiminin yapılmakta olduğu; Müslüman çocuklarının ise bu farklı dillerin öğreniminden mahrum kaldığı belirtilmiştir. Bu doğrultuda -en azından şimdilik- 11 şehirde (İzmir, Selanik, Trabzon, Bursa, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Yanya, Girit, Manastır, Rusçuk, Edirne ve Filibe) bulunan rüştiye mektepleri programlarına Fransızca dersinin ilave edilmesi ve Fransızca bilen muallimlerin bir kısmının Ordu-yu Hümayundan diğer bir kısmının da ilgili şehirlerde bulunan askerî idadi mekteplerinden karşılanması önerilmiştir. Ayrıca bu düzenleme için gerekli tahsisatın Maarif Nezareti bütçesinden karşılanabileceği ifade edilmiştir¹¹⁰². Bu durum yabancı dil eğitimi politikaları çerçevesinde düşünüldüğünde bürokrasinin ihtiyacı olan yabancı dil bilen kalifiye personelin buradan sağlanmaya çalışıldığı ve taşrada ticaretin gelişimi için böyle bir uygulamanın planlandığı şeklinde yorumlanabilir.

Şura-yı Devlet Maarif Dairesine havale edilen bu öneriler görüşmeye alınmıştır. Ahmed Kemal Efendi ve Mehmed Said Efendi'nin müştereken hazırladığı 27 Mayıs 1868 tarihli Maarif Dairesi karar mazbatasında; daha öncelikle yabancı dil eğitiminin verildiği mektepler açılması için bir teşebbüste bulunulduğu ve bu konunun ciddiyle önemsendiği ifade edilmiştir. Rüştiye mekteplerinin üstünde bir eğitim kademesi olarak yabancı dil eğitimi de veren sultani mekteplerinin kurulması ve her vilayet merkezinde bir sultani açılmasıyla ilgili çalışmaların sürdürüldüğü vurgulanmıştır. Ek olarak, bu esas politikalar hayata geçirilene kadar bazı rüştiye mekteplerinin programlarına Fransızca derslerin konulması -en azından geçici bir süre için- uygun

¹¹⁰² BOA. İ.Ş.D. 9/446, 5-1, (H. 4 Safer 1285 / M. 27 Mayıs 1868).

görülmüştür. Bu mekteplerin masraflarının devlet hazinesinden karşılanması yerinde bulunmuştur. Ancak taşrada belirtilen mekteplerde Fransızca dersler açılmasıyla ilgili teklif yerinde bulunmakla birlikte bu dersleri okutacak muallimlerin bir kısmının (varsa) askerî idadilerde görevli zabıtândan karşılanması hususu istenilen faydayı sağlayamayacağı öne sürülerek kabul edilmemiştir. Bunun yanı sıra belirtilen şehirler arasında ismi geçen Girit ve Cezayir-i Bahr-i Sefid'in müstesna tutulması ve bunların yerine Sason ve Bosna şehirlerinin eklenmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca atanacak muallimlere aylık 500 ile 750 kuruş arasında maaş tahsisatının yapılmasına karar verilmiştir. Özellikle yabancı devletlerle ticari ilişkilerin gelişimi bakımından Bosna bölgesinin oldukça önem taşıdığı ve buradaki mekteplerde yabancı dil öğretiminin gerekliliği üzerinde durulmuştur. Bundan ötürü Saraybosna Rüştîye Mektebine bölge ahalisinden Fransızca bilen ehliyetli bir muallim tayin edilmesine şayet bu mümkün değilse gerekli muallimin merkezden (İstanbul) atanmasına ve ilk uygulamanın Bosna'da yapılmasının akabinde aynı usulün belirtilen diğer şehirlerde de peyder pey izlenmesine karar verilmiştir¹¹⁰³.

Taşradaki rüştiye mekteplerinde Fransızca okutulmasına yönelik olarak Maarif Nezaretinde geliştirilen ve Şura-yı Devlet Maarif Dairesinde şekillendirilerek kararlaştırılan bu politika Sadaret Makamı ve Sultan Abdülaziz'in onayından geçmemiştir. 5 Temmuz 1868 tarihli padişah iradesinin bulunduğu belgeden hareketle yenilikçi bir yaklaşımla girişilen bu iyi niyetli teşebbüsün realiteden yoksun olduğu ileri sürülebilir. Bu doğrultuda öncelikle *her kavmin o makule ulum ve fünunu kendi lisanında öğrenmesinin* lazım geldiği ifade edilmiş olmasına rağmen asıl sebep açık bir şekilde ifade edilmiştir¹¹⁰⁴:

“...taşra Mekâtib-i rüştiyesinde Fransızca okutmak için ihtiyar olunacak masraf henüz Türkçede mevcut olmayıp da ecnebi lisanlarında muharrer olan kütüb-i nafrican ehl ü erbabına tercüme ettirilerek bir yandan tab' ve neşr olunmasına sarf olunsa faidesi eam ve daha ziyade muvafık-ı tabiyet-i maslahat olacağı müselleme görünmeğin...”

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere söz konusu politika, devletin içinde bulunduğu mali imkansızlıklardan ötürü günün gerçeklerine uygun görülmemiştir. Mevcut durumda Türkçe eğitim öğretim için gerekli eğitim personelinin atanmasında sıkıntı çekilirken taşradaki mekteplere Fransızca öğretmen atanması kabul edilmemiş; bunun yerine yabancı dildeki birtakım faydalı ders kitaplarının çeviri yoluyla

¹¹⁰³ BOA. İ.Ş.D. 9/446, 5-1, (H. 4 Safer 1285 / M. 27 Mayıs 1868).

¹¹⁰⁴ BOA. İ.Ş.D. 9/446, 8-1, (H. 14 Rebiülevvel 1285/M. 5 Temmuz 1868).

Türkçeye kazandırılması önerilmiştir. Buradan hareketle 1868 yılında Osmanlı Devleti'nin rüştiye mekteplerine 11 Fransızca öğretmeni atayabilecek gücü sahip olmadığı tüm açıklığıyla ileri sürülebilir. Ne var ki konuya ihtiyatla yaklaşmanın fevri yorumları engelleyeceği dikkate alınarak Sadaret ve Padişahlık Makamlarının böylesi bir uygulamayı vakitsiz bulmuş, gerekli alt yapıyı sağlamadan bu işe girişmekten kaçınmış ve/veya Türkçe öğretimini yabancı dilde öğretimden daha öncelikli görmüş olabilecekleri söylenebilir.

3.4.6. Takvim-i Vekayi Gazetesi ile İlgili Düzenlemeler

1 Kasım 1831 tarihinde yayım hayatında başlayan ilk resmi Türkçe gazete olarak bilinen Takvim-i Vekayi daha sonraki dönemlerde başta Fransızca olmak üzere çeşitli dillerde yayımlanmıştır. Döneminin Avrupa basınındaki gazeteler gibi iç ve dış kamuoyunu daha düzenli ve hızlı bir şekilde bilgilendirmek amacıyla yayımlanan bu gazeteye devlet memurlarının yıllık aboneliği zorunlu tutulmuştur¹¹⁰⁵.

Kemal Efendi'nin Şura-yı Devlette bulunduğu dönemde Takvim-i Vekayi gazetesine ilişkin birtakım kararlar alındığı anlaşılmaktadır. Buna göre Maarif-i Umumiye Nezaretinin Şura-yı Devlete konuyla ilgili olarak gönderdiği 8 Haziran 1868 tarihli bir belgede, Gazetenin iş/işleyiş usul ve esaslarına dair birtakım resmi düzenleme önerileri yer almıştır. Takvim-i Vekayi'nin Cuma ve Pazar günleri hariç haftada beş gün çıkarılması için yazım ekibinin tamamlanması ve aylık 5.000 kuruş olan eski tahsisata ilave yapılması gerektiği ifade edilmiştir¹¹⁰⁶. Şura-yı Devletin Maarif Dairesinde etraflıca görüşülen bu konu hakkında; Takvim-i Vekayi'nin devlet için neden önemli olduğu, kuruluş amacı, yayın politikaları, hitap ettiği kesim, alıcıları ve yaşamış olduğu ekonomik sıkıntılar hakkında bilgi verilmiştir. 11 Temmuz 1868 tarihli söz konusu Şura-yı Devlet kararında; gazetenin yaşadığı ekonomik sorunlarla ilgili olarak çözüm yolları tartışılmıştır. Bununla birlikte, gazetenin yayım sayısının haftada beş güne çıkarılması kabul edilmeyerek hâlihazırdaki ihtiyaçlarının seri bir şekilde karşılanması kararlaştırılmıştır. Nihayetinde üç gün çıkarılacak olan gazetenin devlet memurlarına zorla satılması da özellikle reddedilerek bu uygulamaya son verilmiştir¹¹⁰⁷.

¹¹⁰⁵ Nesimi Yazıcı, "Takvîm-i Vekayi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/490-492.

¹¹⁰⁶ BOA. İ.DUİT. 136/43, (H. 12 Safer 1285/ M. 8 Haziran 1868).

¹¹⁰⁷ BOA. İ.DUİT. 136/43, 1-1, (H. 20 Rebiülevvel 1285 / M. 11 Temmuz 1868).

3.4.7. Öğretmen Atamalarına İlişkin Düzenlemeler

Temmuz 1868’de, Maarif Nezaretinden Şura-yı Devlete gönderilen bir belgede, Darümuallimîn mezunlarının öğretmen olarak atanmalarıyla ilgili uygulamada ortaya çıkan bir sorundan bahsedilmiştir. Maarif Nezareti, Darümuallimînden diploma alarak mezun olan öğretmen adaylarından bazılarının tayin olundukları yerlere gitmekten imtina ettiklerini ifade etmiştir. Bunun önüne geçmek için bir yaptırım olarak bundan sonra, Darümuallimîne alınacak kişilerin öğretimlerinin bitirip diplomalarını aldıktan sonra memur oldukları mahallere gideceklerine dair taahhütname ve senet alınması gerektiği ifade edilmiştir. Bu taahhüde uygun hareket etmeyenlerden ise öğrenim süreleri boyunca kendilerine verilen maaşın (bursun) ile birlikte öğretim sürecinde kendilerine yapılan tüm masrafların geri alınması teklif edilmiştir¹¹⁰⁸.

Maarif Nezaretinden gelen bu teklif, Şura-yı Devlet Maarif Dairesinde görüşülüp değerlendirilmiştir. Buna göre Darümuallimînler rüştiye mekteplerine öğretmen yetiştirmek için kurulmuş okullar olup bu okullar için devlet tarafından her türlü fedakarlık gösterilmiştir. Buna rağmen Darümuallimînde öğrenimlerini tamamlayan mezunların kendilerine teklif edilen görev yerlerine gitmeleri konusunda imtina etmeleri, maksadı aşan bir eylem olarak görülmüştür. Bunun önüne geçebilmek için Meclis-i Maarifin önerdiği şekilde bir mecburiyet uygulanması fikri esasında doğru ve isabetli görünmektedir. Fakat bu, oldukça sert bir uygulama olacaktır. Nitekim böyle bir uygulamaya geçildiği vakit Darümuallimin’e öğrenci bulmakta zorluk çekilebilecektir. *Nihayetinde Darümuallimîn mezunlarının atandıkları bir yeri beğenmeyip gitmeseler bile daha sonraki bir vakitte, -bunların meslekleri öğretmenlik olduğu için- kendilerine istedikleri yer verildiğinde gidip bu işi yapabileceklerdir. Yani bunların Darümuallimîn sıralarında kazanmış olduğu bilgi ve tecrübeden bir şekilde istifade edilebilecektir.* Buradan hareketle atandıkları göreve gitmeyenlerden, eğitim masraflarının geri alınması teklifi uygun bulunmamıştır. Buna karşın caydırıcı bir önlem ve yaptırım olarak atandıkları göreve gitmeyen Darümuallimîn mezunlarının, öğrenim süreleri boyunca kendilerine verilen maaşları (bursları) geri ödemeleri teklifi kabul edilmiştir¹¹⁰⁹.

Atandıkları görev yerine gitmek istemeyen öğretmenlere yönelik olarak söz konusu yaptırım, eğitim sisteminin öğretmen açığını vurgulayan bir uygulama olarak

¹¹⁰⁸ BOA. İŞD. 10/488, 3-1, (H. 6 Rebiülahir 1285 / M. 27 Temmuz 1868).

¹¹⁰⁹ BOA. İŞD. 10/488, 3-1, (H. 6 Rebiülahir 1285 / M. 27 Temmuz 1868).

önemli görünmektedir. Bu uygulamaya ilk defa, 1851 yılında Darülmuallemîn Müdürü Ahmed Cevdet Efendi'nin hazırlamış olduğu Darülmuallemîn Nizamnamesi'nde yer verilmiştir. Bu Nizamname'nin dördüncü bendinde; "*Darülmuallemîn talebesi müddet-i muayyende lazım olacak malumatı tahsil ettiklerinde gerek Dersaâdet'te ve gerek taşralarda her ne vakit ve her ne tarafa mekteb-i rüştiye hocalığıyla memur olsalar asla imtina etmeyeceklerini mübeyyin ellerinden birer kıt'a senet alınıp Mecliste hıfz olunacaktır*" şeklinde bir ifade yer almaktadır¹¹¹⁰. Dolayısıyla Darülmuallemîne öğrenci alım usullerine göre mezuniyet sonrası atanacağı öğretim görevini kabul edeceklerine dair sözleşme alınması hususuna¹¹¹¹, öğretmen atama politikası olarak daha Darülmuallemîn'in kurulduğu ilk yıllarda kararlaştırılmıştır. Yukarıda incelenen Şura-yı Devlet kararına bakıldığında ise bu politikanın uygulanması noktasında güçlükler yaşandığı anlaşılmaktadır.

1868 yılında maarif alanında Şura-yı Devlet Maarif Dairesine intikal eden konulardan birisi de taşraya tayin edilen muallimlerin harcırah ve maaş durumlarıyla ilgilidir. Burada, muallimlerin görev yerlerine gitmekten imtina etme sebeplerinin ne olduğu üzerinde durulmuştur. Bunların, harcırahlarının yetersizliğinden ötürü böyle bir tavır sergilediklerinin bilindiği ifade edilmiştir. Nitekim uzak bir vilayete atanmış olan bir öğretmenin görev yerine gidişi sırasında yapacağı birtakım masrafları karşılayabilmesi için diğer memurlara olduğu gibi bir harcırah verilmemektedir. Dolayısıyla bu durumun hakkaniyete uygun düşmediği ifade edilerek Maarif Nezaretinin bu konuda çalışma yapmasına ve muallimlere harcırah tahsisi uygulamasının hayata geçirilmesine karar verilmiştir¹¹¹².

İlgili belgede taşraya gönderilen muallimlerinin harcırah ve maaş durumları müzakere edilmiştir. Rütbe noktasında binbaşılığa ve alay eminliği rütbesine haiz olanlarla eşit olduğu belirtilmiş ancak muallimlerin maaşlarının daha az olduğu ifade edilmiştir. *Harcırahın saatte sekiz kuruş on para olarak verilmesi ve deniz yolu ile yapılacak yolculuklarda ikinci mevkiden bilet hesaplanması, muallim-i sanilerin dahi bu kaideden yararlanması ve kul ağalarına verilen harcıraha müsavî olması ve saatte beş kuruş olması ve bilet parası verilmesi gerektiği* ifade edilmiştir. Taşraya atanan muallimlerin maaşlarının iyileştirilmesi ve görev yerlerine ulaştığı günden itibaren

¹¹¹⁰ BOA. İ.MVL. 211/6894.

¹¹¹¹ Cüçük vd., "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e", 136-161.

¹¹¹² BOA. İ.ŞD.10/488, 3-1, (H. 6 Rebiülahir 1285 / M. 27 Temmuz 1868).

maaşlarının işlemeye başlaması gerektiği ifade edilmiştir¹¹¹³. Şura-yı Devletten Sadaret Makamına gönderilen bu teklif padişaha sunulmuş ve gerekli onay alınmıştır¹¹¹⁴.

Netice itibarıyla devletin, böyle bir uygulamayla, Osmanlı eğitim sistemine modern anlamda öğretmen yetiştiren (prosedürde) tek kaynak olarak olan Darülmualliminden mezun olanları kaybetmek istemediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Darülmuallimîne alınan öğrencilere öğretim süreleri boyunca yapılan masrafların, kamu kaynaklarının heba olması istenmemiştir.

3.4.8. Osmanlı Genel Eğitim Yasasının İlanı: 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi

1869 yılı başlarında yürürlüğe giren Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Türk eğitim tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olduğu gibi eğitim kurumlarının Batılılaşması istikametinde resmî devlet politikası olarak hazırlanmış oldukça kapsamlı bir belgedir. 1869'da Safvet Paşa'nın Maarif Nazırlığı zamanında düzenlenen bu Nizamname ile Osmanlı eğitimini uzun yıllar yönlendirecek bir sistem oluşturulmuştur.

Nizamname, Şûra-yı Devlet Maarif Dairesi tarafından hazırlanmıştır. Bu sırada, Midhat Paşa Şura-yı Devlet Başkanı, Kemal Efendi Maarif Dairesi Başkanı; Ziver, Emin, Aristarhi, İvanço, Artin ve Avram Efendiler Maarif Dairesi Üyeleri; Safvet Paşa Maarif Nazırı; Salih ve Sadullah Efendiler Maarif Dairesi Başkan Yardımcısı; Sermed ve Ekrem Efendiler Maarif Dairesi yardımcıları olarak görevlendirilmişlerdir¹¹¹⁵.

Nizamname'nin ortaya çıkışının arka planında Fransız eğitim modelinden etkilendiği bilinmektedir¹¹¹⁶. Bu etkinin oluşmasında Safvet Paşa'nın yanı sıra Ahmed Kemal Efendi'nin de büyük payı olduğu düşünülmektedir. Nitekim Kemal Efendi, 1866 yılında Avrupa'ya bir görevlendirme sonucu uğramış olduğu Paris'te temel eğitim kurumlarını ziyaret etmiştir¹¹¹⁷. Akabinde, Osmanlı Devleti Paris Elçiliği görevinde bulunan Safvet Paşa ile birlikte Fransa İmparatoru ile bir görüşme

¹¹¹³ BOA. İ.Ş.D. 10/488, 1-1, (H. 9 Cemaziyelevvel 1285 / M. 28 Ağustos 1868). Bu konunun yer aldığı, Maarif Nezaretinin gönderilen ve Şura-yı Devlette görüşülerek karara bağlanan belgede Maarif Dairesi Başkanı olarak "Es-Seyyid Ahmed Kemal" mührü bulunmaktadır.

¹¹¹⁴ BOA. İ.Ş.D. 10/488, 8-1.

¹¹¹⁵ Hasebe, "The 1869 Ottoman Public Education Act", 51/188.

¹¹¹⁶ M. Şükrü Hanioglu, "Batılılaşma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/148-152; İhsanoğlu, "Darülfunun", 521-525.

¹¹¹⁷ The Dundee Courier And Argus, no: 3998, (Wednesday-30 May 1866/Çarşamba-30 Mayıs 1866), 3.

gerçekleştirmiştir¹¹¹⁸. Ayrıca aynı ikilinin, Fransa'nın eğitim bakanı olan Victor Duruy ile Osmanlı Devleti'ndeki eğitim reformları üzerine önemli bir görüşme yaptıkları da bilinmektedir. Bu görüşmelerin detayları bilinmemekle birlikte, 1868 yılında Mekteb-i Sultaninin (Galatasaray Lisesi) kuruluşunda ve 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayımlanmasında önemli bir rol oynadığı ifade edilmektedir¹¹¹⁹. Öte yandan Avrupa'nın birçok şehrinin yanı sıra Paris'e daha önce birden fazla kez gitmiş olan Kemal Efendi, Fransız eğitim sistemini yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Dolayısıyla Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin hazırlandığı sırada, Şura-yı Devlet Maarif Dairesi başkanı olarak bu Nizamname'yi hazırlayan komisyona liderlik etmesi tesadüf değildir.

Beş bölüm ve 198 madde olarak hazırlanan 1869 Nizamnamesi'nde, Osmanlı eğitim sisteminin ilkokuldan üniversiteye kadar bütün öğretim kademelerindeki eğitim-öğretimin özellikleri, genel olarak tüm eğitim kurumlarındaki yönetim ve işleyişin ne şekilde sağlanacağı, okuldaki öğretmen vs. görevlilerin maaşları, okutulacak dersler, okullara öğrenci alım şartları, usulleri vs. gibi birçok konuda düzenlemeler yapılmıştır. Ayrıca eğitim sisteminin temelinde yer alan öğretmen yetiştirme uygulamalarına ilişkin konular Nizamname'de yer alan önemli konulardandır. Ayrıca söz konusu Nizamname'nin, eğitim teşkilatı bakımından da köklü yenilikler getirdiği görülmektedir. Her şeyden önce, eğitimin; yönetim, teşkilatlanma, yetki ve sorumluluklar gibi problemlerini, bir düzene sokmakta ve yasal kurallara dayandırmaktadır.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hazırlandığı vakit Şura-yı Devlette gündeme alınmıştır. Bununla ilgili 17 Haziran 1869 tarihli Şura-yı Devlet mazbatasında, devletin ve milletin ilim ve irfanda ilerlemesi halkı tahsile icbar edecek bir kaidenin teşkil edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bununla ilgili olarak Şura-yı Devlette bir nizamname layihası ve mazbata kaleme alınmıştır. Bu ikisi Meclis-i Mahsusa'da görüşülmüştür. Eğitimin gelişmesi için var olan temenninin fiile geçmesi, alınan esasların kabul edilmesi, gerekli olan okulların açılması gibi hususlar görüşülmüştür. Osmanlı ülkesindeki sıbyan mektebi sayısının 35.000-40.000 adet olduğu ve bunların masraflarının karşılanmasının ahaliye bırakılması, vilayetlerde rüştiye ve idadilerin masrafları, memurlarının maaşları gibi hususların dörtte birinin devlet tarafından karşılanması dörtte üçünün ise vilayetin ahali tarafından karşılanması gerektiği

¹¹¹⁸İnal - Yaşar, "Evkaf-ı Hümayun Nezareti", 50.

¹¹¹⁹Hasebe, "The 1869 Ottoman Public Education Act", 51/193.

belirtilmiştir. Sıbyan ve rüştiye okullarına nitelikli öğretmen yetiştirmek için Darülmuallimlerin ve Darülmualimatların açılması ile modern usullerde eğitim veren Sultani mektepleri ve kız rüştiye mekteplerinin açılması gerektiği belirtilmiştir. Sıbyan okullarının zorunlu hale getirilmesi öngörülmüştür. Kısım-1 ali derslerinden başarılı olanların devlet hizmetine alınması ve askerlikten muaf tutulmaları gerektiği belirtilmiştir. Gayrimüslimler de bu şekilde askerlikten muaf tutulabileceklerdir. Ancak gayrimüslimler askerlik kur’asında muaf oldukları zaman buna karşılık olarak maddi bir bedel ödeyeceklerdir. Gayrimüslim çocuklara din derslerinin kendi cemaatlerinin âlimleri tarafından verileceği belirtilmiştir. Türkçeye tercümesi elzem olan kitaplar için Meclis-i Kebir-i Maarifin Daire-i İlmiyesinin görevli olması ve kitap tercüme ve telifi için ihtiyaç duyulan masrafların karşılanabilmesi için yıllık 2.000 kese ayrılması öngörülmüştür¹¹²⁰.

Yukarıda sıralanan konular Meclis-i Mahsusta görüşülerek bunların neredeyse tamamı uygun bulunmuştur. Yalnızca kısım-1 ali derslerinden mezun olanların askerlikten muaf olmaları konusunda bir düzenleme yapılması gerektiği ifade edilmiştir. Akabinde Padişah’a sunulan bu belgeye ilişkin onay alınmıştır¹¹²¹.

Genel olarak değerlendirildiğinde Tanzimat’tan Cumhuriyet’e kadarki süreçte gerçekleştirilen eğitim politika ve uygulamalarının belki de en önemlisi Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nin hazırlanıp yayımlanmasıdır. Hatta o kadar önemlidir ki Cumhuriyet Dönemi eğitim yapılanmasına nisbi bir etki sağlamıştır. İlgili literatürde de vurgulandığı üzere bu Nizamname’de ortaya konulan politikalar eğitim sistemini başından sonuna şekillendiren oldukça kapsamlı bir özellik arz etmektedir¹¹²². Her ne kadar burada belirlenen politikaların aynı şekilde uygulamaya geçirilmesi çeşitli etkenlerden ötürü mümkün olmamış olsa da bu Nizamname ile birlikte eğitimde modernleşme sürecine sağlam bir politika temeli ve kapsamlı bir “yol haritası” kazandırılmıştır. Tanzimat Dönemi’nde Kemal Efendi, Safvet Paşa gibi eğitim alanında önemli hizmetlerde bulunmuş şahsiyetlerin çabasıyla ortaya çıkan bu yol haritası Osmanlı’nın son demlerine kadar işlevsel bir biçimde kullanılmıştır.

¹¹²⁰ BOA. İ.MMS. 37/1541, 1-1, (H. 7 Rebiülevvel 1286 / M. 17 Haziran 1869).

¹¹²¹ BOA. İ.MMS. 37/1541, 3-1, (H. 8 Rebiülevvel 1286 / M. 18 Haziran 1869).

¹¹²² Selçuk Akşin Somel, “1869 Tarihli Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi, Esbab-ı Mucibe Layihası ve İdeolojik Temelleri”, *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, 2015), 136-167; Hamza Altın, “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2008), 271-283; Mine Çağır - İbrahim Caner Türk, “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 4/11 (2007), 37-50.

Böylelikle bu vadede atılan adımlar Cumhuriyet Dönemi'nde daha özgün formlarla hayat bulan eğitim yapılanmalarına ciddi bir zemin oluşturulmuş ve yeni dönemin modern eğitim politikalarına pratikte fayda sağlayan tarihsel tecrübe niteliği ile katkı sağlamıştır.

3.5. III. Maarif Nazırlığı Dönemi Eğitim Politika ve Uygulamaları

Ahmed Kemal Paşa, 5 Ekim 1871 tarihinde (Safvet Paşa'nın yerine) Maarif Nazırlığı görevine tayin edilmiştir¹¹²³. Kemal Paşa'nın bu görevi çok uzun sürmemiş olup 5 Ocak 1872 tarihinde Şura-yı Devlet üyeliğine atanınca sona ermiştir. Dolayısıyla üç ay süreyle sürdürdüğü bu nazırlık döneminde ilişkin Nezaret bünyesinde gerçekleştirilen bir faaliyete ulaşamamıştır. Açıkçası bu nazırlık döneminde Kemal Paşa'nın görev süresi her ne kadar kısa da olsa Nezaret bünyesinde birtakım rutin eğitim yönetimi uygulamalarının sürdürüldüğü ve belirli ölçülerde icraatta bulunduğu düşünülmektedir. En azından bu süreçte yayımlanmasının ardından birkaç yıl geçmiş olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesini uygulamaya yönelik olarak çeşitli girişimlerde bulunulmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Ne var ki araştırma sürecinde incelemeye alınan veri kaynağı gruplarından bu doğrultuda bilgi sağlanamamıştır. Bu durum ise veri kaynaklarının bir sınırlılığı olarak değerlendirilebilir.

3.6. IV. Maarif Nazırlığı Dönemi Eğitim Politika ve Uygulamaları

Ahmed Kemal Paşa, Şura-yı Devlet üyeliği görevindeyken *maarif alanında bilinen ve güvenilen bir beceri ile donanımına sahip olduğunun* altı çizilerek 5 Aralık 1872 tarihinde Maarif Nazırlığına dördüncü kez atanmıştır¹¹²⁴. Bu atamadan dolayı Maarif Nezareti personelinin büyük memnuniyet duyduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki Kemal Paşa'nın atama haberinin ardından Nezaret personeli tarafından padişahlık makamına hitaben bir teşekkür mektubu kaleme alınmıştır. Sultan Abdülaziz'e yapılan

¹¹²³ BOA. İ.DH. 639/44434, (H. 20 Recep 1288 / M. 5 Ekim 1871). Ayrıca söz konusu atamalar için ilgili şahıslara bildirimde bulunulmuştur. Bkz. BOA. MB.İ.25/40, (H. 20 Recep 1288 / M. 5 Ekim 1871).

¹¹²⁴ BOA. İ.DH. 659/45890, (H. 4 Şevval 1289 / M. 5 Aralık 1872).

bir dua ile başlayan söz konusu mektupta Kemal Paşa ile ilgili yer alan ifadeler dikkat çekicidir¹¹²⁵:

“...bu kerre devletlû Kemal Paşa hazretlerinin Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesine nasb ve tayini cümlemizin mucceb-i müsâr ve memnuniyeti olmuştur. Malum-ı âli-i hazret-i vekâlet-penâhileri buyrulduğu üzere paşa-yı müşarünileyh hazretleri şimdiye kadar maarifçe pek çok tesisât-ı nafiâyâ muvaffak olduğu gibi bundan böyle dahi maarifin terâkkisine hasr-ı efkâr eyleyeceğinden ve bu ise kullarınca vazifemizin hüsn-i ifasında badi-i şevk ü gayret olacağından asla şüphe olmadığından...”

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Kemal Paşa'nın Maarif Nezaretine tayin edilmesi, mektubun altında imzaları da yer alan Nezaret heyeti tarafından sevinçle karşılanmıştır. Onun daha önceki görevlerinde Osmanlı maarifinin gelişimi için büyük katkıları bulunduğu bahisle yeni atandığı bu Maarif Nazırlığı görevinde de şüphesiz aynı şekilde çaba sarf edeceğine inanıldığına vurgu yapılmıştır. Bu durumun Nezaret personeli olarak görevlerini en iyi şekilde yerine getirebilmeleri için kendilerine büyük bir motivasyon kaynağı olduğu belirtilmiştir.

Hem kendisi hem de birlikte çalıştığı Nezaret personeli için pek olumlu görünen bu atmosfer altında 5 Aralık 1872'de görevine başlayan Kemal Paşa, 23 Nisan 1873'e kadar Nazırlık görevini sürdürmüştür. Yaklaşık beş ay kadar süren bu görevi boyunca Maarif Nezareti bünyesinde geliştirilen eğitim politikaları ve bu yönde gerçekleştirilen uygulamalar aşağıdaki bölümde tematik bir tasnifle ele alınmıştır.

3.6.1. Rüştîye Mekteplerinin Yaygınlaştırılması

1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yayımlanışıyla birlikte ülkede rüştîye mekteplerinin yaygınlaştırılması için kapsamlı bir çalışma başlatılmıştır. Bu Nizamname'ye göre Osmanlı ülkesindeki okullar genel olarak iki kısma ayrılmıştır: Umumi (Genel) ve Hususi (Özel) okullar. Umumi okullar devlet yönetiminde ve sıbyan-rüştîye, idadi-sultani ve yüksekokullar olmak üzere üç kademedede yapılandırılmış eğitim kurumlarıdır. Hususi okullar ise şahıs ve cemaatler tarafından özel idareyle yönetilen ve devlete bağlı olarak faaliyet gösteren eğitim kurumlarıdır¹¹²⁶.

¹¹²⁵ BOA. İ.DH. 659/45916, (H. 11 Şevval 1289 / M. 12 Aralık 1872). Ayrıca bkz. Ek. 13.

¹¹²⁶ 1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi metni için bkz. BOA. İ.MMS. 37/1541; BOA. ŞD. Defter no: 234; *Düstur* (H.1289), 1. Tertip, Cilt 2/ 184-219; Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim*, 437-474.

Nizamname'nin ilanıyla birlikte Osmanlı Devleti'nde hem umumi hem de hususi okulların sayılarında önemli bir artış olduğu görülmektedir. Bu çerçevede Nizamname'nin ilan edilmiş olduğu 1869 yılında İstanbul'da iki rüştiye idâdîsi, 11 erkek rüştiyesi ve bir nısf rüştiye olmak üzere toplam 14 mektep bulunmakta ve bu mekteplerde 1.673 öğrenci öğrenim görmektedir¹¹²⁷. 1870 yılında dört rüştiye idâdîsi, 13 erkek rüştiyesi olmak üzere toplam 17 mektep bulunmakta ve bu mekteplerde toplamda 1.673 öğrenci öğrenim görmektedir¹¹²⁸. 1871 yılında dört rüştiye idâdîsi ve 14 erkek rüştiyesi 18 mektep bulunmakta ve bu mekteplerde toplamda 1.785 (342+1.443) öğrenci öğrenim görmektedir¹¹²⁹. 1872 yılında 18 mektepte dört rüştiye idâdîsinde 516 ve 14 erkek rüştiyesinde yaklaşık 1.408 olmakla birlikte toplamda yaklaşık 1.927 öğrenci öğrenim görmektedir¹¹³⁰. 1873 yılında dört rüştiye idâdîsinde yaklaşık 300 ve 18 erkek rüştiyesinde yaklaşık 1.560 olmak üzere toplamda 22 mektepte yaklaşık 1.860 öğrenci öğrenim görmektedir¹¹³¹. 1874 yılında dört rüştiye idâdîsinde 273 ve 19 erkek rüştiyesinde yaklaşık 2.035 olmak üzere toplamda 23 mektepte yaklaşık 2.308 öğrenci öğrenim görmektedir¹¹³². 1875 yılında 6 rüştiye idâdîsinde 477 ve 21 erkek rüştiyesinde yaklaşık 2.172 olmak üzere toplamda 27 mektepte yaklaşık 2.649 öğrenci öğrenim görmektedir¹¹³³. 1876 yılında 6 rüştiye idâdîsinde 500 ve 22 erkek rüştiyesinde yaklaşık 2.095 olmak üzere toplamda 28 mektepte yaklaşık 2.595 öğrenci öğrenim görmektedir¹¹³⁴. 1877 yılında altı rüştiye idâdîsinde yaklaşık 375 ve 21 erkek rüştiyesinde 1.835 olmak üzere toplamda 27 mektepte 1835 öğrenci öğrenim görmektedir¹¹³⁵. Anlaşılabacağı üzere Nizamname'nin yayımlanmasından sonra modern mekteplerin sayısında gözle görülür bir artış başlamıştır. Daha sonraki süreç dikkate alındığında ise özellikle Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde söz konusu niceliksel artışın en üst seviyeye ulaştığı görülmektedir.

Kemal Paşa'nın 1847 yılında kuruculuğunu yapmış olduğu rüştiye mekteplerine ilişkin daha sonraki süreçte rüştiyelerin Osmanlı ülkesinin en ücra yerlerine kadar yaygınlaştırılması politikası izlenmiştir. Bu çerçevede Kemal Paşa'nın Maarif Nazırlığına dördüncü kez atanmış olduğu 1872-1873 yılları arasındaki dönemde de

¹¹²⁷ *Devlet Salnamesi*, (H. 1286), 112-114.

¹¹²⁸ *Devlet Salnamesi*, (H. 1287), 119-122.

¹¹²⁹ *Devlet Salnamesi*, (H. 1288), 135-139.

¹¹³⁰ *Devlet Salnamesi*, (H. 1289), 226-230.

¹¹³¹ *Devlet Salnamesi*, (H. 1290), 198-203.

¹¹³² *Devlet Salnamesi*, (H. 1291), 198-205.

¹¹³³ *Devlet Salnamesi*, (H. 1292), 137-145.

¹¹³⁴ *Devlet Salnamesi*, (H. 1293), 141-148.

¹¹³⁵ *Devlet Salnamesi*, (H. 1294), 391-394.

söz konusu politikanın devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede 1872 yılı sonlarında Urla'da ahalinin yardımlarıyla yeni bir rüştiye mektebi yaptırılmıştır. Bu mektebin ihtiyacı olan muallimlerin merkezden tayin edilmesi istenmiştir. Bunun üzerine aylık 590 kuruş maaşla Hasan Efendi'nin muallim-i evvel olarak tayin edilmesine; Hasan Efendi'nin göreve başlamasından sonra yöre ahalisinden seçilen birinin de bevrap olarak aylık 80 kuruş maaşla atanmasına karar verilmiştir. Ayrıca mektep için ihtiyaç duyulan ders araç gereçlerinin merkezden gönderilmesi ve mektebin çeşitli masrafları için yıllık 1.000 kuruş ödenek ayrılması planlanmıştır¹¹³⁶.

24 Mart 1873'te Visoka Kasabası'nda halk tarafından yaptırılan rüştiye mektebine Abdullah Efendi'nin aylık 315 kuruş maaşla muallim-i sani olarak atanması kararlaştırılmıştır. Ayrıca okulun muhtelif masrafları için senelik 500 kuruş ödenmesine karar verilmiştir¹¹³⁷.

Urla ve Visoka Rüştiye Mektepleri için alınan bu kararlar 1860'lı yıllardaki uygulamalarla kıyaslandığında, süreç içerisinde birtakım önemli farklılıklarının olduğu görülmektedir. Bu mekteplere yıllık ödenek olarak önceki dönemlerde 2.000 kuruş verilmiş olmakla birlikte Kemal Paşa'nın dördüncü Maarif Nazırlığı döneminde 1.000 kuruş hatta bazı rüştiyelere 500 kuruş verilmiştir. 1860 ve 1870'li yıllar arasındaki söz konusu bu uygulamalar, süreç içerisinde okul ödeneklerinin ciddi bir şekilde azaltıldığını göstermektedir.

3.6.2. Ders Araç Gereçlerini Teminine Yönelik Uygulamalar

Kemal Paşa'nın Maarif Nazırlığında bulunduğu bu dönemde, özellikle rüştiye mekteplerine ders araç gereçlerinin teminine yönelik çalışmalarda bulunulmuştur. Bu dönemde izlenen usule göre ülkenin herhangi bir yerinde faaliyet gösteren bir mektepte ders araç gereci ihtiyacı bulunduğu zaman mektep muallimi tarafından Maarif Nezaretine konuyla ilgili dilekçe yazmak suretiyle başvuruda bulunulmuştur. Oluşturulan talep dilekçelerinde ihtiyaç duyulan kitap, risale, küre ve harita gibi ders araç gereçlerinin isim ve miktarına ilişkin bilgiler de yer almıştır. Daha sonra söz konusu talepler Maarif Nezareti tarafından değerlendirmeye alınmış; burada alınan karar üzerine gereğinin yapılması için konu, "Maarif Kütüphanesi"ne havale

¹¹³⁶ BOA. MF.MKT. 7/148, (H. 1 Zilkade 1289 / M. 31 Aralık 1872).

¹¹³⁷ BOA. İ.ŞD. 26/1205, (H. 24 Muharrem 1290 / M. 24 Mart 1873). Ayrıca söz konusu belgenin günümüz Türkçesine transkripsiyonu için bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek*, 475.

edilmiştir. Maarif Nezareti bünyesindeki Maarif Kütüphanesi Tanzimat Dönemi boyunca ülkede faaliyet gösteren rüştiye mekteplerine ders araç ve gereçlerinin temin edildiği lojistik bir merkez olarak faaliyet göstermiştir¹¹³⁸. Mekteplerden gelen ders araç gerecine yönelik talepler Maarif Kütüphanesindeki mevcudiyetine göre incelemeye alınmıştır. Akabinde kütüphanede mevcudu olan kitaplar, ilgili mekteplere posta yoluyla dağıtılmıştır.

Mekteplerde ders araç gereçlerinin teminine ilişkin belirtilen bu usule uygun olarak Aralık 1872 tarihinde gerçekleştirilen birçok uygulama bulunmaktadır. Sürecin nasıl bir şekilde cereyan ettiğinin anlaşılması bakımından önemli görülen bu örnekler şu şekilde sıralanarak ifade edilebilir: Tuna vilayetine bağlı Babadağı Rüştiye Mektebi öğrencileri için istenen ders kitabı ve risalelerinden Maarif Kütüphanesinde mevcudu olanlar gönderilmiştir. Posta yoluyla Babadağı'na gönderilen söz konusu ders araç gereçleri için belirtilen ücretin “maarif veznesi”ne ödenmesi gerektiği belirtilmiştir¹¹³⁹. Yine Tuna vilayetine bağlı olan Sofya Rüştiye Mektebi için istenilen kitaplardan kütüphanede mevcut olanlar gönderilmiştir¹¹⁴⁰. Aydın vilayetine bağlı Ödemiş kazası Rüştiye Mektebi öğrencilerinin eğitim süreçlerinde kullanılmak üzere *beş kıtaya ait harita ile risale* talebinde bulunulmuştur. Bu haritalardan Maarif Kütüphanesinde yalnızca Afrika ve Amerika haritalarının mevcudunun kaldığı bildirilerek bu iki harita ile birlikte istenen risaleler posta yoluyla gönderilmiştir¹¹⁴¹. Bağdat vilayetine bağlı Süleymaniye Rüştiye Mektebi tarafından talep edilen ders kitap ve risalelerinden (50 adet Fezleke-i Tarih-i Osmanî, 50 adet Gülistan) Maarif Kütüphanesinde mevcudu olanlar gönderilmiştir. Posta yoluyla gönderilen bu ders araç gereçlerinin ücretine ilişkin ödemenin ise maarif veznesine yapılması istenmiştir¹¹⁴². Prizren Rüştiye Mektebi tarafından istenen küreler, Maarif Kütüphanesinde mevcudu kalmadığından ötürü gönderilememiştir¹¹⁴³.

Bunların yanı sıra Aralık 1873 tarihinde Edirne vilayetine bağlı İslimye Rüştiye Mektebi öğrencileri için istenen kitap ve risalelerden Maarif Kütüphanesinde mevcudu olan *Vezaif-i Etfal (15), Emsile (10), Binâ (10), Talim-i Farisî (15), Medhal-i Kavaid*

¹¹³⁸ Bahri Ata, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi 1872-1895”, *Tarihin Peşinde - Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1 (2009), 27-36.

¹¹³⁹ BOA. *Maârif Nezâreti Tedrîsât-ı İbtidaiyye Kalemi [MF.İBT.]* 2/25, (H. 15 Şevval 1289 / M. 16 Aralık 1872).

¹¹⁴⁰ BOA. MF.İBT. 2/6, (H. 6 Şevval 1289 / M. 7 Aralık 1872).

¹¹⁴¹ BOA. MF.İBT. 2/32, (H. 16 Şevval 1289 / M. 17 Aralık 1872).

¹¹⁴² BOA. MF.İBT. 2/37, (H. 18 Şevval 1289 / M. 19 Aralık 1872).

¹¹⁴³ BOA. MF.İBT. 2/37, (H. 18 Şevval 1289 / M. 19 Aralık 1872).

(15), *Emsile -i Selase* (?) (5), *Küre-i Sema risalesi* (10), *Mukaddimetü'l-Hisâb* (2), *Muhtasar Münşeat* (20) adlı eserler gönderilmiştir (Toplam 102 adet)¹¹⁴⁴. Ocak 1873 tarihinde Sinop Rüştîye Mektebi ile mahreç mektepleri öğrencileri için istenen *Birgivi Risalesi* (85), *Tuhfe-i Vehbi* (8), *Beni Ümeyye ve Abbasiye Tarihi* (30), *Coğrafya Risalesi* (8), *Nasihatü'l- Hükema* (5), *Dürr-i Yektâ* (18), *Terbiyetü'l- Etfal* (4), *Zübdetü'n-Nesâyih* (10), *Vezaifü'l- Etfal* (3) adlı kitap ve risaleler Malakof adlı vapurla Sinop'a gönderilmiştir (toplam 173 adet). Bunların bedeli 244 kuruştur. Kitaplar için gönderilen bedelin istenilen tüm kitaplara yetmesinden dolayı *Malumat-ı Nafia*, *Kavaid-i Farisî*, *Müntehabat-ı Eş'ar* risaleleri gönderilmemiştir. Bunların daha sonra istenildiğinde gönderileceği belirtilmiştir¹¹⁴⁵. Yine Ocak 1873'te Ankara vilayetine bağlı Çorum Rüştîye Mektebine *Birgivi Risalesi* (50), *Zeyl-i Risale-i Ahlak* (20), *Neticetü'l- Tevarih* (1), *Terbiyetü'l- Etfal* (20), *Enbiya Tarihi* (10), *Tecvid Şerhi* (25), *İhyâü Ulûmî'd-Dîn* (25), *Gülistan* (50), *Hulefa-yı Raşidin ve Beni Ümeyye ve Abbasiye Tarihi* (10), *Zübdetü'n-Nesâyih* (20), *Aşya Kıtası Risalesi* (1), *Afrika Kıtası Risalesi* (1), *Zübdetü'l-Lügat* (1), *İttihadü'l- Üdeba ve'l-Musannifîn* (1), *Türkiye Atlası* (1) adlı eserler gönderilmiştir (Toplam 136 adet). Posta yoluyla gönderilen bu kitaplar için ödenmesi gereken tutarın maarif veznesine gönderilmesi istenmiştir¹¹⁴⁶. Kilis Rüştîye mektebine *Muhtasar Münşeat* (30), *Hukuku'l- Kelam* (20), *Emsile-i Selase* (?) (20), *Coğrafya Risalesi* (10) ve *Amerika Haritası* (1) gönderilmiştir (Toplam 81 adet)¹¹⁴⁷.

Görüldüğü üzere bu dönemde ülkenin pek çok farklı bölgesinde faaliyet gösteren rüştîye mekteplerinin ihtiyacı olan ders araç gereçlerinin temini noktasında Maarif Nezareti mesai sarf etmiştir. Söz konusu ders araç gereçleri Maarif Kütüphanesinden sağlanmış ve posta yoluyla ilgili okullara ulaştırılmıştır. Tanzimat modernleşmesindeki Osmanlı için Maarif Kütüphanesinin özel bir yeri vardır. Dönemin arşiv kayıtlarında kütüphane olarak ifade edilen Maarif Nezareti bünyesindeki bu kurum¹¹⁴⁸, ülkedeki mekteplere ders araç gereçlerinin temin edildiği, ülkede resmi ve özel matbaalarda basılan eserlerin birer nüshalarının gönderilerek kayıt altına alındığı, istatistikî analizleri yapılmak üzere yayımlanan salnamelerin birer

¹¹⁴⁴ BOA. MF.İBT. 2/26, (H. 15 Şevval 1289 / M. 16 Aralık 1872).

¹¹⁴⁵ BOA. MF.MKT. 8/44, (H. 18 Zilkade 1289 / M. 17 Ocak 1873).

¹¹⁴⁶ BOA. MF.MKT. 8/45, (H. 18 Zilkade 1289 / M. 17 Ocak 1873).

¹¹⁴⁷ BOA. MF.MKT. 8/96, (H. 23 Zilkade 1289 / M. 22 Ocak 1873).

¹¹⁴⁸ 25 Eylül 1862 tarihli bir belgede; Edirne bulunan mektepler için istenilen kitapların, Maarif Kütüphanesinden temin edilerek gönderilmesi kararlaştırılmıştır. BOA. A. MKT.MHM. 241/29, (H. 30 Rebiülevvel 1279 / M. 25 Eylül 1862).

nüshasının toplandığı¹¹⁴⁹, yasaklı eserlerin toplatılarak kontrol altına alındığı¹¹⁵⁰ bir merkez olarak faaliyet göstermiştir. Bununla birlikte Maarif Kütüphanesi ders araç gereçlerini satın alma, envanter oluşturma, ambalajlama, muhafaza etme, depolama gibi lojistik hizmetlerin büyük bölümünü de karşılamıştır¹¹⁵¹. Dolayısıyla buradaki kütüphane kavramının, bugün anlaşılan manasından oldukça farklı bir şekilde ele alındığını göstermektedir.

Bu dönemde Maarif Kütüphanesinin elinde birtakım ders araç gereçlerinin mevcudunun kalmadığı ve bunu sağlamak için satın alma, özel olarak imal ettirme gibi yollara başvurulduğu anlaşılmaktadır. Bununla ilgili bir belgeye göre 19 Ocak 1873'te Rüştîye Mekteplerinde okutulan Gülistan kitabının Maarif Kütüphanesinde mevcudu azaldığından 500 nüsha satın alınması planlanmıştır. Ciltlenmiş bir şekilde alınacak olan her bir kitabın fiyatı sekiz kuruştur. Toplam ücreti olan 4.000 kuruşun 1873 senesi *maarif muvazenesinde gösterilen tertipten ödenmesi* kararlaştırılmıştır¹¹⁵². Buna benzer şekilde mekteplerde veya maarif dairelerinde kullanılması planlanan ancak Maarif Kütüphanesinde tükenmiş olan eserler için kimi zaman -devlet kuruluşu olan- Matbaa-i Amire'de bastırma veya açıktan satın alma yoluna gidilmiştir¹¹⁵³. Bunlar için yapılan masraflar bazen bu iş için ayrılan bütçeden bazen de doğrudan devlet hazinesinden karşılanmıştır. Temin edilen eserlerin kütüphaneye kayıtlarının yapılması hususuna ise özellikle dikkat edilmiştir¹¹⁵⁴.

Ders kitaplarının yanı sıra Aralık 1872'de, rüştiye mekteplerinde okutulan coğrafya derslerinde kullanılmak üzere mekteplere dağıtılan ders araç gereçlerinden *küre-i musattaha ve Asya Haritasının* Maarif Kütüphanesinde mevcudu tükenmiştir. Bu ders araç gereçleri coğrafya derslerinin modern usullerle işlenmesi ve öğrencilerin bu dersleri kolaylıkla öğrenmeleri bakımından önemli görülmüştür. Öyle ki dönemin Maarif Nazırı olan Ahmed Kemal Efendi, 1851 yılında ilk modern küre ve haritaları ülkeye getirmekle kalmamış daha sonraki süreçte de modern ders araç gereçlerinin teminine yönelik uygulamalara devam etmiştir. Buradan hareketle Aralık 1872'de Maarif Kütüphanesinde mevcudu kalmayan küre ve haritaların yenilerinin yaptırılması

¹¹⁴⁹ BOA. MF.MKT. 177/28, (R. 22 Mart 1311 / M. 3 Nisan 1895); BOA. MF.MKT. 192/36, (R. 1 Temmuz 1311 / M. 13 Eylül 1895).

¹¹⁵⁰ BOA. MF.MKT. 86/25, (R. 22 Temmuz 1302 / M. 3 Ağustos 1886).

¹¹⁵¹ Ata, "Maarif Kütüphanesi 1872-1895", 33-34.

¹¹⁵² BOA. MF.MKT. 8/58, (H. 20 Zilkade 1289 / M. 19 Ocak 1873).

¹¹⁵³ BOA. İ.Ş.D. 26/1179, (H. 8 Zilhicce 1289 / M. 6 Şubat 1873); BOA. MF.MKT. 8/17, (H. 13 Zilkade 1289 / M. 12 Ocak 1873).

¹¹⁵⁴ BOA. A. MKT.MHM. 447/67, (H. 20 Zilhicce 1289 / M. 18 Şubat 1873)

için Maarif Nazırı Kemal Efendi'nin önemli bir girişimde bulunduğu görülmektedir. Küre ve harita imali işi Maarif Nezareti (eski) Muhasebecisi Naşid Efendi'ye verilmiştir¹¹⁵⁵. Bu işin şartları Naşid Bey ile görüşülmüş olup kendisine bir miktar avans verilerek mukavele imzalanmıştır. Mukaveleye göre 200 adet küre ve 200 adet Asya haritası siparişi verilmiştir. Bu iş için gerekli olan 20.000 kuruşun ise Maarif bütçesinden karşılanması 6 Ocak 1873 tarihinde kararlaştırılmıştır¹¹⁵⁶.

Görüldüğü üzere Tanzimat'ın ilk yıllarında halkın eğitimi için açılan modern mekteplerde Ahmed Kemal'in öncülüğüyle başlayan harita kullanımı daha sonraki dönemlerde yine onun katkılarıyla devam ettirilmiştir. Hatta bu yöndeki politika ve uygulamalar daha sonra eğitimin ciddi anlamda bir yaygınlaşma süreci geçirdiği Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde de geliştirilerek devam ettirilmiştir. Fortna'nın da özellikle belirttiği üzere 1890'larda Osmanlı okullarında amaca uygun bir şekilde güncellenen ve özel olarak yaptırılan haritalar yoluyla öğretimin yapılması *bireylerin tarihsel, politik ve coğrafi nitelikleri bulunan bir yapı olarak devlete karşı güçlü bir sadakat ve özdeşlik duygusu* hissetmelerinde önemli bir araç olmuştur¹¹⁵⁷. Modernleşme sürecindeki Osmanlı Devleti -Somel'in ifadesiyle- bir yandan *toplumun disiplinizasyonunu sağlamak için*¹¹⁵⁸ haritaları etkin bir enstrüman olarak kendi faydasına kullanırken diğer yandan bu durum beklenenden öte olarak devlet için bazı olumsuz sonuçlar da doğurmuştur. Öyle ki haritalarda Osmanlı coğrafyasına dikkat eden öğrenciler doğal olarak imparatorluklarının neden küçüldüğünü ve siyasi mekanizmanın buna neden izin verdiğini sorgulamaya başlamışlardır. Sonuç olarak; sosyal ve siyasal dönüşümün bir aracı olarak kullanılan haritaların devlet için avantajları ve dezavantajları olmuştur. Ancak her ne olursa olsun belirtilen işlevleri doğrultusunda haritalar, eğitim sürecinde etkin bir araç olarak II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde de kullanılmaya devam etmiştir¹¹⁵⁹.

¹¹⁵⁵ Maarif Nezaretinde muhasebeci olarak görev yapan Naşid Efendi, harita imali konusunda kendisini yetiştirmiş, bilgi ve tecrübesini artırmış bir kişidir. Harita ve küre yaptırılması için Maarif Nezareti tarafından Naşid Efendi'ye farklı tarihlerde birden fazla iş verilmiştir. Kendisine 1869 yılında da böyle bir görev verilmiş olup her birinde beş farklı kıtaya ait büyük boy haritanın bulunduğu toplam 150 takım harita yaptırılmıştır. Bu işin karşılığında kendisine 37.500 kuruş verilmiştir. Bkz. BOA. İ.DH. 591/41122, (H. 22 Muharrem 1286 / M. 4 Mayıs 1869).

¹¹⁵⁶ BOA. MF.MKT. 7/135, (H. 22 Şevval 1289 / M. 23 Aralık 1872); BOA. MF.MKT. 7/138, (H. 22 Şevval 1289 / M. 23 Aralık 1872); BOA. MF.MKT. 7/169, (H. 7 Zilkade 1289 / M. 6 Ocak 1873).

¹¹⁵⁷ Benjamin C. Fortna, "Change in the School Maps of the Late Ottoman Empire", *Imago Mundi* 57/1 (2005), 23-34.

¹¹⁵⁸ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 24-25.

¹¹⁵⁹ Fortna, Benjamin C., *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, çev. Mehmet Beşikçi (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2013), 66, 156.

1872-1873 yıllarında mekteplere ders araç gereçlerinin temini noktasında Maarif Nezaretine bağlı Maarif Kütüphanesi aracılığıyla önemli faaliyetlerde bulunulmuştur. Bu dönemde özellikle taşradaki en ücra yerlerde kurulan mekteplere merkezden ders araç gereçleri gönderilmesi dikkat çekicidir. Öyle ki bu durum, Tanzimat modernleşmesi bağlamında hiyerarşik ve merkezi nitelikte yapılandırılmaya çalışılan Maarif Nezaretinin modern merkez-taşra ilişkisine uygun bir uygulamadır. Aynı zamanda ülkenin dört bir tarafında yaşayan bireylerin aynı ders enstrümanlarıyla eğitim görmelerinin sağlanmaya çalışılması, modern Osmanlı kimliğinin inşası açısından da önemli görülmektedir¹¹⁶⁰. Zira daha önce de ifade edildiği üzere, Fransız örneği takip edilerek oluşturulmaya çalışılan Osmanlı modernleşmesi sürecinde coğrafya ve tarih dersleri -Fransa'da ve modernleşen çoğu ülkede olduğu gibi- modernleşme aracı olarak işlev görmüştür. “Tebaadan halka, kuldan bireye” doğru bir dönüşümün söz konusu olduğu bu süreçte; devlet, Osmanlılık çatısı altında birleşmiş yeni tip Osmanlı toplumunu oluşturmak için söz konusu aracı etkin bir biçimde kullanmaya çalışmıştır.

3.6.3. Mekteplerin Fiziki İhtiyaçlarının Karşılanması

Bu dönemde, bazı mekteplerin yıllık genel ihtiyaçları ile özel tamir ve bakım gereksinimlerine yönelik Maarif Nezareti tarafından geliştirilen birtakım politika ve gerçekleştirilen uygulamalar bulunmaktadır. Bu çerçevede Aralık 1872'de Kastamonu Rüştîye Mektebi için bölgede *oldukça soğuk geçen kış günlerinden ötürü yakacak odunun yetersiz olduğu* bildirilerek ek ödenek talebinde bulunulmuştur. Maarif Nezaretinin ilgilendiği bu talebe dair Meclis-i Maarifte alınan kararda, söz konusu masraf için *ek ödenek tahsis edilemeyeceği* ifade edilerek bunun yerine *mektebin bevvap odasında soba yakılmayarak tasarrufa gidilebileceği* önerilmiştir¹¹⁶¹. Ocak 1873'te Hüdavendigâr vilayetine bağlı Bursa Rüştîye Mektebinin bir senelik muhtelif masrafları için tahsis edilmiş olan 2.000 kuruş yarı yarıya azaltılarak 1.000 kuruşa indirilmiştir. Mektep muallimi mektebin rutin ihtiyaçlarının kayıtlı olduğu defteri ve konuyla ilgili dilekçesini merkeze göndererek söz konusu meblağın mektebin masrafları için yetersiz kalacağını bildirmiştir. Meclis-i Maarifte görüşülüp incelemeye alınan bu konu hakkında lüzumsuz masraf kalemlerinin kaldırılarak 1.000

¹¹⁶⁰ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev: Dilek Özdemir (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006), 454; Akıncı, “Kimlik İnşasında Okul”, 12-13.

¹¹⁶¹ BOA. MF.İBT. 2/31, (H. 16 Şevval 1289 / M. 17 Aralık 1872).

kuruşun mektep ihtiyaçlarına yetecek şekilde kullanılabileceği yönünde karar alınmıştır¹¹⁶². Bu iki uygulama örneğinden hareketle, Maarif Nezaretinin bir çeşit kemer sıkma politikası izlediği anlaşılmaktadır. Öyle ki 1860'lı yıllarda her bir rüştiye mektebinin yıllık bütçesi 2.000 kuruş iken bu tarihlerde 1.000 kuruşa düşürülmüştür. Bununla birlikte bazı özel durumlardan kaynaklanan ek bütçe taleplerine de olumlu bakılmayarak farklı tasarruf tedbirlerinin alınması önerilmiştir.

Aralık 1872 tarihlerinde gerçekleşen bir olayda Bayezid Rüştiye Mektebinin cam ve çerçeveleri öğrenciler tarafından kırılmıştır. Söz konusu hasarın giderilmesi için gerekli olan 210 kuruşun küçük bir kısmının okul bütçesinden karşılanmasına karşın okul kuralları gereği gereğince masrafın büyük kısmının, hasara sebep olan öğrenciler tarafından karşılanması kararlaştırılmıştır¹¹⁶³. Bu durumda Maarif bütçesinin yerli yerinde harcanmasına yönelik olarak okul bazında gerçekleştirilen uygulamalar arasında gösterilebilir.

Hüdavendigâr vilayetine bağlı Simav Rüştiye Mektebinde Ocak 1873'te bir yangın gerçekleşmiştir¹¹⁶⁴. Mektep binasının tümüyle yanması üzerine öğrenciler bir sıbyan mektebine nakledilmiştir. Mektebin Muallim-i Evveli Mustafa Efendi tarafından durum Maarif Nezaretine bildirilmiş olup yeni bir mektep binası inşa edilmesi istenmiştir. Nezaretin bu konudaki tavrı öncelikli olarak uygulamadaki prosedürü hatırlatmak olmuştur. Buna göre rüştiye mekteplerinin inşaat masraflarının, mektebin kurulduğu yerin ahalisi tarafından karşılanması gerektiğinden yeni bir mektep binası yapımı için ahaliye işaret edilmiştir. Bunun yanı sıra Nezaret, ivedilikle bir araştırma yapılarak şu hususların açıklığa kavuşturulmasını istemiştir¹¹⁶⁵:

- (1) *Yeni bir mektep yapılması için bölge ahalisi bir teşebbüste bulunmuş mudur?*
- (2) *Rüştiye öğrencilerinin nakledildiği sıbyan mektebinde sıbyan öğrencileri var mıdır?*
- (3) *Varsa rüştiye öğrencilerini de alabilecek kapasiteye sahip midir?*
- (4) *Değilse yeni bir rüştiye mektebi yapılıncaya kadar orada başka bir yer temin etmek mümkün müdür?*

¹¹⁶² BOA. MF.MKT. 8/83, (H. 23 Zilkade 1289 / M. 22 Ocak 1873).

¹¹⁶³ BOA. MF.MKT. 7/90, (H. 6 Şevval 1289 / M. 7 Aralık 1872).

¹¹⁶⁴ Simav'daki bu yangın felaketinin büyük zararlara ve kazanın bütünüyle yanmasına sebep olduğu bilinmektedir. Bkz. Etem Ruhi Alper, *Yeşil Simav* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1956), 10; Akt: Funda Küpeli, *1845 Yılı Temettuat Defterlerine Göre Simav Kazasının Merkezi* (Eskişehir: Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 9.

¹¹⁶⁵ BOA. MF.MKT. 8/34, (H. 15 Zilkade 1289 / M. 14 Ocak 1873).

Simav’da yeni bir mektep binası inşası için daha sonraki süreçte neler yaşandığına dair bir bilgi bulunamamakla birlikte, bir yangın felaketinin ardından öğrencilerin mağdur olmamaları için en ekonomik çözümün bulunması noktasında arayışa girildiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda yeni mektep yapımı için ahalinin yardımlarının öne sürülmesi, büyük zorluklarla ve kısıtlı bütçeyle hareket eden Maarif Nezaretinin eğitimin finansmanı için yerel kaynakları olabildiğince etkin bir biçimde kullanma politikasının bir sonucudur ¹¹⁶⁶ . Bu politika rüştiye mekteplerinin yaygınlaştırılmaya başladığı ilk yıllardan itibaren uygulanmaya başlanmış olup 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile yasalaştırılmıştır.

3.6.4. Maarif Personeli: Atama, Maaş, Nakil, Becayış

Ahmed Kemal Paşa’nın dördüncü Maarif Nazırlığı döneminde maarif sisteminin ihtiyacı olan personel atamalarıyla maaş düzenlemelerine ilişkin birtakım uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Bu dönemdeki uygulamaları daha önceki nazırlık dönemlerinden ayıran özellik, 1869 yılında yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nin yürürlükte olmasıdır. Bu Nizamname’nin muallimlere dair olan dördüncü bölümünde, Osmanlı umumi mekteplerinde görev yapacak muallimlerin Osmanlı uyruğundan olacağı ifade edilmiştir. Sıbyan ve rüştiye mekteplerine atanacak muallimlerin, Darülmuallimînin sıbyan ve rüştiye bölümü mezunlarından seçilerek atanması kararlaştırılmıştır. Buradan mezun olmayanlar ise yapılacak bir sınavla bilgi ve becerilerinin yeterli düzeyde olduğunu kanıtlamaları halinde atanabileceklerdir. Muallim atamalarında Darülmuallimîn mezunlarına öncelik sağlanmasının yanı sıra ülkedeki öğretmen açığı dikkate alınarak buradan mezun olmayanların da -açıktan yapılan bir sınavla- atamalarının yapılabileceği belirtilmiştir. Atanacak muallimlerin en az 25 yaşında ve herhangi bir suçtan dolayı hüküm giymemiş olması gerekmiştir. Bir rüştiye mektebinde muallim-i evvelik kadrosu boşa düştüğü vakit mektebin muallim-i sanisinin bu hizmete tayin olacağı belirtilmiştir. Bununla birlikte rüştiye-idadi-sultani mektepleri arasında öğretmen nakillerinin hangi şartlar altında gerçekleştirileceği belirlenmiştir ¹¹⁶⁷ . Görüldüğü üzere artık Maarif Nezaretinin

¹¹⁶⁶ Ahmet Vurgun, “II. Abdülhamid Döneminde Simav Kazasında Eğitim”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 48 (2016), 19-37.

¹¹⁶⁷ 1 Eylül 1869 (H. 24 Cemazielevvel 1286) tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi metni için bkz. BOA. İ.MMS. 37/1541; BOA. ŞD. Defter no: 234; *Düstur* (H.1289), 1. Tertip, Cilt 2/184-219; Bilim, *Türkiye’de Çağdaş Eğitim*, 437-474.

öğretmen atamalarında dayanacağı öncekilere nazaran daha kapsamlı ve bütünlük arz eden yasal bir zemin oluşturulmuştur.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde yer alan yukarıdaki hükümler, aslına bakıldığında, Darülmuallimînin ilk mezunlarını verdiği 1850'li yıllardan itibaren belirli ölçülerde uygulanmaya başlamıştır. Osmanlı maarif modernleşmesinin sıçrama tahtası olan bu Nizamname'nin yayımlanması, Tanzimat'ın ilanıyla birlikte paldır küldür (düzensiz) ve dağınık bir şekilde uygulanmaya çalışılan maarif politikalarının bir anlamda yasal zeminde düzene sokulmasıdır. Bir diğer ifadeyle öğretmen atamalarında Darülmuallimîn mezunlarına öncelik hakkı tanınması ve Darülmuallimînden mezun olmayanların yapılacak bir sınavla atanması, Nizamname'nin yayımlanmasından önce ve sonra geçerli ve uygulanan bir usuldür. Buna karşın 1869'da Nizamname'nin yayımlanması ile öğretmen atamaları ve bunun yanı sıra maarifin tüm alanlarında kapsamlı politik düzenlemeler yapılmıştır.

Bu değerlendirmelerin akabinde Ahmed Kemal Paşa'nın Maarif Nazırlığına atanmasından sonra gerçekleştirmiş olduğu birtakım uygulamalar hakkında bilgi vermek mümkündür. Bu dönemde ilk olarak giriştiği uygulamalardan biri, 17 Aralık 1872 tarihinde Nezaret personeli ve rüştiye muallimlerinin maaşlarından daha önce hazinece yapılmış olan kesintilerin geri ödemesinin sağlanmasıdır¹¹⁶⁸. Bu uygulama, daha önce ifade edildiği üzere, Nezaret personelinin Kemal Paşa'nın nazırlığa atanmasına istinaden padişahlık makamına sundukları 12 Aralık 1872 tarihli teşekkür mektubuyla birlikte düşünüldüğünde¹¹⁶⁹, Paşa'nın bir maarif lideri olarak yöneticiliğini üstlendiği personeli önemseyerek onların haklarını savunduğu ve onlarla arasında iyi ilişkilere dayanan güçlü bir bağ kurduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle maarif alanında pek çok önemli hizmette bulunarak başarılı bir profile sahip olan Kemal Paşa'nın aynı zamanda eğitim liderliği vasfı ile güçlü bir kişilik olarak maarif camiasında sevilen biri olduğu söylenebilir.

Bununla birlikte Kemal Paşa'nın, Maarif Nezaretine bağlı Takvim-i Vekayi idaresindeki memurların bir süredir ödenmeyen maaşlarının ödenmesine ilişkin bir çalışması da bulunmaktadır. Buna göre Takvim-i Vekayi memurları, maaş problemleriyle ilgili durumu Nezarete bildirmişlerdir. Kemal Paşa vazifelerini gerektiği şekilde yerine getirmiş olan memurların hizmetlerine karşılık maaşlarını aramaya hakları olduğunu ifade ederek istihkakları olan toplam 22.080 kuruşun 17

¹¹⁶⁸ BOA. MF.İBT. 2/30, (H. 16 Şevval 1289 / M. 17 Aralık 1872).

¹¹⁶⁹ BOA. İ.DH. 659/45916, (H. 11 Şevval 1289 / M. 12 Aralık 1872).

Mart 1873 tarihinde ödenmesini sağlamıştır¹¹⁷⁰. Bu örnekte de görüldüğü üzere Kemal Paşa, Nezaret çalışanlarının sorunlarına karşı ilgisiz kalmayarak bu sorunların çözümü noktasında çaba gösteren bir yöneticidir.

Maarif personelinin maaş problemlerine çözüm bulmanın yanı sıra bu dönemde taşradaki rüştiye mekteplerine öğretmen istihdamı sağlandığı da görülmektedir. 17 Aralık 1872'de Tuna vilayetine bağlı Servi Rüştiye Mektebinin muallim-i evveli istifa etmiş olduğundan yerine Ömer Kamil Efendi tayin edilmiştir. Bununla birlikte mektebin muallim-i saniliğine Yusuf Efendi atanmış olup söz konusu kişiler için maaş tahsisi yapılması kararlaştırılmıştır¹¹⁷¹. Aralık 1872'de Urla Rüştiye Mektebine aylık 590 kuruş maaşla Hasan Efendi'nin muallim-i evvel olarak ve yöre ahalisinden seçilen birinin de aylık 80 kuruş maaşla bevvap olarak atanması kararlaştırılmıştır¹¹⁷².

Aralık 1872'de, Ayıntap Rüştiye Mektebinin öğrenci sayısının 110'u geçmiş olmasından dolayı mektebin bir muallim-i evvel ile idare edilmesi zorlaştığı belirtilmiştir. Bunun üzerine kaymakamlık tarafından yapılan araştırmada, Ayıntap ulemasından Abdullah Efendi'nin ehliyet ve liyakati dolayısıyla bu iş için uygun biri olabileceği düşünülmüştür. Akabinde Abdullah Efendi, Muallim-i sanilik imtihanına girmek üzere İstanbul'a gönderilmiştir. İstanbul'da Meclis-i Maarifte yapılan imtihan neticesinde, muallim-i sanilik görevi için yeterliğini ispatlamıştır. Bunun üzerine emsali gibi aylık 330 kuruş maaşla ve görevi Mart 1873 tarihinden itibaren başlamak üzere Ayıntap Rüştiyesi muallim-i saniliğine tayin edilmiştir¹¹⁷³.

Bu dönemde Maarif Nezaretinde bünyesinde memurluk ve öğretmenlik gibi bir memuriyete atamaları yapılmış olan Maarif Meclisi Üyeleri ile Mahrec-i Aklam ve Rüştiye Mektebi öğretmenleri, 21 Aralık 1872 tarihinde padişahlık makamına tayinlerinden dolayı teşekkürlerini sunan bir mektup göndermişlerdir¹¹⁷⁴.

Maarif Nezareti bünyesinde gerçekleştirilen taşradaki mekteplere muallim atamalarına dair örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bu bağlamda 14 Ocak 1873 tarihinde İstolca (İstolaç)'da ahalî tarafından bir rüştiye mektebi yaptırılmıştır. Mektebe muallim olarak merkezden Salih Efendi atanmıştır. Mektebin yazı hocalığına bölgedeki idare heyeti tarafından seçilen Mehmed Efendi, bevvaplığına ise Abdullah Efendi önerilmiştir. Yerel organlar tarafından uygun görülen (önerilen) kişilerle ilgili

¹¹⁷⁰ BOA. A. MKT.MHM. 450/13, (H. 17 Muharrem 1290 / M. 17 Mart 1873).

¹¹⁷¹ BOA. MF.İBT. 2/29, (H. 16 Şevval 1289 / M. 17 Aralık 1872).

¹¹⁷² BOA. MF.MKT. 7/148, (H. 1 Zilkade 1289 / M. 31 Aralık 1872).

¹¹⁷³ BOA. MF.İBT. 2/7, (H. 6 Şevval 1289 / M. 7 Aralık 1872).

¹¹⁷⁴ BOA. A. MKT.MHM. 444/10, (H. 20 Şevval 1289 / M. 21 Aralık 1872).

olarak daha sonra gerekli atama işlemlerinin yapılması için Maarif Nezaretine talepte bulunulmuştur¹¹⁷⁵. 20 Ocak 1873 tarihinde Eskişehir Rüştîye Mektebi Bevvabı Hüseyin Ağa'nın istifasından dolayı yerine Mehmed Efendi tayin edilmiştir¹¹⁷⁶. 4 Mart 1873 tarihinde Bosna vilayetine bağlı Yenipazar Rüştîye Mektebinin Rika muallimi bulunmadığından dolayı buraya bir muallim atanması gerektiği ifade edilmiştir. Rika muallimliğine yerel maarif yönetimi yetkililerince yapılan bir sınavla Hamid Bey seçilmiştir. Hamid Bey'e sınav kapsamında numune olmak üzere yazdırılan yazılar merkeze gönderilerek gereğinin yapılması yani ilgili atamanın gerçekleştirilmesi istenmiştir. Bunun üzerine Hamid Bey'in ataması gerçekleştirilmiştir olup görevine başladığı tarihten itibaren benzeri şekilde 80 kuruş aylık tahsis edilmiştir¹¹⁷⁷. Yine aynı tarihte Adana Rüştîye Mektebi Muallim-i Evveli Hafız Mehmed Hıfzı Efendi'nin Kıbrıs Rüştîye Mektebi muallim-i evvelliğine, Kıbrıs Mekteb-i Rüştîyesi Muallimi Abdurrahman Efendi'nin Haleb Rüştîye Mektebi muallim-i evvelliğine, Haleb Rüştîye Mektebi İbrahim Efendi'nin de Adana Mekteb-i Rüştîyesi muallim-i evvelliğine nakil atamaları yapılmıştır¹¹⁷⁸. 24 Mart 1873'te Visoka Kasabası'nda halk tarafından inşa ettirilen rüştîye mektebi muallimliğine, aylık 315 kuruş maaşla Abdullah Efendi'nin muallim-i sani olarak atanmasına karar verilmiştir¹¹⁷⁹.

7 Mart 1873 tarihinde İstanbul'daki bazı rüştîye mektepleri arasında öğretmen atama, nakil ve becayiş durumları söz konusu olmuştur. Bu çerçevede Fatih Rüştîye Mektebinin İkinci İdadiyesi Muallim-i Evveli Hafız Mustafa Efendi'nin vefat etmesi ve birinci idadiyesi öğrencilerinin sayısının artmasından dolayı bir muallimle idare edilemeyeceği anlaşılarak buraya öğretmen tayini gerekmiştir. Bunun üzerine ikinci idadiye muallim-i sanisi birinci idadiyeye nakledilmiştir. İkinci idadiyeye ise Aksaray İnas Rüştîyesi muallim-i evveli ve sanisi atanmıştır. Aksaray İnas Rüştîyesinde boşalan kadrolara da Sultanahmet İnas Rüştîyesi muallim-i evveli ve sanisinin ataması yapılmıştır. Ayrıca Sultanahmet İnas Rüştîyesinin riyaziye mualliminin de Fatih Rüştîyesinin birinci idadiyesine nakledilmesiyle birlikte bu mektepte toplamda üç kadro boşta kalmıştır. Darülmuallimatın ilk mezunlarını verdiği bu tarihlerde buradan mezun olan kadın öğretmenlerin Sultanahmet İnas Rüştîyesindeki boşta kalan

¹¹⁷⁵ BOA. MF.MKT. 8/37, (H. 15 Zilkade 1289 / M. 14 Ocak 1873).

¹¹⁷⁶ BOA. MF.MKT. 8/76, (H. 21 Zilkade 1289 / M. 20 Ocak 1873).

¹¹⁷⁷ BOA. MF.MKT. 9/3 (H. 4 Muharrem 1290 / M. 4 Mart 1873).

¹¹⁷⁸ BOA. MF.MKT. 9/43, (H. 4 Muharrem 1290 / M. 4 Mart 1873).

¹¹⁷⁹ BOA. İ.Ş.D. 26/1205, (H. 24 Muharrem 1290 / M. 24 Mart 1873). Ayrıca söz konusu belgenin günümüz Türkçesine transkripsiyonu için bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek*, 475.

kadrolara atamalarının yapıldığı görülmektedir. Bu çerçevede Darülmuallimat mezunlarından Fethiye Hanım 300 kuruş maaşla Sultanahmet İnas Rüştîyesi birinci muallimeliğine, Münire Hanım 200 kuruş maaşla ikinci muallimeliğine, Fatma Nigar Hanım ise 100 kuruş maaşla aynı mektebin riyaziye muallimeliğine atanmıştır¹¹⁸⁰.

Kemal Paşa'nın Nazırlığı döneminde -buraya kadar ifade edilen- devlet okullarına öğretmen tayinlerinin yanı sıra özel okullara öğretmen istihdamına dair birtakım verilere de ulaşılabilmektedir. 1869 Maarif Umumiye Nizamnamesi'ne göre ülkede açılacak özel okulların bütün masrafları ahaliye ait ise de istisna olarak bazı gayrimüslim milletlere ait mekteplerde Türkçe öğreten muallimlerin maaşlarının Maarif Nezareti tarafından verilebileceği belirtilmiştir¹¹⁸¹. Bu çerçevede Hristiyan çocuklarına mahsus olarak Suriye vilayetine bağlı Hama ve Humus'ta açılmış olan rüştiye mekteplerinin Türkçe öğretmen ihtiyacı gündeme gelmiştir. Bu mektepler, ihtiyaç duydukları Türkçe muallim-i sanilerin tayini için Maarif Nezaretine talepte bulunulmuştur. Merkezde görüşülen konuyla ilgili olarak emsali gibi 150 kuruş maaşla mahallince Türkçe okuryazar birer muallim-i sani belirlenmesi ve sonrasında belirlenen kişilerin atamalarının yapılması 4 Mart 1873 tarihinde kararlaştırılmıştır¹¹⁸². Buna benzer şekilde Tuna vilayetine bağlı Şumnu Yahudi mektebi tarafından bir Türkçe muallime ihtiyaç olduğu bildirilmiştir. Bunun üzerine Nizamname'nin ilgili hükmüne uygun bir biçimde yöreden bir Türkçe mualliminin seçilerek Maarif Nezaretine bildirilmesi ve Nezaretçe 150 kuruş maaşla atamasının yapılması 11 Mart 1873 tarihinde kararlaştırılmıştır¹¹⁸³.

Öğretmen atamaları ve maaşlarına dair buraya kadar sunulan veriler değerlendirildiğinde; bu dönemi önceki dönemlerden farklı kılan birtakım özelliklerin var olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda ilk olarak, kadın eğitime yönelik Darülmuallimat'ın ilk mezunlarının öğretmen olarak atanmasından bahsedilebilir. 1869 Nizamnamesi'nde, kadınların eğitim gördüğü İnas rüştiye mekteplerine kadın öğretmen yetiştirme amacıyla açılması ön görülen Darülmuallimat, çok geçmeden faaliyete geçirilmiştir. Buradan mezun olan kadın öğretmenler 1873 yılında ilk

¹¹⁸⁰ Maarif Nazırı Ahmed Kemal Paşa'nın atama yazısı ve bunun akabinde alınan Şura-yı Devlet kararı için bkz. BOA. ŞD. 206/8, (H. 7 Muharrem 1290 / M. 7 Mart 1873).

¹¹⁸¹ 1 Eylül 1869 (H. 24 Cemazielevvel 1286) tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi metni için bkz. BOA. İ.MMS. 37/1541; BOA. ŞD. Defter no: 234; *Düstur* (H.1289), 1. Tertip, Cilt 2/184-219; Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim*, 437-474.

¹¹⁸² BOA. MF.MKT. 9/34, (H. 4 Muharrem 1290 / M. 4 Mart 1873).

¹¹⁸³ BOA. MF.MKT. 9/97, (H. 11 Muharrem 1290 / M. 11 Mart 1873).

görevlerine başlamışlardır. Ayrıca bu durum, kadın eğitimi tarihi açısından da önemli bir aşama olarak addedilebilir¹¹⁸⁴.

Bu dönemin bir diğer farklı özelliği öğretmen maaşlarındaki azalıştır. Bu araştırmanın ilgili bölüm başlıklarında yer alan bilgilerden takip edilebileceği üzere; rüştiye mektebi muallim-i evveleri için Ahmed Kemal'in birinci Maarif Nazırlığı döneminde (1861-1862) 600 kuruş, ikinci Maarif Nazırlığı döneminde (1865-1867) 750 kuruş aylık verilmiş olmakla birlikte dördüncü Maarif Nazırlığı döneminde (1872-1873) 590 kuruş aylık verilmiştir. 1860 ve 1870'li yıllar arasındaki söz konusu bu uygulamalar, süreç içerisinde öğretmen maaşlarının düşürüldüğünü göstermektedir. Bunun sebebi devletin bu dönemdeki ekonomik durumuyla doğrudan ilgilidir. Nitekim Tanzimat Dönemi'nin kendine yetmekte güçlük çeken devlet ekonomisi, 1853-1856 yılları arasında vuku bulan Kırım Savaşı ile patlak vermiş ve Osmanlı ilk kez bu dönemde dış borçlanmaya gitmek durumunda kalmıştır. Yabancı devletlerden borç alımı sonraki yıllarda da devam etmiş ve devlet bir müddet sonra aldığı borçları ödeyemez duruma gelmiştir. Daha sonra alacaklı devletler tarafından Osmanlı'nın ekonomik bağımsızlığının elinden alındığı bir sürece girildiği bu yıllarda Osmanlı'nın modern maarifi öğretmen maaşlarının düşürülmesi ve okullara ayrılan bütçenin kısıtlanması gibi uygulamalara sahne olmuştur.

3.6.5. Eser Basım ve Yayım Faaliyetleri

Bu dönemde, devrin özellikle kültür hayatına katkı sağlayacak şekilde basım ve yayım faaliyetlerine yönelik çalışmalar sürdürülmüştür. Matbaa açmak isteyen özel müteşebbisler ve eser bastırıp yayımlamak isteyen müellifler -prosedür gereğince- Maarif Nezaretine başvuruda bulunmuşlardır. Bu başvurular esnasında verilen eser örneği ve dilekçelerin Nezaret tarafından yapılan incelemesinde, yürürlükte olan basım ve yayım kanunları esas alınmıştır. Ayrıca basımı için ruhsat talep edilen eserlere dair hem Nizamname'ye uygunluk hem de zararlı bir içeriğe sahip olup olmadığı hususlarında ayrıntılı raporlar hazırlanmıştır. Matbaa kurmak isteyen özel müteşebbislerin dilekçeleri de Nezaret bünyesindeki yetkililerce kanunlara uygunluk açısından incelendikten sonra matbaa kurulacak alan zabıtarca özel olarak yerinde

¹¹⁸⁴ Hamza Altın, "Osmanlı Eğitim Tarihinde Dârümuallimât (Açılışı ve Gelişim Süreci)", *Akademik Matbuat* 1/1 (2017), 21-37; Mustafa Şanal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okulu'nun (Dârümuallimât) Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 26 (2011), 222-244.

incelenmiştir. Daha sonra, hem eser basımı hem de matbaa kurulumu için taleplere karşılık olarak oluşturulan raporlardan hareketle karar verilmiştir. Maarif Nezaretinin bu yöndeki kararları Meclis-i Maarifin onayıyla nihai karara dönüştürülmüş olup talepte bulunan şahıslara bildirilmiştir.

Maarif Nezaretinin basımına ruhsat/izin verdiği eserler ele alındığında, ilk olarak 7 Aralık 1872 tarihinde Meclis-i Maarif Başkâtibi Aziz Bey ile İkinci Kâtip Hakkı Efendi'ye verilen ruhsatnameden bahsedilebilir. *İlm-i Hukuk-ı Mîlel* dersinin mekteplerde okutulması kararlaştırılmış olduğundan söz konusu kişiler, bu derse dair bir kitap kaleme alacaklarını taahhüt etmişlerdir. Akabinde milletler hukuku alanındaki bu kitabı basmak için ruhsat talebinde bulunmuşlardır. Eserin üç nüshasının Maarif Nezaretine verileceği, kar ile zararının kendilerine ait olacağı, istedikleri matbaada basımını yaptırabilecekleri ve ders kitabı olarak mekteplerde okutulacağı hususlarının altı çizilerek 7 Aralık 1872 tarihinde bu iş için gerekli izin verilmiştir¹¹⁸⁵.

Bu dönemde, Osmanlı Devleti'nde uygulanmakta olan kanun, tüzük, yönetmelik gibi yasal metinlerinin bir araya getirilerek tertip edildiği "Düstur"ların, devletin farklı unsurlarınca takip edilerek bilinmesini sağlamak amacıyla farklı dillerde yayımlandığı görülmektedir. Bu doğrultuda 1872 yılında (*İstanço'nun oğlu*) Arnavutoğlu Hırsto'ya Düstur'u Bulgar lisanına tercüme etme görevi verilmiştir. Osmanlı tebaasının Bulgar milletinden olan Hırsto, daha önce Düstur'u Arnavutçaya tercüme etmiş ve bunu başarıyla yerine getirmiştir. Dolayısıyla bu durum Düsturun Bulgarcaya tercümesi işinin de kendisine verilmesini sağlamıştır. Alınan karar gereğince Düstur'un, her bir cildi 480 sayfa olmak üzere dört cilt olarak tercüme edilip yayımlanmasına Şura-yı Devlet tarafından karar verilmiş ve bu iş için gerekli ruhsat alınmıştır. Çok geçmeden tercümeyle başlayan Hırsto, Düstur'un ilk cildi tamamlayarak yayımlamıştır. İkinci cildinin de yarısına gelindiği sırada bu işte yaşamış olduğu zorluğu Sadrazamlık makamına yazdığı 11 Aralık 1872 tarihli dilekçesiyle anlatmıştır. Büyük emekler harcanarak yapılan bu işin masrafının oldukça fazla olduğunu vurgulayan Hırsto, elindeki tüm sermayesini bu mühim iş için kullandığını ve gelinen noktada ise hiç parası kalmayarak zora düştüğünü ifade etmiştir. Ayrıca daha önce Düstur'u Rum lisanına tercüme eden Dimitraki Efendi'ye verildiği gibi kendisinin de mükâfatlandırılmasını istemiştir. Netice olarak hem tercüme ve basım faaliyeti için gerekli olan tutarın ödenmesini hem de bu işe karşılık mükâfatının verilmesini

¹¹⁸⁵ BOA. MB. İBT, 2/8, (H. 6 Şevval 1289 / M. 7 Aralık 1872).

istemiştir¹¹⁸⁶. Bunun üzerine Sadrazamlık Makamı konuyu Maarif Nezaretine havale ederek gerekli ödemenin yapılmasını istemiş olsa da Nazır Kemal Paşa'nın buna verdiği cevap olumsuz olmuştur. Paşa, daha önce Düstur'u Rumcaya tercüme eden Dimitraki'ye mükâfat verilmesi hususunda bir bilgisinin olmadığı ve bunun yanında maarif bütçesinin durumunun böyle bir ödeme için elverişli olmadığını ifade etmiştir¹¹⁸⁷. Buradan anlaşıldığı üzere Kemal Paşa, zaten kısıtlı durumdaki maarif bütçesini gelişigüzel harcamaktan sakınmaktadır.

Hırsto'nun durumuna ilişkin netice bilinmemekle beraber bu dönemde Düstur'un farklı dillerde yayımlanmasına yönelik uygulamaların gerçekleştirilmesi bilgisi önemli görünmektedir. Bu durum Tanzimat uygulamalarının gerçekleştirilmesi sürecinde atılan adımlar kapsamında değerlendirilebilir. Nitekim Osmanlı Devleti 1839'da başlatılan Tanzimat reformlarını hayata geçirmek ve gerçekleştirilmek istenen yeni düzeni ülkedeki azınlık unsurlarına anlatmak için büyük çaba sarf etmiştir. Bu süreçte modern devlet geleneğine uygun bir şekilde merkezileşmeye çalışan Osmanlı Devleti, "Osmanlılık" çatısı altında bütünleştirilmesi hedeflenen toplumunun tüm bireyleri için yasaların aynı derecede geçerli olduğunun bilinmesini istemiştir. Dolayısıyla bunu sağlamanın yollarından biri olarak yasaların azınlık dillerine tercümelerinin yaptırılması uygulamasına gidilmiştir.

Kemal Paşa'nın bu Nazırlık döneminde diğer eser basım faaliyetlerine bakıldığında; Ocak 1873'te Mezahib Kalemi hulefasından Rıfat Efendi'nin *Lügat-ı Rumiye*'yi öğretmek üzere tertip ettiği risalesinin¹¹⁸⁸, Hüseyin Hüsnü Efendi'nin *Muharrerat-ı Nadire* adlı kitabının sekizinci cildinin¹¹⁸⁹ ve rüştiye mektebi Farsça Muallimi Refet Efendi'nin *Mecmua-i İşar*'ının¹¹⁹⁰, Ahmed Midhat Efendi'nin *Dağarcık* adlı mecmuasının ilk dört cüzünün¹¹⁹¹, basımına ruhsat verildiği görülmektedir. Ayrıca eser sahiplerine verilen ruhsatnamelerde üç nüshasının Maarif Nezaretine verilmesi, kar ve zararın eser sahibine ait olması suretiyle istedikleri matbaada bu eserlerin basımını yaptırabilecekleri belirtilmiştir.

Yukarıdakilere ek olarak 4 Mart 1873 tarihinde, Bulgar mekteplerinde okutulmak üzere Bulgar Daskal Rayçov Karolof'un tertip ettiği *Bulgar Kilisesi Tarihi*

¹¹⁸⁶ BOA. ŞD. 2872/42, 3-1, (H. 10 Şevval 1289/R. 29 Teşrinisani 1288 / M. 11 Aralık 1872).

¹¹⁸⁷ BOA. ŞD. 2872/42, 2-1, (H. 5 Zilhicce 1289 / M. 3 Şubat 1873).

¹¹⁸⁸ Rıfat Efendi'ye verilen "ruhsatneme" için bkz. BOA. MF.MKT. 8/65, (H. 21 Zilkade 1289 / M. 20 Ocak 1873).

¹¹⁸⁹ BOA. MF.MKT. 8/73, (H. 21 Zilkade 1289 / M. 20 Ocak 1873).

¹¹⁹⁰ BOA. MF.MKT. 8/88, (H. 23 Zilkade 1289 / M. 22 Ocak 1873).

¹¹⁹¹ BOA. MF.MKT. 8/98, (H. 25 Zilkade 1289 / M. 24 Ocak 1873).

isimli kitabın neşredilmesini talep eden tüccardan Yovakim Dirisko'ya izin verilmiştir¹¹⁹². Aynı tarihte Mektubi-i Harici Odası hulefasından Emin Nihat Bey'in *Asar-ı Perakende* isminde hazırladığı risaleye –içeriğine ilave edeceği maddeler olduğunda kontrol için göstermek şartıyla- istediği matbaada basması için ruhsatname verilmiştir¹¹⁹³. Yine aynı tarihte Sivas ulemasından Kara Mahmudzade Salih Efendi'nin tertip ettiği *Haşiye-i Cedide*'yi neşretmek isteyen Zileli Mustafa Efendi ve Mekteb-i Sultani Müdür-i Sanisi Mustafa Efendi'nin telif ettiği *Nafia* isimli kitabı Türkçeye çevirip sonuna bazı hikâyeler ilave ederek neşretmek isteyen Bab-ı Vala-yı Seraskeri Kâtibi Ahmed Esad Efendi'ye ruhsatname verilmiştir¹¹⁹⁴.

Son olarak 18 Mart 1873 tarihinde, Rumcadan tercüme ettiği dram türündeki tiyatro piyesini neşretmek isteyen Mekteb-i Tıbbiye öğrencisi Mustafa Hulusi Efendi'ye ve üç cüzden ibaret olan *Sergüzeştname* isimli eseri neşretmek isteyen Abdullah Efendi'ye ruhsatname verilmiştir¹¹⁹⁵. Bu dönemde basımına ruhsat verilen eserlere bakıldığında devlet okulları ve özel okullarda okutulacak ders kitapları, haftalık bir dergi, tiyatro piyesi vb. gibi çeşitli tür ve alanlardan eserlere basım için izin verildiği görülmektedir. Ayrıca dönemin kültür hayatının önemli bir parçası olan eser basım ve yayımları devletin sıkı bir kontrolüyle gerçekleşmiş olmasına rağmen, burada incelemeye alınan belgeler çerçevesinde, basımına izin verilmeyen bir eser bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Eser basımının yanı sıra yeni matbaa kurma taleplerine de rastlanmaktadır. Bu doğrultuda Ocak 1873'te üç farklı girişim olmuştur. Bunlardan ilki, Bulgar milletinden Kara Petro'nun Galata'da Yeni Cami yakınlarındaki bir dükkânda matbaa açma talebidir. Talebi incelemeye alan Maarif Nezareti, uygulanan prosedür gereğince, açılması planlanan matbaanın yerinde gözlem ve araştırma yapılması için Zaptiye Nezaretinden memur görevlendirilmesini istemiştir. Ayrıca Kara Petro'nun matbaacılığı kanunlara uygun şekilde sürdüreceğine dair “kefalete rabtı” yani bir kefil vasıtasıyla devlete güvence vermesi prosedüründen dolayı zabıtalara bunu da yerine getirmesi istenmiştir¹¹⁹⁶. Matbaa kurmak için Nezarete bildirilen ikinci talep ise Françesko adlı kişiye aittir. Samatya'da bir matbaa açmak isteyen Françesko'nun bu talebi -yukarıda ifade edildiği gibi- usul ve nizama uygunluk açısından araştırılmasına

¹¹⁹² BOA. MF.MKT. 9/38, (H. 4 Muharrem 1290 / M. 4 Mart 1873).

¹¹⁹³ BOA. MF.MKT. 9/39, (H. 4 Muharrem 1290 / M. 4 Mart 1873).

¹¹⁹⁴ BOA. MF.MKT. 9/40, (H. 4 Muharrem 1290 / M. 4 Mart 1873).

¹¹⁹⁵ BOA. MF.MKT. 9/142, (H. 18 Muharrem 1290 / M. 18 Mart 1873).

¹¹⁹⁶ BOA. MF.MKT. 8/35, (H. 15 Zilkade 1289 / M. 14 Ocak 1873).

20 Ocak 1873 tarihinde karar verilmiştir¹¹⁹⁷. Son olarak yine aynı tarihte İsmail Efendi'nin Bayezid'de Sabuncu Han'da bir matbaa açma talebi bulunmaktadır. Diğer ikisinden farklı olarak bu taleple ilgili resmi prosedürler tamamlanmıştır. Matbaalar Nizamnamesi'ne de uygun olarak bu işin ehli olan İsmail Efendi'ye matbaa açma ruhsatı verilmiştir¹¹⁹⁸. Görüldüğü üzere modernleşen Osmanlı'nın kültür hayatına katkı sağlayacak matbaaların açılmasına yönelik girişimler bulunmaktadır. Bu dönemde matbaa kurmak için başvuruda bulunan üç kişinin ikisi gayrimüslimdir. Gayrimüslimlerin Osmanlı basım ve yayım hayatında Müslümanlardan önce başlayan ve her zaman daha önde olan faaliyetlerinin bu dönemde farklı şekillerde devam ettiği söylenebilir.

Kemal Paşa'nın Maarif Nazırlığında bulunduğu bu dönemde eser basım ve yayım faaliyetleri kapsamında öne çıkan konulardan birisi de İstanbul'daki İranlıların yasak basım ve yayım uygulamalarına girişmesidir. 1873 yılı başlarında, İranlıların ellerinde herhangi bir resmi senet ve devlet izni olmadığı halde İstanbul'daki ruhsatlı bazı matbaaların sahipleriyle anlaşarak yasaklı eser basma ve satma faaliyetlerinde bulundukları anlaşılmıştır. Ayrıca Matbaalar Nizamnamesi hükümlerine göre yasaklı veya yasaksız her türlü eserin basımı için Maarif Nezaretinden ruhsat alınması gerekmektedirken İranlılar buna uygun hareket etmemişlerdir. 17 Ocak 1872 tarihinde bu konuda önlem alınması ve gerekli araştırmaların yapılarak yasalara aykırı harekette bulunanların tespit edilerek cezalandırılması kararlaştırılmıştır¹¹⁹⁹.

Bu doğrultudaki bir diğer mesele ise İranlıların Mushaf-ı Şerif basım ve yayımına girişerek yine yasalara aykırı hareket etmeleriyle ilgilidir. Osmanlı Devleti'nde özel teşebbüsle Mushaf-ı Şerif basım ve yayım faaliyetleri 23 Aralık 1872 tarihli bir tezkire-i samiye ile kesin olarak yasaklanmıştır. Diğer yandan Mushaf-ı Şerif basım hak ve yetkisi sadece devlet gözetimindeki üç matbaa olan "*Matbaa-i Amire, Matbaa-i Osmaniye ve Matbaa-i Bahriye*"ye verilmiştir. Yasaklı olmasına rağmen İstanbul'daki bazı İranlılar tarafından söz konusu eserler gizli surette basılmış ve satışı yapılmıştır. Bunun haber alınması üzerine Maarif Nezareti bir çalışma başlatmıştır. 24 Ocak 1873 tarihinde konuyla ilgili yasal prosedürler uygulamaya konulmuş ve

¹¹⁹⁷ BOA. MF.MKT. 8/72, (H. 21 Zilkade 1289 / M. 20 Ocak 1873).

¹¹⁹⁸ BOA. MF.MKT. 8/67, (H. 21 Zilkade 1289 / M. 20 Ocak 1873).

¹¹⁹⁹ BOA. MF.MKT. 8/55, (H. 18 Zilkade 1289 / M. 17 Ocak 1873).

piyasadaki yasaklı Mushafların tespit edilerek toplatılması için memurlar görevlendirilmiştir¹²⁰⁰.

Görüldüğü üzere İranlıların 1870’li yıllarda İstanbul’daki yasaklı basım ve yayım faaliyetleri devletin ilgili birimlerini uğraştıran bir sorun olmuştur. Daha sonraki dönemlerde ve özellikle Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nde (1876-1908) İranlıların söz konusu yasaklı faaliyetlerinin giderek arttığı bilinmektedir¹²⁰¹. Osmanlı basım ve yayım hayatı üzerinde matbaa ve kitapçılık sektörünün oluşmaya başladığı zamanlardan itibaren devlet kontrolü ve müdahalesi de başlamıştır. Özellikle bu sektörün genişlemeye başladığı ve aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin de ciddi bir yapılanmaya girdiği Tanzimat Dönemi ile birlikte devlet ve kontrolü ve müdahalesinin hız kazandığı ifade edilebilir. Bir diğer ifadeyle “...Kitapların, toplum üzerindeki etkisi arttıkça, devletin denetimi de o oranda artmıştır...”¹²⁰². Bu minvalde geç dönem Osmanlı Devleti’nde oluşturulan mevzuat ve bu mevzuatın uygulayıcısı ve denetleyicisi olan resmi kurumların gerçekleştirdiği denetimler neticesinde, ruhsatsız ve/veya yasaklı bir yayın basan matbaanın kapatılarak sahibine ceza kesilmesi, bu tür yayınların piyasadan toplatılması, satışını yapanlara ceza kesilmesi gibi konularda tarihsel süreçte birçok vakaya rastlamak mümkündür¹²⁰³.

Kemal Paşa’nın bu dönemi özelinde veyahut genel bir perspektiften bakıldığında sonraki dönemlerde matbaa ve kitapçılık sektörü üzerinde devlet hâkimiyetinin güçlendirilmesine ve denetim mekanizmasının işlerliğinin artırılmasına yönelik yoğun çaba gösterilmiştir. Özellikle bu dönemde Matbaalar Nizamnamesi’nde yapılan düzenlemelerden ve devletin ilgili mercileri tarafından yayın basım ve satımının denetlenmesinden bunu anlamak mümkündür. Ayrıca kimi zaman özel komisyonlar oluşturmak suretiyle ülke çapında yasaklı ve zararlı yayınların basım ve satımının engellenmesi, matbaa ve kitapçıların yasal faaliyet alanlarının çizilerek denetim ve teftiş usulü noktasında bazı standartlar oluşturulması yoluna gidilmiştir. Nihayetinde söz konusu süreçte kimi zaman yasal prosedürlere uymadığı gerekçesiyle kimi zamanda siyasi, dini ve ahlaki vs. sebeplerle kitap basım ve satım faaliyetlerine çeşitli

¹²⁰⁰ BOA. MF.MKT. 8/99, (H. 25 Zilkade 1289 / M. 24 Ocak 1873). Bunların yanı sıra yasak olan *Cavidan* isimli kitabı neşreden ve satanların cezalandırılarak basımının önlenmesinin istendiği belge için bkz. BOA. MF.MKT. 9/78, (H. 9 Muharrem 1290 / M. 9 Mart 1873).

¹²⁰¹ Ayhan Doğan - Eyüp Cücük, “Osmanlı İstanbul’unda İranlı Matbaa ve Kitapçıların Yasaklı Faaliyetlerine Dair Bir İnceleme”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri* (Ankara: 1-5 Ekim 2018).

¹²⁰² Fatmagül Demirel, “Osmanlı Devletinde Kitap Basımının Denetimi”, *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi* 5 (2004), 89.

¹²⁰³ Ali Birinci, *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2012), 137-151.

yasaklar getirilmiştir. Netice itibarıyla bu durum, Tanzimat yapılanması sürecindeki Osmanlı yönetiminin merkezi devlet anlayışının bir gereği olarak düşünülüp değerlendirilebilir. Tanzimat Dönemi sonrasındaki Osmanlı maarif hayatı söz konusu anlayışın bir ürünü olarak şekillenmiştir. Hatta Maarif Nezaretinin bu merkeziyetçi yapısı hem maarif sisteminin hem de toplumun belli saikler doğrultusunda terakkisi için 20. yüzyılın başlarında da güçlü bir biçimde sürdürülmüş¹²⁰⁴; en nihayetinde Cumhuriyet Türkiye'sine miras kalmıştır.

3.7. V. Maarif Nazırlığı Dönemi Eğitim Politika ve Uygulamaları

Maarif Nazırı Ahmed Cevdet Paşa'nın Suriye valiliğine atanmasından dolayı Maarif Nazırlığı görevi, o sırada Evkaf Nazırı olan Ahmed Kemal Paşa'ya verilmiştir. Ancak kısa bir süre sonra Ahmed Cevdet Paşa'nın Suriye görevi için hemen yola çıkmayacağı anlaşılarak Maarif Nazırlığı görevi Kemal Paşa'dan alınarak tekrar Cevdet Paşa'ya verilmiştir¹²⁰⁵. Dolayısıyla Maarif-i Umumiye Nazırlığına beşinci kez atanan Ahmed Kemal Paşa, 7 Mayıs 1876-16 Mayıs 1876 tarihleri arasında bu görevini sürdürmüştür¹²⁰⁶. İncelenen arşiv belgelerinden hareketle bu kısa süreçte, Maarif Nezaretinin eğitim politika ve uygulamalarına yansıyan herhangi bir konu tespit edilememiştir.

3.8. VI. Maarif Nazırlığı Dönemi Eğitim Politika ve Uygulamaları

Evkaf Nazırlığı görevini sürdüren Ahmed Kemal Paşa'ya -ilave memuriyet olarak- Maarif Nazırlığı görevi 10 Aralık 1877 tarihinde altıncı kez verilmiştir¹²⁰⁷. 11 Ocak 1878 tarihinde ise Maarif Nazırlığı görevi, Kemal Paşa'dan alınarak Meclis-i

¹²⁰⁴ 20. yüzyılın başlarında Osmanlı maarif sisteminin nasıl bir merkeziyetçi yapıya sahip olduğunu maarif müfettişlerinin oluşturduğu raporlara dayanarak ortaya koyan güncel bir araştırma için bkz. Ayhan Doğan - Sadık Çetin, *Harb-i Umûmi'de Kütahya Sancağı (R. 1332-1333/M. 1916-1917 Ders Yılı Maarif Teftiş Raporu'na Göre)* (Ankara: Nobel Akademi Yayınları, 2019).

¹²⁰⁵ İnal - Yaşar, "Evkaf-ı Hümayun Nezareti", 56. Ayrıca bu konu *Hatıra-i Atıf*'ta şu şekilde ifade edilmiştir: "...Eski sadrazamlardan Mahmud Nedim Paşa, Maarif Nezaretinde bulunan Cevdet Paşa'yı, çok hareketlidir diye, Suriye vilayetine tayin ettirmiş olduğundan Maarif Nezareti, Evkaf Nazırı Kemâl Paşa'ya ilave görev olarak verilmişti. Cevdet Paşa henüz gitmemiş olduğundan, o sıralarda Sadrazam olan Mütercim Rüşdi Paşa'nın arzı üzerine, tekrar memuriyeti sabıkasına (Maarif Nezaretine) iadesine müsaade-i seniyye buyuruldu..." Bkz. İnal, "Hatıra-i Atıf", 40-54; Mehmed Atıf, *Hatıra-i Atıf*.

¹²⁰⁶ BOA. ŞD. 880/57, (H. 2 Ramazan 1304 / M. 25 Mayıs 1887).

¹²⁰⁷ BOA. ŞD. 880/57, (H. 2 Ramazan 1304 / M. 25 Mayıs 1887).

Ayan üyesi olan Ahmed Vefik Paşa'ya verilmiştir. Diğer yandan Kemal Paşa'nın Meclis-i Ayan Üyeliğine atanmasına karar verilmiştir¹²⁰⁸. Kemal Paşa'nın yaklaşık bir ay kadar sürdüğü anlaşılan altıncı Maarif Nazırlığı döneminde Ayıntap şehrinde protestan okulu kurulması için gerekli iznin (ruhsat) verilmesi¹²⁰⁹, Bab-ı Mektep Rüştîyesi için gerekli haritalar ile 582 adet kitap ve risalenin posta yoluyla gönderilmesi¹²¹⁰ gibi Nezaret bünyesinde bazı faaliyetlerde bulunulmuşsa da daha çok rüştiye mekteplerinin yaygınlaştırma ve personel işlemlerine yönelik çalışmalarda bulunulduğu anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda rüştiye mektepleri için geliştirilen politika ve gerçekleştirilen uygulamalar aşağıdaki kısımda alt başlıklar halinde sunulmuştur.

3.8.1. Rüştiye Mekteplerinin Yaygınlaştırılması

Ahmed Kemal Paşa'nın Tanzimat'ın ilk yıllarında atandığı maarif görevlerindeyken açmış olduğu rüştiye mektepleri tarihsel süreç içerisinde ülkenin pek çok yerine yayılım göstermiştir. Bu süreçte Kemal Paşa özellikle maarifle ilgili görevler üstlendiği vakitlerde bu mekteplerin sayısını artırmak suretiyle ülkenin en ücra köşelerinde yer alan şehirlerde dahi halkın eğitim öğretim ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik çalışmalarda bulunmuştur. Bu doğrultuda Aralık 1877-Ocak 1878 tarihleri arasındaki kısa süre de bile konuyla ilgili devrin arşiv belgelerine yansıyan birçok örnek sunmak mümkündür.

Aralık 1877'de Balkan coğrafyasındaki bazı Osmanlı şehirlerinde yeni rüştiye mekteplerinin hayata geçirilmesine yönelik birtakım faaliyetlerde bulunulmuştur. Yanya Eyaletine bağlı Margaliç ve Preveze kazalarında yeni rüştiye mektepleri inşa edilmiştir. Bu yerlerden merkeze bildirilen talepler çerçevesinde söz konusu mekteplere Darülmualлимinden diploma alarak mezun olmuş muallim-i evveller atanmıştır. Ayrıca İstanbul'dan hareketle görev yerlerine gidecek olan muallimlere harcırah tahsis edilmiştir. Bu çerçevede Preveze Rüştiyesi muallim-i evvelliğine atanan Delvineli Salih Efendi'ye, mektebin öğrenci sayısı artıncaya ve eğitim faaliyetleri belli bir düzene girinceye kadar muallim-i sani maaşı yani 400 kuruş

¹²⁰⁸ BOA. Y.EE. 75/19 (H. 7 Muharrem 1295 / M. 11 Ocak 1878). Ayrıca bu belgenin muhtevası için bkz. Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, 3/6.

¹²⁰⁹ BOA. MF.MKT. 52/111, (H. 25 Zilhicce 1294 / M. 31 Aralık 1877).

¹²¹⁰ Ayrıca gönderilen ders araç gereçlerinin fiyatları da belirtilmiş; bir teftiş esnasında gerektiği takdirde gösterilmek üzere bunların mektep demirbaş defterine kaydedilmesi istenmiştir. Bkz. BOA. MF.MKT. 52/94, (H. 23 Zilhicce 1294 / M. 29 Aralık 1877).

verilmesi kararlaştırılmıştır¹²¹¹. Muallim atama ve maaşlarına dair incelenen durumlar arasında Maarif Nezaretinin ilk defa böyle bir uygulamaya gittiği anlaşılmaktadır. Bunun altında yatan sebep ise -kolayca anlaşılabileceği üzere- maddi imkânsızlıklar ve Nezaret bütçesinin oldukça tutumlu bir şekilde kullanılmak istenmesidir. Buna ek olarak mektebin yıllık muhtelif masrafların karşılanabilmesi için 1.000 kuruş ödenek tahsis edilmiş; mektebe bevvap olarak mahallinden birinin 80 kuruş maaşla atanması uygun görülmüştür.

Yine bu tarihlerde Osmanlı'ya sınırları içerisindeki Arnavutluk'ta Adriyatik Denizi kıyısında önemli bir liman şehri olan Kavaya kazasına bağlı Draç Nahiyesi'nde¹²¹² yeni bir rüştiye mektebi inşa edilmiştir. Mektebin öğrencileri için gerekli olan ders kitabı ve risalelerinden Maarif Kütüphanesinde mevcudu olanları postayla gönderilmiştir¹²¹³.

Bu kısa dönemde, Balkan coğrafyasındaki bu uygulamalara nazaran ülkenin doğu yakasındaki kimi şehirlerde de yeni mektepler açıldığı görülmektedir. Bağdat vilayetine bağlı Müntefik'te yeni bir rüştiye mektebi inşa edilmiştir. Uygulanmakta olan prosedür gereğince bu mektebe merkezden muallim-i evvel tayini için gerekli çalışma başlatılmıştır. Ancak mektebin İstanbul'a oldukça uzak bir mahalde olması buraya gitmeye gönüllü bir muallim bulunamamasına yol açmıştır. Bu şekilde geçen bir süreden sonra söz konusu muallimliğe talip olan kişiye diğer muallim-i evvel maaşlarından farklı olarak aylık 1.000 kuruş verileceği ilan edilmiştir. Böyle bir teşvik uygulamasına rağmen uzun bir süre talip bulunamamıştır. Sonrasında bu görevi kabul eden Darülmuallimîn mezunlarından Kırımlı Halil Efendi'nin ataması yapılmıştır. Ayrıca mektebe, 80 kuruşla mahallinden bir bevvap atanmış ve derslerde kullanılmak üzere 204 adet kitap ve risale gönderilmiştir. Bununla birlikte yıllık muhtelif masraflarının karşılanabilmesi için 1.000 kuruş ödenek tahsis edilmiştir¹²¹⁴.

Görüldüğü üzere Kemal Paşa'nın son Maarif Nazırlığı dönemi olan bu görevde iken rüştiye mekteplerinin yaygınlaştırılması için gerekli çalışmalar sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Bu kapsamda yeni rüştiye mektebi kurma, personel atama ve maaş durumları, ders araç gereçlerinin ve diğer okul ihtiyaçlarının temini çalışmaları yukarıda bahsedilmiş olmakla birlikte maarif personelinin tayin, nakil, becayiş, maaş,

¹²¹¹ BOA. MF.MKT. 51/198, (H. 2 Zilhicce 1294 / M. 8 Aralık 1877).

¹²¹² Machiel Kiel, "Draç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/522-524.

¹²¹³ BOA. MF.MKT. 51/192, (H. 2 Zilhicce 1294 / M. 8 Aralık 1877).

¹²¹⁴ BOA. MF.MKT. 51/210, (H. 5 Zilhicce 1294 / M. 11 Aralık 1877).

taltif ve disiplin sorunlarına ilişkin ulaşılabilen detaylı bilgi sonraki başlıkta sunulmuştur.

3.8.2. Maarif Personeli: Atama, Nakil, Becayış, Maaş, İzin ve Disiplin Sorunları

Aralık 1877-Ocak 1878 tarihleri arasını kapsayan Ahmed Kemal Paşa'nın son Maarif Nazırlığı döneminde eğitim kurumlarının personel atama, nakil, becayış, maaş, taltif ve disiplin sorunlarına ilişkin birtakım bilgiler aşağıdaki kısımda alt başlıklar halinde sunulmuştur.

3.8.2.1. Atama: Usul ve esaslar

Bu dönemde yeni kurulan rüştiye mekteplerine ve bunun yanı sıra daha önce kurulmuş olan bazı mekteplere personel atamaları gerçekleştirilmiştir. Dönemin muallim atama usul ve esaslarına dair önemli ayrıntılar içeren ve farklı bir değerlendirme perspektifi sunan bu atamalar -ulaşılabilen arşiv kayıtları ışığında- aşağıdaki kısımda detaylı bir biçimde ele alınmıştır.

İlk olarak İstanbul merkezinde yer alan kimi okullara yapılan muallim atamalarından bahsedilebilir. Bu çerçevede Eyüb Rüştiye Mektebi Rika Muallimi Baha Efendi görevinden azledilerek yerine Maarif Mektubi Odası hulefasından Mehmed Bey tayin edilmiştir. Ayrıca Mehmed Bey'e üstleneceği bu görevi yerine getirme noktasında her türlü fedakârlığı yapabileceğine inanıldığını ifade eden bir "itimadname" verilmiştir ¹²¹⁵. Bu usule göre ataması yapılan bir diğer kişi Darülmuallimi-i Sıbyan mezunlarından İsmail Efendi'dir. Fatih ibtidai Mektebinde tahsis edilen muallim-i sanilik vazifesine 250 kuruş maaşla başlayabilmesi için İsmail Efendi'ye Meclis-i Maarif tarafından itimatname verilmiştir ¹²¹⁶. Güven mektubu denilebilecek olan bu belgede, İsmail Efendi'nin memuriyet hizmetlerine günü gününe devam ederek gayret ve çaba içerisinde çalışacağına inanıldığı ifade edilmiştir.

İstanbul'da bulunan Kanlıca Rüştiye Mektebi Muallim-i Sanisi İsmail Efendi görevine düzenli bir şekilde devam etmemesinden ötürü azledilmiş; onun yerine Darülmuallimîn çıkışlı Ali Efendi 400 kuruş maaşla tayin edilmiştir. Ali Efendi'ye Meclis-i Maarifin de onaylamış olduğu bir itimatname verilmiştir. Doğrudan kişinin

¹²¹⁵ BOA. MF.MKT. 51/214, (H. 5 Zilhicce 1294 / M. 11 Aralık 1877).

¹²¹⁶ BOA. MF.İBT. 12/7, (H. 6 Muharrem 1295 / M. 10 Ocak 1878).

adına düzenlendiği görülen bu belgede yer alan atama kararı Ali Efendiye bildirilmiştir. Bununla birlikte “...*umur-ı memurenizde devam ve ifa-yı hüsn-i vazifeye ikdam eylemeniz...*” şeklinde bir ifadede bulunularak muallimliğe atanan kişinin görevine günü gününe devam ederek mesleğini en iyi şekilde yerine getireceğini güven duyulduğu belirtilmiştir¹²¹⁷.

Aralık 1877-Ocak 1878 tarihleri arasında İstanbul dışındaki vilayetlerde de birtakım eğitim personeli atamaları gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda Tuna vilayetine bağlı Osmanpazarı Rüştîye Mektebi Muallim-i Evveli Ahmed Efendi bir süre önce İnebolu Rüştîyesi Mektebine atanmıştır. Osmanpazarı Rüştîyesinde boşalan Muallim-i Evvelik kadrosuna Darülmuallimîn mezunlarından Hezargradlı İbrahim Efendi talip olmuştur. Kişinin konuyla ilgili dilekçesi incelemeye alınıp İnebolu rüştiye mektebi hakkında araştırma yapıldıktan sonra duruma göre hareket edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede bölgedeki idari birimlerden “...*İnebolu Rüştîyesi hâlihazırda aktif bir mektep midir, aktifse mektebe devam eden öğrenci sayısı nedir, muallim-i sanisi var mıdır, varsa buraya muallim-i evvel göndermek gerekir mi...*” şeklindeki soruların araştırılarak cevaplanması istenmiştir¹²¹⁸. Durumun daha sonraki akıbeti bilinmemekle birlikte Maarif Nezaretinin bir mektebe yeni öğretmen atanması durumuna ilişkin dikkatli bir çalışmada bulunması önemli bir ayrıntıya işaret etmektedir. Dolayısıyla gelişigüzel öğretmen atamalarının kısıtlı maarif bütçesi ile yapılandırılmaya çalışılan eğitim sistemi çerçevesinde istenen bir durum olmadığı ifade edilebilir.

Balkanlarda Manastır vilayetine Ohri kazasında Hacı Hüseyin Efendi Cami yakınındaki sıbyan mektebine merkezden bir muallim tayini edilmesi istenmiştir. Bu sıbyan mektebinin yöredeki bir vakıf tarafından finanse edildiği bilindiğinden ötürü muallim tayini hususu Nezaretçe araştırılması gereken bir konu olarak görülmüştür. Bunun üzerine öncelikle mektebe ait vakıf gelirlerinin ve mektebin masraflarının bildirilmesine ve ardından merkezden muallim tayinine buna göre karar verilmesi planlanmıştır¹²¹⁹. Görüldüğü üzere muallim atamalarında bazen en ince ayrıntısına kadar dikkat edildiği ve kısıtlı maarif bütçesinin yerli yerinde kullanımına özen gösterilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

¹²¹⁷ BOA. MF.MKT. 52/74, (H. 21 Zilhicce 1294 / M. 27 Aralık 1877).

¹²¹⁸ BOA. MF.MKT. 52/28, (H. 12 Zilhicce 1294 / M. 18 Aralık 1877).

¹²¹⁹ BOA. MF.MKT. 52/82, (H. 21 Zilhicce 1294 / M. 27 Aralık 1877).

Suriye vilayetine bağlı Baalbek Rüştîye Mektebinin öğrenci sayısı ve sınıflarının artmış olması dolayısıyla görev yapan muallim-i saniye ek olarak bir muallim-i evvel atanması vilayet tarafından talep edilmiştir. Talebi incelemeye alan Maarif Nezareti ve Meclis-i Maarif bu durumun daha detaylı bir şekilde araştırılarak mektepteki öğrenci ve sınıf sayısının net olarak bildirilmesini istemiştir. Ayrıca merkez, muallim-i evvel tayininin elzem bir ihtiyaç olup olmadığını açık ve şüpheyeye mahal bırakmayacak bir şekilde öğrenmek istemiştir¹²²⁰. Anlaşılabacağı üzere bu durum, maarifin sınırlı kaynaklarını en etkin şekilde kullanmasına yönelik olarak merkezin kaygısını ifade etmektedir.

Adana vilayetine bağlı Silifke Rüştîye Mektebi Muallim-i Sanisi Hacı Ömer Zühtü Efendi'nin ölümü üzerine vilayet meclisince yerine müderris Mehmed Şakir Efendi'nin atanması önerilmiştir. Maarif Nezareti böyle bir atama için öncelikle söz konusu kişinin askerliğini yapmış olması ve yerel maarif organlarınca çeşitli derslerden bir sınava tabii tutulması gerektiğini ifade etmiştir. Bu uygulamanın ardından sınav evrakının ve adayın el yazısı örneğinin incelenmek üzere merkeze gönderilmesi gerektiği belirtmiştir¹²²¹. Benzer şekilde bir diğer durumda, Varna Rüştîyesi muallim-i saniliğine seçilen Ahmed Efendi'nin, memuriyetinin tasdiki için yerel organlarca yapılan sınav evrakının gönderilmesi istenmiştir¹²²².

Kastamonu Mutasarrıflığına bağlı Kengiri (Çankırı) Rüştîyesi Muallim-i Sanisi Mehmed Efendi'nin vefatı üzerine öğrencilerin eğitim öğretim faaliyetlerinden mahrum kalmamaları için yerine ivedilikle birinin atanması gerekmiştir. Belirlenen prosedür gereğince muallimi-i sanilik için mahallince uygun birinin seçilerek imtihan varakası ve el yazısının merkeze gönderilmesi istenmiştir¹²²³.

Trabzon vilayetine bağlı Gümüşhane sancağında bulunan rüştîye mektebinin öğrenci sayısının artarak 60'ı geçmesi nedeniyle merkezden muallim-i sani atanması talebinde bulunulmuştur. Bir muallim-i evvel ile idare edilen ve daha sonra öğrenci sayısı 60'ı geçen rüştîye mektepleri için muallim-i sani atanması dönemin uygulanan prosedüründendir. Bunun için mahallince belirlenmiş biri olan Müderrisinden Raşid Efendi mahallindeki yerel komisyon tarafından bir sınava tabi tutulmuştur. Akabinde ilgili sınav evrakı ile birlikte Raşid Efendi'nin el yazısı örneği merkeze gönderilmiştir.

¹²²⁰ BOA. MF.MKT. 52/104, (H. 25 Zilhicce 1294 / M. 31 Aralık 1877).

¹²²¹ BOA. MF.MKT. 52/99, (H. 23 Zilhicce 1294 / M. 29 Aralık 1877).

¹²²² BOA. MF.MKT. 52/119, (H. 26 Zilhicce 1294 / M. 1 Ocak 1878).

¹²²³ BOA. MF.MKT. 52/135, (H. 26 Zilhicce 1294 / M. 1 Ocak 1878).

Bunun üzerine gerekli incelemeyi yapan Maarif Nezareti ve Meclis-i Maarif tarafından verilen karar gereğince Raşid Efendi'nin -emsali gibi- 315 kuruş maaşla muallim-i saniliğine ataması yapılmıştır¹²²⁴.

Son olarak Kudüs Mutasarrıflığı'na bağlı Yafa Rüştîye Mektebinin öğrenci sayısının artmış olması nedeniyle merkezden ek muallim atanması talep edilmiştir. Dönemin muallim atama prosedürüne uygun olarak Maarif Nezaretine gönderilen evraktan mektebin öğrenci sayısının 60'ı geçtiği ve mahallince belirlenen muallimlerin sınav sonuçlarının bu vazifeyi yerine getirebilecek düzeyde olduğu görülmüştür. Bunun üzerine mektebin muallim-i saniliğine 315 kuruş maaşla Hafız Hüseyin Efendi ve Rika muallimliğine ise Mustafa Safvet Efendi 80 kuruş maaşla tayin edilmiştir¹²²⁵.

Yukarıda belirtilen personel atama durumlardan hareketle dönemin, 1877-1878 yılları arasında rüştiye mekteplerine muallim-i sani atama usulü ortaya çıkmaktadır. Buna göre bu dönemde muallim-i evveller merkezde yani İstanbul'da belirli tarihlerde yapılan bir sınava tabi tutulurken diğer yanda muallim-i sanilere vilayete bağlı meclis kurullarınca bir sınav uygulaması yapılmaktadır. Bu noktada vilayetlere sınav uygulaması yapma yetkisi önemli bir ayrıntı olarak öne çıkmaktaysa da sınav evrakının incelenmek üzere Meclis-i Maarife gönderilmesi ve nihai atama kararı için burada yapılacak değerlendirmenin esas belirleyici unsur olması, bu dönemin merkez-taşra münasebetlerinin sağlam bir merkezi düzende gelişme kaydetmesinin temel hedef olduğunu göstermektedir. Buna ek olarak muallim-i sanilerin askerlik hizmetini yapmış olmaları, el yazısı örneği örneklerinin merkezde incelemeye alınması, muallim-i sanilik maaşlarının 315 kuruş olarak belirlenmesi gibi uygulamalar belli bir standart oluşturulmaya çalışıldığını göstermektedir. Ayrıca bu durum, maarifin modern bir merkezîyetçilik anlayışıyla yeniden yapılandırılmasına yönelik olarak 1857 yılında kurularak faaliyet gösteren Maarif Nezaretinin sistem oluşturmaya yönelik modernist politikaları çerçevesinde değerlendirildiğinde ulaşılmak istenen hedefe uygun bir uygulama olarak nitelendirilebilir.

3.8.2.2. Nakil, becayiş: Personel hareketliliği

Ahmed Kemal Paşa'nın son Maarif Nazırlığı döneminde denk gelen Aralık 1877-Ocak 1878 tarihleri arasında yukarıda bahsedilen eğitim personeli atamalarının

¹²²⁴ BOA. MF.İBT. 12/9, (H. 6 Muharrem 1295 / M. 10 Ocak 1878).

¹²²⁵ BOA. MF.İBT. 12/17, (H. 6 Muharrem 1295 / M. 10 Ocak 1878).

yanı sıra mektepler arasında personel nakil işlemlerinin gerçekleştirildiği ve kimi durumlarda ödül olarak istediği iyi bir mektebe nakil olma ve becayış gibi usullerin uygulandığı görülmektedir.

Birbirinden bağımsız şekilde bazı uygulama örneklerini sıralayarak konuyla ilgili hem ilgi çekici detaylara hem de genel bir değerlendirmeye ulaşmak mümkündür. Bu kapsamda bir personel hareketliliğine ilişkin bir örnekte, Bağdat vilayetine bağlı Kerkük Rüştîye Mektebi Muallim-i Evveli Resul Mestî Efendi'nin Basra Rüştîye Mektebine nakil olduğu görülmektedir¹²²⁶. Bir diğer örnekte Siroz Rüştîyesi muallim-i evveli başka bir rüştîyeye tayinini istemiş olduğundan kendisi de kabul etmesi halinde Selanik Rüştîye Mektebine nakledilebileceği bildirilmiştir¹²²⁷. Başka bir örnekte ise İbradı Rüştîyesi Muallim-i Evveli Yalvaç Rüştîyesine nakledilmesi isteğinin orada bir muallim-i evvel bulunması dolayısıyla yerine getirilemeyeceği bildirilmiştir¹²²⁸. Ancak bu kişinin daha sonra başka bir yere nakledildiği ve İbradı Rüştîyesi muallim-i evveli kadrosunun boşa düştüğü anlaşılmaktadır. Bunun üzerine buraya Kırşehir Rüştîyesi Muallim-i Evveli Zeynelabidin Efendi nakledilmiştir¹²²⁹. Bu nakil kararının arkasında ilginç bir ayrıntı bulunmaktadır. Zeynelabidin Efendi görevine başladıktan sonra merkeze göndermiş olduğu bir dilekçeyle; “...mekteb-i rüştîye muallimlerinden beş sene müddet hüsn-i hizmet idenlerin rüusla mazhar-ı mükâfat eylemesi usul-i mukarrere icabından bulunduğunu...” hatırlatarak yaklaşık on yıldır büyük bir azim ve gayretle sürdürdüğü rüştîye muallimliğinde her daim iyi hizmette bulunduğunu ifade edip mükâfatlandırılmasını talep etmiştir. Akabinde bu talep, olumlu karşılanarak müderrislik rüusu ile taltif edilmesine karar verilmiştir¹²³⁰. Buna benzer şekilde Amasya Rüştîyesi Muallim-i Evveli Osman Remzi Efendi de İstanbul Müderrislik rüusuyla taltif edilmek için başvuruda bulunmuştur. Uygulanmakta olan prosedür aynı şekilde belirtilerek rüştîye mekteplerinde on iki yıl muallim-i evvellik yapmış olan Osman Remzi Efendi'nin ödüllendirilmesi kararlaştırılmıştır¹²³¹.

Yukarıdakilere benzer veya farklı uygulamalardaki örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bu doğrultuda Musul Rüştîyesi muallim-i evvelliğinden istifa ederek

¹²²⁶ BOA. MF.MKT. 52/19, (H. 11 Zilhicce 1294 / M. 17 Aralık 1877).

¹²²⁷ BOA. MF.MKT. 52/38, (H. 14 Zilhicce 1294 / M. 20 Aralık 1877).

¹²²⁸ BOA. MF.MKT. 52/39, (H. 14 Zilhicce 1294 / M. 20 Aralık 1877).

¹²²⁹ BOA. MF.MKT. 52/55, (H. 16 Zilhicce 1294 / M. 22 Aralık 1877).

¹²³⁰ BOA. MF.MKT. 52/57, (H. 16 Zilhicce 1294 / M. 22 Aralık 1877).

¹²³¹ BOA. MF.MKT. 52/112, (H. 25 Zilhicce 1294 / M. 31 Aralık 1877). İlgili belgeden hareketle Meclis-i Maarif onayıyla alınan Maarif Nezareti kararının gereği yapılmak üzere “Makâm-ı Âlî-i Cenâb-ı Meşihat-penâhî”ye yani Şeyhülislamlığa gönderildiği anlaşılmaktadır.

ayrılan Mehmed Emin Efendi Bağdat, Diyarbakır veya Halep vilayetlerinde herhangi mektepte görevlendirilmesini istemiştir. Ancak belirtilen yerlerde açıkta muallimlik kadrosu bulunmadığından bu talebin yerine getirilemeyeceği ifade edilmiştir¹²³². Bir diğer örnek durumda, Kosova vilayetinin Üsküp sancağına bağlı Kumanova Rüştîye Mektebi Muallim-i Sanisi Abdülmuttalib Galip Efendi, bazı sorunlar yaşadığından ötürü Kratova Rüştîye Mektebine tayinini istemiştir. Bunun üzerine talebi değerlendirmeye alan Maarif Nezareti, Galip Efendi'nin gitmek istediği mektepte açıkta kadro olmadığını ifade ederek bunun yanı sıra Palanka veya Radovişte Rüştîye Mekteplerinin muallim-i sanilerinden biri kabul ettiği takdirde becayış yapabileceğine karar vermiştir¹²³³.

Görüldüğü üzere Kemal Paşa'nın kısa süren bu Maarif Nazırlığı döneminde personel atamalarının yanı sıra personel hareketliliği, nakil ve becayış uygulamaları gerçekleştirilmiştir. Özellikle bu dönemde Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin de uygulanmaya çalışıldığı göz önüne alınırsa bir yandan maarif sisteminin merkezi bir hüviyete kavuşturma sürecinin tüm hızıyla devam ettiği diğer yandan ise yeni yapısal düzenlemelerin sisteme entegre edilmeye çalışıldığı ileri sürülebilir.

3.8.2.3. *Maaş: İdari ve mali sorunlar*

Bu dönemde Maarif Nezareti personelinin maaşlarının ödenmesinde birtakım karışıkları ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Maarif Nezareti Maliye Nezaretine bildirimde bulunarak maaş ödemesi yapıldığı zaman ilgili personelden maaşını aldığına dair bir tür senet alınması istenmiştir. Ancak sonraki süreçte bu yeni uygulama talebinin Maliye Nezareti tarafından hemen hayata geçirilmediği görülmektedir. Şöyle ki mükerrer maaş ödemesinin yapıldığı bazı durumlar ortaya çıkmış ve Maarif Nezareti bunların bir kısmını tespit ederek geri ödenmesini sağlamıştır. Netice itibarıyla Maliye Nezaretine 13 Aralık 1877 tarihinde bir kez daha bildirimde bulunularak bu tür karışıklıkların önüne geçilmesi için “*maarif memurlarına tasdiksiz senet ile hâzineden maaş verilmemesi*” istenmiştir¹²³⁴.

Bunun dışında personelin maaş problemleriyle ilgili Maarif Nezaretine çok sayıda konu yansıdığı görülmektedir. Bu problemlere ilişkin Maarif Nezareti dâhilinde Meclis-i Maarifin inceleme ve onayıyla alınan kararlar konuyla ilgili genel bir çerçeveye

¹²³² BOA. MF.MKT. 52/56, (H. 16 Zilhicce 1294 / M. 22 Aralık 1877).

¹²³³ BOA. MF.MKT. 52/96, (H. 23 Zilhicce 1294 / M. 29 Aralık 1877).

¹²³⁴ BOA. MF.MKT. 52/6, (H. 7 Zilhicce 1294 / M. 13 Aralık 1877).

sunabilir: Balçık Rüştîye Mektebi Muallim-i Sanisi Abdurrahman Efendi'ye birkaç ay boyunca ödemeyen maaşının ödenmesi¹²³⁵, Niğbolu Rüştîyesi Muallim-i Evveli Fehmi Efendi'nin bir süredir ödenmeyen maaşının emsali gibi ödenmesi¹²³⁶, Tekirdağ Rüştîyesi muallim-i evvelliğinden emekli olan Mehmed Hamdi Efendi'nin kesilen maaşının ödenmesi¹²³⁷, 20 yılı aşkın bir süre muallimlik hizmeti yaptıktan sonra emeklilik talebinde bulunan Yanya Rüştîyesi Muallim-i Evveli Şerafeddin Efendi'nin emekli olabilmesi için yaşadığı problemin çözülmesi¹²³⁸. Bunlara ek olarak Siroz Rüştîyesi muallim-i evvelinin Şam Rüştîyesi muallimliğinden istihkakı olan maaşını istifa etmesi sebebiyle alamayacağı¹²³⁹ ve Abdülkerim, Mehmed, Mecid, Vacid, Hoca Mehmed Efendilerin bir karışıklıktan ötürü ödenmeyen maaşlarının kendilerine tahsis edilmesi¹²⁴⁰ şeklinde maaş problemlerinin yaşandığı görülmektedir.

Yukarıda sıralanan söz konusu maaş problemlerinin temelinde devletin kurumları arasındaki iletişimsizlik, ilgili memurların hatalarından doğan karışıklıklar gibi birtakım durumların yanı sıra sınırlı maarif bütçesinin bazen maaş ödemelerinde yetersiz kalması yer almıştır. Bununla birlikte bazı personelin prosedür dışı talepleri de görülmektedir. Buna karşın Maarif Nezareti ve Meclis-i Maarifin belirli şartlar altında çözüm üretmeye gayret ettiği ifade edilebilir.

Maarif personelinin maaş problemlerine dair bir başka ilgi çekici örnek ise Edirne vilayetine bağlı Zağra-i Atik Rüştîyesinde yaşanmıştır. “Bölgede vuku bulan istiladan dolayı” mektebin muallim-i salisi ve riyaziye muallimi Şerif Halil Efendi'nin *tüm mal ve mülkü Rus ve Bulgarlar tarafından yağmalanmış ve bu sırada evi dahi yanmış* olduğundan ortada kalmıştır. Bunun üzerine vilayet kanalıyla durumu merkeze bildirerek hem ödenmemiş olan üç aylık maaşını hem de Edirne'deki rüştîye mekteplerinden birinde istidam edilmesini istemiştir. Merkezde ele alınan bu durumla ilgili olarak kişinin birikmiş maaşlarının ödenmesi ve Edirne'deki rüştîyelerde açıkta bulunan muallim-i sanilik kadrolarından birine naklinin yapılması kararlaştırılmıştır¹²⁴¹. Yine bölgedeki savaşın yarattığı kötü koşullardan dolayı Lofça Rüştîyesi Muallim-i Evveli Halil Hilmi Efendi büyük sıkıntılar yaşayarak İstanbul'a

¹²³⁵ BOA. MF.MKT. 52/11, (H. 7 Zilhicce 1294 / M. 13 Aralık 1877).

¹²³⁶ BOA. MF.MKT. 52/106, (H. 25 Zilhicce 1294 / M. 31 Aralık 1877).

¹²³⁷ BOA. MF.MKT. 52/146, (H. 28 Zilhicce 1294 / M. 3 Ocak 1878).

¹²³⁸ BOA. MF.MKT. 52/58, (H. 16 Zilhicce 1294 / M. 22 Aralık 1877).

¹²³⁹ BOA. MF.MKT. 52/156, (H. 28 Zilhicce 1294 / M. 3 Ocak 1878).

¹²⁴⁰ BOA. MF.MKT. 52/64, (H. 17 Zilhicce 1294 / M. 23 Aralık 1877).

¹²⁴¹ BOA. MF.MKT. 52/130, (H. 26 Zilhicce 1294 / M. 1 Ocak 1878).

gelmiştir. Ödenmemiş olan üç aylık maaşının ödenmesi talep eden Halil Hilmi Efendi için gerekenin yapılmasına karar verilmiştir¹²⁴².

Şerif Halil ve Halil Hilmi Efendilerin müşkül durumları 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın Osmanlı ülkesindeki maarif hayatına yansıyan acı birer örneği olarak nitelendirilebilir. Sonuç olarak Ahmed Kemal Paşa'nın bir ay kadar süren söz konusu Maarif Nazırlığı döneminde idari ve mali alanda ortaya çıkan birtakım olumsuzluklardan maarif personelinin maaş problemleri yaşadığı ileri sürülebilir.

3.8.2.4. İzin: Merkezi prosedürler

Bu dönemde maarif personeli olarak muallimlerin izin durumlarının da merkezi bir usulle takip edilerek yönetildiği görülmektedir. Söz gelimi Van Rüştüyesi Muallim-i Evveli Mehmed Şevki Efendi'nin memleketine gitmek için istediği izin talebine olumlu cevap verilmiştir. Mektepteki eğitim öğretim faaliyetlerinin aksamaması için yerine bir vekil bırakması şartıyla izin verilmiştir. Daha sonra konuyla ilgili olarak Van vilayetinden merkeze gönderilen 27 Aralık 1877 tarihli bir yazıda; Şevki Efendi'nin izin süresi bitmesine ve kendisine uyarıda bulunulmasına rağmen görevine gelerek işine başlamadığı ifade edilmiştir. Yazının devamında Şevki Efendi'nin daha önce de görevine günü gününe devam etme konusunda sorunlu biri olduğu ve bundan ötürü mektepteki öğrencilerin eğitim öğretim faaliyetlerine engel oluşturduğu belirtilmiştir. Daha önce bu tür olumsuz durumlarda mektepte muallim-i sani olarak görev yapan Hafız Ali Efendi görevi tek başına üstlendiği ve öğrencilerin mağdur olmaması için çaba gösterdiği belirtilmiştir. Ahalinin de dikkatini celbetmiş olan Hafız Ali Efendi'nin gösterdiği azim ve çaba ile bu işteki liyakatine dayanılarak vilayet Meclis tarafından mektebin muallim-i evveli olarak atanması merkeze bir öneri olarak sunulmuştur. Ayrıca Hafız Ali Efendi'nin muallim-i Evvel olması durumunda Van ulemasından Ahmed Efendi'nin de muallim-i sani olarak atanabileceği bildirilmiştir¹²⁴³.

Konuyla ilgili olarak vilayet Meclisi'nin görüş ve önerilerinin Maarif Nezareti tarafından ihtiyatla karşılanmıştır. Nezaret, hakkında suçlamalarda bulunulan Mehmed Şevki Efendi'ye dair daha önce Nezarete yansımış herhangi bir şikayet bulunmadığını; bunun aksine muallimlik mesleğindeki ehliyet ve liyakatiyle tanındığını ifade etmiştir.

¹²⁴² BOA. MF.İBT. 12/2.

¹²⁴³ BOA. MF.MKT. 52/70, (H. 21 Zilhicce 1294 / M. 27 Aralık 1877).

Buna rağmen sözü edilen suçlamaların ciddiyetinden ötürü kendisine uyarıda bulunulmasına karar verilmiştir. Mektep için önerilen Hafız Ali Efendi'nin ise muallim-i evvelik için İstanbul'da *Arabi, Farisî, Hisab, Coğrafya, Cebir, Hendese, Tarih-i Umumi, Usul-i Defteri, Lisan-ı Osmani, İmla, İnşa* derslerinden yapılan umumi imtihanlara girerek başarılı olması şartıyla bir mektebe muallim-i evvel olarak atanabileceğinin altı çizilmiştir¹²⁴⁴.

Yerine bir vekil bırakarak memleketine gitmesine izin verilen Van Rüştîyesi Muallim-i Evveli Mehmed Şevki Efendi görevine döndüğü zaman dört aylık maaşının kendisine verilmesini istemiştir. Bunun üzerine Şevki Efendi'nin ücretli mi yoksa ücretsiz mi izne çıktığı hususu karmaşaya yol açmıştır. Kendisine verilen izin belgesinin araştırılarak ona göre muamelede bulunulması kararlaştırılmıştır. Devlet merkeziyle Van vilayeti arasında gerçekleşen bu yazışmalar sırasında Şevki Efendi mektebe gelerek görevine başlamıştır¹²⁴⁵. Görevini savsakladığı, mektebin eğitim öğretim faaliyetlerini sekteye uğrattığına yönelik şikâyetler üzerine Şevki Efendi'ye merkezden ciddi bir uyarı yazısı gönderilmiştir. Muallim-i evvel olarak en temel görevinin, işine günü gününe devam ederek öğrencilerin eğitim öğretim faaliyetlerine gayret ve sebatla çalışmak olduğu hatırlatılmıştır. Kendisi hakkında iddia edilen tutum ve davranışların kesinlikle kabul edilemez olduğu belirtilerek aslî görevi olan talebenin tahsiline odaklanması gerektiği uyarısında bulunulmuştur¹²⁴⁶. Sonuç olarak Van Rüştîyesi Muallimi Şevki Efendi'nin izin durumuna uygun hareket etmeme durumu neredeyse görevinden alınmasına yol açma noktasına gelmiştir.

Mektep personelinin izin durumuna ilişkin bir başka örnek ise Gelibolu Rüştîye Mektebi Muallim-i Evveli Ahmed Efendi ile alakalıdır. Buna göre Ahmed Efendi, bazı özel durumlarından dolayı bir haftalık izinden talebinde bulunmuştur. Maarif Nezareti, bu talebe karşılık yerine birini vekil olarak belirlenmesi, mektepte eğitim faaliyetlerinin aksatılmaması şartıyla izin vermiştir. Belgenin devamında bu izin talebinin, Meclis-i Maarif tarafından da onaylandığı belirtilmiştir¹²⁴⁷.

¹²⁴⁴ BOA. MF.MKT. 52/70, (H. 21 Zilhicce 1294 / M. 27 Aralık 1877).

¹²⁴⁵ Yerine bir vekil bırakarak memleketine gitmesine izin verilen Van Rüştîyesi Muallim-i Evveli Mehmed Şevki Efendi görevine döndüğü zaman dört aylık maaşının kendisine verilmesini istemiştir. Bunun üzerine Şevki Efendi'nin ücretli mi yoksa ücretsiz mi izne çıktığı hususu bir karmaşaya yol açmıştır. Kendisine verilen izin belgesinin araştırılarak ona göre muamelede bulunulması kararlaştırılmıştır. Bkz BOA. MF.MKT. 52/49, (H. 16 Zilhicce 1294 / M. 22 Aralık 1877).

¹²⁴⁶ BOA. MF.MKT. 52/73, (H. 21 Zilhicce 1294 / M. 27 Aralık 1877).

¹²⁴⁷ BOA. MF.MKT. 52/80, (H. 21 Zilhicce 1294 / M. 27 Aralık 1877).

Yukarıdaki iki örnekte görüldüğü üzere taşrada görev yapan muallimlerle ilgili izin durumları başta olmak üzere her türlü konu, bölgedeki yerel yönetim organları aracılığıyla Maarif Nezaretine bildirilmiştir. Akabinde Nezaretin kararı ve Meclis-i Maarifin onayıyla uygulanacak işlem belirlenmiştir. Dolayısıyla taşradaki bir mektepte görevli mualliminin kısa süreli izin taleplerine varıncaya kadar küçük ölçekli konuların dahi maarif alanındaki en üst düzey kurumların doğrudan kararı dâhilinde gerçekleştiği ve bu alanda merkeziyetçi bir yapılanmaya çaba gösterildiği anlaşılmaktadır. Böylelikle maarifin güç ve kontrol yetkisi taşradaki yerel yönetim organları ve kurumlarıyla paylaşılmayarak merkeziyetçi yapı daha da güçlendirilmeye çalışılmıştır.

3.8.2.5. Disiplin sorunları: “*Su-i hal ve adem-i iktidar*”

Ahmed Kemal Paşa’nın bir ay kadar kaldığı bu son Maarif Nazırlığı görevinde muallimlerin disiplin sorunlarına ilişkin dönemin panoramasını yansıtan ilgi çekici örnekler bulunmaktadır. Bu kapsamda ilk olarak Selanik Rüştîye Mektebinde yaşanan bir durumdan bahsedilebilir. Mektebin Muallim-i Evveli Süleyman Efendi’nin “...*su-i hal ve ahlakından ve tedris ve talime adem-i iktidarından...*” yani öğretmen kişiliğine yakışmayan kötü hal ve davranışları bulunması ve eğitim öğretim alanındaki yetersizliğinden ötürü mahallî organlar tarafından görevinden alınması talep edilmiştir. Merkeze bildirilen bu talebe ilişkin gerekli incelemeyi yapan Maarif Nezareti, Süleyman Efendi’nin yerine munasip birinin bulununca değiştirileceğini ifade etmiştir. Bununla birlikte eğitim öğretim faaliyetlerinin sekteye uğramaması önemli görüldüğünden yeni biri atanıncaya kadar Süleyman Efendi’nin görevine devam etmesi gerektiğinin altı çizilmiştir¹²⁴⁸. Ancak çok vakit geçmeden Süleyman Efendi kötü hal ve davranışları ile muallimlik mesleğindeki kabiliyetsizliği öne sürülerek görevinden alınmıştır. Onun yerine Siroz Rüştîyesi muallim-i evvelinin bu göreve atanması düşünülmüş olup kendisine teklifte bulunulması kararlaştırılmıştır. Kabul etmediği takdirde ise başka birinin bulunarak atamasının yapılacağı belirtilmiştir¹²⁴⁹.

Mektep disiplin(sizlik) vakalarına bir başka örnek ise İşkodra vilayetinde Yuka(?) kazasına bağlı Kirit(?) Mektebinde yaşanmıştır. Mektebin muallimi

¹²⁴⁸ BOA. MF.MKT. 51/215, (H. 5 Zilhicce 1294 / M. 11 Aralık 1877).

¹²⁴⁹ BOA. MF.MKT. 52/126, (H. 26 Zilhicce 1294 / M. 1 Ocak 1878).

Süleyman Efendi memuriyet hizmetine düzenli bir şekilde devam etmeyerek mektebin eğitim faaliyetlerini sekteye uğrattığından ötürü görevinden azledilmiştir. Bu kararın, görevini suistimal eden diğer muallimler için de ibret olacağı düşünülmüştür. Azledilen mualliminin yerine Kostarat(?) Rüştîyesi Muallimi Ali Efendi Kirit(?) Rüştîyesine, Akbala(?) Rüştîyesi Muallimi Halil Efendi Kostarat(?) Rüştîyesine, Adem Efendi Akbala Rüştîyesine atanmıştır¹²⁵⁰.

Yukarıdaki ek olarak Kanlıca Rüştîye Mektebi Muallim-i Sanisi İsmail Efendi'nin görevine düzenli bir şekilde devam etmemesinden ötürü azledilerek yerine Darülmualimîn çıkışlı Ali Efendi 400 kuruş maaşla tayin edilmiş¹²⁵¹; Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetine bağlı Midilli Rüştîye Mektebi muallim-i sanisinin vefat etmesi üzerine yerine ehliyetli ve liyakatli birinin bulunması ve mektebin muallim-i evvelinin vazifesindeki yetersizliği ile ilgili iddiaların araştırılarak merkeze bildirilmesi istenmiştir¹²⁵².

Sıralanan bu örnekler, 1877-1878 yılları arasındaki yaklaşık bir aylık süreçte yaşanan disiplin vakalarıdır. Genel olarak bakıldığında muallimlerin görevlerine düzenli bir şekilde devam etmemeleri, öğretmenlik alanında yeterli beceriye sahip olmama ve kötü ahlak sahibi olma yaşanan temel sorunlardır. Bu noktada belgelerde yeterince ayrıntı verilmeyen kötü ahlak sahibi olma hususu ise özellikle dikkat çekmektedir.

¹²⁵⁰ BOA. MF.MKT. 53/5, (H. 3 Muharrem 1295 / M. 7 Ocak 1878). İşkodra vilayetindeki kimi mektep muallimlerinin isimleri merkezdeki kayıtlarla uyuşmadığından gerekli tahkikatın yapılması istenmiştir.

¹²⁵¹ BOA. MF.MKT. 52/74, (H. 21 Zilhicce 1294 / M. 27 Aralık 1877).

¹²⁵² BOA. MF.MKT. 52/81, (H. 21 Zilhicce 1294 / M. 27 Aralık 1877).

BÖLÜM IV

AHMED KEMAL PAŞA’NIN EĞİTİM POLİTİKALARININ ANALİZİ ve DEĞERLENDİRİLMESİ

Araştırmanın bu başlığı altında Ahmed Kemal Paşa’nın maarifle ilgili üst düzey yönetici vasfıyla görevde bulunduğu dönemlerde ortaya konulan eğitim politika ve uygulamalarının analizi yer almaktadır. Bir önceki bölümde detaylı bir şekilde ortaya konulan politikalara ilişkin içerik analizi yöntemiyle yapılan analizler neticesinde elde edilen bulgular bu bölümde sunulmuştur. Analiz sürecinde eğitim bilimleri ve eğitim yönetimi alanlarına ilişkin literatürün sunduğu yaklaşım ve perspektif çerçevesinde hazırlanan bir kod listesi kullanılmıştır. Analiz sürecinin başında hazırlanan bu kod listesi dinamik bir özelliğe sahip olup analiz sürecinde ortaya çıkan yeni kodlarla sürekli geliştirilmiş, zenginleştirilmiştir. Kemal Paşa’nın 1847-1878 yılları arasında yer alan yöneticilik görevlerinde Osmanlı eğitim politika ve uygulamalarının söz konusu kod listesi üzerinden içerik analizi yöntemiyle kodlanması neticesinde belirli kategori ve temalara ulaşılmıştır. Bu şekilde analiz edilerek sınıflandırılan eğitim politika ve uygulamaları, araştırmanın üçüncü bölümündeki başlıklara paralel bir düzen içerisinde aşağıda yer alan başlıklarda sunulmuştur¹²⁵³.

¹²⁵³ Bu bölümde oluşturulan başlıkların bir önceki bölümdeki başlıklarla paralellik göstermesine özellikle dikkat edilmiştir. Bir önceki bölümde ayrıntılarıyla ele alınan Kemal Paşa’nın toplam sekiz eğitim yöneticiliği görevinde ortaya konulan politikaların analizi bu bölümde aynı plan doğrultusunda sunulmuştur. Ancak -daha önce de ifade edildiği üzere- Kemal Paşa’nın yaklaşık dokuz gün kadar kısa süren beşinci kez Maarif Nazırlığı ve beş ay kadar süren üçüncü Maarif Nazırlığı görevini yürüttüğü döneme ilişkin -incelenen arşiv belgelerinden hareketle- Maarif Nezaretine yansıyan herhangi bir faaliyet tespit edilemediğinden ötürü bu bölümde söz konusu analiz başlıkları yer almamıştır. Ayrıca bu bölüm oluşturulurken arşiv belgelerindeki bilgilerin kodlanması sürecinde belgelerin dosya bilgileri dipnotlarda gösterilmiş olup tarih bilgileri verilmemiştir. Bu bölümde kullanılan belgelerin detaylarına ulaşmak için araştırmanın önceki bölümlerine müracaat edilebilir. Böylelikle araştırmanın önceki bölümlerinde ayrıntılı bir şekilde ele alınarak işlenmiş olan belgelere ilişkin atıflar, bu bölümdeki dipnot alanında daha basit ve sade bir görünüme kavuşturulmuştur.

4.1. Mekâtib-i Umumiye Yöneticiliği Dönemi Eğitim Politikaları ve Analizi

Araştırmanın bu başlığı altında Ahmed Kemal Efendi'nin Mekâtib-i Umumiye Muavinliği/Müdürlüğü/Nazırlığı görevlerini sürdürdüğü 1847-1854 yılları arasındaki dönemde ortaya konulan eğitim politika ve uygulamalarının analizi sunulmuştur:

➤ Yönetim Politikaları

- **Örgütsel ve yönetsel yapının belirlenmesine yönelik uygulamalar**
 - ✓ **Eğitim birimlerinin hiyerarşik yapısının belirlenmesine yönelik alınan kararlar ve uygulamalar**
 - Okulların yönetim ve idaresinin Mekâtib-i Umumiye Nezareti çatısı altında birleştirilmesi¹²⁵⁴.
 - ✓ **Organizasyon birimlerinin belirlenmesine yönelik uygulamalar**
 - Mekâtib-i Umumiye Nezaretinin nezaret sıfatının önce müdürlüğe sonra yeniden nezarete dönüştürülmesi¹²⁵⁵.
 - ✓ **Kurumlar arası koordinasyonun sağlanmasına yönelik uygulamalar**
 - Mekâtib-i Umumiye Müdüriyeti ile Maliye Nezareti arasında memur maaşlarının ödenmesine yönelik resmi yazışmalar yapılması¹²⁵⁶.
 - ✓ **Yetkili kişi ve kurumların belirlenmesine yönelik alınan kararlar ve uygulamalar**
 - Mekâtib-i Umumiye Nezaretine bazı yapısal değişikliklerle yeni yönetici atamaları gerçekleştirilmesi¹²⁵⁷.
 - Mekâtib-i Umumiye Nazırının yurtdışına gitmesi üzerine yerine yardımcısının vekâleten tayin edilmesi¹²⁵⁸.
 - 7 yaşına gelmiş olan bireylerin zorunlu eğitimlerinin sağlanabilmesine yönelik olarak çocuklarını mektebe göndermeyen ailelerin tespit edilmesi için özel görevli memurlar tayin edilmesi ve mektep hocaları, mahalle imamları ve muhtarlarının da bu işle özel olarak görevlendirilmeleri¹²⁵⁹.

¹²⁵⁴ BOA. İ.DH. 163/8475.

¹²⁵⁵ BOA. İ.DH. 163/8475; BOA. C.MF. 133/6606; BOA. A.DVN. 38/49.

¹²⁵⁶ BOA. A.MKT.MVL. 8/44.

¹²⁵⁷ BOA. C.MF. 133/6606; BOA. A.MKT.MVL. 9/58.

¹²⁵⁸ BOA. İ.DH. 216/12698.

¹²⁵⁹ Akyüz, "Nisan 1847 Talimatı", 1-47; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin*, 200; Binbaşoğlu, "İlk İkokul Yönetmeliği", 7-10; Kara - Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru*, 451.

- **Eğitim personeli ve yöneticilerinin atanma ve çalışma usullerine yönelik uygulamalar**
 - Mekâtib-i Umumiye Müdürlüğüne bu müdürlükte yardımcı olarak görev yapan Kemal Efendi'nin rütbesi yükselterek atanması¹²⁶⁰.
 - Mekâtib-i Umumiye Nazırının yurtdışına gitmesi üzerine yerine vekâleten yardımcısının tayin edilmesi¹²⁶¹.
 - Sıbyan mekteplerinin yönetim ve öğretim süreçlerinin sürdürülmesinde mektebin baş hocasına yardımcı olarak “baş halife” adıyla bir kalfa atanması¹²⁶².
- **Azınlık okullarına yönelik uygulamalar**
 - Rum asıllı ailelerin çocukları için yapılan mektebe kanun ve nizamlara uygun bir şekilde faaliyet göstermesi şartıyla ruhsat verilmesi¹²⁶³.
- **Eğitim konusunda Avrupa ile ilişkiler**
 - Mekâtib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi'nin Batı'daki mekteplerde uygulanan eğitim öğretim metotlarını yerinde görmek üzere Avrupa'ya görevlendirilmesi¹²⁶⁴.
 - Rüştîye mektepleri öğrencileri için Avrupa'dan ders araç-gereçleri getirtilmesi¹²⁶⁵.
 - Paris'te yurtdışı eğitiminde olan öğrencilerin denetlenmesi¹²⁶⁶.
- **Yeni okul kuruluşuna yönelik uygulamalar**
 - Yeni rüştiye mektepleri yaptırılması¹²⁶⁷.
- **Eğitim ilkelerinin belirlenmesine yönelik uygulamalar**
 - Sıbyan mekteplerinde karma eğitimin yasak olduğunun vurgulanması¹²⁶⁸.

¹²⁶⁰ BOA. C.MF. 134/6692.

¹²⁶¹ BOA. İ.DH. 216/12698.

¹²⁶² Akyüz, “Nisan 1847 Talimatı”, 1-47; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin*, 200; Binbaşoğlu, “İlk İkokul Yönetmeliği”, 7-10; Kara - Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru*, 451.

¹²⁶³ BOA. A.AMD. 48/100.

¹²⁶⁴ BOA. İ.MVL. 149/4229.

¹²⁶⁵ BOA. A.MKT.MVL. 38/76.

¹²⁶⁶ BOA. İ.HR. 75/3658.

¹²⁶⁷ BOA. A.AMD. 36/89.

¹²⁶⁸ Akyüz, “Nisan 1847 Talimatı”, 1-47; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin*, 200; Binbaşoğlu, “İlk İkokul Yönetmeliği”, 7-10; Kara - Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru*, 451.

- **Okullara öğrenci kabul ve nakil usullerine yönelik uygulamalar**
 - İkamet değişikliği nedeniyle öğrencilerin öğrenim hakkından mağdur edilmemesi ve gerekli nakil işlemlerinin sağlanması¹²⁶⁹.
- **Sınav sistemine yönelik uygulamalar**
 - Sıbyan mektebini tamamlayarak rüştiye mektebine devam edecek öğrenciler için sınav uygulaması yapılması ve bu sınava ilişkin usul ve esasların belirlenmesi¹²⁷⁰.
- **Mevcut mekteplerin ıslahına yönelik uygulamalar**
 - Sıbyan mekteplerinde yaşanan bazı olumsuzlukların giderilmesi için düzenleme çalışmalarında bulunulması¹²⁷¹.

➤ **Ekonomi Politikaları**

- **Personel maaşlarının belirlenmesine yönelik uygulamalar**
 - Mekâtib-i Umumiye Müdürü ve müdür yardımcısının maaşlarının belirlenmesi ve yükseltilmesi¹²⁷².
- **Okul ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik uygulamalar**
 - Okullarda okutulan kitapların basımı için bir merkez kurulması ve bu merkezin masraflarının karşılanması için çözüm yolları üretilmesi¹²⁷³.
 - Coğrafya derslerinin kolaylıkla öğretimi için Avrupa'dan ders araç-gereçleri getirilmesi¹²⁷⁴.
 - Okullar için çeşitli türden ders araç gereçlerinin temin edilmesi¹²⁷⁵.
- **Eğitime ayrılan bütçenin belirlenmesine ve yönetimine yönelik uygulamalar**
 - Mekâtib-i Umumiye Müdürlüğüne genel bütçeden ödenek ayrılarak tasarruf yetkisinin müdüre bırakılması¹²⁷⁶.

¹²⁶⁹ Akyüz, "Nisan 1847 Talimatı", 1-47; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin*, 200; Binbaşıoğlu, "İlk İkokul Yönetmeliği", 7-10; Kara - Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru*, 451.

¹²⁷⁰ Akyüz, "Nisan 1847 Talimatı", 1-47; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin*, 200; Binbaşıoğlu, "İlk İkokul Yönetmeliği", 7-10; Kara - Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru*, 451.

¹²⁷¹ BOA. A.MKT.MVL. 38/99.

¹²⁷² BOA. İ.DH. 163/8475; BOA. İ.DH. 216/12698.

¹²⁷³ BOA. A.MKT.MVL. 8/44.

¹²⁷⁴ BOA. A.MKT.MVL. 38/76.

¹²⁷⁵ BOA. İ.MVL. 137/3751; BOA. A.MKT.MVL. 38/76.

¹²⁷⁶ BOA. A.MKT.MVL. 8/44.

- **Öğretim materyallerinin alımına ayrılan kaynaklar/yapılan harcamalar**
 - Ders kitaplarının basımı için Avrupa'dan basım malzemeleri satın alınması¹²⁷⁷.
 - Çeşitli ders-araç gereçleri temini için harcamalar yapılması ve ek ödenek istenmesi¹²⁷⁸.
 - Avrupa'dan satın alınacak ders araç gereçleri için gerekli bütçenin tahsis edilmesi¹²⁷⁹.
- **Eğitim finansmanında kullanılan kaynaklara yönelik uygulamalar**
 - Rüştîye mekteplerinin inşa masrafları ile personel maaşlarının ahali tarafından karşılanması¹²⁸⁰.

➤ **İstihdam Politikaları**

- **Temel düzeyde eğitim veren modern okullardan mezun olanların istihdamına yönelik uygulamalar**
 - Darülmâarif ve Rüştîye mektepleri ile Mekteb-i Maarif-i Adliyeden mezun olanların bir memuriyette istihdam edileceklerinin bildirilmesi¹²⁸¹.
 - Rüştîye mektebi mezunlarının istedikleri memuriyetlerde istihdam edilmelerinin sağlanması¹²⁸².
- **Öğretmen istihdamında kullanılan ölçütlerin belirlenmesine yönelik uygulamalar**
 - Darülmüallimîn mezunlarının başarı derecelerine göre bir sırayla öğretmen olarak istihdam edilmelerinin sağlanması¹²⁸³.

➤ **Müfredat Politikaları**

- **Ders araç-gereçlerinin niteliklerinin saptanmasına/ihtiyaç duyulan nitelikte ders araç-gereçlerinin sağlanmasına ilişkin uygulamalar**
 - İlk okuma-yazma öğretiminde kullanılmak üzere sıbyan mekteplerine “taş levhalar” ve sözlükler ile Türkçe kısa güzel Ahlak risalelerinin devlet tarafından temin edilmesi¹²⁸⁴.

¹²⁷⁷ BOA. A.MKT.MVL. 8/44; BOA. İ.MVL. 273/10544.

¹²⁷⁸ BOA. İ.MVL. 137/3751.

¹²⁷⁹ BOA. A.MKT.MVL. 38/76.

¹²⁸⁰ BOA. A.AMD. 36/89.

¹²⁸¹ BOA. A.DVN. 81/20.

¹²⁸² BOA. A.MKT.NZD. 15/75.

¹²⁸³ BOA. İ.MVL. 6894; akt: Akyüz, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin”, 35.

¹²⁸⁴ Akyüz, “Nisan 1847 Talimatı”, 1-47; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin*, 200; Binbaşoğlu, “İlk İkokul Yönetmeliği”, 7-10; Kara - Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru*, 451.

- Öğrencilerin alıştırma ve tekrar yaparak yazma becerilerinin geliştirebilmeleri için velilerinden divit kalem setleri istenmesi¹²⁸⁵.

- **Ders araç gereçlerinin Türkçeleştirilmesi**

- Avrupa'dan satın alınan küre ve haritaların Türkçeleştirilerek getirtilmesi¹²⁸⁶.

➤ **Fırsat Eşitliğinin Sağlanmasına Dönük Politikalar**

- **Öğrencilere ekonomik yardım sağlamaya yönelik uygulamalar**

- Darülmualimîn öğrencilerine burs verilmesi ve sonra verilen burs miktarlarının artırılması¹²⁸⁷.

- **Düşük sosyo-ekonomik düzeydeki ailelerin çocuklarının eğitime yönelik uygulamalar**

- Ekonomik zorluklardan dolayı çalışmak durumunda olan 7-11 yaş arası çalışan çocukların kazançlarına engel olunmamak suretiyle gerekli dini bilgileri öğreninceye kadar her gün sabahları mekteplere gelip birer ders alıp işlerine dönmelerinin sağlanması¹²⁸⁸.

- **Zorunlu eğitim uygulamaları**

- Altı yaşını bitirmiş her çocuğun ilkokula gönderilmesinin kanunen zorunlu olması ve buna uymayanlar hakkında cezai işlem uygulanması¹²⁸⁹.

➤ **Nitelik Geliştirme Politikaları**

- **Eğitim hizmetlerinin niteliğini geliştirmeye yönelik uygulamalar**

- ✓ **Fiziksel koşulların elverişliliğini sağlamaya yönelik uygulamalar**

- Okullardaki eğitim öğretimin niteliğini artırarak geliştirmek için ihtiyaç duyulan ders araç gereçlerinin temin edilmesi¹²⁹⁰.

- **Eğitim personelinin (öğretmenlerin ve yöneticilerin) niteliğini geliştirmeye yönelik uygulamalar**

- Modern öğretim ilke ve yöntemlerini bilen nitelikli öğretmenler yetiştirilebilmesi Darülmualimîn'in açılması¹²⁹¹.
- Mekâtib-i Umumiye Nazırının eğitim reformu için gerekli tecrübe ve

¹²⁸⁵ Akyüz, "Nisan 1847 Talimatı", 1-47; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin*, 200; Binbaşoğlu, "İlk İkokul Yönetmeliği", 7-10; Kara - Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru*, 451.

¹²⁸⁶ BOA. A.MKT.MVL. 38/76; BOA. A.AMD. 32/78, (H. 29 Zilhicce 1267/M. 25 Ekim 1851).

¹²⁸⁷ BOA. İ.MVL. 6894; Akyüz, "Türkiye'de Öğretmen Yetiştirmenin", 28-29.

¹²⁸⁸ Akyüz, "Nisan 1847 Talimatı", 1-47; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin*, 200; Binbaşoğlu, "İlk İkokul Yönetmeliği", 7-10; Kara - Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru*, 451.

¹²⁸⁹ Akyüz, "Nisan 1847 Talimatı", 1-47; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin*, 200; Binbaşoğlu, "İlk İkokul Yönetmeliği", 7-10; Kara - Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru*, 451.

¹²⁹⁰ BOA. İ.MVL. 137/3751; BOA. A.MKT.MVL. 38/76.

¹²⁹¹ Takvîm-i Vekayi, 23 R 1264, No: 372; akt: Akyüz, "Türkiye'de Öğretmen Yetiştirmenin", 28-29.

donanımını artırıp kendisini geliştirebilmesi maksadıyla Avrupa'ya gönderilmesi¹²⁹².

• **Öğrenci motivasyonunun artırılmasına yönelik uygulamalar**

- Öğrencileri eğitim öğretime teşvik etmek için padişah huzurunda bir tören düzenlenmesi ve başarılı öğrencilere ödüller verilmesi¹²⁹³.
- Darülmualimîn öğrencilerine verilen bursların artırılması¹²⁹⁴.
- Öğrencilerin hangi okula meyilleri ve kabiliyetleri varsa oraya gitmeleri konusunda teşvik edilmesi¹²⁹⁵.
- Rüştîye mektebinden başarıyla mezun olanların istedikleri memuriyetlerde istihdam edilmeleri¹²⁹⁶.
- Öğrencilerin motivasyonlarını sağlamak adına sıbyan mekteplerinde öğrencilere uygulanacak ödül ve ceza uygulamaları ile bunların derecelerinin belirlenmesi¹²⁹⁷.

• **Öğretiminin (sınıf ve okul içinde gerçekleştirilen öğretim) niteliğini geliştirmeye yönelik uygulamalar**

- İlkokuma-yazma öğretiminde etkili öğretim stratejileri kullanılması ve öğrenme öğretme süreçlerinde etkililiğinin artırılması için öğretmenlere tavsiyelerde bulunulması¹²⁹⁸.
- Sıbyan mektebi öğrencilerinin akademik başarılarının sağlanmasında öğretmenlere büyük sorumluluklar yüklenmesi¹²⁹⁹.

• **Eğitim personeli (öğretmen ve yöneticiler) motivasyonunun artırılmasına yönelik uygulamalar**

- Mekâtib-i Umumiye Nazırı ve yardımcısının başarılarından dolayı devlet nişanı ve hediyelerle ödüllendirilmeleri ve maaşlarına zam yapılması¹³⁰⁰.

¹²⁹² BOA. İ.MVL. 149/4229.

¹²⁹³ BOA. A.MKT.MVL. 9/58.

¹²⁹⁴ BOA. İ.MVL. 6894; akt: Akyüz, "Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme", 35.

¹²⁹⁵ BOA. A. MKT. NZD, 73/27.

¹²⁹⁶ BOA. A.MKT.NZD. 15/75.

¹²⁹⁷ Akyüz, "Nisan 1847 Talimatı", 1-47; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin*, 200; Binbaşıoğlu, "İlk İkokul Yönetmeliği", 7-10; Kara - Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru*, 451.

¹²⁹⁸ Akyüz, "Nisan 1847 Talimatı", 1-47; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin*, 200; Binbaşıoğlu, "İlk İkokul Yönetmeliği", 7-10; Kara - Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru*, 451.

¹²⁹⁹ Akyüz, "Nisan 1847 Talimatı", 1-47; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin*, 200; Binbaşıoğlu, "İlk İkokul Yönetmeliği", 7-10; Kara - Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru*, 451.

¹³⁰⁰ BOA. A.MKT.MVL. 9/58; BOA. A.DVN. 38/49; BOA. A.MKT. 192/70; BOA. A.AMD. 10/9; BOA. İ.MVL. 149/4229.

➤ **Araştırma Politikaları**

• **Yurtdışı eğitim uygulamalarının incelenmesine yönelik faaliyetler**

- Mekâtib-i Umumiye Nazırının Batı'daki mekteplerde uygulanan eğitim öğretim metotlarını yerinde görmek üzere Avrupa'ya gönderilmesi¹³⁰¹.
- Avrupa'ya gönderilen Mekâtib-i Umumiye Nazırının eğitim kurumlarında yerinde incelemelerde bulunması¹³⁰².

➤ **Yurtdışı Eğitim Politikaları**

• **Yurtdışındaki öğrencilerin takibine yönelik uygulamalar**

- Yurtdışı eğitim alma kapsamında Paris'e gönderilmiş olan öğrencilerin denetlenmesi¹³⁰³.

➤ **Öğretmen Yetiştirme ve Geliştirme Politikaları**

• **Öğretmen yetiştiren kurumlar açılmasına ilişkin uygulamalar**

- İstanbul'da modern anlamda öğretmen yetiştiren bir Darülmuallimînin açılması¹³⁰⁴.

• **Öğretmen ihtiyacının karşılanmasına yönelik uygulamalar**

- Rüştîye mekteplerinin öğretmen ihtiyacının karşılanabilmesi için Darülmuallimînin açılması¹³⁰⁵.

• **Öğretmen yetiştirme sisteminin geliştirilmesine yönelik uygulamalar**

- Darülmuallimîn Nizamnamesi'nin hazırlanarak öğretmen yetiştirme sisteminin yapılandırılması¹³⁰⁶.

• **Nitelikli öğretmen yetiştirmeye yönelik uygulamalar**

- Darülmuallimîne alınacak öğrencilerin sınavla belirlenmesi¹³⁰⁷.
- Darülmuallimîn öğrenci kontenjanlarının 30'dan 20'ye düşürülmesi¹³⁰⁸.
- Darülmuallimînin öğretim programına “öğretim yöntemleri” dersinin konulması¹³⁰⁹.

¹³⁰¹ BOA. İ.MVL. 149/4229.

¹³⁰² BOA. HR.MKT. 37/99.

¹³⁰³ BOA. İ.HR. 75/3658.

¹³⁰⁴ Takvîm-i Vekayi, 23 R 1264, No: 372; Akyüz, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin”, 28-29.

¹³⁰⁵ Takvîm-i Vekayi, 23 R 1264, No: 372; Akyüz, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin”, 28-29.

¹³⁰⁶ BOA. İ.MVL. 6894; akt: Akyüz, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin”, 35.

¹³⁰⁷ BOA. İ.MVL. 6894; akt: Akyüz, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin”, 35.

¹³⁰⁸ BOA. İ.MVL. 6894; akt: Akyüz, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin”, 35.

¹³⁰⁹ BOA. İ.MVL. 6894; akt: Akyüz, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin”, 35.

Dönemin Eğitim Politikalarına Yönelik Genel Değerlendirme:

Eğitim alanındaki Tanzimat reformlarının kurum bazındaki ilk yeniliklerinden biri olarak kurulan Mekâtib-i Umumiye Nezaretinin ilk Nazırı olan Esad Efendi'nin bu görevden ayrılışının akabinde, onun yerine, 1 Ocak 1848 tarihinde -hâlihazırda nazır nuavinliği görevini sürdürmekte olan- Ahmed Kemal Efendi tayin edilmiştir. Araştırma kapsamında analiz edilen verilerden hareketle, Kemal Efendi'nin bu kurumun başında olduğu 1848-1854 yılları arasını kapsayan Mekâtib-i Umumiye Nazırlığı dönemindeki eğitim politikaları genel olarak değerlendirildiğinde; eğitim sisteminin neredeyse bütün alanlarına yönelik politikalar geliştirildiği dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda ilk iş olarak, Mekâtib-i Umumiye Nezaretinin teşkilat ve organizasyon yapısının belirlenmesine yönelik çalışmalar yapılmış ve eğitim hizmetlerinin daha etkili bir şekilde sunulabilmesi için farklı komisyon ve kurumlar oluşturularak görev tanımlamaları yapılmıştır. Eğitim birimlerinin hiyerarşik yapısının belirlenmesine yönelik alınan kararlar çerçevesinde; sıbyan ve rüştiye mekteplerinin yönetim ve idaresinden sorumlu kurumlar lağvedilerek tüm mekteplerin yönetim ve idaresi Mekâtib-i Umumiye Nezareti çatısı altında birleştirilmiştir. Yetkili kişi ve kurumların belirlenmesine yönelik alınan kararlar çerçevesinde; Mekâtib-i Umumiye Nezaretinin, nezaret sıfatı önce müdürlüğe sonra yeniden nezarete dönüştürülmüş dolayısıyla Ahmed Kemal Efendi nazır ve müdür gibi farklı unvanlarla görevini sürdürmüştür. Söz konusu dönemdeki bu uygulamalar, tıpkı düşe kalka doğru yürümeyi öğrenmeye çalışan bir çocuğun gösterdiği çaba misali, eğitimin belirli bir sistem içinde yönetiminin sağlanabilmesi için gerçekleştirilen önemli kurumsallaşma hamleleri olarak telakki edilebilir. Ayrıca eğitim sisteminde ileriye yönelik köklü değişiklikler yapılabilmesi için yasal ve organizasyonel düzenlemeler gerçekleştirilmesi suretiyle birtakım denemelerin yapıldığı da anlaşılmaktadır. Öte yandan bu dönemde, eğitim alanında Avrupa ile oldukça yakın ilişkiler kurulmuştur. Ahmed Kemal Efendi Mekâtib-i Umumiye Nazırı sıfatıyla 10 ay süren bir Avrupa seyahatine çıkarak Berlin, Brüksel, Paris, Viyana gibi dönemin önemli Avrupa şehirlerindeki eğitim uygulamalarını yakından gözlemlemiş; buralardan ülkesine, mekteplerde kullanılmak üzere modern öğretim araç gereçleri temin edilmesini sağlamıştır. Eğitim, bilim ve teknoloji alanında Avrupa ile bu vb. şekilde sürdürülen ilişkilerin, eğitim sisteminin niteliğini de etkileyeceği göz önünde bulundurulduğunda; Kemal Efendi döneminde, eğitim sisteminin modern ilke ve yöntemlerle yenilenmesi adına oldukça önemli ve kayda değer adımların atılarak politikaların oluşturulduğu

söylenbilir. Nitekim bu dönemde nitelik geliştirmeye yönelik politikaların oluşturulmasına da önem verilmesi, bu tespiti destekler mahiyettedir.

Bu dönemde öne çıkan politika ve uygulamalardan biri; mekteplerdeki öğretmen ihtiyacının farkına varılarak bu ihtiyacın giderilmesine yönelik yeni eğitim kurumlarının açılmasına karar verilmesi olmuştur. Bu bağlamda modern usuller çerçevesinde öğretmen yetiştiren ilk kurum olarak Darülmuallimîn açılmış ve bu kurumun işleyişine yönelik bazı yasal düzenlemeler oluşturulmuştur. Nitelikli öğretmen yetiştirmeye, öğretmenliğin saygın bir meslek olarak gelişimine ve öğretmenlerin istihdam politikalarının şekillendirmesine yönelik bu dönemde atılan adımlar eğitim sisteminde niteliğin geliştirilmesi açısından önemli ve ileriye yönelik olumlu çıktıları olabilecek bir uygulama olarak nitelendirilebilir. Bununla birlikte Darülmuallimînin kuruluşu ve yapılandırılmasına yönelik bu uygulamalar, özellikle daha sonraki dönemlerde öğretmenliğin profesyonel bir meslek olma yolundaki gelişim sürecine temel oluşturması bakımından da dikkate değerdir. Kemal Efendi dönemindeki eğitim politika ve uygulamaları genel olarak değerlendirildiğinde; bu dönemdeki eğitim politikalarının reformist bir niteliğe sahip olduğu söylenebilir. Nitekim 19. yüzyılda geleneksel eğitim anlayışını bir kenarda bırakarak modern eğitim anlayışını benimsemeye çalışan Osmanlı Devleti, söz konusu paradigmatic değişim dönüşümlerin süreç içerisinde ortaya çıkan pek çok sancısını çekmekle birlikte reformist politika ve uygulamalara girişmekten geri durmamıştır. Bu da şüphesiz Tanzimat Dönemi'nin üst düzey ve popüler bürokratları arasında bulunan Mustafa Reşit, Âli ve Fuad Paşa'lar ile Ahmed Kemal Efendi gibi reformist devlet adamlarının sayesinde gerçekleşmiştir.

4.2. I. Maarif Nazırlığı Dönemindeki Eğitim Politikaları ve Analizi

Araştırmanın bu başlığı altında Ahmed Kemal Efendi'nin ilk defa Maarif Nazırlığı görevini yürüttüğü 1861-1862 yılları arasındaki dönemde ortaya konulan eğitim politika ve uygulamalarının analizi sunulmuştur:

➤ Yönetim Politikaları

• Örgütsel ve yönetsel yapının belirlenmesine yönelik uygulamalar

✓ *Yetkili kurumların ve kişilerin belirlenmesine yönelik alınan kararlar ve uygulamalar*

- Takvimhane ve Tabhane Nezareti lağvedilerek buna dair işlerin Matbuat Müdürlüğü'nün sorumluluğuna verilmesi¹³¹⁰.
- Lağvedilen Takvimhane ve Tabhane Nezaretinin bütçesi için gerekli aktarım ve düzenlemenin yapılması¹³¹¹.
- Mekteb-i Maarif-i Adliyenin eski hocalarından olan müderrisînden Bekir ve Hacı Hüseyin Efendilerin Meclis-i Maarif üyeliğine atanmaları¹³¹².
- Burdur kaymakamlığına atanan Meclis-i Maarif Üyelerinden Sırrı Efendi'nin yerine Sultan Abdülmecid'in serkâtip yardımcısı Ayıntabîzade Hacı Emin Efendi'nin atanması¹³¹³.

• Eğitim personelinin/yöneticilerinin atanma usullerine ilişkin uygulamalar

- Maarif Nezareti Mektubi Kalemi muavini Edhem Bey'in Sayda vilayetindeki bir kaymakamlığa atanması¹³¹⁴.
- Paris'te tahsillerini tamamlayarak İstanbul'a dönmüş olan Hoca Selim ve Hoca Tahsin Efendilerin Maarif Nezareti bünyesinde uygun bir memuriyete atanması¹³¹⁵.

• Yeni okul türlerinin açılmasına yönelik uygulamalar

- Devlet memuru olmak isteyenlerin eğitim gördüğü bir nevi hazırlık okulu olarak Mekteb-i Aklamın kurulması¹³¹⁶.

• Sınav sistemine yönelik uygulamalar

- Rüştîye mektepleri sınavlarının Darülmâarif Mektebinde yapılacak bir törenle gerçekleştirilmesi ve bu merasime üst düzey devlet erkânından katılacak kişilerin belirlenmesi¹³¹⁷.

¹³¹⁰ BOA. A. MKT.NZD. 398/25; BOA. A. MKT.UM., 539/94.

¹³¹¹ BOA. A. MKT.NZD. 398/25; BOA. A. MKT.UM., 539/94.

¹³¹² BOA. İ.DH. 493/33436.

¹³¹³ BOA. İ.DH. 493/33491.

¹³¹⁴ BOA. A. MKT.UM. 559/60.

¹³¹⁵ BOA. A. MKT.NZD. 422/37.

¹³¹⁶ Akyıldız, "Mekteb-i Maarif-i Adliye", Ek 2/238-240.

¹³¹⁷ BOA. A. MKT.NZD. 401/34.

➤ Ekonomi Politikaları

• Personel maaşlarının belirlenmesine yönelik uygulamalar

- Kemal Efendi'ye nazırlık görevi için 30.000 kuruş maaş tahsis edilmesi¹³¹⁸.
- Bar kazasında Müslüman çocuklara talim yaptıran ve halka vaaz eden Mehmed Efendi'ye maaş tahsis edilmesi¹³¹⁹.
- Eser inceleme heyeti için münasip maaşla birinin ataması¹³²⁰.

• Okul ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik uygulamalar

- İstanbul ile Galata, Üsküdar ve Eyüp (Dersaadet ve Bilad-ı Selase)'teki rüştiye mektepleri için ihtiyaç duyulan tamir ve bakım işleri ile masraflarının tespit edilmesi¹³²¹.
- Semedire Kalesi'ndeki bir mektepte tamirat işlemlerinin yapılması¹³²².

➤ Müfredat Politikaları

• Ders araç-gereçlerinin niteliklerinin saptanmasına/ihtiyaç duyulan nitelikte ders araç-gereçlerinin sağlanmasına ilişkin uygulamalar

- Edirne bulunan mekteplerde okutulmak üzere ahlak ve faydalı bilimlerle alakalı istenilen kitapların İstanbul'daki Maarif Kütüphanesinden temin edilerek gönderilmesi¹³²³.

➤ Nitelik Geliştirme Politikaları

• Öğrenci motivasyonunun artırılmasına yönelik uygulamalar

- Rüştiye mektepleri sınavları için özel bir tören gerçekleştirilerek öğrencilerin ödüllendirilmesi ve eğitime teşvik edilmesi¹³²⁴.

➤ Okullaşma Politikaları

• Okul sayısını artırmaya yönelik uygulamalar

- Varna ve Rusçuk'ta yeni bir rüştiye mektebinin inşa edilmesi¹³²⁵.

¹³¹⁸ BOA. İ.DH. 499/33912.

¹³¹⁹ BOA. A. MKT.NZD. 394/67.

¹³²⁰ BOA. İ.DH. 493/33438.

¹³²¹ BOA. A. MKT.NZD. 384/56.

¹³²² BOA. A. MKT.NZD. 411/50.

¹³²³ BOA. A. MKT.MHM. 241/29.

¹³²⁴ BOA. A. MKT.NZD. 401/34.

¹³²⁵ BOA. MVL. 954/41.

➤ Eser Basım ve Yayımına Yönelik Politikalar

• Kitap basım ve yayımına yönelik uygulamalar

- İstanbul ve taşradan gönderilecek olan pusulaların doğrudan doğruya Maarif Nezareti Matbuat Müdürlüğü'ne gönderilmesi ve Babıaliden alınacak onayın Maarif Nezareti kanalıyla gerçekleştirilmesi¹³²⁶.
- Meclis-i Maarif üyelerinden İshak Efendi'nin Şemsü'l- Hakika adlı eserinin basılması¹³²⁷.
- *Halebi, Mülteka, Damad (?), Kuduri, Fıkhül-ekber şerhi, Ebul-münteha veyahut alel-kari, Şeraitü'l-İslam* adlı kitapların birer nüshalarının Maarif Nezareti tarafından ciltlenerek Babıaliye gönderilmesi¹³²⁸.

Dönemin Eğitim Politikalarına Yönelik Genel Değerlendirme:

Ahmed Kemal Efendi'nin ilk defa atanmış olduğu 1861-1862 yılları arasına rastlayan Maarif Nazırlığı dönemine bakıldığında; yönetim politikaları, ekonomi politikaları, nitelik geliştirme politikaları, okullaşma politikaları ve eser basım ve yayımına yönelik politikalar geliştirildiği görülmektedir. Yönetim politikaları bağlamında özellikle Maarif Nazırlığının organizasyonel yapısının oluşturulmasına yönelik olarak ciddi bir adım atılmıştır. Osmanlı ülkesindeki eser basım ve yayım faaliyetlerinin merkezi bir usulde yürütülebilmesi için Takvimhane ve Tabhane Nezaretleri lağvedilmiş; buna dair tüm işlerden Maarif Nezareti/Nazırı sorumlu tutulmuştur. Bu yapısal değişikliğe paralel olarak daha sonraki dönemlerde eser basım ve yayım faaliyetlerinin devlet kontrolü altında gerçekleştirilmesine uygun olarak yasal düzenlemeler de gerçekleştirilmiştir. Bu durum, entelektüel yaşamın en önemli yanını oluşturan gazete, kitap türünden eserlerin basım ve yayımının toplumu nasıl şekillendirebileceğine yönelik farkındalığın oluştuğunu; Osmanlı yönetici elitinin artık bu bilinçle hareket ederek merkezi bir sistem altında Osmanlı halklarının sosyal kontrolünü sağlamaya ve bununla birlikte basım-yayım hayatında Osmanlılık ideolojisine aykırı şekilde oluşabilecek uygulamaların önüne geçmek için denetlenebilirliği sağlayan bir mekanizma kurmaya çalıştığı ileri sürülebilir. Ek olarak, yönetim politikaları bağlamında yeni açılan mekteplere eğitim personeli atanması ve

¹³²⁶ BOA. A. MKT.NZD. 402/85; 401/81; BOA. A. MKT.UM. 542/85.

¹³²⁷ BOA. İ.DH. 492/33392; 492/33392.

¹³²⁸ BOA. A. MKT.NZD. 406/60.

Maarif Nezareti teşkilatındaki yeni memur atamaları gibi uygulamalar personel atamalarında bürokratik bir gelenek oluşturma çabasına katkı sağlar niteliktedir.

Yeni okul türlerinin açılmasına yönelik uygulamalar kapsamında Mekteb-i Aklam'ın faaliyete başlaması, rüştiye mekteplerinin sayıca çoğaltılarak okul ihtiyaçlarının kapsamı ve okul ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik uygulamalara girişilmesi bu dönemin öne çıkan gelişmelerindendir. Bununla birlikte II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar varlığını sürdüren rüştiye mekteplerinin ilk örneklerini kuran Kemal Efendi'nin Maarif Nazırı olduktan sonra da rüştiyelerin yaygınlaştırılması ve niteliğinin artırılması için çaba sarf ettiği göze çarpmaktadır.

4.3. II. Maarif Nazırlığı Dönemindeki Eğitim Politikaları ve Analizi

Araştırmanın aşağıdaki kısmında Ahmed Kemal Efendi'nin Maarif Nazırı olarak görev yaptığı 1865-1867 yılları arasındaki döneme ilişkin eğitim politika ve uygulamalarının analizine yer verilmiştir:

➤ Yönetim Politikaları

- **Örgütsel ve yönetsel yapının belirlenmesine yönelik uygulamalar**
 - ✓ *Eğitim birimlerinin hiyerarşik yapısının belirlenmesine yönelik alınan kararlar ve uygulamalar*
 - Eğitim politikalarının oluşturulduğu birim olarak Meclis-i Maarifin Nazır yönetiminde faaliyetini sürdürmesi¹³²⁹.
 - ✓ *Yetkili kurumların ve kişilerin belirlenmesine yönelik alınan kararlar ve uygulamalar*
 - Meclis-i Maarife yeni üye atamalarının yapılması¹³³⁰.
- **Yeni okul kuruluşuna/açılışına yönelik uygulamalar**
 - Taşrada yeni rüştiye mekteplerinin açılışı için belirli usul ve esaslar oluşturulmaya başlanması¹³³¹.

¹³²⁹ BOA. İ.DH. 558/38833; 556/38684.

¹³³⁰ BOA. İ.DH. 558/38833; 493/33491; BOA. A. MKT.MHM. 373/56; 375/72.

¹³³¹ BOA. İ.MVL. 567/25498; 532/23870; 565/25389; 566/25432; 568/25545; 570/25593; BOA. A.MKT.MHM. 368/27; 377/69; 380/51; BOA. MVL. 736/34.

- **Eğitim konusunda Avrupa ile ilişkiler**

- Maarif Nazırı Kemal Efendi'nin Belçika ve Fransa seyahatinde yabancı temsilcilerle Osmanlı maarifi üzerine önemli görüşmeler gerçekleştirmesi¹³³².

- **Yeni okul türlerinin açılmasına yönelik uygulamalar**

- Yeni bir okul türü olarak yabancı dil eğitimi veren Lisan Mektebinin açılması¹³³³.
- Yeni bir okul türü olarak Mülkiye Mühendis ve Islah-ı Sanayi Mektebinin kuruluşuna yönelik çalışmalar geliştirilmesi¹³³⁴.

➤ **İstihdam Politikaları**

- **Eğitim personelinin/yöneticilerinin atanma usullerine ilişkin uygulamalar**

- Öğretmen atamalarında merkezi ve kurumsal bir sistem oluşturulmaya başlanması¹³³⁵.
- Maarif Nezaretinin üst yönetim kadrosunda yeni personel atamaları yapılması¹³³⁶.

- **Öğretmen ihtiyacının karşılanmasına yönelik uygulamalar**

- Yeni açılan veya daha önce açılmış mekteplere öğretmen tayin edilmesi¹³³⁷.
- Özellikle taşradaki mekteplere öğretmen ve diğer personellerin istihdamı¹³³⁸.

➤ **Ekonomi Politikaları**

- **Personel maaşlarının belirlenmesine yönelik uygulamalar**

- Yeni açılan veya daha önce açılmış okullara görevlendirilen öğretmenlerin maaşlarının belirlenmesi¹³³⁹.

- **Eğitim finansmanında kullanılan kaynaklara yönelik uygulamalar**

- Taşrada rüştiye mekteplerinin kuruluşunda mahalli kaynaklara başvurulması¹³⁴⁰.

¹³³² The Dundee Courier And Argus, No: 3998, (Wednesday 30 May 1866 / Çarşamba 30 Mayıs 1866), 3; İnal - Yaşar, "Evkaf-ı Hümayun Nezareti", 50; Hasebe, "The 1869 Ottoman Public Education Act", 51/193.

¹³³³ BOA. İ.DH. 547/38078, 564/39275.

¹³³⁴ BOA. İ.MMS. 33/1364; BOA. A. MKT.MHM. 382/80.

¹³³⁵ BOA. İ.MVL. 567/25498; 532/23870; 565/25389; 566/25432; 568/25545; 570/25593; BOA. A.MKT.MHM. 368/27; 377/69; 380/51; BOA. MVL. 736/34.

¹³³⁶ BOA. A.MKT.MHM. 375/72.

¹³³⁷ BOA. İ.MVL. 567/25498; 532/23870; 565/25389; 566/25432; 568/25545; 570/25593; BOA. A.MKT.MHM. 368/27; 377/69; 380/51; BOA. MVL. 736/34.

¹³³⁸ BOA. İ.MVL. 566/25480; BOA. A.MKT.MHM. 374/93; 570/25622.

¹³³⁹ BOA. İ.MVL. 567/25498; 532/23870; 565/25389; 566/25432; 568/25545; 570/25593; BOA. A.MKT. MHM. 368/27; 377/69; 380/51; BOA. MVL. 736/34.

¹³⁴⁰ BOA. İ.MVL. 567/25498; 532/23870; 565/25389; 566/25432; 568/25545; 570/25593; BOA. A.MKT. MHM. 368/27; 377/69; 380/51; BOA. MVL. 736/34.

- **Okul ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik uygulamalar**
 - Eğitim kurumlarının okul binalarının tamir ve bakım masrafları ile fiziki ihtiyaçlarının karşılanması¹³⁴¹.
- **Öğretim materyallerinin teminine yönelik uygulamalar**
 - Ülke çapında tüm okullara ders araç gereçlerinin temin edilerek merkezden gönderilmesi¹³⁴².

➤ **Müfredat Politikaları**

- **Ders araç-gereçlerinin niteliklerinin saptanmasına/ihtiyaç duyulan nitelikte ders araç-gereçlerinin sağlanmasına ilişkin uygulamalar**
 - Ülke çapındaki tüm okullara ders araç gereçleri temin edilmesi¹³⁴³.
 - Okulların ihtiyacı olan ders kitaplarının telif ve tercümesi için Tercüme Cemiyetinin kurulması¹³⁴⁴.
- **Dil eğitimi uygulamaları**
 - Arnavutluk'ta Türkçe eğitim öğretim uygulamalarına yönelik kararlar alınması¹³⁴⁵.

➤ **Fırsat Eşitliğinin Sağlanmasına Dönük Politikalar**

- **Düşük sosyo-ekonomik düzeydeki bölgelere yönelik uygulamalar**
 - Merkezden uzak bölgelerde faaliyet gösteren okullara ders materyali temin edilmesi¹³⁴⁶.

➤ **Nitelik Geliştirme Politikaları**

- **Eğitim personelinin motivasyonunun artırılmasına yönelik uygulamalar**
 - Nezaret bünyesinde çalışan bazı başarılı memurların rütbelerinin terfi ettirilmesi¹³⁴⁷.

➤ **Araştırma Politikaları**

- **Yurtdışı eğitim uygulamalarının incelenmesine yönelik faaliyetler**
 - Maarif Nazırı Kemal Efendi'nin eğitimle ilgili incelemelerde bulunmak üzere Belçika ve Fransa seyahatine çıkması¹³⁴⁸.

¹³⁴¹ BOA. A. MKT.MHM. 341/84; 351/78; BOA. İ.HR. 219/12688.

¹³⁴² BOA. A. MKT.MHM. 350/24; 339/29.

¹³⁴³ BOA. A. MKT.MHM. 350/24; 339/29.

¹³⁴⁴ BOA. İ. MVL. 529/23733; BOA. A. MKT.MHM. 336/37.

¹³⁴⁵ BOA. MVL. 1015/70.

¹³⁴⁶ BOA. A. MKT.MHM. 350/24; 339/29.

¹³⁴⁷ BOA. İ.DH. 555/38626; BOA. A. MKT.MHM. 366/35.

¹³⁴⁸ The Dundee Courier And Argus, No: 3998, (Wednesday 30 May 1866 / Çarşamba 30 Mayıs 1866), 3; İnal - Yaşar, "Evkaf-ı Hümayun Nezareti", 50; Hasebe, "The 1869 Ottoman Public Education Act", 51/193.

- **Yurt içi eğitim araştırmaları/incelemleri**

- Eğitimin genel durumunu tespit için maarif istatistiklerinin hazırlanması¹³⁴⁹.

➤ **Okullaşma Politikaları**

- **Okul sayısını artırmaya yönelik uygulamalar**

- Başta rüştiye mektepleri olmak üzere okulların yaygınlaştırılması ve yeni okul türlerinin açılması¹³⁵⁰.

➤ **Eser Basım ve Yayımına Yönelik Politikalar**

- **Kitap basım ve yayımına yönelik uygulamalar**

- Ders kitabı ve diğer telif ve tercüme eserler ile gazete basım ve yayımlarının gerçekleştirilmesi¹³⁵¹.
- Yasalar külliyyatı olan Düstur'un farklı dillerde yayımlanması.

- **Matbaa kuruluşuna ve faaliyetlerine yönelik uygulamalar**

- Özel müteşebbislere matbaa kurabilmeleri için ruhsat verilmesi¹³⁵².

Dönemin Eğitim Politikalarına Yönelik Genel Değerlendirme:

Ahmed Kemal Paşa'nın ikinci Maarif Nazırlığı dönemi genel olarak değerlendirildiğinde; yönetim politikaları kapsamında Maarif Nazırlığının örgütsel ve yönetsel yapısının belirlenmesine yönelik uygulamalarda bulunulmuş olup özellikle de eğitim birimlerinin hiyerarşik yapısının belirlenmesine yönelik alınan kararlar ve uygulamalar konusunda mesafe katedilmiştir. Bu çerçevede 1846 yılında kurulmuş olan Meclis-i Maarif-i Umumiyenin politika üretme noktasındaki faaliyetleri Maarif Nazırı Ahmed Kemal Efendi yönetiminde sürdürülmüştür. Yine eğitim yönetimi politikaları kapsamında özellikle taşrada çok sayıda rüştiye mektebi açılmasına yönelik politikalar başarıyla izlenmiştir. Yeni açılan rüştiyelere pek çok öğretmen ve hizmetli gibi personel atamaları gerçekleştirilmiştir. Atanan personellerin maaşları başta olmak üzere tüm özlük haklarına dair düzenlemeler Nezaret bünyesinde merkezi bir anlayışla gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda Maarif Nezaretinin merkeziyetçi ve kurumsal özellikteki hüviyetini güçlendirme çabası güdüldüğü açıkça görülmektedir. Yönetim politikaları kapsamındaki en önemli gelişme ise Maarif Nazırı Kemal

¹³⁴⁹ BOA. MVL. 879/12.

¹³⁵⁰ BOA. İ.MVL. 567/25498; 532/23870; 565/25389; 566/25432; 568/25545; 570/25593; BOA. A.MKT.MHM. 368/27; 377/69; 380/51; BOA. MVL. 736/34.

¹³⁵¹ BOA. A.MKT.MHM. 337/91; 344/44; 350/82; BOA. MVL. 1033/28; BOA. İ.MVL. 554/24887; BOA. İ.DH. 553/38513; BOA. A.MKT.MHM. 362/71.

¹³⁵² BOA. HR.İD. 1456/57; BOA. A.MKT.MHM. 375/16.

Efendi'nin resmi bir görevlendirme nedeniyle Belçika ve Fransa seyahatine çıkması ve bu seyahatinde yabancı temsilcilerle Osmanlı maarifi üzerine önemli görüşmeler gerçekleştirmesidir. Nitekim büyük ölçüde Fransız eğitim sisteminin etkisi ve Fransa devlet ileri gelenlerinin yönlendirmeleriyle 1868'de Mekteb-i Sultaninin kurulması ve 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yayımlanması öncesinde gerçekleşen Kemal Efendi'nin Avrupa seyahati oldukça manidardır. Ahmed Kemal Efendi'nin gerek söz konusu ziyareti gerek Avrupa ile ilişkiler bağlamındaki diğer çalışmaları nedeniyle Tanzimat Dönemi Osmanlı maarifinin kaderinin şekillenmesinde belirleyici bir şahsiyet olarak öne çıktığı ileri sürülebilir. Yönetim politikaları kapsamında son olarak yeni okul türlerinin açılmasına yönelik uygulamalara dikkat çekilebilir. Bu cümleden olmak üzere incelemeye alınan dönemde Kemal Efendi'nin öncülüğünde Lisan Mektebi faaliyete geçirilmiş ve Mülkiye Mühendis ve Islah-ı Sanayi Mektebinin kuruluşuna yönelik önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Doğal olarak bu politika ve uygulamaların eğitim alanındaki ekonomi, okullaşma, eğitim personeli yetiştirme ve geliştirme politikalarına da etki ettiği düşünülebilir.

Belirtilen yönetim politikalarına uygun bir şekilde bu dönemde eğitim ekonomisi politikaları da geliştirilmiş ve bu doğrultuda uygulamalara girilmiştir. Yeni açılan veya daha önce açılmış okullara atanan çok sayıda öğretmen için maaş tahsisatı gerçekleştirilmiştir. Bunun yanı sıra hem merkez hem de taşradaki çok sayıda okulun ders araç gereçlerinin temini ve diğer fiziki ihtiyaçlarının karşılanması gerekli bütçe düzenlemeleri yapılmıştır. Diğer politikaların yanı sıra Eser basım ve yayımına yönelik politikalar özellikle dikkat çekicidir. Bu dönemde İstanbul'da pek çok telif ve tercüme eserlerin basımına ruhsat verildiği, okulların modern ders kitabı ihtiyacının giderilmesi için devlet matbaasında bazı eserlerin basıldığı ve Suriye vilayetinde özel gazete çıkarılmasına izin verildiği görülmektedir.

Ahmed Kemal Efendi'nin 1865-1867 yılları arasında iki yıl kadar süren Maarif Nazırlığı dönemi giderek merkeziyetçi bir yapı kazanan “eğitim unsuru”nun ülke sathında yayılmasına yönelik çabalarla doludur. Bu dönemdeki söz konusu çabaların ve edinilen tecrübelerin daha sonraki dönemlere örnek oluşturması pek tabiidir. Bu doğrultuda özellikle II. Abdülhamid Dönemi'nde hızlı bir ivme kazanan maarifin yaygınlaştırılması, devlet ideolojisine uygun şekilde bir Osmanlı toplumu yaratılması, toplumun sosyal disiplin ve kontrolünün sağlanması politikalarına temel oluşturduğu söylenebilir.

4.4. Şura-yı Devlet Üyeliği Dönemi Eğitim Politikaları ve Analizi

Araştırmanın bu başlığı altında 1867-1870 yılları arasında, Ahmed Kemal Efendi'nin Şura-yı Devlet Maarif Dairesi Başkanlığını yürüttüğü döneme ilişkin bilhassa kendisinin gayretleriyle ortaya konulan eğitim politika ve uygulamalarının analizi sunulmuştur:

➤ Yönetim Politikaları

- **Eğitim sisteminin işleyiş yapısının oluşturulmasına ilişkin uygulamalar**
 - 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yayımlanması¹³⁵³.
- **Yeni okul açılışına yönelik uygulamalar**
 - Saraybosna'da Hristiyan kadınlar için açılan dikiş ve nakış mektebine özel bütçe tahsisatı¹³⁵⁴.

➤ İstihdam Politikaları

- **Eğitim personelinin/yöneticilerinin atanma usullerine yönelik uygulamalar**
 - Darülmualimînden diploma alarak mezun olan öğretmen adaylarından tayin edildikleri yerlere gitmeleri konusunda taahhütname alınması¹³⁵⁵.
- **Öğretmen istihdamında kullanılan ölçütlerin belirlenmesine yönelik uygulamalar**
 - Suriye vilayetindeki rüştiye mekteplerinde istihdam olunan muallimlerin mahallinden Arapça bilenlerden seçilmesi¹³⁵⁶.

➤ Ekonomi Politikaları

- **Eğitim finansmanında kullanılan kaynaklara yönelik uygulamalar**
 - Galata'daki Çeşme Rüştiye Mektebi için dersane yaptırılması ve gerekli bütçenin tahsis edilmesi¹³⁵⁷.

¹³⁵³ 1 Eylül 1869 (H. 24 Cemazielevvel 1286) tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi metni için bkz. BOA. İ.MMS. 37/1541; BOA. ŞD. Defter no: 234; *Düstur* (H.1289), 1. Tertip, Cilt 2/184-219; Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim*, 437-474.

¹³⁵⁴ BOA. İ.ŞD. 6/304.

¹³⁵⁵ BOA. İ.ŞD. 10/488.

¹³⁵⁶ BOA. İ.ŞD. 7/352.

¹³⁵⁷ BOA. İ.ŞD. 8/430.

➤ **Müfredat Politikaları**

• **Müfredat kapsamının/içeriğinin belirlenmesine yönelik uygulamalar**

- Taşrada bulunan Müslümanların öğrenim gördüğü rüştiye mekteplerinde Fransızca öğretilmesi¹³⁵⁸.

• **Yabancı dil eğitimi politikaları**

- Taşrada bulunan rüştiye mektepleri programlarına Fransızca dersinin konulmasının planlanması¹³⁵⁹.

➤ **Okullaşma Politikaları**

• **Okul sayısını artırmaya yönelik uygulamalar**

- Taşrada rüştiye mektepleri açılması¹³⁶⁰.

➤ **Eser Basım ve Yayım Faaliyetlerine Yönelik Politikalar**

• **Kitap basım ve yayımına yönelik uygulamalar**

- Takvim-i Vekayi'nin haftada beş gün çıkarılması için yazım ekibinin tamamlanması ve gerekli tahsisatın yapılması¹³⁶¹.
- Türkçeye tercümesi edilecek kitaplar için Meclis-i Kebir-i Maarifin İlmiye Dairesinin görevlendirilmesi ve gerekli bütçenin tahsis edilmesi¹³⁶².

Kemal Efendi'nin Şura-yı Devlet Maarif Dairesi Başkanlığında bulunduğu vakitlerde bizzat kendisinin önemli çalışmaları sonucunda yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ehemmiyetine binaen aşağıdaki kısımda ayrı bir başlık altında analiz edilmiştir. Bu çerçevede Osmanlı maarifine ilişkin hemen her alanda politikanın geliştirilmiş olduğu söz konusu Nizamname 1 Eylül 1869 tarihinde ilan edilmiştir. 198 maddeden oluşan bu Nizamname, Ahmed Kemal Paşa'nın başkanlığını yürüttüğü Maarif Dairesinin çalışmaları neticesinde ortaya çıkmıştır. Safvet Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde yayımlanan ve bir politika metni olarak Fransız eğitim sisteminden derin izler taşıyan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Ahmed Kemal Paşa'nın oldukça önemli katkılarıyla vücut bulmuştur¹³⁶³.

¹³⁵⁸ BOA. İ.ŞD. 9/446.

¹³⁵⁹ BOA. İ.ŞD. 9/446.

¹³⁶⁰ BOA. İ.ŞD. 5/287.

¹³⁶¹ BOA. İ.DUİT, 136/43.

¹³⁶² BOA. İ.MMS. 37/1541.

¹³⁶³ Maarif-i Umumiye Nezaretince hazırlandığı anlaşılan Nizamname, 15 Ocak 1868'de Sadaret'e sunulmuş, H. 30 Şevval 1284/M. 24 Şubat 1868 tarihinde ise padişahlık makamınca onaylanmıştır. Bkz. BOA. İ.MVL. 584/26278, 1-2. Ayrıca Es-seyyid Ahmed Kemal Efendi'nin de mührünün yer aldığı Meclis-i Valanın karar yazısı için bkz. BOA. İ.MVL. 584/26278, 4-1, (H.17 Şevval 1284 / M. 11 Şubat 1868).

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi Eğitim Politikalarının Analizi

➤ Yönetim Politikaları

- **Örgütsel ve yönetsel yapının belirlenmesine yönelik uygulamalar**
 - ✓ *Maarif Nazırlığının organizasyon yapısının oluşturulmasına ilişkin uygulamalar*
 - Okulların genel ve özel okullar olmak üzere iki bölüme ayrılarak yönetim birimlerinin belirlenmesi (Madde: 1).
 - Eğitim yönetiminin merkezi bir biçimde yeniden yapılandırılması (Madde: 131, 132).
 - Ülkenin genel eğitim politikalarının oluşturulacağı merkezi bir özel meclis oluşturulması (Madde: 131, 132).
 - Osmanlı eğitim yönetim sistemi teşkilatının oluşturulması (Madde: 131, 133, 138, 143).
 - Osmanlı eğitim yönetimi sisteminin modern usullere uygun bir biçimde yeniden yapılandırılması (Madde: 1, 2).
 - ✓ *Kurumlar arası koordinasyonun sağlanmasına yönelik uygulamalar*
 - Yerel eğitim yönetimi organlarının merkezle koordinasyonunda uyulacak usul ve esaslarının belirlenmesi (Madde: 143, 144, 145, 146).
 - Taşradaki eğitim teşkilatı ile merkez arasındaki ilişkilerin ve görev alanlarının belirlenmesi (Madde: 143, 144).
 - ✓ *Yetkili kişi ve kurumların görev alanları ve görev tanımlarının belirlenmesine yönelik uygulamalar*
 - Okul çağındaki çocukların tespiti ve okula devamlarının sağlanması için sorumlu mercilerin belirlenmesi (Madde: 11).
 - Darülfünunun yönetim düzeni ile sorumlu kişi ve kurumların belirlenmesi (Madde: 108, 109, 113).
 - Eğitimde politika üretme ve karar verme merci olarak merkezi bir özel meclisin kurulması (Madde: 131, 132).
 - Eğitim yönetimi teşkilatının yerel ve bölgesel unsurlarının belirlenmesi (Madde: 143).
 - Öğrenci sınavlarının uygulaması ve değerlendirmesi için yetkili kurum ve kişilerin belirlenmesi (Madde: 153, 154, 155).

- Sıbyan, rüştiye, idadi ve sultani mektebi personeli ve personelin görev alanlarının belirlenmesi (Madde 21, 45).
- Merkezi ve yerel eğitim yönetimi teşkilatında görev alacak personelin görev ve sorumluluk alanlarının belirlenmesi (Madde: 133, 134, 138, 143, 144).
- Öğretmen yetiştiren kurumların yönetim kadrosunun ve görev alanlarının belirlenmesi (Madde: 57).
- **Okul kuruluşunu/açılışını belirleyici ölçütler ve uygulamalar**
 - Yeni açılacak sıbyan, rüştiye, idadi ve sultani mektepleri için gerekli ölçütlerin belirlenmesi (Madde: 3, 15, 18, 27, 34, 42).
- **Azınlık ve gayrimüslim okullara/öğrencilere yönelik uygulamalar**
 - Her mahalle ve köyde Müslüman olmayanlar için ayrı ve onlara özel okullar açılması (Madde: 3).
 - Gayrimüslimlere mahsus rüştiye mektebi açabilmesi (Madde: 27).
 - Müslüman ve gayrimüslimlerin karma bir biçimde eğitim görecekları idadi mekteplerinin açılması (Madde: 33).
 - Müslüman ve gayrimüslimlerin ayrı bir biçimde eğitim görecekları öğretmen yetiştiren kurumlar açılması (Madde: 33).
 - Gayrimüslim öğrencilerin öğrenim gördüğü sıbyan mekteplerinin öğretim programının öğrencilerin dinlerine göre düzenlenmesi (Madde: 6).
 - Gayrimüslim öğrencilerin öğrenim gördüğü sıbyan, rüştiye ve idadi mekteplerinin tatil günlerinin kendi dini ve özel günleri dikkate alınarak düzenlenmesi (Madde: 8, 25, 40).
 - Gayrimüslimlerin sıbyan ve rüştiye mekteplerinin ayrı olması (Madde: 18).
 - Gayrimüslimlerin kendi dil ve dinlerine uygun şekilde öğrenim görebilecekları sıbyan ve rüştiye mektebi açabilmeleri (Madde: 18).
 - Gayrimüslimlere sıbyan ve rüştiye mekteplerinde kendi din ve dillerine uygun bir biçimde eğitim alma hakkı tanınması (Madde: 6, 23).
 - Müslüman ve gayrimüslimlerin karma bir biçimde eğitim görecekları idadi ve sultani mekteplerinin açılması (Madde: 33, 42).
- **Yeni okul kuruluşuna/açılışına yönelik uygulamalar**
 - Her mahalle ve köyde en az bir Sıbyan Mektebi açılması (Madde: 3).
 - 500'den fazla haneye sahip olan tüm kasabalarda rüştiye mektebi açılması (Madde: 18).

- 1.000'den fazla haneye sahip olan yerlerde idadi mektebi açılması (Madde: 34).
- Vilayet merkezlerinde birer Sultani mektebi açılması (Madde: 42).
- İstanbul'da erkek ve kadın öğretmen yetiştiren büyük Darülmuallimînin açılması (Madde: 52).
- İstanbul'da yükseköğretim kurumu olarak Darülfünun açılması (Madde: 79).
- **Özel okulların açılmasına yönelik uygulamalar**
 - Devlet denetiminde kişilerin ve “cemaat”lerin özel okul kurabilmesi (Madde: 1).
 - Özel okulların kuruluşuna yönelik resmi prosedürlerin belirlenmesi (Madde: 129, 130).
- **Okullara öğrenci kabul ve nakil usullerine yönelik uygulamalar**
 - Sıbyan, Rüştîye, İdadi ve Sultani mekteplerine öğrenci alım usulleri ve şartlarının belirlenmesi (Madde: 9, 10, 14, 26, 144).
 - Öğretmen yetiştiren kurumlara öğrenci alım usulleri ve şartlarının belirlenmesi (Madde: 59).
 - Darülfünuna öğrenci alım usulleri ve şartlarının belirlenmesi (Madde: 59).
- **Öğretim kademelerinin yapılandırılmasına yönelik uygulamalar**
 - Öğretim sürecinin ilk, orta ve yüksek olmak üzere üç kademeye ayrılması (Madde: 2).
 - Üçlü öğretim kademesinde yer alan okulların tanımlanması ve belirlenmesi (Madde: 2).
 - Öğretim kademeleri arasında öğrenci geçişlerine dair düzenleme yapılması (Madde: 14-26).
- **Eğitim ilkelerinin belirlenmesine yönelik uygulamalar**
 - Zorunlu haller dışında sıbyan mekteplerinde karma eğitimin yasak olduğunun belirtilmesi (Madde 15).
- **Öğretim süreçlerinin yapılandırılmasına yönelik uygulamalar**
 - Sıbyan, rüştiye, idadi ve Sultani mekteplerinin eğitim süreleri ve tatil zamanlarının belirlenmesi (Madde: 8, 25, 38, 40, 48).
 - Öğretmen yetiştiren kurumların eğitim sürelerinin belirlenmesi (Madde: 54, 55, 56, 69, 70).

- Darülfünunun eğitim süreleri ve tatil zamanlarının belirlenmesi. (Madde: 85, 118).

- **Sınav sistemine yönelik uygulamalar**

- Öğrenci sınavlarının uygulaması ve değerlendirmesi için yetkili kurum ve kişilerin belirlenmesi (Madde: 153, 154, 155).
- Öğrenciler için okullarda uygulanacak sınav türlerinin ve mahiyetinin belirlenmesi (Madde: 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160).
- Okullarda sınav uygulama prosedürlerinde standardizasyonunun sağlanması (Madde: Nizamnamenin üçüncü kısmındaki tüm maddeler).

➤ **İstihdam Politikaları**

- **Öğretmen istihdamında kullanılan ölçütlerin belirlenmesine yönelik uygulamalar**

- Sıbyan, rüştiye, idadi ve sultani mekteplerine öğretmen atamalarında ilgili yönetmeliklere göre hareket edilmesi gerektiğinin vurgulanması (Madde: 5).
- İdadi mektebi öğretmenlerinin Darülmuallimîn mezunları arasından seçilmesi (Madde: 36).
- Kız sıbyan ve rüştiye mekteplerine kadın öğretmenlerin atanması; ancak kadın öğretmen bulunmadığı takdirde yaşlı ve olgun erkek öğretmenlerin atanabilmesi (Madde 16, 28).
- Öğretmen atamalarında uygulanacak usul ve esasların belirlenmesi (Madde: 61, 62, 63).
- Nitelikli bir öğretim için atanacak öğretmenlerinin Darülmuallimîn mezunları arasından seçilmesi (Madde: 36).
- Öğretmen atamalarında “adli sicil kaydının temiz oluşu” şartının getirilmesi (Madde: 181).
- Öğretmen atamalarında Darülmuallimîn mezunlarına öncelik hakkı tanınması (Madde: 63).

- **Eğitim personelinin/yöneticilerinin atanma usullerine yönelik uygulamalar**

- Darülfünuna personel atama usul ve esaslarının belirlenmesi (Madde: 111, 113, 114).
- Osmanlı eğitim sisteminin üst düzey yöneticilerinin atanma usul ve esaslarının belirlenmesi (Madde: 132, 133, 136, 137, 138).

- Sıbyan, rüştiye, idadi ve sultani mekteplerine eğitim personeli istihdam usul ve esaslarının belirlenmesi (Madde: 21, 22, 36, 45).
- Öğretmen yetiştiren kurumlara eğitim personeli istihdam usul ve esaslarının belirlenmesi (Madde: 71, 72).
- Darülfünuna eğitim personeli istihdam usul ve esaslarının belirlenmesi (Madde: 108, 112, 112, 113).
- Eğitim personelinin idari kadroya geçiş usul ve esaslarının belirlenmesi (Madde: 185).

• **Eğitim personelinin çalışma koşullarının ve haklarının belirlenmesine yönelik uygulamalar**

- Darülmualimîn mezunlarının okullarda en az beş yıl öğretmen olarak görev yapmaya zorunlu tutulması (Madde: 62).
- Okul kademeleri arasındaki öğretmen nakil atamalarının düzenlenmesi (Madde: 183, 184).
- Eğitim personelinin özlük ve emeklilik haklarının belirlenmesi (Madde: 190, 191).

➤ **Ekonomi Politikaları**

• **Personel maaşlarının belirlenmesine yönelik uygulamalar**

- Sıbyan, rüştiye ve idadi mekteplerinde çalışan öğretmenlerin maaşlarının belirlenmesi (Madde 22, 37).
- Öğretmen yetiştiren kurumlarda görevli personelin maaşlarının belirlenmesi (Madde: 58).
- Darülfünunda görevli personelin maaşlarının belirlenmesi (Madde: 116, 117).
- Merkezi ve yerel eğitim yöneticilerinin maaşlarının belirlenmesi (Madde: 140, 145).

• **Eğitim finansmanında kullanılan kaynaklara yönelik uygulamalar**

- Sıbyan mekteplerinin inşaat ve tamir masraflarıyla personel giderlerinin bulundukları mahalle ve köydeki yerel cemaat ve vakıflar aracılığıyla karşılanması (Madde: 4, 198).
- Rüştiye ve idadi mekteplerinin tüm giderlerinin vilayet eğitim daireleri bütçesinden karşılanması (Madde: 18, 35, 194).
- Sultani mekteplerinin yönetim giderlerinin okulun kendi bütçesinden ve yetmediği takdirde devlet hazinesinden karşılanması (Madde: 43, 194).

- Özel okulların kuruluşu için gerekli tüm masrafların kurucuları veya bağlı bulundukları cemaat ve vakıflar tarafından ödeneceğinin belirtilmesi (Madde: 129).
- Öğrenci kayıt ve harç ücretlerinin belirlenerek eğitimin finansmanında kullanılması (Madde: 158, 164, 168, 176, 192, 193).
- **Okul ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik uygulamalar**
 - Darülfünun kütüphanesi yapılması için gerekli bütçenin sağlanması (Madde: 121).
- **Eğitime ayrılan bütçenin belirlenmesine ve yönetimine yönelik uygulamalar**
 - Yerel eğitim yönetimi organlarının yerel eğitim ekonomisini takip etme ve düzenleme ile görevlendirilmesi (Madde: 146).
 - Yerel ve merkezi bütçede eğitim gelir-gider alanlarının tespit edilmesi (Madde: 192, 193).

➤ **Denetim Politikaları**

- **Eğitim finansmanının denetlenmesine yönelik uygulamalar**
 - Yerel eğitimdeki finansman uygulamaları denetlemek için yerel eğitim yönetimi organlarının görevlendirilmesi (Madde: 146).
 - Eğitim ödeneklerinin gerektiği şekilde harcanıp harcanmadığının denetlenmesi (Madde: 147).
- **Denetim personeline ve işleyişine yönelik uygulamalar**
 - Yerel eğitim denetimi görevlileri ile görev ve sorumluluk alanlarının belirlenmesi (Madde: 143, 149).
- **Denetim kurumlarının belirlenmesine ve niteliğine yönelik uygulamalar**
 - Özel okulların ilgili resmi organlar tarafından denetlenmesi (Madde: 1).
 - Eğitim teftiş ve denetimi için hiyerarşik birimlerin oluşturulması (Madde: 143, 144, 147, 148, 149).
- **Denetim süreçlerinin işleyişine yönelik uygulamalar**
 - Okulların belirli aralıklarla teftiş edilerek iş ve işleyiş usullerinin denetlenmesi (Madde: 149).

➤ **Müfredat Politikaları**

- **Müfredat kapsamının/içeriğinin belirlenmesine yönelik uygulamalar**
 - Sıbyan, rüştiye, idadi ve sultani mekteplerinin öğretim programının düzenlenmesi ve okutulacak derslerin belirlenmesi (Madde: 6, 23, 38, 46).

- Öğretmen yetiştiren kurumların öğretim programı, dersler ve ders içeriklerinin düzenlenmesi ve belirlenmesi (Madde: 55, 69).
- Darülfünunun öğretim programı, dersler ve ders içeriklerinin düzenlenmesi ve belirlenmesi (Madde: 81, 82, 83, 84).

- **Müfredat değişiklikleriyle ilgilenecek kişi ve kurumların belirlenmesine uygulamalar**

- Sıbyan mektepleri öğretim programlarının düzenlenmesi ile sorumlu kurum ve kuruluşlarının belirlenmesi (Madde: 7).
- Öğretim programlarından sorumlu yerel ve merkezdeki kişi, kurum ve kuruluşların belirlenmesi (Madde: 131, 132).

- **Yabancı dil öğretimi politikaları**

- Halkı ticaretle uğraşan şehirlerde bulunan rüştiye mekteplerinin 4. sınıflarında Fransızca dersinin okutulması (Madde: 23).

- **Ana dilde öğretim uygulamaları**

- Gayrimüslimlere sıbyan ve rüştiye mekteplerinde kendi dillerinde eğitim alma hakkı tanınması (Madde 6, 23, 29).
- Darülfünunun eğitim dilinin Türkçe olması (Madde: 84).

➤ **Fırsat Eşitliğinin Sağlanmasına İlişkin Politikalar**

- **Kız çocuklarının eğitime yönelik uygulamalar**

- 6-10 yaş arası kız çocuklarının okula devam etmeye zorunlu tutulması (Madde: 9).
- Kız çocuklarının eğitimi için kız sıbyan ve rüştiye mekteplerinin açılması (Madde: 15, 16, 17, 27, 28, 29).
- Kadın öğretmen yetiştiren Darülmuallimatın kurulması (Madde: 68).

- **Düşük sosyo-ekonomik düzeydeki ailelerin çocuklarının eğitime yönelik uygulamalar**

- Maddi durumu kötü olan üstün zekalı ve kabiliyetli öğrencilerin Sultani mekteplerinde ücretsiz eğitim görebilmesi (Madde: 42).

- **Zorunlu eğitim uygulamaları**

- 6-10 yaş arası kız, 7-11 yaş arası erkek çocuklarının ilkokula devam etmeye zorunlu tutulması (Madde: 9-10).
- Zorunlu eğitim yasasına uymayan ailelere para cezası kesilmesi (Madde 13).

- Zorunlu eğitim kapsamı dışında tutulacak öğrencilerin özür alanlarının belirlenmesi (Madde: 13).

- **Öğrencilere ekonomik ve sosyal yardım sağlamaya yönelik uygulamalar (burs vb.)**

- Öğretmen yetiştiren kurumlarda öğrenim gören öğrencilere burs tahsis edilmesi (Madde: 60).

- **Düşük sosyo-ekonomik düzeydeki bölgelere yönelik uygulamalar**

- Sultani mekteplerinin öğrenim ücretlerinin bulunduğu bölgedeki öğrencilerin sosyal koşulları dikkate alınarak belirlenmesi (Madde: 44).

➤ **Nitelik Geliştirme Politikaları**

- **Öğretim süreçlerinin niteliğini geliştirmeye yönelik uygulamalar**

- Darülfünunda öğrenci disiplin kurallarının oluşturulması (Madde: 95,96).
- Eğitim sürecinde öğrenciye dayak atma ve kötü söz söylemenin kesinlikle yasak olduğunun belirtilmesi (Madde: 130).

- **Eğitim personelinin niteliğini geliştirmeye yönelik uygulamalar**

- Öğretmen yetiştiren kurumların yeniden yapılandırılarak nitelikli öğretmen yetiştirmeye yönelik düzenlemeler yapılması (Madde: 52, 53, 54).

- **Öğrenci motivasyonunun artırılmasına yönelik uygulamalar**

- Ders yılı sonlarında başarılı idadi ve sultani öğrencilerinin tespit edilerek ödüllendirilmesi (Madde: 177).

➤ **Okullaşma Politikaları**

- **Okul sayısını artırmaya yönelik uygulamalar**

- Her mahalle ve köyde en az bir sıbyan ektebi açılması (Madde: 3).
- 500'den fazla haneye sahip olan tüm kasabalarda rüştiye mektebi açılması (Madde: 18).
- Müslüman ve gayrimüslimlerin karma bir biçimde eğitim görecekları idadi ve Sultani mekteplerinin açılması (Madde: 33).
- Öğretmen yetiştiren kurumlar açılması (Madde: 51, 52).
- Darülfünun kuruluşuna yönelik kararlar alınması (Madde: 79).

- **Kız çocuklarının eğitimine yönelik alınan kararlar ve uygulamalar**

- Kız çocukları için sıbyan ve rüştiye mektepleri açılarak eğitim almalarının sağlanması (Madde: 15, 16, 17, 27, 28, 29).
- Kadın öğretmen yetiştiren kurumlar açılması (Madde: 68).

➤ **Öğretmen Yetiştirme ve Geliştirme Politikaları**

- **Öğretmen yetiştirme sisteminin güncellenmesine yönelik uygulamalar**
 - Öğretmen yetiştirme sisteminin yeniden yapılandırılması (Madd: 51-78 arasındaki tüm maddeler).
- **Nitelikli öğretmen yetiştirmeye yönelik uygulamalar**
 - Eğitim sisteminin çeşitli kademelerine yönelik nitelikli öğretmen yetiştirilebilmesi için büyük öğretmen okulu kurulması (Madde: 52).
- **Öğretmen yetiştiren kurumlar açılmasına yönelik uygulamalar**
 - Kadın ve erkek öğretmen yetiştirme amacıyla İstanbul Darülmualliminin kurulması (Madde: 52).

➤ **Eğitim Planlanmasına Yönelik Politikalar**

- **Öğretimsel ihtiyaçların belirlenmesine yönelik uygulamalar**
 - Darülfünun için gerekli kütüphane, laboratuvar gibi ihtiyaçların belirlenmesi (Madde: 109, 128).
 - Darülmuallimin için gerekli öğretimsel ihtiyaçların belirlenmesi (Madde: 67)
- **Okullarda ihtiyaç duyulan personel sayılarının belirlenmesine yönelik uygulamalar**
 - Sıbyan, rüştiye, idadi ve sultani mekteplerinde çalışacak personel sayılarının ve görev alanlarının belirlenmesi (Madde: 5, 16, 21, 28, 36, 45).
 - Darülfünunda çalışacak personel sayılarının ve görev alanlarının belirlenmesi (Madde: 86, 98, 113).
- **Öğretmen yetiştirme ve istihdam planlamasına ilişkin politikalar**
 - Öğretmen yetiştiren kurumların öğrenci kapasitesine ve mezunlarının istihdam durumlarına yönelik planlama yapılması (Madde: 62, 63, 76, 77, 78).

Dönemin Eğitim Politikalarına Yönelik Genel Değerlendirme:

Ahmed Kemal Efendi'nin Şura-yı Devlet Üyeliği görevinde bulunduğu bu dönemde ortaya konulan eğitim politikaları genel olarak değerlendirildiğinde; yönetim politikaları, müfredat politikaları, eğitim personeli yetiştirme politikaları, eser basım ve yayım faaliyetlerine ilişkin politikalar geliştirildiği görülmektedir. Bunlar arasında en dikkat çekici olanının ise Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yayımlanması olduğu ileri sürülebilir. Daha önce de ifade edildiği üzere bu Nizamname Ahmed

Kemal'in Şura-yı Devlet üyesi olarak Maarif Dairesi Başkanlığı görevini sürdürdüğü bir dönemde ve bizzatıhi onun başkanlığını ettiği bir komisyonun çalışmaları neticesinde hayat bulmuştur. 1869 yılında yani Maarif Nazırı Safvet Paşa döneminde yayımlanan bu Nizamname ile hem Osmanlı maarif hayatında çok önemli bir yasal düzenleme yapılmış hem de daha sonra yapılacak eğitim uygulamaları belli bir plan ve sistematığa büründürülmüştür. Nizamname'de Osmanlı eğitim alanının hemen hemen tüm noktalarında politikalar geliştirildiği/belirlendiği görülmektedir. Ayrıca burada düzenlenen politikaların daha sonraki dönemlere de örnek teşkil ettiği ve Cumhuriyet Dönemi de dahil olmak üzere Türk eğitim politikalarına temel oluşturduğu söylenebilir. Diğer yandan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin Osmanlı-Avrupa arasındaki eğitsel etkileşimler sonucunda ortaya çıktığı ve Nizamname'nin özellikle Fransız eğitim politikalarından derin izler taşıdığı söylenebilir.

4.5. IV. Maarif Nazırlığı Dönemindeki Eğitim Politikaları ve Analizi

Araştırmanın bu başlığı altında Ahmed Kemal Paşa'nın dördüncü kez Maarif Nazırlığına atandığı 1872-1873 yılları arasındaki yaklaşık beş aylık sürede ortaya konulan eğitim politika ve uygulamalarının analizi sunulmuştur:

➤ Yönetim Politikaları

- **Yeni okul kuruluşuna/açılışına yönelik uygulamalar**
 - Rüştiye mekteplerinin ülke çapında yaygınlaştırılması¹³⁶⁴.

➤ İstihdam Politikaları

- **Eğitim personelinin çalışma koşullarının ve haklarının belirlenmesine yönelik uygulamalar**
 - Öğretmenlerin yeni atama, nakil ve becaişlerinin sağlanması¹³⁶⁵.
- **Öğretmen ihtiyacının karşılanmasına yönelik uygulamalar**
 - Yeni açılan mekteplere öğretmen tayin edilmesi¹³⁶⁶.

¹³⁶⁴ BOA. İ.Ş.D. 26/1205; BOA. MF.MKT. 7/148; *Devlet Salnamesi*, (H. 1289), 226-230; (H. 1290), 198-203.

¹³⁶⁵ BOA. Ş.D. 206/8; 8/76; 9/3; 9/43; 8/37; BOA. İ.Ş.D. 26/1205; BOA. A. MKT.MHM. 450/13; BOA. MF.İBT. 2/29; 2/7.

¹³⁶⁶ BOA. İ.Ş.D. 26/1205; BOA. MF.MKT. 7/148.

- Darülmuallimatın ilk mezunu kadın öğretmenlerin inas rüştiyelerine tayini¹³⁶⁷.

- **Öğretmen istihdamında kullanılan ölçütlerin belirlenmesine yönelik uygulamalar**

- Özel azınlık okullarına Türkçe öğretmenlerinin tayin edilmesi¹³⁶⁸.

➤ **Ekonomi Politikaları**

- **Personel maaşlarının belirlenmesine yönelik uygulamalar**

- Eğitim personelinin maaşlarından daha önce yapılmış kesintilerin ödenmesi¹³⁶⁹.

- **Okul ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik uygulamalar**

- Rüştiye mekteplerinin rutin fiziki ihtiyaçlarının karşılanması¹³⁷⁰.
- Ülke çapındaki tüm okullara ders araç gereçlerinin gönderilmesi¹³⁷¹.

- **Eğitime ayrılan bütçenin belirlenmesine ve yönetimine yönelik uygulamalar**

- Rüştiye mekteplerinin yıllık ödeneklerinin düşürülmesi¹³⁷².
- Maarif bütçesinin kullanımında mümkün olduğunca merkezi bir anlayışla oldukça tutumlu davranılması¹³⁷³.
- Öğretim materyallerinin üretimi, temini ve okullara dağıtılması¹³⁷⁴.

- **Eğitim finansmanında kullanılan kaynaklara yönelik uygulamalar**

- Rüştiyelere ders araç gereçleri temini için bütçe tahsisi ve harcama yapılması¹³⁷⁵.

➤ **Fırsat Eşitliğinin Sağlanmasına Dönük Politikalar**

- **Kız çocuklarının eğitime yönelik uygulamalar**

- İnas rüştiyelerine modern eğitim görmüş ilk kadın öğretmenlerin tayini¹³⁷⁶.

- **Düşük sosyo-ekonomik düzeydeki bölgelere yönelik uygulamalar**

- Merkezden uzak bölgelerde faaliyet gösteren okullara ders materyali temin edilmesi¹³⁷⁷.

¹³⁶⁷ BOA. ŞD. 206/8.

¹³⁶⁸ BOA. MF.MKT. 9/34; 9/97.

¹³⁶⁹ BOA. MF.İBT. 2/30.

¹³⁷⁰ BOA. İ.ŞD. 26/1205; BOA. MF.MKT. 7/148.

¹³⁷¹ BOA. MF.İBT. 2/25; 2/6; 2/32; 2/37; 2/26; BOA. MF.MKT. 8/44; 8/45; 8/96; 8/58; 86/25.

¹³⁷² BOA. İ.ŞD. 26/1205; BOA. MF.MKT. 7/148.

¹³⁷³ BOA. MF.İBT. 2/31; BOA. MF.MKT. 8/83; 7/90; 8/34.

¹³⁷⁴ BOA. MF.İBT. 2/25; 2/6; 2/32; 2/37; 2/26; BOA. MF.MKT. 8/44; 8/45; 8/96; 8/58; 86/25.

¹³⁷⁵ BOA. MF.MKT. 7/135; 7/138; 7/169.

¹³⁷⁶ BOA. ŞD. 206/8.

¹³⁷⁷ BOA. MF.İBT. 2/25; 2/6; 2/32; 2/37; 2/26; BOA. MF.MKT. 8/44; 8/45; 8/96; 8/58; 86/25.

➤ Okullaşma Politikaları

- **Okul sayısını artırmaya yönelik uygulamalar**
 - Rüştîye mekteplerinin ülke çapında yaygınlaştırılması¹³⁷⁸.
- **Kız çocuklarının eğitime yönelik alınan kararlar ve uygulamalar**
 - İnas rüştiyelerine modern eğitim görmüş ilk kadın öğretmenlerin tayini¹³⁷⁹.

➤ Eser Basım ve Yayım Faaliyetlerine Yönelik Politikalar

- **Kitap basım ve yayımına yönelik uygulamalar**
 - Kitap basım ruhsatlarının verilmesi¹³⁸⁰.
 - Yasaklı eser basım ve yayımını önlemeye yönelik tedbirler alınması¹³⁸¹.
- **Matbaa kuruluşuna ve faaliyetlerine yönelik uygulamalar**
 - İstanbul'da özel matbaa kurmak isteyen müteşebbislere ruhsat verilmesi¹³⁸².
 -

Dönemin Eğitim Politikalarına Yönelik Genel Değerlendirme:

Maarif Nazırı Ahmed Kemal Paşa'nın dördüncü kez atanmış olduğu bu nazırlık döneminde geliştirilen politikalara genel olarak bakıldığında; yönetim politikaları, ekonomi politikaları, müfredat politikaları, fırsat eşitliğinin sağlanmasına ilişkin politikalar, okullaşma politikaları, öğretmen yetiştirme ve geliştirme politikaları ve eser basım ve yayım faaliyetlerine ilişkin politikalar üretildiği görülmektedir. Yönetim politikaları çerçevesinde daha önceki dönemlerde de görüldüğü üzere bilhassa rüştiye mekteplerine eğitim personeli ihtiyacının karşılandığı, ilk defa Darülmuaallimat mezunu kadın öğretmenlerin atamalarının yapıldığı, rüştiye mekteplerinin ülke çapında yaygınlaştırılması faaliyetlerine hız kesmeden devam edildiği görülmektedir. Dikkat çeken bir nokta ise Nezaret bünyesinde yönetim ve organizasyonel uygulamalara hakkında veriye ulaşılmamış olmasıdır. Ancak bu durum 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin bağlamında düşünüldüğünde, Nezaretin yönetim ve işleyiş süreçlerine dair zaten en temel düzenlemelerin bu Nizamname ile yapılmış olduğu bu dönemde olsa olsa söz konusu düzenlemelerin hayata geçirilmesine yönelik bir çaba sarf edildiği akla gelmektedir. Yönetim politikalarının yanı sıra bu dönemde eğitim ekonomisi temasına giren birtakım politika ve uygulamalara da rastlandığı

¹³⁷⁸ BOA. İ.Ş.D. 26/1205; BOA. MF.MKT. 7/148; *Devlet Salnamesi*, (H. 1289), 226-230; (H. 1290), 198-203.

¹³⁷⁹ BOA. ŞD. 206/8.

¹³⁸⁰ BOA. MB. İBT, 2/8; BOA. ŞD. 2872/42; 8/73; 8/88; 8/98; 9/38; 9/39; 9/40.

¹³⁸¹ BOA. MF.MKT. 8/55; 8/99.

¹³⁸² BOA. MF.MKT. 8/35; 8/72; 8/67.

okullara bütçelerinde kısıtlamaya gidildiği, öğretmen maaşlarının daha önceki dönemlere nazaran düşürüldüğü, ders araç gereçlerinin temini ve dağıtımı için ek harcamalar yapıldığı görülmektedir. Dönemin politikaları arasında en dikkat çekici husus ise ülkedeki eser basım ve yayım faaliyetlerine ilişkin Maarif Nezareti bünyesinde merkezi bir kontrol mekanizması kurulmuş olmasıdır. Bir anlamda halkın bilinçlendirilmesinde etkili olabilecek “informel öğrenme” kapsamında da yararlanılabilecek olan Tanzimat Dönemi kitap basım ve üretim faaliyetlerinin devletin gözetiminde sürdürülmesine üst düzeyde önem verilmiştir. Böylelikle devlet bir yandan kendi kurduğu okullarda belirli bir siyasi ve ideolojik kontrol altında örgün eğitimi sürdürürken diğer yandan basım yayım faaliyetlerinin gelişmesi neticesinde kendiliğinden ortaya çıkan söz konusu informel öğrenimi de kontrol altına almaya çabalamıştır. Kitap basmak ve matbaa kurmak için özellikle 1864 yılında yayımlanan Matbaalar Nizamnamesi’ndeki düzenlemelerin bu dönemde etkin bir şekilde uygulamaya çalışıldığı ve devletin Tanzimat Dönemi entelektüel hayatını bilinçli bir şekilde gözetimde tutmaya çalıştığı ileri sürülebilir. Ne var ki bu çabalar bir yandan sosyo-kültürel hayatı kısıtlayan bir etki yaratmış olsa da “bilginin paylaşımı ve yayılması”na engel olunamamıştır. Nispeten II. Abdülhamid Dönemi’nde (1876-1908) etkisini daha da hissettiren entelektüel hayattaki gözetim ve sosyal hayattaki kontrol mekanizması bile bilginin mesafe ve engel tanımazlığına yenik düşmüştür.

Doğal olarak birbiriyle bağlantılı olan bu dönemdeki politika temaları ve kategorileri genel ve bütüncül bir ekseninde değerlendirildiğinde; Kemal Paşa’nın bu nazırlık döneminde ülke çapında halkın (sivil) eğitiminin sağlanmasına yönelik olarak modern politikalar geliştirildiği ve uygulamalarda bulunulduğu ileri sürülebilir. Bu durum özellikle Osmanlı eğitim sistemini her yönüyle kucaklayarak sistematik ve merkezi bir düzene bağlamaya çalışan 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile birlikte düşünüldüğünde; eğitimde modernleşme kapsamında merkezileşmeye oldukça önem verildiği, yönetici elitin siyasi bir arzusu olarak sosyal kontrolün sağlanması için eğitimin işlevsel bir araç olarak kullanılması politikasının etkin bir biçimde sürdürüldüğü görülmektedir.

4.6. VI. Maarif Nazırlığı Dönemindeki Eğitim Politikaları ve Analizi

Araştırmanın bu başlığı altında Ahmed Kemal Paşa'nın son kez Maarif Nazırlığına atandığı Aralık 1877-Ocak 1878 yılları arasındaki yaklaşık bir aylık sürede ortaya konulan eğitim politika ve uygulamalarının analizi sunulmuştur:

➤ Yönetim Politikaları

- **Azınlık ve yabancı okullara/öğrencilere yönelik uygulamalar**
 - Azınlık eğitimi için taşrada bir Protestan okulu kurulmasına izin verilmesi¹³⁸³.
- **Yeni okul kuruluşuna/açılışına yönelik uygulamalar**
 - Yeni rüştiye mekteplerinin kurulması¹³⁸⁴.

➤ İstihdam Politikaları

- **Eğitim personelinin çalışma koşullarının ve haklarının belirlenmesine yönelik uygulamalar**
 - Eğitim personelinin izin durumlarının merkezden takip edilmesi¹³⁸⁵.
- **Öğretmen ihtiyacının karşılanmasına yönelik uygulamalar**
 - Okullara ihtiyaç duyulan eğitim personelinin tayin edilmesi¹³⁸⁶.
- **Öğretmen istihdamında kullanılan ölçütlerin belirlenmesine yönelik uygulamalar**
 - Öğretmen atama usulünde "itimadname" adı verilen bir güven mektubu istenmesi¹³⁸⁷.

➤ Ekonomi Politikaları

- **Personel maaşlarına yönelik uygulamalar**
 - Eğitim personelinin maaşlarının ödenememesi¹³⁸⁸.
 - Eğitim personelinin maaş ödeme usulünde yeni bürokratik düzenlemeler yapılması¹³⁸⁹.
- **Okul ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik uygulamalar**

¹³⁸³ BOA. MF.MKT. 52/111.

¹³⁸⁴ BOA. MF.MKT. 52/111; BOA. MF.MKT. 51/192; BOA. MF.MKT. 51/210.

¹³⁸⁵ BOA. MF.MKT. 52/130; 52/70; 52/73; 52/49; BOA. MF.İBT. 12/2.

¹³⁸⁶ BOA. MF.MKT. 51/198; 51/214; 52/74; 52/28; 52/82; 52/104; 52/99; 52/119; 52/135; BOA. MF.İBT. 12/7; 12/9.

¹³⁸⁷ BOA. MF.MKT. 51/214; 52/74; BOA. MF.İBT. 12/7.

¹³⁸⁸ BOA. MF.MKT. 52/11; 52/106; 52/146; 52/58; 52/156; 52/64.

¹³⁸⁹ BOA. MF.MKT. 52/6.

- Ders araç gereçleri ve diğer okul ihtiyaçlarının temini¹³⁹⁰.
- Okullar için gerekli öğretim materyallerinin temini ve dağıtımının sağlanması¹³⁹¹.

- **Eğitim finansmanında kullanılan kaynaklara yönelik uygulamalar**

- Yeni mektep inşa etme durumlarında mahallî kaynaklara, ahalinin yardımlarına başvurulması¹³⁹².

➤ **Denetim Politikaları**

- **Okullarda eğitim personelinin uyması gereken kurallara yönelik uygulamalar**

- Okullarda eğitim personelinin uyması gereken genel kuralların belirlenerek takip edilmesi¹³⁹³.
- Disiplinsiz davranan eğitim personelinin görevden alınması¹³⁹⁴.

- **Öğretim materyallerinin denetlenmesine yönelik uygulamalar**

- Ders araç gereçlerinin kaydı ve denetimi için okul demirbaş listelerinin oluşturulması¹³⁹⁵.

- **Denetim kurumlarının belirlenmesine ve niteliğine yönelik uygulamalar**

- Eğitim personelinin denetiminde merkeze bağlı il yerel organların belirleyici olması¹³⁹⁶.

➤ **Nitelik Geliştirme Politikaları**

- **Öğretmenlerin niteliğini geliştirmeye yönelik uygulamalar**

- Öğretmen atama standartlarının oluşturularak belirlenmesi¹³⁹⁷.
- Öğretmen atamalarında adayların belirli sınavlara tabi tutulması¹³⁹⁸.

- **Eğitim personelinin motivasyonunun artırılmasına yönelik uygulamalar**

- Öğretmenlikte beş yılını dolduranların Müderrislik Rüşusu ile ödüllendirilmesi¹³⁹⁹.

¹³⁹⁰ BOA. MF.MKT. 51/210.

¹³⁹¹ BOA. MF.MKT. 51/210.

¹³⁹² BOA. MF.MKT. 51/210; 51/198.

¹³⁹³ BOA. MF.MKT. 52/74; 51/215.

¹³⁹⁴ BOA. MF.MKT. 52/80; 51/215; 52/126; 53/5; 52/74; 52/81.

¹³⁹⁵ BOA. MF.MKT. 52/94.

¹³⁹⁶ BOA. MF.MKT. 52/80, 52/70.

¹³⁹⁷ BOA. MF.MKT. 52/70, 52/74.

¹³⁹⁸ BOA. MF.MKT. 52/70; 52/119; 52/135; BOA. MF.İBT. 12/17; 12/9.

¹³⁹⁹ BOA. MF.MKT. 52/55; 52/57; 52/112.

➤ **Okullaşma Politikaları**

• **Okul sayısını artırmaya yönelik uygulamalar**

- Yeni rüştiye mekteplerinin kurulması¹⁴⁰⁰.

➤ **Öğretmen Yetiştirme ve Geliştirme Politikaları**

• **Öğretmen niteliğinin geliştirilmesine yönelik uygulamalar**

- Öğretmen atamalarında adayların sahip olması gereken şartların belirlenmesi¹⁴⁰¹.
- Öğretmen atamalarında sınav usulünün uygulanması¹⁴⁰².
- Öğretmenlik mesleğinin tercih edilebilirliğini artırmaya yönelik teşvikler sağlanması¹⁴⁰³.

➤ **Eğitim Planlanmasına Yönelik Politikalar**

• **Okul ihtiyaçlarının belirlenmesine yönelik uygulamalar**

- Yeni bir okul açılmadan önce ihtiyaç analizi ve gerekli planlamanın yapılması¹⁴⁰⁴.

Dönemin Eğitim Politikalarına Yönelik Genel Değerlendirme:

Kemal Paşa'nın yaklaşık bir ay kadar sürdüğü anlaşılan altıncı Maarif Nazırlığı döneminde yönetim politikaları, istihdam politikaları, ekonomi politikaları, denetim politikaları, nitelik geliştirme politikaları, okullaşma politikaları, öğretmen yetiştirme ve geliştirme politikaları ile eğitim planlamasına ilişkin politikalar geliştirildiği anlaşılmaktadır. Ahmed Kemal'in eğitim yönetimi alanındaki diğer üst düzey görevleri ile mukayese edildiğinde bu dönemdeki politikaların nicelik olarak azlığı ve kapsadığı politika türü olarak sınırlılığı göze çarpmaktadır. Bu dönemde özellikle Ayıntap şehrinde protestan okulu kurulması için gerekli izin verilmesi yabancı okulların Osmanlı'da gündün güne yayılma göstermesiyle ilişkilendirilebilir. Öyle ki bu dönemde sonra yabancı okulların önü hiç alınamamış; yöneticiler belirli önlemler almaya teşebbüs etmişlerse de bu okulların Osmanlı ülkesi için bilhassa zarar getiren uygulamaları Cumhuriyet Dönemi'ne kadar devam etmiştir. Ancak bu dönemdeki en yaygın politika faaliyetinin ve asıl odak noktasının rüştiye mektepleri olduğu açıkça görülmektedir. Yeni rüştiye mekteplerinin açılması, öğretmen atamaları (nakil,

¹⁴⁰⁰ BOA. MF.MKT. 52/111; 51/192; 51/210.

¹⁴⁰¹ BOA. MF.MKT. 52/70; 52/74; 52/119; 52/135; BOA. MF.İBT. 12/17; 12/9; 12/7.

¹⁴⁰² BOA. MF.MKT. 52/70; 52/119; 52/135; BOA. MF.İBT. 12/17; 12/9.

¹⁴⁰³ BOA. MF.MKT. 51/210; 52/57.

¹⁴⁰⁴ BOA. MF.MKT. 52/28.

becayış, maaş, izin ve birtakım disiplin sorunları) gerekli ders araç gereçlerinin temini gibi Nezaret bünyesinde birtakım önemli faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Bu uygulamalar taşrada rüştiye mekteplerinin yaygınlaştırılmasına ayrı bir önem verildiğini göstermektedir. Sonuç olarak bu dönemde, devletin eğitimde modernleşme sürecinde temel politika olarak gördüğü halkın devlet karşı itaatinin sağlanması ve Osmanlıcılık ideolojisi ekseninde sosyal disiplinizasyonun sağlanması bağlamında önemli gelişmeler kaydedildiğı ileri sürülebilir.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRMELER

Osmanlı eğitim modernleşmesi sürecini ve atılımlarını bütüncül olarak değerlendirmek oldukça meşakkatli bir görevdir. Çünkü eğitim modernleşmesi süreci Ahmed Kemal Paşa dâhil olmak üzere herhangi bir özne özelinde değil öncelikli olarak küresel gelişmeler ve bağlamsal koşullar doğrultusunda ele alınmalıdır. Nitekim kapsamlı doktora çalışmasında Varel de özne-merkezli tarih yazımı ve özgücülük faktörlerinin Türk modernleşmesi literatüründe yaygın olarak gözlemlenen iki sorunlu bakış açısı olduğuna dikkat çekmektedir¹⁴⁰⁵. Bu doğrultuda gerek toplumun tarihsel gelişimini kişilerin veya grupların irade ve pratiklerine indirgemek gerekse Türkiye'nin benzersiz bir tarihsel gelişime sahip olduğu düşüncesinden hareketle Osmanlı'ya dair çözümlemelerin özgün ve yerli bir içerik taşıması gerektiği inancı birbiri ile ilişkili iki problematik olarak görülmektedir. Yazar buna karşın üç sacayaklı (tümel-tikel-tekil) bir açıklama modeli geliştirmiştir. Bu düşüncenin bir tezahürü olarak, Türk modernleşmesi sırasıyla modern-öncesi toplumların modern toplumlara dönüşümü süreci (tümel), geç bir modernleşme deneyimi (tikel) ve Türkiye'deki siyasal öznelerin irade ve pratikleri (tekil) olarak ele alınmalıdır. Dolayısıyla Osmanlı eğitim modernleşmesi sürecini uluslararası konjonktür ve bölgesel düzeydeki sosyal, kültürel ve ekonomik gerçeklikten bağımsız olarak değerlendirmenin gerçekçi yargılara ulaşılmasını engelleyeceği iddia edilebilir.

Osmanlı eğitim modernleşmesi sürecini değerlendirme konusunda karşımıza çıkan bir diğer güçlük sürecin oldukça kompleks ve girift bir yapıya sahip olduğu gerçeğidir. Bu doğrultuda herhangi bir açıdan güçlük arz eden bir faktör başka bir açıdan kolaylaştırıcı olarak karşımıza çıkabilmektedir. Bu doğrultuda ilerleyen satırlarda da açıklanacağı üzere, Osmanlı Devleti'nin çok kültürlü yapısı bir yandan modernleşme girişimleri için tehlike arz etmiş iken, Avrupa'daki baskılardan kaçan nitelikli bireylerin Osmanlı Devleti'ne sığınıp modernleşme girişimlerine katkı

¹⁴⁰⁵ Anıl Varel, *Osmanlı-Türkiye Modernleşme Tartışmalarında Yöntem Sorunsalı* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

sağlamasını beraberinde getirmiştir. Osmanlı eğitim modernleşmesi sürecine yönelik bütüncül bir değerlendirmenin önündeki en büyük engellerden biri ise araştırmacının hayat felsefesinin, karakteristik özelliklerinin ve temel değerlerinin bilinçsiz bir şekilde araştırma sürecine sirayet etme ihtimalidir. Dolayısıyla böyle bir değerlendirmeye talip olan araştırmacının konu hakkında yeterli donanıma haiz olması yanında objektif ve çok yönlü bir perspektif sunması da beklenmektedir. Tanzimat Dönemi'nde reformist ve öncü uygulamalarıyla öne çıkmış bir portre olan Ahmed Kemal Paşa'yı ve onu modern eğitim politika ve uygulamalarını ele alan bu araştırmada, talip olunan bu meşakkatli vazifeye Osmanlı Arşivleri başta olmak üzere çeşitli ulusal ve uluslararası arşiv, kütüphane ve diğer veri tabanı koleksiyonlarında geçirilen uzun sürelerle en iyi şekilde hazırlanma gayreti içerisinde olmuştur.

Bilindiği üzere Avrupa'da 14. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan Coğrafi Keşifleri, 15. ve 16. yüzyıllarda gerçekleşen Rönesans ve Reform hareketleri takip etmiştir. 18. yüzyıla gelindiğinde ise tüm bu süreçler yeni bir döneme kapı aralamıştır: Aydınlanma Çağı. Din, sanat ve bilim alanlarında yenilikleri beraberinde getiren bu hareketler, Amerikan Devrimi (1774) ve Fransız Devrimi (1789) ile ulus devletlerin kurulmasına; Sanayi Devrimi (18. ve 19. yüzyıllar) ile Avrupa'daki sermaye birikiminin arttırılmasına zemin hazırlamıştır. Avrupa devletlerini hızla kalkındıran bu gelişmeler, Osmanlı Devleti'ni ise yok olma süreci içerisine sokmuştur. Bu doğrultuda, Balkan Savaşları'nın (1912-1913) sözü edilen gelişmelerin yarattığı ekonomik, kültürel ve sosyal faktörlerin bir hasılası olduğu yargısı bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Nitekim tarihin doğal akışı içerisinde 20. yüzyıl başlarında yaygın olarak kabul gören self determinasyon kavramı ulusların kendi geleceklerini belirlemesi düşüncesini beraberinde getirmiştir. Ekonomik yönden bağımsız ve etnik yönden homojen bir ulus düşüncesini benimseyen ulus devletler ise Caride'nin de işaret ettiği üzere “*zorunlu, laik ve ücretsiz*” temellere dayanan bir eğitim anlayışını esas almışlardır¹⁴⁰⁶.

Osmanlı Devleti'nde 18. ve 19. yüzyıllarda zuhur eden genel modernleşme hareketlerinin oluşup gelişmesinde Batılı güçlerle kurulan ikili münasebetlerin oldukça önemli bir etken olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte Osmanlı'nın Batılı devletlerle kurmuş olduğu söz konusu münasebetler vesilesiyle gerçekleşen ve çok boyutlu bir özellik arz eden Osmanlı modernleşmesi, doğrusal bir zeminde ilerleme

¹⁴⁰⁶ Ezequiel Gomez Caride, “Rethinking Institutional Secularization as an (Im) possible “Policy”, *Education Policy Analysis Archives* 23/5 (2015), 1-19.

göstermemiştir. Buna karşın mevcut konjonktüre bağlı olarak dönemden döneme değişiklik gösteren Osmanlı dış politikaları ve stratejik ortaklıklarına uygun şekilde inişli çıkışlı ve değişken bir gelişim çizgisine sahip olmuştur. Bu nedendir ki Osmanlı modernleşmesinde etkisi görülen Fransız, Alman ve Anglosakson ekolleri, Osmanlıyla diğer devletler arasında döneme göre değişen politikalar bağlamında şekillenmiştir. Söz gelimi, ülkeler arasındaki ilişkilerin seyrine bağlı olarak 18. yüzyılda başta askeri alan olmak üzere farklı alanlarda Fransız etkisi ön planda olmuş; 19. yüzyılın ilk yarısında ise ekonomik, hukuki ve askeri alanlarda Britanya etkisi öne çıkmaktayken teknoloji transferi, eğitim ve sağlık alanlarında ABD etkisi ağırlıklı olarak rol oynamıştır¹⁴⁰⁷. Buradan hareketle Osmanlı modernleşmesine etki eden ülkeler tarihsel döneme ve yenilik alanına göre farklılaşan bir görünüm arz etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin eğitim modernleşmesi hamlelerini hayata geçirdiği özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı; uluslararası arena aklı esas alan modernite paradigmasının kurumsallaşarak yerleşik hale gelmesine, Bonapartist yönetim biçiminin (merkezi bir devleti savunan asker ve bürokratların izlediği politikalar bütünü) güçlenmesine, monarşik yönetim düşüncesinin zayıflamasıyla birlikte devlet-vatandaş ilişkisinin farklılaşmasına ve farklı misyonlar yüklenen eğitimin kitlesel hale getirilmesine sahne olmuştur. Bu süreçteki eğitim modernleşmesi girişimlerinde Fransa'yı model alan Osmanlı aydın ve bürokratları, Fransız politika ve uygulamalarını bağlamsal koşullar ve kültürel kodlar doğrultusunda uyarlamak için çaba sarf etmişlerdir.

Osmanlı aydın ve bürokratlarının Fransa'yı model almaları hiç kuşkusuz rastlantı eseri değildir. Modern dönemde dünya hızla “Büyük Devletler (Great Powers)” olarak adlandırılan altı ülkenin -İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya-Macaristan, Almanya ve İtalya- siyasi, askerî ve ekonomik tahakkümü altına girerken geniş bir coğrafyaya hükmeden Osmanlı Devleti güçten düşmeye başlamıştı. Bu sorunun çözümüne yönelik tüm girişimler Osmanlı eğitim modernleşmesi girişimleri de dâhil olmak üzere tüm gayretler Batı ülkelerinin askerî üstünlüğünün hikmetini anlama ve onunla mukabele edebilir düzeye gelme saiki ile yürütülmekteydi. İtalya (1870) ve Almanya'nın (1871) söz konusu ülkeler arasında yer alması siyasi birliklerini tamamlamaları ile gerçekleşmişti. Avusturya-Macaristan Osmanlı Devleti'ne benzer biçimde çok uluslu bir klasik dönem imparatorluğu iken, Rusya'nın

¹⁴⁰⁷ Çağrı Erhan - İrşat Sarıaloğlu, “Osmanlı Modernleşmesinde Anglosakson Etkisi (1839-1852)”, *Uluslararası İlişkiler* 16/63 (2019), 87-104.

ise bizatihi kendisi batılı modellere öykünen bir siyasi örgütlenme idi. Dolayısıyla “Büyük Devletler (Great Powers)” arasında Fransız Devrimi’ni (1789) gerçekleştiren Fransa ile Sanayi Devrimi’nin (18. ve 19. yüzyıllar) lokomotif İngiltere rol model olarak ön plana çıkmaktaydı.

Bu araştırmada elde edilen bulgulardan hareketle, Osmanlı Devleti’ndeki eğitim modernleşmesi girişimlerinde Fransa’nın öncelikli rol model alındığı rahatlıkla söylenebilir. Tanzimat ile birlikte ilk, orta ve yükseköğretimden müteşekkil eğitim kademelerinin belirlenmesi, Kemal Paşa’nın öncülüğüyle özellikle Fransa’dan öğretim materyallerinin temini, 1850’li yıllardan itibaren daha da belirginleşen Fransız eğitim yasalarının etkisiyle Paris’te Mekteb-i Osmanî ve İstanbul’da Mekteb-i Sultani kurulması, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nin yayımlanması başta olmak üzere bu dönemdeki eğitimde modernleşme hareketlerinin genelinde Fransa örnek alınmıştır. Bu vakıa ise Osmanlı-Fransız devletleri arasında karşılıklı ekonomik, kültürel ve sosyal birtakım olgularla izah edilebilir. Osmanlı Devleti açısından bakıldığında, Fransa’dan dış borçlar alınmakta, eğitim almak için öğrenciler gönderilmekte ve çeşitli devlet kurumlarının ıslahı için Fransız uzmanlar davet edilmekte idi. Ayrıca Osmanlı aydın ve bürokratlarının kimi zaman sürgün kimi zaman ise inceleme amaçlı başta Paris olmak üzere pek çok Avrupa kentine gönderildiği de bilinmektedir. Buna mukabil Fransa, devrim neticesinde ortaya çıkan cumhuriyet düşüncesini ve kurumlarını pazarlamak, Fransız sermayedarların ve komisyoncuların finansal işlemlerini kolaylaştırmak ve Osmanlı Devleti üzerindeki kültürel hegemonyasını devam ettirmek gibi mülahazalar doğrultusunda hareket etmiş olabilir. Unutulmamalıdır ki Fransa’nın kültürel hegemonyası söz konusu dönemde tüm dünyada yoğun biçimde hissedilmekte idi. Kesin olan şey ise bu ilişkide tek taraflı değil karşılıklı bir menfaat bağı olduğudur.

Fransa’nın İngiltere’den en önemli farkı ise Osmanlı Devleti ile arasındaki kültürel yakınlıktır. Toplumsal olarak inşa edilen kültürel öğeler kolay değiştirilememektedir. Dolayısıyla farklı uluslar farklı özellikler ile karakterize edilmektedir. Kültür olgusunu “*bir grubun üyelerini diğerlerinden ayıran ortak zihni program*” olarak betimleyen ünlü toplumbilimci Hofstede, ulusal kültürler arasında dört temel boyutta farklılaşma ortaya çıktığını tespit etmiştir¹⁴⁰⁸. Söz konusu boyutlar üzerine Türkiye, Fransa ve İngiltere indeksleri bağlamında yapılacak değerlendirmeler

¹⁴⁰⁸ Geert Hofstede, *Culture’s Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations* (California: Thousand Oaks, Sage Publications, 2001).

Osmanlı modernleşmesinin yönünü nasıl tayin ettiğine ilişkin kıymetli bir yaklaşım sunabilir.

Güç mesafesi boyutu, bir toplumun daha az güce sahip olan bireylerin güç eşitsizliğini kabulü ve bunu normal addetmesi durumu olarak tanımlanmıştır¹⁴⁰⁹. Yüksek veya düşük güç mesafesi toplumsal norm ve değerlere yerleşerek toplumdaki aile, okul ve çalışma hayatlarına sirayet eder. Öyle ki güç mesafesi yüksek kültürlerde unvan, statü gibi unsurlar üzerinden güç kurumsallaştırılırken, güç mesafesi düşük kültürlerde gücün neden olduğu farklılıkları en aza indirmeye yönelik bir eğilim söz konusudur¹⁴¹⁰. Türkiye, Hofstede indekslerine göre (66 skor/puan ile) yüksek güç mesafesine sahip bir toplum olduğundan¹⁴¹¹ Türk kültürü bağımlı, hiyerarşik, genellikle erişilmez üstler ve baba figürüne sahip ideal patronlarla karakterize edilmiştir. Temelinde kontrol ve dolaylı iletişim içeren bu yapının aile biriminde de aynı şekilde gözlemlenmesi beklenmektedir. Öte yandan (68 puanla) yüksek güç mesafesine sahip Fransa'nın Türkiye'ye benzer özelliklere sahip olduğu görülürken İngiltere ise (35 puanla) düşük güç mesafesiyle karakterize edilmiştir.

Bireysellik/Toplumsallık boyutu, birey ve gruplar arasındaki ilişkilerin altında yatan değerleri odağına almaktadır¹⁴¹². Bireyciliğin baskın olduğu ülkelerde kişisel zaman, özgürlük, meydan okuma kavramları öne çıkarken yüksek toplulukçu ülkelerde ise eğitim imkânları, çalışma koşulları, yeteneklerini kullanabilme önem kazanmaktadır. Kimliğin temelini bireye dayandığı yüksek bireysellik değerlerine sahip toplumlarda bireyler kendisini ve çekirdek ailesini önceliklendirerek kendi ilgi ve çıkarları doğrultusunda davranır. Buna karşılık belirli bir gruba bağlılığı temel alan toplulukçu kültürler ise bireyin değil grubun mutluluğunu esas alır¹⁴¹³. Türkiye Hofstede indekslerine göre (37 puanla) kolektif özelliklere sahip bir toplum olarak belirlenmiştir. Bu minvalde “Ben” değil “Biz” kavramının önceliklendirildiği Türkiye’de aile, aşiret ve örgüt gibi alt gruplara muayyen derecede bağlılık görülmektedir. Bundan ötürüdür ki zaman zaman kayırmacılık ortaya çıkabilir ve grubun uyumu için açık çatışmalardan kaçınılırken, ilişkiler ahlaki bir temele

¹⁴⁰⁹ Geert Hofstede - Gert Jan Hofstede - Michael Minkov, *Cultures and Organizations: Software of the Mind* (Boston: McGraw Hill, 2010).

¹⁴¹⁰ Rob Goffee, - Gareth Jones, “Organizational Culture: A Sociological Perspective”, *The International Handbook of Organizational Culture and Climate*, eds. C. L. Cooper, S. Carwright and P. C. Earley, (Londra: John Wiley and Sons Ltd, 2001).

¹⁴¹¹ Hofstede Insights, “Country Comparison”, (Erişim 2 Şubat 2020).

¹⁴¹² Sargut, *Kültürler Arası Farklılaşma*.

¹⁴¹³ Jennifer M George - Gareth R. Jones - William C. Sharbrough, *Understanding and Managing Organizational Behavior* (New Jersey: Pearson Prentice-Hall, Upper Saddle River, 2008).

oturtulur. Diğer yandan (71 puana sahip) Fransa'nın Türkiye'ye karşıt bir biçimde esas olarak bireysel özellikleri barındırdığı ve İngiltere'nin ise (89 puanla) çok yüksek düzeyde bireysellik niteliğine sahip olduğu görülmektedir.

Eril/Dışıl kültür boyutu, bir toplumdaki bireyleri motive eden değerlerin hangi oranda erkeğe ya da kadına özgü olduğuyla alakalıdır. Erillik puanının yüksek olduğu ülkelerde bireysel başarı, özgürlük ve rekabet değerleri ön plandayken, dişillik baskın olduğu ülkelerde merhamet, sadakat ve duyarlılık değerleri önem kazanmaktadır. Aynı şekilde ilk gruptaki toplumlarda atılganlık ve materyalist değerler ikinci gruptakilerde ise insana ve yaşam kalitesine atfedilen önem mueyyen derecede artmaktadır. Türkiye Hofstede indekslerine göre (45 puanla) feminen özelliklere sahip bir toplum olarak belirlenmiştir. Bu minvalde diğer insanlarla aynı seviyede olma, fikir birliği ve zayıflara sempati duyma şeklindeki kültürün daha yumuşak yönlerinin değer kazandığı ve bireylerin bu doğrultuda teşvik edildiği söylenebilir. Ayrıca güç mesafesinin de yüksek oluşundan ötürü statü önemsenirken, özel ve iş yaşamında çatışmalardan bilhassa kaçınılır, boş zamanlar aile ve arkadaşların bir araya gelmesi için bir fırsat olarak görülür. Öte yandan (43 puanla) Fransa'nın Türkiye'ye benzer özelliklere sahip olduğu anlaşılrken İngiltere'nin ise (66 puanla) skalanın maskülen tarafında yer aldığı görülmektedir.

Belirsizlikten kaçınma boyutu, bir toplumun geleceğin bilinmezliği realitesiyle nasıl başa çıktığını esas alır. Endişe arz eden bir durum karşısında geleceği kontrol etmeye çalışma veyahut gerçekleşmesine izin verme şeklinde iki alternatif ortaya çıkar. Belirsizlikten kaçınmanın yüksek olduğu toplumlarda belirsiz ya da bilinmeyen durumlar karşısında bireyler kendilerini tehdit altında hisseder ve bundan kaçınmak için nev-i şahsına münhasır birtakım inanç ve kurumlar yaratır. Bu duygunun toplum hayatındaki izleri iş güvencesinin yanı sıra artan yazılı ve biçimsel kurallarda görülebilir. Belirsizlikten kaçınmanın düşük olduğu kültürlerde ise risk almak ve yenilikleri denemek daha çok görülen özellikler arasındadır¹⁴¹⁴. Türkiye Hofstede indekslerine göre (85 puanla) belirsizlikten kaçınmanın yüksek olduğu bir kültüre sahiptir. Bu minvalde Türkiye'deki toplum hayatında yasa ve kurallara büyük oranda ihtiyaç bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Bunun yanı sıra Türk dilindeki Allah'a atıfta bulunulan çok sayıda dini referansın da belirsizlikle başa çıkmak üzere kullanıldığı ifade edilmiştir. Öte yandan Fransa (86 puanla) Türkiye'ye benzer şekilde yüksek

¹⁴¹⁴ S. Tamer Çavuşgil - Gary Knight - John Riesenberger, *International Business, The New Realities* (Melbourne: Pearson Australia, 2012).

düzeyde belirsizlikten kaçınan toplumlar arasında bulunmaktayken İngiltere ise (35 puanla) belirsizlikten kaçınmayan kültürler arasında yer almıştır.

Hofstede indekslerine göre yapılan incelemeden anlaşıldığı üzere Türk (Osmanlı) kültürünün “*Güç Mesafesi, Erillik ve Belirsizlikten Kaçınma*” boyutlarında Fransız kültürüne benzer özellikler sergilemekte ve diğer yandan İngiliz kültürüne dört boyutta da farklı özellikler arz etmektedir. Türk (Osmanlı) ve Fransız kültürleri arasındaki tek farklı boyut ise birincinin kolektif, ikincinin ise bireyseldir bir yapıya sahip olmasıdır ki zaten bu durum Doğu ve Batı toplumları arasındaki temel farklılık alanı olarak göze çarpmaktadır. Anlaşılacağı üzere, Osmanlı eğitim modernleşmesi sürecinde bilinçli olsun olmasın bireysellik karakteristiği dışında Türk kültürüne oldukça benzer özellikler sergileyen Fransa’yı model almak, ilgili politika ve uygulamaları bağlamsal koşullar ve kültürel kodlar doğrultusunda uyarlamak için önemli bir avantaj sağlamıştır. Eğitimde merkezi bir yönetim sistemi oluşturmak adına Maarif Nezaretinin kurulması ve teşkilatlandırılması, ilk defa kitlesel eğitimden bahsedilerek Osmanlı halklarının eğitime yönelik sivil mektepler kurulması, modern eğitimin bir sosyal disiplinizasyon aracı olarak kullanılması buna örnek olarak gösterilebilir.

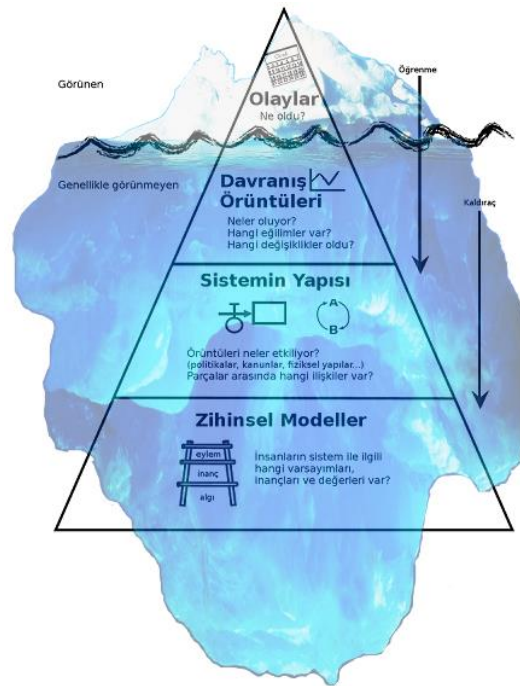
Ancak öncül bir örneği olmayan modern eğitim kurumları inşa etmek kuşkusuz çok zor bir görevdi. Bu doğrultuda, ülkenin içinde bulunduğu sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasi şartlar altında özgün eğitim kurumlarının kurumsallaştırılması için deneme yanılma yöntemine başvurulmuştur. Bu da emek, zaman ve maliyet kaybına yol açmıştır. Tıpkı 1845-1857 yılları arasında Maarif-i Umumiye Nezaretinin farklı isimler altında görev ve sorumluluk alanlarının peyderpey netleştirilerek sonunda kurumsal bir hüviyete kavuşturulması gibi... Bu güçlük sadece uygulama alanında değil teori alanında da hissedilmekte idi. Tanzimat’ın ilanından Cumhuriyet’e uzan yoğun dönemde bu sorun varlığını korumuştur. Hatta eğitim modernleşmesinin en alt kademedenden mi yoksa en üst kademedenden mi başlatılmasına ilişkin Satı Bey ve Emrullah Efendi arasındaki nazariye tartışması da bu minvalde değerlendirilmelidir. Dolayısıyla Osmanlı eğitim modernleşme süreci bir öncülü olmaması bakımından nev-i şahsına münhasır şekilde yürütülmüş ve karşılaşılan sorunlara müteakib çözümler üretilmeye çalışılmıştır. Deneme yanılma yoluyla daha önce var olmayan ve ilk defa gerçekleştirilecek uygulamalara imza atıldığı bu evrede “*Kervan yolda düzülür.*” atasözüne uygun düşen hareket tarzının izleri Türkiye Cumhuriyeti’ndeki pek çok eğitim reformu girişiminde de gözlemlenebilmektedir. Buradan hareketle, söz konusu

dönemdeki eğitimsel modernleşme çabalarının uzun süreli bir etkisi olduğu çıkarımında bulunulabilir.

Osmanlı eğitim modernleşmesi girişimleri Bonapartist yönetim biçiminin (merkezi bir devleti savunan asker ve bürokratların izlediği politikalar bütünü) güçlendirilmesinin önceliklendirildiği bir dönemde hayata geçirilmiştir. Bu doğrultuda “Osmanlı devletinin bütün eksikliklerinin merkezi iktidarın zayıflamasından kaynaklandığı” argümanından hareketle Osmanlı modernleşmesinin temel ve öncelikli amacı gücün merkezileştirilmesi olmuştur. Ancak Kemal Karpat’ın (2019) da ifade ettiği üzere bu gerekçenin yönetici sınıfın toplumsal düzeni (statükoyu) korumak ve kendisini değişimin yegâne mimarı kılmak üzere ortaya attığı bir modernleşme teorisi olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim konjonktürel gelişmeler neticesinde 16. ve 17. yüzyıllarda ortaya çıkan ayanlara karşı – merkezi yönetime bağlılık göstermelerine rağmen – büyük bir savaş başlatılmış, Müslüman halkın yukarı doğru hareketliliği ilmiye sınıfı ile kısıtlanarak ticaret erbabının yönetime talip olmalarının önüne geçilmiş (diğer bir ifadeyle Avrupa’daki haliyle bir burjuva sınıfının temerküz etmesi engellenmiş), sosyal hizmetlerde önemli bir iç paydaş olan vakıflar ise sahip oldukları özerkliğin kaldırılması suretiyle vasıfsızlaştırılmaları akabinde Evkaf olarak bilinen Vakıflar İdaresinin (1829) kurulması ile tasfiye edilmiştir. Hâlbuki aynı dönemde benzer bir süreçten geçen Rusya ve Japonya’da modernleşme, bürokrasinin üstünlüğünü korumak için kullanılan bir araç olmaktan ziyade çok kapsamlı bir milli büyüme ve kalkınma planının hedeflerinden biri olarak görülmüştür. Sonuç olarak Osmanlı Devleti içerisindeki güç dengesi yönetici sınıf lehine kesin biçimde bozulmuş ve bürokratlar sistem içerisinde karşı konulamaz bir konuma erişmiştir. Bu ahval ve şerait altında, Osmanlı modernleşmesinin “halka rağmen halk için” olduğu kadar “yönetici elitin uygun gördüğü biçimde” gerçekleştirildiği çıkarımına ulaşılabilir. Osmanlı eğitim modernleşmesi girişimlerinin ise vakıadan azade olamayacağı kuşku götürmez bir kesinliktir.

Her ne kadar makul bir zemin üzerine oturtulsa da eğitim modernleşmesi süreci buzdağının görünen yüzüyle ilgilenilip suyun altındaki görünmeyen kısımların bir adım geriden takip etmesi şeklinde cereyan etmiştir. Nitekim daha önce de ifade edildiği üzere Osmanlı eğitim reformlarının ivme kazandığı bu dönemde Thomas Hobbes (1651) ve Jean-Jacques Rousseau’nun (1762) öncüsü olduğu “*toplumsal sözleşme*” kuramının da etkisi ile monarşik yönetim düşüncesi zayıflamış ve bugünkü manasıyla devlet-vatandaş ilişkisinin ilk adımları atılmıştır. Devlet-vatandaş

ilişkisinin en temel dinamiği sorumluluklar yanında vatandaşın eşit haklara sahip olmasıdır. Hâlbuki bir modern öncesi dönem imparatorluğu olan Osmanlı Devleti’nde devletin kurumsallaştığı zamanlarda kurgulanan yönetici-yönetilenler ilişkisi yalnızca din temelli milletlere dayanan tebaanın sorumluluklarını içermekle birlikte onu oluşturan halklar arasında da asimetrik bir güç dengesi yaratmıştı. Yani Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan halk modern anlamda ne milleti ne vatandaştı ne de eşitti. Tanzimat Fermanı (1839), Islahat Fermanı (1856), I. Meşrutiyet (1876) ve II. Meşrutiyet (1908) kısmen gönüllü kısmen de gönülsüz olarak Osmanlı modernleşmesinin buzdağının altında kalan kısmına yönelik hamlelerdir. Buzdağı metaforu aşağıdaki şekil ile görselleştirilmiştir.

Şekil 1. Osmanlı Eğitim Modernleşmesi Süreci için Buzdağı Metaforu ¹⁴¹⁵

Yukarıdaki şekilden de anlaşılacağı üzere zahir batının yüzeye yansımasıdır. Dolayısıyla insanların gözlemleyebildikleri olaylar, kurumlar ve davranışlar gözle görünmesi mümkün olmayan zihinsel modeller, sistem dinamikleri ve davranış örüntülerinin bileşkesinin sonucu olarak hayat bulmaktadır. Buradan hareketle, bu araştırmanın müellifi tarafından Osmanlı eğitim modernleşmesi süreci için buzdağı metaforu, modern eğitim araçlarının, kurumlarının ve sisteminin Osmanlı aydın ve

¹⁴¹⁵ Buzdağı, “Yüzeyin Altında Ne Olduğunu Görmek”, (Erişim 19 Şubat 2020).

bürokratları tarafından taklit edilmesine karşın onu doğuran temel değerler, ilkeler ve inançların Osmanlı yöneten ve yönetilenler tarafından içselleştirilememesinin yarattığı çelişkili ruh haline işaret etmek üzere kullanılmaktadır. Bu durum eğitimin modernleşmesinin önündeki önemli engellerden birini teşkil etmiştir. Bu doğrultuda Tanzimat Fermanı (1839) ve Islahat Fermanı (1856) ile yaratılmak istenen müsavi vatandaşlık olgusu bir yandan Müslüman halk tarafından tepki ve direnç ile karşılanırken, gayrimüslimler tarafından suiistimal edilmiştir. Yönetenlerin ise bu girişimlerde Avrupa Devletleri'nin desteğini almak veya onların baskısından kurtulmak gibi daha çok pragmatik temelli bir yaklaşıma sahip olduğu iddia edilebilir. Ayrıca I. Meşrutiyet (1876) ve II. Meşrutiyet (1908) ile mutlak monarşiyi kısıtlama girişimleri hem padişah hem de bürokratların tecrübe ettiği paradigmatik uyuşmazlık ile sekteye uğramıştır. Müslüman halk meşruti yönetim ile sahip olduğu ancak kendisi tarafından talep edilmeyen hakları kullanacak yeterli bilinç düzeyine sahip değilken, gayrimüslimler ise kendi lehlerine kullanabilecek daha fazla koz elde etmişlerdir. Anlaşılabileceği üzere modern ulus devletler paradigmasının hâkim olduğu bir evrede var olan sistemi tadil etme girişimleri arzu edilenin aksine birtakım sonuçlar doğurmuştur.

Bu noktada hiç kuşkusuz Fransız Devrimi (1789) neticesinde tüm dünya halklarının tanıştığı milliyetçilik fikri başat faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. İronik bir biçimde Osmanlı Devleti Fransız Devrimi'ni (1789) ilgisizlik ve kısmen de sevinçle karşılamıştı. Neticede devrimin yaydığı fikirlerin yalnızca Frenk devletlerini ilgilendireceği öngörülmüş ve Fransa'daki iç karışıklıkların Dârülharp içerisinde yer alan bir ülkeyi zayıf düşüreceği hesap edilmişti. Ancak ilerleyen süreçte milliyetçilik düşüncesinden beslenen *“halkların kendi kaderini tayin etme hakkına”* sahip olduğu yargısı modern dönemde homojen bir etnisiteden müteşekkil ulus devletleri yüceltirken, klasik dönem çok uluslu imparatorlukların ise sonunu hazırlamıştır. Bu düşüncenin baskın paradigma haline gelmesi bir yandan İtalya (1870) ve Almanya'nın (1871) siyasi birliklerini tamamlamaları, öte yandan Avrupa ülkelerinde ve kentlerinde yabancı düşmanlığı ile sonuçlanmıştır. Söz konusu negatif hisler bir sonraki yüzyılda başta Yahudi soykırımı (holocaust) olmak üzere çeşitli etnik temizlik hareketlerine zemin hazırlayacaktır.

Daha önce de ifade edildiği üzere Osmanlı Devleti çok ulustan müteşekkil bir imparatorluk idi. Osmanlı Devleti'nin çoğulcu yapısı bazı durumlarda eğitim modernleşmesine katkı sağlamıştır. Avrupa'daki etnik temizlik ve baskılardan kaçıp Osmanlı'ya gelen Humbaracı Ahmed Paşa, İbrahim Müteferrika gibi şahsiyetler

eğitim modernleşmesine olumlu etki eden unsurlar arasında gösterilebilir. Buna ek olarak, tüm Osmanlı tebaasına yönelik Osmanlıcılık ve tüm Osmanlı Müslüman halklarına yönelik İslamcılık politikalarının başarısızlığını takiben çalkantılı 1908 yılı sonrasında ivme kazanan Türkçülük akımının Türk milletinin kadınıyla erkeğiyle birlikte topyekûn olarak eğitilmesine ön ayak olduğu iddia edilebilir.

Ancak Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısı ile birlikte eğitim modernleşmesini sürdürmek daha çok zorlaştırıcı bir durum olmuştur. Bilindiği üzere modernleşme girişimlerinde model alınan Fransa'da etnik homojenite büyük oranda sağlanmış iken, Osmanlı modernleşmesinde etnik bir çerçeve çizilmemiştir. İmparatorluğun söz konusu çoğulcu yapısı eğitimin Fransız örneğindeki gibi modernleşmesinde iki açıdan güçlük yaratmıştır. Bu doğrultuda bir yandan Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu kıt kaynaklar yalnızca Türklerin yoğun olduğu Anadolu'ya değil de imparatorluk sathı için harcanmak durumunda kalınırken, diğer yandan azınlıkların ayrılıkçı ve özgürlükçü düşünceleri tetiklenmiştir. Hiç kuşkusuz bu durum Komprador Burjuvazi (bir ülkedeki yabancı işbirlikçisi kentsoylu sınıf) haline gelen Osmanlı azınlıklarının tarihsel olarak daha çok ekonomik, sosyal ve kültürel sermayeye sahip olmasının doğal bir sonucudur. Nitekim eleştirel pedagojinin de öngördüğü üzere modern eğitim toplumunda var olan eşitsizlikleri yeniden dağıtan ve çoğaltan bir hüviyete sahiptir¹⁴¹⁶.

Modern öncesi toplumlarda bugün anlaşılan haliyle sistematik bir eğitim sürecinin yer almadığı söylenebilir. Nitekim bu süre zarfında tüm dünyada eğitim, yönetici elitin yetiştirilmesi dışında devletin bir hizmeti veya bir vatandaşlık hakkı olarak görülmemiştir. Mesleki formasyon açısından ise dönemin üretim süreçlerine uygun biçimde lonca sistemlerine dayanan usta-çırak ilişkisinden faydalanılmaktaydı. Buna karşın modern dönemde özellikle toplumun ihtiyaçları doğrultusunda eğitime bireysel, politik, sosyokültürel ve ekonomik misyonlar yüklendiği ve eğitimin hızla kitleselleştirildiği bilinmektedir. Nitekim Osmanlı eğitim modernleşmesi girişimleri döneminde Büyük Güçler (Great Powers) nezdinde kişisel gelişim düşüncesi önceliklendirilmekte, yönetilenler eşit ve özgür yurttaşlar olarak algılanmakta, bireylerin toplumdaki statüleri eğitimsel donanımlarına dayalı olarak belirlenmekte ve ülkenin ihtiyaçlarına uygun insan gücü yetiştirmek temel hedef olarak kabul edilmekteydi. Tüm bu gerekçelerle eğitimin kitleselleştirilmesi suretiyle ülkelerin sahip oldukları beşerî sermayeden en iyi biçimde istifade etmek amaçlanmaktaydı.

¹⁴¹⁶ Paulo Freire, *Ezilenlerin Pedagojisi*, çev. Dilek Hattatoğlu - Erol Özbek (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017).

Ancak mutlak monarşi yönetimi altında gerçekleştirilen Osmanlı eğitim modernleşmesinin sözü edilen misyonlara sahip olduğu çıkarımında bulunmak için yeterli kanıt bulunmamaktadır. Buna sebep Osmanlı eğitim modernleşmesinin temel motivasyonunun “*en azından başlangıç sürecinde*” halkı kitlesel olarak eğitmek değil de Osmanlı bürokrasisine kalifiye personel yetiştirmek olduğu gerçeğidir. Buna mukabil modernleşme girişimleri öncesinde halkın eğitimden beklentisi dini bilgilerin öğrenilmesi iken modernleşmeyle birlikte bu beklenti devlet memuriyetine girme düşüncesine dönüşmüştür. Bu doğrultuda halk devlet tarafından çocuklarını yeni kurulan rüştiyelere göndermeleri için teşvik de edilmiştir. Örneğin, 1847 yılında kurulan rüştiye mektebi mezunları uzun süre doğrudan devlet memuriyetine tayin edilmişlerdir. Dolayısıyla sıbyan mektebinde temel dini bilgilerini tamamlamış çocuğunu yeni açılan modern bir rüştiye mektebine göndermeyi planlayan bir ebeveynin temel beklentisi çocuğunun bir devlet memuriyetine atanması olmuştur. Bugün bile Türk halkının bilinçaltında yer edinen okuyup, memur olup da devlete sırtını dayamak düşüncesi belki de o günlerden kalma bir düşünce yapısının tezahürü olarak addedilebilir. Dolayısıyla Osmanlı eğitim modernleşmesi girişimleri sürecinde Müslüman halkı eğitime teşvik etmek için araçsal bir bakış açısından istifade edildiği çıkarımında bulunulabilir. Lakin bu yöntemin Türk halkının eğitime yönelik görüşleri üzerinde uzun vadeli etkileri olduğu müşahade edilmektedir.

Küresel gelişmelerden benzer şekilde Osmanlı eğitim modernleşmesi üzerinde etki sahibi olan diğer faktörler bağlamsal koşullardır. Ancak bu noktada eğitimin bir devletin hizmet alanlarından yalnızca biri olduğunu hatırlamakta fayda bulunmaktadır. Nitekim Bertalanffy’nın yaşayan organizmaların açık sistemlere sahip olduğu düşüncesini¹⁴¹⁷ örgütler üzerine uygulayan Katz ve Kahn da her örgütün bir sistem olarak alt sistemlerden müteşekkil olduğuna dikkat çekmektedir¹⁴¹⁸. Hiç kuşkusuz alt sistemler arasında eşgüdüm sağlanması yönetsel alt sistemin en temel fonksiyonudur. Benzer biçimde Juran, Crosby, Ishikawa ve Deming gibi toplam kalite yönetimi gurularının da kalitenin bir bütün olduğu düşüncesinden hareketle alt sistemler arası işbirliğinin sağlanmasına yönelik söylemleri olduğu bilinmektedir¹⁴¹⁹. Buradan

¹⁴¹⁷ Ludwig Von Bertalanffy, “The Theory of Open Systems in Physics and Biology”, *Science* 111/2872 (January 1950), 23-29.

¹⁴¹⁸ Daniel Katz - L. Robert Kahn, *Örgütlerin Toplumsal Psikolojisi*, çev. H. Can - Y. Bayar (Ankara: Doğan Basımevi, 1977).

¹⁴¹⁹ Burcu Saraç, *Edwards Deming’in TKY İlkelerinin İlköğretim Okullarında Uygulanmasına Yönelik Öğretmen ve Yönetici Algıları* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010).

hareketle alt sistemlerdeki herhangi bir olumsuzluğun sistemin geneli üzerinde de önemli etki sahibi olacağı çıkarımında bulunulabilir. Dolayısıyla temelinde yatan zihinsel modeller, sistem dinamikleri ve davranış örüntülerini benimsemenin ötesinde eğitim modernleşmesinin ulaşım, sağlık ve barınma gibi diğer alt sistemlerdeki modernleşme girişimleri ile uyumlu biçimde yürütülmesi de elzem görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, devlet sistemine ait alt sistemlerdeki modernleşme hareketleri birbirini destekler bir niteliğe sahip olmalıdır.

Osmanlı Devleti'nde askerî eğitimin ıslahı ile başlayan eğitimde modernleşme hareketleri devlet meselesi olarak görüldüğü için zamanla kişiler üstü bir devlet politikası haline gelmiştir. Nitekim en tutucu padişahlardan biri olan II. Abdülhamid Dönemi'nde eğitim reformlarının payitaht dışına taşarak yurt sathına yayılması bunun en güzel örneğini teşkil etmektedir. Beka meselesi olarak addedilen eğitimde modernleşme girişimleri neticesinde Anadolu Türkleri, Mustafa Kemal ve arkadaşları gibi önderleri bağrından çıkararak Anka Kuşu misali¹⁴²⁰ varoluşlarını Türkiye Cumhuriyeti altında farklı bir formda devam ettirme basireti gösterebilmişlerdir. Hiç kuşkusuz bu durum eğitimde modernleşme girişimlerinin başarısını gözler önüne sermektedir.

Bir meyvenin çürümesi için önce olgunlaşmasının gerektiğine benzer şekilde herhangi bir şeyin kemali, zevalinin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Nitekim ünlü tarih felsefecisi İbn-i Haldun da bir medeniyetin gelişim süreci ile bir canlının doğum, büyüme ve ölüm şeklindeki biyolojik döngüsü arasında bir benzetim kurmuştur¹⁴²¹. Bu bakış açısından 1520-1566 yılları arasında Kanuni Sultan Süleyman yönetiminde en ihtişamlı dönemini yaşayan Osmanlı Devleti fiilen sona erdiği I. Dünya Savaşı'na (1914-1918) kadar giderek güçten düşmüştür. Dolayısıyla eğitim modernleşme girişimlerin hız kazandığı XIX. yüzyılın ikinci yarısında gerilemenin de en yoğun biçime hissedildiğini iddia etmek yanlış olmayacaktır. Bu süreçte hissedilen ağır ekonomik koşulların gerek devlet gerekse vatandaş özelinde negatif yansımaları olması beklendik bir durumdur. Maslow'un "İhtiyaçlar Hiyerarşisi Kuramına" göre güvenlik ve fizyolojik ihtiyaçlar gibi alt düzey gereksinimlerin karşılanmadan sevgi, saygı ve kendini gerçekleştirme gibi üst düzey gereksinimlerin algılanamayacağı

¹⁴²⁰ Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü: Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme* (Ankara: İmge Kitabevi, 2007).

¹⁴²¹ Esra Yıldız Turan, "Türk İslam Düşünce Sisteminde İbn-i Haldun'un Devlet Nazariyesi", *Atatürk İletişim Dergisi* 9 (2015), 197-204.

varsayılmaktadır. Böyle bir ortamda da Osmanlı tebaasının (bilhassa Müslümanlar) temel ihtiyaçlarının ötesine geçerek eğitime, sanata ve kültüre bütçe ve kaynak ayırması oldukça zor görünmektedir.

Osmanlı Devleti için de benzer bir durum söz konusudur. Bu doğrultuda dönemin zorlu ekonomik koşullarından ötürü Osmanlı Devleti'nin eğitime gerektiği ölçüde kaynak ayıramadığı öngörülebilir. Bu durumun bir diğer sebebi ise eğitime yapılan yatırımların günümüzdeki ar-ge faaliyetlerine benzer şekilde geleceğe yönelik bir projeksiyon içermesidir. Dolayısıyla bu tür faaliyetlerin somut çıktıları ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim faaliyetlerini kapsayan ortalama 15-20 yıl sonucunda ortaya çıkmaya başlayacaktır. Hâlbuki o dönemde Osmanlı Devleti gerek iç isyanlar gerekse Büyük Devletler ile savaşlardan ötürü sağlık, ulaşım ve barınma gibi temel fonksiyonlarını optimal bir şekilde yerine getirmekte dahi güçlük çekmekteydi. Bunun en güzel örneklerinden biri genç Türkiye Cumhuriyeti'nin selefinden oldukça kısıtlı düzeyde bir kara, deniz ve demiryolu ulaşım ağı devralmış olmasıdır.

Osmanlı Devleti'nin yaşadığı ekonomik güçlükler 1881 yılında II. Abdülhamit döneminde Düyûn-ı Umumiye-i Osmaniye Varidat-ı Muhassasa İdaresi kurulması ile sonuçlanmıştı. 1881-1939 yılları arasında dış borçları denetleyen bu kurum Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve mali yaşamı üzerinde önemli bir rol oynamıştır¹⁴²². Söz konusu borçlar Osmanlı'nın yıkılışının akabinde İmparatorluk topraklarında kurulan devletlerarasında paylaştırıldıysa da en büyük borç yükü Türkiye Cumhuriyeti'ne üstlenilmiş ve ilgili borçlar Türkiye tarafından ilk dış borcun alınmasından tam bir asır sonra 1954 yılında sona erdirilmiştir. Bu vakıadan çıkarılacak ders şudur ki, Osmanlı Devleti aldığı borçları yalnızca bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları için değil o dönem sahip olduğu tüm topraklar için harcamıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin daha sonra elinden çıkacak bölgelerin imar, iâşe ve hizmetleri için bütçeden önemli ölçüde pay ayırdığı gerçeği eğitim modernleşmesi açısından fazladan bir güçlük olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bağlamsal koşullar arasında ekonomik şartlara ek olarak bilhassa Müslüman halkın eğitime yönelik bakış açısı da dikkate alınmalıdır. Daha önce de ifade edildiği üzere Osmanlı Devleti eğitim modernleşme girişimlerine çok büyük önem atfedip, modern okul mezunlarını devlet memuru olarak yerleştirmekte iken geleneksel paradigma doğrultusunda hayatını idame ettiren Müslüman tebaanın modern eğitim

¹⁴²² Saffet Kartopu, "Duyun-u Umumiye İdaresi ve İdareyle İlgili Görüşler", *Global Journal of Economics and Business Studies* 1/2 (2012), 32-40.

almaya dönük isteksizliği uzun süre devam etmiştir. Hâlbuki eğitim alanındaki girişimlerin bir arz-talep dengesi üzerine kurulması beklenmektedir. Bu doğrultuda eğitim arzının sürekli büyümesi için talebin de aynı yönde hareket etmesi gerekmektedir¹⁴²³. Dolayısıyla tabandaki nitelikli bir talep havuzunun eksikliğinin eğitim arzının niteliği üzerinde olumsuz sonuçlara sebep olacağı öngörülebilir. Diğer bir ifade ile modern eğitim almaya yönelik artan talebin daha nitelikli bireylerin eğitim sistemine entegre olması ile neticelenmesi beklenmektedir. Bu durum ise eğitimsel çıktılar üzerinde dolaylı olarak pozitif bir etki yaratacaktır. Maatteessüf vakıa bu anlatıya uygun biçimde cereyan etmemiştir.

Bağlamsal koşullar arasında öne çıkan bir diğer husus ise dini eğitim kapsamında ele alınan ilkokul eğitiminin uzun bir süre boyunca eğitimde modernleşme girişimleri dışında tutulmuş olmasıdır. Esasen Ahmed Kemal Paşa 1845’li yıllarda eğitimde modernleşme çabalarını en temelde bulunan sıbyan mekteplerinden başlatmak üzere girişimlerde bulunduysa da bu tahayyülünü dönemin bağnaz çevrelerinin sıbyan mektepleri üzerindeki tahakkümünden ötürü gerçekleştirememiştir. Bundan dolayı Ahmed Kemal Paşa modern eğitimin ilk uygulamalarının gerçekleştirileceği kurumlar olarak rüştiye mekteplerini 1847 yılında kurmaya başlamıştır. Ancak kısa bir süre içerisinde rüştiyelerde modern anlamda eğitim öğretim verecek öğretmenlerin olmadığının anlaşılması üzerine 1848 yılında rüştiye mekteplerine öğretmen yetiştirecek Darülmuallimîn kurulmuştur. Sıbyan mekteplerinin ıslah edilememesi ve bu yöndeki girişimlerin akamete uğraması dönemin statükocu güçlerinin etkisini gözler önüne sermektedir. Benzer şekilde 1845-1865 yılları arasındaki Darülfünun kurma teşebbüsleri de başarısızlığa uğramasına rağmen hemen hemen aynı tarihlerde Mekteb-i Sultani tam olarak kurularak faaliyetine başlamıştır. Buna sebep, Mekteb-i Sultaninin açılma sürecinin arkasında Fransa Devleti’nin ciddi desteğinin bulunmasıdır.

Ahmed Kemal Paşa’nın Maarif Nazırlığı görevinde olduğu 1866 yılında Paris’te Fransız Maarif Nazırı Victor Duruy ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede, 1868-1870 yılları arasında Osmanlı Maarif Nazırı olarak önemli politikalara imza atacak olan dönemin Paris Büyükelçisi Safvet Paşa da hazır bulunmuştur. Görüşmenin içeriğine dair ayrıntılı bir bilgiye sahip olunamamakla birlikte 1868 yılında Mekteb-i Sultaninin Fransız desteğiyle açılması, eğitimde modernleşmenin zirveye ulaştığı 1869

¹⁴²³ Selman Yılmaz, “Eğitim Sektöründe Arz-Talep Analizi”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 47/1-4 (1989), 379-387.

yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin Fransız eğitim yasaları örnek alınarak ilan edilmesi ve Victor Duruy'un 1865-1870 yılları arasında Osmanlı eğitim sisteminde reformlar yapılması için teşvik, çaba ve faaliyette bulunması faktörleri topyekûn olarak düşünüldüğünde, bu görüşmenin Osmanlı maarif reformları bağlamında hayli kritik olduğu müşahade edilmektedir. Nitekim söz konusu yılları, Osmanlı Devleti'nde maarif alanındaki modernleşme ruhunun ete kemiğe büründüğü bir dönem olarak değerlendirmek mümkündür.

Öyle anlaşılmaktadır ki Osmanlı Devleti'nin 1845 yılından itibaren başladığı eğitim reformlarına karşı sürekli mukavemet gösteren dönemin bazı ilmiye sınıfı ve muhafazakâr çevrelerinin tepkisinden kurtulmak için Fransız desteğine ihtiyaç duyulmuştur. Bu doğrultuda, Osmanlı devlet adamları Darülfünun kurma teşebbüslerinin akamete uğramış olmasından ders çıkararak farklı bir politika izleme gereği duymuşlar ve ilmiye sınıfının tepkisini çekmemek üzere öncelikli olarak Fransa Devleti'nin öncülüğüyle Mekteb-i Sultaniyi kurmak istemişlerdir. Yine bu minvalde 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ni de Fransa örneğinden almaları ve Fransa Eğitim Bakanının eğitim reformlarının gerçekleştirilmesi için Osmanlı Devleti'ne nota vermesi eğitimin modernleşmesi önünde engel teşkil eden ilmiye sınıfının gücünü kırma politikasının bir tezahürü olarak addedilebilir. Osmanlı devlet adamları tarafından Fransa Devleti'nin desteğini alarak 1868 yılında kurulan Mekteb-i Sultaninin ardından esas amaçları olan Darülfünun kurulması için 1873 yılında tekrar teşebbüse geçmeleri de bu yargıyı destekler niteliktedir.

Osmanlı aydın ve bürokratlarını eğitim modernleşmesi için bir dış hamî aramaya iten çelişki iç mukavemetin bir yansımasıdır. Bilindiği üzere Osmanlı eğitim modernleşmesi Kalemîyye, Seyfîyye ve İlmiyye olmak üzere üç temel dayanak üzerine kurulu Osmanlı klasik yönetim anlayışındaki ilmiye sınıfının önemini alenen tehdit etmekteydi. Buna sebep, modern dönemde ilimlerin dini bilimlerle yanında ve hatta onlardan da öncelikli olarak pozitif bilimlerin tahsiline dayandırıldığı gerçeğidir. Modern öncesi ve modern paradigma arasındaki bu çatışma gerek Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde muallim-müderris gerekse halefi Türkiye Cumhuriyeti'nde imam-öğretmen arasındaki düallite şeklinde kendisini göstermiştir. Bu çatışmada öğretmen ve muallimler değişim ajanları olarak modernleşmenin savunucuları iken, müderris ve imamlar statükocu ve değişime mukavemet gösteren güçlerin önderleri olarak karşımıza çıkmaktadır. En nihayetinde şahıslar üzerindeki bu ayrılık kurumsal bazda da mektep-medrese ve okul-cami şeklinde sürüp gitmiştir.

Tüm bu anlatılardan da anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti'ndeki eğitim modernleşme girişimleri oldukça kırılgan bir zeminde yürütülmeye çalışılmıştır. Öyle ki Ahmed Kemal Efendi'nin öncülüğünde gerçekleştirilen eğitim modernleşmesi hareketlerine itiraz eden gruplar karşısında aktif bir politika izlemek yerine savunma pozisyonu almak tercih edilmiştir. Örneğin, Ahmed Cevdet Paşa'nın *Tezâkir* adlı eserinde 1851 civarlarında modernleşme karşıtı güçlerin baskısından çekinildiği için Mekâtib-i Umumiye Muavini Vehbi Efendi'nin rüştiye mekteplerindeki ders araç gereçlerinden olan küre ve haritaları lağım çukuruna attırdığı aktarılmaktadır. Hatta bu süreçte Ahmed Kemal Paşa modernleşme karşıtlarının tepkilerinden ötürü bir süre Berlin sefaretine görevlendirilmek durumunda kalmıştır. Dolayısıyla dönemin devlet adamları eğitimde modernleşme girişimlerine yönelik kamuoyu desteğinden yoksun oldukları bilincinde hareket etmek zorunda kalmışlardır. Karşıt çevrelerin güçlü bir kamuoyuna sahip olmaları ise devlet adamlarının eylemlerinde teyakkuz halinde olmalarını beraberinde getirmiştir.

Eğitimde modernleşme girişimlerinin tüm Osmanlı modernleşme sürecinde olduğu gibi tepeden inme bir karaktere sahip olması herkesin malumudur. Kamuoyu desteğini en aza indiren bu şartlar altında yapılması gereken şey eğitim modernleşmesi sürecine katkı sağlayacak beşerî sermayeyi güçlendirmek olmalıdır. Bu doğrultuda söz konusu dönemde Osmanlı Devleti'nde bilinçli ve sistematik olarak yurtdışından destek alma politikası izlenmiştir. Bu suretle yurtdışında nitelikli bir eğitim alan kişilerin yurda dönüşleri sonrasında modernleşme politika ve uygulamalarını sürdürülebilir kılması amaçlanmıştır. Nitekim yurtdışı eğitime ve çeşitli görevlere gönderilen bu şahıslar ilerleyen zamanlarda modernleşmenin sağlayıcıları ve dinamikleri olacaklardır. Dolayısıyla eğitim modernleşme girişimlerinin meyve vermesi için pratisyenler, teorisyenler ve yönetenler olmak üzere üç farklı kademedeki beşerî sermayenin geliştirilmesine ihtiyaç duyulmuştur.

Pratisyenler: Eğitimde modernleşme girişimleri için nitelikli eğitim personeli yetiştirilmeli ve bu kişilerin özlük hakları tanımlanmalıdır. Bu doğrultuda öğretmen yetiştirme ihtiyacı söz konusu girişimlerin hemen başlarında fark edilmiş olup, erkek ve kız öğrencilerin eğitimi için ayrı ayrı Darülmualimîn ve Darülmualimat isimli okullar kurulmuştur. Buna ek olarak Darülmualimîne öğrenci giriş şartlarından birisinin de mezun olduktan sonra devletin tayin edeceği herhangi bir yerde öğretmenlik vazifesini yapacağına dair mukavele imzalaması olduğu göz önünde

bulundurulduğunda hem öğretmen ihtiyacının karşılanması hem de eğitim personelinin istihdam edilmesi noktasında önlemler alındığı çıkarımında bulunulabilir.

Teorisyenler: Osmanlı Devleti'nde bilhassa Tanzimat Dönemi'nde eğitimde modernleşmeye inanan önemli bir kitle olduğu müşahade edilmektedir. Bunun en önemli göstergesi 1700'lerin sonlarında askerî mekteplerde başlayan eğitimde modernleşme hareketlerinin bir ürünü olarak, 1851 yılında Encümen-i Danişin kurulmasıdır. Fransız örneğinden hareketle bir Osmanlı bilim akademisi olarak Encümen-i Daniş, özgün telif ve tercüme çalışmalarının gerçekleştirildiği bir kurum olarak faaliyet göstermiş ve kurumun resmi olarak lağvedilmesinden sonra dahi akademi üyeleri bağımsız olarak işbirlikçi ve/veya münferit biçimde çalışmaya devam etmişlerdir. Öte yandan bu kurumun 1860'larda miyadını doldurmasının ardından Tercüme Cemiyeti kurulmuş; söz konusu telif ve tercüme çalışmalarına devam edilmiştir. Dolayısıyla XIX. yüzyılda başlatılan eğitimde modernleşme girişimlerinin yaklaşık yarım asır sonra bu konuda telif ve tercüme eserler ortaya koyabilecek bir entelijansiya (entelektüel bir grup) ortaya çıkardığı anlaşılmaktadır.

Yönetenler: Eğitimde modernleşme girişimleri için uygulayıcılar kadar nitelikli politika yapıcıların ve karar vericilerin de yetiştirilmesi önem arz etmektedir. Bu doğrultuda Osmanlı eğitim modernleşmesi sürecinde tepe yönetiminde yer alan hemen hemen tüm şahsiyetlerin gerek yurtiçinde farklı kurul, komisyon ve sair görevler yoluyla gerekse yurtdışı gezi, gözlem ve görevlendirmeler vesilesiyle modern düşüncüyü anlama, benimseme ve tatbik etme kapasitelerinin bilinçli bir şekilde desteklendiği görülmektedir. Bu doğrultuda başta Tanzimat Dönemi'ni şekillendiren ünlü Sadrazamlardan Mustafa Reşid Paşa, Âli ve Fuad Paşalar gibi üst yönetime odağındaki şahsiyetlerden söz edilebilir. Konuya daha spesifik bir açılım getirmek için ise Ahmed Kemal Paşa'nın 1850'li yıllardan itibaren birden fazla kez Avrupa'ya görevlendirilmesi, 1868-1870 yılları arasında Maarif Nazırlığı görevini yürüten Safvet Paşa'nın 1866 yılında Paris Osmanlı Büyükelçisi olması gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür. Araştırmamızın bulguları da eğitim reformlarını destekleyecek niteliğe haiz bir tepe yönetimin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda 1860'lı yıllarda Mithat Paşa'nın Bulgaristan'daki eğitim reformlarında olduğu gibi Ahmed Kemal Paşa'nın 1847'den itibaren başlayan eğitim alanındaki üst düzey yöneticilik görevlerinde ortaya koyduğu modern politika ve uygulamaları "takdir etme yetkinliği ve yeterliğine" sahip bir eğitim yönetimi kademesi bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Osmanlı maarif yönetiminin bu özelliği, kendisinin güçlü bir yönü olarak

addedilebilir. Nitekim Mithat Paşa'nın reformları göz ardı edilse idi İstanbul'da sanayi mektepleri kurma politikasına girilemezdi. Bu senaryoya göre Mithat Paşa'nın ardından bu okulların atıl vaziyette kalacağını ve sonrasında kapanmaya yüz tutacağını öngörmek mümkündür. Aynı şekilde Ahmed Kemal Paşa'nın da "tüm engellemelere ve karşı çıkışlara rağmen" rağmen Mekâtib-i Umumiye Nazırlığı, Maarif Nazırlığı ve Şura-yı Devlet Üyeliği görevlerindeki icraatları göz ardı edilmeyerek kıymet görmüştür. Bu durum hem Kemal Paşa'nın yaşamı boyunca parlak bir şekilde yükselen bürokrat ve diplomat kariyerinden hem de Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerine miras kalan maarif birikiminden anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'ndeki eğitim modernleşmesi girişimlerinin kişiye bağlı bir niteliğe sahip olduğu gerçeğinin ötesinde aynı zamanda süreklilik arz eden bir devlet politikası doğrultusunda kanalize edildiği çıkarımında bulunulabilir.

Görüldüğü üzere bir devlet adamı olarak yaşamı boyunca gerçekleştirdiği eğitim politika ve uygulamaları neticesinde, Ahmed Kemal Paşa Osmanlı maarif modernleşmesi bakımından oldukça önemli bir figürdür. Hipotetik bir değerlendirme yapılacak olursa eğitimde modernleşmenin, Osmanlı'nın diğer alanlarında modernleşmeye dönük değişim ve dönüşümlerini belirleyici bir unsur olduğu ileri sürülebilir. Öyle ki modern anlamda bireylerin eğitime yönelik eğitim öğretim kurumları, öğretmen yetiştirme ve atamaya yönelik Kemal Paşa'nın geliştirdiği politika ve uygulamaya koyduğu icraatlar (usul ve esaslar), Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden eğitim politikalarına temel oluşturmuştur. Mesela Kemal Paşa'nın 1847 yılında kurmaya başladığı rüştiye mekteplerinde yetişen birçok kişinin daha sonraki dönemlerde devletin üst düzey pozisyonlarında görev almış; kuruluşunu büyük hizmet ettiği Darülmualimin'den yetişen öğretmenler ülkenin dört bir coğrafyasına modern eğitimin meşalesini taşımıştır. Eğitimde modernleşmenin çıktısı/ürünü olarak dünyadan haberdar olan, eğitilmiş, okuryazar bireyler yetiştirilmiştir. Aynı zamanda devletine sadık, devletin koyduğu kuralları ve nizamları her şeyin üstünde tutan/gören "devletçi", kanunlara bağlı, arzulanan şekilde Osmanlılık kimliğini benimseyerek hüviyetinde birleştirmiş bireyler yetiştirilmiştir. Bu bireyler devletin çeşitli kademelerindeki memuriyetlere atanarak bürokratik modernleşmeyi sağlamıştır. Bürokrasinin modernleşmesi neticesinde ortaya çıkan yeni tip memurlar ve devlet adamları devletin mali, siyasi, hukuk, vb. tüm alanlarında görevlendirilerek Osmanlı'nın topyekün değişim dönüşümüne/modernleşmesine hizmet etmişlerdir. Diğer bir deyişle Osmanlı devlet sisteminin modernite temel

alınarak yeniden ürettildiği bu vadideki insan kaynağı Kemal Paşa'nın kurmuş olduğu rüştiye mekteplerinde yetişmiştir. Netice itibarıyla eğitimde modernleşme devletin diğer alanlarda modernleşmesini sağlayan olmazsa olmaz bir faktör olmuştur. Bu ve benzeri şekildeki varsayımsal değerlendirmelerden hareketle Kemal Paşa'nın Osmanlı eğitim politika ve uygulamalarına çarpan etkisi dikkate alındığında, Tanzimat Dönemi Osmanlısının hem devlet hem de toplum olarak şekillenmesi noktasında onun baş aktör olarak görev almış bir devlet adamı olduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları¹⁴²⁴

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA)

BOA. Bâb-ı Âsafî Âmedî Kalemi [A.AMD.] 36/89; 26/23; 32/78; 10/9.

BOA. Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümâyûn Kalemi [A.DVN.] 96/90; 129/54; 147/80; 173/49; 128/67; 129/59; 175/94; 38/49; 48/69; 68/13; 81/20; 96/90.

BOA. Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi [A.DVN.MHM.] 29/48; 14/44; 34/88; 35/62; 35/87.

BOA. Babıali Evrak Odası Ayniyat Defterleri [BEO. AYN. d.] defter no: 915.

BOA. Babıali Evrak Odası Babıali Evrak Odası Evrakı [BEO.] 180/1348; 726/54383.

BOA. Cevdet Dahiliye [C.DH.] 57/2826; 57/23.

BOA. Cevdet Maarif [C.MF.] 140/6965; 133/6606; 134/6692; 95/4741; 97/4839; 98/4880.

BOA. Cevdet Maliye [C.ML.] 542/22274.

BOA. Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH. MKT.] 1418/46; 240/13; 1400/63.

BOA. Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Defterleri [DH.SAİD.d.] 200/159; 46/228; 46/449.

BOA. Hariciye Nezâreti Hariciye Tercüme Odası [HR.TO.] 28/53; 170/58; 28/53; 317/20; 36/9; 407/9; 567/65.

BOA. Hariciye Nezâreti İdare [HR.İD.] 1456/57.

BOA. Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi [HR.MKT.] 37/99; 182/69; 191/44; 192/17; 201/79; 206/51; 213/73; 216/90; 229/48; 229/83; 230/38; 233/15; 233/63; 247/42; 285/82; 286/97; 288/4; 290/24; 37/99; 85/73; 88/4.

BOA. Hariciye Nezâreti Siyasi Kalemi [HR. SYS.] 5.65; 903/5.64; 1355/37; 242/3.

BOA. Hatt-ı Hümâyûn [HAT.] 807/37181; 1166/46117.E.; 1166/46117.F.; 1315/51262; 1315/51264.A.; 1315/51267; 1315/51264.B.; 756/35755; 756/36629; 784/36629.A.; 799/37034; 799/37042.C.; 799/37042.B.; 799/37034.B.; 799/37034.A.; 807/37181; 819/37344; 819/37344.A.; 819/37344.C.; 835/37677; 835/37690.A.

BOA. Hazine-i Hâssa Defterleri [HH.] 19202.

BOA. Hazine-i Hassa İrâdeler [HH.İ.] 19/55; 19/55; 31/24.

BOA. İrâde Dahiliye [İ.DH.] 132/ 6800; 39331; 592/41225; 266/16630; 134/6903; 135/6923; 144/7452; 155/8034; 162/8438; 163/8475; 175/9411; 175/9470;

¹⁴²⁴ Bu araştırmada kullanılan arşiv dokümanlarının referans numaraları ve tarihlerine ilişkin detaylar araştırmanın ilgili dipnotlarında verilmiştir. Bundan dolayı bu kısımda sadece belgelerin referans numaralarıyla bağlı bulundukları arşiv fonlarına dair bilgiler sunulmakla yetinilmiştir.

215/12585; 224/13324; 224/13405; 227/13627; 238/14391; 250/15343; 266/16630; 321/20881; 353/23335; 425/28116; 446/29519; 481/32400; 482/32471; 492/33392; 493/33436; 493/33438; 493/33491; 499/33912; 51/2534; 535/37163; 535/37188; 535/37197; 535/37200; 536/37275; 538/37371; 542/37713; 547/38078; 553/38513; 555/38626; 556/38684; 556/38688; 558/38833; 564/39275; 591/41122; 616/42917; 617/42979; 624/43384; 624/43412; 629/43755; 639/44434; 659/45890; 659/45916; 665/46334; 686/47832; 768/62588; 769/62646; 8034; 81/4074; 875/69863; 1295/101761.

BOA. İrâde Dosya Usulü İrâdeler Tasnifi [İ.DUİT] 136/34; 190/44; 136/43.

BOA. İrade Eyalet-i Mümtaze [İ.MTZ.] (05).8/218; (05).8/211.

BOA. İrâde Hariciye [İ.HR.] 1/30; 110/5375; 112/5473; 118/5791; 119/5859; 120/5931; 121/6012; 122/6093; 127/6419; 128/6476; 131/6677; 132/6800; 137/7062; 143/7509; 146/7682; 149/7818; 153/8090; 153/8131; 154/8164; 155/8264; 158/8432; 213/12357; 215/12496; 216/12562; 216/12562; 219/12688; 219/12696; 219/12717; 219/12720; 219/12753; 220/12786; 245/14584; 332/21379; 220/12807; 75/3658.

BOA. İrade Meclis-i Mahsus [İ.MMS.] 30/843; 11/478; 30/843; 33/1364; 37/1541; 48/1229; 92/3902; 25/687.

BOA. İrade Meclis-i Vala [İ.MVL.] 65/1243; 136/3693; 137/3751; 149/4229; 15492; 198/6146; 208/6740; 211/6894; 73/10544; 292/11725; 529/23733; 532/23870; 554/24887; 563/25280; 565/25389; 566/25432; 566/25480; 567/25498; 567/25498; 568/25545; 570/25593; 570/25622; 571/25646; 573/25742; 584/26278; 61/1161; 65/1243; 127/3298; 127/3324; 503/22764.

BOA. İrâde Şûrâ-yı Devlet [İ.ŞD.] 41/2158; 26/1179; 26/1205; 5/287; 6/304; 7/352; 8/430; 9/446; 10/488.

BOA. Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi [MF.MKT.] 65/135; 9/142; 177/28; 192/36; 51/192; 51/198; 51/210; 51/214; 51/215; 52/104; 52/106; 52/11; 52/111; 52/112; 52/119; 52/126; 52/130; 52/135; 52/146; 52/156; 52/19; 52/28; 52/38; 52/39; 52/55; 52/56; 52/57; 52/58; 52/6; 52/64; 52/73; 52/74; 52/80; 52/81; 52/82; 52/94; 52/96; 52/99; 53/5; 7/135; 7/138; 7/148; 7/169; 7/90; 8/17; 8/34; 8/35; 8/37; 8/44; 8/45; 8/55; 8/58; 8/65; 8/67; 8/72; 8/73; 8/76; 8/83; 8/88; 8/96; 8/98; 8/99; 86/25; 9/3; 9/34; 9/38; 9/39; 9/40; 9/43; 9/78; 9/97.

BOA. Maârif Nezâreti Sicill-i Ahvâl Şubesi [MF.SCL.] 1.

BOA. Maârif Nezâreti Tedrîsât-ı İbtidaiyye Kalemi [MF.İBT.] 2/25; 2/8; 12/17; 12/2; 12/7; 12/9; 2/26; 2/29; 2/30; 2/31; 2/32; 2/37; 2/6; 2/7.

BOA. Mâbeyn-i Hümayûn Evrakı [MB.] 59/42.

BOA. Mâbeyn-i Hümayûn İrâdeleri [MB.İ.] 16/89; 20/141; 20/153; 31/118; 25/40.

BOA. Meclis-i Vâlâ Meclis-i Vâlâ Evrakı [MVL.] 858/85; 479/25; 736/34; 954/41; 1021/78; 1033/28; 1067/18; 706/94; 724/35; 798/43; 879/12; 1015/70.

BOA. Meclis-i Vükela Meclis-i Vükela Mazbataları [MV.] 21/54, (H. 20 Şevval 1304 / M. 12 Temmuz 1887).

BOA. Sadâret Amedi Kalemi Evrakı [A. AMD.] 4/56; 21/1; 27/50; 30/98; 32/5; 36/89; 36/91; 38/2; 4/56; 48/100; 48/12; 52/59; 54/66; 54/12; 56/12; 59/23; 60/35; 60/42; 66/26; 71/34; 74/86; 76/34; 76/39; 77/25; 77/85; 78/9; 82/41; 90/10.

BOA. Sadâret Mektubî Kalemi Evrakı [A.MKT.] 192/70; 8/93; 9/56; 121/4.1; ;133/57; ;135/25; ;202/67.1; 71/19; 91/52.

BOA. Sadâret Mektubî Kalemi Meclis-i Vala Evrakı [A.MKT.MVL.] 9/A.58; 38/99; 8/44; 41/69.

BOA. Sadâret Mektubî Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı [A.MKT.NZD.] 60/96; 254/96; 255/87; 32/17; 41/11; 109/86;23/24; 251/26; 280/91; 3/79; 34/60; 37/81; 378/49; 382/77; 384/56; 387/24; 394/67; 398/25; 401/34; 401/81; 402/85; 405/57; 406/60; 410/71; 411/50; 413/69; 422/37; 423/39; 423/86; 54/28; 73/27.

BOA. Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilâyât [A.MKT.UM.] 160/30; 312/61;188/57; 297/83; 3/49; 544/88; 545/8; 545/33; 546/21; 547/85; 549/13; 549/32; 550/99; 551/50; 551/58; 551/74; 551/87; 561/13; 564/11; 571/91; 573/43; 556/68; 559/60; 96/76; 347/20; 539/94; 542/85.

BOA. Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi [A.MKT.MHM.] 754/79; 368/27; 45/78; 52/90; 129/92; 247/46; 249/72; 377/74; 331/6; 129/96; 154/47; 154/59; 157/89; 165/16; 238/7; 241/29; 248/38; 31/46; 318/4; 333/17; 336/37; 337/91; 339/29; 341/84; 344/44; 350/24; 350/82; 351/77; 351/77; 351/78; 352/35; 352/71; 358/69; 362/71; 363/46; 366/35; 367/15; 373/39; 373/56; 373/57; 374/93; 375/16; 375/72; 375/85; 377/69; 378/76; 379/55; 380/51; 381/13; 381/50; 382/80; 443/4; 444/10; 447/67; 450/13; 452/99; 453/7; 57/10; 70/18; 72/5.

BOA. Sadâret Mütferrik Evrakı [A.M.] 4/91; 8/73; 9/33.

BOA. Şura-yı Devlet [ŞD.] 880/57; 206/8; 2416/68; 268/41; 2872/42;

BOA. ŞD. Defter no: 234.

BOA. Şûrâ-yı Devlet Şûrâ-yı Devlet Sicill-i Ahvâl İdaresi [ŞD.SAİD.] 26/14.

BOA. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak [TS.MA.E.] 206/39; 1183/17.

BOA. Yıldız Esas Evrakı [Y.EE.] 91/60; 42/214; 75/19; 91/60.

2. Kaynak Eserler¹⁴²⁵

Ahmed Kemal. “Hakan-ı Şehîd Sultan Abdülaziz Han Hazretlerinin Vak’a-i Dil-sûz-ı Şehâdeti Hakkında Maârif Nâzır-ı Esbakı Kemâl Paşa Merhumun İnşâd Eylediği Dil-sûz Mersiye”. *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası* 3/29 (R. 13 Temmuz 1336 / M. 13 Temmuz 1920), 815-818.

Ahmed Kemal. *Farisî Tekellüm Risalesi*. İstanbul: Muhib Matbaası, 3. Basım, H. 1287.

Ahmed Kemal. *Farisî Tekellüm Risalesi*. İstanbul: Tabhane-i Âmire Taş Destgâhı, H. 1262.

Ahmed Kemal. *Farisî Tekellüm Risalesi*. Kahire: Bulak Matbaası, H. 1266 / M. 1850.

Ahmed Kemal. *Müntahabat-ı Şehnâme*. İstanbul: H. 1281. <http://bilgimerkezi.atauni.edu.tr/yordambt/yordam.php?aKutuphane=A&aBolum=01> (22.03.2020).

¹⁴²⁵ Bu başlık altında araştırma sürecinde kullanılan 19. ve 20. yüzyıl başlarına ait bazı resmi kronikler, hatırat, ders kitabı ve genel tarih eserlerine ilişkin referans bilgileri sunulmuştur.

Ahmed Kemal. *Talim-i Farisî*. İstanbul: Karabet Matbaası, H. 1318. <http://ktp.isam.org.tr/risaleosm/liste.php?-skip=3126&-max=10> (16.04.2020).

Ahmed Kemal. *Talimü'l- Farisî*. İstanbul: Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesi Matbuat İdaresi-Dârü'ttîbâti'l-Âmire, 1317.

Ahmed Kemal. *Talimü'l- Farisî*. İstanbul: Sultan Bayezid Arif Efendi Matbaası, 1313.

Ahmed Lütfî. *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi*. haz. M. Münir Aktepe. 12. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, 1989.

Ahmet Cevdet Paşa. *Mârûzât*. haz. Yusuf Halaçoğlu. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.

Badger, George Percy. *The Nestorians And Their Rituals: With The Narrative Of Mission To Mesopotamia And Coordistan İn 1842-1844*. I. Vol, London: Joseph Masters, Aldersgate Street and New Bond Street, 1852.

Cevdet Paşa. *Tezâkir*. haz.: Cavid Baysun. Ankara: TTK Basımevi, 3. Basım, 1991.

Clarke, Hyde. "On Public İnstruction in Turkey". *Journal of Statistical Society of London* 30/4, (December, 1867), 502-534. <https://archive.org/details/jstor-2338812/page/n1/mode/2up>

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları (Kültür Bakanlığı ortaklığıyla), 1993-1994.

Düstur. 1. Tertip, Cilt 2. Dersaadet: Matbaa-yı Amire, H.1289/M. 1872-1873.

Engelhardt, Eduard Philippe. *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmaniye'nin Târih-i Islahatı 1826'dan 1882'ye*. çev. Ali Reşad, haz. Erol Kılınç. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.

Ebüzzîya Tevfik. "Reşid Paşa Hakkında". *Mecmua-i Ebüzzîya* 31/130, (H. 18 Zilkade 1329), 97-105.

Fatîn Davud. *Divan-ı Fatîn*. İstanbul: H. 1288.

Fatîn Davud. *Hâtîmetü'l-Eş'âr (Fatîn Tezkiresi)*. haz. Ömer Çifçi. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017.

Fatma Aliye. *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1995.

Feridun Ahmed Bey. *Mecmûa-i Münşeât-ı Ferîdûn Bey*. haz. Es-Seyyid Mehmed Saîd. İstanbul: Takvîmhâne-i Âmire, H. 1264-1265. <http://kutuphane.ttk.gov.tr/details?id=543702&materialType=NE&query=Resmi+me> ktuplar. ve <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/588> (23.04.2020).

<http://bilgimerkezi.atauni.edu.tr/yordambt/yordam.php?#> (16.04.2020).

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal - Yaşar, Hüseyin Hüsameddin. "Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırların Hal Tercümeleri IV". haz. Nazif Öztürk, *Vakıflar Dergisi* 18 (1984), 43-59.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal - Yaşar, Hüseyin Hüsameddin. *Evkaf-ı Hümayun Nezâretinin Târihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli*. İstanbul: 1335.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. “Hatıra-i Atıf”. *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* 15/7 (İstanbul: 1925), 40-54.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri II*. haz. M. Kayahan Özgül. Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri II*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1969.

Koçu, Reşad Ekrem. *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Reşad Ekrem Koçu ve Mehmed Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1958.

Kostantinidi. *Müntehabât-ı Âsâr-ı Osmâniyye*. Dersaadet: Mekteb-i Sanâyi Matbaası, H. 1288.

Kuneralp, Sinan. *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber*. İstanbul: İSİS Yayınları, 1999.

Larousse, Pierre. *Grand Dictionnaire Universel du XIXe Siècle: Français, Historique, Géographique, Mythologique, Bibliographique, Littéraire, Artistique, Scientifique, etc.*, T.9 H-K, Administration du Grand Dictionnaire Universel, Paris, 1866.

Lütfi Efendi. “Tanzimat’tan Sonra Türkiye’de Maarif Teşkilatı (1267-1287)”. (Çevrim Yazı: Fatih F. Güven). *Osmanlı Eğitim Mirası: Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*. haz. Mustafa Gündüz. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2. Basım, 2015, 376-393.

Lütfi Efendi. “Tanzimattan Sonra Türkiye’de Maarif Teşkilatı (1267-1287)”. *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* 17/94 (İstanbul: 1926), 302-317.

Mahmud Cevad, İbnü’ş-Şeyh Nafi. *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraâtı*. haz. Mustafa Ergün, Tayip Duman, Sebahattin Arıbaş, H. Hüseyin Dilaver. Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 2002.

Mahmud Cevad, İbnü’ş-Şeyh Nafi. *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*. İstanbul: Matbaa-i Amire, H. 1338. <https://katalog.marmara.edu.tr/eyayin/pdf/F00097.pdf> (29.01.2019).

Mehmed Atıf. *Hatıra-i Atıf*. haz. Nurettin Gemici - Hikmet Toker. İstanbul: TBMM Milli Saraylar, 2016.

Mehmed Cemaleddin. *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri -Ayine-i Zürefa-*. haz. Mehmet Arslan. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.

Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmânî* 3. haz. Nuri Akbayır. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Münif Efendi. “İlga-yı Kavaimi Nakdiye”. *Mecmua-i Fünun* I/nr. 3 (Dersaadet, H. 1279), 119-127.

Osmanlı Ansiklopedisi. Edit.: Güler Eren. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Pakalın, Mehmed Zeki. *Son Sadrazamlar ve Başvekiller* 1-6. İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1940.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Maliye Teşkilatı Tarihi* 3. Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu, 1978.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Deyimleri Sözlüğü* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.

Pakalın, Zeki. *Sicill-i Osmani Zeyli: Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*. haz. Mehmet Metin Hülagü. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TTK Yayınları, 2008.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (Devlet Salnamesi). İstanbul: Darü't-Tıbaatü'l-Amire, H. 1263/M. 1847/1848 - H. 1304/M. 1888/1889. <http://isamveri.org/?url=salname> (11.02.2019).

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye. (Birinci Def'a Olarak Tertib Edilmiştir), Darülhilafetülâliye/İstanbul: Matbaa-i Amire, H. 1316/M. 1898-1899, <http://isamveri.org/?url=salname> (11.02.2019).

Salname-i Nezareti Maarif-i Umumiyye. H. 1317/M. 1899-1900, (İkinci Def'a Olarak Tertib Edilmiştir), Darülhilafetülâliye/İstanbul: Matbaa-i Amire, <http://isamveri.org/?url=salname> (11.02.2019).

Salname-i Nezareti Maarif-i Umumiyye. H. 1321/M. 1903-1904, Altıncı Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, Darülhilafetülâliye/İstanbul: Matbaa-i Amire, <http://isamveri.org/?url=salname> (11.02.2019).

Schwab, Moïse. *Bibliographie de la Perse*, Paris, Source: Bibliothèque Nationale de France, Département Littérature et Art, 8-Q-90, 1875.

Süleyman Kâni İrtem. *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*. haz. Osman Selim Kocahanoğlu. İstanbul: Temel Yayınları, 2007.

Şemsettin Sâmî. *Kâmûsu'l- A'lâm*. Cilt V. Ankara: Kaşgar Neşriyât, 1996.

Şevkî Hasan Tahsin İstanbulî, *Dîvân-ı Şevkî*. Ankara: Millî Kütüphane, 8857 Numaralı Yazma, vr. 23ab.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM). *Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet*. II. Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1997.

Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti İhsâiyât Müdiriyeti. *1339-1340 Ders Senesi İhsâiyyât Mecmuası*. İstanbul: 1341.

<http://isamveri.org/?url=salname> (11.02.2019).

Türkler. ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Vapereau, Gustave. *Dictionnaire Universel des Contemporains: Contenant Toutes Les Personnes Notables De la France et des Pays étrangers*, Deuxième édition, Librairie de L. Hachette et C. Paris: 1861.

3. Gazeteler¹⁴²⁶

Aris's Birmingham Gazette,	The Atlas,
Beverley and East Riding Recorder,	The Atlas,
Brighton Herald,	The Commercial Journal and Family Herald,
Buckingham The Express,	The Daily News,
Cheltenham Examiner, Dumfries and Galloway Standard,	The Daily News,
Dundee Courier And Argus,	The Daily Post,
Evening Mail,	The Dover Telegraph and Cinque Ports General Advertiser,
Greenock Advertiser,	The Dublin Evening Post,
Jackson's Oxford Journal,	The Dundee Courier And Argus,
John Bull,	The Freeman's Journal,
Journal Asiatique,	The Glasgow Herald,
Le Constitutionnel Journal,	The Globe,
Le Mémorial Diplomatique Journal,	The Herts Guardian, Agricultural Journal and General Advertiser,
Le Pays Journal,	The Leicestershire Mercury,
Lincolnshire Chronicle and General Advertiser,	The Liverpool Mercury,
Liverpool Mercury,	The Monmouthshire Beacon,
Morning Advertiser,	The Morning Advertiser,
Musavver Medeniyet Gazetesi,	The Morning Chronicle,
Paisley Herald and Renfrewshire Advertiser,	The Morning Post,
Poole & Dorset Herald,	The Morpeth Herald,
Saunders's News-Letter and Daily Advertiser,	The Newcastle Journal,
Servet-i Fünun,	The Pall Mall Gazette,
Shipping & Mercantile Gazette,	The Royal Cornwall Gazette,
Takvim-i Vekayi	The Scotsman,
Tasvir-i Efkâr,	The Sheffield Daily Telegraph,
Taunton Courier, and Western Advertiser,	The Sheffield Independent,
	The Suffolk and Essex Free Press,

¹⁴²⁶ Bu araştırmada kullanılan gazete koleksiyonları ile gazetelerin referans numaraları ve tarihlerine ilişkin detaylara araştırmanın ilgili dipnotlarında yer verilmiştir. Bundan dolayı bu kısımda sadece ulusal ve uluslararası basından istifade edilen gazetelerin isimlerinin sıralanmasıyla yetinilmiştir. Ayrıca araştırmanın kaynaklarının tanıtıldığı giriş bölümünde söz konusu gazetelere nasıl erişim sağlandığı detaylı bir şekilde ifade edilmiş ve gazete koleksiyonlarına çevrim içi erişim için bağlantı adresleri verilmiştir.

The Sun,
The Tablet,
The Tralee Chronicle,

Wilts and Gloucestershire Standard,
Windsor and Eton Express,
Woolmers Exeter and Plymouth
Gazette,

5. Araştırma-İnceleme Eserler

Acat, M. Bahattin - Yenilmez, Kürşat. “Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Öğretmenlik Mesleğine İlişkin Motivasyon Düzeyleri”. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (2004), 125-139. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/manassosyal/issue/49968/640536> (12.05.2020).

Afyoncu, Erhan. “Osmanlı Siyasi Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)* 1/2 (2003), 101-172. <https://www.talid.org.tr/Dergi/Makale/2/31> (13.05.2020).

Akın, Âdem. *Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2. Basım, 2014.

Akıncı, Abdulvahap. “Osmanlı Devletinde Milli Kimlik İnşasında Okul”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 19 (2014), 1-24.

Akkutay, Ülker. *Enderûn Mektebi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1984.

Aksu, Ayşe. “İngiltere-Amerika-Osmanlı Hattında Lancaster Öğretim Sistemi”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 6/16 (2008), 29-67. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ded/issue/29184/312500> (20.04.2020).

Aktan, Sümer. *Curriculum Studies in Turkey: A Historical Perspective*. New York: Palgrave Macmillan, 2018. <https://www.palgrave.com/gp/book/9781137535375> (20.04.2020).

Aktepe, M. Münir. “Es’ad Efendi”. *MEB İslâm Ansiklopedisi*. 4/363-364. İstanbul: MEB Yayınları, 1997.

Akün, Ömer Faruk. “Fatîn Efendi (1814-1866)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/256-260. Ankara: TDV Yayınları, 1995. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fatin-efendi> (13.05.2020).

Akün, Ömer Faruk. “Şinasi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/545-560. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2. Basım, 1979.

Akyıldız, Ali. “Meclis-i A’yân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 28/243-244, 2003. <https://islamansiklopedisi.org.tr/meclis-i-ayan>, (24.11.2019).

Akyıldız, Ali. “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 28/250-251, 2003. <https://islamansiklopedisi.org.tr/meclis-i-vala-yi-ahkam-i-adliyye> (10.05.2020).

Akyıldız, Ali. “Meclis-i Vükela”. *İslâm Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 28/251-253, 2003. <https://islamansiklopedisi.org.tr/meclis-i-vukela> (16.03.2020).

Akyıldız, Ali. “Mekteb-i Maarif-i Adliye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, Ek 2/238-240, 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mekteb-i-maarif-i-adliyye> (29.12.2019).

Akyıldız, Ali. “Tercüme Odası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 40/504-506, 2011. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tercume-odasi> (19.02.2020).

Akyıldız, Ali. *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları, 4. Basım, 2012.

Akyıldız, Ali. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*. İstanbul: Eren Yayınları, 1993.

Akyol, İbrahim Hakkı. “Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji”. *Tanzimat I (Yüzüncü Yıl Dönemi Münasebetiyle)*. İstanbul: Maarif Vekâleti Matbaası, 1940.

Akyüz, Yahya. “Dârülmualimîn İlk Nizamnâmesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa”. *Millî Eğitim Dergisi* 95 (1990), 3-20.

Akyüz, Yahya. “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 5/5 (1994), 1-47. <https://www.kisa.link/NcmJ> (11.04.2020).

Akyüz, Yahya. “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi* 1/2 (2011), 9-22. <https://pegem.net/dosyalar/dokuman/122419-20110627174851-pegemegitimogretimdergisi-yahyaakyuz-cilt1sayi2.pdf> (09.04.2020).

Akyüz, Yahya. “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Darülmualimîn’in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 20/20 (2006), 17-58.

Alkan, Mehmet Öznur. “II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji”. *Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim*. ed. Mehmet Bulut vd. İstanbul: İstanbul Zaim Üniversitesi Yayınları, 2019, 309-367. <https://www.izu.edu.tr/docs/default-source/bildiriler/2-abdulhamit.pdf> (05.05.2020).

Alper, Etem Ruhi. *Yeşil Simav*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1956.

Altın, Hamza. “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2008), 271-283. http://isamveri.org/pdfdrg/D02364/2008_1/2008_1_ALTINH.pdf (10.05.2020).

Altın, Hamza. “Osmanlı Eğitim Tarihinde Dârülmualimât (Açılışı ve Gelişim Süreci)”. *Akademik Matbuat* 1/1 (2017), 21-37. <http://static.dergipark.org.tr/article-download/e60e/e355/b4d4/5a0d41ea3ae3a.pdf?> (05.05.2020).

Altınova, Ayşegül. *Osmanlı Modernleşmesinde Rüştîye Mektepleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Arslan, Ahmet Turan - Uzun, Mustafa İsmet. “Takriz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/472-474. Ankara: TDV Yayınları, 2010. <https://islamansiklopedisi.org.tr/takriz> (22.03.2020).

Arslan, Fatih. “Encümen-i Daniş ve Osmanlı Aydınlanması”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/11 (2009), 422-441. http://www.mku.edu.tr/files/25_dosya_1337931100.pdf (13.05.2020).

Ata, Bahri. “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi 1872-1895”. *Tarihin Peşinde (Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi)* 1, 2009, 27-36.

Atçıl, Abdurrahman. “Osmanlı Klasik Döneminde Eğitim”. *Kronolojik ve Tematik Türk Eğitim Tarihi*, ed. Mustafa Gündüz. İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, 2018.

Ayar, Talip. *Sahhâflar Şeyhi-zâde Mehmed Es’ad Efendi’nin “Üss-i Zafer” Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Kayseri, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Aydın, Bilgin. “Salnâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/51-54. Ankara: TDV Yayınları, 2009. <https://islamansiklopedisi.org.tr/salname> (07.05.2020).

Aypay, Ahmet. *Eğitim Politikası*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2015.

Balcı, Sezai. “Osmanlı Devletinde Modernleşme Girişimlerine Bir Örnek: Lisan Mektebi”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 27/44 (2008), 77-98. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tariharastirmalari/issue/47787/603679> (09.01.2020).

Balkar, Betül - Öztuzcu, Rabia - Akşab, Şahabettin. “Inferences on Turkish Education Policies in the Light of International Education Policy Studies Following the Compulsory Education Reform”. *Educational Considerations* 45/1 (2019), 1-23. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1219114.pdf> (01.05.2020).

Bardak, Musa. “Son Dönem Osmanlı Eğitimci-Bürokratı Ahmed Kemal Paşa’nın Hayatı”. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi* 7/1 (2020), 40-71.

Baytal, Yaşar. “Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM* 11/11 (2000), 23-32. <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/64236/14565.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (05.05.2020).

Berker, Aziz. *Türkiye’de İlköğretim (1839-1908)*. Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1945.

Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. haz. Ahmet Kuyaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 25. Basım, 2017.

Bertalanffy, Ludwig Von. “The Theory of Open Systems in Physics and Biology”. *Science* 111/2872 (January 1950), 23-29. https://www.jstor.org/stable/1676073?seq=1#metadata_info_tab_contents

Beydilli, Kemal. “Paris Antlaşması”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/169-172. Ankara: TDV Yayınları, 2007. <https://islamansiklopedisi.org.tr/paris-antlasmasi> (01.05.2020).

Beyhan, Mehmet Ali. “Bir II. Abdulhamid Devri Aydınının Profili: Lastik Saîd Bey”. *Osmanlı Araştırmaları* 13, (1993), 167-205. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oa/issue/10965/131142> (13.05.2020).

Bilim, Cahit Yalçın. *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma: (1839-1876)*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1984.

Bilim, Cahit Yalçın. *Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2. Basım, 2002.

Binbaşoğlu, Cavit. “İlk İlkokul Yönetmeliği (Nisan 1847 Talimatı) Üzerine Bir İnceleme Eseri”. *Çağdaş Eğitim* 21(223) 1996), 7-10.

Birinci, Ali. “Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)* 4/7 (2006), 291-349.

Birinci, Ali. *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2012.

Bouquet, Olivier. *Sultanın Paşaları (1839-1909)*. çev. Devrim Çetinkasap. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

Budak, Ali. *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2. Basım, 2012.

Canatar, Mehmet. “Şûrâ-yı Devlet Teşkilatı ve Tarihi Gelişimi”. *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri* 5 (1997), 107-139.

Caride, Ezequiel Gomez. “Rethinking Institutional Secularization as an (Im) possible “Policy”. *Education Policy Analysis Archives* 23/5 (2015), 1-19.

Cavusgil, S. Tamer - Knight, Gary - Riesenberger, John. *International Business, The New Realities*. Pearson Australia: Melbourne, 2. Basım, 2012.

Chambers, Richard L. “The Education of a Nineteenth-Century Ottoman Alim, Ahmed Cevdet Paşa”. *International Journal of Middle East Studies*, 4/4, 1973, 440-464.

Cici, Recep. “İmamzâde Esad Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/211-212. Ankara: TDV Yayınları, 2000. <https://islamansiklopedisi.org.tr/imamzade-esad-efendi> (02.05.2020).

Cücük, Eyüp - Bay, Erdal - Doğan, Ayhan. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı’da Öğretmen Yetiştiren Kurumlara Öğrenci Giriş Şartları ile Usullerinin Belirlenmesi ve Değerlendirilmesi (Nizamnâme ve Talimatnâmelere Göre)”. *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 16/1 (2017), 136-161. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jss/issue/27695/281640> (09.05.2020).

Çadırcı, Musa. “Tanzimat’ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)”. ed. Halil İnalcık - Mehmet Seyitdanlıoğlu. *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6. Basım, 2017, 197-208.

Çağır, Mine - Türk, İbrahim Caner. “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları*

Dergisi 4/11 (2007), 37-50. <https://dergipark.org.tr/en/pub/asead/issue/52677/694343> (10.05.2020).

Erhan, Çağrı - Sarıaloğlu, İrşat. “Osmanlı Modernleşmesinde Anglosakson Etkisi (1839-1852)”. *Uluslararası İlişkiler* 16/63 (2019), 87-104.

Çavdar Karatepe, Tuba. “Esad Efendi Kütüphanesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/347. Ankara: TDV Yayınları, 1995. <https://islamansiklopedisi.org.tr/esad-efendi-kutuphanesi> (02.05.2020)

Çayır, Kamil. *Karadağ Meselesi (1851-1863)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Çelik, Ahmet. *Tanzimat’tan Günümüze Türkiye’de Farsça Öğretimi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.

Çelik, Muhammet Mahir. *Osmanlı Yönetim Sisteminde Enderun Saray Okulunun Yeri ve Önemi*. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Çetin, Atilla. “Sicill-i Ahval Defterleri ve Dosyaları Hakkında Bir Araştırma”. *T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıflar Dergisi* 29 (2005), Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 87-104. <https://core.ac.uk/download/pdf/50612596.pdf> (21.04.2020).

Çolak, Güldane. *Osmanlı Matbaacılığında Takvimhane-i Amire’nin Yeri ve Önemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Çora, Emel. *Osmanlı’dan Cumhuriyete Danıştay’ın Gelişim Süreci*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.

Davison, Roderic H. “Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi”. çev. Durdu Mehmet Burak. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 14 (2003), 347-386.

Değirmençay, Veyis. “Şevkî-yi İstanbulî ve Farsça Şiirleri”. *Şarkiyat Mecmuası* 2/1 (2015), 1-29. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusarkiyat/issue/37931/438162> (13.05.2020).

Demir, Şerif. “Tanzimat Dönemi Eğitim Politikalarında Osmanlıcılık Düşüncesinin Etkisi”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 9/31 (2009), 284-294. <https://dergipark.org.tr/en/pub/esosder/issue/6145/82498> (11.04.2020).

Demir, Şerif. “Tanzimat Döneminde Bir Devlet Politikası Olarak Osmanlıcılık”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 29 (2011), 331-348. <https://dergipark.org.tr/en/pub/sutad/issue/26255/276581>; (11.04.2020).

Demirel, Fatih. “Selanik Vilayetinde Maarif Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişimi”. *Osmanlı Modernleşme Sürecinde Selanik Vilayetinde Eğitim*. ed. Fatih Demirel (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019), 11-42.

Demirel, Fatih. “Batı Trakya’da Osmanlı Modern Eğitim Kurumları”. *International Journal of History*, 6/2 (2014), 53-65. <http://www.historystudies.net/dergi/tar2015124dde2.pdf> (12.01.2020).

Demirel, Fatih. “Osmanlı Eğitim Sisteminin Modernleşmesi Sürecinde Hiyerarşi”. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 25/2 (2012), 507-530. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uefad/issue/16696/173563> (10.12.2019).

Demirel, Fatmagül. “Osmanlı Devletinde Kitap Basımının Denetimi”. *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi* 5 (2004), 89-104.

Demirel, Muammer. “Bezmiâlem Valide Sultan School: Darülmaârif”. *Middle Eastern Studies* 45/3 (2009), 507-516.

Denzin, Norman K. - Lincoln, Yvonna S. “Introduction: The Discipline and Practice of Qualitative Research”. *The Sage Handbook of Qualitative Research*. ed. N. K. Denzin ve Y. S. Lincoln, Thousands Oaks, CA: SAGE Publications, 3 rd, 2005, 1-32.

Deri, Mehmet. *Türkiye’de Azınlıklar ve Azınlık Okulları: Rum-Yahudi ve Ermeni Cemaatleri*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2009.

Dobрева, Margarita. “Sofya’ya Vagonlardan: 1820’li - 1870’li Yıllarda İstanbul’da Açılan Osmanlı Okullarıyla İlgili Belgeler”. *III. Uluslararası Osmanlı İstanbul’u Sempozyumu Bildirileri*. ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan. 91-131. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2015.

Doğan, Ayhan - Cücük, Eyüp. “Osmanlı İstanbul’unda İranlı Matbaa ve Kitapçıların Yasaklı Faaliyetlerine Dair Bir İnceleme”. *XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri*. Ankara, 1-5 Ekim 2018.

Doğan, Ayhan - Çetin, Sadık. *Harb-i Umûmi’de Kütahya Sancağı (R. 1332-1333/M. 1916-1917 Ders Yılı Maarif Teftiş Raporu’na Göre)*. Ankara: Nobel Akademi Yayınları, 2019.

Doğan, Cabir. “1843-1846 Nasturi Olayları ve Bedirhan Bey”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22 (2010), 1-18. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sufesosbil/issue/11415/136335> (10.05.2019).

Doğan, Cabir. “Tanzimat’ın Van’da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı”. *History Studies* 3/2, (2011). <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423902520.pdf>, (05.11.2019).

Doğan, İsmail. “Münif Mehmed Paşa (1830-1910)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/9-32. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

Doğan, İsmail. *Tanzimat’ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi, Sosyo Pedagogik Bir Karşılaştırma*. İstanbul: İz Yayınları, 1991.

Doğanay, Fatma Kaya. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Rüştîye Mektepleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

Duman, Tayyip - Dilaver, Hasan Hüseyin. “İstanbul’da Açılan İlk Darülmuallimîn”. *Erdem*, 9/26 (1996), 651-658. http://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem/issue/44393/549343#article_cite (19.04.2020).

Duran, Recep. “Mehmet Tâhir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi”. *Erdem* 2/6 (1986), 801-850.

Ebu Manneh, Butrus. “Âli ve Fu’ad Paşaların Bâb-ı Âlî’deki Nüfuzlarının Kökleri”. çev. Fatih Yeşil, ed. Halil İncalıcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6. Basım, 2017, 477-490.

Enginün, İnci. “Osmanlıca’dan Modern Türkçe’ye Türk Edebiyatı ve Özkimlik”. *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si*. der. Kemal H. Karpat. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.

Erdoğan Çelikkın, Zübeyde. *Osmanlı Modernleşmesi ve Kuruluşundan Tanzimata Evkaf-ı Hümayun Nezareti (1826-1839)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Erdoğan, Aynur. “Tanzimat Döneminde Yurtdışına Öğrenci Gönderme Olgusu ve Osmanlı Modernleşmesine Etkisi”. *Sosyoloji Dergisi* 3/20 (2010), 121-151. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusosyoloji/issue/515/4704> (09.04.2019).

Erdoğan, Aynur. *Osmanlı’da Yurt Dışı Eğitim ve Modernleşme*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016.

Erdoğan, Hamit - Yücedağ, İsmail. “Belgeler Işığında Osmanlı Eğitiminde Yeni Sistem Arayışları Sürecinde Araç-Gereç Kullanımı”. *Journal of History Culture and Art Research* 6/6 (2017), 461-481. <http://kutaksam.karabuk.edu.tr/index.php/ilk/article/view/1197> (16.04.2019).

Erdoğan, Mehtap. *Fatîn Divanı*. İstanbul: Kitabevi Yayınevi, 2007.

Erdoğdu, A. Teyfur. *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı: İdari Teşkilat Açısından*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.

Erdoğdu, Teyfur. “Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı I”. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 51/01, (1996), 183-165. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ausbf/issue/3110/43061> (02.08.2019).

Ergin, Osman. *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri - Dolayısıyla- Türkiye Maarif Tarihi*. I-II Cilt. İstanbul: Eser Kültür Yayınları, 1977.

Ergün, Mustafa. “Batılılaşma Dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış”. *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri 12-15 Nisan 1999*. der. Hidayet Yavuz Nuhoglu. İstanbul, 2001.

Ergün, Mustafa. “Türk Eğitim Sisteminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 17 (1990), 453-457.

Erol, Salih. *XIX. Yüzyıl Osmanlı Devlet Adamlarından İbrahim Edhem Paşa*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Eyice, Semavi. “Fossati, Gaspare Trajano (1809-1883)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/170-173. Ankara: TDV Yayınları, 1996.

Fortna, Benjamin C. “Change in the School Maps of the Late Ottoman Empire”. *Imago Mundi* 57/1 (2005), 23-34. www.jstor.org/stable/40233955 (07.05.2020).

Fortna, Benjamin C. *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*. çev. Mehmet Beşikçi. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2013.

Fortna, Benjamin C. *Mekteb-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, çev. P. Siral. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Fotic, Aleksandar - Kiel, Machiel. "Semendire". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/467-470. Ankara: TDV Yayınları, 2009. <https://islamansiklopedisi.org.tr/semendire> (29.12.2019).

Freire, Paulo. *Ezilenlerin Pedagojisi*. çev. Dilek Hattatoğlu ve Erol Özbek. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 15. Basım, 2017.

Gencer, Ali İhsan. "Encümen-i Daniş ve Mustafa Reşid Paşa". *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri: Bildiriler Ankara 13-14 Mart 1985*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TTK Yayınları, 2. Basım, 1994, 31-37.

George, Jennifer M. - Jones, Gareth R. - Sharbrough, William C. *Understanding and Managing Organizational Behavior*. New Jersey: Pearson Prentice-Hall, Upper Saddle River, 5th Edition, 2008.

Goffee, R., - Jones, G. "Organizational Culture: A Sociological Perspective". *The International Handbook of Organizational Culture and Climate*. Eds.: C. L. Cooper, S. Carwright and P. C. Earley. Londra: John Wiley and Sons Ltd, 2001.

Göktaş, Yüksel - Temur Gedik, Nuray - Kocaman-Karoğlu, Aslıhan - Çağıltay, Kürşat. "Öğretim Teknolojilerinin Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'ndeki Tarihsel Gelişimi". *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi* 24 (2009), 81-92.

Gölen, Zafer. "1857-59 Bosna Hersek İsyanı". *Belleten* LXXIII/33 (2009). <https://www.ttk.gov.tr/yayinlarimiz/dergi/belleten-cilt-lxxiii-sayi-267-yil-2009-agustos/> (13.02.2020).

Göncü, T. Cengiz. "Harem-i Hümayûn Masârifât Nezareti Talimâtname'si". *Milli Saraylar Belgeler Dergisi* 2 (2014), 17-23.

Gündüz, Mustafa. "Enderun Mektebi ve Osmanlı'da Üstün Yeteneklilerin Eğitimi". *Eğitime Bakış Eğitim-Öğretim ve Bilim Araştırmaları Dergisi* 12/37 (2016), 11-20.

Gündüz, Mustafa. "Osmanlı Klasik Döneminde Medrese Dışı Eğitim Kurumları". *Kronolojik ve Tematik Türk Eğitim Tarihi*. ed. Mustafa Gündüz. İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, 2018.

Gündüz, Mustafa. *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2012.

Gündüz, Mustafa. *Maariften Eğitime, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Düşüncesindeki Dönüşüm*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2016.

Gündüz, Mustafa. *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2. Basım, 2015.

Gündüz, Mustafa. *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar*. Ankara: Lotus Yayınları, 2010.

Güney, Filiz. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri ve İran'a Giden Osmanlı Elçileri*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Gürses Söğüt, Sibel. "Modern Bir İmarı Çözümleme Denemesi: 1865 Hocapaşa Yangını". *Mimarlık* 56/406 (2019), 54-60.

Gürses Söğüt, Sibel. "Yeni Belgelerle 1865 Hocapaşa Yangını'nın Sınırları". *Toplumsal Tarih* 263 (2015), 74-80.

Hanioğlu, M. Şükrü. "Batılılaşma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/148-152. Ankara: TDV Yayınları, 1992. <https://islamansiklopedisi.org.tr/batililasma> (13.05.2019).

Hasar, Receb. *Türk Edebiyatında Padişah ve Şehzade Mersiyeleri*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Hasebe, Kiyohiko. "An Ottoman Attempt for the Control of Christian Education: Plan of Fünün Mektebi (School of Sciences) in the Early Tanzimat Period". *Osmanlı Araştırmaları* 41/41 (2013), 231-251.

Hasebe, Kiyohiko. "The 1869 Ottoman Public Education Act: Proceedings and Participants". *Osmanlı Araştırmaları* 51/51 (2018), 181-207.

Hasözdemir, Ali. *XIX. Yüzyılda Yazıldığı Tahmin Edilen Bir El Yazması Mecmuada Musiki Güfteleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Hayta, Necdet. *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkar Gazetesi (1278/1862 - 1286/1869)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990.

Hofstede, Geert - Hofstede, Gert Jan - Minkov, Michael. *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. Boston: McGraw Hill, 3. Basım, 2010.

Hofstede, Geert. *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations*. California: Thousand Oaks, Sage Publications, 2. Basım, 2001.

Ekmeleddin İhsanoğlu. "Cem'iyet-i İlmiyye-i Osmâniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/333-334. İstanbul: TDV Yayınları, 1993. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cemiyyet-i-ilmiiye-i-osmaniyye> (19.02.2020).

İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Darülfünun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/521-525. Ankara: TDV Yayınları, 1993. <https://islamansiklopedisi.org.tr/darulfunun> (04.05.2020).

İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Tanzimat Döneminde İstanbul'da Dârülfünûn Kurma Teşebbüsleri". *150. Yılında Tanzimat*. haz. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 1992, 397-440.

İnalcık, Halil - Seyitdanlıoğlu, Mehmet (ed.). *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6. Basım, 2017.

İnalcık, Halil. “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”. ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6. Basım, 2017, 169-195.

İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. çev. Ruşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 21. Basım, 2016.

İpşirli, Mehmet. “Enderun”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/185-187. Ankara: TDV Yayınları, 1995. <https://islamansiklopedisi.org.tr/enderun> (11.05.2019).

İskender, Pelin. *Mehmed Esad Safvet Paşa (1814-1883/H. 1230-1301)*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.

İskit, Server. *Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları*. Ankara: Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, 1943.

Kaplan, Mehmet. “Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi”. ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu. *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6. Basım, 2017, 463-475.

Kaplan, Mehmet. “Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi”. *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri: Bildiriler, Ankara 13-14 Mart 1985*. Ankara: TTK Yayınları, 2. Basım, 1994, 113-120.

Kara Pilehvarian, Nuran. “Bezmialem Valide Sultan’ın Eğitim Islahatlarındaki Rolü ve Valide Mektebi/Dârülmaarif”. *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*. der. Hidayet Yavuz Nuhoglu. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayınları, 2001.

Kara, İsmail - Birinci, Ali. *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri: Hatıralar, Yorumlar, Tetkikler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım, 2012.

Karabacak, Esra. “Ahmet Cevdet Paşa’nın Dil Bilgisi Kitapları Üzerine”. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7/2 (2012), 613-620. <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423933644.pdf> (11.05.2019).

Karabey, Tuğrul. “Tarih Düşürme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/80-82. Ankara: TDV Yayınları, 2011. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tarih-dusurme> (23.03.2020).

Karadağ, Nazife - Balkar, Betül. “Toplumsal Kalkınmanın Bir Aracı Olarak Eğitim”. *Trakya University Journal of Social Science* 17/1 (2015), 225-239. <http://eds.a.ebscohost.com/eds/pdfviewer/pdfviewer?vid=0&sid=7ce39a1f-8353-442c-b7dc-52333c723631%40sessionmgr4007> (12.01.2020).

Karaoğlu, Ömer. “İktisadi Düşünce Tarihimizde Bir Sayfa: Mecmua-i Fünun”. *Akademik İncelemeler Dergisi (AİD)* 8/1 (2013), 277-304.

Karpat, Kemal H. *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*. İstanbul: Timaş Yayınları, 4. Basım, 2019.

Karpat, Kemal H. *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*. çev: Dilek Özdemir. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006.

Karpat, Kemal. H. *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2. Basım, 2009.

Kartopu, Saffet. "Duyun-u Umumiye İdaresi ve İdareyle İlgili Görüşler". *Global Journal of Economics and Business Studies* 1/2 (2012), 32-40. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gumusgiebs/issue/7490/98701> (13.05.2020).

Katz, Daniel - Kahn, L. Robert. *Örgütlerin Toplumsal Psikolojisi*. çev. Halil Can ve Yavuz Bayar. Ankara: Doğan Basımevi, 1977.

Kavas, Ahmet. "Journal Asiatique". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/582-583. Ankara: TDV Yayınları, 2001. <https://islamansiklopedisi.org.tr/journal-asiatique> (07.03.2020).

Kaya Doğanay, Fatma. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rüştüye Mektepleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

Kaya, Nurcan - Somel, Selçuk Akşin. *Geçmişten Günümüze Azınlık Okulları: Sorunlar ve Çözüm Önerileri*. 3. Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2013.

Kayaoğlu, Taceddin. *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.

Kayaoğlu, Taceddin. *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998.

Kenan, Seyfi. "Türk Eğitim Düşüncesi ve Deneyiminin Dönüm Noktaları Üzerine Bir Çözümleme". *Osmanlı Araştırmaları* 41/41 (2013), 1-31. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oa/issue/10937/130704> (04.05.2020).

Kılıç, Musa. "Osmanlı Brüksel Elçiliği ve Elçileri". *Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Çalışmaları Komitesi Bildiriler Kitabı (4-8 Ekim 2016)*. ed. Kenan İnan, Miraç Tosun, Deniz Çolak. Trabzon: Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2018, 441-453. [file:///C:/Users/Eg/Downloads/Osmanli_Bruksel_Elciligi_ve_Elcileri%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Eg/Downloads/Osmanli_Bruksel_Elciligi_ve_Elcileri%20(1).pdf) (13.05.2020).

Kılıç, Musa. *Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Kılıç, Remzi. "Osmanlı Türkiye'sinde Azınlık Okulları (19. Yüzyıl)". *Türk Kültürü* 431 (1999), 151-159.

Kırpık, Cevdet. "Fatma Aliye Hanım'ın Tarihe Dair Bir Eseri: Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı". *Turkish Studies (International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic)* 12/5 (2017), 251-264. http://www.turkishstudies.net/turkishstudies?mod=makale_tr_ozet&makale_id=20121 (26.04.2020).

Kiel, Machiel. "Draç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/522-524. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Koç, Yunus. "Tahayyül Edilen Siyasal Bir Üst Kimlik: Osmanlıcılık". *Diyelektolog* 19 (2018), 267-281. <http://www.diyalektolog.com/DergiTamDetay.aspx?ID=248>; (11.04.2020).

Koçer, Hasan Ali. *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2. Basım, 1991.

Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Kopar, Metin - Yolun, Murat. “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Borçlar Tarihine Bir Bakış”. *History* 4/1 (2012), 335-358. http://www.historystudies.net/dergiayrinti/18-ve-19-yuzyıllarda-osmanli-borclar-tarihine-bir-bakis_320 (13.05.2020).

Köprülü, Orhan F. “Fuad Paşa, Keçecizâde (1815-1869)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/202-205. Ankara: TDV Yayınları, 1996.

Kudret, Cevdet. *Edebiyatımızda Hikaye ve Roman I (1859-1910 Tanzimattan Meşrutiyete Kadar)*. İstanbul: Varlık Yayınları, 2. Basım, 1977.

Kurtdaş, M. Çağlar. “Osmanlı Modernleşme Sürecinde Aydınlar ve Bürokrasinin Rolü”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 29/1 (2019), 399-411. <https://dergipark.org.tr/en/pub/firatsbed/issue/43827/538751> (20.03.2020).

Kutluoğlu, Muhammed Hanefi. “Kavalalı Mehmed Ali Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/62-65. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Küçük, Cevdet. “Cerîde Nezareti”. *İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, Cilt 7, 1993, 409-410.

Küçük, Erkan. *İlköğretim Okulları Öğretmenlerinin Okul Yöneticilerine Yönelik Çağdaş Denetim Algıları İle Mesleki Motivasyon Düzeyleri Arasındaki İlişki (İstanbul İli Eyüp İlçesi Örneği)*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Küçükler, Osman Zahit. *Encümen-i Daniş*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Küpeli, Funda. *1845 Yılı Temettuat Defterlerine Göre Simav Kazasının Merkezi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Kütükoğlu, Bekir. “Vak’anüvis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/457-461. Ankara: TDV Yayınları, 2012. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vakanuvis> (26.04.2020).

Kütükoğlu, Mübahat S. “Defterdar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/94-96. Ankara: TDV Yayınları, 1994. <https://islamansiklopedisi.org.tr/defterdar> (13.05.2020).

Lässig, Simone. “Modern Tarihte Biyografi-Biyografide Modern Tarihyazımı”. *Otur Baştan Yaz Beni*. çev. Canan Özkılıç. haz. Abdülhamit Kırmızı. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.

Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.

Moacanin, Nenad. “Karadağ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/384-385. Ankara: TDV Yayınları, 2001. <https://islamansiklopedisi.org.tr/karadag> (13.05.2020).

Nazik, Sıtkı. *Şemseddin Saminin Kamusülalam Adlı Eserinin V. ve VI. Cildinde Geçen Osmanlı Şairlerinin Biyografileri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Nurdoğan Demirkıran, Arzu Meryem. “Modernleşme ve Tanzimat Dönemi Eğitim (1775-1876)”. *Kronolojik ve Tematik Türk Eğitim Tarihi*. ed. Mustafa Gündüz. İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, 2018, 57-86.

Nurdoğan, Arzu Meryem. *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.

Okay, M. Orhan. “Edhem Pertev Paşa (1824-1873)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/420-421. Ankara: TDV Yayınları, 1994. <https://islamansiklopedisi.org.tr/edhem-pertev-pasa> (30.03.2020).

Oklay, Erdem. “Ahmet Cevdet Paşa’nın Türk Eğitim Tarihi Açısından Önemi Üzerine Bir İnceleme”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 29/1 (2014), 233-251. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/egetid/issue/5068/69168> (13.05.2020).

Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 26. Basım, 2008.

Öz, Mehmet. *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı’da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 6. Basım, 2015.

Özden, Kemal. “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Berlin Türk Diplomatik Temsilciliği (1763-1922)”, *XVII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı* IV. Ankara: TTK Yayınları, 2018, 1135-1171. <https://www.ttk.gov.tr/yayinlarimiz/xvii-turk-tarih-kongresi-15-17-eylul-2014-ankara-iv-cilt-iii-kisim/> (10.04.2020).

Özcan, Abdülkadir. “Feridun Ahmed Bey”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/396-417397. Ankara: TDV Yayınları, 1995. <https://islamansiklopedisi.org.tr/feridun-ahmed-bey> (23.04.2020).

Özcan, Abdülkadir. “Lale Devri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/81-85. Ankara: TDV Yayınları, 2003. <https://islamansiklopedisi.org.tr/lale-devri#1> (12.05.2020).

Özcan, Abdülkadir. “Münşeâtü’s-Selâtîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/20-22. Ankara: TDV Yayınları, 2006. <https://islamansiklopedisi.org.tr/munseatus-selatin> (23.04.2020).

Özcan, Tuğrul. *Merkezî ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.

Özgüdenli, Osman Gazi. “Muhammed Şah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/571-572. Ankara: TDV Yayınları, 2005. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-sah> (28.04.2020).

Özkan, Recep. “Darülmualimîn’in İlk Nizamnamesi ve Prof. Dr. Yahya Akyüz”. *Akademik Matbuat* 2/1 (2018), 1-15. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/507885> (20.04.2020).

Özkaya, Ahmet Sefa. *İstanbul’un Fethi ve İmam-zâde Mehmed Es’ad Efendi’nin Târîh-i Feth-i Kostantîniyye’si*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Öztel, Muharrem. “Osmanlı Devletinde Kalpazanlık ve Sahte Para (1818-1914): Kalpazanlığın ve Tedavül Eden Kalp Paraların Sosyo-Ekonomik Etkileri”. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi* 10/18 (2018), 304-317.

Öztuna, Yılmaz. “Münif Paşa”. *Türk Ansiklopedisi*. XXV. Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1977.

Öztuna, Yılmaz. *Bir Darbenin Anatomisi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1984.

Öztuna, Yılmaz. *Tanzimât Paşaları: Âli ve Fuâd Paşalar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006.

Öztürk, Cemil. “İdâdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/464-466. Ankara: TDV Yayınları, 2000. <https://islamansiklopedisi.org.tr/idadi> (23.04.2020).

Öztürk, Nazif. “Evkâf-ı Hümayun Nezâreti”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/521-524. Ankara: TDV Yayınları, 1995. <https://islamansiklopedisi.org.tr/evkaf-i-humayun-nezareti> (11.03.2020).

Palabıyık, Adem. “Pierre Bourdieu Sosyolojisinde ‘Habitus’, ‘Sermaye’ ve ‘Alan’ Üzerine”. *Liberal Düşünce* 16/61-62 (2011), 121-141. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/liberal/issue/48171/609540> (05.05.2020),

Patoğlu, Emrah Berkant. *Osmanlı Devletinde Askeri Rüştüyeler*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Polat, Atilla. “Mekteb-i Harbiye Nazırlarından Matematikçi Mehmed Emin Paşa’nın Biyografisine Giriş”. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 20/2 (2019), 59-74. <https://doi.org/10.26650/oba.554557> (04.04.2020).

Rizvi, Fazal - Lingard, Bob. *Küreselleşen Eğitim Politikası*. ed. Betül Balkar, Habib Özgan. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2016.

Sakaoğlu, Necdet. “Valide Mektebi”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 7/363-364. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları (Kültür Bakanlığı Ortaklığıyla), 1994.

Sander, Oral. *Anka’nın Yükselişi ve Düşüşü: Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*. Ankara: İmge Kitabevi, 10. Basım, 2007.

Saraç, Burcu. *Edwards Deming’in TKY İlkelerinin İlköğretim Okullarında Uygulanmasına Yönelik Öğretmen ve Yönetici Algıları*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Sargut, A. Selami. *Kültürler Arası Farklılaşma ve Yönetim*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2001.

Sarıyıldız, Gülден. “Sicill-i Ahvâl Defterleri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/134-136. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

Sarıyıldız, Gülден. “Takvimhâne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek 2/579-580. Ankara: TDV Yayınları, 2016.

Sarıyıldız, Gülден. *Sicill-i Ahval Komisyonunun Kuruluşu ve İşlevi (1879-1909)*. İstanbul: Derin Yayınları, 2004.

Seyitdanlioğlu, Mehmet. *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*. Ankara: TTK Basımevi, 2. Basım, 1999.

Soldan, Uğur. *Fatîn Divanı İnceleme-Metin*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Somel, Selçuk Akşin. “1869 Tarihli Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi, Esbab-ı Mucibe Layihası ve İdeolojik Temelleri”. *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, 2015, 136-167. <http://research.sabanciuniv.edu/> (11.05.2020).

Somel, Selçuk Akşin. “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”. ed. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlioğlu, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6. Basım, 2017, 684-708.

Somel, Selçuk Akşin. “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”. *150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*. haz. Feridun Emecen. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2007, 61-84.

Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*. çev. Osman Yener. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım, 2015.

Sözen, Metin. “Dolmabahçe Sarayı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/503-507. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Strauss, Anselm - Corbin, Juliet. *Basics of Qualitative Research Techniques*. Thousand Oaks. CA: Sage Publications, 1998.

Şahbaz, Namık Kemal. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’in İlk Yıllarına Kadar (1839-1928) Türkiye’de İlkokuma ve Yazma Öğretimi*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.

Şahin, Mustafa. *Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Uygulamalarında Yabancı Uzmanların Yeri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.

Şanal, Mustafa. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kız Öğretmen Okulu’nun (Dârülmuallemât) Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 26 (2011), 222-244. <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423910757.pdf> (05.05.2020).

Şengör, Celal A.M. “Osmanlı’nın İlk Jeoloji Kitabı ve Osmanlı’da Jeolojinin Durumu Hakkında Öğrettikleri”. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 1/1 (2009), 119-158.

Şentürk, M. Hüdaî. “Darülmaârif”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/548-549. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Şimşek, Hasan. *Paradigmalar Savaşı ve Beşinci Dalga Sosyal Devlet’in ve Yeni Liberalizm’in Öyküsü*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2014.

Şimşek, Hüseyin. “Bir İmparatorluk Refleksi Olarak, 19. Yüzyılda Eğitsel Etkileşim ve Sonuçları”. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*

14/3 (2013). <http://agris.fao.org/agris-search/search.do?recordID=TR2016020043> (09.04.2020).

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*. İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2014.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*. İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2017.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. *Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Defterleri Fihristi*. İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2004.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*. Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2006.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. *Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek*. Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1992.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. *Osmanlı Belgelerinde Suriye*. İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2013.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*. Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2000.

Tağraf, Hasan - Arslan, N. Talat. “Kriz Oluşum Süreci ve Kriz Yönetiminde Proaktif Yaklaşım”. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 4/1 (2003), 149-160. <http://eskidergi.cumhuriyet.edu.tr/makale/172.pdf> (13.05.2020).

Tanpınar, Ahmet Hamdi. *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. haz. Abdullah Uçman. İstanbul: Dergah Yayınları, 2012.

Taşdelen, İshak. *Şevkî Hasan Tahsin İstanbulî Divanı: Transkripsiyonlu Metin-Sadeleştirme*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Taşkesenlioğlu, M. Yasin. *Tanzimat Döneminde Bir Reform Meclisi Meclis-i Ali Tanzimat (1854-1861)*. Ankara: TTK Yayınları, 2018.

Tekeli, İlhan - İlkin, Selim. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. Ankara: TTK Basımevi, 2. Basım, 1999.

Tekeli, İlhan. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişiklikler”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. 2/456-475. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Tevetoğlu, Fethi. “Türkiye Maârif Nâzırları 2”. *Hayat Tarih Mecmuası* 6 (1973).

Tural, Erkan. “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Maârif-i Umûmiyye Nezâreti’nde Bürokratik Reform”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 22 (2007), 177-206.

Turhan, Mümtaz. *Kültür Değişimleri: Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Basım, 1997.

Türkgeldi, Ali Fuad. *Maruf Simalar*. haz. Selçuk Akşin Somel ve Mehmet Kalpaklı. Ankara: TTK Yayınları, 2013.

Türkgeldi, Ali Fuad. *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*. haz. Hayrettin Pınar-Fatih Yeşil. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012.

Uçman, Abdullah. “Tanzimat’tan Sonra Yeniliği Hazırlayan Şartlar: Dil, Edebiyat ve Matbuat”. *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları* 7/14 (Temmuz-Aralık 2015), 9-20.

Ulucutsoy, Hasan. “Reşad Ekrem Koçu’nun İstanbul Ansiklopedisi”. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2015), 103-125. <http://dergipark.org.tr/en/download/article-file/218388> (25.04.2020).

Uluerler, Sıtkı. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasî İlişkileri (1774-1848)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Unat, Faik Reşit. *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1964.

Uyanık, Ercan. “Tanzimat Döneminde Modern Eğitimin Yaygınlaştırılması Yolunda Pratik Bir Çözüm: Yarı(m) Rüştîyeler”. *Tarih Dergisi* 49 (2009), 91-111.

Uyanık, Ercan. *Modernleşme Döneminde Türk Aydınının Eğitime Bakışı*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Ünal, Uğur - Birbudak, Togay Seçkin. *İstanbul Dârulmuallimîni (1848-1924)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2013.

Ünal, Uğur. *Meclis-i Kebîr-i Maarif 1869-1922*. Ankara: TTK Yayınları, 2008.

Ürekli, Fatma. “Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları”. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (2002), 382-406. http://journals.manas.edu.kg/mjsr/oldarchives/Vol02_Issue03_2002/251.pdf (02.05.2020).

Vahapoğlu, M. Hidayet. *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.

Varel, Anıl. *Osmanlı-Türkiye Modernleşme Tartışmalarında Yöntem Sorunsalı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Vurgun, Ahmet. “II. Abdülhamid Döneminde Simav Kazasında Eğitim”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 48 (2016), 19-37.

Yazıbaşı, Muhammed Ali. *II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüştîye Mekteplerinde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi (1908-1918)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Yazıcı, Mine. *Çeviribilim Temel Kavram ve Kuramları*. İstanbul: Multilingual, 2005.

Yazıcı, Hikmet. “Öğretmenlik Mesleği, Motivasyon Kaynakları ve Temel Tutumlar: Kuramsal Bir Bakış”. *Kastamonu Eğitim Dergisi* 17/1 (2009), 33-46. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kefdergi/issue/49070/626125> (13.05.2020).

Yazıcı, Mustafa. *Tanzimattan Bu Yana Milli Eğitim Bakanları, Başbakanlar ve Atatürk (1839-1973)*. Ankara: Emel Matbaacılık, 1973.

Yazıcı, Nesimi. “Takvîm-i Vekayi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/490-492. Ankara: TDV Yayınları, 2010. <https://islamansiklopedisi.org.tr/takvim-i-vekayi> (05.01.2020).

Yazıcı, Tahsin. “Emîr-i Nizâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/142-143. Ankara: TDV Yayınları, 1995. <https://islamansiklopedisi.org.tr/emir-i-nizam> (28.04.2020).

Yediyıldız, Bahaeddin. “Vakıf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/479-486. Ankara: TDV Yayınları, 1989. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vakif#2-tarih> (11.03.2020).

Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları, 2005.

Yıldırım, Mehmet Ali. “Abdulhamid Devrinde Mesleki-Teknik Eğitimin Gelişimi: Vilayet Sanayi Mektepleri”. *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu Bildiriler* (20-21 Şubat 2014, Selanik). Ankara: TTK Yayınları, 2014, 217-234.

Yıldırım, Mehmet Ali. “Tanzimat Döneminde Darülmuaallimîn Mezunlarının Rüşdiyelere Tayini”. *Musa Çadircı'ya Armağan Yazılar*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2012.

Yıldırım, Mehmet Ali. *Dersââdet Sanayi Mektebi: İstanbul Sanayi Mektebi 1868-1926*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013.

Yıldırım, Mehmet Ali. *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Yıldız Turan, Esra. “Türk İslam Düşünce Sisteminde İbn-i Haldun’un Devlet Nazariyesi”. *Atatürk İletişim Dergisi* 9 (2015), 197-204.

Yıldız, Hatip. “Osmanlı Döneminde Üsküdar’da Açılan İlk Sivil Modern Okul: Üsküdar Merkez Rüşdiye Mektebi”. *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX*. ed. Coşkun Yılmaz. Bildiriler III. 51-73. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 11-13 Kasım 2016.

Yılmaz, Selman. “Eğitim Sektöründe Arz-Talep Analizi”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 47/1-4 (1989), 379-387.

Yılmaz, Yiğit. “Alman Vergi Sistemi ve Vergi Denetimine Genel Bir Bakış”. *Vergi Raporu* 237/11-27. <http://vergiraporu.com.tr/upImage/org/1d03787.pdf> (13.05.2020).

Yılmaz, Ziya. “Esad Efendi, Sahaflar Şeyhizâde (1789-1848)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/341-345. Ankara: TDV Yayınları, 1995. <https://islamansiklopedisi.org.tr/esad-efendi-sahaflar-seyhizade> (19.12.2019).

Yolcu, Cengiz. “Ahmed Hilmi Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek 1/44. Ankara: TDV Yayınları, 2016. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-hilmi-efendi--mutercim> (20.02.2020).

Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. çev. Yasemin Saner Gönen. İstanbul: İletişim Yayınları, 12. Basım, 2002.

6. Elektronik Kaynaklar

Atatürk Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Seyfettin Özege Nadir Eserler Koleksiyonu. “E-kaynaklar”. Erişim 30 Mart 2020. <http://bilgimerkezi.atauni.edu.tr/yordambt/yordam.php?aKutuphane=A&aBolum=01#top-section>

Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin Özege Koleksiyonu. “Kemal Paşa merhumun kütüphanelerinde mevcut olup bu kere bi’l-müzâyede satılması icap eden kütüb-i mütenevvi’anın esâmisini mübeyyin cetveldir”. Yer no: 29502, Demirbaş no: 0136677. Erişim 24 Mart 2019. <https://bilgimerkezi.atauni.edu.tr/yordambt/yordam.php?aKutuphane=A&aBolum=0>

Berlin Humboldt Üniversitesi/Humboldt-Universität zu Berlin. ”Mainpage”. Erişim 9 Kasım 2019. <https://www.hu-berlin.de/>

Bibliothèque Nationale de France. “Bnf”. Erişim 30 Mart 2020. <https://gallica.bnf.fr>

Buzdağı. *Yüzeyin Altında Ne Olduğunu Görmek*. Erişim 19 Şubat 2020. <http://www.sistemdinamikleri.net/>

Hakkı Tarık Us Collection. “Periodicals of Hakkı Tarık Us Collection”. Erişim 30 Mart 2020. <http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/>

Hofstede Insights. “Country Comparison”. Erişim 2 Şubat 2020. <https://www.hofstede-insights.com/country-comparison/france,turkey,the-uk/>

İSAM/Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi. “İSAM Kütüphanesi”. Erişim 30 Mart 2020. <http://ktp2.isam.org.tr/>

İSAM/Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi. “Talim-i Farisi”. Erişim 16 Ocak 2020. <http://ktp.isam.org.tr/risaleosm/liste.php?-skip=3126&-max=10>

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı. “Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar”. Demirbaş No: BEL.MTF.60250. Erişim 13 Mayıs 2020. <http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php>

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı. “Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar”. Demirbaş No: Bel.Mtf.54570. Erişim 13 Mayıs 2020. <http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php>

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı. “Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar”. Fotoğraf no: 9715. Erişim 13 Mayıs 2020. <http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php>

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı.”Katalog Tarama”. Erişim 10 Ocak 2020. <http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php>

İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Nadir Eserler Kütüphanesi. “Vükelâ ve rical-i devletten bazılarının resimleri: Kemal Paşa”. (II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, Yer ve Demirbaş numarası: NEKYA90622/11A). Erişim 16 Mayıs 2020. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90625---0009.jpg>

İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Nadir Eserler Kütüphanesi. “Vükelâ ve rical-i devletten bazılarının resimleri: Rauf Paşa, Kemal Paşa, Midhat Paşa, Köse Raif Paşa, Yaver Hüsnü Bey, Bellu Efendi, Yaver Rıza Bey, Yaver Tahsin Bey”. (II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, Yer ve Demirbaş numarası: NEKYA90625/3). Erişim 16 Mayıs 2020. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90625---0003.jpg>

İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Nadir Eserler Kütüphanesi. “Vükelâ ve rical-i devletten bazılarının resimleri: Kemal Paşa”, (II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, Yer ve Demirbaş numarası: NEKYA90625/20). Erişim 16 Mayıs 2020. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90625---0020.jpg>

İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Nadir Eserler Kütüphanesi. “Vükelâ ve rical-i devletten bazılarının resimleri: Kemal Paşa”. (II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, Yer ve Demirbaş numarası: NEKYA90625/1). Erişim 16 Mayıs 2020. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90625---0001.jpg>

İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı. “Merkez Kütüphane”. Erişim 30 Mart 2020. http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/

Nadir Kitap. “Kitaplar”. Erişim 30 Mart 2020. <https://www.nadiritap.com/>

Peeters Online Journals. “Journal Asiatique”. Erişim 6 Kasım 2019. https://poj.peeters-leuven.be/content.php?url=journal&journal_code=JA

Staatsbibliothek zu Berlin, “Suche”. Erişim 31 Mart 2020. <https://staatsbibliothek-berlin.de/>

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı. “Issue Catalog”. Erişim 6 Mayıs 2019. <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/en/periodicals/articlecatalog/details/3773>

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. “Detaylı Arama”. Erişim 30 Mart 2020. <http://www.yazmalar.gov.tr/>

TBMM/Türkiye Büyük Millet Meclisi. “Açık Erişim”. Erişim 11 Aralık 2019. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/588>

TDK/Türk Dil Kurumu, “Öz belirtim”. Erişim 19 Şubat 2020. <https://sozluk.gov.tr/>

TDV/Türkiye Diyanet Vakfı. “Ana Sayfa”. Erişim 2 Şubat 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/>

The British Library. “Search the main Catalogue”. Erişim 31 Mart 2020. <https://www.bl.uk/>

The British Newspaper Archive. “Discover History As It Happened”. Erişim 31 Mart 2020. <http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/>

The National Archives. “Explore”. Erişim 31 Mart 2020. <https://www.nationalarchives.gov.uk/>

TTK/T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Başkanlığı. “Detaylı Arama”. Erişim 30 Mart 2020. <http://kutuphane.ttk.gov.tr/>

EKLER

Ek 1. Ahmed Kemal Paşa'nın Fotoğrafi 1¹⁴²⁷

¹⁴²⁷ İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kütüphanesi, "Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar", Fotoğraf no: 9715, (Erişim 13 Mayıs 2020).

Ek 2. Ahmed Kemal Paşa'nın Fotoğrafı 2¹⁴²⁸

¹⁴²⁸ Mahmud Cevad, İbnü's-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti* (İstanbul: H. 1338), 37.

Ek 3. Ahmed Kemal Paşa'nın Fotoğrafı 3¹⁴²⁹

¹⁴²⁹ Musavver Medeniyet Gazetesi, (R. 15 Teşrin-i Sani 1290/H. 17 Şevval 1291/M. 27 Kasım 1874).

Ek 4. Ahmed Kemal Paşa'nın Fotoğrafi 4¹⁴³⁰

¹⁴³⁰ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, (İstanbul: H. 1338), 94.

Ek 5. Ahmed Kemal Paşa'nın Fotoğrafi 5¹⁴³¹

¹⁴³¹ İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Nadir Eserler Kütüphanesi, "Vükelâ ve rical-i devletten bazılarının resimleri: Kemal Paşa", (II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, Yer ve Demirbaş numarası: NEKYA90622/11A), (Erişim 16 Mayıs 2020).

Ek 6. Ahmed Kemal Paşa'nın Fotoğrafi 6¹⁴³²

¹⁴³² İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Nadir Eserler Kütüphanesi, "Vükelâ ve rical-i devletten bazılarının resimleri: Kemal Paşa", (II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, Yer ve Demirbaş numarası: NEKYA90625/1), (Erişim 16 Mayıs 2020).

Ek 7. Ahmed Kemal Paşa'nın Fotoğrafi ¹⁴³³

¹⁴³³ İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Nadir Eserler Kütüphanesi, "Vükelâ ve rical-i devletten bazılarının resimleri: Kemal Paşa", (II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, Yer ve Demirbaş numarası: NEKYA90625/20), (Erişim 16 Mayıs 2020).

Ek 8. Ahmed Kemal Paşa'nın Bazı Devlet Ricaliyle Birlikte Çekilen Fotoğrafları 8¹⁴³⁴

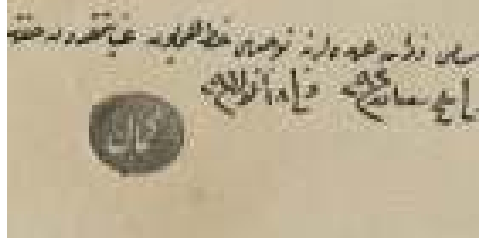
¹⁴³⁴ İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Nadir Eserler Kütüphanesi, “Vükelâ ve rical-i devletten bazılarının resimleri: Rauf Paşa, Kemal Paşa, Midhat Paşa, Köse Raif Paşa, Yaver Hüsnü Bey, Bellu Efendi, Yaver Rıza Bey, Yaver Tahsin Bey”, (II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, Yer ve Demirbaş numarası: NEKYA90625/3), (Erişim 16 Mayıs 2020).

Ek 9. Ahmed Kemal Paşa'nın Memuriyetlerine İlişkin Hizmet Cetveli¹⁴³⁵.

[illegible]

Ek 10. Ahmed Kemal Paşa'nın Resmi Yazışmalarda Kullandığı Bazı Mühürler

Evkaf-ı Hümayun Nazırı "Kemal"¹⁴³⁶

"Sefir-i Berlin Es-seyyid Ahmed Kemal"¹⁴³⁷

¹⁴³⁶ BOA. MB.İ. 31/118, (R. 18 Eylül 1291/M. 30 Eylül 1875).

¹⁴³⁷ BOA. İ.HR. 132/6800, 1-1. (H. 20 Şevval 1272/ M. 24 Haziran 1856).

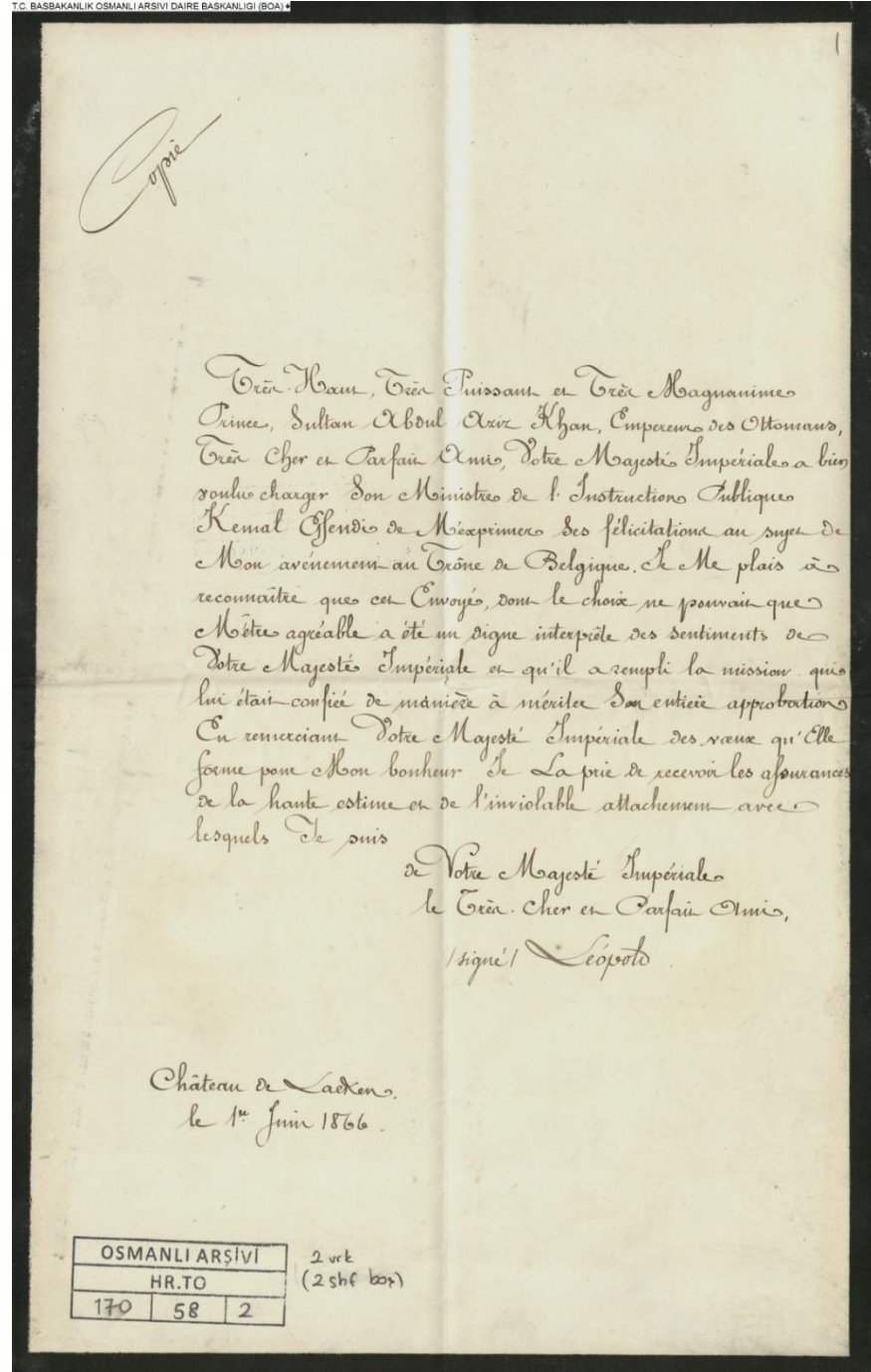
Ek 11. Ahmed Kemal Paşa'nın Maarif-i Umumiye Nezaretine ilk tayini¹⁴³⁸

E'âzim-i rical-i devlet-i aliyyemden olub bu defa uhde-i istibhâline rütbe-i bâla tevcih ve ihsanıyla Maarif-i Umumiye Nezareti ihale ve tefviz kılınan ve Mecidiye nişan-ı hümayunumun üçüncü rütbesini haiz ve hamil olan Ahmed Kemal dâme uluvveye hüküm ki sen ki müşârün ileyhsin fitrat-ı zatiyende merkuruz ve meknuz olan gevher-gerd bühnâ-yı dirayet ve fetanet ve (...) kâr-âgâhı ve rü'yet iktizasınca şimdiye kadar memur ve müstahdem olduğun hidemat-ı devlet-i aliyyemin dil-hâh-ı meâli iktinah-ı mülukaneme tevfi ken hüsn-i rüyet ve tesviyesi emrinde zuhura gelen ikdam ve gayretin nezd-i hümayunumda malum ve aşikar ve bundan böyle dahi her halde rıza-yı meyamin-i irtiza-yı şehriyaraneme mutabık hareket-ı makbule ve hidemat-ı merğube ibrazına sa'y ü ikdam ideceğin meczum ve bedidar olduğına binaen işbu bin iki yüz yetmiş sekiz senesi cemaziye'l-ûlasının yirmi üçüncü gününde avâtıf-ı aliyye-i şahane ve avarıf-ı behiyye-i tacidaranemden mevhibet-efzâ-yı sunûh ve sudur olan emr ü irade-i seniyye-i şahanem mucebince rütbe-i bâlâ ile zikr olunan Maarif-i Umumiye Nezareti uhde-i liyakat ve istibhaline ihale ve tevcih kılınmış olmağın ilamen ve memuriyetini ikdamen divan-ı hümayunumdan işbu emr-i celili'l-kadrim ısdar ve i'ta olundı sâlifü'z-zikr rütbe-i bâlâ ile Maarif-i Umumiye Nezaretine tarih-i merkurundan mutasarrıf olub her halde müteferriat-ı memuriyetin olan kâffe-i mevad ve mesalihin hüsn-i tanzim ve tesviyesi emrinde mesâi-i cemileye ikdam ve sarf-ı rü'yet eyleyesin

fi evahir-i cemaziye'l-ûla sene 1278

¹⁴³⁸ BOA. A.DVN.MHM. 34/88, (H. 23 Cemaziyelevvel 1278 / M. 26 Kasım 1861).

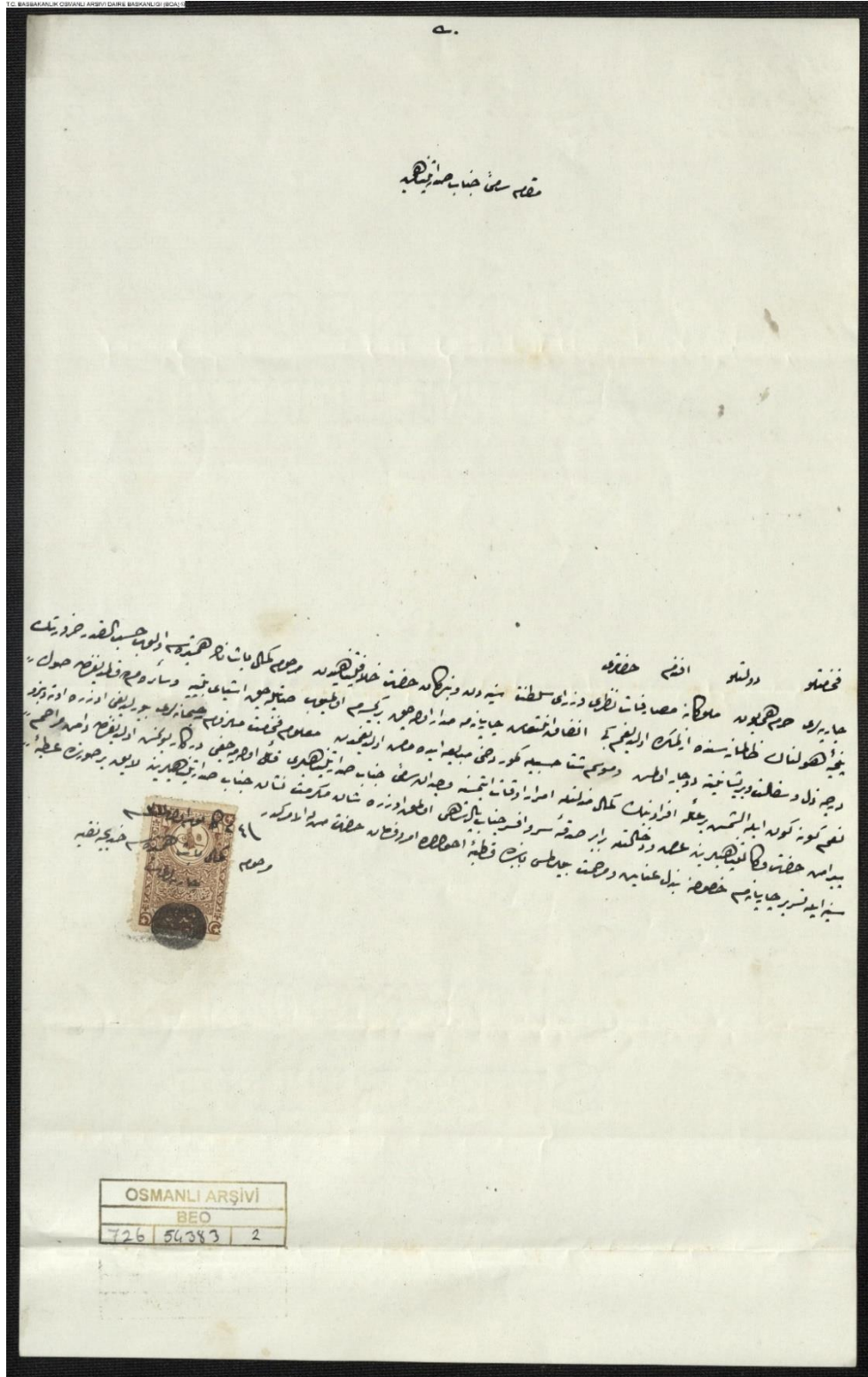
Ek 12. Belçika Kralı Leopold'un İstanbul'a Gönderdiği 1 Haziran 1866 Tarihli Teşekkür Mektubu¹⁴³⁹.

HR.TO.00170.00058.002

¹⁴³⁹ BOA. HR.TO.170/58. (H. 24 Safer 1283 / M. 8 Temmuz 1866); BOA. İ.HR.220/12807, (H. 2 Rebiülevvel 1283 / M. 15 Temmuz 1866). Kral Leopold, bu mektupta; Maarif-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi'nin kendisinin tahta çıkışını tebrik için gelmiş olmasından dolayı büyük mutluluk duyduğunu belirtmiş; Kemal Efendi'nin bu görevi çok iyi bir şekilde yerine getirdiğini ve bundan da ayrıca memnuniyet duyduğunu ifade etmiştir.

Ek 14. Ahmed Kemal Paşa'nın Kız kardeşi Hatice Nakiye Hanım'ın Maddi Yardım Talebi¹⁴⁴¹

BEO.000726.054383.002

¹⁴⁴¹ BOA. BEO. 726/54383, 2-1, (H. 24 Kanunuevvel 1311 / M. 5 Ocak 1896).

Ek 15. Ahmed Kemal Paşa'nın Güncel Formattaki Bir Özgeçmiş Dosyası

AHMED KEMAL PAŞA
MAARİF-İ UMUMİYE NAZIRI

Doğum Yeri : İstanbul
Doğum-Ölüm Tarihi : 1808-9 Şubat 1887
Baba Adı : Es-Seyyid Hacı İbrahim Ağa

Öğrenim Bilgisi

Türü	Öğrenim şekli/Yeri	Yıl/Dönem
İlköğretim	Özel hocalardan ilim tahsili	Çocukluk Dönemi
Mesleki Eğitim	Defterdar Mektupçu Kalemî	1825

Himayesine Alarak Yetiştirdiği Kişiler

- Mehmet Tahir Münif Paşa
- Edhem Pertev Efendi

İdari Görevler

Memuriyet adı	Göreve atanma/başlama tarihi	Görevin bitiş tarihi
Defterdar Mektupçu Kalemî Memurluğu	1825	1831
Ceride Nezareti Başkâtipliği	1831	6 Eylül 1835
Osmanlı-İran (Tahran) Elçiliği Sır Kâtipliği ve Tercümanlığı	6 Eylül 1835	Eylül 1836
Sadaret Mektupçu Kalemî Memurluğu	Eylül 1836	-
Osmanlı-İran (Tahran) Elçiliği	18 Ağustos 1837	29 Mart 1839
Sadaret Mektupçu Kalemî Mümeyyizliği	Mart 1839	-
Takvim-i Vekayi Farsça Mütercimliği (ilave memuriyet)	15 Mart 1839	-
Mısır'a görevlendirilmesi	Mayıs 1841	-
Musul ve Cizre'ye Müfettiş olarak görevlendirilmesi	Aralık 1843	/Şubat 1845
Mekâtib-i Umumiye Nezareti Nazır Muavinliği	3 Ocak 1847	5 Aralık 1847
Mekâtib-i Umumiye Müdürlüğü/Nazırlığı	5 Aralık 1847	-
Fransız Bilimler Akademisi Société Asiatique'e üyeliği	14 Mart 1850	-
Avrupa'ya Görevlendirilmesi	Temmuz 1850	Nisan 1851
Encümen-i Daniş Üyeliği	1 Haziran 1851	-
Osmanlı Devleti Berlin Ortaelçiliği	Mayıs 1854	Eylül 1857
Bosna-Hersek Bölgesine Müfettiş olarak Görevlendirilmesi	Eylül 1857	Haziran 1859
Şehzadelerin Ders Nazırlığı	3 Mart 1859	Ekim/Kasım 1859
Meclis-i Ali Tanzimat Üyeliği	3 Mart 1859	14 Kasım 1859
Harem-i Hümayun Masarifat Nazırlığı	14 Kasım 1859	-
Maarif Nazırlığı (ilk kez)	24 Kasım 1861	18 Kasım 1862
Takvim ve Tabhane Nazırlığı	Şubat 1862	-
Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye Üyeliği (ilk kez)	18 Kasım 1862	-
Maarif Nazırlığı (ikinci kez)	24 Nisan 1865	24 Ağustos 1867
Evkaf Nazırlığı (Vekâleten)	Eylül 1865	Ekim(?) 1865
Belçika'ya Görevlendirilmesi	27 Mart 1866	-

Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye Üyeliği (ikinci kez)	24 Ağustos 1867	5 Mart 1868
Şura-yı Devlet Üyeliği (ilk kez)	5 Mart 1868	9 Ağustos 1870
Bağdat'a Görevlendirilmesi	9 Ağustos 1870	Ocak 1871
Evkaf Nazırlığı (ilk kez)	25 Ekim 1870	8 Ekim 1871
Maarif Nazırlığı (üçüncü kez)	5 Ekim 1871	04 Ocak 1872
Şura-yı Devlet Üyeliği (ikinci kez)	4 Ocak(?) 1872	5 Aralık 1872
Maarif Nazırlığı (dördüncü kez)	5 Aralık 1872	23 Nisan 1873
Evkaf Nazırlığı (ikinci kez)	7 Mayıs 1873	Mayıs 1876 (?)
Maarif Nazırlığı (beşinci kez)	8 Mayıs 1876	17 Mayıs 1876
Maarif Nazırlığı (altıncı kez)	9 Kasım 1877	11 Ocak 1878
Meclis-i Ayan Üyeliği	11 Ocak 1878	9 Şubat 1887
Harem-i Hümayun Masarifat Nazırlığı (ikinci kez)	9 Haziran 1878	9 Şubat 1887

Terfi ve Ödüller

Memuriyet adı	Memuriyet kademesi	Ödülü	Ödül aldığı tarih
Ceride Nezareti Başkâtipliği	Rütbe-i Rabiâ	Hacelik	1834
Takvim-i Vekayi Farsça Mütercimliği	Rütbe-i Salise	Divan-ı Hümayun Hocalığı	15 Mayıs 1841
Mekâtib-i Umumiye Nezareti Nazır Muavinliği	Rütbe-i Saniye (1847)	-	-
Mekâtib-i Umumiye Müdürlüğü/Nazırlığı	Rütbe-i Evvel/Ula Sınıfı Sanisi Nişan-ı Alisi	-	11 Temmuz 1848
Osmanlı Devleti - Berlin Ortaelçiliği	-	Dördüncü Rütbeden Mecidî Nişanı	26 Haziran 1855
		Ağluzaj (?) Nişanı'nın birinci rütbesi (Prusya Kralı tarafından)	25 Temmuz 1857
Bosna-Hersek'e Görevlendirilmesi	Rütbe-i Ula Sınıf-ı Evveli	Üçüncü Rütbe'den Mecidî Nişanı	12 Eylül 1857

	(1 Şubat 1858)		
Maarif Nazırlığı (ilk kez)	-	Rütbe-i Bala, ikinci rütbeden Nişan-ı Osmani	20 Şubat 1862
Belçika'ya Görevlendirilmesi	-	Belçika Kralı tarafından birinci rütbeden Leopold Nişanı (Büyük kordonuyla beraber)	26 Mayıs 1866
Bağdat'a Görevlendirilmesi	-	Birinci Rütbeden Mecidî Nişanı Rütbe-i Vezaret (Paşa)	9 Ağustos 1870
		Birinci Rütbeden Murassa Nişanı (İran Şahı Tarafından)	18 Ocak 1871
Evkaf Nazırlığına İkinci Kez Tayini	-	Osmanî Nişanı'nın Birinci Rütbesi	25 Haziran 1874
Sultan Abdülaziz'in Hanedan Hizmeti Nazırlığı	-	Murassa' Nişan-ı Osmanî	Ekim/Kasım 1883

Eserler

1. Müntehabat-ı Şehname,
2. Farisi Tekellüm Risalesi,
3. Talim-i Farisi,

Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlara Üyelikler

Fransız Bilimler Akademisi Soci  t   Asiatique'e   yeliği (14 Mart 1850)

Encümen-i Daniş   yeliği (1 Haziran 1851-1862)

ÖZGEÇMİŞ

Eyüp CÜCÜK 1989 yılında Gaziantep’te doğdu. İlk ve orta öğrenimini Gaziantep’te tamamladı. Ardından Ankara’da Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde lisans eğitimini sürdürerek buradan 2011 yılında mezun oldu. Yine aynı yıl Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi ABD’de başladığı yüksek lisans eğitimini 2017 yılında, aynı programdaki doktora eğitimini ise 2020 yılında tamamladı. Bu süreçte Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Programları ve Öğretimi ABD’de 2013 yılında başladığı ikinci yüksek lisans tezini 2015 yılında tamamladı. Osmanlı Türkçesi (Rik’a, Divanî Hattı) okuma ve orta derecede İngilizce bilen Eyüp CÜCÜK; 2014 yılından beri Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü’nde Araştırma Görevlisi kadrosunda çalışmaktadır. Araştırma konuları daha çok eğitim tarihi, eğitim politikaları, eğitimde modernleşme, eğitimin felsefi, sosyal ve tarihi temelleri alanlarını kapsayan Eyüp CÜCÜK’ün bu alanlarda yayımlanmış çok sayıda ulusal-uluslararası bildiri ve makale çalışmalarının yanı sıra araştırmacı olarak yer aldığı ulusal destekli araştırma projeleri bulunmaktadır.

VITAE

Eyüp CÜCÜK was born in 1989 in Gaziantep. He completed his primary and secondary education in Gaziantep. He then continued his undergraduate education at Hacettepe University Faculty of Literature Department of History in Ankara and graduated from there in 2011. In the same year, he started his master's degree in Contemporary History Department in Gaziantep University, Institute of Social Sciences, Department of History, finished in 2017 and he got his doctorate in the same program in 2020. In this process, he completed his second master's thesis in 2015, which he started in 2013 in Gaziantep University Institute of Educational Sciences, Education Programs and Teaching Department. Eyüp CÜCÜK, who knows Ottoman Turkish (Rik'a, Divanî Handwriting) and speaks English at an intermediate level, has been working as a Research Assistant at Gaziantep University Institute of Educational Sciences since 2014. Eyüp CÜCÜK, whose research topics cover mostly the fields of education history, educational policies, modernization in education, philosophical, social and historical foundations of education, has nationally supported research projects in which he participated as a researcher as well as numerous national-international papers and articles published in these fields.